

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ АН УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ім. ПЕТРА ЯЩИКА

ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ

ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

М. Грушевський

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

В ОДИНАДЦЯТИ ТОМАХ,
ДВНАДЦЯТИ КНИГАХ

ТОМ I

ДО
ПОЧАТКУ
XІ
ВІКА

Автори вступних статей

В. А. СМОЛІЙ, П. С. СОХАНЬ, О. ПРИЦАК, Ф. СИСИН

Редакційна колегія:

П. С. СОХАНЬ (голова), С. І. БЛЮКІНЬ,
Г. В. БОРЯК (відповідальний секретар), Г. ГРАБОВИЧ, Я. Р. ДАШКЕВИЧ,
О. ПРИЦАК, Ф. СИСИН, В. А. СМОЛІЙ (заступник голови),
Ф. П. ШЕВЧЕНКО

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України АН УРСР*

Репринтне видання

Редакція видань історично-культурної спадщини України

Редактор Т. К. Хорунжа

Грушевський М. С.

Г91 Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991 — . — (Пам'ятки іст. думки України).—ISBN 5-12-002468-8.
Т. 1. — 1991. — 736 с.

ISBN 5-12-002469-6 (в опр.): 15 крб. 100 000 пр.
(І завод 1—50 000)

У першому томі висвітлюються соціально-економічні, політичні і культурні процеси, що відбувалися на території України з найдавніших часів до початку ХІ ст.

Для істориків, археологів, етнографів, філологів, всіх, хто цікавиться історичним минулим нашої Вітчизни.

Г 0503020200 - 109
M221(04) - 91 передплатне

ББК 63.3 (2Ук)

ISBN 5-12-002469-6 (т. 1)
ISBN 5-12-002468-8

© В. А. Смолій, П. С. Сохань, О. Прицак,
Ф. Сисин, вступні статті, 1991

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Фототипною публікацією основної праці академіка Михайла Сергійовича Грушевського — фундаментальної «Історії України-Руси» — Археографічна комісія АН УРСР спільно з видавництвом «Наукова думка» розпочинає повернення українській науці, широкому загалові читачів творчої спадщини одного з найвидатніших істориків нашого століття. Вихід у світ перших двох томів «Історії» до 125-річного ювілею М. С. Грушевського є знаменною подією, що засвідчує повне його визнання і реабілітацію на Батьківщині як патріота, громадянина і вченого світового рівня. Після трагічного для української історії і науки майже 60-річного періоду абсурдних звинувачень на його адресу, шельмування і начеплювання ярликів ми робимо спробу повернутися до об'єктивних і виважених оцінок його творчості, позбавлених ідеологічних упереджень і політизованих підходів.

Публікація «Історії України-Руси» здійснюється спільними зусиллями українських вчених з провідними українознавчими центрами Заходу — Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Канадським інститутом українських студій Альбертського університету і створеним нещодавно при ньому Центром досліджень історії України імені Петра Яцика. Участь у міжнародному археографічному проєкті американських та канадських вчених глибоко символічна — сьогодні, наприкінці бурхливого і драматичного століття, після десятиліть насильницького роз'єднання й протиприродної ворожнечі, вона засвідчує органічну цілісність української культури і її складової — науки — у світовому масштабі, незалежно від державних кордонів, а також переконань і поглядів тих, хто її творить.

Комісія для вивчення творчої спадщини академіка М. С. Грушевського, створена за ухвалою республіканської наради археографів «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988 р.), обрала для публікації десятитомника фототипний спосіб — єдино можливий для адекватного відтворення визначної пам'ятки вітчизняної історіографії в недоторканому вигляді. Це рішення було підтримане відповідною постановою Президії Академії наук України (лютий 1989 р.).

Десятитомна «Історія України-Руси» в 13 книгах видавалася у Львові та Києві протягом 1898 — 1936 рр. До репринтної публікації включені останні видання окремих томів: третє видання 1-го тому (Київ, 1913); друге видання 2-го (Львів, 1905), 3-го (Львів, 1905), 4-го (Київ; Львів, 1907), 8-го (ч. 1. — Київ; Львів, 1922; ч. 2. — Київ; Відень, 1922; ч. 3. — Київ; Відень, 1922) томів; перше і єдине видання решти томів (т. 5. — Львів, 1905; т. 6. — Київ; Львів, 1907; т. 7. — Київ; Львів, 1909; т. 9, ч. 1. — Київ, 1928; ч. 2. — Київ, 1931; т. 10, ч. 1. — Київ, 1936). Том 8-й публікується однією книгою з огляду на невеликий обсяг кожної з трьох його частин, т. 9-й — у двох книгах. Загалом, власне репринт десяти томів становить 11 книг. До першого тому включено вступні статті до всього видання: тексти від української, американської та канадської сторін. Відтворений весь довідково-ілюстративний матеріал оригінальних томів — картосхеми на вклейках та генеалогічні таблиці (т. 1 — 3). Через обмежені технічні можливості картосхеми друкуються однією фарбою. Завершує видання довідковий 11-й том, що містить чотири розділи. У першому розшифровані, по можливості, всі посилання автора на літературу, опубліковані та архівні джерела. Бібліографія подається за сучасними нормами. Другий розділ довідкового тому складає зведений покажчик осіб, географічних назв та етнонімів; третій — словник застарілих і рідковживаних слів, діалектизмів та спеціальних термінів. Четвертий розділ містить повну бібліографію праць М. С. Грушевського, в основу якої покладені два прижиттєві бібліографічні покажчики: «Реєстр наукових і літературних праць професора Михайла Грушевського (1885 — 1904)», упорядкований І. Левицьким (1906) та «Матеріали до бібліографії друківаних праць Грушевського за 1905 — 1928 рр.», що їх уклали Д. Балика, О. Карпінська, Н. Козель, Р. Ципкіна, В. Дорошенко (1928).

Вступні статті до видання написали В. А. Смолій і П. С. Сохань (Археологічна комісія АН УРСР), Омелян Прицак (Український науковий інститут Гарвардського університету) та Френк Сисин (Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Альбертського університету). У вступних статтях здійснено текстологічне опрацювання цитат; цитовані фрагменти наближено до норм сучасного українського правопису. У вступній статті О. Прицака збережено мовно-стилістичні особливості авторського тексту. Статтю Ф. Сисина перекладено з англійської. Перші три розділи довідкового тому підготовлені групою Львівської філії Археологічної комісії АН УРСР (А. Гречило, Н. Борзняк, Я. Федорук та ін.) під керівництвом Я. Р. Дашкевича; бібліографія праць М. С. Грушевського опрацьована С. І. Білоконем та І. Б. Гиричем під керівництвом президента Українського історичного товариства (Кент, Огайо, США) Любомира Винара.

Дана публікація є другим повним репринтним виданням «Історії України-Руси». Перше побачило світ у Нью-Йорку в 1954 — 1958 рр. під наглядом директора українського видавництва «Книгоспілка» Ярослава Пастушенка. На Україні популяризація основної праці вченого після довгої заборони була розпочата спрощеною журнальною публікацією 7-го — початку 8-го томів «Історії

України-Руси» (Вітчизна. — 1989. — N 1 — 12; 1990. — N 1 — 8; передмова В. А. Смоля, О. І. Гуржія), а також 1-го тому (Київ. — 1989. — N 12; 1990. — N 1 — 10).

Комісія для вивчення творчої спадщини М. С. Грушевського продовжує роботу над підготовкою до друку інших праць вченого різних жанрів і тематики — в першу чергу 6-томної «Історії української літератури», інших монографічних досліджень, а також статей, розвідок, рецензій, розпорошених по багатьох періодичних виданнях кінця XIX — 20-х рр. XX ст., величезної рукописної, у тому числі епістолярної спадщини, що зберігається у вітчизняних та зарубіжних архівосховищах. Попереду — тривала пошукова, текстологічна і редакційна робота, ретельне опрацювання всіх матеріалів, пов'язаних з життям і творчістю видатного вченого.

На засіданні згаданої комісії розглядалося питання про долю неопублікованого свого часу рукописного продовження «Історії України-Руси». Наводилися свідчення очевидців відносно зниклого за загадкових обставин у 60 — 70-х рр. рукопису, висловлювалися різні, інколи досить суперечливі версії з приводу його можливого місцезнаходження. На жаль, на сьогодні доводиться констатувати, що неопубліковану частину праці М. С. Грушевського віднайти не вдалося. Однак розшуки рукопису тривають.

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

В історії української науки і культури кінця XIX — першої третини XX ст. одне із почесних місць по праву належить Михайлу Сергійовичу Грушевському — видатному вченому, людині широкої ерудиції, надзвичайної працьовитості. Володіючи енциклопедичними науковими знаннями, здатністю всебічно аналізувати і в художній формі відтворювати історичні процеси, він яскраво виявив себе в багатьох галузях знань: історії, археографії, літературознавстві, фольклористиці та ін. Але насамперед М. С. Грушевський — це визначний історик і патріот свого народу, який створив перше найбільш повне, узагальнююче дослідження з історії України від найдавніших часів до другої половини XVII ст. Наукова концепція М. С. Грушевського ґрунтується на органічній єдності високого професіоналізму викладу матеріалів, глибоких знаннях літератури і джерел та оригінальності їх трактування.

М. С. Грушевський як політик пройшов шлях від засновника національно-демократичної партії Галичини і Товариства українських поступовців у Києві до творця засад української незалежної держави. Він був головою Центральної Ради, а згодом визнав Радянську владу на Україні і висловив готовність служити їй. Змінювалися його погляди, еволюціонували суспільно-політичні концепції, філософське сприйняття життя. Але любов до свого народу і до історичної істини для нього завжди були вищим мірилом в науковій творчості і політичній діяльності. Він був сином своєї епохи, тому в житті та діяльності М. С. Грушевського, як і багатьох інших визначних діячів України, з усією глибиною відбилася трагічна історична доля розчленованих політичними кордонами українських земель, що були позбавлені власної державності. Як вчений і політик М. С. Грушевський боляче переживав за долю свого народу і цього не можна не враховувати при визначенні його творчої спадщини і громадської діяльності. Однак саме через це ще за життя і особливо протягом останніх десятиліть, поряд з об'єктивними оцінками творчості, вчений зазнавав чимало несправедливих звинувачень. Навколо імені М. С. Грушевського, його творчої спадщини точилися і точаться не лише наукові дискусії, але й гостра ідейно-

політична боротьба, яка відбиває зіткнення різних, часто полярних, світоглядних позицій окремих авторів, напрямів і течій в історичній та суспільній думці. Все це вимагає зваженої об'єктивної оцінки наукового спадку вченого, що можлива лише в результаті всебічного і глибокого його вивчення.

М. С. Грушевський народився 17 вересня (за ст. стилем) 1866 р. у Холмі (нині — Республіка Польща) в сім'ї вчителя. Дитячі роки проходили далеко від рідних місць (сім'я переїхала спершу в Ставрополь, а згодом на Кавказ). Проте, почуття любові до рідного краю залишалось у нього на все життя. Як писав М. С. Грушевський в «Автобіографії», «під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплемінної й чужомовної «чужини»¹.

Захоплення історією розпочалося після зарахування у 1880 р. М. С. Грушевського до Тифліської гімназії. Тут він багато читав, знайомився з творами М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. О. Максимовича, А. Л. Метлинського, А. О. Скальковського та інших відомих істориків, фольклористів, етнографів. У бібліотеці він, за його спогадами, «міг провадити вільні часи в тиші і самоті читальної зали, міг брати книжки, міг користуватись ними, коли мав час, в столовій і навіть у класі ухитрявся потихеньку читати»². Велику роль у визначенні подальшої творчої долі М. С. Грушевського відіграв журнал «Киевская старина», який він називав своєю справжньою школою³. Настійне прагнення до більш глибокого вивчення історії українського народу привело його до Київського університету (1886 — 1890). Однак молоду людину, яка мріяла про справжню науку, спіткало перше розчарування. За його ж свідченням, «ті роки... належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунено класичну філологію, все інше зіпхнено на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами; сі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності гімназист»⁴. Та все ж, незважаючи на це, обдарований юнак продовжував наполегливо і самовіддано навчатися. В університетські роки під керівництвом одного з найвизначніших істориків того часу професора В. Б. Антоновича він робить перші кроки в науці. Один з ранніх творів молодого історика «Южнорусские господарские замки в половине XVI века» засвідчив, що на науковому обрії з'явився вчений, здатний оригінально й глибоко викладати свої думки. На третьому курсі він береться за дослідження Київської землі (від часів Ярослава Мудрого до кінця XIV ст.), яке завершив

¹ Грушевський М. С. Автобіографія. Друкується як рукопис. — К., 1926. — С. 4.

² Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — С. 117.

³ Там же. — С. 121.

⁴ Грушевський М. С. Автобіографія. — С. 6.

у 1890 р. (пізніше автор доопрацював текст і видав цю працю окремою книжкою). По закінченні університету йому запропонували місце стипендіата на кафедрі російської історії. Протягом чотирьох років М. С. Грушевський готував працю «Барське староство», яку, незважаючи на певні труднощі з пошуками документальних матеріалів, успішно захистив у травні 1894 р. як магістерську дисертацію. З цього року почався новий етап у житті 27-річного вченого. За рекомендацією професора В. Б. Антоновича він переїздить до Львова, де очолює кафедру «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи». Відтоді протягом 19 років (до 1913 р.) діяльність М. С. Грушевського пов'язана з Львівським університетом, науковим і суспільно-політичним життям Галичини. Першим і основним завданням історика стала підготовка та читання курсів університетських лекцій з історії України, які з часом лягли в основу багатотомної монументальної праці «Історія України-Руси». Іншим важливим напрямом його діяльності була робота в Науковому товаристві ім. Шевченка. В 1897 р. він офіційно очолив його, одночасно залишаючись головою історичної секції і археографічної комісії. Це був період інтенсивної наукової і організаторської діяльності М. С. Грушевського. Завдяки його старанням зросли фонди бібліотеки, почала випускати перші книжки друкарня, було засновано музей, створювались різні за напрямками наукові комісії. Найбільш вагомим досягненням товариства стала підготовка «Записок Наукового товариства» (під редакцією М. С. Грушевського в 1895 — 1913 рр. їх було видано понад 100 томів). Це було, по суті, універсальне наукове видання, сторінки якого надавались історикам, літературознавцям, фольклористам, мовознавцям, громадським діячам. Одночасно під редакцією вченого регулярно виходили джерелознавчі видання, зокрема чергові томи «Жерел до історії України-Руси», «Українського архіву», «Збірника» та ін., які відіграли важливу роль в подальшому розгортанні історичних досліджень. «Відколи, наслідком того повороту, що відбувся в історичних науках взагалі, — писав вчений у вступі до першого тому «Жерел до історії України-Руси», — головна вага перейшла з студіювання самих зверхніх фактів політичного життя в історії, взірцевих утворів в літературі на широкі висліди коло розвою культурно-громадського життя й його обставин, потреба розширення археографічних засобів дуже відчувалася в українсько-руській науці. Діяльності давніших і новозаснованих російських і польських археографічних інституцій та видавництв на те не вистачало; не вважаючи на всі їх заслуги коло громадської й культурної історії України-Руси, маси матеріалів лежать невикористаними, а разом з тим зістаються без справедливого вяснення й освітлення часом навіть більш частини тієї історії»⁵. У зв'язку з цим археографічна комісія товариства розробила спеціальний проект, яким передбачалося видання літописних, правових, історико-літературних, історико-статистичних, історико-етнографічних пам'яток, а також документальних матеріалів з історії церкви, освіти, матеріальної культури українського народу тощо. Практична реалізація цього проекту була покладена на вихованців

⁵ *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1895. — Т. 1. — С. 1.

історичного семінару й інших членів комісії, які вели величезну пошукову роботу в архівах Львова, Києва, Харкова, Варшави, Кракова, Петербурга, Москви, Відня та інших міст.

Значним був внесок М. С. Грушевського і в діяльність ряду інших науково-дослідницьких комісій товариства, які готували численні праці з історії права, етнографії, статистики, бібліографії. За його ініціативою з 1898 р. почав виходити «Літературно-науковий вісник», що відіграв важливу роль у популяризації наукових знань і відображав різні погляди на ті чи інші процеси в культурному житті України, особливо її західних регіонів.

Як голова Наукового товариства ім. Шевченка він постійно піклувався про підготовку плеяди молодих, талановитих вчених, які зробили значний внесок у розвиток українознавчих досліджень. Серед своїх учнів і послідовників М. С. Грушевський називає О. Терлецького, Д. Коренця, М. Кордубу, С. Томашівського, С. Рудницького, О. Целевича, Ю. Кміта, З. Кузеля, О. Чайківського, В. Герасимчука, О. Сушка, Ф. Голійчука, І. Джиджору, І. Кревецького, І. Крип'якевича та ін.⁶ По-різному склалися їх долі, різних світоглядних засад дотримувалися вони наприкінці свого життя. Але важливе інше — творчість кожного з них становила помітне явище в українській науці та культурі кінця XIX — першої половини XX ст.

У цей час М. С. Грушевський повернувся до своєї давньої мрії — написати книгу з історії України, яку він уявляв «короткою і загальноприступною». Реалізації цього задуму сприяв ряд обставин. У 1903 р. М. С. Грушевський одержав запрошення від Вільної російської школи в Парижі для читання курсу лекцій з історії України. На основі прочитаних лекцій вчений протягом літа 1903 р. підготував російською мовою «Очерк истории украинского народа», який, незважаючи на певні труднощі (видавці відмовляли у публікації у зв'язку з тим, що схема викладу матеріалу книги розходилася з офіційною), у 1904 р. побачив світ⁷. Однак вчений не задовольнився лише цим варіантом. Захопившись українським і світовим мистецтвом, він, як пише, «став підготовляти видання ілюстрованої історії України, котре випустив потім, 1911 р., і воно мало великий успіх: протягом півроку розійшлося перше видання в 6 тис. примірників, і було повторене слідом, ще з більшою кількістю ілюстраційного матеріалу»⁸. Книга користувалася великою популярністю серед читачів: у доповненому вигляді вона неодноразово перевидавалася у наступні роки⁹.

⁶ Там же. — С. 13.

⁷ Наступні видання книги здійснено у 1906 та 1911 рр.

⁸ Грушевський М. С. Автобіографія. — С. 25.

⁹ Див.: Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: Матеріали до бібліографії друк. праць академіка Грушевського за 1905 — 1928 рр. — К., 1929. — С. 21 — 23, 26, 29, 32, 35, 39. У нью-йоркському виданні 1967 р. фототипно відтворено останню прижиттєву публікацію книжки, здійснену в 1921 р.

Поєднуючи наукову роботу з культурно-освітньою, М. С. Грушевський зробив значний внесок у реорганізацію шкільної освіти в Галичині, відродження діяльності «Товариства любителів українського мистецтва» (1905), створення національного театру у Львові та організації видавничого товариства¹⁰.

Перше десятиріччя нового, ХХ століття внісло корективи в творче життя М. С. Грушевського. Певна демократизація всіх сфер життя в країні під впливом буржуазно-демократичної революції 1905 — 1907 рр. відкрила вченому можливість відвідувати багато міст Лівобережної, Слобідської та Південної України і розширити науково-організаційну діяльність. М. С. Грушевський виступає ініціатором переведення до Києва «Літературно-наукового вісника» та ряду інших наукових журналів. У 1907 р. під його керівництвом у Києві було засновано Українське наукове товариство, яке, незважаючи на труднощі, почало видавати «Записки УНТ» та журнал «Україна». Одночасно вчений розгорнув інтенсивну публіцистичну діяльність. Він друкує статті, присвячені тогочасним подіям в багатьох газетах та журналах (пізніше вони були упорядковані та видані окремими брошурами)¹¹.

У роки, сповнені тривалою політичною боротьби і організаторської діяльності, М. С. Грушевський не забуває про популяризацію наукових знань. У 1907 р. він видав книгу «Про старі часи на Україні», де в популярній формі виклав основні події історичного минулого українського народу.

Перша світова війна докорінно змінила життя і творчі плани М. С. Грушевського. З Карпат, де він перебував на відпочинку, вчений переїхав до Відня, а пізніше до Італії та Румунії. І нарешті у листопаді 1914 р. йому вдалося здійснити свої прагнення і повернутися до Києва. Але царські сатрапи зустріли його негостинно. Вони висунули проти нього безглузді звинувачення у шпигунській діяльності на користь Австро-Угорщини, заарештували його і, вчинивши принизливі допити, згодом відправили на заслання в Сибірськ і Казань. Лише завдяки клопотанню з боку Російської академії наук, він повернувся до Москви. Це дало змогу вченому знову зайнятися науковою роботою¹².

В період з березня 1917 до квітня 1918 р. М. С. Грушевський вів активну політичну діяльність як голова Центральної Ради і перший президент УНР. В цей час він чимало зробив для відродження української державності, обґрунтовуючи свої погляди у ряді публіцистичних статей та державних документів, які відзначалися прагненням автора відобразити в них суть історичного моменту. Ці праці заслуговують нині серйозного вивчення.

¹⁰ Белоусенко А. На общественном посту: М. С. Грушевский как общественный деятель // Украин. жизнь. — 1916. — № 12. — С. 25.

¹¹ Див.: Грушевський М. С. З біжучої хвилі: Статті і замітки на теми дня 1905 — 1906 р. — К., 1906; Его же. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. — Спб., 1907; Его же. Украинство в России, его запросы и нужды. — Спб., 1906.

¹² Грушевський М. С. Автобіографія. — С. 28.

Після гетьманського перевороту М. С. Грушевський відійшов від політичних справ. Деякий час він знаходився на нелегальному становищі у Києві, а з березня 1919 р. почався емігрантський період в житті вченого. Перебуваючи в Празі, Берліні, Женеві, Парижі та інших містах, він займався переважно науковою діяльністю: готував і публікував ряд наукових праць (в тому числі такі великі, як «З історії релігійної думки на Україні», «Початки громадянства», «З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманів і женеvський соціалістичний гурток» та ін.). За кордоном вчений організував також видання науково-політичних журналів та здійснював їх редагування. Тоді ж в Бадені, під Віднем, він зайнявся літературознавчими дослідженнями. Це було давнє захоплення М. С. Грушевського. За його визнанням, з того часу, коли він почав займатися наукою, «історія і література — людське жите і його відбите в словесній творчості — однаково зробились предметом моїх інтересів»¹³.

Справді, більшість його наукових студій значною мірою торкалися також дослідження літературного процесу в Україні феодальної доби. Це яскраво видно на прикладі багатотомної «Історії України-Руси», де окремі розділи книг відбивали розвиток письменства і літератури в Україні. Але особливо докладно літературознавчі погляди М. С. Грушевського викладено в п'яти-томній «Історії української літератури»^{*} — другій монументальній праці вченого. Вірний своїм творчим принципам, він не пропонує читачам застигли схеми та усталені висновки. За його словами, він хотів дати своїм читачам можливість «відчувати і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси і сили, яке вложено і заховано в нашій літературній спадщині»¹⁴. «Історія української літератури» вже тоді привертала увагу читачів оригінальним підходом до висвітлення тематики, використанням фольклорного матеріалу, широким гуманістичним звучанням.

Відомо, що М. С. Грушевський писав також і художні твори. Ще в юнацькі роки він надрукував ряд оповідань («Бех-аль-Джугур», «Бідна дівчина», «Божий попуст», «П'ятниця»), але ряд його новел так і не вийшов друком. В ЦДІА УРСР у м. Києві зберігаються, наприклад, такі твори, як «Остання кутя» (1884), «Днинка» (1885), «Німиий свідок. Фантастична мрія» (1884), «Св. Петро у тюрмі. Фантазія» (1885), «Унтер-офіцер Трохим Скавчук» (1885), рукописи п'ес, поезій та ін.¹⁵ З першими художніми спробами М. С. Грушевського, безперечно, доцільно ознайомити широку читачьку аудиторію.

Перебуваючи в еміграції, М. С. Грушевський не поривав зв'язків з Україною. Він підтримував інтенсивне листування з діячами культури і науки,

¹³ Грушевський М. С. Історія української літератури. — К.; Львів, 1923. — Ч. 1. — С. 4.

^{*} П'яти томник «Історія української літератури» був виданий у Києві та Львові у 1923 — 1927 рр. Єдине фототипне перевидання здійснено у Нью-Йорку у 1959 — 1960 рр.

¹⁴ Там же. — С. 6.

¹⁵ Гирич І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. — 1984. — № 4. — С. 62.

уважно стежив за подіями суспільно-політичного життя, що відбувалися на рідній землі. Поступово у нього визріли думки про можливість повернення на батьківщину¹⁶. Після кількох років переговорів між представниками радянських властей та М. С. Грушевським йому нарешті дозволили в'їзд в країну (7 березня 1924 р. сім'я Грушевських була вже в Києві).

На Україну М. С. Грушевський повернувся уже як визнаний лідер в історичній науці. Він обирається академіком ВУАН (1924), очолює ряд комісій, секцій в системі академії, активно включається в її різнопланову діяльність, зокрема по виданню журналу «Україна», «Записок історично-філологічного відділу ВУАН», «Наукового збірника», «Студій з історії України», ряду збірників та окремих книг. М. С. Грушевський працює багато і плідно: наукові інтереси зосереджуються на науковій спадщині, концепціях та поглядах М.І. Костомарова, В. Б. Антоновича, П. О. Куліша, М. П. Драгоманова¹⁷. Як і в Львові, навколо М. С. Грушевського гуртуються молоді, талановиті вчені (С. Глушко, А. Глядківський, М. Карачківський, С. Шамрай, В. Юркевич, М. Ткаченко, В. Новицький), які зробили свій внесок у розвиток історичної науки України. Визнанням великих заслуг Грушевського-вченого стало обрання його в 1929 р. дійсним членом Академії наук СРСР. Однак невдовзі ситуація змінилася. Лабети сталінщини не обминули і М. С. Грушевського. Навколо нього виникла атмосфера недовіри, а то й ворожнечі. Утворилася опозиція із числа політичних діячів та вчених, яка розгорнула проти нього систематичне цькування. В березні 1931 р. М. С. Грушевський змушений був залишити Київ і переїхати до Москви. Тут його заарештували (інкримінували участь у так званому Українському національному центрі), але через деякий час звільнили¹⁸. Незважаючи на вік і стан здоров'я (він практично втратив зір), М. С. Грушевський продовжує багато працювати: відвідує архіви та бібліотеки Москви, займається літературознавчою роботою. Він був ще повний наукових задумів. Та все пережите дало знати про себе. 25 листопада 1934 р. під час відпочинку та лікування у Кисловодську М. С. Грушевський помер.

На смерть визначного вітчизняного історика відгукнулися із болем втрати його численні шанувальники. А газета «Правда», висловлюючи тогочасну оцінку його діяльності, все ж називала його «видатним буржуазним істориком України»¹⁹. Велич зробленого ним тоді не спроможні були повністю замовчати офіційні кола. 26 листопада в республіканських газетах було надруковано урядову постанову, в якій зазначалося: «Зважаючи на особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка Грушевського М. С., Рада Народних Комісарів УРСР постановила:

¹⁶ Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. — С. 22, 25, 27.

¹⁷ Білокінь С. Михайло Грушевський // Літ. Україна. — 1988. — 21 лип.

¹⁸ Дашкевич Я. Р. Хто такий Михайло Грушевський // Україна: Наука і культура: Щоріч. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 198.

¹⁹ Правда. — 1934. — 27 нояб.

Поховати академіка Грушевського в столиці України — Києві.

Похорон взяти на рахунок держави.

Для організації похорону утворити урядову комісію в такому складі: тт. Порайко (голова), Затонський, академіки — Богомолець, Палладін і Корчак-Чепурківський.

Призначити сім'ї академіка Грушевського М. С. персональну пенсію 500 крб. на місяць²⁰.

Відповідну постанову щодо цього питання прийняла також Президія АН УРСР. Нею передбачались передача у власність сім'ї Грушевського будинку, де вона мешкала, і створення комісії для вивчення величезної творчої спадщини вченого. М. С. Грушевський є автором близько 2 тис. друківаних праць з різних галузей наукових знань*. Безумовно, не всі праці вченого рівноцінні за характером, змістом, глибиною викладу матеріалу, ідейним спрямуванням. Серед них були роботи суто наукового характеру, фундаментальні твори «Історія України-Руси» та «Історія української літератури», і науково-популярні розвідки, рецензії та публіцистика.

Як учений-історик широкого профілю, що не обмежувався якоюсь однією галуззю історичних знань, М. С. Грушевський глибоко і всебічно розробляв практично всі періоди і проблеми не тільки вітчизняної, а й світової історії. Історію свого народу він завжди розглядав в органічному взаємозв'язку з історією інших народів і, насамперед, російського, литовського, польського та ін. Це, зокрема, стосується таких робіт, як серія праць «Про польсько-українські взаємини Галиції», виданих у 1906 — 1907 і наступних роках, розвідки про так зване східне питання, балканські війни та про далеке минуле історичних зв'язків народів (про грецькі колонії на Україні, рецензії на праці Ф. І. Успенського «Історія Візантійської імперії», М. Ростовцева «Скіфія і Боспор», «Эллинизм и иранство на юге России» та ін.). Крім того, вчений написав ряд наукових розвідок і, зокрема, узагальнюючу «Всесвітня історія в короткому огляді» в шести частинах. Перша частина задуманої М. С. Грушевським книги, що охоплювала період від початків людської цивілізації до XIII ст., вийшла друком у 1917 р. спочатку в Петербурзі і другим виданням 1917 р. у Києві. Цього ж року в Києві були видані друга та третя частини «Всесвітньої історії», що охоплювали відповідно XIII — XVI та XVII — XVIII ст. У 1918 р. у Києві були видані три наступні книги — четверта, п'ята і шоста, де історичні події викладалися до кінця XIX ст. По суті, це було перше подібне видання популярного курсу «Всесвітньої історії», яке отримав український читач своєю рідною мовою. Підхід до вирішення цього питання вчений декларував у передмові до видання. «Всесвітня історія тепер, — писав він, — все більше хоче

²⁰ *Комуніст*. — 1934. — 26 листоп.

* Частина творчої спадщини вченого ще не видана — вона розпорошена по вітчизняних і зарубіжних архівах. Їх опрацювання розпочала Археографічна комісія АН УРСР.

бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів»²¹. Відзначаючи певні недоліки цього видання, пов'язані з фрагментарністю викладу, тогочасні рецензенти разом з тим писали, що книга М. С. Грушевського «має особливу вартість для сучасного становища наукового розвитку українського громадянства і може бути скористована широким колом читачів, яким вона допоможе зрозуміти цікаву та складну історію самої недавньої минушини, котра так яскраво одбивається і на теперішніх таємничих по своїх майбутніх наслідках подіях»²².

У 1917 — 1918 рр. вийшли «Середні віки Європи» та «Старинна історія. Греко-римський світ». Цими виданнями М. С. Грушевський розпочав цикл книжок, призначених «для тих, які хотіли б потім поширити свої знання з історії». Рецензуючи працю М. С. Грушевського «Старинна історія. Греко-римський світ» В. Данилевич, звернувши увагу на деякі недоліки, все ж зазначав: «Я бачу в цій книжці ті самі талановитість і знання, що виявив у своїх творах з обсягу української історії наш славнозвісний історик України. Ця книжка буде гарним подарунком не тільки для тих читачів, що хочуть «поширити свої відомості» про греко-римський світ, але й для наших українських шкіл. Можу тільки побажати поширення цієї книжки серед нашого громадянства»²³.

Той факт, що М. С. Грушевський був одним з визначних представників вітчизняної історичної науки, визнавали практично всі — друзі і вороги, критики і послідовники. Так, «першим істориком України» називав вченого М. М. Покровський²⁴. Про те, що М. С. Грушевський був «найвидатнішим український історик», писав академік В. І. Вернадський²⁵. «Найзаслуженішим істориком України» назвав М. С. Грушевського академік Д. І. Багалій, підкресливши, що «ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії, або хоч лише цікавиться нею, чи то в межах України, чи далеко поза її межами, дивимося на Вашу Історію України, як на першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі Вашої власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумок усій попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть на рівні з аналогічними історіями інших народів»²⁶.

Рівень праць М. С. Грушевського високо оцінювала наукова громадськість європейських країн. Наприклад, польський вчений, професор О. Брікнер писав, що «праця проф. Грушевського являється похвальним свідцтвом уче-

²¹ *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткому огляді: Вид. друге. — К., 1917. — Ч. 1. — С. 4.

²² *Книгарь.* Літопис українського письменства. — К., 1919, грудень. — С. 962 — 963.

²³ *Там же.* — К., 1919, березень. — С. 1183.

²⁴ Див.: *Ювілей* академіка М. С. Грушевського, 1866 — 1926. — К., 1927. — С. 99.

²⁵ *Вернадський В.* Из спогадів: Перший рік Української академії (1918 — 1919) // Україна: Наука і культура. — К., 1988. — Вип. 22. — С. 51 — 52.

²⁶ *Ювілей* академіка М. С. Грушевського, 1866 — 1926. — С. 8.

ності й всесторонності українського автора, він цілком опанував незмірну літературу предмета, — археологічну, історичну, філологічну, перш за все російську, до цього часу запечатану для Європи семью печатами. Автор просто дивує нас своєю начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, не раз забутих праць російських і німецьких. А з тією казковою начитаністю іде поруч бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода, — все це в мірі цілком не звичайній»²⁷. Високо шанували М. С. Грушевського як видатного українського історика проф. Празького університету Я. Бідло, болгарський історик проф. В. Златарський та ін.

Величезний творчий доробок М. С. Грушевського — це складова і невід'ємна частина не лише вітчизняного, але й світового історіографічного процесу, в якому в другій половині XIX — на початку XX ст. панував позитивістський світогляд. Його представники поступово відмовлялися від традиційних схем та напрямів дослідження, переходили до вивчення соціально-економічної історії, прагнули заглибитися у внутрішню сутність історичних подій та явищ, ввести у науковий обіг та критично осмислити новий документальний матеріал²⁸. У контексті цих загальних закономірностей розвитку тогочасної історіографії і кристалізувались основні засади історичної концепції М. С. Грушевського. На відміну від своїх попередників (М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, П. О. Куліша та ін.) вчений значно більшу увагу приділяв вивченню базисних явищ феодального суспільства, дослідженню його соціальної структури. Не випадково у працях історика читач знайде величезний фактичний матеріал, що характеризує розвиток різних форм феодального землеволодіння, стан ремісничого виробництва, промислів, торгівлі, середньовічних українських міст і т. п.

Безперечно, найбільший масив наукового доробку вченого присвячений політичній та духовній історії України. Проте накопичення значного документального матеріалу, використання у творчому процесі досягнень археології, антропології, мово- та літературознавства дали можливість М. С. Грушевському перейти від висвітлення локальних сюжетів, опису діяльності окремих політичних, релігійних та культурно-просвітніх діячів до широкого зображення життя всього українського народу та ряду класово-станових груп населення (феодала, селяни, міщани, козаки). Разом з тим це не означало, що вчений ігнорував місце і роль видатних постатей в історичному розвої. На сторінках його праць міститься галерея багатьох визначних діячів, які репрезентували інтелектуальне середовище України того часу.

М. С. Грушевський не обминув і такого принципового питання, як по-

²⁷ Цит. за: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 192.

²⁸ Див.: *Гутнова Е. В.* Место и значение буржуазной позитивистской историографии второй половины XIX в. в развитии исторической науки (по материалам медиевистики) // *Средние века.* — М., 1964. — Вып. 25. — С. 283 — 298.

лярність соціальних інтересів різних станових груп населення українського суспільства, їх боротьбу за свої права і привілеї. Більше того, соціальну напруженість, міжкласові конфлікти він пояснює комплексом причин, серед яких основне місце, на його думку, належало економічним факторам. Так, говорячи про Визвольну війну 1648 — 1654 рр., він писав, що «руховою силою цього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас...»²⁹.

Оцінюючи конфлікти держави і народу, історик віддає свої симпатії останньому. За словами вченого, він «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обраховатися з нею»³⁰. Ця авторська теза має принципове значення для розуміння ще одного аспекту концепції М. С. Грушевського-історика, а саме, правильного трактування народних мас в історичному процесі. За словами Д. Дорошенка, «Грушевський в своїй «Історії України-Руси» мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, поскільки ці змагання відбувались коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси й вимагали від неї жертв»³¹. Аналогічні думки містилися і в більш ранніх працях М. С. Грушевського, опублікованих в різні роки і в різних виданнях. Ця концепція в середовищі тогочасних істориків та громадсько-політичних діячів була сприйнята неоднозначно. Одні з них (М. П. Драгоманов) її не сприймали, інші (В. Б. Антонович) зустріли прихильно. Слід зауважити, що і в наступний час М. С. Грушевський продовжував дотримуватися своїх поглядів. Він, наприклад, критикував В. Липинського за його державницьку теорію та відповідні оцінки Б. Хмельницького і подій середини XVII ст. на Україні³².

Звичайно, ці зауваження не характеризують всі грані історичної концепції М. С. Грушевського та запровадженої ним методики наукового дослідження. Розкидані на сторінках багатьох сотень різних за жанром, характером та спрямуванням праць авторські міркування, ремарки, наукові роздуми дають можливість простежити еволюцію думок вченого, його оцінки історичного процесу, вичленити принципи відбору документів та методику їх аналізу. Перед минулим і нинішнім поколінням істориків виникає постать видатного вченого-мислителя з величезним арсеналом знань, з своїм оригінальним баченням істо-

²⁹ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* — К., 1928. — Т. 9, ч. 1. — С. 6.

³⁰ *Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся — Поборете.* — Відень, 1920. — Т. 1. — С. 12.

³¹ *Дорошенко Д. Огляд української історіографії.* — Прага, 1923. — С. 190 — 191.

³² Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* — К., 1931. — Т. 9, ч. 2. — С. 1502, 1506.

ричного процесу, якому звичайно притаманні і певний суб'єктивізм та загальні недоліки історіографії того часу. Проте велике наукове значення праць М. С. Грушевського полягає насамперед саме в широкому залученні і критичному опрацюванні ним величезної кількості джерел і у вірності науковим принципам, які він проголосив ще у вступній лекції у Львівському університеті 1894 р., заявивши, що він рішуче відкидає догматизм як неприйнятний для науки метод дослідження і вважає альфою і омегою історичного процесу — народ, який є «єдиним героєм історії з його ідеалами, змаганнями, боротьбою, успіхами і помилками»³³. Цього принципу М. С. Грушевський послідовно дотримувався у всіх своїх численних працях.

* * *

Наукові та громадсько-політичні погляди М. С. Грушевського найбільш повно відбито у багатотомній «Історії України-Руси» (У 10-ти т., 13-ти кн. — К.; Львів, 1898 — 1936) — першому фундаментальному викладі історії українського народу з найдавніших часів і до середини XVII ст. Широка джерельна база (крім вітчизняних, праця заснована на документах ряду зарубіжних архівів), врахування висновків своїх попередників, а також використання матеріалів суміжних галузей наук — археології, лінгвістики, соціології, фольклору, дали можливість автору створити багатогранну, далеко не однозначну, але разом з тим цільну наукову концепцію історії одного із східнослов'янських народів — українського. Навколо багатьох питань, порушених М. С. Грушевським на сторінках «Історії України-Руси», уже на той час точилися гострі суперечки, відбувались зіткнення різних поглядів. Не шукають дискусії з цих проблем і сьогодні. Проте факт залишається фактом: «Історія України-Руси» — велике надбання української історіографії, своєрідний синтез історичних знань кінця XIX — початку XX ст.

Думка про підготовку синтетичної праці з історії України не була новою. Добре відомо, що біля її джерел знаходились такі визначні українські історики, як Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, С. Т. Голубев та ін. Поступово формувалась документальна база, вимальовувалась схема викладу матеріалу. Певними віхами на шляху до створення єдиної історії України стали дослідження за окремими регіонами Русі М. П. Дашкевича, Н. В. Молчановського, О. М. Андріяшева, П. В. Голубовського, Д. І. Багалія, М. В. Довнар-Запольського та ін. Однак М. С. Грушевський не просто підсумував уже відомий матеріал, а на широкій джерельній базі шляхом критичного аналізу творчої спадщини своїх попередників, на основі власної схеми і періодизації створив узагальнюючий систематичний курс історії України.

Будучи уже відомим ученим, М. С. Грушевський згадував, що над створенням «суцільної історії України» він почав вперше задумуватись ще у студентських аудиторіях Київського університету. Реалізація цієї думки стала, за

³³ Див.: *Ювілей* академіка М. С. Грушевського, 1866 — 1926. — С. 9.

словами історика, завданням його життя ³⁴. Робота над першим томом тривала два роки (він вийшов з друку наприкінці 1898 р.). В кінці XIX — на початку XX ст. побачили світ наступні томи цього видання. Деяка затримка окремих книг була викликана різного роду обставинами — політичними подіями, читанням лекцій, від'їздом за кордон та ін. М. С. Грушевський продовжував працювати над «Історією» після повернення з еміграції на Україну. У 1928 і 1931 рр. у Києві з'явилися дві частини дев'ятого тому книги. Десятий том було надруковано у 1936 р. уже після смерті вченого.

Окремі томи «Історії України-Руси» неодноразово перевидавалися за життя автора в наступні роки (перший том — тричі, другий, третій, четвертий і восьмий — двічі). У наш час повністю десяти томник М. С. Грушевського було перевидано у Нью-Йорку у 1954 — 1958 рр.

Як уже згадувалось, авторська концепція, покладена в основу «Історії України-Руси», відзначалась оригінальністю мислення і методу дослідження.

На відміну від пануючої в офіційній російській історіографії схеми розвитку історичного процесу за Карамзіним, Соловйовим, Ключевським, Погодіним, М. С. Грушевський розробив власні підходи до вирішення цього питання. Загальні риси нової схеми простежуються у працях, датованих 1896, 1900, 1901 рр. (вони помітні вже в рецензіях на книги П. Мілюкова «Очерк по истории русской культуры. Население, экономический, государственный и сословный строй» (Спб., 1896. — Ч. 1), збірника статей «Русская история с древнейших времен до смутного времени» (М., 1898. — Вып. 1), монографії М. М. Ясинського «Лекции по внешней истории русского права» (Київ, 1898. — Вып. 1)³⁵. Але в узагальнюючій формі вона викладена у статті «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства» (1904)³⁶. Квінтесенцією авторських роздумів є думка про те, що «общерусской» історії не було й не може бути, як нема «общерусской» народності. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русской історії»³⁷. Сама ідея про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства була плідною, як правомірним видається заклик до необхідності перегляду пануючої на той час погодинської теорії, яка розцінювала Київську Русь виключно як творіння великоруської народності. М. С. Грушевський запропонував інший шлях вирішення цього складного питання. По-перше, він категорично заперечує домагання Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої, на його думку, є виключно «українсько-руська народність», оскільки вона створила

³⁴ Грушевський М. С. Автобіографія. — С. 15, 17.

³⁵ Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 13; Львів, 1900. — Т. 37; Львів, 1901. — Т. 39.

³⁶ Грушевський М. С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славяноведенню. — Спб., 1904. — Вып. 1. — С. 298 — 304.

³⁷ Там же. — С. 303.

Київську державу. По-друге, М. С. Грушевський запропонував вивчати насамперед історію народу, а не держави, що обумовлюється її підпорядкованою роллю з боку економічних, культурних і національних факторів. І, по-третє, визнаючи «поважанне до... першинства й важної історичної ролі» великоруської народності він, як уже згадувалось, закликав вивчати історію «кожної народності (в тому числі української і білоруської. — Авт.) окремо, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині»³⁸.

Думки та ідеї вченого були реалізовані в процесі написання ним «Історії України-Руси», а також інших, як наукових, так і популярних праць. Слід відзначити, що ця схема стала органічною частиною наукової творчості групи істориків — послідовників М. С. Грушевського. Разом з тим уже тоді вона викликала заперечення з боку багатьох дослідників (особливо у питанні про етнічні процеси доби Київської Русі і ролі давньоруської спадщини в історичній долі трьох східнослов'янських народів).

Починаючи з 30-х рр., гострій критиці вона піддавалася в радянській історіографії, яка розглядає Київську Русь як спільну колицку російського, українського і білоруського народів³⁹.

Хронологічні рамки багатотомної «Історії України-Руси» охоплюють час від доісторичної доби і до кінця 50-х рр. XVII ст. В межах цього періоду на основі проблемно-тематичного принципу здійснено поділ матеріалу. Всі авторські думки та узагальнення ґрунтуються на відомій схемі розвитку історичного процесу, обнародованій вченим, як згадувалось вище, в 1904 р. на сторінках наукової періодики. Вузлові моменти її було повторено в 1906 р. у передмові до другого видання «Очерка истории украинского народа» (Спб., 1906. — С. III — VII), а також викладено у третьому виданні першого тому «Історії України-Руси». Більше того, після 1906 р. вчений навіть загострив окремі питання, більш широко і розгорнуто аргументував їх. М. С. Грушевський висловив сподівання, що «не мине ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему «государства Россійскаго» (Т. 1. — С. 4)*

³⁸ Там же. — С. 299, 302, 303, 304.

³⁹ Див., наприклад: Греков Б. Д. Киевская Русь. — Л., 1953; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. — М., 1982; Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — Киев, 1987.

* Посилання у передмові подаються за виданнями: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1913. — Т. 1; Львів, 1905. — Т. 2; Львів, 1905. — Т. 3; К.; Львів, 1907. — Т. 4; Львів, 1905. — Т. 5; К.; Львів, 1907. — Т. 6; К.; Львів, 1909. — Т. 7; К.; Львів, 1922. — Т. 8, ч. 1; К.; Відень, 1922. — Т. 8, ч. 2; К.; Відень, 1922. — Т. 8, ч. 3; К., 1928. — Т. 9 (1 пол.); К., 1931. — Т. 9 (2 пол.); К., 1936. — Т. 10.

Автор вважав за потрібне у своїх вступних замітках зупинитися на таких принципових питаннях, як з'ясування вживаної ним термінології, підходів до проблемно-тематичного поділу матеріалу і розміщення його в окремих томах видання тощо. Звичайно, вчений не міг обминути питання географічного середовища і природних умов українських земель, колонізаційних процесів, які розгорталися впродовж віків, методики обрахунків чисельності населення і т. п. З'ясування цих питань дало автору можливість підвести читача до кращого розуміння загального процесу історичного минулого українського народу.

Своїм раціональним розкладом матеріалу, доступністю викладу і водночас серйозними науковими спостереженнями книга захоплює з перших же сторінок. Вчений прагнув на рівні тогочасних знань дати відомості з доісторичних часів: геологічної доби, льодовикового періоду, появи перших людей, їх побуту і господарських занять. Не менш цікаво викладено матеріал (знову ж таки в обсязі знань XIX ст.) епохи палеоліту та неоліту, бронзи і заліза. Характерною особливістю студій є історичний підхід до вивчення та викладу відомих фактів. М. С. Грушевський не замикається на специфічно археологічних відомостях, а прагне на їх базі зробити значно ширші узагальнення про рівень розвитку тогочасного суспільства. Так крок за кроком автор підводить читачів до висновку про те, що поступальний розвиток людських відносин обумовлював появу більш високих форм суспільної організації, поглиблення світоглядних уявлень і т. п.

Наступний масив матеріалу присвячений формуванню праслов'янської території, ареалу розселення народів, диференціації різних груп племен слов'янського світу і т. п. Звісно, на сучасному етапі розвитку археології, як і історичної науки в цілому, значного прирощення наукових знань, появи цілого ряду монографічних розробок уточнено, а то й переглянуто питання про розселення слов'ян, меж розповсюдження окремих культур, побут і звичаї автохтонного населення та його контакти з сусідами⁴⁰. Разом з тим спостереження М. С. Грушевського мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє наукове значення як один із продуктивних підходів до вирішення проблеми етногенезу слов'ян.

В цьому аспекті значного творчого доробку вченого найбільш рельєфно простежується його концепція про відсутність «загальноруської» історії. Тому не викликає особливого здивування авторська теза про встановлену «тотожність антів з українськими племенами» (Т. 1. — С. 177), про те, що історія Київської держави належить українцям і т. п. Але допитливого читача, безперечно, зацікавлять не стільки ці дефініції вченого, скільки відповідна трактовка і спо-

---

⁴⁰ Див., наприклад: Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972; Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972; Седов В. В. Восточные славяне в VI — XIII вв. — М., 1982; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев, 1990.

соби вирішення глибоко наукових питань, що стосуються часів Київської Русі. М. С. Грушевський переконливо довів, що створення держави — це закономірний і об'єктивно обумовлений результат попереднього історичного розвитку східних слов'ян (на сторінках відповідних розділів читач зустрине масу цікавих фактів з історії господарського та суспільно-політичного життя слов'янських племен, їх побуту, обрядів, світоглядних засад, вірувань і т. п.). Разом з тим, показуючи форми життя східнослов'янського світу і їх значення у справі конституювання власної державності, М. С. Грушевський справедливо віддає пріоритет появи та розвитку міст. «Творчим... елементом в політичній організації й політичних відносинах сих часів, — пише він, — стало перед усім городське жите, городські відносини» (Т. I. — С. 374).

Особливістю цієї частини авторських роздумів над початками та майбутньою долею Київської держави є їх глибока науковість. Критичний підхід до вітчизняних літописів, вивчення інших джерел дали можливість М. С. Грушевському рішуче відкинути норманську теорію походження Русі. Держава, на думку вченого, виникла у слов'ян на власному історичному ґрунті (водночас історик не заперечує «служебного значіння» варязького елемента «в процесі будови сеї держави»).

Наступні століття існування Київської Русі М. С. Грушевський прагне висвітлити у широкому загальноісторичному контексті. Як правило, через призму життя і діяльності перших київських князів, а згодом Олега, Ігоря, Ольги, Святослава автор змальовує внутрішню і зовнішню політику Русі, її взаємини з сусідніми племенами, Візантією, Хазарським каганатом, показує боротьбу з Степом. Тривалий і складний процес формування різних ознак Київської Русі, як держави слов'ян, завершився, на думку М. С. Грушевського, за часів князювання Володимира (980 — 1015). «Ми бачили... Володимира, — пише вчений, — в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова — одного з видатніших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далі, зв'язав сю слабо злучену систему земель династичним зв'язком, і се значно зміцнило її в порівнянні з попередніми часами» (Т. I. — С. 505). Безперечно, в центрі авторської розповіді заходи Володимира щодо прийняття християнства. Цікаво, що, всупереч існуючим думкам, М. С. Грушевський показав тривалість цього процесу, який далеко не вичерпувався актом хрещення 988 р. Християнізація Русі відбувалася багато десятиліть як перед 988 р., так і після. Вона охоплювала різні верстви суспільства, торкнулася також і київської княжої династії (М. С. Грушевський наводить характерний епізод з хрещенням княгині Ольги). Важливо зазначити, що вчений прагне показати якнайширший спектр впливів нової релігії на всі сторони життя давньоруського суспільства. Підсумовуючи свої роздуми з цього питання, він пише: «Християнство було найважнішою складовою частиною візантійської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантії, тож зближуючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним — приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб

він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значінне буде мати розповсюдженне з княжої руки серед народів його держави з їх ріжнородними, але примітивними, слабо виробленими релігійними формами, релігії нової, культурної, з її багатим змістом, виробленими формами, міцною ієрархією, релігії, що мусила б опиратись, як на свою підпору, на княжу владу і зв'язувати новим культурним узлом ріжнородні народи і області його держави. Розуміється, не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характеру: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо вповні прийняти, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релігії, але не можемо її ігнорувати цієї політичної сторони релігійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити» (Т. 1. — С. 510). Ця авторська думка М. С. Грушевського стала своєрідним лейтмотивом, який пронизує всі сторінки книги, присвячені суспільно-політичному розвитку Київської Русі або характеристиці історико-культурного процесу того часу.

Особливістю цієї праці є її помітна персоніфікація. Історичний процес для М. С. Грушевського не закутий у соціологічні схеми, а сповнений живих людей з їх емоціями і практичними діями. Читач зверне увагу на висвітлення блискучої політичної діяльності Ярослава Мудрого і його наступників, Володимира Мономаха та інших київських князів. Але вчений не механічно реєструє ті чи інші факти — він прагне осмислити історію, розкрити визначальні тенденції, пов'язані з новими умовами розвитку Київської держави. А вони, на думку історика, характеризувалися після смерті Ярослава «сильним, загальним розвоєм сього громадського — вічевого елемента, і головню в сих двох явищах: в проявах і повільнім завмиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвою земського (вічевого) елемента і його комбінаціях з князівсько-дружинним» (Т. 2. — С. 51). М. С. Грушевський не обмежувався констатацією цієї істини. Він показує більш глибокі причини, які обумовили розклад єдиного державного організму Київської Русі, занепад значення її столярного града і т. п. До них поряд з політичними (формування нових князівських центрів) дослідник відносить економічні та колонізаційні процеси, які охопили Подніпров'я, скоригували розвиток напрямів торгівлі, спричинили вплив населення і т. п. «Те, що колись було вповні реальною державною звязею, — пише автор, — переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури. Розвій сього партикуляризму тільки в часті стримували впливи більших державних центрів: старого Києва і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; лучили часом поодинокі землі політичними зв'язками, але не могли спинити розвою сього процесу: він розвивався далі, коли переривалися й ослаблялися концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили» (Т. 2. — С. 129 — 130).

У контексті дальшого поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків М. С. Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії окремих земель: Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, Волині та Побужжя, Галичини й Закарпаття (в авторській

термінології — Угорська Русь). Побудовані, як правило, за однією схемою, нариси дають предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку. Зацікавленість читачів, без сумніву, викличуть також сторінки, присвячені історії Степу — його слов'янській колонізації, появи бродників, печенігів, половців, а пізніше монголо-татар і чорних клобуків.

Галицько-Волинську державу вчений розглядає як спадкоємицю і продовжувача історичних традицій, започаткованих ще у Київський період. Він пише, що ця держава «протягнула... іще ціле століття по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики, й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київської державою» (Т. 3. — С. 1). Цілком справедливо основну увагу автор звернув на політичний аспект подій, які розгорталися в західному регіоні протягом XIII — XIV ст.: взаємини князівської влади і боярства, боротьба за галицький стіл, відносини з іноземними державами — Польщею, Угорщиною, Золотою Ордою, Литвою. В центрі авторської розповіді галицькі князі Роман і Данило, їх різнобічна діяльність, політичні плани та засоби їх реалізації. Яскраві та промовисті характеристики самих князів, навколо яких, як зазначалося, часто зав'язувався основний вузол політичної історії Галицько-Волинської держави. Автор далекий від їх ідеалізації та канонічного зображення. Так, наприклад, описуючи діяльність Данила Романовича, М. С. Грушевський говорить, що він «був князем визначним і досить талановитим. Ми справді мусимо дивуватися його витривалості, з якою він виборює свою вітчизну, ріжносторонності й рухливості його діяльності. Але при тім усім він був тільки князем, — продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймався антірохи. В хвилях, коли зарисовувався й ломився в усіх напрямках суспільно-політичний устрій, вироблений на основі князівсько-дружинній, Данило обертав тільки на всі боки заїзженого князівського коника, даремно силкуючися в дипломатії знайти опору серед тих потрясінь, які переживала сучасна Русь, та простим терором приглушити ворожі князівсько-дружинному устрою сили, що серед сих потрясінь підіймалися...» (Т. 3. — С. 91). Змальовуючи далі основні напрями дипломатичної діяльності Данила, його конфронтацію з місцевим боярством, М. С. Грушевський писав: «Вибранець народній, підпираний громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зблизитися до сих мас — вони зістаються йому чужими; з боярством чує він себе далеко ближше — по традиції. Його боротьба з народним автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, наскільки він був сином минушого, а не чоловіком будучини» (Т. 3. — С. 91).

Одночасно М. С. Грушевський не міг не відзначити того факту, що Галицько-Волинське князівство поступово потрапляло в орбіту політичних інтересів сусідніх держав — Литви і Польщі. Процес тривалий і складний, він мав, однак, досить добре визначену тенденцію, яка в основному концентрувалася на кардинальних змінах у політичному становищі та внутрішніх відносинах цього державного об'єднання.

У загальний контекст авторської розповіді логічно вписується ще один

розділ, де схарактеризовано історичні умови розвитку Подніпров'я в другій половині XIII — на початку XIV ст. На відміну від пануючої в спеціальних працях думки про суцільне спустошення та запустіння краю після монголо-татарської навали (до речі, аналогічних поглядів дотримуються і деякі сучасні автори) М. С. Грушевський категорично твердить, що «татарський погром Бату не зробив українського Подніпров'я пустинею»; що «головна роль в сій колонізаційній роботі все належала не прихожій, а місцевій людності, котра ніколи не вигибала до остатку» (Т. 3. — С. 147). Важливо, що вчений не обмежується лише деклараціями, а обґрунтовує їх величезним документальним матеріалом, взятим із вітчизняних джерел, зарубіжних хронік та ін.

Не менш експресивно написано сторінки політичної історії краю під владою монголо-татар. Згідно з спостереженнями вченого, на Київщині та Переяславщині суспільно-політичний устрій розвивався у напрямі поділу на дрібні міські громади; на Чернігівщині продовжувала існувати велика кількість дрібних князівств, що в мініатюрі нагадували своїх могутніх попередників. Монголо-татарський погром не пройшов безслідно і для інших сфер життя Подніпров'я — істотно послаблюється економічний потенціал краю, спостерігається занепад церковно-релігійних та культурних традицій.

Але чи були традиції остаточно перервані? Відповідь вченого на це питання однозначна — ні, не були. При цьому, наголошував М. С. Грушевський, вони мали не локальний, а загальний характер і поширювалися на всі землі колишньої єдиної держави. Інтерпретуючи у руслі своєї схеми викладу матеріалу відомі факти, історик визнавав, що «з більшою обережністю й застереженнями, але все ж можемо, й повинні ми в недостачі користуватися зі вказівок і аналогій інших слов'янських, не українських земель, що входили в склад давньої Руської держави — бо й тут розпросторювався той самий державний устрій, те ж право, та ж культура, хоч і на відмінній етнографічній або культурній основі, отже, з деякими модифікаціями» (Т. 3. — С. 193). Ця теза М. С. Грушевського має принциповий характер і вказує на спроби автора відтворити не лише етноспецифічне, але й показати спільне, що об'єднувало різні відгалуження східного слов'янства.

Ці та подібні зауваження вченого перекидали своєрідний місток до висвітлення більш конкретних питань суспільно-політичної структури руських земель XI — XIII ст.: форм князівських взаємовідносин, ролі і місця з'їздів, діяльності віча, ієрархії князівської адміністрації, а також організації судової влади, війська, фінансів тощо. Окремо автор розглядає широкий спектр релігійної ситуації — показує стосунки руських митрополитів з константинопольськими патріархами, дає характеристику визначним церковним діячам, реконструює їх відносини з князівською владою тощо.

У вченого не було будь-яких сумнівів щодо існування в суспільстві окремих соціальних груп населення з своїми інтересами, колом обов'язків, певним місцем в громадській ієрархії і т. п. Він пише, що «тогочасна руська суспільність поділялася на три категорії: людей княжих або дружину, людей церковних — духовенство і просто «людей» — в тісним значінню слова, людей,

що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того розрізнялися люди свободні, несвобідні й півсвобідні, а серед свободних люди «ліпші», або більші, і люди менші, відрізнялися також люди міські — «гражани», і люди волосні, селяни. Отже, була, певне, навіть досить значна диференціація, але виключивши границю, що межувала людей свободних від несвобідних, ся диференціація не визначалася різкими границями, й поодинокі групи не відділялися неперехідними границями. Були то властиво класи людності, що розрізнялися родом занять і економічним становищем, а не стани в властивім значінню слова; станів привілеї й правні різниці існують тільки в зародках» (Т. 3. — С. 301).

Не можуть не викликати справжньої зацікавленості сторінки про духовне життя часів Київської Русі — розповіді про розповсюдження шкіл і книжності, феномен літописання, розвиток архітектури і живопису. Читач знайде колоритні замальовки сімейного укладу того часу, становища жінки, детальні описи та аналіз правових актів, які діяли у Русі. У цьому контексті автор знову особливу увагу звертає на значення християнської релігії як фактора, що сприяв прилученню східних слов'ян до світового культурного процесу. «В культурній еволюції Русі сих століть, — писав М. С. Грушевський, — фактом найважливішим і найзначнішим своїми впливами і переминами, счиненими в сій еволюції, було християнство із зв'язаними з ним культурними моментами» (Т. 3. — С. 401).

Наступний (4) том видання присвячений комплексу питань, зв'язаних із інкорпорацією українських земель і їх становищем у складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р. — королівської Польщі. В інтерпретації М. С. Грушевського це не однотипні політичні явища. Коли в першому випадку автор «Історії України-Руси» вказує на практично добровільне входження частини руських земель до складу Литви (разом з тим поряд з терміном «прилучення», «збирання» на сторінках книги вживається поняття «окупація»), то акт 1569 р. (до речі, як і напередодні — захоплення Галичини) вчений кваліфікує виключно як загарбницький. Весь історичний матеріал М. С. Грушевський викладає під кутом зору взаємозв'язаних проблем: по-перше, впливу українських земель на Литовську державу, і, по-друге, ставлення правлячих кіл Литви до традиційних суспільних структур, що існували тоді в землях Південно-Західної Русі. Щодо першого аспекту цієї проблеми, то автор цілком справедливо вказує на значний вплив, що справила Україна на державний і суспільний устрій, право, релігійну ситуацію, побут, писемність і т. п. у Великому князівстві Литовському. Це дало М. С. Грушевському підстави говорити про «руський» характер Литовської держави.

Читач, очевидно, зверне увагу на той факт, що до оцінки другого аспекту питання М. С. Грушевський прагне підійти зважено, з великим науковим тактом. Майже до кінця XIV ст. литовські князі, керуючись принципом «ми старини не рушаєм, а новини не уводим», практично зберігали традиційні суспільно-політичні структури окремих українських земель. Симптомом нової лінії у політиці Литовської держави щодо України стало укладення Кревської унії 1385 р. «Так стався, — пише вчений, — перший розлом між елементами русь-

ким і литовським: ті були православні, сі стали католицькими, і разом з латинством і від культури руської стали відчужатися, а тісніше зближатися до культури польської» (Т. 4. — С. 181). М. С. Грушевський показує весь трагізм цієї політики як для етнічно литовських, так і руських провінцій держави. Запровадження католицького віросповідання, яке поступово ставало панівним, дало відповідний поштовх щодо зміни урядової політики в соціальній сфері. Православне населення крок за кроком втрачало свої позиції в економіці, політичному житті, культурі. На думку автора «Історії України-Руси», «така двоїстість, посередність політики литовських кругів, так само як і той етнографічно-культурний розлом в середині в. кн. Литовського, розуміється, мусили дуже сильно ослаблювати силу супротивлення проти польських окупаційних планів, і взагалі підтинали сили організму в. князівства, саму життєвість його» (Т. 4. — С. 184).

У загальну канвію розповіді логічно влітається ще одне питання, принциповість постановки якого не викликає жодного сумніву. Йдеться про проблеми спадкоємності давньоруських традицій у XIV — XV ст. М. С. Грушевський дотримувався тієї думки, що Велике князівство Литовське на паритетних засадах виступало таким же спадкоємцем політичних і культурних традицій Київської Русі, як і Велике князівство Московське. Він пише, що «се були два політичні тіла зовсім аналогічні» (Т. 4. — С. 98). Згодом до вирішення цієї проблеми поверталися також інші історики — представники різних шкіл і напрямів. В радянській історіографії утвердилася думка про Російську централізовану державу, як єдину спадкоємицю Київської держави⁴¹.

Коли ж в такому разі у висвітленні М. С. Грушевського намітилась переорієнтація української суспільної думки на бік Москви? Вчений датує початок цього процесу досить впевнено — другою половиною XV ст. А «на переломі XV і XVI ст. існування такого нахилу виступило вже зовсім ясно» (Т. 4. — С. 183). На підтвердження цієї тези історик наводить численні факти переходу руських князів «з отчинами» в межі Московської держави, розповідає про «прилучення» Сіверщини до Росії, описує хід повстання М. Глинського (1508) тощо. «Супроти нахилу до Польщі магнатів литовських, — пише М. С. Грушевський, — українські та білоруські князі й пани шукали опертя в Московській державі, близькій їм релігією, історичними традиціями (бо ж вона представляла себе спадкоємицею давньої Руської держави) й сильно розвиненим аристократичним устроєм...» (Т. 4. — С. 338).

Але логіка розвитку історичного процесу невблаганно штовхала Литву на шлях створення унітарної держави з Польщею. М. С. Грушевський дав блискучий аналіз причин цього явища — соціальних, політичних і т. п. Не меншою аналітичністю відзначається оцінка самого акту Люблінської унії 1569 р., що, з одного боку, започаткував існування нової держави — Речі Посполитої,

⁴¹ Див.: Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV — XV веках. — М., 1960; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. — М., 1959; Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982.

з іншого, узаконив загарбання більшості українських земель Польським королівством. За словами вченого, «прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм (Люблінський. — *Авт.*) був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власті й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські стани, де в кожному разі ultima ratio — королівська власть мала довершити то, чого не удалося б вимогти від Литви добровільно» (Т. 4. — С. 414 — 415). Характерно, що М. С. Грушевський далекий і від ідеалізації позицій противників унії. Він говорить про їх егоїзм, переслідування насамперед своїх класових корисливих інтересів і т. п.

Включення українських земель до складу нового державного організму означало, по суті, рубіжну віху на шляху їх історичного розвитку. Ця думка пронизує практично всі наступні розділи праці, присвячені як загальним проблемам суспільної еволюції, так і конкретним історичним питанням. Домінантною у цій частині праці М. С. Грушевського виступає думка про те, що в складі Речі Посполитої королівська влада «постаралася й звести до свого, польського взірця українське жите. Се процес ламання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній або політичній, але також і суспільній та економічній — повертання української людності в народність служебну, підданську, експлюатовану» (Т. 4. — С. 4). Вчений виступає рішучим противником культуртрегерства польської шляхти на Україні, яке широко проповідували її ідеологи.

Наступні томи «Історії України-Руси» (Т. 5 — 6) у логічній послідовності продовжують виклад основних подій історичного минулого українського народу протягом XIV — XVII ст. Широкий часовий діапазон дав можливість М. С. Грушевському не лише ввести у науковий обіг величезну кількість нового фактичного матеріалу, а, що важливо, відтінити якісні грані в еволюційному розвитку України. Вчений переконливо довів, що, незважаючи на панування іноземних феодалів, давньоруські традиції зберігалися не лише в суспільно-політичному устрої українських земель, але й простежувались у соціально-становій структурі суспільства, церковній організації тощо (зрозуміло, що історик бачив і їх хронологічну інтенсивність — значно більшу за часів панування Великого князівства Литовського та істотне зниження після 1569 р.).

В конкретній історичній плані автор праці відтворює насамперед характерні особливості господарського та юридично-правового статусу панівних станів, і найбільшої соціальної сили тогочасного суспільства — селянства. Читач відчує весь динамізм цього суперечливого процесу — з одного боку, утвердження на вищому шаблі ієрархічної драбини привілейованого шляхетського стану, що мав значні земельні володіння, які захищалися системою феодалних прав, з іншого, селян, які поступово обезземельювалися, втрачали тягло, обтяжувалися податками і навіть панщиною, обмежувалися переходами, а згодом були остаточно закріпачені. «Таким чином, — підсумовує свої роздуми

М. С. Грушевський, — ... еволюція селянської верстви в Короні і в в. кн. Литовським іще перед Люблінською унією, вже можна сказати — а в другій четвертині XVI в., під впливом анальогічних обставин, диктована інтересами тоїж самої шляхетської верстви, але й не без виразного, безпосереднього впливу польського права на землі в князівства — сходиться більше менше на тім самім обмеженню прав селянина й пониженню його майже до рівня давнього невольництва. Селянин стратив всяку можливість розпорядитися своєю особою й відданий в вічну, діличну роботу панові. Вихід для нього й його дітей можливий тільки за згодою пана. Власть пана над ним повна і безконтрольна...» (Т. 5. — С. 175). М. С. Грушевський не спрощує історичний процес. Він, зокрема, відзначає регіональні модифікації у формах і методах експлуатації селян, тісно ув'язує їх з появою фільваркового господарства, з'ясовує категорії маєтків, де поширювались ті чи інші феодальні повинності тощо.

Не менш цікаві авторські спостереження над еволюцією інших станових груп населення тогочасного суспільства — міщанства і духовенства. Не з усіма висновками М. С. Грушевського можна погодитися (наприклад, з тезою про різко негативний характер магдебурзького права, яке запроваджувалося в українських містах), з окремих питань варто дискутувати, доповнювати або поглиблювати їх виклад. Але основне інше — вчений реконструював яскраву картину соціально-економічного розвитку українських земель напередодні Визвольної війни 1648 — 1654 рр.: невпинне збільшення феодального землеволодіння, різке посилення експлуатації безпосередніх виробників, занепад міст, дискримінаційну політику польського уряду щодо ремісничого населення, заняття торгівлею і т. п.

Заміна давньоруських традицій на польські спостерігалась також в суспільно-політичному устрої України. М. С. Грушевський не обмежується лише загальними зауваженнями, а прагне показати цей процес у динаміці. Він висвітлює заходи польської адміністрації у напрямі ліквідації традиційних установ, що існували тоді на українських землях, та поступового впровадження державно-правових інституцій Речі Посполитої, аналізує структурну організацію нових органів влади і показує їх перші практичні кроки.

Проте, на думку вченого, на найпильнішу увагу заслуговує дослідження релігійних відносин, які «стають тим фокусом, в яким збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народності, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основі річі зовсім далекі від чисто церковних інтересів» (Т. 5. — С. 385). Цієї принципової тези М. С. Грушевський дотримується послідовно. Він далекий від того, щоб механічно відтворити лише фактичну сторону цього процесу (а зібраний і введений у науковий обіг матеріал справді величезний). Йшлося про те, що, як правило, за церковними, а часто і догматичними суперечками приховувались прагнення різних політичних сил, основний зміст яких полягав у формулі — бути чи не бути українському народові як окремій етнічній спільності. Укладена на Брестському соборі 1596 р. церковна унія до краю загострила релігійні суперечності. Вони виплеснулися на сторінки полемічних творів, на трибуну поль-

ського сейму, проникали в середовище парафіяльного духовенства та міщанства. «З насіння церковної незгоди, засіяного між Руссю, — пише вчений, — збирали овочі польонізм, католицтво і святкували свої тріумфи над Руссю, що падала все глибше і глибше. Український елемент відтіснявся все далі на далекі пляни політичного і суспільного життя» (Т. 8. — С. 15).

М. С. Грушевський висунув і всебічно обґрунтував тезу про всестановий, національний характер боротьби за збереження православного віросповідання. З релігією тоді ототожнювалася етнічна належність народу, релігійний фактор відіграв величезну роль у формуванні національних почуттів, під його прапорами вели боротьбу західноукраїнське боярство, львівські міщани, пізніше селяни і козаки — учасники визвольних повстань. «Прапором релігійним заступається прапор національний, і під окликами інтересів релігії ведеться боротьба задля інтересів національних, політичних, з мотивів класових і економічних» (Т. 6. — С. 301).

Релігія і культурно-національний процес, іноземне панування і духовний розвиток українського народу — коло проблем, які розглядає автор на наступних сторінках праці. На основі конкретних фактів вчений прагне відітнути нові тенденції, які з'явилися у розвитку шкільної освіти, побуту, літературного процесу і пісенної творчості, архітектури і живопису. В умовах наступу католицизму та уніатства поступове витіснення та нівелювання етнічних рис трималося виключно на силі польсько-шляхетської держави, оскільки «в сфері ж культурній Польща зіставалася задвірком, Hinterland-ом Західної Європи не тільки без всякої тини самостійності, але і без скільки-небудь живішого культурного руху в сій сфері» (Т. 6. — С. 412).

Ознаки деякого пожвавлення інтелектуального життя у Речі Посполитій М. С. Грушевський пов'язує лише з проникненням ідей Реформації та гуманізму. На українських землях це проявлялося у позитивних впливах (щоправда, вчений застерігав від неприпустимості їх перебільшення) на розвиток письменства, перекладацької та друкарської справи і т. п. В шкільній освіті нові явища найбільш яскраво спостерігались в діяльності Острозької школи, яка, на думку М. С. Грушевського, перекреслила погляди ідеологів католицизму, «мовби при православній вірі, при слов'яно-руській традиції неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука» (Т. 6. — С. 487). Про високий інтелектуальний потенціал представників української науки та культури свідчила також культурно-просвітницька діяльність Острозького гуртка, всебічно описана автором книги.

Проте «острозький епізод» залишався справді лише епізодом у величезному дефіциті духовних потреб тогочасного суспільства, у боротьбі широких соціальних верств України проти наступу католицизму та уніатства. Українське магнатство, яке втрачало зв'язки з своїм етнічним корінням, було неспроможне організувати та повести за собою інші верстви населення. В цих умовах на арену політичної та національно-визвольної боротьби виходить так званий третій стан. Вчений вважає, що саме міщани виступили тією суспільною силою, яка дала новий імпульс розвитку громадського життя на Україні. Він пояснює це

об'єктивними причинами — обставинами міського життя, більшою згуртованістю, звичкою до організації, вищим порівняно з іншими категоріями населення освітнім рівнем. «І коли релігійні справи, — пише він, — дали те спільне конкретне гасло, якого бракувало до тепер до широкої організації різних українських груп, різних міст і територій, — ми бачимо, що якраз міщанство виявляє найбільше рухливості, енергії, організаційного руху; що то воно творить ті основні кадри національної (релігійної назверх) боротьби, коло котрих групується шляхта і духовенство» (Т. 6. — С. 260).

У цьому зв'язку М. С. Грушевський розглядає проблему створення братств — церковно-релігійних та громадських організацій українських міщан. Вчений високо оцінює їх вклад у розвиток культури й освіти та боротьбу проти національно-релігійної дискримінації з боку польсько-шляхетських органів влади. Разом з тим він не міг не відзначити іншого факту — обмеженості завдань та консервативності методів, за допомогою яких братства прагнули досягти поставлених цілей.

Одним із фундаментальних питань, яке поставив і розв'язав М. С. Грушевський на сторінках «Історії України-Руси», було питання виникнення та розвитку українського козацтва, його місця в історії українського народу. Не можна сказати, що вчений розпочав дослідження цієї проблеми на порожньому місці. У нього були такі видатні попередники і сучасники, як В. Б. Антонович, П. О. Куліш, М. І. Костомаров, І. М. Каманін, Д. І. Яворницький та інші вчені, що зробили значний внесок у вивчення цього явища в історії України. Однак М. С. Грушевський, віддаючи належне своїм колегам по перу (ця частина праці містить широку історіографію питання), знову повернувся до його дослідження. Він не пішов второваним шляхом, а знайшов своє бачення проблеми. Для цього вчений не лише зібрав, систематизував і послідовно виклав факти, а ввів у науковий обіг новий матеріал або дав оригінальне тлумачення відомих документів.

Яка ж авторська концепція виникнення та генезису цього суспільного явища? Відповідь М. С. Грушевського на це питання далеко не однозначна. Насамперед він прагне з'ясувати роль внутрішніх та зовнішніх факторів, які обумовили появу козацтва (до перших вчений відносить посилення феодального гніту, який виштовхував з суспільного середовища різні верстви населення, передусім селян, до других — загрозу спустошливих вторгнень на українські землі з боку кочових народів — татар). М. С. Грушевський дотримується тієї думки, що козацтво — це продукт всього попереднього соціального та економічного розвитку українського народу. Своєрідним прототипом козацтва вчений в першу чергу вважає кочове населення степових районів періоду Київської Русі. По-друге, він дотримується «уходницької» теорії виникнення козацького населення, не заперечуючи однак ролі втеч селянських мас як соціального фактора, що сприяв зростанню чисельності козацтва (водночас М. С. Грушевський справедливо вважає, що в цьому процесі брали участь й інші категорії населення — бояри, міщани, дрібна шляхта). По-третє, за його спостереженнями козацтво пройшло тривалий еволюційний шлях у своїй історії. Виникнувши як явище

побутове, воно поступово набувало нової якості, перетворюючись в окремий стан зі своїми правами та привілеями (вчений дає верхню межу цього процесу рубежем XVI — XVII ст.). Чим же притягувало багатотисячні пригноблені селянські маси України козацтво? Відповідь на це питання в інтерпретації М.С. Грушевського гранично лапідарна — особливий імунітет. «...Звільнення їх від всякої іншої, звичайної юрисдикції, — пише він, — і підданне під виключну владу і юрисдикцію їх шефа було вихідною точкою для ідеї козацького імунітету, ідеї повного визволення козаччини від яких-небудь даней, повинностей, тягарів, від всяких обмежень доміняльною властю та загалом від усякої влади крім своєї козацької» (Т. 7. — С. 264).

В оцінці вченого місце і значення козацтва визначалися насамперед його репрезентативною роллю в історії українського народу та внутрішніми потенційними можливостями. Не випадково на сторінках праці читач неодноразово зустрине такі оціночні характеристики козацтва як явища, «що покривало... інші суспільні прошарки», мало «всенародне значення», було «носієм і виразником національних устремлінь українського народу», «речником національних змагань української народності» і т. п. Принципово, на нашу думку, є авторська теза про конструктивну роль козацтва в різних сферах історичного розвитку України, яке «всупереч політиці Речі Посполитої колонізувало і освоювало територію «дикого поля», захищало рідну землю від вторгнень татарських орд і нарешті стало тим ґрунтом, з якого «наростала соціальна опозиція українських мас і національна енергія українського елемента, що спасала від розкладу і загибелі українське жите» (Т. 7. — С. 271).

Кожна авторська думка підтверджена великим фактичним матеріалом. На сотнях сторінок праці М. С. Грушевський реконструює соціально-економічні передумови виникнення козацтва, відтворює основні риси козацької організації, побут і звичаї козаків, їх характер та уподобання. У цьому плані вчений окремо розглядає питання про виникнення та розвиток Запорозької Січі. Він оцінює створення цієї політичної та військової організації українського козацтва як виразну якісну грань на його еволюційному шляху. По-перше, це істотно розширило політичний світогляд всього козацтва; по-друге, вивело його на терен міжнародного життя; по-третє, Запорожжя стало «огнищем козацької сили, солідарності, організованості. Відси йшла екстенсивна й організаційна енергія козаччини «на волюсть» (Т. 7. — С. 141).

Під цим кутом зору М. С. Грушевський відтворив яскраву, масштабну картину визвольної боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі (як правило він її описує через призму дій козацьких загонів). Динамічно, наприклад, показано розвиток повстань кінця XVI ст. під керівництвом К. Косинського та С. Наливайка, детально висвітлено народні рухи 20 — 30-х рр. XVII ст. та ін. Ці розділи 7-го та 8-го томів видання привертають увагу не лише величезним фактичним матеріалом, колоритним описом подій та характеристиками конкретних історичних діячів, насамперед; запорозьких гетьманів, але й своєрідними оцінками тих чи інших явищ історичного процесу. Окремі з них носять дискусійний (наприклад, про хао-

тичність рухів кінця XVI ст.) або занадто категоричний характер (теза про те, що нові елементи в діях козаків з'явилися лише після відновлення у 1620 р. православної ієрархії), а деякі цілком справедливі зауваження («в ряди козацтва увійшов елемент зовсім новий — господарський; землеробський») залишились без достатньої аргументації. Проте всі вони несуть на собі карб глибокої оригінальності думок автора. Слід зазначити, що, вказуючи на появу широких політичних планів в середовищі козацтва (цей висновок М. С. Грушевський підтверджує фактами громадської діяльності П. Сагайдачного, підтримки кошем Війська Запорозького Київського братства та православної церкви і т. п.), вчений далекий від ідеалізації суспільно-політичного обличчя Запорозької Січі. У цьому зв'язку читачі знайдуть, безперечно, матеріали про існування компромісних настроїв в середовищі козацької верхівки, помітних суперечностей між реєстровцями й так званими випицниками тощо. Історик звернув увагу і на той факт, що на окремих етапах розвитку визвольного руху загальнонаціональна справа боротьби за «грецьку віру» відсувалась на другий план і станові інтереси козацтва ставали превалюючими.

Серед ряду фундаментальних проблем, порушених і розроблених М. С. Грушевським на сторінках «Історії України-Руси», особливе місце належить питанню про Визвольну війну українського народу 1648 — 1654 рр. (вчений дотримувався інших термінологічних принципів — він називає ці події «Хмельниччиною»). Авторська концепція цього складного явища викладена в ч. 3, т. 8-го й у двох частинах 9-го тому, що становить майже 2,5 тис. сторінок друкованого тексту. Проте історик добре розумів, що до кінця розв'язати це багатогранне питання він не зможе (власне, таке завдання і не ставилось). Ось чому, повернувшись після тривалого часу до цієї проблеми (читач помітить, що ч. 3, т. 8-й і ч. 1, т. 9-й відділяє шестирічна перерва), М. С. Грушевський вважав за потрібне, крім загальнометодологічних міркувань (до речі, досить симптоматичних, коли врахувати його наукову діяльність вже в Радянській Україні), викласти свої погляди на перспективи досліджень проблеми Визвольної війни. Серед них він виділяє необхідність розробки дипломатичної історії цих подій; відображення їх у фольклорній спадщині; підготовки серії політичних портретів діячів доби Хмельниччини; висвітлення історії державних установ та нових соціально-політичних інституцій, які виникли в ході війни. На жаль, ця програма вивчення подій 1648 — 1654 рр. на Україні практично залишилася не реалізованою (за винятком хіба що ряду праць І. П. Крип'якевича).

Сюжет про Визвольну війну займає в книжці, по суті, самостійне місце (зрозуміло, що у випадку необхідності автор робить необхідні екскурси у минуле). Вчений аналізує комплекс причин, які обумовили цей могутній народний вибух (М. С. Грушевський називає Хмельниччину також «народною війною»), показує джерела формування та соціальний склад повстанського табору, описує військові битви, прагне оцінити найважливіші переговори різних політичних сил та зміст укладених відповідних договорів та угод тощо. Характерною особливістю цієї частини праці є широке цитування автором документів

(часто у книзі вони мають цілком самостійне значення), підтвердження тих чи інших думок численними фактами.

М. С. Грушевський не применшує визначного місця подій 1648 — 1654 рр. в історії України — він вказує на визвольний характер війни, особливо підкреслює глибоку соціальну результативність, реконструює процес творення етнічної державності і т. п. Читач, звичайно, зверне увагу на авторську інтерпретацію двох вузлових питань цих подій — оцінку російсько-українських взаємовідносин середини XVII ст. і характеристику особи та планів гетьмана Б. Хмельницького.

Щодо першого аспекту цього питання, то слід зазначити, що М. С. Грушевський не заперечував широких об'єднавчих тенденцій, які існували серед різних верств українського суспільства протягом багатьох століть. Це проявлялося в орієнтації православного духовенства на Москву, в організації козацьких посольств до царя, численних спільних морських походів запорожців і донців на турецькі фортеці тощо (щоправда, автор не ідеалізує ці відносини — він говорить, наприклад, про участь запорожців в російсько-польських війнах на стороні шляхетських військ і т. п.). По висхідній лінії розвивалися російсько-українські зв'язки і в 1648 — 1654 рр. У праці читач знайде значну кількість фактів, які підтверджують цю думку. Проте в своїх оцінках та інтерпретації документального матеріалу М. С. Грушевський не завжди був послідовним. Наприклад, навряд чи доцільно ставити на одну історичну площину як рівноцінні для Б. Хмельницького політичні сили царську Росію та султанську Туреччину, Кримське ханство або Молдавське князівство. Звичайно, типологія державних структур, зовнішні аспекти їх політики в середині XVII ст. багато в чому були подібні. Проте принципова різниця полягала в іншому — етнічних, мовних та релігійних факторах, глибокій історичній традиції, яка об'єднувала український та російський народи.

В оцінках вчення Переяславського договору і так званих Березневих статей 1654 р. читач знайде також чимало суперечливого. Визнаючи добровільність цього акту, М. С. Грушевський одночасно кваліфікує його юридично-правовий аспект то як протекторат, то як тимчасову угоду, то як військовий («мілітарний») союз.

Щодо наступного етапу взаємовідносин Б. Хмельницького з російським царем (1654 — 1657), то на відміну від своїх попередніх праць (зокрема, «Ілюстрованої історії України»), на сторінках «Історії України-Руси» М. С. Грушевський подає дещо інші оціночні характеристики. Описуючи динаміку та напрями їх розвитку, вчений в основному звертає увагу на суперечності, що виникали між обома сторонами, показує самодержавну політику царизму щодо України. Особливо велике обурення козацької старшини, на думку М. С. Грушевського, викликали контакти представників царської Росії з польськими дипломатами та їх сепаратні переговори про перемир'я. Проте ні в 1655, ні в 1657 рр. гетьман та його найближче оточення не виношували планів остаточного розриву з Москвою. Ця принципова теза міститься на багатьох сторінках праці (Т. 9. — С. 1252, 1255, 1498).

В характеристиці постаті, поглядів та планів Б. Хмельницького вчений прагнув до широких наукових висновків і глибоких історичних аналогій. В загальному вигляді вони викладені на сторінках розділу VIII другої частини т. 9-го. Автор застерігає, що в процесі поглибленого вивчення документального матеріалу він змушений був відмовитися від деяких своїх попередніх поглядів, окремі з них переглянути або доповнити. М. С. Грушевський дискутує також з рядом вчених в особі представників української, російської і польської історіографії (В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Г. Ф. Карпов, Ф. Равіта-Гавронський, Л. Кубаля, П. М. Буцінський, В. Липинський та ін.), показує сильні та слабкі сторони їх праць. На сторінках розділу читач знайде якнайширшу гаму оцінок діяльності гетьмана, від піднесених і цілком справедливих, до упереджених і далеко не схвальних. З окремими можна погодитися, інші — не приймати або заперечувати. Важливіше інше — це була видатна постать в українській історії, діяльність якої відбивала як загальнонародні, так і вузькостанові інтереси, яка зробила справжній прорив у формуванні соціальної політики, об'єднала в один повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організувала та спрямувала їх на повалення влади польської шляхти на Україні, стояла біля джерел створення Української держави.

З висоти ХХ століття можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, відзначати нелогічність окремих його вчинків, говорити про відсутність деяких ціннісних орієнтирів і т. п. Але всі оцінки потрібно узгоджувати з контекстом тогочасної доби — неоднозначної і суперечливої, де переплітались старі порядки і нові явища, де все ще панував середньовічний світогляд, але з'явилися суспільні установки, характерні для ХVІІ ст. В оточенні ворожих сил гетьману доводилось маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлялись від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий філософський сенс якої полягав у звільненні рідної землі від ненависного іноземного гніту, Б. Хмельницький дотримувався до останнього подиху.

Десятий (і останній) том праці присвячений історії українських земель у 1657 — 1658 рр. Це був надзвичайно складний, спресований у величезну кількість різних за своїм характером та змістом подій час, коли руйнувалися старі суспільні уявлення та виростали нові соціальні сили, укладалися неоднозначні державні угоди, та на політичному горизонті з'явилася ціла низка історичних осіб, які в роки Визвольної війни затуляла могутня постать великого гетьмана. М. С. Грушевський на сторінках цього тому у висвітленні частини питань намітив лише наукові орієнтири (наприклад, надзвичайно цікаві його спостереження над процесом поляризації соціальних інтересів селянства і рядового козацтва та старшинської верхівки), інші розглянув більш глибоко і детально. Щодо останніх, то тут можна виділити дві групи проблем: по-перше, ті, що характеризують зміни у внутрішній ситуації на Україні, пов'язані із захопленням гетьманської булави колишнім генеральним писарем І. Виговським, і, по-друге, ті, які висвітлюють переорієнтацію нового гетьмана та його найближчого оточення у сфері міжнародній. Якнайтісніше пов'язані між собою, вони дають цілісну картину двох років життя України після смерті Б. Хмель-

ницького. Читач знайде цікаві характеристики та оцінки найважливіших подій того часу — повстання під керівництвом полтавського полковника М. Пушкаря та кошового отамана Я. Барабаша, обставин укладення шведсько-української угоди та відновлення кримсько-українського союзу. Відтворено перші кроки царизму на шляху ліквідації автономного устрою України, показано дипломатичну гру обох сторін, поступове наростання напруженості між гетьманською адміністрацією і царським урядом, яка вилилась у відкритий конфлікт і спробу ревізії рішень Переяславської ради 1654 р. Безперечно, в центрі авторської розповіді — висвітлення комплексу питань, пов'язаних з укладенням Гадацької угоди 1658 р. між І. Виговським і польським королем. М. С. Грушевський прагне об'єктивно розібратися у причинах, які обумовили цей крок гетьмана та осіб із його оточення, аналізує зміст самої угоди, намагається передбачити безпосередні і більш віддалені наслідки для України в разі її реалізації. Принциповим і справедливим видається авторське твердження про те, що «Гадацька унія — унія шляхетська, яка має забезпечити політичні впливи української шляхти, більше того — відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї соціальної верстви, вернути те, чим вона колись була або бажала бути» (Т. 10. — С. 372). Вчений оцінює угоду також як «цілком нежиттєздатну», а «ті, що тримались і проводили її, цією дорогою мостили собі стежки до повороту до коронних провінцій, — а не до нового державного українського будівництва... Мостив цю стежку Тетеря, мостив і Виговський, мостило багато інших» (Т. 10. — С. 375).

Зрозуміло, що коло наукових питань, порушених у багатотомній «Історії України-Руси», не вичерпується лише розглянутими на сторінках цієї вступної статті. Воно значно ширше і різноманітніше. Окремі з них М. С. Грушевський висвітлював лише у постановочному плані (наприклад, про етнічну та суспільну свідомість різних верств українського народу), інші розробив більш глибоко і різнобічно. Науковою заслугою вченого було й те, що в процесі підготовки своєї подвижницької праці він залучив величезну кількість нового документального матеріалу, почерпнутого із вітчизняних архівів та архівосховищ зарубіжних країн. Ці документи не втратили свого значення понині і становлять надійну джерельну базу для створення наукових праць сучасними істориками.

Ще одна важлива особливість праці М. С. Грушевського — свої висновки та наукові спостереження вчений ніколи не вважав істиною в останній інстанції. Тому не випадково цілий ряд томів «Історії України-Руси» містить додатки у вигляді «Приміток», де автор прагне показати свою творчу лабораторію, вміщує якнайширшу бібліографію, дає критичний аналіз спеціальної літератури, присвяченої різноманітним питанням вітчизняної історії. Для вченого це був один із важливих засобів визначення надійних орієнтирів щодо поглибленого вивчення окремих проблем історичного процесу на Україні.

Неупереджений аналіз тексту свідчить про те, що незалежно від часу, коли писався той чи інший том праці, і своєї політичної орієнтації, вчений прагнув до максимальної об'єктивності і дотримання принципів історизму у

висвітленні історичного процесу (це не виключало й окремих суб'єктивних нашарувань й оцінок, застосування не завжди вдалих термінів та понятійного апарату).

Зрозуміло, що характеристика наукової концепції М. С. Грушевського не вичерпується лише фундаментальною працею «Історія України-Руси». Свої погляди на наступний період української історії (60-ті рр. XVII — початок XX ст.) він виклав на сторінках таких широковідомих популярних праць як, «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», у багатьох наукових статтях та публіцистичних працях. Звичайно, вони далеко не рівноцінні за своїм науковим змістом та ідейним спрямуванням. Окремі з них писались у запалі полеміки або на вимогу дня, інші відзначалися більш зваженим та об'єктивним підходом до висвітлення історичного минулого українського народу.

В окремих місцях ці праці вченого містять суперечливі судження, іноді одні факти надто гіперболізовані, про інші мовиться побіжно або не згадується зовсім. На недоліки і прорахунки автора вказували вже його сучасники. І. Я. Франко, наприклад, поряд з високою оцінкою наукової творчості М. С. Грушевського писав, що історик «кладає головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманності його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими». Але зазначаючи ці та інші вади у працях М. С. Грушевського, Іван Франко знову ж таки справедливо наголошував, що «коლოსальна праця, яку рік за роком викладає проф. Грушевський перед українську публіку, варта того, щоб приймати її з належною увагою, тим більше, що вона побудована на таких міцних і широких основах, яким не страшна ніяка критика. Що в такій колосальній будівлі тут і там являються і ще являться деякі хиби та недогляди, — се річ неминуча у всякім людськім ділі»⁴². Можна з певністю заявити, що ці слова, сказані І. Я. Франком у 1911 р., і нині можуть бути вірним орієнтиром в оцінці всієї величезної наукової спадщини вченого.

Фундаментальні праці М. С. Грушевського з історії України були на рівні світової історіографії. Незважаючи на дискусійність або застарілість окремих оцінок історичних подій, наукова спадщина М. С. Грушевського (насамперед «Історія України-Руси») має непересічне значення. До неї звертались і звертатимуться численні вітчизняні та зарубіжні дослідники. Праці історика спонукають до справжньої творчої роботи і нових наукових пошуків. Про широке визнання творчості М. С. Грушевського свідчить, зокрема, його величезне за обсягом листування з багатьма діячами науки і культури.

---

⁴² Франко І. Я. Причинки до історії України-Руси: Збір. творів: В 50 т. — К., 1986. — Т. 47. — С. 453 — 454, 455.

Праці М. С. Грушевського мали також велике політичне і громадське значення. В умовах національного гноблення і переслідування української культури з боку царського самодержавства, австрійської монархії, панівних класів Польщі вихід у світ історичних творів М. С. Грушевського справив значний вплив на активізацію національно-визвольного руху на українських землях, розчленованих державними кордонами. Вчений переконливо показав, що український народ пройшов довгий, складний і самобутній історичний шлях, вистраждав право на свою мову, етнічну культуру, власну державність. Вся творча спадщина вченого і нині вражає не лише глибиною наукового висвітлення історичного процесу, а й надзвичайною актуальністю її повчального змісту для сьогодення.

В. А. СМОЛІЙ, П. С. СОХАНЬ

ІСТОРИОСОФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ВСТУП

Історик — це вчений-гуманіст, що об'єктивно вивчає історію суспільства, щобто пізнає і усвідомлює історичний процес даного суспільства на базі свого світогляду та встановлених методів історичного дослідження. Світогляд історика — це його візія минулого, до якого він доходить, конфронтуючи своє філософське розуміння історичного процесу (яке він вибрав із історичного доробку філософської науки) із історичними фактами, взятими з аналізу джерельних даних. Як кожне пізнання людини, візія історика поширюється з його досвідом і зазнає в процесі праці коректив та доповнень. Кожен великий історик є еkleктик, тобто вибирає для кожної часткової сфери дослідження методи пізнання, які для тої цілі найкраще надаються. Але він, звичайно, намагається зберегти монізм у загальному синтезі.

Завдання цього вступу — впровадити читача з історії України-Руси у розвиток світогляду та історіософії Михайла Грушевського на тлі розвитку української історіософії 19 ст.

I

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОСОФІЇ 19 ст.

Новітня концепція окремішності українського народу із його давньою історією виникла як інтелектуальна ідея у другій та третій чвертинах 19 ст., у двох перших університетах України — у Харкові (заснований 1804 р.) та Києві (заснований 1834 р.), як свого роду синтез у стилі гегеліанської тріади. Тезою можна б тут уважати перші секулярні ідеї французьких просвітителів 18 — початку 19 ст. (Руссо, Монтеск'є, Вольтер, енциклопедисти), на яких майбутні студенти (а пізніші професори) виховувалися (так, наприклад, сини поміщиків Микола Костомаров та Володимир Антонович). Антитезою була б німецька ідеалістична (романтична) філософія першої половини 19 ст., головно Шеллінг (Friedrich Wilhelm Schelling, 1775 — 1854), Гердер (Johann Gottfried Herder, 1744 — 1803), Гегель (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770 — 1831) та Савіньї (Friedrich Karl von Savigny 1779 — 1861), а також француз Тьєррі (Augustin Thierry, 1795 — 1856), яка стала панівною на новозаснованих університетах імперії. Німецька романтика породила харківську романтику, яка народну пісню визнавала за найвищу поезію: почали збиратися та цінитися українські народні пісні (перша збірка видана вихованцем Харківського університету князем грузинського роду Миколою Цертелевом 1819 р.).

Вирішальним для дальшого розвитку було рішення уряду царя Миколи I заснувати в Києві, колишньому культурному центрі Східної Європи, секуляр-

ний університет західного типу (указ від 8 листопада 1833 р.). Це рішення було політичним. Після чергового польського повстання (1830 — 1831) треба було мати наукові інституції, що могли б доказати безпідставність польських претензій на Київ та Правобережну Україну. Такими інституціями стали Київський університет та Тимчасова Археографічна комісія для збирання давніх актів. На посаду першого ректора університету було запрошено до Києва молодого талановитого професора ботаніки Московського університету, українця (полтавця) Михайла Максимовича (1804 — 1873)¹, який у Москві опинився у полоні всеобіймаючих Ідей Шеллінга («об'єктивний розум»), що знаходили спільний знаменник для всіх наук.

Власне, розвиваючи теорії Шеллінга і Баадера (Franz Xaver von Baader, 1765 — 1841)², Максимович визнав історію як основну науку у цілій філософській системі, і внаслідок цього почав вивчати історію та фольклорні джерела. Слідуючи за Цертелевом, він видав 1827 р. свою першу збірку українських народних пісень. Отже, на базі народних пісень Максимович, який теж знав філософію Гегеля, персоніфікував суспільну свідомість («дух» народу) українців і зробив першу спробу охарактеризувати різницю між психікою українців та росіян. Максимович також висунув ідею, що історія кожного народу повинна бути самобутньою, без копіювання і запозичування від інших.

Як було вже сказано вище, для правління Миколи I дуже важливо було документально доказати автохтонність юридичних основ Правобережної України з Києвом. Вихованець Київської духовної академії Микола Іванишев (1811 — 1874) був посланий до Берліна, щоб там у творця історично-юридичної школи Савіні вивчати методологію історії права та методів видавання історичних документів³.

Савіні доказував, що право розвивається органічно, ступнево, на базі «народного духу», у невід'ємному зв'язку з загальним розвитком народу. У виданнях Іванишева, і особливо у роботах його учня Володимира Антоновича (вступі до «Актов Юго-Западной России»), ідея окремішності прав українського народу, відмінного і від поляків і від росіян, знайшла своє підтвердження; так виникла так звана Київська документальна школа, де ідейні концепції романтиків діставали матеріальну базу при вивченні позитивістично документів суспільного і економічного походження.

Микола Костомаров (1817 — 1885), вихованець гегеліянця Михайла Луніна (1809 — 1844)⁴ в Харківському університеті, тільки короткий час вик-

¹ Див. про нього: *Марков П. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст.* — К., 1973.

² Відоме Баадерове твердження: «Nihil est in intellectu, quod non fuerit prius in historia» («немає нічого в розумі, чого б раніше не було в історії»). див: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — Прага, 1931. — С. 77.

³ *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? — Кембрідж, Масс., 1973. — С. 96—97.

⁴ Див.: «Автобіографію» Костомарова у вибраних творах (К., 1989); див. вступну статтю В. Замлинського у кн. Костомаров Н. І. Исторические произведения. Автобиография. — Киев, 1990. — С. 441, 442, 446, 451, 460. Про Луніна, див. ще: *Очерки истории исторической науки в СССР* / Под ред. М. Н. Тихомирова. — М., 1955. — Т. 1. — С. 420—423.

ладав у Київському університеті (1846 — 1847), але це був час дуже насичений інтелектуально вагомою діяльністю «Української трійці» та Кирило-Мефодіївського братства (Шевченко, Костомаров, Куліш). Костомаров перейняв свою народницьку концепцію від французького історика-романтика Огюстіна Тьєррі, який в 1820 р. писав, що дійсна історія — це історія не держави, а народу⁵.

Своє «вірую» подав Костомаров у автобіографії, писаній під час хвороби 1870 р.⁶, таким способом: «Виступаючи на кафедрі, я мав гадку в своїх лекціях висунути наперед народне життя в усіх його розгалуженнях. Довге заняття історією розвинули в мені такі погляди. Я бачив, що держава була більш випадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя. Через те майже завжди держава складалась не з одної народності: сильніша гнітила слабших, бажала підбити, або й асимілювати їх, вважала своїм правом влади — освячене давністю; дозволяла собі насильства, а всякі силкування самовизначення з боку їх (слабших) вважала злочином. Одначе, життя розвивалось своєю дорогою далі і держави зіставались тільки зовнішньою формою об'єднуючої поліційної власті... Руська держава складалась з частей, що раніш жили своїм власним, незалежним життям і після того життя частей проявляли себе відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою. Знайти і скопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією».

Костомаров виклав свої ідеї в серії робіт «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Две русские народности» та «Черты народной южнорусской народности». Основні положення такі: український народ на відміну від російського, зберіг давньослов'янський, демократичний (у своїм корені федеративний) порядок, на відміну від автократичної, бюрократичної і кріпацької Москви. Він, український нарід, втомився у трикутнику боротьби із Степом, з Москвою та натиском шляхетсько-католицької Польщі. Облишений своїми панськими елементами, він хоч впа, але не зрікся свого народного характеру та ідеалів. Він тепер складається із селянства та інтелігенції, яка зісталася йому вірною. Майбутнє українського народу в реставрації демократичної слов'янської федерації⁷.

Продовжувач і властивий керівник київської документальної школи — учень Іванишева Володимир Антонович (1834 — 1908)⁸ був теж послідовником

⁵ «La meilleure partie de nos annales, la plus grave, la plus instructive, reste à écrire... Il nous manque l'histoire... du peuple, ... Une véritable histoire de France devrait raconter la destinée de la nation française» («краща частина наших літописів, більш важлива, більш інструктивна залишилася ще не написаною: нам бракує історії народу [а не держави. — О. П.]. Дійсна історія Франції повинна розповідати про долю французького народу») // *Dix ans d'études historiques*. — Брюссель, 1825.

⁶ Цитую в українському перекладі М. Грушевського з його статті «Костомаров і новітня Україна» // *Україна*. — 1925. — Кн. 3. — С. 19.

⁷ Там же. — С. 5—20.

⁸ Див.: *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942. Див. ще: *Грушевський М.* Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // *Записки Українського Наукового Товариства у Києві*, — К., 1909. — Т. 3. — С. 5—14.

ідей Костомарова, якого він окреслював іменем «українського Тьєррі»⁹. Як сказано вище, Антонович виріс на тих самих класиках французької думки 18 — початку 19 ст., що і Костомаров, але крім того був під сильним впливом польської романтичної літератури та історіографії, зокрема Йоахіма Лелзеля (Joachim Lelewel, 1786 — 1861)¹⁰. Типічним для українського народу він сприймав віче, що, на його думку, було формою громадського устрою. Власне козаччина являлася продовженням старої вічевої громади Київської Русі. Основні прикмети українців, за які вони віками боролися, це «рівноправність усіх перед законом, брак станових різниць, соборне (спільне) управління земельними справами, свобода релігійної совісті, право розвивати власні народні начала при застосуванні виборного принципу в управлінні»¹¹.

Україна входила неодноразово у систему чужих держав при умові збереження вищезгаданих свобод. На жаль, це не реалізувалося в 17—18 ст. чужими окупантами, і Антонович уболівав над негативними наслідками німецько-польського права: нищенням структур громад.

На відміну від романтично-позитивістичної візії українського минулого, створеної Костомаровим та Антоновичем, Михайло Драгоманов (1841 — 1895)¹², колега Антоновича по Київському університету, а пізніше політичний емігрант, впровадив до теорії українства політичну візію свого часу. Вихований на творах ліберальних європейських істориків: Гізо (Francois Guizot, 1787 — 1874); Маколея (Thomas Macaulay, 1800 — 1859)¹³, він усе своє життя був у курсі світової науки. Свої наукові дослідження у Києві він почав із історії римської імперії, а опісля перейшов на проблеми української історії, фольклору та політики. Добре обізнаний з працями Конта, Мілля (John Stuart Mill, 1806 — 1876), Дарвіна, Маркса та Прудона (Pierre Joseph Proudhon, 1809 — 1896), він створив плюралістичний світогляд, в якому поряд гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму (він ставив вище протестантизм ніж православ'я), та етичний, (не політичний!) соціалізм. У національній справі він був найближче до поглядів швейцарця Блюнчлі (Johann Kaspar Bluntschli, 1808 — 1885): «скільки народів, стільки держав», але боячись націоналізму, висував федерацію¹⁴ на базі опрацьованої ним конституції («Вільна спілка»).

Відносно українського історичного процесу Драгоманов уважав, що мірилом прогресу був зв'язок України зі Західною Європою. Від самих початків до кінця 18 ст. Україна становила складову частину Західної Європи. Вона проходила з нею спільно найважливіші культурні рухи, як Ренесанс та Реформація

⁹ Антонович В. Костомаров, как историк // Киевская Старина. — К., 1885. — Кн. 5. — С. XXVI — XXXIV.

¹⁰ Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 102.

¹¹ Антонович В. Погляди українофілів // Твори. — Т. 1 (див. прим. 10). — С. 244 — 246.

¹² Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т: Упоряд. І. Романченко. — К., 1970.

¹³ Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці. — Т. 1. — С. 40 (прим. 12).

¹⁴ Драгоманов М. Вольный Союз. — Женева, 1884.

(наприклад, братства), незважаючи на своє трудне географічне положення, що запізнювало темпи розвитку. Доказом українського конституціоналізму західного типу Драгоманов уважав Переяславські статті (1654), які він порівнював до англійської «Великої хартії вольностей» (Magna Carta, 1215). Потім внаслідок недотримання українських свобод Московією мав місце «пропащій час (перерваний зв'язок) 1654 — 1876», який приніс культурну і політичну ізоляцію України від Європи. Треба відновити цей зв'язок засобами усвідомлення народу, утворенням політичної культури та наверненням аполітичних українців школи Антоновича до політичної боротьби за особисті права людини та політичні права громад¹⁵.

Спадкоємцем історичних візій Костомарова і Антоновича, а опісля й політично-історичних ідей Драгоманова, став Михайло Грушевський (1866 — 1934, див. ще прим. 82), який після восьмирічного перебування у Києві, працюючи під проводом Володимира Антоновича, став у дуже молодому віці (27 років) першим університетським професором з нового фаху — історії України (у Львові, 1894).

II

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РІСТ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ПОЗИТИВІСТА

Михайло Грушевський (далі — М. Г.) не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела.

Тільки тепер, після появи його часткових «Споминів»¹⁶, при порівнянні нових даних з інформаціями з його обох автобіографій¹⁷, можна пробувати реконструювати розвиток його загального та історичного світогляду.

Як М. Г. сам згадував, його «Sturm und Drang» («Буря і Натиск», його власна термінологія) почався у 1881 / 1882 рр., рік після того, як він опинився

¹⁵ Див. спеціально: *Лизур Є.* Конституційна програма і теорія М. Драгоманова. Листи до приятелів, рік 14, ч. 160—162. — Нью-Йорк, 1966. — С. 1 — 11.

¹⁶ *Грушевський М.* Спомини / Видав С. Білокінь // Київ. — 1988. — N 9. — С. 115 — 149; N 10. — С. 131 — 138; N 11 — С. 120 — 137; N 12. — С. 116 — 139; 1989. — N 8. — С. 102 — 154. Грушевський «робив плани, коли мені минує сорок літ (мовляв, оброблюся вже тоді, буду мати Історію (в шести томах), на укінченню і т. д.), написати мої мемуари. Сеї осени минує мені сорок літ, але час, коли я «оброблюся» і зможу взятися до писання тих мемуарів, відсувається все даліше, а життя й робота забирає все більше» (15; див. прим. 17). Він зміг (хоч тільки крадькома) працювати над своїми споминами в 1918 — 1922 рр. На жаль, вони не дійшли до нас повністю.

¹⁷ *Грушевський М.* Автобіографія (приватний друк, 50 прим.). — Львів, 1906; перевидання А. Григоровича (Торонто, 1965); Його ж. Автобіографія. Друкується як рукопис. — К., 1926; Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року // Перевидання Л. Винара. — Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. Там же перевидані спомини (з року 1928) М. Г. «Як я був колись белетристом» (с. 42 — 47). Див. прим. 32.

в гімназії у Тбілісі поза батьківським домом. Йому було тоді 15 — 16 років¹⁸.

Типовою прикметою російського інтелектуального життя на провінції у 19 ст. було читання товстих журналів, в яких друкувались літературні твори та статті на громадсько-політичні та науково-популярні теми. Це була, за словами М. Г-ого, «головна духовна страва російської інтелігенції».

«Вважаю взагалі, — писав М. Г. у «Споминах», — що журнал як дискусійна трибуна, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в житті і культурнім чи науковім матеріалі. Ніякі популяризації, компендії, курси, хоч би як талановиті, не можуть дати стільки для сформування критичного почуття, здібності в добиранню матеріалу і його використуванню, зрозуміння завдань своїх, як члена певного громадського колективу, як журнал скільки-небудь серйозно поставлений, щиро і послідовно відданий певним програмним завданням»¹⁹.

У 1880-ті рр. батько М. Г-го вже не мав змоги передплачувати біжучі номери с.-петербурзьких журналів; також їх не мала студентська бібліотека Тіфліської (Тбілісі) гімназії, в якій в 1880 — 1886 рр. вчився М. Г. Але якраз десь біля 1882 р. М. Г. намовив батька перевезти рештки його колишньої холмської бібліотеки до їх тодішньої резиденції у Владикавказі; серед старих книг

---

¹⁸ Улюбленими авторами художньої літератури у М. Г-ого були такі письменники: Іван Нечуй-Левницький (1838 — 1918), Іван Тургенєв (1818 — 1883), Шпільгаген (Friedrich von Spielhagen, 1829 — 1911), Доде (Alphonse Dodet, 1846 — 1897) та Золя (Emile Zola, 1840 — 1902) // Київ. — 1988. — N 12. — С. 117. Цікаво, що найпізніше народжений автор був із 1846 р. Зачарувала його «Ася» Тургенєва, «але моя внутрішня установка була, — пише він, — на сильну і незалежну індивідуальність, з твердо усталеною метою, що йде до неї непохитно, не зваблюючись на плиткі примани життя, ні на опінію світу, так щось — середнє між тургенєвським Базаровим і Соломніним, щось твердіше і міцніше, мовляв, від нечужого Радюка (з «Хмар»)» // Київ. — 1988. — N 12. — С. 126. З великим зацікавленням М. Г. читав збірники українських пісень М. Максимовича (1827) та А. Метлинського (1854), «Сербські пісні, народні думи і пісні» в українському перекладі Михайла Старицького (1876), «Історію слов'янських літератур» Ол. Піпіна та Вл. Спасовича (перше видання, 2 т., 1879 — 1881), та «Російсько-український словник» Михайла Левченка (1874) // Київ. — 1988. — N 12. — С. 117, 122, 124, 125. У ті часи він дуже серйозно працював над своєю українською мовою, виробленням свого літературного стилю, і навіть почав з 1884 р. писати белетристичні твори, із яких найбільш цінним є оповідання «Бех-аль-Джугур» (1885). Першою українською книжкою, що з'явилася в домі родичів Грушевського у Сестринівці (1870-ті рр.), була «Хата» П. Куліша, «якотою я, однак призначався, не був дуже захвачений» (Київ. — 1988. — N 2. — С. 126).

¹⁹ Київ. — 1988. — N 12. — С. 121. Там же він пише: «в мені був якийсь природжений журналістичний, публіцистичний нерв. Я незвичайно любив критику, особливо літературну... залюбки читав всяку дискусійну, полемічну літературу, але сучасна журналістика не попадала мені до рук». На жаль, за своє життя М. Г. не мав щастя знаходити серйозних критиків своїх творів.

там були дефектні річники «Русского слова» із 1860-х рр. Рік пізніше М. Г. у гостях у свого учителя російської мови грека Григорія Климовського мав право читати старі річники за 1860 — 1870-ті рр. «Вестника Европы»²⁰ (нових річників його господар також вже не мав).

Так-то політичний світогляд М. Г-го складався у 1880-х рр. на базі про- блем 1860 — 1870-х рр.²¹ Тому не дивно, що його зацікавили в першу чергу спори слов'янофілів із західниками, проблеми початку Русі²², початки козац- тва, а не модні у 1880-х рр. теорії соціальної революції.

Коли бувший холмський зверхник Сергія Грушевського Феофан Лебедин- цев почав видавати «Київську старину» у 1881 р., батько Михайла виписав при кінці 1882 р. повний річник того журналу, щоб з одного боку підтримати свого сослуживця, а з другого — щоб зробити приємність своєму синові, що, живучи у Грузії, був спрагнений інформації про Україну²³.

«Київська старина» також була далека від новин дня. Це був тоді консер- вативний та лоялістичний журнал, але містив цінні роботи з історії Києва, геть- манської України та історії української церкви. Про «Київську старину» перших років писав М. Г.: «Можна було сказати, що вона пила з невеликої, але своєї власної шклянки і ся шклянка була досить чиста»²⁴. На сторінках «Київської старини» М. Г. вперше зустрівся із працями Володимира Антоновича, його пізнішого вчителя. Власне статтею Антоновича «Київ, його судьба і значення з XIV по XVI ст. (1362 — 1569)» починалася перша книга «Київської старини». Три важливі положення перейняв М. Г. з того дослідження. По-перше, що Київ не був обезлюднений після татарського знищення у 1240 р., (як це подавала теорія М. Погодіна про переселення давніх киян на Північ, на Суздальщину), а навпаки, став опорним пунктом опозиції «руськогого» (українсько- білоруського) елементу проти польсько-литовської централізації. По-друге, власне в ті «темні» часи продовжувала грати основну роль місцева стара вічева громада. По-третє, власне та громада (а не церква) і була завжди основою ук- раїнського життя в минулому²⁵.

Під впливом своєї лектури та каталогу книгарні Л. Ільницького (додатку до однієї з книжок «Київської старини») М. Г. почав також знайомитися з пра- цями Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Михайла Драгоманова.

Цікаво, що першим впливовим твором Драгоманова, з яким у 1883 — 1884 рр. запізнався М. Г., була передмова Драгоманова до повістей Федько- вича на тему української народності як секрету художності²⁶. Дещо молодший сучасник М. Г-го Агатангел Кримський (1871 — 1942) теж підкреслює, що

²⁰ Там же. — N 11. — С. 122; N 12. — С. 119, 121, 122, 125, 129.

²¹ Там же. — N 12. — С. 119, 121.

²² Автобіографія, 1906. — С. 2.

²³ Київ. — 1988. — N 11. — С. 119 — 120.

²⁴ Там же. — N 12. — С. 121.

²⁵ Там же. — С. 120.

²⁶ Там же. — С. 124. Робота Драгоманова вийшла у Києві у 1876 р. («Повісті Осипа Федьковича»).

названий твір Драгоманова розбудив у нього (під час навчання в гімназії) українську національну свідомість²⁷.

Пізніше зачитувався М. Г. збіркою « Исторические песни малорусского народа » В. Антоновича і М. Драгоманова (Т. 1 — 2. — К., 1874 — 1875).

Особливо важливим для формування світогляду М. Г-го були, крім робіт Антоновича, праці Костомарова. Монографії Костомарова не будили в нього ентузіазму, втім, як і «История государства Российского» М. Карамзіна. Зате назавжди полонили його дві аналітичні праці цього вченого «Дві руські народності» та «Думки про федеративний початок давньої Русі» (обидві надруковані в «Основі» за 1861 р.)²⁸. «З того часу (1883 — 1884), — писав М. Г., — я міг уже назвати себе заочним учнем Іх [Антоновича і Костомарова]»²⁹.

Тоді також М. Г. познайомився зі збірником українських пісень Михайла Максимовича (1827), якими він захопився. У століття появи цього твору (1927) М. Г. ствердив, що він перебрав від Максимовича обидва животворящі і не-вмирущі гасла: [1] нарід, як ціле і предмет наукового дослідження і культурної праці, і [2] неперевність його історичної традиції як провідної нитки в усякій його орієнтації³⁰.

Підсумовуючи свої досягнення за 1881 — 1885 рр., М. Г. ствердив таке: «Мій світогляд формувався в поміркованім, ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою. Культурно-наукові інтереси поглиблювались, я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст лишився досить плиткий»³¹.

На жаль, перша частина «Споминів» М. Г-ого обривається на передостаннім році його навчання в тифліській гімназії (1884 / 1885). Про його неприємну пригоду з матуральним іспитом він пише у своїм нарисі «Як я був колись белетристом»³².

Одначе, переїхавши з провінційного Тбілісі на університетські студії до Києва восени 1886 р., М. Г. зустрівся з новим і чужим йому інтелектуальним світом.

М. Г. походив як по батькові, так і по матері з духовної сім'ї: «Я сам виріс, — він пише, — серед людей духовної школи, твердо сидів в церковних поглядах, і тому хоч ся атмосфера була і для мене досить нудувата, але іншою

²⁷ Кримський А. Твори. У 5 т. — К., 1973. — Т. 5, ч. 1. — С. 65.

²⁸ Київ. — 1988. — N 12. — С. 122 — 123.

²⁹ Там же. — С. 120.

³⁰ Грушевський М. «Малоросійськія песни Максимовича» і століття української наукової праці // Україна. — 1927. — Ч. 6. — С. 3.

³¹ Київ. — 1988. — N 12. — С. 121.

³² Грушевський М. Під зорями. — К., 1928. — С. 5 — 18. Передрук: Вибрані праці, зібрав Микола Галій. — Нью-Йорк. 1960. — С. 170 — 177; Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського. — С. 42 — 47 (див. ще прим. 17 цієї передмови).

я не дуже-то мав нагоду дихати і тому приймав і зносив її без протесту і опозиції. Пізніше, під впливом тої духовної кризи, в яку я попав, кінчаючи гімназію, я навіть силоміць наганяв себе, з поривів певного духовного «самоумерщалення», під іго такої покори і церковним ухилам, церковним темам...»³³

Але духовна криза тривала близько десяти років. М. Г. окреслює її як «гостру полосу релігійності, котру я пережив в третім десятку мого життя»³⁴. На жаль, він не пояснює в чому полягала ота «чорна полоса релігійності». Але, мабуть, не буде помилкою прийняти, що власне в тому часі «духовної кризи» М. Г. поміняв свій духовний світогляд. Він тепер вирвався із пут середньовічної християнської провіденціальної візії світу як «Міста Божого» (*De civitate Dei*), сформульованого отцями церкви від св. Августина (344 — 430) та філософами аж до Боссюета (*Jacques Bossuet*, 1626 — 1704), та почав процес секуляризації свого теологічно-метафізичного світогляду.

Ми не маємо, на жаль, списку приватної лектури М. Г-го, але можемо сміливо припустити, що це були в першу чергу Бокль, Конт та Спенсер, самозрозуміла лектура кожного адепта історії в імперії другої половини 19 ст.³⁵

Російський переклад книги Бокля (*Henry Thomas Buckle*, 1821 — 1862) «История цивилизации в Англии» появилася дуже скоро (1861 — 1862) після виходу оригіналу (*History of civilization in England*, in 2 vol., 1857 — 1861); Микола Чернишевський також дуже скоро опублікував свої цікаві «Замечания на книжку Г. Т. Бокля «История цивилизации в Англии» у своєму журналі «Отечественные записки» (1861). Немає сумніву, що ідея ваги географічного фактора для розвитку цивілізації людини, а також вживання економічних статистик, притаманних для творів М. Г-го, має як своє кінцеве джерело ідеї Бокля (і Чернишевського). Ідеї творця науки соціології Огюста Конта (*Auguste Comte*, 1798 — 1857), що, відкинувши всю попередню філософію як «метафізичну», поставив як головне завдання філософії систематизацію «позитивних» знань (його клич «порядок і прогрес») та ідею «трьох стадій», з яких постають позитивні закони розвитку суспільства, знали в імперії головно з роботи М. Чернишевського «Исторические идеи Огюста Конта» («Отечественные записки», 1865). Основний твір Конта (*Cours de philosophie positive*, т. 1 — 6) вийшов в 1830 — 1842 рр.; російський переклад з'явився тільки в 1899 — 1900, 1910 рр.

Безперечно Контовим у М. Г-го є прийняття трьох стадій історичного

³³ Київ. — 1988. — N 12. — С. 122.

³⁴ Там же. — С. 120.

³⁵ Див. напр.: *Нечкина М.* Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. — М., 1974. — С. 261; *Чирков С. В. Н. П. Павлов-Сильванский и его книги о феодализме, у перевиданні Н. П. Павлов-Сильванский. Феодализм в России.* — М., 1988. — С. 602.

розвитку (теологічна, метафізична, позитивістична), заміна «вічного бога» «вічним прогресом»³⁶, а також ідея інтелігенції як ведучого класу³⁷.

Великий десяти томний курс «Система синтетичної філософії» Спенсера (Herbert Spencer, 1820 — 1903, *Synthetic philosophy*, 1855 — 1876), користувався великим признанням в імперії і відразу перекладався на російську мову (в 1870 — 1899 рр.). Органічний розвиток суспільного процесу та його закон еволюції, що реалізується у малих революціях, де так звані герої є лише продуктом, залишилися назавжди також провідними ідеями М. Г-го.

Тому до вищенаведеного гіпотетичного, хоч дуже правдоподібного списку приватної лектури М. Г-го, треба ще додати дискусії та розвадження на тему героя як продукту середовища і епохи («не-героїчного героя»). Ця тема дуже цікавила імперську культурну еліту, а також і читацьку публіку від часів появи пушкінського «Євгенія Онегіна» (1833) та лермонтовського «Героя нашого часу» (1841)³⁸. До неї забирали голос і публіцисти (в першу чергу Добролюбов з нагоди «Обломова» Гончарова, 1859) і науковці (особливо історик Василь Ключевський у «Євгеній Онегін і його предки», 1887). Очевидно, як історик М. Г. не міг обминути теми героя і в нього можна бачити в різні часи протилежні погляди, зокрема у відношенні до Богдана Хмельницького, героя праг excellence народників (про це див. нижче).

У своїх «Споминах» М. Г. стверджує³⁹ що він «з природи не мав здібностей до уживання мов практично, хоч граматично вивчував їх добре і старі (латинську і грецьку), і нові, якими були німецька (на бажання батька) і французька»⁴⁰. Крім того він читав англійською та польською мовами, знав добре церковнослов'янську і давні руські мови.

Отже з мовного боку М. Г. був добре підготований вивчати джерела української історії, а також стежити за досліддами та науковою літературою, писаною основними світовими мовами.

Як кожний новий інтелектуальний напрямок (наприклад, романтизм або комунізм), позитивізм впровадив своє власне слівництво. Виступаючи, як носії справжнього, цебто позитивного знання, поступу якого не можна спинити, позитивісти у своїх описах і впорядкуваннях суспільних фактів, вживали

³⁶ М. Г. дуже ясно з'ясував ідею загальнолюдського вічного поступу у своїй збірці есеїв «Наша політика» (Львів, 1911): «сі національні змагання і потреби справити до поступових течій життя загальнолюдського, не ламанням і розриванням, а культурною еволюцією в нерозривнім контакті з поступовим походом людства... Винахід середньої лінії для заховання національної тяглості при вічнім поступі наперед (курсів наш. — О. П.), рівно з темпом загальнолюдського походу — річ, яка вимагає великого такту і розваги...» (С. 97).

³⁷ Див., напр.: *Грушевський М. З біжучої хвилі.* — К., 1906. — С. 29.

³⁸ Мешканець Кавказу, М. Г., пише про Лермонтова як про «улюбленого поета тої доби»; він теж тоді захоплювався «Кавказом» Т. Шевченка // Київ. — N 12. — С. 128.

³⁹ Там же. — С. 127.

⁴⁰ Там же. — С. 120, 130 — 132.

термінології із точних наук. Щоб проілюструвати позитивістичну мову М. Г-го, наведу кілька прикладів із «Історії України-Руси» (Львів; К., 1898 — 1937. — Т. 1 — 10; далі — ІУР, том, сторінка через кому). Він пише: «Часи Володимира Святого... були кульмінаційною точкою свого процесу будови, завершенням, так би сказати — його механічної еволюції, його зросту. Процес, який в противність сьому механічному процесу можна б назвати хемічним» (ІУР, II, 1). «Ся децентралізація життя... проводила ті форми князівсько-дружинного устрою..., заціплюючи в них той, як я його назвав, хемічний фермент, витворений в реторті суспільного і культурного життя Київської держави» (ІУР, II, 129). Або: «Поодинокі землі (у 12 ст.) не могли спинити розвою сього процесу... Життя, розбившиися на атоми, йшло в глупину провінції... не могли вже відтворитися відповідно сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії, новими поступами ідей і сил сей процес розсівання» (ІУР, II, 130). «Цехова організація служить, безперечно, корисним чинником промислового й технічного розвою й поступу» (ІУР, VI, 119). Очевидно, «взагалі не вдаються... змагання обернути назад колесо історичної еволюції» (ІУР, II, 2).

Позитивісти — вороги революції, бачили розвиток як еволюцію. Тому не дивно, що слово *еволюція* виступає в ІУР часто і у багатьох контекстах, наприклад, «державна еволюція» (ІУР, IV, 99), «економічна еволюція» (ІУР, VI, 2), «еволюція культури» (ІУР, VI, 422), «суспільна еволюція» (ІУР, V, 107). Ще одна цитата із «Споминів» М. Г-го про те, як відбувається еволюція. Тут йдеться про «Очерки по истории украинской литературы XIX в» Миколи Петрова (1884), про які М. Г. пише так: «Вони («Очерки») зробили на мене сильне враження — сей похід розпорощених, різномасних, різночинних українських письменських сил на відродження українського слова, українського життя, української поезії. Від яких різних одправних пунктів вони виходили і якими різними дорогами йшли, скільки було там дрібноти, людей з багажем безконечно малим, а в сумі вони становили поважну течію, поважне історичне явище, проривали глибоку борозну на занедбанім перелозі українського життя»⁴¹.

III

СУПЕРЕЧЛИВА ОЦІНКА КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ М. ГРУШЕВСЬКИМ

Читаючи «Автобіографію» М. Г-го можна розуміти, що він був розчарований рівнем викладання у Київському університеті в 1886 — 1890 рр., бо за його словами «виклади не багато могли дати»⁴². Цей тяжкий осуд викли-

⁴¹ Там же. — С. 125.

⁴² Автобіографія, 1906. — С. 2 — 3.

кав протести академіка Дмитра Багалія (1857 — 1932): «Я сам, — пише він, — вихованець історико-філологічного факультету Київського університету, правда, трохи раніших часів (1877 — 1880 рр.), але професори наші були майже ті самі. І, на мою думку, про деякого з наших учителів-професорів можна згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників»⁴³. Але тут непорозуміння, яке вже закорінилося в літературі про М. Г-го.

Цитовані слова — це не об'єктивна оцінка із біля 1890 р., але розчарування М. Г., коли він споглядав у 1906 р. на свою університетську науку після того, як він вже познайомився в Парижі із новою наукою, соціологією, в 1903 р. (про це нижче). Він був «добре розвинений і обчитаний» студент у своїй спеціальності⁴⁴, цебто українській історії. Але, очевидно, він мав чого навчитися, коли почав робити свої перші кроки як науковець. Про те він і пише у вступних до своїх перших книжок. В «Очерке истории Киевской земли» (К., 1891) він складає сердечну подяку не тільки своєму безпосередньому учителеві Володимирові Антоновичу, але також двом іншим київським історикам — Володимирові Іконникову (1841 — 1923) та Петрові Голубовському (1857 — 1907). Історію права репрезентував у Києві відомий дослідник Михайло Владимирський-Буданов (1838 — 1916), який від 1882 р. був уже головним редактором видань славнозвісної в українській історіографії «Київської Археографічної Комісії». Він допоміг початківцеві М. Г-ому видати два томи актів Барського староства у 1894 р., за що М. Г. йому дякує у передмові до своєї вступної розвідки.

Але М. Г. подав свою вище цитовану оцінку у ширшому контексті: «З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали [внесок] особливо курси й праці з сфери *суспільної економії* (курсів наш. — *О. П.*), економічної історії, археології, державного права й історії права»⁴⁵.

Як бачимо, тут на першій місці «суспільна економія», цебто соціологія, якою М. Г. захопився в 1903 р.; очевидно, в 1886 — 1890 рр. він тільки виражав тугу за такою неточно ще ним окресленою наукою. Але, ясна річ, соціологія тоді ще в Києві не викладалася. Правда, працював тоді в Києві світової слави дослідник економічної та суспільно-релігійної історії Західної Європи 16 — 18 ст., позитивіст Іван Лучицький (1845 — 1918), але, здається, М. Г. не мав з ним безпосередніх зв'язків. Лучицький був великий егоцентрик (Свєген Чикаленко називає його «страшним якалом»), а крім того постійний суперник

⁴³ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — ДВУ, 1928.

⁴⁴ Автобіографія, 1906. — С. 3.

⁴⁵ Там же.

Володимира Антоновича у керуванні «Київською громадою», працею якої Лучицький, зрештою, не цікавився, крім охоти виступати як її провідник⁴⁶.

IV

ІСТОРИОСОФІЯ МОЛОДОГО М. ГРУШЕВСЬКОГО

У своїй вступній лекції, виголошеній 30 вересня 1894 р. у Львові, перший професор історії України М. Г. подав своє «вірую», свою історіософію, її основні пункти⁴⁷:

1. Усі періоди історії Русі-України є «тісно й нерозривно сполучені між собою... як одні й ті ж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах».

2. «Народ, маса народня зв'язує їх в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — із своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхами і помилками — єсть єдиний герой історії».

3. «Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, его бажання й ідеали — єсть мета нашої історії».

4. «Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підпадав впливу громади й оскільки [він] відповідав її бажанням і змаганням».

5. «Культура, що розвивається у верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається в її загальнонародного».

6. Київська держава переходить у XI ст. «у форму, яку, за Костомаровим, часто тепер звано федерацією».

7. У княжій добі Русі «лад державний складається з двох головних чинників: [1] князя з дружиною і [2] громади». Князь з дружиною а також боярство земське і купці вели «політичну і культурну роботу в давній Русі». Народна маса була пасивною, незацікавленою, а то й ворожо настроєною до тої роботи.

8. «У нас князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народню, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив гли-

⁴⁶ Чикаленко С. Спогади (1861 — 1907), 2-е вид. — Нью-Йорк, 1955. — С. 301. Лучицький називав В. Антоновича «хитрий лях». — С. 320. В наші часи М. Н. Петров та В. В. Бауер дають високу оцінку працям Лучицького, Див. : Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1960. — Т. 2. — С. 426 — 445.

⁴⁷ Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки Наукового товариства у Львові. — Львів, 1894. — Т. 4. — С. 140 — 150.

божого кореня в самий ґрунт; він зостався чимось звержним, досить хистко прив'язаним до народу».

9. Громада жила своїм життям, «увійшла в безпосередні відносини до татар», також не було ірреденти, коли приходили інші чужі окупанти, як польський король Казимир (1340 — 1349) та литовський князь Гедимін (помер 1341).

10. Князівсько-дружинний устрій на Русі не розвинувся на вищій щабель, як у Польщі, «посідання земське з обов'язком служби», і накинений нам поляками не задовільняв української маси з їх ідеалом «рівноправності і автономії».

Подібні думки М. Г. висловив уже 1892 р. у першій своїй науковій праці українською мовою «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», що появилася у Львові у першому томі «Записок товариства ім. Шевченка». Тут йдеться про так званих болохівців, що у 1240 р. (на території між Волинню, Галичиною і Київщиною) воліли прямо платити данину татарам замість того, щоб сплачувати її, як було досі, руському князю Данилові Романовичу. Робота цікава ще тим, що вона запланована як позитивістична ілюстрація концепції «прогрес — регрес» в історичному процесі еволюції. М. Г. Схвалює дію болохівців, уважаючи це за акт народної (селянської) «тромади» (в дійсності тут йдеться про мешканців міст Болохівської землі)⁴⁸. Він пише:

1) «Для кого держава є альфа і омега усього історичного процесу, той не може інакше цінувати цей громадський рух (проти князів Рюриковичів) як тільки за історичний регрес, за вельми сумне збочення громади з правдивої стежки, за історичну помилку».

2) «Ми ж, не збавляючи ціни держави як культурної і поступової форми, однак тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає змогу духовно-моральну, економічному і політичному розвитку громади».

3) [Замість повстати проти князя] «далеко більш корисним було б поступове реформування, крок за кроком, тогочасного устрою, що помало поліпшувало б громадсько-політичні відносини і привертало б до нормального становища».

4) «Але для такого поступування треба далеко більшого політичного виховання, освіти, аніж яке було».

5) «Все це було не до смаку тогочасній громаді, і вона нищила те, чого не могла реформувати».

Оця перша фіксація історіософії М. Г-го цікава тим, що вона ясно ілюструє молодого історика не тільки як послідовника класичного позитивізму (Конт, Спенсер), але з еволюціоністично-біологічною закраскою Гекеля (Ernst Haeckel, 1834 — 1919) та з утилітаризмом, що нагадує Дж. Мілля та Бентама (Jeremy Bentham, 1748 — 1832).

Не дивно, що стаття М. Г-го викликала подвійну реакцію: народник В. Антонович схвалив її, тоді як конституціоніст М. Драгоманов присвятив їй

⁴⁸ Див., напр.: *Д. Багалій*. Нарис з історії України (прим. 43). — С. 335 — 336.

свої критичні остороги, не зважаючи на те, що М. Г. прийняв драгоманівську роль освіти та його схвалення еволюційного процесу⁴⁹.

V

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ»
ТА ІСТОРІОСОФІЯ Ї ПЕРШИХ ТОМІВ

«Написання суцільної історії України, — писав М. Г. у своїй «Автобіографії» (1906 р.), — рано ще в київських часах [мабуть 1891 — 1894], стало мою задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї і свого покоління»⁵⁰. Тоді йому здавалося, що українська «історія є вже зарисована в загальних контурах на своєму протязі працями попередніх поколінь, те що треба — це перевірити і доповнити деталі окремими розвідками, а теж застосувати порівняльний метод»⁵¹.

Спочатку він планував «написання історії короткої й загальноприступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський і новий періоди», до початків 19 ст.⁵² Реалізація цієї ідеї почалася осінню 1894 р., коли М. Г. обійняв у Львові кафедру історії України. Тепер М. Г. «сім семестрів з ряду (1894 — 1897) читав загальний курс історії України; повторений потім вдроте ще весною в 1898 — 1901 рр., курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії». Але «курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя... що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації пляну... Ближче входячи в сей плян, прийшов я скоро до переконання, що розпочати треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго науковою історією України, яку б потім можна переробити в коротку й популярнішу».

Ми не маємо запису оригінального курсу, читаного у Львові. Але із даних «Автобіографії» (1906) можна його приблизно зреконструювати. М. Г. змінював матеріали свого курсу тільки до томів I — IV своєї «Історії України-Руси», що доходили до кінця 16-го ст.

Від учня В. Антоновича можна було сподіватися, що він до приїзду до Львова

⁴⁹ Про Болохівську дискусію див: Матвій Стахів у Михайло Грушевський у 110 роковини народження 1876 (так!) — 1976 // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Нью-Йорк, 1978. — Т. 197. — С. 223 — 227.

⁵⁰ *Автобіографія*, 1906. — С. 9.

⁵¹ *Грушевский М.*, Барское старство. Исторические очерки (XV — XVIII в.). — К., 1894. — С. III.

⁵² *Автобіографія*, 1906. — С. 9.

матиме найкраще опрацьований період литовсько-польський. І дійсно, том IV IYP був повністю побудований на матеріалах курсу і написаний в 1901 р.⁵³

Також томи II і III не справляли великих труднощів для автора історії Київської землі від Ярослава до кінця 14 ст.⁵⁴ Треба було доробити політичну історію Галичини і Волині 11 — 14 ст., зредагувати на базі названої дисертації огляд політичного і суспільного устрою та додати розділи про побут і культуру. Тому обидва томи могли вийти друком уже в 1899 р., на третьому році праці над IYP.

Також з точки зору історіософії та методології були легкі та приємні для М. Г-го обидві частини тому п'ятого, що одначе виростили на окремі томи V та VI. Вони були розпочаті в 1902 р. і закінчені в 1905 / 1906⁵⁵.

Оці два томи, найкращі з цілої IYP, присвячені основній і улюбленій ділянці М. Г-го — суспільній та економічній історії 15 — 16 ст. Ось що пише про них добрий знавець справи Ілля Витанович⁵⁶: «Вони [томи V — VI] найкраще вводять нас в методичну лабораторію історичного дослідження Грушевського; від тих монографій починав він свою наукову діяльність. У дослідках над тією добою української історії шукав він, молодий, potwierдження своїх історіософічних концепцій, удосконалював методу позитивної аналізи джерельного матеріалу, який «набігав», як каже Грушевський, щораз обильніше від XV ст.; а для XVI ст. було його вже стільки, що він давав можливість розглянутися досить докладно не тільки в еволюції життя XVI — XVII ст., але й освітлював ретроспективно й попередні стадії, особливо суспільно-економічного процесу».

Обидва томи були побудовані переважно на базі нового архівного матеріалу (головно описи королівщин XVI ст.), які М. Г. перший ввів в науковий обіг, видавши їх у своїй серії «Жерела до історії України-Руси», томи I — III, VII. У своїх вступних до видаваних джерел М. Г. був справжній позитивіст. На закид, чому він не робить загальніших висновків із досліджуваного ним матеріалу, він відповідав, що ще заскоро на генералізації⁵⁷. Але М. Г. посував свій творчий скептицизм — як оцінює згадуваний Ілля Витанович — «деколи й задалеко, вистерігаючись синтези. Тому й у V і VI томах IYP дослідження над суспільно-економічною еволюцією залишаються швидше зведеними й хронологічно-територіально упорядкованими матеріалами»⁵⁸. Також дуже некорисно відбилася на цих томах штучна компартментизація оглядів: аналіз суспільних і економічних факторів поданий в окремих томах без встановлення зв'язку між ними.

Але найбільше труду завдав М. Г-му том I, який він три рази переробляв.

⁵³ Там же. — С. 11.

⁵⁴ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891.

⁵⁵ Автобіографія, 1906. — С. 11, 15.

⁵⁶ Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик, рік 3, ч. 1 — 2 (1 — 10). — Нью-Йорк, 1966. — С. 36 — 37. Це мабуть досі найкраща робота про IYP.

⁵⁷ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 2.

⁵⁸ Витанович І. Уваги... (див. прим 56). — С. 41.

У своєму курсі він мав лише три розділи, що могли увійти до ІУР: слов'янська колонізація (у 3. виданні розділ четвертий), початки руської держави (розділи сьомий-восьмий) та часи Володимира (розділ дев'ятий), а також екскурсе про «Повість временних літ». Треба було ще додати фізіографічний опис України (до географічного чинника М. Г., згідно з вимогами Бокля, завжди прив'язував дуже велику увагу), а також зібрати досторичний матеріал на базі даних «молодих наук», в перших двох виданнях з археології та мовознавства. У третьому виданні ІУР (як теж в томі І ІУЛ (1923) («Історія української літератури»). — Львів, 1923 — 1927. — Т. 1 — 5; далі — ІУЛ, том і сторінка через кому /, яка виросла на супутника ІУР, використовується ще порівняльна соціологія, з якою М. Г. зустрінеться в Парижі у 1903 р. (про що див. нижче).

В основу історіософічної концепції своєї ІУР поклав М. Г. три чинники: населення, територію і державу. Він починає ІУР так: «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу, або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми тепер мислимо під назвою українського народу, інакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським». Різнородність цих назв не має особливого значіння, бо покриває поняття само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові» (ІУР, I, 3 вид., 6).

Український нарід відрізняється своєю окремою мовою та окремими прикметами антропологічними, психофізичними і культурними (ІУР, I, 3 вид., 18). Протягом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Христі, коли починаємо дещо знати вже спеціально про нього; М. Г. має на увазі антиг візантійських джерел, яких він ідентифікує з предками українців (ІУР, I, 3 вид., 172 — 176).

Територія — це сучасна М. Г-му етнографічна територія українського народу, на якому в минулому проходило два основних процеси: колонізація її українськими племенами і відвічна боротьба зі степовими тюрко-татарськими руїниками, що ослаблювала українські політичні організації (ІУР, I, 3 вид., 13 — 15). Київська держава є державою українського народу, і тому схема московських книжників побудована на середньовічній генеалогічній ідеї, яка робить Київську державу попередницею Московського царства, є безпідставною, хоч цю «звичайну схему руської історії» засвоїла собі російська державна історіографія⁵⁹.

⁵⁹Проблемі тої «звичайної схеми» М. Г. присвятив спеціальну увагу і піддав її своїй переконливій критиці у роботі «Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу Східного Слов'янства» // Статті по славяноведенню. — Спб., 1904. — Вып. I. — С. 293 — 304. Ця стаття була багато разів передруковувана (головно на еміграції), а також перекладена на західноєвропейські мови. Про Карамзіна писав М. Г. таке: «Були там (у Ставрополі. — О. П.) історичні книги — в тім «Історія» Карамзіна, але мені не подобалися рішучо: їх риторика викликала в мені якусь відразу» (Київ. — 1988. — № 9. — С. 127.).

Співвідношення населення до території і визначило специфічний хід української історії: «Боротьба з степом протягом віків адсорбувала енергію народу, його вищих верств і правительства. Колонізаційні і економічні флюктуації не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога на цілій полуднево-східній граничній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержатися, коли з тилу на лінії північно-західній сформувалися якісь міцніші політичні організми. Політичний упадок потягнув за собою остаточне адсорбовання чужеродними суспільними верствами всього, що становило ще національні засоби, а народні маси в кінці відповіли на се масовою реакцією, народніми війнами (козацькі повстання. — *О. П.*) що ще на кілька століть забирають усі сили, всю енергію народу, поки обезсиленний він не спускає байдуже рук.

Коли, отже, взагалі в новійшій історичній науці (позитивізм. — *О. П.*) головна вага все більше переноситься на історію культурного й суспільно-економічного життя, і зверхня політична історія набирає більшого значення остільки, оскільки має безпосередні лише впливи на нього, то в нашій історії такий принцип має особливі оправдання.

Самостійним політичним життям українсько-руський нарід жив лише в давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в., він входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до цієї чужої управи. Коли й за самостійного політичного життя українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственної меншости, що правила народом часто і проти його волі, то тепер на політику не мали впливу ані вищі, ані низші верстви української суспільности» (ІУР, I, 2 вид., 12 — 13).

Характеризуючи загальний розвиток української історії, М. Г. вживає гегелівської тріади: «Уживши старої історіософічної термінології, ці дві доби політичного українського життя — стару княжу, і новішу — народню (козацьку), можна б назвати тезою і антитезою, що доходить до синтезу в століттю українського відродження» (ІУР, I, 3 вид., 20).

VI

ВПЛИВ ПАРИЗЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ НА ІСТОРИОСОФІЮ ДАЛЬШИХ ТОМІВ ІУР

З початком 1903 р. М. Г. дістав запрошення від керівництва «Російської високої школи суспільних наук в Парижі»⁶⁰ прочитати там курс української історії у квітні-травні того року. Російська школа в Парижі була заснована Мак-

⁶⁰ Про неї див.: *Ковалевский М.* и др. Русская высшая школа общественных наук в Париже. Лекции профессоров. — Спб., 1905, спеціально с. I — VII.

симом Ковалевським (1851 — 1916) із Харкова⁶¹, вченим світової слави в багатьох областях, які він окреслював спільним іменем «соціології». Ковалевський, бувший професор Московського університету (1878 — 1887) і майбутній професор С.-Петербурзького (1905 — 1916), поселився у Франції і включився повною парою у розвиток світової та французької позитивістичної соціології (школи Конта). М. Г., ще студентом в Києві, як ми бачили, став послідовником позитивізму, і мав тепер нагоду черпати повними пригорщами із самого джерела. Він там запізнався з головними діячами французької соціології та їхніми працями, головно із вченням Еміля Дюркгейма (Emile Durkheim, 1858 — 1917) про «соціологію пізнання» (суспільну свідомість) та примусово діючі норми суспільної поведінки людей. Дюркгеймові «Правила соціологічної методи» М. Г. вважав «новою теорією пізнання», в якій «рішачою причиною соціального явища мусить вишукуватись між соціальними ж явищами [*fait social*], а не в області індивідуальної свідомості». Спеціальне значення мали досліди Дюркгейма над формами релігійної свідомості⁶². Також М. Г. дуже високо цінував праці колеги Дюркгейма, пізнішого його наслідника, як керівника паризької школи дослідників людського мислення Люсьєна Леві-Брюля (Lucien Lévy-Bruhl, 1857 — 1939). Зокрема його (М. Г-го) полонило відкриття Леві-Брюля, що в протиставленні до нашого раціоналістичного, індивідуалістичного та інтелектуального життя, життя примітивної людини є «містичне, емоціональне, колективістичне» («закон партиципації»)⁶³.

М. Г. не згадує у своїй «Автобіографії» про свої зустрічі з іноземними вченими, яких праці він високо цінував, тільки каже, що «нав'язані були деякі зносини в Парижі і Лондоні»⁶⁴. У 1924 р. він писав, що в науці існували всього три великі соціологічні системи: Конта, Спенсера і Вундта⁶⁵. Спенсер ще жив під час побуту М. Г. у Лондоні (помер 8 грудня 1903 р.), а Вундт (Wilhelm Wundt, 1832 — 1920) все ще професорував у Лейпцігу, який М. Г. відвідував в 1903 р. у своїх видавничих справах. Вундт — творець великого десяти томового компендіума основних ліній порівняльної історії психологічного розвитку людства, яким він завершував досліди німецької психологічної школи, заснованої Ляцарусом (Moritz Lazarus, 1824 — 1903) і Штейнталем (Heumann Steintal, 1823 — 1899), до якої належав високо цінений М. Г-им наш Олек-

⁶¹ М. Драгоманов, що включав книги М. Ковалевського «до праць європейської важности», писав про него «Українець з роду, але не українофіл», див. його Літературно-публіцистичні праці. У 2 т., — К., 1970. — С. 350.

⁶² Рецензії М. Г-го в Україні. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 148 — 149; Його ж, Відродження французької соціологічної школи: Первісне громадянство. — К., 1926. — С. 112 — 113.

⁶³ Рецензія М. Г-го в Україні. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 149 — 150.

⁶⁴ Автобіографія, 1906. — С. 12.

⁶⁵ Див. рецензію М. Грушевського на томи 7 — 10 головного твору Вундта // Україна. — К., 1924. — Т. 1 / 2. — С. 180.

сандр Потебня (1835 — 1891). М. Г. широко користувався працями названої школи, зокрема, у своїй історії літератури⁶⁶.

Перебування в Парижі (і, можливо, також наукові відкриття в Лондоні, Лейпцігу та Берліні) мало переломове значення у творчості М. Г-го. До того він був істориком соціал-економічних та суспільних явищ. Кілька років пізніше, після того, як він засмілював свої паризькі переживання та відповідну лектуру — він уже в 1909 р. (у вступі до 7-го тому ІУР) називає себе «істориком-соціологом» (с. VIII).

М. Г. не був задоволений з попереднього стану дослідів у двох ділянках: відносно часів передісторичних і у добі новітній. Коли у вступі до другого видання першого тому своєї ІУР (1904, 15) він називає дві науки, які роблять велику прислугу праісторії, а саме, археологію з антропологією та порівняльне мовознавство (глотика), то тепер він включає ще нову галузь: «порівняльна соціологія і фольклор відкривають багаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту» (ІУР, 3 вид. с. 18).

Соціологія стала відтепер пасією М. Г-го. При першій нагоді, восени 1919 р., М. Г. заснував у Відні «Український соціологічний інститут», що діяв до його переїзду до Києва у 1924 р. Там на базі його лекцій вийшов курс генетичної соціології самого М. Г-го, що був якби вступом до початків еволюції громадянства на Україні⁶⁷. Після повернення до Києва, М. Г. створив при своїй науково-дослідній кафедрі історії України спеціальний «Кабінет примітивної культури» (під керівництвом його дочки Катерини Грушевської)⁶⁸, що видавав в 1924 — 1930 рр. свій орган «Первісне громадянство» (вийшло 6 томів).

Ось як уявляв собі в 1924 р. М. Г. завдання соціологічного дослідження ранніх часів⁶⁹. «Залежність мишлення від соціального процесу: спочатку від колективізації людського життя, потім від економічної і соціальної диференціації (при розкладі колективу під впливом продукційних змін і переході

⁶⁶ М. Грушевський присвятив Потебні важний розділ своєї історії літератури, а саме: «Старші верстви української усної традиції» // ІУЛ. — Львів, 1923. — Т. 1. — С. 85 — 137.

⁶⁷ *Грушевський М.* Початки громадянства. Генетична соціологія. — Відень, 1921. Див. рецензію М. Сумцова // Україна. — К., 1925. — Кн. 3 (12). — С. 152 — 155.

⁶⁸ М. Грушевський готував свою талановиту дочку Катерину (1900 — ?) на продовжувача своїх соціологічних дослідів. Вона студювала соціологію в Женеві (1919 — 1920), знала багато європейських мов. У 1928 р. Катерина була в науковому відраженні від Української Академії наук у Відні, Лондоні і Парижі. Вона мала особливо добрі наукові зв'язки з французькою школою соціології. Катерина, творець корпусу українських народних дум, була заарештована в 1937 р. як «японський (так!) шпion», побувала у Нагаєвській бухті над Охотським морем (Магаданська область). Дата і обставини її смерті невідомі.

⁶⁹ *Україна*. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 153.

до класової суспільності) стало реальним і безсумнівним фактом для кожного соціологічно орієнтованого дослідника. Перехід індивіда від колективістичного до індивідуалістичного світогляду являється епохою в еволюції самого його мислення. На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апіорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання і мислення (висуненої особливо англійськими соціологами другої половини XIX ст.) на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мислення з фактів соціального розвитку дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлюватись і в'яснитися тільки з соціальних таки фактів.

Поруч того стають широкі і далеко йдучі постулати дослідження в індивідуалістичній і диференційованій суспільності історичних часів останків старших, колективістичних методів пізнання і оцінки фактів, останків дуже значних і впливових, цілих верств прелогізму.

Уважаючи українську усну словесну творчість, як «першорядну соціальну функцію і многоварне джерело для пізнання соціального і культурного життя» давніх часів, М. Г. приступив до написання Історії української літератури як томів-супутників відповідних томів ІУР⁷⁰.

Вступну частину ІУЛ, яку він — свідомий вартості символів — присвятив зачинателю нашої сучасної суспільної свідомості — Михайлові Максимовичу, закінчує словами: «Таким чином творяться поруч себе дві словесності. Література верхів — аристократії й інтелігенції, писана відразу, чи згодом перенесена на письмо. І література мас, народня, яка найчастіше ніколи не доходить до письма і завмирає в усній традиції. Ся притримується старих обрядів і обрядового репертуару, старшої пісенної і прозової традиції, консервує їх всіма своїми засобами і тільки поволі приймає, в формах упрощених і приспособлених до своєї традиції — теми і форми нової, панської словесности» (ІУЛ, I, 44 — 45).

Коли підсумувати соціологічно-історичну концепцію М. Г-го (так як вона висловлена, наприклад, у його «Початках громадянства» (Відень, 1921. — С. 15), то вона базувалася на теорії факторів.

Соціальний процес досліджується на базі фактів, які витворюють біологічні, економічні та психічні фактори. Рішальне значення має останній, психічний фактор (пор. ще прим. 82 цієї статті).

⁷⁰ ІУЛ. — Львів, 1923. — Т. I. — С. 4.

VII

ІСТОРІОСОФІЯ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ»,
ТОМИ VII — X

У загальному проспекті ІУР, друкованому в 1904 р., М. Г. так характеризує період 17 — 18 ст. української історії⁷¹: «Історія *народної* (курсив наш. — О. П.) боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформування суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливості, становить зміст третього періоду». Це ще чисто народницька візія: козаки тут ще не займають ролі. Але у проспекті того ж першого тому з 1913 р. (третє видання) додається вже цілком новий погляд: «На руїнах скасованого шаблею *козацькою* (курсив наш. — О. П.) польсько-шляхетського клясового устрою робиться грандіозна проба відбудовання нового соціального і політичного устрою. Заразом національне почуття доходить до небувалого напруження, як і життя релігійне» (ІУР, I, 3 вид., 20).

В 1907 — 1908 рр. М. Г. готував том сьомий своєї ІУР, якраз в тому часі Платон Жукович опублікував у «Статтях по славяноведению» (т. 3, С.-Петербург, 1907) текст протестації митрополита Йова Борецького з 28 квітня 1621 р., де відкидається польське звинувачення в агітації серед козаків. Відносний виняток із протестації М. Г. поставив як епіграф власне свого тому сьомого: «Се ж бо те плем'я славного народу руського з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноскїах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали» (ІУР, VII, V).

Тепер козаки — це вже «новий соціально-національний чинник (фактор)» і в козацькі часи — вперше на пам'яті історії український народ виступає активно «творцем своєї долі й життя, зривається до боротьби на життя і смерть за здійснення своїх мрій і бажань» (ІУР, VII, VII).

Грушевський-історик рішив, що починаючи з козацького періоду («кругу» — том VII) він мусить міняти свою структуру і підхід. Тепер він має бути Грушевський-соціолог. Козацький період, «найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду українця — потомка тих поколінь українських борців і з погляду стороннього дослідника *історика-соціолога* (курсив наш. — О. П.), він в історії українського народу здавна трактувався осібно, як окрема цілість. По сій традиції я й виріжнюю сю серію томів під

⁷¹ ІУР, I, 2 вид., 16.

окремим титулом «Історія української козащини»⁷². Але zarazом в історичній перспективі українського життя ся фаза його історії мусить бути докладно вяснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна звязність і тягність народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід... Сю звязь зазначив я й епіграфом з ново-відкритого маніфесту українського духовенства 1621 р... Се той момент, коли стає довершеним фактом перетворення української козащини з явища чисто побутового, з спеціальности східноукраїнського життя, в новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з сього часу історія козащини стає центром українського життя більш як на століття» (ІУР, VII, VIII).

У фокусі панорами дослідження Хмельниччини — за словами М. Г-го — стоїть, з однієї сторони, всесвітня подія «великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Речипосполитої «під високу руку» московського царя; він переносить центр ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи...»

З другої сторони, «ми більш ніж хто мусимо пам'ятати, що руховою силою сього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас, під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формувалася в певну суцільну верству з різнородних суспільних елементів. Клясові інтереси сєї нової верстви стара історіографія звичайно отожднювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того, що називалося «народньою боротьбою», боротьбою за визволення України» (ІУР, IX, 6).

Стара історіографія — це не тільки попередники Грушевського, але й його власні праці, особливо загальні огляди історії України, писані ще до відкриття ним соціологічної школи історії (1903 — 1907). «Очевидно, — він пише далі, — тепер (в р. 1928; *О. П.*) і факти (соціологічні. — *О. П.*) і соціально-історичний досвід (революції 1917 — 1920 рр. — *О. П.*) вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу, і після того, як так довго скупляла на собі увагу політика старшини, її стратегія і дипломатія, — мусимо шукати того, що досі більше постулювалося, ніж вияснялося — становище і роля соціальних низів, що кермувалися старшинськими верхами, й іноді слухняно йшли за ними, а іншими часами силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища». Тепер М. Г. підкреслює: «Основним за-

⁷² Тепер Княжа доба (Київська Русь) і козащина сприймалися М. Г-им як найважливіші епохи історії України. Тому він вирішив опублікувати результати своїх дослідів іншими мовами. У своїй «Автобіографії» з 1926 р. він пише так: «Помічаючи, що його українське видання не поширюється в наукових кругах російських і всіх тих, що звикли черпати свої відомості тільки з російських видань, Гр[ушевський] почав видавати в перекладі поодинокі частини «Історії України». 1910 р. випустив кн. 3 «Киевская Русь», частину першу і тому, далі в 1913 — 1914 рр. два томи «Истории украинского козачества» (переклади з VII і VIII томів, до 1632 р.) // Винар Л. Автобіографія. — С. 26.

вданням моїм і мусило бути дослідження саме ролі їх у сім великим зломі українського життя, висвітлення впливів цього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння» (ІУР, IX, 6).

Історія соціально-політичних форм і установ, що складалися або розвивалися в козацькій добі, може, зокрема для Хмельниччини, «знайти тільки ретроспективне освітлення», «ідучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших» (ІУР, IX, 7).

Кульмінаційний висновок М. Г-го, до якого він дійшов, оцінюючи значення Хмельниччини, дуже важний. Ось що він пише: «Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій (козацькій. — О. П.) добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією. З особливою уважливістю старався я ловити всі прояви цього розбудженого самопочуття» (ІУР, IX, 6—7).

Досі для кожного періоду М. Г. присвячував по три томи. Класичним є тут період польсько-литовський (біля 250 років): один том для політичної історії, один для суспільних відносин і один для економічних та культурних відносин. Для козацької доби він планував 3 — 4 томи. Але тепер змінилися масштаби, тепер концентрація на збирання матеріалу і позитивістичний соціологічний опис (а не аналіз) вимагає набагато більше місця. «Я з свого боку, — пише М. Г., — старався не схематизувати, не спрощувати його [джерельний матеріал] штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання» (ІУР, IX, 6)⁷³.

Наслідок — М. Г. потонає в матеріалі. Він більше не володіє ним, а матеріал стає його паном. Для перших 20-ті рр. 17 ст. він потребує цілий товстий том (624 с.)⁷⁴, для дальших 20 років (1626 — 1648) відтепер вже тільки політичної історії — дві частини восьмого тому (558 с.). Для десяти років Хмельниччини (1648 — 1658) — він присвятив третю частину восьмого тому, дві частини дев'ятого тому і том десятій, разом 2313 сторінок. Це відповідає приблизно чотирьом томам попередніх серій. І це тільки зовнішньополітичний аспект другої половини 17 ст., без розгляду суспільних, економічних і культурних факторів. Якщо тільки рахувати на кожних дальших 20 років тільки один том, то до 1783 року потрібно було б — і то тільки до опису політичного аспекту — «бо історію соціально-політичних форм і установ, що складались

⁷³ Мирон Кордуба у своїй широкій і діловій рецензії на VIII і IX томи ІУР, відаючи належне подвигів М. Г-го, звернув увагу на його нерациональне вживання джерельного матеріалу, коли він (М. Г.) цитував обширні пасажі із відомих джерел, рядом із невиданим, причому, не подавав тексти дослівно, а довільно переповідав. Див.: *Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte.* — Berlin, 1932. — Т. 6. — С. 36 — 60, 193 — 230, 358 — 385.

⁷⁴ Це сьомий том ІУР, який своїм характером стоїть посередині. Крім політичної історії, там подається також суспільний і культурний розвиток, але все ще бракує економічного.

або розвивалися в сій добі... се діло будучности» (ІУР, IX, 7) — принаймні шість дальших томів.

З того перегляду ясно, що соціологічний підхід вимагав цілком інших розмірів, ніж ті, що могла дати структура ІУР, уперше запланована (1897) як соціальний, економічний і культурний синтез історії народу.

М. Г. був дуже совісний дослідник джерел і стосував свій творчий скептицизм, коли йшлося про синтез. Але він не був вільний від упереджень, зокрема тих, що перейняв від своїх українських натхненників. В. Антонович передав йому свою нехоть до польських пансько-шляхетських порядків, а від М. Драгоманова М. Г. перейняв упередження до унії та уніатів, застереження відносно православ'я, але зате пошану до протестантських сект та увагу до ролі Західної Європи у прогресі в історії України.

Власне трагічну ситуацію України у другій половині 17 ст. М. Г. пояснює відірваністю України «після того, як висохли джерела її візантійської культури і вона через свою приналежність до східноєвропейського культурного світу не знаходила опертя в якімсь новім культурнім циклі: ні в католицькім, ні в протестанськім» (ІУР, IX, 1507).

Крім того, в різні періоди М. Г. замало звертав уваги на міжнародну ситуацію, навіть на проблеми безпосередніх сусідів України, наприклад Москви, Туреччини, Криму і Польщі у першій половині 17 ст.

Свою ІУР М. Г. встиг довести до гетьманування Петра Дорошенка (1665 — 1676, друга половина десятого тому)⁷⁵, але у друкованій формі маємо лише текст твору до Гадяцької унії (1658); перша половина десятого тому, що вийшла в 1937 р. за редакцією його дочки Катерини, була відразу сконфіскована⁷⁶. Якщо взяти за базу його опубліковані огляди, а саме, російський «Очерк истории украинского народа» (Спб., 1 вид. — 1904; 2 вид. — 1906; 3 вид. — 1911; далі — Очерк) та «Ілюстровану історію України» (К., 1912; далі — І. І.), то залишилися ненаписані 4 частини історії 17 — 18 ст. (Очерк) — частина п'ята: «Упадок козаччини і українського життя» в II, та чотири частини огляду 19 ст. (Очерк) — частина шоста: «Українське відродження» (І. І.). Коли у трактуванні 17 — 18 ст. суспільні і економічні проблеми були відповідно враховані, то при поданні історії 19 ст. М. Г. обмежився лише до роботи української інтелігенції над культурним відродженням народних мас⁷⁷. Тільки

⁷⁵ Як мене поінформували в Києві, місцезнаходження рукописної другої половини десятого тому на сьогодні встановити не вдалося. Зате в Інституті літератури АН УРСР у Києві зберігся рукопис тому шостого ІУЛ.

⁷⁶ В «подяку» Катерина була заарештована; див. прим. 68.

⁷⁷ Щоб стимулювати дослідни над 19 ст. (власливо над діями інтелігенції), М. Г. заснував спеціальний журнал «За сто літ»; появилoся його 6 томів (К., 1927 — 1930). В доповненні до ІУР та загальних оглядів історії України, виконаних М. Г.-им, Олександр Оглоблин запропонував свою вичерпнішу схему для 19 ст. Див.: Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19 — 20 століття (до 1917 року). — Мюнхен; Нью-Йорк, 1973.

ті маси і їх провідників — інтелігенцію М. Г. уважав за відповідне включати до історії українського народу⁷⁸. Це було виконано згідно із його (М. Г-го) концепцією про те, що таке український нарід (див. нижче).

VIII

ТРИ ФОКАЛЬНІ ТЕРМІНИ В «ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ»

На закінчення цього історіософічного огляду треба ще проаналізувати три фокальні терміни, без розуміння яких тяжко користуватися доробком ІУР. Я маю на увазі такі терміни, як «нарід», «державна» і «герой в історії».

Справа в тому, що терміни взяті з різних систем, які в основному — неспівмірні. «Нарід» у М. Г. — це поняття метафізики романтичного періоду, тоді коли його «державна» — це анархістично-соціалістичний термін Прудона-Драгоманова. Тільки «герой в історії» відповідає позитивістичній концепції, як і метод праці перших шести томів ІУР. Як вище сказано: томи 1 — 6 писані істориком-позитивістом, а дальші томи — соціологом-істориком.

Нарід

Головним предметом ІУР є «нарід», «маса народня», які є «перейняті духом демократизму». На жаль, М. Г. до 1913 р. ясно не подає точної дефініції цього терміну, як також не пояснює, чи тут йдеться про один подвійний термін («нарід, маса народня»), чи про два терміни («нарід»; «маса народня»). На загал, ці терміни, як також «маси», вживаються досить вільно. Для них немає окремих розділів у відповідних томах і сама ІУР є організована за політичними критеріями⁷⁹. Взагалі мається враження, що термін «нарід, маса народня», який не виступає в заголовку твору, не є позитивістично-соціологічного походження, скоріше має декларативний характер.

Як сам М. Г. пише: «Звичайно, там, де джерела дають матеріал дуже бідний, мусимо задовільнятися тим, що можна знати, коли не можемо знати більше (про «нарід, масу народню», як це має місце до 16-го ст. — *О. П.*), але висловлений принцип з того не тратить свого значіння, даючи нам критерій, на що повинні ми звернути особливу увагу» (Вступний виклад з давньої історії Русі // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1894. — Т. 4. — С. 149 — 150; далі — Вступ, сторінка через кому).

⁷⁸ У своїй ювілейній промові (1926) М. Г. називає українську культуру Драгомановим терміном «наша мужицька культура» (передрук у Вибраних працях. Вид. М. Галия. — Нью-Йорк, 1960; далі — Праці, сторінка через кому. — С. 231).

⁷⁹ Тим-то М. Г. назвав свій твір в українському тексті від назви території (Україна-Русь), а не від народу, як це зробив у своєму російському «Очерку».

Крім свого загального значення термін «нарід» означає ще суспільність (наприклад, ІУР, V, 385; VI, 119). Але «власлива суспільність», яка ще називається «громадою», означає тільки активну частину «маси народної» (ІУР, II, 301). «Маса народня», хоч ясно не здефініювана, є улюбленицею М. Г.: вона — вихідна точка опори, на якій дослідник повинен координувати свої висліди. Завданням останнього і є «зрозуміти стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, бажання і ідеали» (Вступ, 149).

Відносно ролі мас, правдивого героя М. Г. «безпосередніх вказівок стрічається мало: тільки де-не-де виринають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну опозицію. Тому більше приходиться говорити про розвій політичних подій, які в кінцевім рахунку означали дальші напрями народнього життя» (ІУР, IX, 6). Але часто «записи того, що говорилося серед рядового козацтва, міщанства, нижчого духовенства» кидають світло на те, «як переломлювалися в свідомости людности події і ситуації» (ІУР, IX, 6).

Тому М. Г. дає «досить місця сьому матеріалові, бо історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити), а як вони були прийняті і відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння і настрої серед них викликали. Особливо ж се цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів (головний герой М. Г.-го. — *О. П.*), скопити залежність сих настроїв з економічною і соціальною обстановою їх життя» (ІУР, IX, 6).

Це знову вводить історика-соціолога «у другу сторону історичного процесу», що спеціально цікавили М. Г., а саме у «зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомлення соціальне і політичне, державне і національне... піднесення самопочуття — індивідуального і колективного» (ІУР, IX, 6).

Тут є труднощі, бо згідно з М. Г., політико-громадський устрій «звичайно не відповідав тим [народнім] ідеалам. Свій чи чужий він ніколи, чи майже ніколи не був витворений відповідно ним [народом], і громада з урядом [державою] стояли один проти одного не тільки в період давній» (Вступ, 149). Одначе, кілька рядків пізніше, М. Г. в тій самій праці пише: «Студіюючи політично-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вяснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений. Вяснити, наскільки відповідав він потребам народнім і яке значення й вплив мав на народню масу» (Вступ, 149). Згідно з позитивістичними критеріями Конта «обставини» діють як промотор: власне обставини початку XVII ст. зробили «з козаччини» орган соціальних і національних змагань українського народу (ІУР, VII, IX).

Нарід теж — згідно зі Спенсером — органічна, жива субстанція: «Але zarazом в історичній перспективі українського життя (sic! — *О. П.*) ся фаза (козаччина) його історії мусить бути вяснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід» (ІУР, VII, VIII).

Цікава є ідея «національної самооборони» і ідея «національної смерті»: «Розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті» (у 16 — 17 ст.: ІУР, I, 3 вид., 19).

Одна цитата і одна моя парафраза довшого параграфу із ІУР дуже добре характеризують ще одну «візію» «народу» у М. Г-го: «Я вийшов за границі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно і нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Русі (України), як одні і ті ж змагання народні, одна і та ж головна ідея (курсів наш. — О. П.) переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах» (Вступ, 149).

Ідеалами українського народу, на які він майже заглянув за Хмельниччини, але досі не осягнув і які ще попереду — це свобода, рівноправність, та автономія, або «народний ідеал справедливості» (ІУР, IX, 1508).

Очевидно, термін «нарід», «маса народня» і т. д. не взяті зі словника позитивістів. Вони метафізичні, не секуляризовані. Вони вросли в серце і думку М. Г-ого ще на Кавказі разом з ідеєю романтичної України, далекої його батьківщини. Про те він писав у 1920 р.: «Але я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить по стороні власті, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обраховатися з нею»⁸⁰.

М. Г. виріс на Кавказі, де працював його батько, спершу у Ставрополі (1870 — 1878), а опісля у Владикавказі. Гімназію він пройшов у Тбілісі (1880 — 1886).

За той час він тричі (під час канікул — 1873, 1876, 1882) відвідав з батьком Україну. Це була Сестринівка Бердичівського району — священниче приходство його діда по матері.

До свого переїзду до Львова М. Г. жив на Україні всього вісім років, підчас своєї науки у Києві (1886 — 1894). Тому, що перші чотири роки він жив цілком анахоретом, не беручи ніякої участі в тодішньому бурхливому студентському житті (обіцянка, яку він дав батькові за згоду студіювати у Києві: його візія України до 24 року життя — це українське село (Сестринівка), єврейське містечко (Бердичів) та зросійщене місто (Київ). У нього слово «нарід» — це «село, українське селянство».

Не диво, що його візія українського народу, навіть коли він вже як головний політичний діяч керував Українською Центральною Радою, була селоцентрична. Ось що він писав у своїй програмовій роботі «Підстави Великої України»: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина, українське відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого [19] століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі

⁸⁰ Борітеся — Поборете. — Відень, 1920. — Т. 1. — С. 12.

інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сей скинений у безодню п'їтьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості — тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий чербер старого режиму» (Праці, 90).

Ідея «селянства» України, як садинокого носія ідеї «народу», не видумка Грушевського. Вона взята із лектури, а саме із творів його політичного «значного» учителя Михайла Драгоманова (1841 — 1895), що витворив концепцію українців, як «мужицький» нарід, сільську «громаду» та «плебейську націю»⁸¹.

Селяно-плебейськість України стала в 1906 р. (на думку української інтелігенції) актом, підтвердженням життям. Коли зійшовся в Петербурзі перший парламент Росії (Дума), майже усі послі-селяни (але не робітники) з України вписалися до Української парламентарної громади (див.: Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. — Варшава, 1933. — Т. 2. — С. 335).

Хоч його приятель Сергій Подолинський (1850 — 1891), талановитий економіст і соціолог, ясно доказав, що крім українських селян є ще, принаймні, українські ремісники («Ремесла і хвабрики на Україні». — Женева, 1880), Драгоманов не хотів це признати.

Як сказано вище, М. Г. не дійшов у своїй ІУР до 19 ст. Але у своїх загальних курсах він обмежився — як сказано вище — до дії української інтелігенції, очевидно, як еманції селянства.

У зв'язку з цим важливо, як бачив М. Г. нові суспільно-економічні процеси в Україні у 20-х рр. нашого століття. Під час святкування Українською Академією наук його 60-літнього ювілею (Київ, 3 жовтня 1926 р.) М. Г. відповів своїм гратулянтам наступною візєю: «Українська культурна робота для українського села ще не закінчена, і робота української історіографії в сім аспекті ще не сказала свого останнього слова. Завдання сформування української робітничої верстви, що має завершити будову української національності, веде нас шляхом цієї роботи — лицем до села. Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною. Ми, що стали на сей шлях, ми разом ставимо свідомо перед собою се завдання — закінчити формування української національності утворенням свідомої української робітничої верстви, через повне завершення культурного циклу роботи села. Повсякчас ми мусимо пам'ятати, що українська історична робота під аспектом всебічного досліду селянської верстви, поруч з новими завданнями досліду індустриалізації України, є ще не закінченим завданням, поставленим попереднім поколінням

⁸¹ Свій огляд української літератури Драгоманов назвав у 1881 р. «La Letteratura di una nazione plebea» («Література одної плебейської нації»).

наших робітників. Ми його ще не вичерпали і не закінчили. Розуміється, великі революційні переживання останнього десятиліття навчили нас звертати увагу на ті сторони історичного процесу, на котрі раніш ми менше вважали» (передрук у Праці, 230)⁸².

* * *

Тільки у третьому виданні першого тому ІУР (6, 64, 65) подає М. Г. дефініцію терміну «нарід». Це вже було після його паризького соціологічного захоплення (див. вище). В той же час йому здавалось, що для новозредагованої частини тому, що займалася пращурами українського населення, найкраще підходила дефініція антропо-расової селекціоністичної школи соціології⁸³. На жаль, він не цитує джерел повністю, але називає поіменно праці французького J. Deniker-a, англійця W. Z. Ripley-a, а також німецького археолога-антрополога G. Kossinna.

Дефініція Грушевського, до якої він ніколи не мав нагоди повернутися і застосувати її, така: «Так само відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла, і психологічними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній. Сі психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність «н а р і д», з довгою історією його розвою» (ІУР, I, 3 вид., 6).

---

⁸² Тому не диво, що М. Г. обминув мовчанкою і не оцінив державницьку історіографію високо освічених кроків «Малоросійських просвітителів», таких як Яків Козельський (1729 — 1795), Федір Туманський (п. 1805), Василь Капніст (1758 — 1823), князь Микола Рєпвін-Волконський (1778 — 1845), Ілля Тимківський (1772 — 1853), Василь Лукашевич (1783 — 1886) та ін. (про них див: Оглоблин Ол. Люди Старої України. — Мюнхен, 1959), які відродили ідею «Малоросійської держави». Їх історіософія подана в «Історії Русов», що була створена біля 1818 — 1822 рр. таємничим патріотичним гуртком. Оці державно думаючі нащадки козацької старшини перестерігали перед романтичним захопленням селянською «Україною» харків'ян.

Тому у своїй ювілейній промові (1926) М. Г. писав: «Відродження XIX віку цілком ясно орієнтується на верству селянську — йде під знаком культу української народності, представлені селянськими верствами, які зберегли святиню української культури, і під шум хвиль сього народницького романтизму зав'язуються перші початки української науки з таким же народницьким ухилом. В сих обставинах формується наша нова українська історіографія, в перших початках ще закрашена романтизмом козакофільства, але в другій половині століття — в добу селянської реформи, ставши на ґрунт позитивного методичного студіювання української історії в аспекті вивчення соціально-економічних обставин життя селянських мас» (перевидано у Праці, 229).

⁸³ Про цю соціологічну школу див. працю російсько-американського соціолога: Pitirim A. Sorokin. Contemporary Sociological Theories. Harper Torchbook. — New York, 1964. — S. 262 — 308.

Держава

Слідуючи за Костомаровом та Драгомановим, Грушевський мав назагал дуже негативне відношення до держави, яку для нього, як і для його учителів, персоніфікувала централістично-бюрократична абсолютистська Російська імперія. Як Драгоманов та його учитель Прудон, Грушевський уважав, що політична державна влада є сама по собі кінцевим злом, а не позитивним фактором для формування громадського, суспільного життя, де в центрі уваги повинні бути права одиниці, складової частини маси. Політичні інституції повинні спиратися на принципи автономізму та федералізму (властиво, конфедералізму). Тут треба відмітити одну різницю: драгоманівські автономні одиниці мали б базуватись на історично-економічному регіоналізмі, тоді як Грушевський був за автономію, що опиралася на етнічному принципі.

В діяхронному плані Грушевський признавав вагу держави як каталіста, що формував у принципі пасивну масу, накидаючи їй політично-державний, культурний, економічний та юридичний устрій, якщо ті устрої вирости «на ґрунті народнім» і «відповідали потребам народнім», то вони сприймалися за своє, якщо ні — то маси повставали проти таких устроїв (Вступ, 149).

Першим таким ферментним чинником була Руська держава із центром у Києві, а опісля зі своїм продовженням у Галичі 12 — 14 ст. Тому для М. Г-го було дуже важним обстояти автохтонне (не норманське) походження Русі та місцевий український характер Київської держави⁸⁴.

Другою державою, а властиво її спробою («грандіозна проба») була держава Богдана Хмельницького, а третьою — це, очевидно, Українська Центральна Рада під проводом самого М. Г-ого.

Тут треба ще додати взаємовідношення державності до періодизації М. Г-ого, що його сформував Ілля Витанович: «Державність (політичність), як головна прикмета нації, це мірило її суб'єктивної активності: етапи сили й слабости тієї прикмети, це підстави для історичної періодизації в Грушевського⁸⁵.

Олександр Оглоблин так підсумовує періодизацію М. Г-го: «Дві основні ідеї керували Грушевським в його науковій роботі і в його громадсько-політичній діяльності... Перша то була ідея народництва («народна маса».— О. П.), друга — ідея федералізму («держави».— О. П.)⁸⁶.

Герой в історії

Як позитивіст, М. Г. вірив у позитивну (дослідну) науку про суспільство, паралельну до природних наук із своїми позитивними законами пізнання об'єктивної дійсності («механічний процес»). Люди, а в тім історичні постаті,

⁸⁴ В томі першій своїй ІУР М. Г. присвятив соціальний екскурс «Норманській теорії» (ІУР, I, 3 вид., С. 602 — 624).

⁸⁵ *Український історик*. — 1966. — № 9/10. — С. 42.

⁸⁶ *Михайло Сергійович Грушевський (1866 — 1934)* // Там же. — С. 9

є продуктом епохи і середовища. Ось, наприклад, Галицький король Данило (помер 1264) «був князем визначним і досить талановитим. Ми справді мусимо дивуватися його витривалості, з якою він виборює собі свою вітчизну, різnorodности і рухливості його діяльності. Але при тій усім він був тільки князем — *продуктом* (sic! — *О. П.*) князівсько-дружинної політичної традиції і над нею не піднімався ані трохи» (ІУР, III, 91).

Іван Вишенський «цінний нам особливо, як продукт української культури й українського життя» (ІУР, VI, 550).

Або про гетьмана Сагайдачного (помер 1622): «Але в широких масах козащини й народу його [Сагайдачного] компроміська політика, її мета і результати не могли бути оцінені відповідно, і популярним в них Сагайдачний, правдоподібно, не був ніколи, не вважаючи на те, що козащина багато завдячала йому в своїм зміцненню і зрості свого престижу. Тим пояснюються ці часті рухи, звернені проти нього» (ІУР, VII, 373).

Богдан Хмельницький був улюбленцем народницької історіографії. В тому стилі оцінював М. Г. у 1911 р. смерть Хмельницького: «Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, стратила свого доволітнього провідника — одинокого чоловіка, котрий міг покерувати нею» (I. I., 320). Двадцять років пізніше, очевидно, вже під вражінням недавно пережитої самим собою ролі Хмельницького в 1917 — 1919 рр., М. Г. дає дуже позитивістичну негативну оцінку дотеперішнього героя Хмельницького (а мабуть разом з тим і себе самого). Він пише: «Тим часом належить спитати себе, чи не в щасливій збірі обставин; в тім, що випадково (sic! — *О. П.*) саме Хмельницькому довелося першому зібрати нагромаджені і не порушені ще засоби революційної енергії, лежить в значній мірі причина всіх його успіхів; більш не дано було тим засобам відрости наново і акумулюватися, з тим і ніхто з його наступників не мав таких ресурсів, якими розпоряджав Богдан... Переходячи історичні звістки про Виговського, Богуна, Ів. Золотаренка, Кричевського, Небабу, Кривоноса, Пободайла, Данила і Івана Нечай і ін., я питаю себе, чи ці люде не відіграли б свою історичну ролю, не гірше, а може навіть краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти, що випали Богданові?» (ІУР, IX, 1486).

Також смерть Богдана М. Г. оцінює цілком в інший спосіб: «Ся смерть не була фатальним нещастям, що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана — се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі і переходив сили і можливості і гетьмана і його оточення. Для репутації гетьмана [Хмельницького] було щастям, що він відійшов в сей мент, і сей упадок Гетьманщини в пізнішій перспективі впав цілим тягарем на рахунок його епігонів. Продовження Богданового життя могло б дещо затримати темп сього розвалу. Але повна безрадість його самого супроти сього розвалу для нас цілком очевидна» (ІУР, IX, 1506 — 1507). «Український нарід не пережив свого раю в часах Богдана — ні в іншій добі своєї минувщини. Наші соціальні, політичні і культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами. Але Хмельниччина була все-таки великим етапом в поході ук-

раїнського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів... На хвилину, на недовгу хвилину «простим людям» довелось заглянути в сю безмірно привабну перспективу... переходу в ряди «лицарства»... Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя... І Хмельницький, як головний потрясатель, зостанеться героєм української історії» (ІУР, IX, 1508).

Тому М. Г. закінчує половину дев'ятого тому обмеженням: «Але сю свою книгу про Хмельницького я все-таки хотів би посвятити не йому — вождеві, а творчим стражданням українських мас. Всім, хто болів тілом і духом, напружував сили фізичні й інтелектуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворюючи се велике потрясіння, викликане «героєм Богданом» і його компанією в динаміку життя цілої України» (ІУР, IX, 1508).

Бо ж єдиним героєм історії — згідно з позитивістичним думанням М. Г. — був, вище не раз сказано, «нарід, маса народня».

ЗАКІНЧЕННЯ

«В першій томі альманаху «Рада» (1883), — пише М. Г., — при бібліографії нової української літератури Комарова я знайшов в статистиці українських видань — скільки котрого року вийшло українських видань, рік свого народження 1866. Се був чорний рік української літератури: того року, за відомостями Комарова, не вийшло ні одного українського видання. Я дав собі, як то кажуть, «Ганнібалову» присягу: своєю працею нагородити сей прорив, і мріяв, як то колись, підсумовуючи інтенсивну працю мою в українській продукції, відзначать мій реванш тим рокам, що прийшовши на світ в рік нулем, я своєю працею востократ вигодував сю прогалину»⁸⁷.

Свою присягу М. Г., очевидно, гідно додержав. Ніхто з українських вчених не дорівняв йому числом своїх публікацій (майже 1800; в тому числі близько 180 книжок)⁸⁸. Ледве чи багато є вчених у світі, що могли б з ним рівнятися.

Це він завдячував — як сам підкреслював своєму психічному складові, успадкованому від матері: «Певна психічна неурівноваженість в моїй вдачі, ся прикмета, що я в кожній хвилі, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддатись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли можу без перешкоди віддаватися досягненню свого завдання»⁸⁹.

⁸⁷ Київ. — 1988. — № 12. — С. 126.

⁸⁸ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 — 1934) // Сучасність. — Нью-Йорк, 1985. — С. 109 — 113. В наші часи професор Винар найбільше займається бібліографією М. Грушевського у своїх численних публікаціях.

⁸⁹ Київ. — 1988. — № 9. — С. 120.

Своє завдання, як історика свого народу, він розумів дуже широко, і його сумлінно і талановито виконав.

Передмову до першого тому ІУР (1898) він закінчує словами євангеліста Іоанна (VII, 32): «Уведе истину, и истина свободить въ». Цей пафос звіщати істину перейняли французькі філософи-просвітителі, такі як Вольтер, а від них Костомаров та кирило-мефодіївці, духові попередники М. Г-го. Про свою місію пише М. Г.: «як історик (я є) сторож наших державних, національних і соціальних традицій, як чоловік, котрий так довго працював над історією політичної і соціальної мислі України» (Праці, 154).

* * *

Михайло Грушевський не тільки довго працював над українською історією на рівні світової науки. Він вдосконалив існуючу до нього схему її розвитку, виповнив її фахово підібраним фактажем і тим самим створив солідну базу як для науки історії України, так і для дослідження її історіографії, а також і для історіософії.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК

ПОВЕРНЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Ми живемо у такий час, коли складові частини української культури, розділені цензурою й політичними бар'єрами, знову збираються до купи. Для українських громад на Заході це означає і підтвердження їх ролі хранителя національної культури, і нагоду отримати «друге дихання» завдяки прямому контакту зі своїми культурними витокami. Для українців на Україні цей процес став другим відкриттям призабутих цінностей. Прізвища, які протягом десятиліть вимовлялися з ритуальною лайкою, і книги, що зберігалися за сімома печатами, нині можуть бути повернені світові розуму й культури.

Спотворені й усічені українські радянські культура і наука протягом останніх п'яти десятиліть у дійсності аж ніяк не могли обійтися без Михайла Грушевського та його фундаментальної праці «Історія України-Руси». Вивчення розвитку культури України, її політики і науки кінця XIX — початку XX століття без визнання вкладу Грушевського було надто тяжкою справою. Написати ж історію України без використання праць Грушевського взагалі неможливо, а при цьому не можна було й посилатися на нього, як і на десятки інших заборонених імен. Це відкривало можливість по-шахрайськи використовувати праці Грушевського, не посилаючись на них. Офіційні історики і політики незмінно обливали брудом вченого, а читачі тільки віддалено чули про існування багатотомної фундаментальної праці з історії України від самих початків до другої половини XVII ст., яка була доступна лише вибраним особам.

Репринтне перевидання «Історії України-Руси» 1954 — 1958 рр., здійснене у Нью-Йорку «Книгоспілкою» (директор — Ярослав Пастушенко), є наочним прикладом ролі української діаспори у збереженні національної

культури. У вступі Бориса Крупницького детально проаналізовані праці Грушевського і подана критична оцінка історичної думки вченого з точки зору представників так званої статистичної школи. Робота людей, які займалися поверненням праць Грушевського світовій культурі, матеріалізувалася у появі фотоофсетного видання на якісному папері і в добротній палітурці. У більшості західних бібліотек саме ці томи, а не оригінальні видання, читач знаходить на полицях. Саме ці томи наявні й у приватних бібліотеках української інтелігенції.

І все ж таки, попри всі позитивні риси нью-йоркського видання, у ньому можна спостерегти і вразливі місця. Перевидані праці не дійшли навіть до бібліотек Східної Європи, не кажучи вже про Україну, на книжковому ринку якої вони користувалися б найбільшим попитом. Коло читачів цих книг у бібліотеках було порівняно нешироким, бо навіть ряд спеціалістів з російської та східноєвропейської історії вважали українську мову тяжкою для розуміння. В українських громадах Заходу все більше дітей та онуків емігрантів поступово втрачали змогу вільно читати складні тексти українською мовою.

У той час, коли на Україні вже давно відчувалася потреба у перевиданні творів Грушевського, на Заході зародилися проекти, які передбачали їх переклад англійською мовою — мовою міжнародного спілкування вчених і мовою тих держав, де є найбільш численні українські громади. Такі плани цілком співзвучні з прагненнями самого Грушевського. Як учений, далекий від елітарних істориків, Грушевський був дуже зацікавлений у тому, щоб його праця стала надбанням найширших кіл українців і міжнародної наукової громадськості. Так, коли він збирався здійснити переклад своєї праці німецькою мовою в 1903 р., він не лише розумів важливість її появи тодішньою основною мовою міжнародного спілкування вчених, але й бачив в цьому можливість подолати заборону царизму на українську книгу, що становила перешкоду на шляху поширення «Історії України-Руси» на території «Великої України». До того часу, коли перший том «Історії України-Руси» з'явився німецькою мовою (1906) коштом самого вченого, скінчився короткий період ліберального ставлення царизму до українців. Зрештою, після наступного короткого періоду лібералізму 20-х рр., радянській цензурі судилося продемонструвати набагато ефективніші заходи у позбавленні українського читача «Історії України-Руси», ніж царським цензорам і митникам.

Через фінансові проблеми і повільний розвиток українських історичних досліджень на Заході видання праці Грушевського основними західними мовами ускладнювалося.

Нині, наприкінці століття, майже через сто років після появи першого тому «Історії України-Руси», мрія Михайла Грушевського про поширення його праці на Україні втілюється у життя. Археографічна комісія Академії наук України прийняла мудре рішення про оперативний випуск у світ фототипного видання праці вченого.

Фундуючи новий Центр досліджень історії України в Альбертському університеті (1989) пан Петро Яцик з Торонто вказав на переклад «Історії України-Руси» англійською мовою як на перший і головний проєкт центру. Його реалізація вже почалася нині. Готуються переклади перших томів.

Показово, що історики України і спеціалісти з української історії країни Заходу одночасно взялися за видання цієї класичної праці. Центр імені Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Альбертського університету і Археографічна комісія Академії наук України будуть співпрацювати у справі благополучного завершення згаданих проєктів. Ці установи об'єднані єдиною метою — зробити твір Михайла Грушевського доступним якомога ширшому колу читачів.

ФРЕНК СИСИН

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Т О М І

ДО ПОЧАТКУ ХІ ВІКА.

ВИДАННЕ ТРЕТЄ, ДОПОВНЕНО

КИЇВ, 1913.

З Друкарні Першої Спілки,
Трехсвятительська 5.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

I.

Ся книга в новім виданню виходить значно обновленою. Богато додано нового против попередніх, а й деякі давнійші сторінки заново написані для сього видання. З формального боку зроблено ту переміну, що ще більше матеріалу з приміток після тексту перенесено в нотки під текст; пропущено карти, бо вони вже перейшли до популярного видання. Використано новійшу літературу, натомість пропущено подекуди менше важну давнійшу літературу щоб не давати книзі занадто розрости ся. Збільшенне формату також покрило в значній мірі її розширенне, так що число сторін зросло досить незначно в порівнянню з збільшеннем змісту.

Друк тягнув ся довго, і тим поясняєть ся деяка нерівномірність в використованню новійшої літератури. Перші глави друковано в р. 1910, тим часом, як в останніх я міг скористати і з наукових появ 1911 р.

В серпні 1912 р.

М. Г.

Передмова до першого видання.

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною. Її загальний план дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні ближші томи надіюся я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мині здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оці. Але при тім мині хотіло ся зробити свою працю, не ухибляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстомъ тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець виніс я спеціальне обговоренне двох справ—нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Руси.

Підмогою при читанню сього тому можуть служити мої Виїмки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читаннем прошу справити похибки, визначені в кінці сього тому, бо де-які з них зміняють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на століття нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом! Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. „Ув'істе истину, и истина свободить вы!“ — сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятъох літах, додавши тільки „волю“ і „працю“, як неминучих слутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своему народу.

Моїй Дружині.

I.

Вступні замітки.

Ся праця мае падати образ історичнаго развою жита українсько-го народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формуєть ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, инакше званого „малоруським“, „південно-руським“, просто „руським“ або „русинським“. Різнородність сих назв не має особливого значіння, бо покриває понятє само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшло ся пережити сьому народови. Його старе, історичне імя: Русь, Русин, руський, в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросійським народом, котрого політичне й культурне жите розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросійські політичні організації — як вел. кн. Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних звязків своїх з київською династією. Уже в XIV в., коли вага політичного жита пересунула ся в сторону великоросійську, а українське політичне жите концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-волинській, — до сеї держави прикладаєть ся імя „Малої Руси“. Так Юрий-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russie Minoris*¹⁾. Частійше уживаєть ся се імя в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляв тою назвою (*ἡ Μικρὰ Ρωσία*) галицько-волинські епархії північним, московським землям²⁾; може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрий-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVII в. укра-

¹⁾ Видана в факсиміле в збірці петерб. академії: Болеслав-Юрій II (1907), табл. IX.

²⁾ Так в грамоті п'єс. Іоана Кантакузена 1347 р. — Русская ист. библиотека VI дод. 3, і в пізнійших.

їнський наріччя також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, термін: „малоросійський“, „Малороссія“ стає офіційно прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіційної термінології і в літературнім уживанні в Росії і в західній Європі се означення починає випирати старші означення (в німецькім *kleinrussisch*, в французькім *petit-russe* і т. и.). Але серед української суспільности ім'я се не приймало ся і натомість все в ширше уживанні входила назва „Україна“, „український“. Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича¹⁾, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім'я „України“ зростає ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізніших поколінь стає провідним огнем, невичерпаним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя. В міру того як зростала свідомість тягlosti і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширяло ся на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути звязки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі „Україна-Русь“, „українсько-руський“: старе традиційне ім'я звязано з новим терміном національного відродження і руху. Але останніми часами все в ширше уживанні і в українській і в інших літературах входить просте ім'я „Україна“, „український“, витісняючи інші назви. В дальшій викладі буде уживати ся як сей новий термін так і старий „Русь“, „руський“, „староруський“, і зложений — „українсько-руський“, відповідно до часу і поняття про який йде мова, хоч властиве значіння їх одно — вони означають те що ми мислимо тепер як український народ: його територію і житє в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, з яких організовало ся сучасне українське житє. Для означення ж усєї суми східно-словянських груп, яку сучасні фільольоги звуть звичайно

¹⁾ Пат. літ. с. 439, 447, 490, 586.

„руською“ (russisch, russ) буду таки уживати назви „східно-словянський“, щоб не допустити якоїсь неясности, якоїсь замішанини з історичним значінням терміну „Русь“, „руський“, що й досі в повній силі задержало ся в західній Україні: в Галичині, Буковині, Угорській Україні, в значінню полудневої, української групи східно-словянської галузи. Групу північно-західню буду називати білорусською, групу північно-східню називатиму великоросійською.

В сій неясности і поплутанню самої термінології відбила ся неприхильна історична доля, яка випала українському народови. Некористні історичні обставини позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і політичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідoctва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків довгого історичного життя. Розбивши його політичне жите, привівши до економічного, культурного, а з тим і національного упадку, сї неприхильні історичні обставини притьмили світлі і славні моменти його життя, прояви його активности, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного життя, як безборонну, беззахистну здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імени.

Правда, тепер сей упадок українського життя в значній мірі являється вже пережитою стадією. З року на рік слідно в тім значний поступ. Відживає свідомість і активність суспільности, оживають традиції. Розумінне української історії як одної тяглої і неперервної цілості, що йде від початків, або й з по-за початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивним і сретичним, як здавало ся воно десять літ тому, коли починала виходити ся праця.

По традиціям старої московської історіографії, перейнятим новішою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиційну схему східноєвропейської, чи як вона зветь ся звичайно — „руської історії“. Вона починала ся з перед-історії Східної Європи (звичайно — з не-словянської колонізації її), по огляді словянського розселення оповідала історію Київської держави, доводила її до другої половини XII в., потім переходила до в. кн. Володимирського, від нього до в. кн. Московського і слїдила історію Московської держави, потім Російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких моментів в політичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилученне бі-

лоруських і українських земель до в. кн. Литовського і унія його з Польщею, церковна унія, козацькі повстання і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії історичного життя українського народу тонули в сій „руській історії“, середні віки (XIV — XVI) пропадали в історії в. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислила ся, зіставали ся тільки часи „отпаденія отъ Польши“ й „присоединенія къ Россіи“, себто історія української козаччини, яка уривала ся з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувала ся ad libitum історією українського відродження. І перші проби звязати в органічну цілість з сими загальнопризнаними „українськими часами“ попередні віки історичного розвитку українського народу приймали ся з недовірем або й гнівом, як недотепна забаганка, як проява якихось укритих тенденцій, як вплив політиканства в науці, як оден з проявів українського сепаратизму. Та мабуть не мене ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здавати ся таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавало ся (і тепер здасть ся людям, які не мали нагоди над сим задумати ся) оте вклеювання українських епізодів в традиційну схему „государства Россійскаго“¹⁾.

В парі з розвитком і поступом українського життя, все менше мають гостроти, все менше уваги збуджують і загальні спори про національну окремішність українського народу, що так завзято і голосно лунали давнійше. Питання окремішности української історії входило як складова частина в сі спори, але вони розвивали ся головни на ґрунті фільольогічним, і найбільш гострим і рішучим моментом в них було все — чи українська мова осібний язык, чи тільки наріче того „русского“ языка, до котрого належить яко друге „наріче“ великоросійське з білоруським „піднарічем“. Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольогів признавав її осібним языком, як з другого боку не бракує й тепер фільольогів, що признають її тільки нарічем. Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати існування й права на самостійний культурний і політичний розвиток українського народу. Такі голоси давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоросійської сторони. Вони представляли українську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоросійської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розумієть ся,

¹⁾ Див. про се мою статю: Звичайна схема „русської“ історії й справа раціонального укладу історії Східньої Європи, в збірнику петерб. академії: Статьи по славяновѣдѣнію, I.

в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної натури — вони були впливом національного еґоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частих української території, хотіли-б задержати українську народність в служебній ролі на завсіді. Але сї змагання укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістаєть ся дражливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки наріче „руського язика“ і не повинна розвивати ся як літературний і культурний язик: Українці повинні тримати ся „общеруського“, себ то великоруського літературного язика. Та тут, очевидно, підмінюють ся понятя, бо великоруський язик, живий і літературний, зовсім не „общеруський“ язик, а таке саме тільки, як і український, „наріче“ того ідеального „руського“ язика, чи східно-словянського, що в дійсности конкретно не існує й не існував ніколи¹⁾. Далі, понятя язика й нарічя вповні конвенціональні — вони уставляють лише повне степенування в язиковій диференціації, відносини роду до виду, genus до species, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні критерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною язиком. Тому й українську мову одні уважають язиком, иньші нарічем²⁾. Культурне-ж значінне певної мови заложить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від жизненних, культурних сил самого народа. Без сумніву, успіхи українського життя за останнє десятилітє перехилили на користь українства погляди на культурну і національну повноправність української народности більше, ніж всі наукові аргументи, і перехилатимуть все більше з дальшим своїм поступом.

Чи будемо називати українську мову язиком чи „нарічем“, однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну язикову цілість, яка в граничних говорах вправді зближаєть ся до сусідніх словянських мов — словацької, білоруської, великоруської, поль-

¹⁾ Дуже гарно виясняє се записка петербурської академії, виготовлена з приводу дебат про скасування заборон української мови: Императорская Академія Наукъ. Обь отъѣнѣ стѣсененій малорусскаго печатнаго слова 1905, і нове виданне 1910 р. (українське виданне під титулом: Петербурська академія наук у справі знесення заборон українського слова, Львів, 1906).

²⁾ В сю фільологічну контроверсію може ввести спір про українську мову з приводу заборони читати на ній реферати на київськїм археологічнїм зїзді 1899 р., — нпр. статя К. Михальчука Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь, Київ, 1899 (відб. з часоп. „Кіевская Старина“) — там вказана й иньша література, также недавно видане йогож Открытое письмо къ Пышину о спорѣ между Южанами и Сѣверянами (1909).

ської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від цих сусідніх і найбільш зближених слов'янських мов дуже помітно цілим рядом фонетичних, морфологічних і синтактичних прикмет. Так само відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла, і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовій. Ці психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвитку, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвитку.

Сучасний стан українського народу представляється так: Збитою масою (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) займає він територію, що протягається більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 39° і 62° географічної довжини, окружуючи широким поясом північне побережжя Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше поріччя Припєти, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, а то над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його, і вривається в поріччя середнього Дону. На полудні сягає чорноморського побережжя й вибігає досить далеко на полудневний схід на кавказьким побережжю, захоплюючи значні частини басейнів Кубани, Куми і Манича, місцями заходячи в гірську область Кавказа і Каспійські степи. За те поріччя нижнього Дона переважно зайняте великоруською колонізацією, низше Подунав'я опанувала колонізація волоська, а Крим зістається з етнографічного погляду ще нічим¹⁾. Всеї української території можна лічити тепер більше менше 850 тисяч кв. кілометрів або 15 тис. кв. миль (не рахуючи етнографічних островів) з загальною людністю звиш 40 мільонів.

В політичній поділі вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини.

¹⁾ Див. „Народнописну карту українсько-руського народу“ д-ра Г. Вєляка, 1896, В. К.—го Національно-територіальні межі України (ЛНВістник 1907), С. Рудницького Коротка географія України, 1910. Докладніше про етнографічні границі буде мова низше.

В Росії: цілі губернії Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, часті більші або менші губернії: Чернігівської, Курської, Воронізької, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблинської, Городенської, Сідлецької й Минської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої та північна частина Буковини.

В Угорщині — більші або менш значні частини комітатів Спешьського, Шарішського, Земліньського, Ужського, Бережського, Мармароського й Угочського.

На сій території українська людність сидить збитою масою, без значійших чужоплеменних островів серед неї. В західній часті чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів в сумі не переходять за 30%, хоч і тут стрічають ся місця з одностайною українською людністю — напр. в гірських частях Галичини і угорської Русі, де навіть офіціальна статистика рахує українську людність на 90%. Досить розмішана українська людність Чорноморя і східніх окраїн, кольонізованих Українцями спільно з Великоросами й иньшими народностями, хоч і тут теж стрічають місця з дуже одностайною людністю, 80—90% навіть по офіціальній статистиці. В центральних же частях українська людність особливо одностайна і вагаєть ся між 80% і 98% навіть по офіціальній переписи. Загалом усього українського народу треба рахувати тепер на сій території коло 33 мільонів (вповні докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписах українська народність обраховуєть ся все більше або менше не корисно для неї)¹⁾.

Опанованнем теперішньої території — розселенням на ній розпочинає своє історичне жите український народ. Розселенням на сій тери-

¹⁾ В Росії перепись людности з 1897 р. на українській етнографічній території нарахувала 21.400 тис., але ся цифра значно низша дійсної; тепер української людности на сій території треба рахувати коло 28 мід.

В Галичині урядова перепись 1900 р. числить Русинів коло 3.075 тисяч, але в дійсности треба рахувати їх тепер на 3½ мільони. На Буковині та-ж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщині офіціальна статистика вачислила близько 429 тис. Русинів, в дійсности треба рахувати їх коло 500 тис.

Див.: А. Ярошевичь, Малороссы по переписи 1897 г. (К. С. 1905, VI), Охримович З поля національної статистики Галичини (Студії з поля суспільних наук, I), С. Томашівський Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903). Незадовго в виданню „Український народъ въ прошломъ и настоящемъ“ мають вийти статистичні огляди української території О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського.

терії східнословянських племен, його предків, відокремляла ся східно-полуднева українська група від своїх ближніх свояків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів, в які вводила вона свою людність, довершуєть ся сформованне з сих племен окремої етнографічно-культурної одиниці, яку мислимо собі як український нарід.

З лінгвістичного погляду трактуєть ся він як східно-словянська галузь індоєвропейської язикової родини. Та ся язикова спільність лише одна сторона його етнографічної фізіономії. Язикова спільність покриває собою той досить різномастний конгломерат, що протягом тисячоліть під ріжними впливами — в переважній більшості вповні невідомими нам, формував ся в ту етнічну групу, з якої розвинула ся українська народність. Її фізичний тип, мішаний, як і у иньших європейських народів, відкриває, або ліпше сказати — натакає на довгий процес метисації, мішання ріжних рас, котрим був вироблений нинішній етнічний тип. Зовсім виразно відріжняєть ся в нім і тепер тип ясний і темний, а хоч тепер панує тип короткоголобий, то у старім археологічним матеріалі, перших віків по розселенню, виступає поруч короткоголового сильно зазначений довгоголовий тип, як побачимо низше. Уже в моменті розселення українська була продуктом довгого мішання народностей і рас. Спільність культури, а в першій лінії спільність язика, що нащадків ріжних мас і племен вводила в індоєвропейську сімю, до певної міри обєднала їх і звела до одного етнографічного типу ще в індоєвропейській, чи в прасловянській правітчині. Дальше відокремленне на новій території і спільне переживанне всяких географічних, політичних і культурних впливів, фактів і пригод продовжувало далі сей процес сполучення в одностайну етнічну масу тих різnorodних поколінь, тих поодиноких племен, вигладжуючи спільністю матеріального побуту, одностайністю історичного і культурного виховання старі етнічні відміни, будуючи національну одностайність над колишньою антропологічною та етнічною різномастністю.

Дві великі творчі сили в житю кожного народу — народність і територія стріли ся саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвитку його. Навіть в пізнійших, тим більше — в початкових стадіях народнього життя оба ці елементи являють ся діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішують ся до нової колективізації — все се многоважні сторони, якими територія могутно впливає на дальшу історію народу.

Пригадаймо собі в головних лініях перед усім її фізичні прикмети.

Орографічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуть ся над Чорним морем до Каспійської низини. На заході вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в середині, розвиненим в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїм краю. На полудні до сього луку (до його центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина. На півночі переходом до припетьсько-деснянської низини служать галицько-волинські височини, на сході подільська високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ця височина продовжуєть ся в східнополудневім напрямі до Дніпра гранітним хребтом, понижаючись в сїм напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром сей хребет підносить ся знову в виді Донецької височини, стрічаючи ся з полудневим краєм центральної східно-європейської височини, і потім губить ся за Доном в Каспійській низині.

На полудень від сієї гряди, по чорноморському побережю, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами, („балками“), вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднім продовженням середноазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Європу клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подонє, низше Подніпровє й Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він зв'язаний з Азією й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Подніпров'я й Подністров'я стоять уже під впливом західнього клімату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія лісу в головнім і тепер сходить ся з границями піскуватого поясу; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесенє, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случи, Побуже та багнцету Припетьську низину. Ліс і тепер, неважаючи на довге нищення, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, а здавна багаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює край перед-степовий, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Дністра. Правий беріг Дністра зайнятий згірєм за-

хідної гряди, лівий — згірем центральної височини, що заповнює межиріччя Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське житє — се зменьшення лісу. З тим в парі зменьшилася вохкість ґрунту й змаліли ріки, але се ще в більшій мірі було проявом натуральним, наслідком висихання землі, що йде неустанно, і тільки прискорене було ріжними проявами людської „культури“, в роді інтенсивного вирубування лісу. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1774—8 р.) сконстатовано зменьшення площі лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30% ; апальогічне явище мусіло мати місце і в нашій лісовій поясі. Ще сильнійше, розмірно, поменьшало лісу від часів людського життя в посереднім поясі, між стецовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки з трох-чотирох останніх століть виказують тут велику силу зарослой, тепер уже знищених. Се зменьшення ліса впливало на висиханне ґрунту і зменьшення вод. Останки великих човнів або кораблів в ріжних меньших українських річках, тепер уже не плавних, показуть, що вони були далеко богатші водою; де-які річки вже на памяти історії цілком змаліли, от хоч би історична київська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсїди степом, чи не знищило в нім лісу людське житє; але дослїди показали, що слїдів значнійших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чернозем утворив ся з травяних останків.

В заводненню краю важне значінне мають галицько-волинські височини: вони й їх продовження відділяють басейн Дніпра і Зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з з його несчисленними закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній части, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога; але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірським поясі Карпатським і звязували Подністрове безпосередно з Потиссем і Подунавем. Велетенська водна система розлягасть ся за те по другім, північно-східнім боці галицько-волинських височин. Головною водяною артерією тут служить Дніпро, що збирає воду з цілої просторони між галицько-волинськими й центральною східноєвропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом меньших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сітю доріг і звязують її з сусідніми

річними системами. Система верхнього Дніпра вяжуть ся дуже тісно з системою верхньої Волги, західної Двини й системою північних озер. Система Припети — з системою Німана та західного Буга і Висли. Система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонєм, а Посемє і середні притоки Дніпра — Ворскла й Самара близько звязані з системою Донця. В результаті маємо велетенську систему доріг, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпровю й його натуральнім центрі — старім Києві, що засів тут від початків людського жита на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків.

Як побачимо низше, середнє Подніпровє з усякою правдоподібною можна вважати правітчиною нашого народу. З великою словянською міграцією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню етнографічну територію. Правда, ся перша кольонізація не вдержалась відразу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювали ся вдруге, в третє і в четвєрте, але все залюднювали ся нашою людністю, або з повною перевагою нашої кольонізації. Є вправді теорія, немовби східна частина сеї кольонізації належала до великоросійської групи, пізнійше виселилась, а її місце зайняла українська кольонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше говорити про сі здогади, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою ніяких реальних доказів, і не в однім розминаєть ся з очевидними фактами. Від часів словянського розселення історія нинішньої української території стає історією українського народу. Страти понесла наша кольонізація головно на заході — на пограничну з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежала ся там вузьким гірським поясом; на півночі і на полудни території з мішаною людністю простирали ся широко, заходили може і в Семигородську височину і в наддунайські краї (на лівім боці Дунаю). Але протягом віків українська людність відпливала з заходу на схід, ослаблюючи свої західні границі — даючи можливість західнім сусідам розширять ся на її рахунок. За те дещо придбала на сході, — з усякою певністю можна се сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонізація найновіших часів).

Кольонізаційні пертурбації стояли в тісній залежности від фізичних прикмет території, що в сій точці і в иньших мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народа, і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночі лісовий, з

непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живіших зносин, мало вигідні для людського життя, були найбільш консервативними частинами, де найбільше заховувалося і досі заховалось останків колишнього. Вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичній і культурній життю, але мали важне значіння, служачи сховищами, резервоарами, куди збиралася людність з слабше захищених країв і переходувала в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Європу, де без кінця товклись різні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла словянська кольонізація тільки часами, уривком опановувала степи і аж до останніх часів (XVIII—XIX в.) не могла міцно присвоїти. Степи отже не мали в сім часі тої важної ролі в культурній розвою, яку мали перед тим і тепер могли б мати по географічній своїм обставинам — як приморська територія і як вигідний сухопутний міст з передньої Азії до полудневої й західної Європи; навпаки, вони стали тепер небезпечним, шкідливим сусідом і для дальших земель, а часто, завдяки небезпечному сусідству з ними, лежали пустинею і переходові, передстепові простори.

Посередні краї між степом і „лісовою стороною“ — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами зносин і всякими господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурній і суспільній розвою нашого народу. Але що ближше сходу, Азії, тим дальше на північ заходять границі степу і небезпечного передстєпя, забираючи у осілої кольонізації сі благословенні простори. Кольонізація Подоня не була трівкішою від чорноморських побережних степів. Само середнє Подніпровє жило тривожним, небезпечним житєм і переживало від часу до часу сильні кольонізаційні лихолітя і катастрофи. Головні культурні центри його сиділи на підлісью, і тут на пограничю безпечної лісу і багатого, вигідного передстєпя найсильніше жило і держалося українське жите — культурне й політичне. Сам Київ уже лежить в лісовім поясі, на його полудневій границі, але й він — то передова кріпость українського культурного життя, і на нього набігають степові хвилі, а часом і заливають його.

Дальше на захід — було безпечніше, бо дальше від Азії, від степу, ближше лісу, між лісом і горами. Тому в Галичині й на Волини могла неперервано держатися культурна і суспільно-політична традиція українського життя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинути ся широко. Не раз, коли Подніпровє падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, переходували українське жите до ліпших часів; але тільки на Подніпровю,

в сім натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясним огнем.

Обставина ся, що більша частина української території, і то як раз найщедрійше обдарована природою, підпадала кілька разів повному спустошенню під впливом кочовницького натиску, мала величезний вплив на всю українську колонізацію. Вона викликала величезні рухи серед української людности, піддержувані й збільшувані до того ще й спеціальними суспільними й політичними моментами. Коли східно-полуднева частина української території, степовий пояс ставав кочовищем азійських орд, а передстеповий підпадав їх руйніним нападам на осілу людність, ся остання відливала відси в краї північні й північно-західні, ліпше захищені горами, лісами й болотами. Але як тільки минав ся, або бодай слабнув турецький натиск, то потомки емігрантів, і просто маси людности з тих північних і північно-західніх країв без стриму сунули в пусті й небезпечні, але багаті дарами природи полудневі краї, здобували їх знову для осілої колонізації, й жите закипало тут горячим ключем. На памяти історії знаємо кілька таких великих, більших і менших приливів і відливів, не кажучи за дрібніші: відплив української людности з степів і передстепових країв під натиском Печенігів в X в. і новий рух в степи в середині XI, коли ослабла печенізька орда; новий відлив з кінцем XI в. під натиском Половців, і новий рух у степи в XII в. з упадком половецької сили і хижости; татарська туча XIII в., що приносить страшне знищення всьому українському Подніпровю, і колонізаційні успіхи XIV—XV в., коли Татарська орда в розкладі й усобицях тратила всяку активність і силу; кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI в., що в пустку обертають всю українську передстепову територію, і новий колонізаційний рух, що з розвоєм вонених сил української людности (козаччини) посуваєть ся в спустошені простори з кінцем XVI і в XVII віці.

Від другої половини XVI в. слабне натиск турецьких орд, але соціальні, політичні й національні причини викликають нові великі хвилювання серед українській людности. Зріст паньського господарства й погіршення селянських обставин викликають масовий рух селянства з північних і західніх частин в східні й полудневі части України в XVI—XVII в., що повторяєть ся потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяне втікачі залюднюють величезні простори Чорноморя (Новоросії), Бесарабії й Кавказа. Соціальні й національні рухи українські, війни України й за Україну приводять до масових переходів української людности на схід, де вона колонізує землі на вододілі Дніпра й Дону й басейн Донця (XVII в.). Сі ру-

хи і війни приводять в другій половині XVII в. до повного спустіння великих просторів на правім боці Дніпра і в басейні Бога, і вони на-ново колонізують ся потім протягом XVIII в. Зруйнованне Січи приводить до української колонізації кавказького Чорномор'я, і т. д.

Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности. Вони протягом століть, рядом таких пертурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до одностайніших форм. На мові се видко найвиразнійше: старі архаїчні діалекти заціліли тільки по окраїнах, найменше зачеплених сими колонізаційними хвилями — сі архаїзми стрічаємо в західнім, гірським, і північнім — лісовім поясі; решта українських діалектів мають уже закраску пізнійшу, новотвірну, і дуже мало різнять ся між собою, тим часом як старі діалекти відрізняють ся і від них і між собою дуже значно. Яких чотири п'яті української людности говорять тепер сими новішими діалектами, що й дають головний тон українській мові, і лягли в основу літературного язика. Вони — результати сього вимішання української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезних розмірах.

Те саме що з мовою, діяло ся з антропологічними прикметами, з матеріальною культурою і з духовим надбанням народа. Вони стрічались, перехрещувались, модифікували ся і в сих змінених формах розходили ся на широких просторах української колонізації. Повної одностайности вийти, розуміть ся, з того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначаєть ся український етнографічний тип і досі на переважній часті своєї території. Таку етнографічну подібність при такій великій території і великій численности також не часто можна стрінути. Масові рухи досягнули те, що було б не можливо при браку одностайної політичної організації, при слабких внутрішніх зносинах, при географічним відокремленню значних частин етнографічної території. Рухи сі безперечно причинили ся до удержання серед української людности почуття своєї народної близькості, одности, взагалі національного почуття, при всіх некорисних обставинах для його розвитку.

В тім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили український нарід географічні обставини його життя. Взагалі ж беручи, впливи сих пертурбацій були в високій мірі шкідні для нього, хоч zarazом прийшло ся йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд.

Страшні спустошення від азійських кочовників приносили величезні утрати в людях і майні. Тільки в кінець зруйнована, приведена до

роспуки людність рїшала ся кидати насиджені місця та йти в бїдні й негостинні лїсові чи гїрські краї, йти в наймити і робїтники в чужї господарства або пробувати знайти серед них місце, щоб на ново за-господарювати ся. Величезних засобів енергїї і матеріальних трат коштувала така зміна. Потїм, коли кольонїзація рушала назад, в степи, економічні засоби й сили людности напружували ся, роспливали ся в господарській екстензивности; вкладали ся маси енергїї й достатку в культивованне, присвоєнне оселїй культурі здичїлих просторів, щоб вернути їх в колишнє культурне становище. В сих флюктуаціях згинула страшенна маса народнього капїталу. Величезна маса народу не могла віками підняти ся над примїтивнї клопоти про охорону свого існування та сотворенне найелементарнїших підстав економічного житя. Цїла народність не могла зібрати свобїдних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків забирає енергїю народа, його вищих верств і правительств. Кольонїзацінї й економічні хвилювання не давали стверднути ні суспїльним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цїлій полуднево-схїднїй граничнїй лїнії, українські політичні організації не спроможні були удержати ся, коли з тилу на лїнії північно-захїднїй або півнїчнїй сформували ся якїсь міцнїйші політичні організми. Вони ставали здобичю сих лїнше захищених, в лїпнї обставини поставлених сусїдів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпанне і присвоєнне чужеродними суспїльними верствами всього, що становило національні засоби. Вищі, культурнїйші верстви і нагромажені ними культурні засоби, капїтал і нерухомий маєток, природні багатства краю і вищі форми хазяїства — все опинило ся кїнець кїнцем в руках чужеродних господарів, володарів краю, а по сторонї українській зістала ся гола народня маса — поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав. Проходять столїтя повного застою і упадку українського житя. Народні маси вкїнци відповідають масовою реакцією, народнїми війнами на сей рїжим поневолення і обрабовання народнїх мас. Сї війни ще на кілька столїть забирають усї сили, всю енергїю народа; але не вважаючи на масу енергїї, героїзму, навіть організаційної творчої здїбности, вложеної в сю боротьбу, не приносять трївкого поліпшення народнього житя. І обезсилені маси спускають байдужо руки на довгі часи.

Дозвільні, розкішні простори, що припали на долю українському народови в його історичному житї, сї текущі медом і молоком краї, що були предметом зависти сусїдів, сей „тихий рай“ української природи, оспіваний поетами — не принесли щастя. Географїчні прикмети

краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбили ся на його культурнім і національнім житю. В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячолітє історичного життя передало сучасним поколінням, — українська територія багато завинила.

Через ті неприхильні обставини сього життя, українському народови тільки часами удавало ся жити самостійним політичним житєм, всею повнотою національного життя, і не цілоти, а тільки делкими частями його.

Широким і сильним, інтензивним політичним житєм український нарід жив в перших віках свого історичного істновання. Сотворена ним політична організація служила творящим центром для всеї Східньої Европи, будувала її політичне, соціальне, культурне житє, клала підвалини йому на довгі віки: в основі всього нинішнього життя Східньої Европи лежать і досі підвалини, założені Київською державою. Очевидна річ, що процес, котрим творив ся сей політичний, державний організм і його розвиток з огляду на свої глибокі і делекосяглі впливи має високий історичний інтерес і варт уважійшого слідження. Але він вироджуєть ся скоро — політична сторона його слабне, траить свій інтерес. Вся вага і весь інтерес лежить в тих соціальних і культурних процесах, що розвивали ся на сій політичній основі, силою раз данаго могутного імпету. І процеси сї мають уже чим далі, тим більш місцевий, льокальний характер, а не загально-державний характер. Державне житє інтензивійше продовжуєть ся тільки в Західній Україні, в державі Галицько-волинській. Потім, з середини XIV в. почавши, український народ уже входить в склад иньших, чужих держав, то становлячи пасивний обект чужої управи, чужого, на иньших підставах витвореного права, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до сїєї чужої управи і сього чужого права. Коли й за самостійного політичного життя українського народу політика звичайно лежала в руках правительственной меньшости, що правила народом часто і проти його волі, — то тепер на політику не мали впливу ані вищі, ані низші верстви української суспільности, і через те політичні обставини сих часів можуть інтересувати нас лише о стільки, о скільки безпосередно впливали на національне, економічне й культурне положенне української людности. Суспільно-економічна й культурна історія українського народу в тих часах — одинока його історія. Політичний рух і потім оружна боротьба — ряд повстань укра-

їнського народу під проводом козащини в першій половині XVII в. дає можливість вирвати ся частині України з-під чужого права і жити знову державним, хоч і не суверенним житєм протягом цілого століття. Але соціальні і культурні процеси і в сей період політичного відродження українського народу заховують свою домінуючу ролю, а з упадком того політичного життя знову стають єдиною історією українського народу.

Соціальний і культурний процес становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та вяже в одну цілість історію українського життя не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходило ся йому переживати. Звичайно робило ся навпаки: слідячи історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного життя польського, чи великоросійського народу, і вона розпадала ся на ряд розірваних, позбавлених всякої тягlosti і звязи епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілістю, коли в основу досліду кладеть ся соціальний і культурний процес, де тягlostь не переривала ся ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, трівку основу, яка тільки поволі зміняла ся під їх впливами. Він визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддавати ся досліді, слідженню їх еволюції.

До недавніх часів історія народів починала ся від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняною соціологією, з одного боку, й порівняне язикознавство (глотіка) та фольклор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток.

Що правда в теперішнім своїм стані в обох сих напрямках більше відкриваєть ся перспектив, ніж заповняють ся вони якимсь вповні позитивним змістом. Всі ці науки ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже не легко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введене в історію українського (чи якого иньшого) народу для розвітлення її початків. Глотіка напр. на пункті методу далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках її розслідув можливі великі сумніви. Антропологія ж і археологія, особливо східньої Європи, все що стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збираєть ся часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша на-

хідка вносить значні переми́ни в суму відомостей¹⁾). Самі ці дисципліни — фільологічні й археологічні, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археологів і антропологів не рідко можна стрінати дуже зневажливе помітування висновками гльотики —заперечуєть ся сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на висновки антропологів і археологів можна стрінати серед лінгвістів. В дійсности, розумієть ся, вся вага в методах препарування і студіювання матеріала. Лінгвісти і археологи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіюванню. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язичі; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріальних останках її культури. Ідучи кождий своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку й допомогти одні одним своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережності й можливої широти в досліді, і не вважаючи на всі труднощі, історик ніяк не може помітувати здобуками сих дисциплін, коли мова йде про дуже темні й инакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території. Для культурної історії української території уже тепер робить дуже важні прислуги археологія, не вважаючи на свій досить іще примітивний стан. Вона має перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню, і ту культурну сферу, в яку вийшли ці племена з своїм розселенням. Для культурної історії нашого народу в передісторичні часи важні вказівки дає гльотика і допомагає вияснити культурну фізіономію українських племен в період розселення. Антропологія відкриває пред нами фізичну еволюцію, покриту покровом культурної одности. Порівняна соціологія і фольклор відкривають багаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту.

Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи; його жите не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного жита. Порівняне лінгвістичне дослідження слідить їх по язиковому

---

¹⁾ Се можна бачити з порівняння розділу присвяченого археології українсько-руської території в отсім виданню і в попередніх — як багато змінюєть ся в ній за кілька літ.

запасу, а пізніші історичні й археологічні дані допомагають контролювати його виводи і доповняють в цілім ряді пунктів. Сім питанням присвячена перша половина цього першого тому.

Розселення українсько-руських племен на своїй нинішній території припадає як раз на початки його історичного життя. Століття безпосередньо по сім розселенню приготавлиють організацію Руської держави, що служать головним змістом першого періоду історичного життя українського народу. Заходами київської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на недовгий час, усі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на його культурі й суспільнім житю загальними прикметами. З них найважнішим було заведення християнства, що потім протягом довгих віків переходячи помалу в народні маси, впливало на народне життя; многоважне значіння мали разом з християнством принесені тісніші звязки в візантійським культурним світом; далі — розповсюдження київського права й суспільно-політичного устрою. Суспільно-економічна еволюція сеї доби характеризується такими фактами, як двоїстість громади і дружини, витворення купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торгівлі й промислу й т. и.

Сій добі присвячена друга половина, першого, другого і третій томи сеї „Історії“.

Середніми десятиліттями XIV в. відкривається другий, переходовий період нашої історії. Українські землі входять у склад двох сусідніх держав — в. ки. Литовського і королівства Польського. В культурній сфері бере перевагу західний вплив над візантійським, в економічній іде все скоршим темпом утворення привілегованої вищої верстви і повне економічне і правне поневолення нею народньої маси; зарозом ся привілегована верства все сильніше відривається від народньої маси культурно й національно. Форми суспільного побуту і культурного життя, вироблені століттями самостійного політичного життя, підпадають різким переминам під впливами польського й перейнятого ним римського і німецького права. Вони почасти витісняються, почасти спускаються в низші верстви, в сферу етнографічного селянського побуту, звичаєвого права, уступаючи перед новими поняттями і формами, як явищами вищого, привілегованого порядку. Антагонізм має до правительственной й привілегованої меншости, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюється тепер національною й релігійною ворожнечою. Розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руйни та поневолення, проявляється знершу культурно-релігійним національним рухом, але він відкриває дорогу конфліктони

політичному, оружному, що й розпочинаєть ся, завдяки колонізаційним обставинам східно-полудневої України, на Північній з кінцем XVI в. Оглядови сих переходових, литовсько-польських часів присвячені томи IV, V і VI нашої „Історії“.

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформовання суспільних відносин відносно народнім ідеалам справедливости, — становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучаєть ся з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Аrenoю її все служить східня Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій переходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. На руїнах скасованого шаблею казацького польсько-шляхетського клясового устрою робить ся грандіозна проба відбудовання нового соціального і політичного устрою. Заразом національне почуте доходить до небувалого напруження, як і жите релігійне. Натомість в західній Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Та боротьба кінець кінцем програна і в східній Україні; розмах народньої енергії упадає, знесиленний стрічею з непереможними перешкодами. Кризь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробивають ся нестримно старі течії клясового устрою і литовсько-польського права та розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповняючи загальний образ повного занепаду. Сій недовгій, а многоважній добі найбільшої активности нашого народу як народу — його широких мас, — сій великій трагедії українського жита, не позбавленої своєї величи і краси навіть в своїм сумнім закінченню — мають бути присвячені томи VII, VIII, IX, може і X.

Уживши старої історіософічної термінології, сї дві доби політичного українського жита — стару, княжу, і новїшу — народню (козацьку), можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до синтези в столїтї українського відродженя. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що появила ся на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучать ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періода, і на місце оружної розпочинаєть ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що ваяють в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією. Si datur venia — оглядом сєї доби повинна бути закінчена отся „Історія“.

II.

3 перед-історичних глибин.

Історія нашого краю як території — як просторого суходолу зачинаєть ся доперва з останніх геологічних формацій. Що сива старовина для історії — свіжа новина для геології. Не тільки людське, взагалі звіряче житє являєть ся не більше як свіжим мохом на предвічнім камені старих геологічних формацій землі, а й самі простори нинішніх суходолів явище сорозмірно дуже недавнє. Наш край в теперішнім своїм виді просторого суходолу, обведеного з країв морями і гірськими хребтами, перерізаного річними долинами, виступає доперва тільки в формації третичній, одній з наймолодших (чи навіть наймолодшій — бо ж пізнійші формації можуть вважати ся просто верхніми верствами сеї третичної формації). Третична формація характеризуєть ся в наших сторонах власне повільним уступленнем моря на полудень та формовананнем нинішнього суходолу, що поволі зближав ся до теперішнього свого орографічного та гідрографічного вигляду. На початку третичної формації (в т. зв. еоцені) полуднева частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв в виді островів, що висували ся серед сього східноєвропейського моря. Пізнійше стає суходолом середнє Подніпровє та нинішня Донецька височина. А в новійших часах формації (пліоцені) море виступало на північ вже мало що по-за теперішні береги Чорного і Азовського моря — що лучились тоді ще в одно велике море з Каспійським. Процес сей — зменшення чи відступлення моря пішов потім навіть ще далі, так що пізнійше, в діювальних часах, береги Чорного та Азовського моря поступили значно на полудне і тільки пізнійше прийшли до теперішнього свого вигляду¹⁾.

¹⁾ Для необзнайомлених пригадаємо геологічну термінологію, з котрою прийдесть ся нам мати діло. Верхні верстви землі звуть ся алювієм, себто „наосом“ діювальних вод; верстви сі утворили ся в часи, коли фізичні обставини земної поверхні і її житя не відріжались

Таким чином третична доба — її середина і друга половина, і доба ділювіальна — се ті часи, в яких протягом довгих десятків і соток тисяч літ формувала ся і приходила до теперішнього свого вигляду наша територія. Тектонічні процеси другої половини третичної доби творять нинішні гірські хребти її. Інші зміни земної кори значно наблизили її до теперішнього вигляду вже на вступі ділювіальної доби. Але вона мала ще перейти різку метаморфозу, яка відби-ла ся дуже сильно і на вигляді її поверхні, і на всім органічній житю її: була нею ледова доба в середині ділювіальної епохи.

Третична доба взагалі характеризуєть ся повільним упадком те-плоти. Еоцен визначав ся високою температурою і вохким повітрям, буйною ростиною і незвичайним розвоєм звірячого (животного) сві-ту. Се була епоха розвою вищих родів звірят, що виступають в не-звичайнім багатві і рожнородности родів, так що пізнійший і тепе-рішній звірячий світ — се бідні, нужденні останки, найбільш витрива-лі, що вмiли приладити ся до тяжких обставин пізнійших тісних ча-сів. Підсоне Європи в тій добі мало чисто тропікальний характер, такуж ростиність і фавну. Але в середніх часах третичної доби воно прохоложуєть ся, а разом ще й зміни орографічні, поява середноєвропей-ських гірських систем—впливають на те, що підсоне і жите північно-східньої Європи холоднійшас і біднійшас. Все ж така і в останніх часах третичної доби клімат в наших сторонах був лагіднійший і при-хильнійший від теперішнього, ростиність і фавна різнороднійша, зложена з теперішніх родів і з представників горячийших країв,—і таким переходить се жите в ділювіальну dobu, що в своїх початках не відділяєть ся нічим різким від доби третичної. Але далі в ділювіаль-ній добі переходять різкі кліматичні зміни. Під впливом близше не-

значно від сучасних. Під алювіальними ідуть верстви ділювіальні („потопові“—назва ся, дана під впливом біблійних традицій про потоп і передпотопове жите, відповідає в дійности великим водам, коли топи-ли ся тодішні гігантські ледівці); сї верстви носять сліди великих клі-матичних перемін: сильного охолодження температури в звязку з ши-роким розповсюдненем ледівця в центральній Європі, а за тим — і сильних перемін в фльорі і фавні сих країв. Алювій і ділювій разом становлять формацію т. зв. четверичну; від нею лежать верстви формації третичної, спідня (давнійша) часть її зветь ся еоценом, друга — олігоценом, третя міоценом, верхня пліоценом. Тому що ділю-віальні верстви не відріжняють ся різко від верхніх третичних, ділювій часом прилучають до третичних верств, як найвищу й останню з них (плейстоцен) — тим більше що й хронологічно взявши четверична доба являєть ся сорозмірно коротким епілогом далеко довших третичної доби — як і третична доба що до часу далеко коротша була від стар-ших доб: крейдяної та юрської.

вияснених ще причин температура північної Європи обнижаєть ся, збільшають ся атмосферні опади, зростає вохкість¹⁾). В північній Європі розвивають ся великі ледвіці, зростають величезні маси леду і снігу і розширюючи ся звідти опановують все більші й більші простори центральної і східньої Європи. Східня Європа і центральна в значній частині була захоплена величезним ледвіцем фінсько-скандинавським: він дійшов величезних розмірів в фінсько-скандинавських сторонах і відси розпросторюючи ся розширяв ся на полудень і полудневий захід. В моменти найбільшого свого розпросторення він захопив весь басейн Висли, Німана, Припети, середнє Подніпровє. Слідами цього розпросторення зістали ся вали моренні, глиби північного каміння, принесеного ледвіцями, та иньші прикмети великих мас каміння, пересуваних ними. На підставі сих слідів вважають, що в момент свого найбільшого розпросторення ледвіць сягав мало не до порогів Дніпрових, виступаючи широким клином в долині Дніпра, а другим таким клином в поріччю Дона, тим часом як волинсько-подільські височини (майже вся Галичина і полуднева частина Волини) не були ним захоплені²⁾). Дуже можливо одначе, що тут, в долинах Дніпра і Дону за сліди ледвіця взято сліди розмиву його, принесені водою, коли ледвіць топив ся (т. зв. флювіогляціальні наноси), і в дійсности дніпровий ледвіць не загаяв ся так далеко на полудне³⁾).

Як довго трівало таке широке розпросторенне ледвіця, неясно. В звязку з повисненнем температури й иншими кліматичними змінами його розміри і границі безсумнівно змінiali ся. То процес роставання брав перевагу над процесом наростання мас леду й снігу, і тоді ледвіць відступав на

---

¹⁾ Звичайно причину бачать в самім пониженню температури, але тепер дослідники не вважають можливим пояснити сим одним отсе явище і шукають ріжних причин метеорологічних і навіть тектонічних (змін в поверхні землі). Зрештою саме се явище не було чимсь зовсім новим, і в старих геологічних епохах стрічають сліди ледових періодів, аналогічних з нашим ділювіальним. Про сю ділювіальну ледову добу новійші праці: Penk u. Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter, 1901—9. Hess, Die Gletscher, Брауншвайг, 1904. F. Geinitz, Die Eiszeit, 1906 (в серії Die Wissenschaft, вип. 16, Брауншвайг, F. Wieweg). Wahnschaffe, Verflachengestaltung des Norddeutschen Flachlandes, 1909. Також Kayser Lehrbuch der Geologie т. II, вид. 1908 р.

²⁾ Ось так близьше означають границі ледвіця на підставі матеріалу, зібраного Нікітіним: від верхівя Висли на Овруч, звідти на Умань або Звенигородку, Кремінчук, потім, від Полтави на північ до Козельська і Лихвина і знов на полудень до Острогожська і Роздорської стан. на Дону.

³⁾ Такі підозріння були висловлені проф. С. Рудницьким, Коротка географія України, с. 72.

північ, полишаючи різні сліди свого розпросторення в виді морен, покладів каміння, піску і глини. То ослаблювалося топлення, зміцнялося наростання, і ледівець знову посував на південне, громадячи на старих слідах свого побуту нові морени, нові маси північного каміння. На підставі таких чергувань, таких верств покладів ледівця звичайно приймають існування більше і менше довгих між-ледових періодів, коли простори східної й центральної Європи зовсім очищалися від льоду і органічне життя входило в свої права. Таких міжледових періодів рахують для різних місць різно — для центральної Європи чотири періоди розширення ледівця і три міжледові періоди, для Англії п'ять періодів розширення ледівця і чотири міжледові періоди, для Скандинавії шість ледових періодів; все се однак річ доста ще гіпотетична — і ті числа ледових періодів, і рахунки часу їх поширення та міжледових періодів, які пробувано робити¹⁾. Останніми часами підіймаються скептичні погляди і що до тих більших чисел ледових періодів, і що до довгости їх існування; де-котрі вважають можливим приймати навіть оден лише ледовий період, хоч із певними ваганнями в границях — з моментами розширення і зменшення просторів зайнятих льодом, так що кінець кінцем питання — як значні були простори свободні від льоду в певних часах, в перервах між розширеннями ледівця, і як довгі були сї перерви, — вимагає ще довгого і детального студіювання і то для кожного краю осібно. Що ледівець в моменти свого найбільшого розвою займав своїми периферіями значні частини України, се факт (відповідало б се другому ледовому періоду Західної Європи, по звичайно прийнятій схемі). Але чи після уступлення сього ледівця,

¹⁾ Гільдебрандт напр., приймаючи чотири ледові періоди рахує їх так:

1 ледовий період 20 тис. літ.

1 межиледовий період 85 тис. літ.

2 ледовий період 40 тис. літ.

2 межиледовий період 120 тис. літ. (в тім 50—60 тис. літ ледівець топить ся).

3 ледовий період 15 тис. літ.

3 межиледовий період 195 тис. літ.

4 ледовий період 25 тис. літ.

післяледовий період 30 тис. літ.

Разом 530 тис. літ. Але напр. Пільґрім обчисляє сю добу в двоє більше. Пор. новіший перегляд питання: Penck: Das Alter des Menschengeschlechtes, Ztschr. f. Ethn. 1908. Але в геологічній літературі відзивають ся голося й против таких шедрих обчислень періодів розширення і уступання ледівців і всю взагалі ледову добу вони вважають можливим рахувати далеко коротшими періодами, не десятків і сотень тисяч, а простих тисяч і десятків тисяч літ.

при нових поступах його на полудне він коли небудь знову захопив українську територію — се непевно і сумнівно.

Поява сього грандіозного ледівця в сих сторонах, як і скрізь, мала величезний вплив на тутешнє житє. Топлення величезних мас леду і снігу, особливо в періоди, коли ледівець інтензивнійше топив ся і відступав, творило величезні маси ґрунтової води. Бурні потоки лили ся з під ледівця, несучи маси осадів — каміння, піску і глини. Глибокі і широкі річні долини, тепер безводні, або з течіями мініатюрними в порівнянні до великості долин — се пам'ятки тих бурливих, могутних вод часів топлення ледівця; верстви ділювіального піску і жовтої ділювіальної глини (так званого льосу), часом грубі на кілька метрів — се намул тих ледових потоків; наші озера, болота, мочари — останки тих мас води, що застоювали ся, не маючи виходу. Вся фізіономія нашого краю дістала новий вигляд від сеї доби, під впливом сеї маси опадів, сих мас води. Можна сказати, що весь пізнійший час до нинішніх днів був одним процесом повільного висихання від великих мас вохкості ледової доби.

В звязку з сим переходили великі переміни і в органічній житю. Які б не були причини того розросту ледівців, але саме се явище мусіло сильно вплинути на клімат, а далі й на рости́нність і звіряче житє сих сторін. Клімат ставав холодним і вохким. Рости́нні і звірячі роди північних, підарктичних сторін находили в сеї більш полудневі простори, витісняючи роди давнійші, що не могли приладити ся до су́ровішого клімату і труднійших обставин житя¹⁾). Зміни в розширенню ледівця викликали таким способом різні переміни в характері фльори фавни і в розповсюдженню їх родів, вносячи все нові зміни в сю сферу — хоч вони й переходили поволі, довгими тисячами літ. То брала перевагу фльора і фавна теплого підсоня, вічнозелених лісів, то холодних степів, то північних тундр. Але старі репрезентанти теплої рости́нності і фавни кінець кінцем убували, і фльора та фавна зближали ся до сучасної²⁾.

¹⁾ Не треба собі представляти одначе, щоб природа в близьім сусідстві ледівця набирала вповні вигляду північних тундр. В недалекім сусідстві сучасних ледівців бачимо пастівні і сіножати, рослинність і звірат уміркованого пояса. Не конче мусіли стелити ся самі тундри і коло старих ледівців, особливо коли вони убували.

²⁾ Одним з характеристичних проявів сього процесу — важним для археологічної хронології находок, була напр. зміна і вигасання словесних пород Європи: *Elephas Meridionalis* в третичній добі; згодом поруч нього виступає *El. Antiquus*, а *Meridionalis* вигасає — се передледова доба; поруч *El. Antiquus* *El. Primigenius* (мамут), *Antiquus* вигасає — рання ледова доба; *El. Primigenius* вигасає — пізня ледова доба.

Разом з сими змінами мінjali ся й обстави ни житя чоловіка.

Ледова доба має ще той інтерес, що се перша безсумнівна доба чоловіка, задокументована вповні ясними і базперечними слідами його істнування. Що перед тим — все більш або менш гіпотетичне або й сумнівне.

Чоловік перебув довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того що ми називаємо людиною, *homo sapiens*. Третичина доба, як звичайно приймають, була власне добою сього розвою, що полишив нам свої сліди в виді бічних галузей родословного дерева чоловіка — чоловікоподібних приматів сучасних (шімпанзе, гібон, оранг) і вимерших, звісних тільки з находок, як *pliopthecus*, *dryopthecus*, і нарешті знайдений тому кільканадцять літ т. зв. *pithecanthropus erectus* з острова Яви, найбільш дорогоцінний переходовий тип від мавпи до чоловіка. Розуміть ся, тільки приблизно і більше менше конвенціонально можна означити момент, коли з поміж чоловікоподібних приматів, чи „гомінідів“, як їх ще називають, виступає сотворінне, яке можемо признати людиною. Неясним зостає ся і се, як давно се настало¹⁾. Останніми роками се питання трактувало ся дуже живо, і до рішення його крім спостережень антропологічних та палеонтологічних пробувано підійти дорогою археологічною, за помічю т. зв. еолітів, камінних виробів з третичної доби (назва досить кучерява, від грецького *eos*, розсвіт, і *lithos*, камінь, камінне з розсвіту людського житя). Се старе питання останніми роками дебатувало ся з небувалим ще завзятем, з великим накладом наукової енергії, і теорія третичного чоловіка придбала собі багато прихильників. Ряд дослідників признав в кремінних фрагментах ділювіальних верств ріжних місцевостей знаряди, штучно вироблені (т. зв. артефакти), уживані чоловіком, й істнування чоловіка в другій половині третичної доби — в міоцені та

¹⁾ З величезної літератури останніх літ назву Haeckel *Anthropogenie und Entwicklungsgeschichte des Menschen*, 6 вид. 1910 р. Hertwig *Lehrbuch der Entwicklungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere*, 9 вид. 1910 р. Kjaatsch *Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes*, в *seripit Weltall und Menschheit*, 1902, Schwalbe *Die Vorgeschichte des Menschen*, Штутгарт, 1906. Kohlbrugge *Die morphologische Abstammung des Menschen*, Штутгарт, 1908. Magnus *Vom Urtier zum Menschen*, Гале, 1908. Haeckel *Unsere Ahnenreihe*, Єна, 1908. Buschan *Menschenkunde*, Штутгарт 1909 (*Naturwissenschaft. Wegweiser*). K. Günter *Vom Urtier zum Menschen*, Штутгарт, 1909. Mahoudeau *L'origine de l'homme* 1909 (*Revue de l'Ecole d'anthrop.*) Hoernes *Natur- und Urgeschichte des Menschen*, Відень, 1909. Див. також низше літературу ділювіального чоловіка.

пліоцені¹⁾ став уважати фактом. Але критична оцінка доказового матеріалу не залишила поставити ряд сумнівів і що до штучного оброблення того що оборонці еолітичної культури вважали людськими „артефактами“, і що до третичної приналежності найбільш інтересних еолітичних находок²⁾. В результаті культура третичного чоловіка зостає ся гіпотезою і в теперішній хвилі, як і чвертьвіка тому, і безсумнівно задокументованою зостає ся тільки культура чоловіка ділювіального, особливо з доби ледової. Розуміть ся, тут маємо вже документи досить високого розвою людського життя, людської культурности — через те тільки сліди людського життя й стають помітними і безсумнівними; а ргіогі треба прийняти довгий період попереднього людського життя на границях третичної і ділювіальної доби, але се попереднє не піддаєть ся ближшому досліді і констатованню, принаймні—поки що.

На заході Європи особливо багато заховало ся слідів життя ділювіального чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом в верствах землі й смітя можна слідувати цілий повільний розвій цієї геологічної культури, окрім тільки найстарших типів, що в печерах не стрічають ся³⁾. Особливо на території Франції, де ледівець і

¹⁾ Тенейські еоліти олігоценські признаються сумнівними самими прихильниками еолітичної теорії.

²⁾ З великої літератури останніх літ вкажу Rutot Eolithes et pseudo-eolithes, Брюссель, 1906, його-ж Un grave problème. Une industrie humaine datant de l'époque oligocène (Bull. d. l. soc. Belg de Géologie, 1907). Qu'est ce qu'un Eolithe, Une industrie eolithique, 1908 (Congrès prehist, de France). Obermayer Zur Eolithenfrage (Archiv für Anthr. 1906). Verworn Archäolithische und paläolithische Reisestudien in Frankueich und Portugal (Ztschr. f. Ethn. 1906) і Ein objectives Kriterium für d. Beurteilung d. Manufaktur geschlagener Feuersteine (ib. 1907). Wieger Die natürliche Entstehung der norddeutschen Eolithen (ib. 1906). Mayet La question de l'homme tertiaire (L' Anthrop. 1906). Obermaier Das geologische Alter des Meschengeschlechtes (Mit. Geol. Ges. Wien 1908). Sarasin Einige Bemerkungen zur Eolithologie (Ihrb. d. Geogr.-Etnogr. Ges. in Zürich, 1909). Бібліографію питання до 1905 р. зібрав Curdy The eolithic probleme (Americ. Anthrop. 1905).

³⁾ Про ділювіального чоловіка й його побут див. G. et A. Mortillet Le préhistorique; origine et antiquité de l' homme, нове вид. 1900 (про українські находки тут с. 657). М. Hoernes Der dilluviale Mensch in Europa, 1903 (про українські находки с. 181—2, 187—8). L. Reinhardt Der Mensch zur Eiszeit in Europa und seine Kulturentwicklung bis zum Ende der Steinzeit, 1906 і новіше видання. Sophus Müller L'Europe préhistorique, 1907. Pohlig Eiszeit und Urgeschichte des Menschen, 1907. Behlen Der dilluviale (paläolithische) Mensch in Europa nach den geolog., palaeont. u. anthrop Forschungen, 1907 (Mitt. d. anthrop. Ges. n Wien). Driesmans Der Mensch der Urzeit, 1907. Kollmann Die Neau-

під час найбільшого свого розвою полишав великі простори людському житю, останки найстаршої, ділювіальної культури найбагатші, й найліпше вистудіовані, так що дають доволі повний образ життя і культури ділювіального чоловіка, а навіть історію її розвою¹⁾. Бачимо, що в сій добі чоловік не мав ще зовсім домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіроловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних

dertal-Spy-Gruppe, 1908 (Bericht über Prähistorikersammlung in Köln). Forrer Urgeschichte des Europäers von der Menschwerdung bis zum Anbruch der Geschichte, 1908. Birkner Der dilluviale Mensch in Europa, Монахів 1910. Déchelette Manuel d'archeologie préhistorique, Париж, 1908. Також археологічні словарі (новіші — Шлем, Форрера). Про палеолітичну техніку іше: G. і A. Mortillet Musée préhistorique, 1901, Hoernes Urgeschichte der bildenden Kunst, 1898.

¹⁾ Схема розвою її, виведена з французьких находок, і наступство типів чи епох (що носять імя від найбільше типових французьких находок), — вироблені головню прадями пов. Габрієля Мортіле, широко приймають ся в науці, як універсальні для Європи, ба навіть і всеї землі. Схема ся така:

Найстарша епоха ділювіальної культури — Шельська (Chelléen), що часом розділюєть ся на дві — Шельську (старшу) і Сент-ашельську (молодшу), з часів передледових, з теплим кліматом і підтропікальною рослинністю і фавною; чоловік ще не жив в печерах; знарядя з креміня лише місцевого, без всякої спеціалізації інструментів.

Епоха Мустьє (Mousterien) — з часів розпросторення ледівця; часи мамута; початки спеціалізації кремінного знарядя.

Епоха Солютре (Solutréen) — ледівець зачинає уступати. Головню ролю грає північний олень (рен.) Кремінне знарядя тонко оброблене. Під кінець вироби з кости.

Епоха Магдаленська (Magdalénien) — по уступленню ледівця. Північна фавна. Мамут зникає. Широко розвинені вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від геологічної (палеолітичної) до новішої — неолітичної культури: Tourassien (кінець палеоліта) і Tardenoisien (початок неоліта) — фавна сучасна, вироби з кости, дрібне кремінне знарядя правильних форм.

Новіша ревізія сеї схеми: A. de Mortillet Classification paleolithique, 1908. До центральної і тим більше до східної Європи ся схема не може приймати ся на сліпо, з огляду на відмінні фізичні і культурні обставини тутешнього життя. Віденський археолог Гернец, простудіювавши палеолітичний матеріал центральної Європи (Німеччини, Швейцарії й Австро-Угорщини) дав був схему Мортіле в такій формі (Der dill. Mensch, с. 8):

Перший міжледовий період, Elephas merid., antiquus і primigenius. Шельсько-Мустерська культура.

Перерва — другий ледовий період.

Другий міжледовий період, епоха мамута, Солютрейська культура.

ідей (се виявляєть ся в повнім браку похоронного обряду)¹). Самим фізичним виглядом мусів він відрізняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправді — другорядні) і визначаючи ся взагалі грубійшою і тяжшою фізичною організацією. Але в матеріальній культурі під кінець ділювіальної доби поступив вже багато, не вважаючи на те що розпоряджав тільки деревом, кістю і каменем для своїх виробів. Техніка сих виробів стоїть високо, і в орнаментатції своїх виробів тодішній чоловік підіймаєть ся навіть до артизму. Тому що головним ресурсом сеї культури був камінь (особливо кремень), вона зветь ся палеолітичною (себто старо-камінною, в відміну від новішої камінної культури пізнійших часів).

Але на нашій території камяних печер взагалі дуже мало, а на відкритих місцях останки людського життя тільки особливим щастем могли заховатись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Всеж таки досі відомо їх на Україні з десятків: в Києві (кілька), коло с. Селища над Дніпром (в Київ. пов.), в Полтавщині на р. Удаю (в с. Гонцях), в Чернігівщині над Десною коло с. Мізиня, на Поділю російським в двох місцях: коло Камінця і коло м. Студениці, на Волини коло Рівного²). До сьогож можна додати ще сумезні нахідки над Вислою,

По третім ледовім періоді:

Третій міжледовий період, відповідає культурі Магдаленській (епоха північного оленя) і Турасьєнській (епоха благородного оленя).

Четвертий ледівець — перерва.

Але в новітній праці (Natur u. Urgesch. des Menschen II с. 151) Гернес вже майже зовсім залишає всякі проби геологічного датовання археологічного матеріалу. Він вагаєть ся, чи рахувати Мустье до останнього, чи передостаннього ледового періоду, і всі пізніші стадії — Оріньяк, Солютре, Маделен не пробує геологічно докладнійше означити. Обермаєр (Les formes glaciaires et l'homme paléolithique, L'anthrop. 1909) кладе більш рішучо шельсько-мустьєрську культуру на останній міжледовий період, солютрєйсько-магдаленську на часи після-ледові. Кінець кінцем, як бачимо німецькі нові археологи вертають ся до системи Мортіле, тільки замість ледівця взагалі говорять про останній ледівець. Для нас схема при-альпейських країв і їх чотирох ледівців не має значіння; у нас поки що напевно можна говорити тільки про оден ледовий період, що мусів відтиснути вське живе жите в приморські краї. Чи були потім якісь перерви — на се поки що нема ніяких певних слідів.

¹) Останніми часами певні сумніви викликала нахідка людських останків в Дордоні, з епохи Мустье як міркують, і з ватяками на похорон, як думають; але справа ще вимагає докладнішого обслідування.

²) Недавно А. Мортіле (L'industrie Acheuléenne en Galicie, L'Homme préh., 1909) порушив питання про палеолітичну добу в Галичині

коло Н. Александрії (Пулав), на р. Воронежі (в с. Костенках), і в печерах Крима¹). Далі на північний схід слідів ділювіального чоловіка не викрито.

Окрім кримських печер тільки одна нахідка — в м. Студениці над Дністром вказує на жите тодішнього чоловіка в печерах; інші нахідки маємо просто при берегах рік. Докладніше з них висліджені: одна з київських стоянок, мізинська і гонецька; тому вони найбільш цікаві. Київська належить до раних після-ледових або — навіть межі-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13—20 метрів під поверхнею) і досі являється найдавнішим слідом і документом людського життя в східній Європі²). Останки

східній, підносячи, що тут правдоподібно існувала рання неолітична культура, бо ледівець сюди не заходив; він вказує на нахідку з Чистопадів (пов. Броди), що на його погляд має типові прикмети техніки Сент-Ашеля. Але він бачив сей предмет не *in situ*, а в музейній колекції, і досі докладно констатованих палеолітичних нахідок з української Галичини ще не маємо.

¹) Про нахідки київські, мізинські і гонецькі див. низше. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштафович в рефераті на XI зїзді російських природників, і потім в Древностях моск. арх. общ. XXI с. 178. Про подільські — Уваровъ ор. с. с. 111 (з околиці Камінця) і Труды VI археологич. съѣзда I с. 95 і новійше — Древности моск. общ. XXI 1. с. (Студениця). Про нахідки волинські кажу на основі устних відомостей. Про нахідку пулавську — Криштафовичъ Послѣтретичныя образования въ окрестностяхъ Н. Александріи, 1896. Про воронізьку: Кельсіевъ Палеолитическіе кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности московск. археол. общества т. IX, II). Про кримські: Уваровъ Археологія Россіи I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. 1 (статья Мережковского), Извѣстія географ. общества XVI. 2. Див. ще про нахідку в с. Шаповалівці — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 338—9 (Извѣстія общества люб. естествозн., антроп. и этнографіи т. XXXV); про катерино-славську — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославѣ т. I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе делкі з річєї тут зареєстрованих мусять належати до пізнійших часів, як полірована сокіра-молоток, N 82 і спис з слідами політури — N 83, заходи коло провірення палеолітичності сеї нахідки не удали ся). Про нахідки ще меньше певні або ще меньше звістні див. в вед. 2.

²) Про київські нахідки — Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева проф. Армашевського й Антоновича 1897 і протоколи XI зїзда — Труды II с. 141—3. Хв. Вовк Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Київі (Матеріяли до українсько-руської етнологіи т. I) і Магдаленське майстерство на Україні (про орнаментовані сікачі мамута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойко Каменний вѣкъ середняго Придніпровья — Труды XI археол. съѣзда т. I, його-ж *Decouvertes paléolithiques récemment faites en Russie (L'Anthrop. 1901)* і реплі-

людського життя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масі, й судячи з їх положення і з ріжниці в останках звірят, що стрічають ся разом з ними¹⁾, зложили ся вони за доста довгі часи. Мізинська стоянка лежить між двома верствами льосу, в верстві звітрілого ледового шутру, під доста грубим покладом льосу, але не так глибоко як нахідка київська, а головно — над верствою льосу грубости коло одного метра, так що се одно вказує на її пізнійший час; фавна тутешня також молодша — поруч останків мамута і носорожця стрічаємо північного оленя²⁾. Нарешті стоянка гонецька лежить вже вище верстви льосу, отже належить до пізніх після-ледових часів, коли людність вже вповні опанувала вільні і від льоду і від води простори³⁾. Таким чином находки сі в сумі констатують існування чоловіка в наших сторонах протягом дуже довгого часу, десятків тисячоліть ділювальної доби, другої її половини — в часах що відповідають пізній палеолітичній культурі центральної і західньої Європи — епохам Солютре-Магдален і переходовим⁴⁾. Людське знаряде виступає в них разом з останками мамута і деяких иньших вимерших

ка на статю Вовка про магдаленську культуру: Кієво-Кириловская палеолитическая культура и культура эпохи Маделенъ (Археологическая летопись Южной Руси 1903, I — при перекладі статі Вовка). Hoernes Der dil. Mensch, як вище. Želizko—Časopis vl. spol. muz. v Olomuci, 1907. Городцовъ Первобытная археология, 1908. Про иньшу київську нахідку, над Дніпром же, але на другім кінці нижнього Київна, коло т. зв. Протасового яра, — тільки коротеньке донесення в Кієв. Старині 1903 кн. X. Невважаючи на велике заінтересованнє, збудженнє першою київською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Київ, вистудіовані київські розкопки дуже ляхо, і тому що до самих находок є багато непевного. Нема ані докладних ситуаційних плянів, ані дневників розкопок.

¹⁾ Тим часом як у долішніх верствах в великих масах приходять останки мамута (самих сікачів його знайдено звш 100 штук), в верхніх мають виступати останки печерного медвіда (*ursus spelaeus*), гієни (*hyaena spelaea*), льва (*felis spelaea*).

²⁾ Про мізинську стоянку статя Хв. Вовка в Записках київських т. IV: Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернигівщині; обіцяна друга, про дальші розкопки.

³⁾ Про гонецькі нахідки — реферати Каминського і Теофилактова в Трудах III археол. зїзда, т. I (се була перша палеолітична нахідка і викликала велике заінтересованнє).

⁴⁾ Вовк зачисляє однаково і київську і мізинську стоянку до „магдаленської доби“, з огляду на різблену мамутову кість, що характеризує магдаленську добу в Франції. Гернес по аналогії з ближшими подунайськими находками, з огляду на фавну і глибоке положення, зачисляє київську стоянку до епохи Солютре. Нарешті чеський археолог Желізко пересуває її до шельско-мустьєрської доби. Вище я сказав уже, як трудно підтягати східноєвропейські нахідки під сі французькі поділи.

Геологічних родів звірят; їх кости носять на собі часом сліди зужиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мозку, часом обпалені, покарбовані, оброблені й навіть орнаментовані.

Чоловік, що лишив свій слід в цих останках життя, зробив вже значні поступи на культурнім полі — я вже сказав, що взагалі сліди людського життя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури. Як показує угле на місцях цих стоянок, сей чоловік умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбаннє; він уживав його для готовання їжи, значить перестав бути виключено сиродцем: про се свідчать обпалені звірячі кости. Не задовольнячись примітивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк декотрих родів кусники потрібної йому форми; особливо служив йому службу кремінь, легкий до оброблення зручними ударами, а при тім міцний, трівкий, що міг в потребі колоти, різати, рубати. В сій добі знаходимо вже кілька спеціалізованих родів кремінного знаряддя: вістря, більші і менші, такі що уживали ся просто з руки і насажували ся на держак, також шкрібнички (для обдирання й шкробання кости, шкіри чи дерева), ножики і пилки. Знаряде се, розуміть ся, ще дуже примітивне, зроблене самим відбиваннєм, без політури, без висвердлин, які мають пізніші, ліпше вироблені інструменти. Чоловік тодішній обробляв також дерево, кість, ріг (ріжні вістря в нахідці на Удаю і Десні). Особливо інтересні орнаментовані вироби з мамутової кости: в київській находці маємо великий мамутовий сікач, орнаментований лінійним рисунком, досить нескладним одначе; в мізинській — багато предметів вирізблених з кости і орнаментованих.

Для осель служили натуральні печери, де вони були — як на Подністриящині; що до інших наших нахідок, неясно, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловив ся й споживав ся ріжний звір.

Так представляють ся нам, на підставі наших небогатих знаходок результати людського розвою протягом довгих тисячоліть ділювальної доби¹⁾. Непомітно переходила ся стара культура в новішу

¹⁾ Всі хронологічні обчислення його, розуміть ся, можуть бути тільки приблизні, гіпотетичні тим більше, чим далі вони йдуть в глибину минулого. Подаємо напр. такі обрахунки з новішої археологічної літератури: пізній палеоліт, магдаленська і солютрейська доба 40.000—15.000 літ перед Хр., переходова 15.000—5.000, ранній неоліт 5.000—3.500, пізній неоліт 3.500—2.100, мідяна культура 2.100—1.800, брон-

і більш розвинену культуру останньої, сучасної нам геологічної доби, як непомітно переходило саме жите землі з ділювіальної доби в сучасну алювіальну. В західніх нахідках можна його тепер слідити уже досить докладно. Не що давно була гадка, що між давнокамяною і сею новішою культурою в західній Європі була певна перерва (*hiatus*), й се привело було учених до здогаду, що повисенне тепла в кінці ділювіальної формації, примусивши звірят тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середно-європейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новіші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальної повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі находок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новішу і вищу; можемо тільки констатувати існування її.

Ся новіша культура існувала вже серед фізичних обставин більш менш однаких з сучасними, серед сучасного звірячого й рослинного царства, розпоряджала знарядем також кам'яним тільки, але значно кращим, ліпше обробленим; вона зветь ся через се неолітичною (новокамяною) в протівність попередній, ділювіальній кам'яній культурі, що визначаєть ся більшою примитивністю своїх виборів та зветь ся давнокамяною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених нахідок, з неолітичною епохою стоїть річ далеко краще. Богаті останки новокамяної культури покривають, можна сказати, всю країну нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хіба сильно багнисті околиці лісового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, або околиці гірські були незалюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо в сеї доби цілі осадки тогочасної людности з ріжнородними останками тодішньої культури — вони зветь ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуду, і робітнями — коли на них зістались сліди виробу знарядя чи посуду на тім місці. Маємо також і могили або цілі цвинтарі з сеї доби.

зова 1.800—1.000, рання залізна (Діпільон-Вілянова-Гальштат) 1.000—500, культура Тен від 500 до Хр., римська від Хр. до 300. В наші сторони карпатсько-дніпровські нові культурні течії доходили з значнім опізненням: римські впливи в II—IV в. по Хр., тенські коло 200 л. перед Хр., гальштатські коло половини останнього тисячоліття перед Хр., і початки металічної культури мусіли теж значно припізнати ся.

Цілі групи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Києва, властиво його передмість¹⁾ (в самім місті такі сліди позникали). Особливо багаті й різнородні останки тодішнього життя викриті в північній частині Києва (коло Кирилівської улиці). Неолітичний чоловік жив тут в печерах, штучно викопаних в грубій верстві глини (льоса), довгих і вузьких (на оден метр широкости). В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжі: маса річних черепашок, та рибячі й звірячі кістки: вовлові, кінські, свинячі, розбиті за для мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато); тутже перепалене камінне від огнища, камінні знарядя й останки глиняної посуду, лихо, з руки виліпленої і слабо випаленої (печера коло Кирилівського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської улиці, в верхніх верствах землі, над вище згаданими останками палеолітичного життя, теж знайшли ся сліди неолітичних осад — давніших, з більш примітивною культурою, й новіших. Тут люде жили на поверхні землі, у влоговинах чи викопаних в землі домівках: в них знаходили ся теж огнища, останки їжі, знаряде кременне, косяне, багато приборів з рогу оленього або лосячого; тут же знайшли ся досить добре зроблені печи й гончарські горни для випалювання посуду. Різна давність, ріжний степеень культури сих осад дає себе найвиразнійше знати на гончарських виробах; на старших осадах (в глибоко викопаних в землі домівках) стрічаємо глиняну посуду дуже примітивно вироблену і дуже лихо орнаментовану, тим часом як в иньших бачимо виріб далеко кращий, краще орнаментований, є початки мальовання посуду, а в найновіших стрічають ся уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, розписані начиння, що належать до тої пізно-неолітичної (т. зв. передмікенської) культури, про яку будемо говорити низше. Поруч з поступом в техніці бачимо зміни і в самім побуті: змінюють ся останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам рибячим, звірячим і пташиним, поліпшаєть ся урядженне домівок, і т. д.²⁾

¹⁾ Кирилівська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Соломянка, Лиса гора.

²⁾ Про неолітичні печери Києва — Антонович Археологическія находки и раскопки въ Киевѣ и въ Киевской губерніи въ 1876 г. (Чтенія київські I), Антонович и Армашевскій ор. с. 31—3, Уваровъ ор. с. 276, Труды IV съѣзда т. I. Про багаті, хоч і недбало використані нахідки Хвойки коло Кирилівської ул. — передо всім його власна публікація: Каменний вѣкъ середняго Подніпровья с. 754 і далі. Більше науково, але тільки на підставі уділених йому звісток і рисунків, студіював їх Вовк ор. с. (Матеріяли I). Короткі замітки, але оперті на автопсі, вповні або в часті — Антонович і Армашевскій ор. с. 29—30, Записки Наук. Тов. ім Шевченка т. IX, Труды XI съѣзда II с. 141.

Взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують існування досить значної людности в ті часи: на просторони яких п'ятьдесяти верст між Київом і Трипіллем їх було помічено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут сі спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває сі пра-вікові останки людського життя). Такіж печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Київом, ідуть далі Дніпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в наддніпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко зникають — нищать ся, засувають ся землею¹⁾. Як особливо багату останками назву околицею с. Вишеньок під Київом, незвичайно багату кременним знарядем дуже тонкої і делікатної роботи. Трохи низше Дніпром, в порічю рр. Стугни і Красної в околиці Трипілля викрито сліди множества осад сеї передмікенської культури (по місцю нахідок названої трипільською). Люди жили тут в хатах, углублених в землю, а зверху надбудованих з дерева, виліпленого глиною; зроблені проби реконструкції такої домівки представляють її в виді неглибокого заглиблення в землі од 3 до 5 метрів в довжину і ширину, з глибокою ямою в центрі, де містить ся огнище; стіни робили ся з частокола або плетня і обліплювали ся глиною змішаною з половиною або висівками. Центральна яма, в сусідстві огнища буває завалена останками їжі — особливо кістками звірят (оленя, кози, свині, корови, вівці, коня), рибячими кістками і лускою, черепашками, перемішаними з попілом, черепками з розбитої посуду, і знарядем камінним, роговим і кістяним. Останки попілу стрічали ся также і по за домівкою, на дворі. Відмінний від сих хат тип дають т. зв. точки, що в Трипільській околиці стрічають ся поруч них. В них нема слідів таких богатих останків, за то маса глиняної посуду, цілої або побитої, часом з слідами попілу і недопалених людських костей. Підлога в них з паленої глини, без центральної ями; стіни були також ліплені з глини. Висловлена була гадка, що сеї другий тип то гробовища мешканців передмікенських осель. Але докладно відмежувати сі два роди будови, що стрічають то поруч себе, то тільки

¹⁾ Про неолітичні гнізда в околицях Києва і по Дніпру — Археологическая карта Киевской губ. В. Антоновича, статі М. Біляшевського *Первобытний человекъ на берегахъ р. Днѣпра вблизи Киева, в Київській Старині 1890, IV*, Нѣскольکو новыхъ стоянокъ — *ibid.* 1891, III, і *Слѣды первобытнаго человека* — *Труды VIII съѣзда т. III, К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II* і *Каталогъ коллекціи Поль (таб. I — Вишеньки)*, Т. Кибальчич в *Сборнику археолог. института т. III, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка III (с. 339—400) й ин.*

одні в даній місцевості, не завжди можливо, і спеціально похоронне призначіння тих глиняних „точків“ також вимагає ще в'яснення¹⁾.

В міру того як роблять ся пильніші досліді, викривають ся багаті сліди людського життя в побережах і иньших рік: так нпр. показуєть ся, що смітниками, останками життя неолітичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні сліди осад й фабрик кремінного знаряддя (а особливо прясел на веретена, що виробляли ся тут з шіфера і звідси широко розповсюджували ся по Україні, навіть в історичних часах). Неолітичні останки викриті також в сусідстві нижнього Уша, в порічю Припети й нижнього Тетерева; в великім числі сконстатовано їх в порічю Буга (просліджено береги між Берестем і Володавою), і т. д. Велике гніздо осад і робітень виступає в полудневій Волини, в околицях верхньої Горини й Ікви, де звісно вже близько сорок таких місць, і між ними кілька незвичайно богатих фабрик, головно полірованого камінного знаряддя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З иньших, особливо визначних богатством останків місць згадаю Юреву гору коло Сміли, де назбирано з півтори тисячі знарядь. Велика робітня відбиваного і полірованого камінного знаряддя, костяних виробів і посуду висліджено коло с. Волоського на Дніпрі (ниже Катеринослава). Богату останками стоянку викрито в с. Пироговці на Десні (Новгородсіверського пов.), в Хайловщині на Донці і взагалі на піщаних берегах Донця, й ин.²⁾ Сліди осель-мазанок з мальованою посудю (т. зв. передмікенської культури) від київських околиць³⁾ тянуть ся передстеповим поясом далеко на полудневий захід в басейн Дунаю: гнізда сих осель викриті в порічю р. Гнилого Тикича коло с. Колодистого в Звенигородськім пов., в порічю Кодими

1) Про трипільські нахідки: Хвойка Каменный вѣкъ р. Приднѣпровья, і йогож: Раскопки 1901 г. въ области трипольской культуры, (Записки отд. русской и слав. археологии Русскаго Археол. Общ. т. V). Про иньші низше.

2) Антонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібнійша література), йогож О каменномъ вѣкѣ въ Зап. Волини (Труды XI зѣзду т. I). Якимовичъ Дюнные стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уѣздѣ Кіевской губ. (Археолог. лѣтопись Южной Россіи, 1903). Н. Вѣлшевскій Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI зѣзда, I). Бобринскій Курганы и случайныя археологическія находки близь м. Смѣлы I с. 122 (Юрева гора). Каталогъ коллекціи Н. Поль (с. 113 — Волоське). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 339 (поріче Десни). Городцовъ — Труды XII зѣзда с. 175, 249, й ин.

3) В літературі появили ся глухі звістки про нахідки в порічю Десни (у Хвойки), але ближше про них нічого не звісно.

коло с. Криничок (Балтського пов.), в поріччю Ушиці коло с. Крутобородинець (Летичів. пов.). Далі велике множество бачимо їх в Галичині, в порічках лівих притоків Дністра — Збруча, Ничлави, Серета, Джурина (коло Васильківець, Зеленчі, Капустинець, Золотого Більча і найновіші коло Кошиловець), і над самим Дністром (коло Городниці і Мільниці). Викрито їх в поріччю Прута на Буковині (коло с. Шипинці) і на Бесарабії (Петрені в Білецькім пов.), і відси сліди аналогічної культури йдуть далі на захід¹⁾. Скрізь в наших находках виступають тут поруч характеристичної мальованої посуди отсі характеристичні також останки глиняних мазанок (вимощені глиною стіни, місцями глиняна підлога і глиняна ж стеля) з обстановою пізнього неоліта — знарядом з каміння, рога і кости, з виразними слідами одомашнення звірят і початків хліборобства.

На Подністрянщині сліди неолітичного чоловіка бачимо в скальних печерах, як і в палеолітичні часи. Печери з слідами неолітичного побуту знайдено також на галицькім Поділля (коло Золотого Більча).²⁾

Камінь і в сій стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знарядя, але техніка його значно вища в поріваню з палеолітом: знаряде відбите зручним ударом вирівнюєть ся і вигострюєть ся дрібними ударами — тим надаєть ся йому й краща, правильніша форма, і більша користність. Деякі знарядя, як молоти, сокірки, долота, клини, делікатно політерують ся. Для насаджування на держално просвердлюють ся акуратні діри, чого не знала палеолітична техніка. Саме знаряде стає більш різнородним, появляють ся нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки приберают ріжні варіації.

¹⁾ Відомости про сі нахідки до р. 1903—4 зібрані в 2 вид. сього тому і в статі Вовка: Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні (Матеріали до українсько-рус. етнології, VI ст.). Доповнити її треба такими важнішими публікаціями: Хвойка Роскопки 1901 г. (як вище); R. Kaendl Prähistorisches aus der Bukowina (Jahrbuch der Zentral Kommission, 1903 і 1904, особно п. т. Beiträge zur Vorgeschichte Osteuropas, 1910) і Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (ibid., 1908) — нахідки в музею львів. унів. знаю з автопсії); Niederle Slovanské Starož. I гл. XI; А. Спичинъ Роскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодистаго (Извѣстія археол. ком. XII, спровозданне пок. Доманицького). Штернъ Довсторическая греческая культура на Югѣ Россіи (Труды XIII археол. зїзду, I, 1907). Реферат Хвойки про розкопки в Крутибородинцях — виходить в Трудах XIV арх. зїзду, див. Извѣстія с. 47. Про розкопки криницькі знаю від А. Спичина.

²⁾ Materyały antropologiczno-archeologiczne IV с. VII—VIII. Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 118.

Окрім каменя обробляли кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо багату колекцію виробів з рога оленячого чи лосячого: сокіри, вузькі і ширші, поліровані, також долота, спиці, вістря, шила і т. и. В великім числі стрічають ся отсі кістяні і рогові виробы поруч камінних в оселях передмікенської культури.

Дуже важним культурним здобутком був виріб посуду з глини і випалюванне її в огні; в київських оселях, як я згадував, знайшлись гончарські горни для випалювання посуду, викопані в землі, густо обтукані патицками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черепом і теж вимазані глиною. Фабрикація й орнаментування посуду доходить в сій добі до дуже значного розвою й висоти.

Осі технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолітичних нахідках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічаємо ще иньші, далеко важнійші зміни. Чоловік не задоволься вже природнім захистком, а робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшуючи їх. Він копає печері в землі, далі будує стіни з палів і плоту, обмазуючи глиною; доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печи і т. и. Глиняні хати осад викритих в околиці Тринілля часом стоять кругом, иноді по кількадесять, творячи таке чимале село (хоч не всюди ясно, чи маємо до діла з хатами, чи з якимись похоронними будовами). Нахідки в полудневій Волини в деяких городищах численних останків неолітичної культури (Будераж, Радимин, Васьковичі) вказують, що тодішній чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й иньших цілей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сі городки. Вони лежать в сусідстві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки неповний — він боронить слабшу, приступнішу сторону городка¹⁾.

Ловецтво, рибальство й просте збиранне їдобного матеріалу перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські неолітичні нахідки не лишают місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят в великім числі стрічають ся тепер в згаданих мазанках з мальованою посудом, пізно-неолітичної доби, і по всякій правдоподібности се вже худоба домашня. Найбільше сумнівів будять численні кости коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні в великім числі

¹⁾ Антонович Каменный вѣкъ въ Зап. Волини, і йогож карта Волини, sub vocibus.

жили в наших степах, і навіть одомашнення коня взагалі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягають сумніву початки хліборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічають ся зерна збіжжя ячменя й особливо пшениці, в цілیم виді, і в виді круп, також пшенична, просяна й ячмінна солова. Для мелення і обдирання зерна служили заглиблені камні з другим округлим каменем до ростирання, що дуже часто стрічають ся в неолітичних осадах Подніпров'я і Подністрия, — сі зернотерки були прототипом ручних жорен¹⁾.

В сумі образ матеріальної культури пізніх неолітичних часів, який дають наші розкопки, відповідає досить близько тому образу, який досліді лінгвістичні дають індоєвропейській культурі на переломі неоліту й металічної культури, перед розселенням індоєвропейських племен. Це побачимо низше.

Естетичному розвою неолітичної людности наших країв дає високе свідоцтво мальована й гравірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв. передмікенська). Хоч початком своїм вона, мабуть не була свійська, але в кождім разі розвинула ся й держала ся на широкій просторони нашої території роботою свійських майстрів: численні гончарські горни й смітники з невдалим начинням і слідами випалювання свідчать про се виразно. Способи виробу дуже примітивні — начиння роблять ся ще

¹⁾ Про нахідки згадані статі Хвойки, Вовка, Штерна. Спеціальна статя про кости з кошиловецьких розкопок: Dure, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (Ztschr. f. landwirtschaftl. Versuchswesen in Oesterreich, 1909). Про одомашнення звірят і початки хліборобства взагалі крім нового, на ново обробленого видання клясичної праці Гена (V. Hehn, Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Ubergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das ubrige Europa, дая.: Е. Hahn. Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft des Menschen, 1896. С. Keller Die Abstammung der ältesten Haustiere, Ціпих, 1902, йогож Naturgeschichte der Haustiere, Берлін, 1905 і Die Haustiere als Menschlicher Kulturerwerb (в серії Der Mensch u. d. Erde Кремера, б. р.). О. Albrecht, Zur ältesten Geschichte des Hundes, Монахів, 1903. Р. Matschie, Die Verbreitung der Haustiere (Mensch u. Erde). Hahn Zur Entstehung des Getreidebau 1903 (Ztschr. f. Ethn.). Hoops Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum, 1905. М. Much Vorgeschichtliche Nähr- und Nutzpflanzen Europas (Mitt. d. anthrop. Ges. in Wien 1908). Перегляд матеріалу про домашніх звірят — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urchenischen Forschung, 1902, розд. VI, підручники Шрадера, Гірта й ин. Спеціальніше, про східноєвропейські краї: Д. Анучинъ Изъ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Россіи — Труды VI съѣзда т. I. О. Кенпенъ Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. Анучинъ Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и ихъ прирученіи въ Россіи — Журналъ Мвн. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI.

без гончарського колеса, що найбільше вигладжують ся дощечкою, або роблять ся на глиняних правилах; але посуда ся вирізняєть ся вже дуже високою технікою в виробі і випалюванню глини, що в певних родах зближаєть ся своїм виробом до теракоти. Крім посуду дуже ріднородних, часом дуже оригінальних і куріозних форм (збанки форми груші або бомби, миски для привішування, підставки, двоякї форми бінокля і т. и.), в великих масах стрічаємо глиняні фігурки людської подоби і звірячої; на посуді теж, хоч і рідше, стрічають ся малюнки людей і звірят. Маємо отже зовсім серйозні початки артистичної творчости; розумієть ся, вона дуже наївна, але сміливо береть ся до розв'язок проблем пластики, помічує реальні форми, рух (малюнки собак). Але все ж таки найбільше вражає багатий і повний смаку орнамент і поліхромія мальованої посуду. Орнаментация зложена головно з різнородних комбінацій кривих спіральних ліній: на одних начинях, не мальованих, сї лінії витискані, чи гравіровані, і взір складаєть ся з комбінацій таких концентричних ліній; на посуді мальованій сей орнамент мальований на тлі натуральнім, або на помальованім кольоровім. При тім сей спіральний орнамент визначаєть ся дуже значним артизмом, правильністю, різнородністю й смілістю комбінацій; гамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім поли чорні або каштануваті взори, на білім — червоні і т. и.) має в собі також багато артистичного, як і сама форма посуду, так що сї вироби серед бідної обстанови неоліту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодішнього чоловіка вдаряють незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей, зростаючи все більше з часом, власне протестує все голоснійше против таких поглядів на тодішне жите як щось дуже примітивне.

Бачимо вже культ небіжчиків, — се незвичайно характеристичне для чоловіка явище, що вказує на цілу еволюцію в крузі ідей, зв'язаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. и. Похорони небіжчиків — принаймні в другій половині неолітичної доби (бо для ранньої неолітичної культури похоронів ми досі не можемо на певно виказати у нас), уложили ся вже в певні вироблені, ригуальні форми, і сї похоронні обряди в своїм переведенню вимагали часом чималого накладу кошту і праці (високі могили, може похоронні глиняні будови), а се вказує на велике значінне, прив'язуване до сих виразів пошани і заразом — способів охорони від злости небіжчиків і шкоди від них.

В ригуалі сїм переходили часом більше або меньше різкі зміни, розширяючи ся на великі простори. Такі перейнята обрядів, як і різні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають характеристичну

вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо пояснити ці відмінні, як то до недавня роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише міграціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можна ¹⁾.

В археології прийнято, що старшим обрядом було ховання небіжчика в землі, а палення трупа — новішим. Се само по собі вповні правдоподібно, але з наших находок такого хронологічного наступства не можна поки що уставити, бо похоронних находок з часів раннього неоліта не можемо на певно вказати, а в пізнійшій неолітичній добі поруч себе виступають обряд ховання і обряд палення.

Найстарший обряд ховання, який можна сконстатувати — се похорони т. зв. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землі), й над ним силують могилу, часом досить високо (і досі ще бувають могили до 10 м. високі). Найбільш типова форма похорону — де труп лежить на боці, скорчивши ноги, з притуленими до лица руками; але вона вагаєть ся значно: часто труп лежить дещо скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих ритуальних подробниць в похороні не примітно; стрічаєть ся кам'яне знарядє й глиняна посуда; часом яма має сліди деревляної цямрини, або обложена каміннем; загалом же обстановка похорону дуже бідна. З такими прикметами виступає він на широкім просторі східної і центральної України (Підніпровє і далі на схід до долиньного Подністров'я). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західній Україні (Галичині) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далі в західній Європі). Місцями сей ритуал додержав ся до початків металічної культури (бронзи й навіть заліза) ²⁾. Зовсім конвенціонально і безосновно його тепер звуть часом „кімерійським“.

¹⁾ Про се моя стаття: Етнографічні категорії і культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи, 1904 (Стаття по слав'яноввѣдѣнню, вид. петерб. академії, I).

²⁾ Бранденбургъ Обь аборигенахъ Кіевскаго края — Труды XI сѣзда т. I (там і де що з иншої літератури сих находок); Еварницкій Розкопки кургановъ въ Херсонской губ. — *ibid.*; Кнауера, розкопки бесарабські, *ibid.* т. II в Чтеніях київ. істор. товариства т. III—VI; Антоновичъ Каменний вѣкъ въ Западной Волини (Труды XI сѣзда т. I) и Археол. карта Волинской губ. — показчик с. 126—7; Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyśkiem i Krakowskiem (Materiały antrop.-archeologiczne т. III, 1898); дрібніші звістки в Археол. дѣтописи Юж. Россіи, 1899 с. 212, 1900 с. 19 й ин. Про розповсюдження сього типу по иньших краях і ріжні пояснення незви-

При кінці неолітичної культури на с'єм похороннім типі слідний новий дуже характеристичний обряд: обсипування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис заліза)¹⁾. Нахідки таких т. зв. фарбованих скелетів вказують на широке розповсюдження цього обряду, особливо в надморськ'єм і степов'єм поясі: могили такі зв'єсні в дуже велик'єм числі, часом великими гн'єздами, по кількадесять або кілька соток, від Кубани до Бесарабії; на півночі вони сягають в полудневу Київщину і в поріччє середнього Донця, в Харківщині; зв'єсні і в Сибірі²⁾. Хронологічно сей обряд припадає на кінець неоліту й початки металічної культури³⁾. Що до самого крашення були ріжні пояснення, але докладніші спостереження не лишають уже місця сумніву про його походження: положений в могилу труп посипав ся або мастив ся зверху краскою, часом лише голова і верхні часті, часом цілий, і з розкладом тіла фарба осідала на костях⁴⁾. Зрештою крашення не-

чайної пози мерця R. Andree Ethnologische Betrachtungen über Hockerbestattung (Archiv f. Anthr. 1907 — сам Андре толкує позу мерця звязуванням трупа (щоб не дати йому вийти і шгодити живим), практикованим у ріжних племен. Інше пояснення—як пози спочинку—F. Regnault Des attitudes dans la race humaine (L'Homme greh. 1909).

¹⁾ Перехід до цього нового обряду дуже добре слідний напр. на розкопках Еварницького — Труды XI с'єзда т. I. Навпаки в харківських розкопках пні Мельникъ Антоновичъ (I. с) фарбовані скелети бачимо в споді могили, а в насипах не фарбовані; але се ще не значить, що сам сей тип був пізнійший (див в Трудах XII с'єзда с. 190).

²⁾ Нахідки на нашій території (з Кавказом і Кримом включно) до року 1898 досить повно зібрані й описані д. Спіциним в статі: Курганы съ окрашенными костяками (Труды отд'єленія рус. и слов. археології т. IV, 1899). Нахідки пізнійших літ в статях Бранденбурга, Кнауера, Еварницького в Трудах XI с'єзда, пні Мельник, Давилевича, Городнова, Покровского, Янчука в Трудах XII с'єзда. Городнова і Еварницького в Трудах XIII с'єзда, Бобринского і Спіцина в Изв'єстіяхъ археол. ком. XII, XX, Археологическая л'єтопись Южной Россіи 1899 р. с. 58, 116—7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

³⁾ Веселовский пробував довести, що вони належать до бронзової епохи, й кам'яне знарядє в них в них мало лише ритуальне значінне. На с'єм сгоїть і Городнов. Подібне доводив Бранденбург для похорону з нефарбованими (скорченими) скелетами (ор. с.). Але їх доводів не можна прийняти: по перше, неправдоподібно щоб за коротку бронзову епоху лишила ся така маса сих похоронів, по друге — дуже неправдоподібно, аби металічна культура не зраджунала себе замітніше нічим в такій масі похоронів з обстановою камінної культури. Див. в сій справі ще дебати XII археологічного з'єзду—Труды т III с. 363.

⁴⁾ Спостереження Антоновича, Спіцина, Кулаковского, Кнауера, Городнова покінчили з давнішими поясненнями фарбування; що небіжчики були ховані в червонім убранн'ю, або що крашено відчищені від мяса ко-

біжчиків звісне і в інших краях — нпр. в Італії, південній Франції, північній і південній Америці, Океанії. Його досить правдоподібно ставлять в зв'язь з ритуальним значінням червоного кольору яко краски жалоби — широко розповсюдженим (включно до „червоної китайки“ наших козацьких похоронів).

В південній Волині і на Поділлі червоних скелетів не бачимо, натомість виступає такий варіант: небіжчика клали на поверхні землі, підсапаючи йому під голову ясної глини; зроблені з сеї ж глини валки клались на труп; з ним ховали камінне знаряддє і глиняні судини і насипали могилу¹⁾.

На галицькім Поділлі і подекуди на Волині стрічаємо похорон трупів в кам'яних скринях (кістах), зложених з кам'яних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знаряддє. На жаль досі не удалось захо-

сти небіжчика (се объясненне повторив іще недавно Нідерле — Человѣчество въ доистор. времена с. 147—8). Антонович вказав нахідку скелета, у якого фарба лежала на глині, що закривала очі небіжчика; Кулаковскій вказав на оден кримський похорон в кісті, де земля не привалила небіжчиків, і на них і на підстилці видно було смугу насипаної червоної фарби. Співши згадує аналогічний факт, де кости скелета були зверху посипані фарбою, а зі споду були білі, і т. и. Природознавці-хеміки вказали що кість прийняла фарбу тільки довго по похороні, не лише обгивши, але й висохши. Див. комунікати з рефератів Антоновича в Трудах VIII съѣзда с. III с. 91—2, Трудах IX зъѣзда т. II с. 108, Веселовского в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. XII). Бобринскій Курганы близъ Смѣлы I с. 58, II с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ в Черкасск. и Канев. у. въ 1901 г. (Извѣстія археол. комисіи IV). Кулаковскій Къ вопросу объ окрашенныхъ костякахъ — Труды XI съѣзда т. I і Sur la question des squelettes colorés в кн. Универс. извѣстіяхъ 1905. Якимовичъ — Обь окрашенныхъ костяхъ, находимыхъ при археологическихъ раскопкахъ і О микроскопическомъ строеніи молочныхъ зубовъ нижней челюсти человека каменнаго періода (Университетскія изв. кн. 1900 кн. XII с. 302 і далі — в обох рефератах ішла мова про мікроскопічний дослід крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfärbung vorgeschichtlichen Skeletknochen — Globus т. 80 і Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin. anthr. Ges. 101. Knaueur Menschliche Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib.). Dühn Rot und Tot (Archiv. f. Religionswiss. 1906) і замітка Сонні тамже.

¹⁾ Розкопки Люби-Радзімійського, справоздання в Zbior'i wiadomości do antropologii krajowej т. I — III; результати, з численими ілюстраціями, зібрані в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменнаго вѣка части зап. Волини. Здобуті з сих могил кости описав Коперніцкій в I і III томах Zbior'a. Для пов. Камінецького див. Pułaski Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyljskiem — Zbiór т. XIV.

пити ні одної такої скрині цілої, не попсоваої, або не спорожненої¹⁾.

Похоронний обряд з паленням мерця бачимо також в різних відмінах.

В лісовім поясі — в київськiм Полісю й на Волини, бачимо урни з попiлом небіжчика поховані в камяних скринях. Сей похорон стрічаєть ся дослідникам досить рідко, бо єї скрині не мають над собою могил і лише припадково видобувають ся; але в кількох випадках такі гроби удало ся оглянути докладно. В неглибокій ямі під верхньою верствою землі поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вісім камяних плит, зтесаних з верху, аби не виставали, і зверху накрито дев'ятою великою плитою: в такій скрині (кісті) стояло по кілька горнців з попiлом і лежали поліровані камінні сокіри²⁾.

На сході, в басейні Донця викрито похоронні поля з паленням мерців, з грубо зробленою глиняною посудою і такимже грубо-зробленим (може спеціально для похорону) камінним знарядем³⁾.

В осадах з мальованою і орнаментованою посудою ми бачили „точки“ з похоронними урнами, що містять в собі спалені кости небіжчиків; при них посуда і різне знаряде. Але брак докладніших дослідів не дає ще можности відрізнити помешкання від таких похоронних будівель, ані здати собі справи з урядження сих похоронних „точків“⁴⁾.

Всі отсі відмінні типи і варіації похоронного обряду вказують на етнографічні або культурні ріжниці, зміни і рух в житю нашої території тої доби — не завсіди ще зрозумілий в своїх причинах, але

¹⁾ Замітки Кірвора в Zbiór'і wiadomości т. I—III с. 67, Археол. лѣтопись Южн. Россіи 1901, с. 30 і 163, 1902 р. с. (Подове). Извѣстія археолог. ком XXIX с. 54 (полуд. Волинь)

²⁾ Вишевичі і Глинниця Радомиського п., Жидовці Сквирського, збранка Овруцького п., Овнини, Новий Малин, Верхів Острозького п. — Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріалы по археологiи Россіи, изд. Археологич. комиссією) с. 21, 49—51 і його-ж Археологическая карта Киевской губ. с. 58, Археол. карта Волин. губ. с. 90, 95, 96 (докладно описані тільки нахідки з Вишевич).

³⁾ Данилевичъ Раскопки кургановъ около Будъ и Березовки Ахтырскаго у. — Труды XII съѣзда (вони називають ся тут могилами, але властиво могильних насипів сливе не замітно).

⁴⁾ Про нахідки непопалених людських кісток в урнах „точків“ — Хвойна ор. с.; він каже одначе, що знаходив на „точках“ і цілі скелети, черени і т. и. і оден раз скелет з обпаленими кістками — се могло стати ся і просто від пожежі. Дебата про похоронний характер „точків“ див. Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1904, № 3 і 4. В їх похороннім характері сумнівають ся дослідники і нині.

в кождім разі очевидний. Найбільш однако проречистим проявом руху і змішності життя тих часів являється все таки сама отся культура глиняних мазанок і мальованої посуду. Крім самої високої вартости своєї (розмірно висока техніка, багатство форм, перші безсумнівні початки артистичної творчости, в дечім — високий поступ її) — вона викликає ряд інтересних питань з життя нашої території сих часів. Різко відрізняючи ся від попередніх і сусідніх верств неолітичної культури, вона з характеристичними прикметами одностайности прокидається раптом на великій території, від нижньої Десни до середнього Дністра і Прута. В аналогічних нахідках мальованого начиння і глиняних статуєток проходить на захід на Молдаву і Семигород, далі аналогії для неї бачимо в нахідках середне-дунайських країв і Адріатицького побережя, з другого боку вони прокидають ся в останніх нахідках Тесалії і в памятках старої егейської культури передмікенських часів. Сї подібности не одному досліднику піддавали гадку, що в сій нашій культурі мальованої посуду маємо відблиски передмікенської або й мікенської культури егейського побережя; се дуже привабливе обяснення, але трудність в тім, що тамошня передмікенська культура, що цвіла коло 2000 літ перед Хр., як звичайно приймають, розпоряджала високо-розвиненого бронзовою культурою, і трудно собі представити, що людність наших країв переймала орнамент і техніку росписування посуду, а не перейняла від своїх учителів чи посередників металічного знаряддя, амі навіть уживання гончарського колеса, добре звісного в передмікенській добі. Тому иньші дослідники склонні бачити в нашій культурі явище старше від передмікенської культури егейського побережя, деє коло 3-ої тисячі літ перед Хр., або навіть-прототип передмікенської культури, що був принесений в ті полудневі сторони якоюсь мандрівкою — напр. тракийських племен, що мандрували з чорноморських сторін в краї балканські¹⁾. Той факт, що в початках металічної доби ся культура зникає, не лишаючи ніяких слідів, ніякої спадщини у пізнійшій кольтонізації, справді дає аргумент за мандрівкою представників тої пишної культури, — поки що прийнятні.

З другого боку признание сеї культури незалежною від егейської,

¹⁾ Крім цитованих статей Вовка і Штерна див. ще Hubert Schmidt: Troja-Mykene-Ungarn (Ztschr. f. Ethnol. 1904), M. Hoernes: Die neolithische Keramik in Oesterreich (Jhrbuch der Zentral-Comm. 1905) і Les premières céramiques en Europe centrale (Compt. ren. XIII congrès d'anthrop., 1908). Про розширення мальованого начиння й спірального орнаменту в центральній Європі див. Much Heimat der Indogermanen розд. III.

розумієть ся, висуває на чергу питання — під якими ж впливами розвинула ся вона у нас, де її вихідна точка? Як на таку иньшу можливу вітчину її пробувано вказати на стару Персію¹⁾. Правда, не бракує голосів і за тим, щоб бачити в наших нахідках культуру самостійну, яка зробила великий вплив на європейську культуру²⁾. Але недавні нахідки на Північнім Кавказі і Туркестані посуди і фігурок не раз дуже близьких до наших, а також і подібних глиняних будівель, з кременним і мідяним знарядєм (в нахідках туркестанських) роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійности і більш кажуть сподівати ся розв'язання справи від дальших азіяських нахідок. Остаточно розв'язати се питання було б передчасно силкувати ся тепер, коли ми ще так мало знаємо про сю культуру у себе — коли в нашім розпорядженню лише кілька відокремлених гнізд, більш менш припадково викритих, переважно лихо розсліджених і лихо описаних. Я спинив ся на сих здогадах тільки на те, щоб зазначити, які інтересні перспективи відкривають перед нами сі нахідки.

Меньше ніж для студіювання неолітичної культури, зроблено досі для вияснення фізичного типу неолітичної людности наших країв. Досі можна констатувати лише одно: се була людність довгоголова³⁾.

1) Див. Извѣстія XIV арх. съѣзда с. 51. Про найстарші типи мальованої посуду з Месопотамії і їх впливи на середземельну кераміку: J. de Morgan Observations zur les origines des arts ceramiques dans le basin méditerranéen Revue de l' ec. anter 1907. Див. ще до сього: Peet, Wace і Thompson, The connection of the Aegean Civilisation with Central Europe (Classic. Review, 1908). Vassits South-eastern elements in the pre-historic civilization of Servia (Annual British School in Athens, 1908).

2) На таким становищу став напр. в останнім часі, під впливом находок трипільських і петренських оден з найбільш авторитетних істориків старинного світу Ед. Майер. В останнім обробленню своєї історії (Geschichte des Altertums, I. 2, вид. 1909, § 533, 537, 543, 545, 570) він признає за сею культурою велику оригінальність; вважаючи європейську культуру взагалі пасивною, вповні залежною від культури полудневого Сходу, він в нашій культурі „на схід від Карпатів“ бачить оден з немногих (двох тільки) моментів, коли в Європі розвинуло ся щось незалежне від впливів Полудня. Особливо в похороннім обряді — паленню мерця бачить він сю оригінальність і відси виводить пізнійше розширене сього обряду в єгейській культурі.

3) До пояснення, кому се треба: форма черепа обчислюєть ся відносинами його широкости (виступів над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потилиці): сі відносини, помножені на 100, дають „черепний показчик“: коли, скажім, голова о третину довша в порівнянню з широкістю, то відносини сі = $\frac{3}{4}$, отже поважчик = 75. Показчик сей вагаєть ся на людських черепах між 58 і 98, але найчастійше між 70 і 85. Черепа з показчиком вище 80 звать ся короткоголовими

На інші антропологічні прикмети зважалося дуже мало, аби було можно щось загальніше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розуміть ся — де похоронний обряд зіставив кістяк цілим, не спалено його), звичайно виявляло ся, що неолітичні черепи довгоголові¹⁾. Виймки рідкі, одиничні, і то в похоронах переходового часу, напр. в похоронах з фарбованими кістяками, що стоять уже на порозі металічної культури²⁾.

Я згадав вище, що в деяких глиняних камерах в околиці Трипілья, з мальованим начинням, знайшли ся при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолітичної культури виступають яко перші металічні предмети вироби з чистої міді. Нпр. звісна така нахідка з Угорської Русі (Лучка в Ужській столиці), де в похороннім полі кам'яної епохи знайшла ся мідна сокірка; в деяких могилах з Поділя поруч кам'яних виступають теж мідяні предмети, так само в могилах з фарбованими скелстами Харківщини. Нахідки альпійських країв (осель на палях) не лишають місця сумніву, що першим металем який почав входити в уживання серед неолітичної культури Європи, була чиста мідь, і тільки пізнійше стала розповсюджувати ся бронза, себ-то сполучення міді з цинкою (більше менше в

(брахікефальні); границю довгоголовости беруть різно: 77 (показчик Брокá), тепер частійше 75. Черепи з показником 75 (або 77) і вище будуть довгоголові (доліхокефальні), між 65 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом ще розрізняють довгуваті (субдолікефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим більш має показчик, і тим довша, чим низший показчик.

¹⁾ Див. Богданова О черепахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россіи (Антропологическая выставка т. IV) и Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I). Антоновичъ О каменномъ вѣкѣ Зап. Волини (с 1). Talko-Hrynciewicz Przynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV) (тут одначе злучені до купи могили кам'яного віку з могилами переходового часу й початків металічної культури). Менше цінні загальні, голословні характеристики, які різні дослідники дають неолітичній людности, хоч би й на підставі власного матеріалу: нпр. Бранденбургъ Обь аборигенахъ Кіевского края (с. 158) — про довгоголовість скорочених скелетів, Спицынъ Курганы съ окрашенными костяками (с. 80) — про довгоголовість фарбованих скелетів, Пулавскій Археологическія находки въ Подольской губ. (Труды XI съезда П. с. 147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. и.

²⁾ Нпр у Бобрінського (Курганы П с. 54 і 140) опублікований оден похорон, де фарбований скелет був короткоголовий — показчик 82,3.

пропорції одної частини цини на дев'ять частин міді). Це зрозуміле само собою. Мідь метал найбільше приступний, найлукший до примітивного оброблення. Вона вправді далеко менше практична менше тривала і плястична ніж бронза; але щоб зробити бронзу, треба знати два метали — мідь і цинку, і то в їх чистій формі, бо нема такого природного сполучення міді й цини, аби дала бронзу безпосередно при обробленню, і навіть мідяна та циняна руда дуже рідко трапляють ся разом¹⁾. Таким чином виготовлення бронзи вимагас вже досить значного поступу металічної техніки, і вона зявляла ся в ужитку значно пізніше від чистої міді²⁾.

Що правда, мідяні вироби звістні і деінде, а у нас особливо в досить малім числі. Але на се є свої причини, якими поясняєть ся мала численність сих нахідок: мідь тримаєть ся в землі далеко гірше ніж бронза, а з розвитком бронзових виробів мідяні предмети в великім числі мусіли перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх вирізняти в особну категорію від бронзових; тому й число звісних нахо-

¹⁾ Властиво природне сполучення міді й цини звісте тільки в однім місці—в Корнуельсі, в Англії; але домішка цини тут далеко більша, ніж потрібне для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше вилучити з неї особно цинку і мідь.

Про мідяну техніку взагалі — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen, 2 вид. Сна 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884.

²⁾ Галицькі нахідки вказані в праці Муха і в Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Муха і Пульського. З центральної України—Ханенко Древности Придніпровья I с. 14 (тут видано 7 мідяних сокір різних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Дністрових порогів); Антонович Археологическая карта Киев. г. с. 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Хвойко Начало земледѣлія и бронзовыи вѣкъ въ среднемъ Подніпровьи (Труды XII съѣзда) — мідяні і бронзові нахідки з Київщини; Сѣвчинскій Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри). Звістка про мідяні ножі „серповидні“—і сокірки з Єлисаветградського пов. в Археологическихъ извѣстіяхъ 1895 с. 371.

Без сумніву, й серед ивншихъ коллекцій „бронзових річей“ знайдеть ся чимало мідяних, тим більше що хемічного аналізу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто з поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданню д. Ханенка одна таблиця має підпис: предмети в міді й бронзи. В багатій публікації Штукенберга Матеріали для изученія мідяного (бронзового вѣка восточной полосы Европейской Россіи Извѣстія общества археологій, исторіи и этнографіи при Казанскомъ университетѣ, 1901 т. XVII) також в суміш подаві і мідяні й бронзові річи.

док мідяних виробів зростає з року на рік. Замітно виступає мідяна культура і на Україні. Досить багате гніздо мідяної культури виходить на лів і на східних границях на Подоню, в теп. Вороніжчині¹). Одначе треба відріжнити річи початкової мідяної техніки, коли ще бронзи не знали, від пізніших мідяних виробів, що виливали ся замість бронзових, як бракувало цини; а така ріжниця не зовсіди робить ся.

Мідь, потім бронза і золото — се металі, що становлять ранню металічну культуру. Значно пізніше в уживанне входять залізо й срібло.

Свою появу металі не зробили перелому від разу. Навіть там, де бронза входить згодом в дуже широке уживанне і стає головним матеріалом для всяких виробів, від зброї до ріжних окрас, творячи певну епоху бронзової культури і там мідь, потім бронза стрічаєть ся якийсь час, і навіть досить довго поруч виробів кам'яних і кістяних, лише поволі випираючи їх з уживання. Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли вийти в ширше уживанне від разу. Перше ніж мідяні вироби встигли поширитись відповідно, зявила ся бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як явило ся залізо.

Досить розповсюднений в археологічній літературі погляд взагалі заперечує істнуванне бронзової культури в східній Європі, окрім крайньої східної частини, азийського пограниччя, що входило в круг азийської бронзової культури — сибирської й середно-азийської²). Так

---

¹) Разкопки й нахідки з Задонського й Землянського пов. Воронізької губернії (с. Скорняківка і Скакун) — про них Сизовъ Скорняковскіє кургани Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. XIII, Спичиць Обозрѣніе — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокири, долота) в москов. історичнім музею (показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакунівські нахідки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешні могили, де знайшли ся самі кам'яні і мідяні вироби. Такіж могили знайшли ся, очевидно, і в донецьких розкопках Городцова, але він не відріжняє міді і бронзи, подає їх в суміш.

²) Найбільш авторитетним і рішучим заступником погляду, що в східній Європі бронзової культури не було, був пок. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі не надруковані, короткі резюме див. в Чтениях кiev. истор. тов. т. V с. 4—5, Трудах IX зїзду т. II протоколи с. 74—5 і справозданне з засідань в Историческім Обозрѣнію 1894 р. В першій із згаданих рефератів він уважав придніпрянську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Авах, Угах; в другій він виводить її з торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останніх; істнуванне бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лівією Смотрича і Зах. Буга) і на Чорноморю. Ануцин (Труди IX зїзда т. II. с. 75—6), відмінючи погляди Анто-

загально заперечити її не можна, але для центральної України буде відай оправданий такий погляд, що дійсно „бронзової доби“ тут не було. Тому що ані міді, ані цини у нас не здобували на місці, бронзові вироби були зістались в наших краях річею привозною¹⁾. Через те тільки в тих частях нашої території, що лежали в ближшій сусідстві великих огнищ бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значіння. Так карпатське згіре входило в круг впливів інтензивної середно-дунайської чи адриатицької бронзової культури; впливи ці були мабуть далеко сильніші, ніж би можна судити по нечисленим звістним нам нахідкам бронзових виробів на галицькім підгір'ю і в горах (тоді мабуть ще переважно зовсім або дуже слабо залюднених)²⁾. З другого боку, недавні розкопки в поріччю Донця (в Ізюмськім пов.) наводять на гадку, що тут між кам'яною і залізною культурою були часи досить розвиненого уживання знарядь мідяних і бронзових, що могло стояти в зв'язку з досить сильною бронзовою технікою Подоня, під впливами чи уральської, чи скорше може — кавказської бронзової культури (могли сеї доби дуже бідні інвентарем, предметів бронзових стрічаєть ся мало, але брак знарядь кам'яних і залізних, істнованніє форм для відливання бронзових предме-

новича, з ріжними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Європі, в тім розумінню, що в певні часи бронза уживала ся для всяких виробів більше ніж залізо, хоч би залізо й було відоме вже. Інша менш важна давніша література була вказана в 2 вид.

¹⁾ Чутки про сліди давнього добування мідяної руди у нас (Бурачковъ Объяснительная записка — Древности Моск. обл. с. 12, Ястребова Обзорніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нідерле с. 208) до тепер не справджені, скільки знаю.

²⁾ Про нахідки в Галичині бронзових річей техніки середнодунайської й адриатицької, т. зв. гальштатської (їх відграничити не завжди можна): Demetrykiewicz Vorgeschichte Galiziens (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120—2), моя стаття: Бронзові мечі з Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечі, — по кілька таких мечів є в ріжних львівських збірках), Przybysławski — Skarb bronzowy znalezione pod Unizem (Teka konserw. I), також Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI съезда П с. 150. Про нахідки з Угорської Русь — Undset Etudes sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880; Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звише 1000 предметів, а долучений (с. 12—4) географічний показчик дає спроможність орієнтоватись спеціально в підкарпатській культурі); в малярськім виданню його праці: A bronzokor emelékai magyarhonban (Пам'ятки бронзової епохи з Угорщини) подані відомости про нахідки пізніші.

тів і сліди уживання в роботі добрих, металічних знарядь наводять на гадку, що бронзове знаряде грало в певнім часі тут досить важливу роль¹⁾.

В центральній українській землі — в басейні середнього Дніпра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу, так і зі сходу (з уральських і кавказських країв), а ще більше муіли приходити з чорноморського побережа. Виразний паралелізм в бронзовій культурі північного Кавказу і середнього Подунав'я, останніми часами констатований на великій масі матеріалу²⁾, не полишає сумніву, що між ними муіло служити чорноморське побереже, з аналогічною бронзовою культурою. Дійсно, в побережу нижнього Дніпра сліди фабрикації бронзи досить багаті.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволі розпросторюватись. Камінь і кість муіли заховувати своє значіння в місцевій культурі ще довго по тім, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби залізні. Тим можна собі пояснити, що коли в одних нахідках бачимо в обстанові неолітичної культури предмети мідяні (як в вище наведених), а в інших по кам'яній безпосередно наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з камінем починає виступати бронза), — то маємо знов нахідки, де поруч із камінем виступає безпосередно вже залізо як його наступник. Такі напр. могили с. Гатного, с. Янкович коло Києва, де залізні знарядя знаходимо в могилах разом з полірованими камінними і дуже примітивною посудиною³⁾. Отже виключаючи західні й східні краї нашої території, так слабо ще досліджені — ми скорше можемо говорити про перехідний період від кам'яня до металю взагалі й сюди зачислити і нахідки металічних виробів разом з камінем і нахідки мідяного та бронзового знарядя⁴⁾.

¹⁾ Див. розкопки Городцова і паві Мельник-Антонович в Трудах XII і XIII археол. зїзду.

²⁾ Див. інтересні паралелі в статтях Wilke Archäologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländern (Ztschr. f. Ethnol. 1904) і Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Kaukasus und dem unteren Donaugebiete (Mitt der anthrop. Ges. in Wien, 1908).

³⁾ Могили с. Гатного й Янкович — Труди III зїзда т. I, протоколи с. 80 і далі, та рисунки до них, і Археологическая карта Киевск. губ. с. 21.

⁴⁾ Сю перехідну епоху звуть часом „неолітичною (мідяно-кам'яною).

З тим всім бронзові вироби були навіть в центральних частих України досить розповсюджені. Не тільки такі як стрілки, зеркалаця й різнородні окраси, що йдуть потім далеко в часи залізної культури, — в досить широкім уживанню були й такі характеристичні вироби як бронзові сокири, списи, мечі, ножі, що зараз були заступлені залізними, скоро тільки залізо стало розповсюднюватись¹⁾. Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують нахідки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або кусні приладженого матеріала навіть з середнім Подніпров'ю²⁾. Але могил з типовою бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно; де й маємо такі, може бути питання, чи не випадково трапились в них самі лише бронзові річі³⁾.

Рання залізна культура наших країв в археології залюбки зветь ся скитською. Але се назва наскрізь конвенціональна; вона означає взагалі перші стадії залізної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити: сею назвою протиставляється вона пізнійшій залізній культурі, головню словянській. Взагалі дуже багатий і різнородний матеріал доісторичної залізної культури наших країв далеко ще ані використаний ані вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронологічну та

¹⁾ Нахідки бронзи див. в Археологічній карті Київщини (з двадцять характеристичних нахідок), також Волиня й Поділя, див. показчики. Каталогъ колекції Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи). Рос. историческій музей (бронза з Харківщини й Полтавщини). Ястребовъ оп. с. с. 11 (Херсонщина). Розкопки Городцова і пні Мельник, як вище. Aspelin I, дод. 1 про українську бронзу (кілька річей з України).

²⁾ Нахідки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII s. 34 (тут особливо інтєресно було б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каменя с. 37 і 50) Археол. карта Київ. губ. с. 47. Ханенко Древности Подліпровья I табл. X—XII. Труды VIII съѣзда т. IV с. 52. Каталогъ колекції Поля с. 36, 40—1. Ястребовъ Обзорніе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткій указатель музея одесск. общества исторіи, 1892, с. 44. Городцов в Трудах XIII зѣзда I с. 228—9. Россійск. историч. музей (московскій) (колекція камяних форм в с. Кардашинка Тавр. губ., з над нижнього Дніпра). Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1900 с. 24. Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток 1.

³⁾ Могили с. Должика і Романовки в Київщині — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могили Гермесової блізниці і Вел. Білозерки — Забѣльвз Исторія русской жизни I с. 617—8, Бобринскій Кургани III с. 23—5 і ин.

етнографічну схему. Тому ліше оминати етнографічних назв там, де нема певности що до етнографічної принадлежности, і держати ся фактів самої культури.

Я вже згадував, що ми маємо такі нахідки — головно в північнім поясі України, де залізо безпосередно наступає по кам'яній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович) залізна зброя виступає разом з кам'яним знаряддєм і дуже примітивними глиняними виробами. В иньших знов нахідках старі культурні типи неолітичної доби переходять до залізної культури через більшу або меньшу домішку мідяної або бронзової. Так в могилах поріччя Донця похорони з фарбованими кістяками, без значних відмін, стрічають ся то в обстанові самої неолітичної культури, то з знаряддєм камінним і бронзовим (або мідяним), то крім бронзи появляють ся вже показчики залізної культури — зброя залізна, шкло, срібло¹⁾. Похоронні поля, в великім числі викриті в поріччю Буга дають предмети від неолітичних часів до досить пізньої залізної доби, без виразних відмін в типах похорону чи иньшій культурній обстанові. Що правда студіюванне їх лишає багато до бажання.

В північнім лісовім поясі отсі похоронні поля тепер являють ся найбільш типовим явищем з часів ранньої і пізнійшої залізної культури (з перед часів великої славянської міграції) і через те мають велику цікавість, та тільки в останніх часах стали звертати на себе увагу і досліджені дуже мало і слабо. Похорони в них стрічаємо великими групами, без могильних насипів, під поверхнею землі, часто в суміш — погребаних і спалених небіжчиків. Старші поля, як от побужські, поруч перожитків неолітичної культури дають вироби бронзові (окраси), залізні, кам'яні, з слідами впливів ранньої залізної культури Заходу (гальштатської). Молодші, як розкопані досі подніпрянські визначають ся характеристичними предметами. останніх століть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціональних або кельтських типів, шклянну посуду й намиста; глиняна посуда, поруч примітивних виробів, стрічаєть ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесі. Орнамент сеї посуди не багатий, часом дає лише дальшу аналогію з пишною орнаментациєю неолітичних точків; мальованого начиння не бачимо — культура глиняних осель, як я вже сказав, не лишила у нас спадщини в пізнійших верствах колонізації²⁾.

¹⁾ Розкопки Городцова і пні Мельник як вище.

²⁾ Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьѣ (Записки рус. археол. общ. т. XII, вып. 1) — дуже коротенькі записки з сумарич-

Культурні верстви цього північного поясу, де камінне знаряде виступає всуміш з залізом, або з бронзою і залізом, або серед бронзових та камінних предметів прокидають ся такі показники пізнійшої культури як золото, скло, посуда пізніших типів — вони хронологічно мають, очевидно, відповідати старшій залізній культурі середземельного басейна, т. зв. гальштатському періодови (більш менш до VI в. перед Хр.). До сеї доби належить і найбільш богата і блискуча нахідка тих часів — золотий скарб михалківський, знайдений в розмивах Збруча під с. Михалковим (знайдено його ще в 70-х роках, але довго переховувано секретно і тільки тепер опубліковано). Він містить в собі діадему з золотої бляхи, багато застіжок (фібул), кілька наручників, круглих блях (фаларів), гудзиків і інших окрас; деякі предмети мають повну аналогію з окрасами гальштатського типу з золотих скарбів сусідньої Угорщини¹⁾. Бронзові окраси гальштатських типів стрічають ся також в похоронних полях Побужа і Подніпров'я²⁾. Чого небудь оригінального, місцевого з сих північних сторін поки що не можемо вказати як для цього ранішого, так і пізнішого, кельтського періоду (т. зв. культури la Tène)³⁾, що обіймає останні століття перед Хр. і в деяких характеристичних своїх виробках також прикидаєть ся часом і у нас не тільки на Подніпров'ї, а і далі на схід — розумієть ся вже в останніх століттях перед Хр.⁴⁾. Взагалі північний пояс (більше менше від Київ'а і Львова на північ) — скільки можна розумієть ся судити по дотеперішньому дуже бідному

ними характеристиками. Предмети видані у Ханенка Древности Придніпровья вип. IV. Видані гарно, але тільки з сумаричними замітками, так що не можна часом вирізнити їх з поміж інших. Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича Smentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocko (Teka konserwatorska II) i Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), і мое: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI

¹⁾ Muzeum imienia Dzieduszyckich: Złote skarby Michałkowskie opracował K. Nadacek, 1904. По них K. Nadacek Zum Goldschatz von Michałków (Jahreshefte des archäol. Instit.). Hoernes Goldfunde aus der Hallstattperiode in Oesterreich-Ungarn (Jahrb. der Zentral-Kommission, 1906).

²⁾ Напр. нахідки Київської губ. — Древности Подніпровья I табл. XVI ч. 60, Бобринській III с. 23 і таб. II, Матеріали до укр. етнол. III с. 6—8 й ил.

³⁾ Зветь ся так від багатої, типової нахідки на мілині (tène — мілина) Найбурського озера в Швейцарії.

⁴⁾ Б'яшевський Поле погребальныхъ урнъ la Tène въ Радомыльскомъ у. (Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1904). Спицынъ Памятники латенской культуры въ Россіи (Извѣстія археол. ком. XII). Про нахідки галицькі — Oesterreichische Monarchie, Galizien.

матеріалу — як в попередній, неолітичній, так і в новій, металічній добі, аж до великого словянського розселення жив дуже нерухомим житем, без різких культурних і етнографічних пертурбацій. Не видно нічого, що вказувало б на якісь різкі зміни, нові могутні хвилі, які б захоплювали старе жите. Відгомони великих культурних переми здалека, в безмірно ослаблених продирали ся сюди і тихо осідали на старе жите, на старі форми, не маючи сил їх опанувати й витиснути новими, вищими. Таке, повторю, вражінне дотеперішнього нашого знання; може несподівана нахідка відкриє нам зовсім нові перспективи.

Далеко виразнійше й інтензивнійше ніж в сих північних сторонах виступає еволюція залізної культури останніх 500—600 літ перед Христом в приморським степовим поясі і передстеповім Подніпровю (з полудневою Київщиною й Полтавщиною виключно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Перший тип, се залізна культура з виразними слідами античних впливів — нахідки й могили з грецькими річачи, або зробленими з грецьких взірців. Найбільш звістні багаті типові могили сеї категорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених до вимог варварського житя (в виборі тем, орнаменту і в самих річач) як от славні вази кул-обська і чертомлицька з сценами скитського житя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одержу, по варварській моді; як різні багаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно, на підставі стилю й техніки виробів, і кладуть ся на V—II в. перед Христом, — часи скитсько-сарматські. Окрім таких особливо багатих похоронів більше відокремлені сліди впливів грецької, потім грецько-римської культури виступають в численних нахідках — чи то в могилах, чи на останках осад, в великим числі в виді чи то металічних виробів, чи монет. На Подніпровю вони сягають майже лінії лісів, на вододілї Дніпра і Дона, в басейні Донця сягають такого глибокого передстеповя як Харківщина¹⁾.

¹⁾ Головне: Ашкь Воспорское царство, 1848, Antiquités du Bosphore Cimmérien 1854, Древности Геродотовой Скиев т. II, 1874, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XII, Лаппо-Данилевский і Мальмберг Курган Карагодеуашхх (Матеріали по археології Росції N. 13), загальне: Толстой і Кондаков Русскія древности т. I і II. Про нахідки античної посуду і монет ще низче.

Поруч з сими античними впливами стоять иньші, що стилем своїх виробів і предметами влянуть ся з Переднею Азією, Туркестаном і Сибірю. Вони характеризують ся багатством бронзових річей, особливо окрас кінських і колісничних, з характеристичним орнаментом — звірячим (цїлі звірі і поодинокі части звірячі — головки кінські й пташині дзюби, лапи, то що). Орнамент сей виконаний сухо, схематично, утріровано, в противність елегантному реалізови грецької штуки. Тойже стиль і тойже орнамент стрічаємо і на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає він в нахідках могил Лугової (Александропільської) й Краснокутської недалеко порогів, на правім боці Дніпра та (в Катеринославським повіті), Аксютинської й иньших коло Ромна¹⁾.

Сі дві течії на Україні стрічають ся й комбінують ся з собою: бронзові, кістяні й иньші вироби того східнього стилю надібуємо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теми того середноазійського стилю в античній передачі, змодіфіковані, убагороднені, як з другого боку бачимо еленістичні теми варваризовані роботою тубільних майстрів²⁾.

Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічались у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризувати багатством бронзи і золота, а рідкістю срібла (є нахідки, де при багатві золотих і бронзових річей не знайшлось нічого срібного³⁾), та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азійським.

З усіх типів ранньої залізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі мішані типи найскорше можемо назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного й культурного, ніж етнографічного погляду, бо ся культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, і нахідки скитсько-сарматського типу середнього Подніпров'я не можна вважати слідами Скитів-Сарматів.

Безпосередно перед великою словянською міграцією, в II —

¹⁾ Древности Геродотовой Скиев т. I, Бобринскій—Кургани близь м. См'ялы, II—III, Ханенко Древности Придніпровья вип. III—IV (тут і мішані еленістично-орієнтальні нахідки).

²⁾ Напр. в иньших аксютинських розкопках — див. Самоєвасова Основанія хронологической классификаціи (1892 с. 28 і далі), або і в Чортотлицькій та Луговій могилі.

³⁾ Пор. Дарієвка, Аксютинці — Бобринскій II с. 128—9, 162.

IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніці і стилі, так званий готський або (як звуть його в західній штуці) меровінгський. Назва ся о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувши ся в наших краях безпосередно перед міграцією Готів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заході, в новозаснованих германських державах. Походження-ж він безсумнівно східного, і йшов з Персії й Туркестану. Характеризуєть ся він також замилованнем до золота й бронзи, але здоблених не пластикую, а садженим ріжнокольоровим каміннем, шклом, або емалією. Місце плястичної орнаментациї займає інкрустация; давній звирячий, більш реалістичний орнамент никне, панують схематичні або геометричні форми. Прототиби сього стиля новітші розкопки в Персії викривають нам з перед кількох століть перед Хр.¹⁾ Интересна нахідка в Керчи викрила похорон з предметами готського стиля цінний тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в.²⁾; се час коли той готський стиль починає поширювати ся в наших краях.

З слов'янською міграцією в лісовім і передстеповім поясі визначають ся нові слов'янські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує багатство срібла, що переважає над золотом; бронза грає досить малу ролю — лише яко заміна дорогших металів для біднійших верств; орнамент і стиль вповні ріжнять ся від скитсько-сарматських і готських. Про сю культуру будемо говорити низше. В степовім поясі рух турських орд (VI—XII в.) приносить нові типи похоронів і похоронних пам'яток: се т. зв. камяні баби — грубо різьблені з каменя фігури ріжних типів, характеристичні монументи турських народів, і похорони з конем, що покривають собою степові простори нашої території, кінчаючи полудневою Київщиною (Поросєм) на півночі. Се найчастійше могили впущені, се-б то викопані в верхку вже готової, давнійшої могили. В степовім поясі могили старших часів (з скорченими червоними скелетами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізнійші похорони кочовни-

¹⁾ Такі нпр. видані з розкопок Морґана інкрустовані річи з ахемідських могил — *La déléation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan*, 1902, с. 30, 92.

²⁾ Э. Штернъ Къ вопросу о происхождении „готскаго стиля“ предметовъ ювелирнаго искусства — *Записки одес. общества исторіи т. XX. Про „готський стиль в наших краях — Толстой і Кондаковъ Русскія Древности кн. III, Ханенко Древности Приднѣпровья кн IV, de Bay La bijouterie des Goths en Russie 1892. Пор. вахідки з дальшого етапа в розпросторенню сього стилю — з середнодунайської рівнини: Hampel Alterthumer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1905, III, „перша група“.*

ків з конем цілим, або його частинами (найчастійше голова й ноги коня). Могили з сим похороном вінчають ся часом кам'яними бабами; останніми часами розкопки кількох таких могил усталили безсумнівно і зв'язь сих похоронів з камінними бабами¹⁾. Значінне сих памяток й їх етнографічна приналежність вияснила ся таким чином зовсім певно. Перед тим, навіть дуже недавно ще в похоронах з конем бачили похорони слов'янські (Полян)²⁾; одначе коли почали такі похорони викривати ся в більших масах у всім степовім чорноморськім поясї, мусіло таке об'ясненне рішучо захитатись. Невиясними зостають ся тільки деталі: в яких саме часах сї похорони зв'язують ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут останки турецьких орд, не можна сумнівати ся. Також ясна справа північних могил сього типа — в полудневій Київщині; се могили Чорних Клобуків, XII в.³⁾. Ми входимо з сими памятками уже в вповні історичні часа.

З антропологічного погляду похорони з часів металічної куль-

¹⁾ На призначенне й привалежність кам'яних баб кинули світло відкриття в північній Монголії, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх *Altürkische Inschriften* вказав на подібність кам'яних баб до старотурецьких „балбалів“, намогильних статуй в VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово „баба“ — се тільки змінене „балбал“. Се потвердило звістку, дану ще Рюйсброком, що кам'яні баби — намогильні памятки Половців (*Rescueil de voyages IV* с. 37). Новіші досліді потверджують зв'язь їх з могилами вочовників; лишасть ся лише докладніше усталити їх хронологію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменных бабахъ — Труды VIII съезда т. III; Кулаковскій Къ вопросу о каменных бабахъ — Археол. извѣстія, 1898; Мустафинъ Каменные бабы (Проток. туркестан. люб. археол. 1898); Миллеръ Археологическія изысканія въ окрестностяхъ Таганрога Археолог. лѣтопись 1903 і в *Bulletin et memoires de la Soc. d'Anthropologie*, 1903. Трифильевъ Курганы съ каменными бабами въ Куляскомъ у. и Веселовскій Новый типъ каменных бабъ — Труды XII съезда т. I і III. Ще: W. Demetrykiewicz *Figury kamienne t. zw. bab kamiennych i stosunek ich do mitologii slowiańskiej* (Sprawozd. akad. um. w Krakowie, 1910).

²⁾ Теорія Антоновича—його Раскопки въ странѣ Древлянъ, і численні реферати, нпр. в Трудах VIII съезда IV с. 69.

³⁾ Речником нового погляду виступив особливо пок. Бранденбургъ, в рефераті „Какому племені можуть быть приписаны тѣ изъ языческихъ могилъ Кіевской губ., въ которыхъ вмѣстѣ съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей“ — Труды X съезда т. I, дискусія тамже т. III с. 67—8, і на XII зїзді, з поводу реферата Городцова: Погребеніе съ конемъ въ Европейской Россіи (Труды XII съезда III с. 30 286). Також Спицынъ Курганы кіевскихъ Торковъ и Берендѣевъ — Труды отд. слав. археологіи т. IV, Ханенко Древности Приднѣпровья т. IV.

тури відкривають перед нами існування в наших краях нової раси — короткоголової¹⁾. Довгоголова людність, яку ми бачили тут в неолітичних часах, не зникла, ми її бачимо далі нпр. в похоронних полях, і в більше або менше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізнійших похоронах словянської доби. Короткоголових стрічасмо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впуцених могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людности переважно довгоголової). Часами, як пізнійша спорадична домішка, виступають короткоголовці і в похоронах старших типів. Невдавні розкопки в поріччю Донця виказали, що тим часом як в старших типах похорону з фарбованими кістями переважає довгоголовість, в пізнійших беруть перевагу середноголові, а у впуцених могилах з конем — уже чисті короткоголовці²⁾.

¹⁾ Звичайно говорить ся про тип скитський, чи „скитсько-сарматський“, але се понятє о стільки широке, елементи культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбінують ся з пізнійшими в одній могилі, що про характеристичний антропологічний тип їх при теперішнім стані антропологічних дослідів приходить ся говорити з дуже великою обережністю. Перші наукові спостереження привнесла стаття Бера в Древностях Геродотовой Скиѣи т. I, про черепи з Лугової могили (повторена з ріжними примітками в Archiv für Anthropologie 1877); Бер поміряв 5 черепів, було 3 широких і 2 довгих. Богданов у своїй розвідці О могилах скиєосарматской эпохи въ Полтавской губернии и о краниологiи Скиѣовъ (Антропологическая выставка, III і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом з Посуля (аксютинецькі могили), себ то з території, що лежала далеко за границями Скитії. Нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розрізнення скитсько-сарматської культури від скитського народу; не зваживши на се, Богданов вивів хибно, що Скити були довгоголовою расою. Талько-Гриневич в своїй цитованій праці до скитської категорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях праці число подане ріжно), з них 6 довгих, 4 коротких, 2 середніх, (показчик 75 до 77), але всі вони походять з південної части Клівської губернії (могили з під Холодного Яру й Рижанівки — див. с. 6), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дещо з II т. розкопок Бобринського — нпр. с. 224 й ин). В кождім разі матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так загально і категорично говорити, як говорять (нпр. Бобринський ор. с. III с. VII).

²⁾ Див. Покровського О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съѣзда II, Анучина О черепахъ изъ кургановъ и могильниковъ Изюмского у — Труды XII съѣзда I.

Оглянувши таким чином сліди культурного життя на українській території, зовсім натурально буде поставити питання: В яких відносинах описані зміни культури і різні форми її стоять до тих етнографічних груп, які пробували колись на сій території? Чи стоять сі зміни в якимсь звязку з рухами, міграціями тих давніх мешканців? і в яких культурних формах в сій археологічній матеріалі проявляли себе представники словянської, і спеціальніше — східно-словянської людности, предки теперішньої колонізації.

Археологія сама не може дати відповіді на сі питання, тож мусимо звернути ся до інших дисциплін. Історія може дати тільки дуже неповні відповіді, бо не проникає далеко в глибину сих країв і їх минувшини. Тому перше ніж звернути ся до її даних, по-пробуємо ужити до помочи інших джерел, а перед усім порівняного язикознавства, що береть ся до розв'язання сих питань з своєї сторони і своїми засобами: спробуємо вяснити сі питання опираючись на студіюванням язиків, що не тільки уставляє відносини тих язиків і їх спорідненне, але й старасть ся вяснити рівень культури даних народів, їх культурні відносини, і взагалі ставить собі задачі з кругу історії культури їх.

Та як то часто буває, і лінгвістика з далеко більшою легкістю давала відповіді на такі питання на перших кроках свого розвою, ніж пізніше, коли поставлені були більші вимагання що до методів сього студіювання¹⁾.

Не дуже давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоевропейське плем'я²⁾ (зване також індogerманським або арійським³⁾, в склад котрого входили і предки, чи асимілятори сучасних словянських народів, перед своїм розкладом

¹⁾ Історія наукових студій над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера Sprachvergleichung und Urgeschichte (3 вид. 1096, Ва), E. de Michelis L' origine degli Indo-Europei, Турин, 1903, також С. I. Tylor The Origin of the Aryans, Лондон, 1889 (французький переклад 1895, російський 1897), I. Schmidt — Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlssystem — Abhandlungen der Berliner Akademie, 1890.

²⁾ Утерті назви „індоевропейське плем'я“, „арійські народи“ можуть уживатись тільки з повним застереженням, означаючи народи, що говорять індоевропейськими мовами, хоч належать безперечно до різних асимільованих рас; М. Мілер дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однакоим правом можна-б говорити про доліхокефалічну лексіку і брахікефальну граматику.

³⁾ Найбільш відповідною назвою для групи сих мов вважаю „індоевропейське“, а „арійське“ не годить ся зовсім, бо означає тільки східну галузь сєї групи — мови іранську і індійську, хоч уживаєть ся часто і в загальнім значінню.

на поодинокі галузі і групи мешкало в Азії, на східних згірях Боллортага і Мустага, на північ від Гіндуку. Там дійшло воно значного культурного розвитку: знало важливіші метали (бронзу, золото, срібло, залізо), було добре ознайомлене з хліборобством, мало значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій. В такому високім культурнім стані поодинокі члени іноєвропейської родини приходили потім звідти в Європу. Таким виводом дуже улекшувалось орієнтування в археологічнім матеріалі: признавалось за певне, що кожний індоєвропейський нарід прийшов в Європу з металічною культурою, значить колонізація чи то палсолітична чи неолітична була не індоєвропейська, а старша, і треба було тільки в залізній культурі відшукувати культуру того чи иньшого індоєвропейського народу.

Та одначе проти сих виводів, що знайшли собі найбільш повно представлення в голосній свого часу праці Pictet¹⁾, виступили цілим рядом закиди і поправки. Передовсім таким суперечним питанням стала справа правітчини індоєвропейських народів. Почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи індоєвропейську правітчину в Європу та уміщуючи її в різних краях останної, і тепер європейська теорія рішучо переважає²⁾.

Що важче узяла ся критика до справи індоєвропейської культури. Тим часом як Пікте і за ним иньші представляли собі індоєвропейську людність з значно розвинутою металічною культурою, новіші дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з міддю (навіть не бронзою), але й уживання сього металю вважають ще мало розвиненим, так що індоєвропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолітичній і аж розійшовшись прийшли до металічної культури. На правітчині се був нарід головно настуший, кочовий, а хоч був ознайомлений з початками хліборобства, то воно значнійшу ролю осягнуло аж на нових осадах³⁾.

Розуміть ся, як би культурно-історичні досліди лінгвістів

---

1) Pictet — *Les origines Indo-européenes ou les Aryas primitifs*, т. I вийшов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах видання 1877 р. в трьох томах.

2) Різні погляди в літературі були вказані в 2 вид., тепер їх пропуская. Докладну бібліографію до р. 1899 див. W. Ripley *A selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe*, Бостон, 1899. Головнійше в курсах Шрадера і Мікеліса.

3) До таких виводів прийшли два авторитетні історики культури як Ген (V. Hahn) і О. Шрадер і тепер, хоч з деякими ваганнями, в головнім се погляд майже загально прийнятий.

могли дати певні вказівки що до вихідної точки індовропейської колонізації, її розвою і того культурного стану, в яким та колонізація переходила, то се-б багато помогло нам до орієнтовання в справі передісторичного залюднення нашої вітчизни і початків слов'янської колонізації. Досі маємо тільки правдоподібности. Такими правдоподібностями вважаю виводи (прийняті рядом визначних учених) — по перше, що старим осідком індовропейських племен була східня Європа; друге — що сі племена почали ділитися ще в неолітичній культурі. Се друге виводить ся з того, що спільних назв для предметів вищої культури в язовим запасі індовропейським не знайшло ся, а наймовірно, аби така спільна назва могла затратитись цілком, не лишивши ся бодай у декотрих ґруп, — тому звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселенням, отже й самої її не було. Що до правітчини, то се справа більш складна, і-тому мушу коло неї бодай коротенько спинити ся. Перед усім треба піднести, що за азійською правітчиною не промовляє ніщо; ся теорія уложилаь силою традиційного приривчасня дивитись на Азію, як на вітчизну людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінгвістичні звязки Індоевропейців з Семитами, але таких старих звязків до тепер не виказано, і ся теорія стратила кредит. Натомість все більше звертають на себе увагу і здобувають значінне звязки і подібности Індоевропейців з Фінами. Вони ще не проаналізовані докладно і не оцінені рішучо, але безсумніву існують, і вказують на східню Европу як місце споконвічного сусідства Індоевропейців з Фінами¹⁾. В східній же Європі заховали ся й найбільше архаїчні язика індовропейської родини (литовсько-лотинська група). Цілий процес колонізації індовропейських народів далеко легше пояснити собі з європейською правітчиною, а що особливо важно: лінгвістичні стичности ріжних ґруп між собою вказували-б, що вони на правітчині, перед міграцією були розміщені між собою анальоґічно з їх теперішнім розміщенням, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустив-

¹⁾ Про них і про генетичну звязь (спільне походження) Індоевропейців з Фінами, що приймають декотрі дослідники на підставі тих стичностей — Anderson Studien zur Vergleichung der indogerm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879. Thomsen Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog, 1890. Веcke Славяно-финскія культурныя отношенія по даннымъ языка, 1890. J. Mikolla Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894. Н. Sweet The history of language, 1900. Wiklund Finnisch-ugrisch und Indogermanisch (Le monde oriental, 1906). Ивьша давнійша література в 2 вид. Див. ще низше про фінсько-іранські стичности.

ши міграцію в Європу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі.

Ся правітчина мусіла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий спосіб життя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізніше розпросторення. Правда, він певно асимілював при розселенню, а мабуть іще й перед ним у великім числі чужі народности; на се виразно вказує антропологічна мішанина індоевропейських племен — тиців яєних і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама язикова диференція була безперечно прискорена сею асиміляцією чужеродних елементів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масі. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лиш декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтійського). Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчолюю і медведем, засвідчена фактами мови, — вказували-б як на найбільш правдоподібні місця індоевропейської правітчини на пограниче степу і лісу, що тягнеть ся в полуднево-західнім напрямі через східно-європейську рівнину. В такім разі Словяне, і навіть ще ближше — наш нарід може бути автохтоном на певній часті своєї території, і його пізнійші міграції були розмірно не великі.

Все се, що правда, тільки правдоподібности. Не маємо ніяких вказівок на те, аби індоевропейські народи виємігрували в Європу з Азії. Нема ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоевропейською колонізацією істнувала яка-небудь иньша¹⁾. Але треба додати важне обмеження — не маємо того всього в нашім теперішнім матеріалі, при тих засобах досліду, якими розпоряджаємо. І рахуючи ся в повній силі з тими правдоподібностями, які дає нам теперішній дослід, мусимо пам'ятати се і не дуже налягати на тих правдоподібностях.

Відкриваючи нам перспективу культурного розвитку народів індоевропейської групи, зводячи їх широко розстрілені проміння до певного, правікового ядра, язиковий матеріал дає тільки дуже загальні вказівки на ту конкретну територію, ті реальні обставини, в яких переходив сей розвій. Так само як історичне слідження індоевропейського розселення тільки приблизно приводить нас до тих — все таки дуже широких, докладно

---

¹⁾ Досить розповсюджена фінська теорія — що східню Європу перед Індоевропейцями цілу займали Фіни, не має ніяких реальних підстав. Тільки в північній її часті при пізнішим розселенню Словяне посунули Фінів далі на північ.

не в'яснених просторів, з котрих мусіло йти се розселення. Супроти своєї ціли ми й на сій дорозі — індоєвропейських старинностей кінець кінцем опиняємо ся в подібних обставинах, як на дорозі археологічного та антропологічного слідження. Там дасть ся нарід і його культура, шукаємо території; тут територія і культура, або територія, культура і фізичний тип — шукаємо народу-носителя тої культури і фізичних прикмет, насельника території. Одинока спільна величина, яка могла-б послужити нам до зведення у одно сих проблем — культура, але вона занадто загальна. Як би нам міг бути до того одправною точкою ще фізичний тип — але й сього нема! Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед славянською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступав в часи металічної культури. Питання, котрий тип індоєвропейський або спеціально словянський? На се антропологічне питання не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи індоєвропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічасмо навіть на територіях самих народів; полишаючи на боці кольор, нпр. північні Германці довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійці довгоголові, північні короткоголові і т. и.; в результаті одні уважають первісним індоєвропейським типом довгоголовий („германський“), иньші — короткоголовий (т. зв. „кельто-словянський“¹⁾). І можливо зовсім, що ся мішанина типу у індоєвропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сі племена ще перед розселенням, на правітчині не були чистим типом, одностайною антропологічною расою²⁾. Самий етнічний і мовний тип індоєвропейський міг утворитись наслідком мішання, метізації рас, як і потім таке мішання, асимілювання чужеродців вплинуло, без сумніву, і на розділ індоєвропейської групи і на пізніше відріжнення поодиноких індоєвропейських груп, на витворення в середині їх поодиноких народів³⁾. Таким чином справжнього індо-

¹⁾ Література в 2 вид.

²⁾ Таку гадку з усею рішучістю висловив Вірхов ще в 1883 р. (Korrespondenzblatt der deut. Ges. für Anthropologie), і до неї все більше схляють ся дослідники.

³⁾ Про вплив етнічного мішання, метізації на вдріжненя мовне — нпр. Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe (пер), 1887, Тейлор op. c., Гірт Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen (Indogerm. Forschungen, 1894) і новітша його праця Die Indogermanen 1905, т. I, Бодуен де Куртене Осмішанномъ характерѣ всѣхъ языковъ (Ж. М. Н. П. 1901, IX). Против надуживання сього обяснення справедливі замітки висловив Ягіч (Einige Streitfragen, Archiv XXII), указуючи, що діалектичні

европейського типу може бути й не було зовсім, як не було може й „первісного слов'янського“ одностайного антропологічного типу. Теперішні Слов'яне переважно короткоголові: на заході й півдні тип сильно короткоголовий, в напрямі на північ і схід він слабне — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великоросів з ним уже бореться середноголовий, з значнішою домішкою довгоголових¹⁾. Матеріал з старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважаються за слов'янські, довгоголовість навіть переважає; але тип уже й тут не одноцільний, а мішаний: є й короткоголові й середні типи.

В таких обставинах хопити ся якоїсь антропологічної прикмети, наприклад довгоголовости, і взяти її за етнографічну прикмету Індоевропейців; прийняти певні культурні прикмети, певний похоронний обряд за їх спеціальність і зв'язавши се з поняттям індоевропейської правітчини, відтворювати образ індоевропейського розселення—було б з методичного становища повною довільністю²⁾. Які різниці народностей і рас могли покривати ся покривом одної чи подібної культури, і навпаки — як значно різнитися могли в певних побутових формах Індоевропейці перед своїм остаточним розрізненням! Яку різnorodність етнічну міг покривати собою тип похорону з скорченим кістяком, що протягається на такі величезні простори, без особливо характеристичних відмін!

При сучаснім стані наших відомостей ні археологія з антропологією з одного боку, ні лінгвістика з другого, ні разом в сполученню не можуть розв'язати з повною рішучістю проблем індоевропейської старовини, не дають цілком певних вказівок для етнічного орієнтован-

---

різниць в кожній більшій лінгвістичній масі і без того неминучо мусять бути. Але се зовсім не зменшує впливів мішання на лінгвістичну диференціацію, що хотів новіше заперечити Шрадер (op. c., вид. 3).

¹⁾ Про се I. Deniker *Les races des l'Europe I. Indice céphalique en Europe*, 1899, II. La Taille, 1907. W. Ripley *The races of Europe*, London, 1900. Niederle *O původu Slovanů i Slovanské Starožitnosti* розд. III. Talko-Hryniewicz *W kwestyi pochodzenia Słowian — Wisła* 1902. Новіший перегляд питань: Hoernes *Natur u. Urgeschichte I* (1909). Старша література в 2 вид.

²⁾ Тим способом утворена була десять літ тому теорія германсько-індоевропейської правітчини Муха і Косіни. Ототожнивши культуру передісторичної Німеччини з культурою індоевропейською, довгоголовий германський тип прийнявши за первісний індоевропейський, зробивши Німеччину правітчиною індоевропейських германських народів, а Германців — безпосередніми спадкоємцями і продовжателями індоевропейської культури, вона попала в тон амбіціям німецької суспільности і здобула чимало прихильників. Але з наукового становища зістала ся фантазією.

ня в археологічних останках. Через се для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території все ще приходиться нам уживати історичних відомостей. Але як скомбінувати їх з фактами археології, антропології й лінгвістики, вони не в однім зможуть вияснити нам далеко більше і кинути світло в значно давніші часи і в ширші простори, куди зовсім, або майже зовсім не сягає історична традиція.

Сею дорогою належить нам піти в висвітлюванні етнографічних відносин нашої території — в етнографічнім орієнтуванні серед культурного матеріалу її.

Закінчення спільного пожиття індовропейської родини й повне вирішення з неї поодиноких народів і язикових груп, приймаючи що се стало ся в початках металічної культури, кладуть більш-менш за дві тисячі літ з лишком перед нашою ерою. Не пізніше, бо в першій половині другого тисячоліття бачимо арійські народи вже на полудні в Азії, далеко від їх прарівчини. Не дуже раніше з огляду на появу між Індоевропейцями металічних виробів ще перед розселенням¹⁾). Розуміть ся, дата дуже загальна і приблизна, гіпотетична. Так само тільки в найзагальніших рисах можна собі уявити самий процес розділу індовропейської родини, що зазначив ся тоді. В лінгвістиці, що досі одиноко рішає се питання, до недавна стояли дві теорії — генеалогічна, що признає виділення цілих груп і існування якийсь час спільних язиків для сих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що вирішення мов поясняє повільним процесом диференціації ще в тих часах, коли стичність між народами не була розірвана, і оден язик служив посереднім переходом меж двома сусідніми²⁾). Тепер сі теорії найчастіше комбінують ся. Дійсно, вирішення лінгвістично-етнографічних атомів не розривало язикової й етнографічної звязи відразу. Се вирішення мусіло почати ся вже за часів етнічної „індовропейської спільности“, і між иньшим проявляло ся в мові; але етнографічна одність брала якийсь час перевагу над сим процесом відривання, диференціації. Він зростав через розширення території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в звязку з сим

¹⁾ З лінгвістичного становища против сеї дати підносять часом закид, що за такий недовгий час не могла розвинути ся язикова диференціація, яку бачимо пізніше; але не треба спускати з очей можливости, що асиміляція чужородців і скорійший культурний розвиток в нових обставинах могли значно прискорити язикове розривання.

²⁾ Перегляд питання — див. Schrader Sprachvergleichung² с. 68 і далі (тут схематичні рисунки).

збільшалися відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабша ставала одностайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була зв'язь між поодинокими групами тих атомів, на які розпадалася цілість. І навіть після того як нарешті міграція, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ця зв'язь з своєю групою, а через них — і з іншими, не зникала відразу. Територіальне віддалення і ослаблення географічної зв'язи з давнішими земляками — з одної сторони, пожиття з новими чужородцями і мішання з ними — з другої, розвиваючи ся паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні зв'язи, але рвали їх помалу, і певні зв'язки з ближніми сусідами з-поміж своєї давнішої родини ще довго могли жити.

Замітне язикове явище — зміна палятальних звуків в двох різних напрямках, що зазначила ся безсумніву ще підчас „індоєвропейської спільности“, зістала ся слідком такої дуже старої розколини, що ще перед рішучим вирізненням поділила ся індоєвропейську родину на дві галузи — східню і західню¹). До східньої належали племена арийські (іранські і індійські), тракійсько-албанські (предки теп. вірменського і албанського), слов'янські й литовські (і може ще які нам незвісні); до групи західньої — грецькі, італійські, кельтські, германські. Але між обома сими групами не бракувало переходових членів, що перепліталися посередніми зв'язками сі дві половини індоєвропейського світу. Слов'яно-литовська група з одного боку стоїть в близьких відносинах до групи арийської, з другого — близько підходить до германської. Як би живі були мови тракійської групи, може б ми побачили, що вони були переходним огнивом між групою слов'янською, грецькою й іранською — але мови сі вигасли, і в сім місці тепер прогалина (такі прогалини взагалі в значній мірі повинні толкувати ся тим, що деякі посередні огнива попропадали). Але ближні зв'язки слов'янської мови з іранською на щастя не пропали для нас і свідчать про ближню зв'язь між слов'янськими й іранськими племенами, навіть і після мандрівки арийських племен, коли індоєвропейська родина почала розпадатися. З другого боку зв'язки між ріжними племенами індоєвропейської родини свідчать про те, що по мандрівці полудневої, арийської групи — північні племена жили ще в тіснім сусідстві.

Деякі дослідники навіть приймали існування спільної західньої, європейської мови по відділенню східньої, арийської, себ то ірансько-індійської групи, і протиставляли їй сю західню; але повної ана-

¹) Се так звані група-сатем і група-кентум, по тим формам в які уложило ся слово сто (в санскр. *śatem*, в латинським *centum*, вимовл. *kentum*).

льогії тут нема. Далі, тому що словянська група з одного боку близько споріднена з литовською, а з другого певні звязки лучать її з германською, то заступники генеалогічної теорії для словянсько-литовської групи разом з германською приймали певний періодъ спільної мови — се так звана у них північна, або північно-східня група. Але тепер і сей погляд стратив віру¹⁾. За те тісна звязь Словян з литовською (інакше — балтійською) групою не підлягає сумніву, і всі лінгвісти всяких напрямів сходять ся на признанню тісної спільности словянсько-литовської групи — що вона після відділення иньших споріднених народів і груп становила певну цілість. (Цілість, розуміть ся, тільки релятивну, бо певну диференціацію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Словянства, не тільки між групами словянською й литовською).

Велика язикова близькість словянських і литовських племен наводить на гадку, що спільне жите сієї групи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, вважаючи на кольонізаційні обставини. Тим часом як міграції Германців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Слов'янами і стичність зісталась тільки на розмірно незначній лінії сусідства, — Слов'яне з литовськими народами жили в тіснім географічнім сусідстві дуже довго, аж до початків великої історичної міграції Слов'ян. Приймають, хоч і гіпотетично, що тільки в середині останнього тисячоліття перед Хр. відокремленне племен словянських від литовських зазначило ся вповні²⁾. В історичнім матеріалі воно виступає перед нами як факт довершений в I в. по Хр., коли словянські і литовські племена виступають з особними йменнями (Венеди і Бісти). Нарешті велика словянська міграція в III—IV вв. по Хр. розірвала до решти сю словянсько-литовську близькість, а разом дала останній імпульс вирізненню поодиноких словянських народів.

В часах перед повним відокремленнем від иньших індоевропейських народів і на останку від Литовців (сі часи можна-б назвати перед-словянськими або слов'яно-литовськими) предки Слов'ян зробили дальші кроки в сфері материяльної та духової культури в порів-

¹⁾ Пор. нар. Бремера *Ethnographie* с. 761, *Girta Indogermanen* I с. 127.

²⁾ Язикові критерії непевні, про них не буду говорити (про оден, досить популярний — назву півня у Слов'ян була мова в 2 вид., друга — се форма имени Неврів); важніша обставина, що в тім часі, з рухом германських племен на Захід мусіли справді бути сильні пертурбації і в слав'яно-литовській кольонізації.

нянню з побутом індоєвропейської епохи¹⁾). В сі ж часи мусіли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі будущего Словянства, що потім стали початком його диференціації на галузи й народи. Причини мусіли впливати ті самі, що й на розрізнення серед індо-європейської родини: розширення території, збільшене віддалення між ріжними частями, мішання з чужеродцями, неоднакові поступи матеріальної і духової культури поодиноких частей. Сі всі процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Словянстві, коли його одність з литовською групою ослабла і воно відріжнилось від неї в осібну групу. В сій добі — котру можемо назвати праслов'янською — дозрівав процес розрізнення слов'янської групи, якому велике слов'янське розселення дало змогу тільки розвинути ся увсїй виразности.

Для доби слов'яно-литовської і ще більше — доби пра-слов'янської ми можемо викомбінувати вже з значною правдоподібністю територію слов'янського розселення (розуміть ся — в загальнійшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індоєвропейської родини, де-б не була вона, кінець кінцем в усякім разі слов'янсько-литовська доба, пережита була не де як у східній Європі: слов'янсько-литовські племена своє спільне жите безперечно прожили тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся західня границя їх території; полуднева устала ся за розселенням в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Слов'ян стикались з народами тракійської родини найправдоподібніше. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східно-європейську низину, стрічались границі слов'янсько-литовської колонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найраніше визначаєть ся полуднева границя. В дальшій викладі ми переглянемо докладно історичний матеріал що сюди належить, тепер же поки що зазначу загальний вивид, який виходить з його: не кажучи за давніші, загальні згадки, з V в перед Хр. почавши маємо ми докладніші відомости про колонізацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича іранська, або

---

¹⁾ Про спільний словесний запас „північно-східної“ і потім слов'янсько-литовської групи і образ культури, який впливає з нього—Fick Vergl. Wörterbuch der indogerm. Sprachen. I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen. C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches. R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der lettoslavischen und germanischen Sprachen. A. Brückner Die slavischen Fremdwörter im Littauschen. Є тут в самій основі багато суперечного, а для слов'янсько-литовських відносин зроблено ще дуже мало. Тут не входжу в справу, тим більше, що нам важнійший культурний стан праслов'янський, про котрий будемо говорити низше (розд. V).

іранізована скитсько-сарматсько-альянська людність не переходила на північ далі за поріччя нижнього Дністра — Буга — Дністра. Геродот, найважніше наше джерело в сій справі, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, в районі середнього Дніпра — се народи не-скитські.

На полудневім заході карпатсько підгірє з II в. перед Хр. покриває міграція Бастарнів; їх оселі простяглись звідти аж над нижній Дунай; там вони були „приходнями“ (ἐπιήλυδες), і такими-ж були очевидно і в карпатських сторонах. До їх приходу з півночі, словянські осадни могли сягати й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сяна й Вісли, і так само по ослабленню сеї бастарнської колонізації могли простягати ся туди. Самий гірський пояс карпатський займала група народів найправдоподібніш — тракийських. Так виясняєт ся перед нами найдавніша територія словянських і литовських племен, яку можемо прослідити. Постараємось означити її докладніше.

На заході перед останню, історичною міграцією Германців (т. зв. великою мандрівкою народів) германська колонізація межувала з словянськими й литовськими народами в басейні Вісли. Бачимо се з звісток I в. по Хр.: Плінія, Тацита і Птолемея, що писав в II в., але опиравсь головню на праці Марина Тирського з I в., доповняючи й поправляючи її новими джерелами¹⁾. Докладніші відомости для означення етнографічної границі дає поміж ними власне Птолемей. У нього Вісла межує „Германію“ з „Сарматією“ від верхівя до моря. Межи „великими народами“ (ἔθνη μέγιστα) Сарматії вчисляє він „Венедів по цілій Венедській затоці“ коло „Венедських гір“; між меншими народами згадує Готів (Γόθωνες) над Вислою, на полудень (ὄπρ) від Венедів; ще дальше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами²⁾. З сього виходить, що східною гра-

¹⁾ Про Птолемея: Schwarz Der Geograph Cl. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893). Glazebrook Rylands The Geography of Ptolemy, 1893, Дублін. Boll Studien über Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894). Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemäus, 1894. Berger Die Grundlagen des Marinisch-Ptolemäischen Erdbildes (Verhand. d. sächs. Gesell. d. Wis. 1898). Аналіз його відомостей зі східної Європи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. і далі. Králiček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios. 1894. Браунъ Разысканія въ области готско-словянскихъ отношеній, I, 1899. Кулаковскій Карта Европейской Сарматіи по Птолемею, 1894, і доповнення в Фидол. Обзор. 1899. Niederle Slovanské Starož. I гл. X.

²⁾ Σούλανες (ed. princeps: Βούλανες), Φρουγουνδίωνες і коло верхівя Вісли — Ἀβαρηνοί (або Ἀβαρηνοί), на схід від Венедів — Γαλίνδαи, Σουδινοί, Σταύανοί — Ptolemaei III 5.

ницею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Готи сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горішній Вислі, се видно з того, що Тацит уміщує їх безпосередно на північ від Люгіїв — германських народів по Одеру¹⁾). На схід від Висли і на північний схід від Готів сидів „превеликий“ нарід Венедів — Слов'ян, і литовські народи, у Тацита означені загальною німецькою назвою Aestii, Eisten²⁾). Так розміщує Птоломей; Пліній і Тацит, не даючи ближших вказівок, потвержують відомости Птолемея; Пліній згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщує десь коло неї; Тацит згадує Венедів на східніх границях Германії, за Готами³⁾). Чи переходили осадки Слов'ян за Вислу бодай подекуди, ще перед пізнішою їх мандрівкою на захід, як се часом припускають на підставі хорографічних і археологічних даних, се зістаєть ся непевним⁴⁾).

Хоч Птоломей зачисляє Венедів — Слов'ян до більших народів Сарматії (расом з Бастаранами, Язигами, Роксолянами) одначе на його мапі східня Європа так замощена ріжними иньшими народами, що для сього „великого“ народа зістаєть ся дуже не велике місце. Причиною сього була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птоломей уявляв собі східну Європу — форма узької шиї між океаном і Меотідою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що за тісною місця з прикарпатських і донсько-кавказьких країв простягнулись на Птоломейській мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далі на схід, де Птоломей, чи його джерело — Марин з Тира, не знав в дійсности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птоломей виразно уміщує венедські осадки над берегом моря, „по Венедському заливу“, що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Тацита за германськими народами на лівім боці Висли згадують ся „на правім боці Свєбського моря“ Литовці, Aestii з їх торгівлею горючим каменем (янтаремь, Bernstein). Але ся звістка не виклю-

1) Germ. 43—4.

2) Пізнійше в IX—XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

3) Hist. Nat. IV. 27, Germania 46.

4) Оборонці ріжних „слов'янських“ теорій підносять, що Германія має географічне, а не етнографічне значіння, як і Сармати; але в сій часті „Германії“ Птоломей вчисляє ряд народів, котрі трудно не признати за германські. Що найбільше—можна признати, що Слов'яне ширяли ся, як низша верства, під панованнем тих племен. Се пробують довести археологічним матеріалом. Поки що доказів певних нема.

час звістки Птолемея: Венеди і Литовці могли на сїм побережжю сусїдувати¹⁾. Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Готів, як роблять иньші²⁾.

З згадних у Птолемея сусїдів венедекських не тяжко відгадати в Галіндах пізнійших пруських Галіндів (Голяд наших літописів), в Судінах — може пруських же Судавів; сї народи відповідали-б загальній згадці про Aestii на балтійським побережжю у Таціта. Тільки у Птолемея вони відсунені від балтійського побережжя осадами Венедів. "Осси" пригадують річку Оссу в Пруссії. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолемеєвій мапі між Вислою та „океаном“, не можна добре пояснити, і сама реальність їх лишаєть ся непевною³⁾.

Для визначення докладнійшої границі Словянищини з Фінами нема історичних відомостей. Таціт і Птолемей лише згадують про них, і Птолемей навіть всадив їх, як оден з „меньших“ народів над Вислу, вище Готів: очевидно, він не знав про них нічого крім імени. Звістки сих письменників свідчать тільки, що в I в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтійського моря⁴⁾. На другім кінці граничної лінії сліди

¹⁾ Браун (Разысканія с. 384), щоб погодити Птолемея зі звісткою Таціта робить иньше припущення — що Венеди означають і Словян і Литву. Але сей здогад, прийятий ще деким, противить ся всій сумі наших відомостей, і викликав тому рішучу відправу.

²⁾ Згадка Пітеаса про Готів над морем (у Плівія XXXVII § 35 — Gutones) перестала бути аргументом, з того часу як Міленгоф поправив її на Teutones (Deutsche Altertumskunde I с. 479). Деякі історики (от нпр. Wietersheim Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 145) мотивували уміщення Готів над морем тим, що вони пізвійше показують обізнання з морем; але в дійсности вони показую повне необізнання. Браун (Разысканія с. 29, нр. 331) містив Готів над морем, опираючи ся на оповідання Йордана (гл. 3), але джерело се дуже непевне (сам Б. бачить в нїм ріжні недокладности). Аргументи contra див. нпр. у Бремера ор. с. 826; він вказує на Таціта, але для Брауна нпр. Таціт і Птолемей говорять про ріжні стадії в міграції Готів.

³⁾ В Βοδάχοι бачили польських Полян, ще частійше в Ставанах „Славян“ (против сього див. Müllenhof с. 21, Крек² с. 293), в Вельтах — Οδέλται — Вільців-Лютичів, а Міленгоф (II с. 25) поправляв їх на Λατοβαί і т. п.

⁴⁾ Дуже важним для історії кольонізації було б піднесене лінгвістами помічення, що в найдавніші часи Фіни стикали ся з готськими й литовськими народами (десь значить коло Балтійського моря) і аж пізнійше, по розділі на свої головні галузи — західню й східню, стріли ся з Словянами. Готські елементи в фінській мові признають ся старшими від готської мови Ульфїла, значить належать до часів перед готською мандрівкою і тоді готська й литовська кольонізація мала-б іти клином між фінською й словянською, відрізуючи Словян від моря. Див. цитовану

присутності Фінів бачать в фінським імені Волги у Птолемея (Ρᾱ — у Фінів і досі Rhav, Rawa); також імя Урала — Δαξ̄ об'ясняють з фінського. Певнішу вказівку на фінську кольонізацію на полудні дають лінгвістичні сліди довгої культурної стичности між фінськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фіни жили на середнім або низьнім Поволжю. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнював катальог народів Германарихової держави, де бачили імена поволзьких фінських племен Мері й Мордви (не кажучи за більш пелєсні). Але не знати, чи дійсно тут маємо сі ймення, а не прості созвучности, і в кождім разі про територію згаданих племен не можна з нього витягнути ніяких вказівок¹⁾. Археологічні і антропологічні розсліди досі не могли ще нічого дати для розяснення сього питання²⁾. Пробовано ще використати неслов'янські назви в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше — в басейні Волги, Оки й Дона³⁾; але сі вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронології: вони вказують на неслов'янську людність (припустім — фінську) в часах перед слов'янською кольонізацією IX—XI в., але не мають доказової сили для давніших часів, бо під час слов'янського руху на захід і полудень слов'янські правітчинні краї могли (бодай по части) спустіти, і Фіни могли їх на якийсь час тоді опановати. Таким чином тут кольонізаційної границі не можемо вказати ближше, як те, що басейн Волги і великих озер був в головнім територією фінською.

працю Томсена, Довнера Vergleich. Wörterbuch der finnischen Sprache, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotsi. Одначе сі спостереження треба-б ще докладнійше й рижносторонійше перевірити й освітити, щоб на їх основі уставити кольонізаційні відносини перед великою міграцією.

¹⁾ Про катальог сей див. низше, в гл. III.

²⁾ Були проби оперти ся на поміченнях про розширення довгоголової раси в найдавніших находках, але етнографічного критерія з сеї довгоголовости супроти Фінів так само не можна зробити як і в иньших випадках: Фіни як і Слов'яне з фізичного погляду мішанні. Так само непевні і деякі археологічні прикмети в ролі етнографічних критеріїв. Див. статі Европеуса Die Verbreitung der Finnen in älterer Zeit (Verhandl. d. Berlin. anthrop. Ges. 1875), також Ztschr. f. Ethn. 1876 й ин. А. Богданова Антропологическая выставка т. IV I с. 141—2, і Comptes rendus du congrès à Moscou, I (Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale), Голубовскій Исторія Смоленской земли, Данилевичъ Очеркъ исторіи Полоцкой землі, й ин.

³⁾ Надеждинъ Опытъ вст. географіи русскаго міра. Барсовъ Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, 258—9. Голубовскій Исторія Смоленской земли с. 31 і далі. Новійші автори (Браун, Погодін, Нідерле) не посунули сеї справи на перед.

Виключивши території інших племен, дістаємо для старої слов'янсько-литовської колонізації чотирикутник, що обмежується лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на півдні займає край по середньому Дністрі й Богу, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східних притоків). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена слов'янсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит виразно уміщує їх на східній березі Балтійського моря, і це потверджується хорографічними й лінгвістичними поміченнями. Правда, у Птолемея Галінди й Судини сидять не на самому побережжі, а відділені від нього осадами Венедів, але це також помилка як перенесення на тій же мапі Фінів на середню Вислу, або ж на балтійським побережжі треба припускати інші литовські племена, упущені Птолемеєм. Ближче означити тодішню литовську територію можна тільки гіпотетично¹⁾. Орієнтуватись в тодішній литовській колонізації пізнішими етнографічними границями можна тільки до певної міри, тим більше, що і в означенні пізніших етнографічних границь є багато непевного. В пізніших часах східне побережжя Балтійського моря аж до Курішафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової літописи), — вони відтиснули відти Литовців. Литовці займають цілий басейн Німана, а навіть в басейні Березини і Припети (на лівім боці її) пробовано виказати неслов'янські (ніби литовські) елементи²⁾. Досі однак литовські елементи в поріччях Припети й Березини на певно не сконстатовані, а як і приймати їх, то ще велике питання: що треба-б тут зачислити до колонізації пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення Литви на півдні. Подібно як Слов'яни, литовські на-

¹⁾ Див. праці: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezzenberger, Bemerkungen zu dem Werke von A. Bielenstein (Извѣст. петерб. ак., т. IV, 1895). Погодинъ Изъ древнѣйшей исторіи литовскаго племени (Вѣстникъ археол. и исторіи, 1898). Kurschat Die Vorbereitung des litauisch-lettischen Volksstammes (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1899).

²⁾ Вже Надеждін вказував неслов'янські елементи на північ від Припети — Опытъ географіи русскаго міра; за ним пішов Барсовъ Географія² с. 74 і далі. Пробували їх потім вирізнити Филевичъ Исторія древней Руси с. 123 і далі, Кочубинскій Територія доисторической Литвы — Журналь Мин. Нар. Просв. 1897, I, с. 62, 78, Погодинъ Изъ исторіи, розд. IX. На жаль якихось певних результатів ці праці не дали (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI). В кождім разі нема підстави вважати їх категорично з слов'янської правітчини землі за Припетью (як то часом роблять).

роди разом з словянським рухом, в IV—V в., могли пересунутись на полудень і захід, полишивши фінським племенам північно-східню частину своєї території; могли опанувати тоді колишні словянські займанщини, та по якимсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею словянської колонізації — коли замкнулись полудневі і західні границі словянського розсіяння, і словянській колонізаційний рух, по реакції, відбив ся о північні границі.

Виділивши, хоч з певним, далеким приближенням для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і що найменше — землі між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном аж до моря (о скільки сї краї не були заняті готськими й литовськими осадами). Таке означенне праславянської території в головнім (з ріжними другорядними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою ¹⁾.

Не можу проминути мовчаннем, що при таким виводі словянської і спеціально східно-руської правітчини ми зовсім розминаємось з нашою історичною традицією, представленою автором вступних глав „Повісті временних літ“. Для нього вихідною точкою словянської колонізації було середнє й нижнє Подунавє, і словянське розселеннє у нього йшло на північ, північний схід і схід. „По мнозѣхъ же временехъ, каже він, сѣли суть Словени по Дунаевѣ, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарская; отъ тѣхъ Словенъ розидоша ся по земли и прозваша ся

¹⁾ В головнім стрічаємо його вже у Суровецького (Śledzenie początku narodów słowiańskich — Dzieła вид. Туровского с. 382) і потім у Шафарика Slov. starožit. I, 10 § 1. Численних новіших праць, що стоять на сїм становищу, не буду вчисляти, а згадаю про їх відміни. Відміни сї в поодиноких поглядах головнє такі: деякі на сході прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, инші, розширяючи прасловянську територію на північний схід, огранічують на полудневім заході, вважаючи басейн Дона заселеним чужеродцями. Деякі протягають словянські границі далі і на захід—на вододіл Висли й Одера, або й до самого Одера. Одначе від розширення на схід повздержують несловянські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити. Західню границю ставить виразно Птолемеї. Необережно висловлена гадка Нідерле (Staroveké zpravy с. 69, Sl. Starož. I с. 30), що словянські осади над Дніпром могли сягати до моря, потім взяті ним назад (ib. I с. 260).

имени своими“¹⁾). Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську колонізацію; се невдала гіпотеза кнївського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли пам'ять про словянську міграцію вже затерлась; піддали її різні факти—як згадки народньої поезії про Дунай, біблійне оповідання про загально розселенне народів з полудня, а головню мабуть навіяли її свіжіші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунав'я в X—XI в. Навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значіння для історії словянської міграції²⁾).

Мушу згадати ще новішу теорію — популярну головню в історіографії російській, — що правітчину словянську уміщує на Підкарпатю, в Галичині й сусідніх частях Волини. Головною і властиво одинокою підставою сеї теорії (що правда, ніхто докладніше аргументувати її й не постарав ся досі) послужило поміченне, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії показує територія на полудень від Припети й на захід від Дніпра, особливо теперішня Волинь і Галичина³⁾. Сі хорографічні помічення самі таким чином не дають підстави обмежити сеї правітчини західною, прикарпатською частиною. Нема ніяких причин виключати придніпровських країв, з хорографічного становища також вповні словянських⁴⁾ (а й сліди несловянської колонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра, як казав я, ми не маємо права переносити в часи пра-словянські та виключати сі землі з словянської правітчини, бо в сих несловянських елементах могли відбити ся переміни з часів словянського розселення). Нема причини абсолютно виключати і Прикарпатя, але класти во главу угла словянської правітчини саме прикарпатські краї

¹⁾ Іпатський кодекс с. 3.

²⁾ Про традицію дунайської правітчини в пізнійшій письменстві і противну їй теорію сарматську, що у західніх письменників виступає ще скорше (у равенського космографа, VII в.: *Scytharum patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia*), найповніше у Нідерле *Slovanské starožitnosti* розд. I. Тут і критика аргументів дунайської теорії, які були виставлювані нечисленними її оборонцями (як Дрінов, Самоквасов, Піч, з наших Ф. Вовк).

³⁾ Надсждін ор. с., Барсов Географія² с. 73, і новіші праці: *Ист. древней Руси* Филевича, цитована монографія Смоленщини Голубовского, і особливо Курсь русской истории Ключевского (I с. 22)— найбільш авторитетного представника сеї теорії.

⁴⁾ Історичні звістки — напр. текст Йордана, на який покликають ся Ключевский — також не дає ніякої підстави до того, аби тримати ся виключно Прикарпатя. Та й звістки се пізнійші, уже з часів словянського розселення.

незвичайно трудно супроти того, що тут як раз маємо ясні сліди иньшої кольтонізації в близшім сусідстві — гірські краї карпатські займають племена безсумнівно несловянські (тракийські правдоподібно¹⁾), і в сучасній хоробрافیі Карпатів ми справді маємо масу елементів несловянських, може новіших—волоських, а може й старіших. В часи старшого германського руху підкарпатське підгір'є займає германська кольтонізація (була тут в III—IV вв. перед Хр.). Перед ним могла тут бути й словянська кольтонізація, але могла бути й иньша, напр. кельтська, як по иньших областях тодішнього розширення Германців²⁾. Полуднева частина галицького підгір'я — поріччє середнього Дністра, як ми бачили, в часах індоєвропейського розселення зайняте характеристичною культурою глиняних будовель, яка розширяєть ся відси зовсім не в напрямках пізнішого словянського розселення на північний захід і північний схід, а на полудне і схід, і не полишає в районі пізнішого словянського розселення скільки небудь виразного наступства. Всі ці факти роблять для Прикарпаття ролю словянської правітчини майже неможливою. Заразом отся маленька аналіза може послужити ілюстрацією, як трудно пересувати сю правітчину куди небудь з тої просторони, яку ми вище визначили для неї³⁾.

Поява осібногo імени для певногo народу буває звичайно одним з характеристичних симптомів довершеногo відокремлення. Для Словян ми маємо його тільки в звістках з I в. по Хр. Вони виступають у авторів I—II в. по Хр. під назвою Венедів: Venedi у Плінія, Veneti

¹⁾ Про се низше, в гл. III.

²⁾ Про сі здогади про Кельтів див. тамже.

³⁾ Не уважаю потрібним застановлять ся на ріжних зовсім ненаукових і фантастичних розширеннях словянської території в ріжних теоріях, що вважали Словян тубильцями в Германії, на Балканах і т. и. Підставою для них служила тотожність або подібність імен; таким чином до Словян зачисляли ся нпр. Венети італійські й арморійські; за тим ішло накручування на словянське ріжних чужих імен, напр. Свевів = Свевів на Словян, Семнонів на Ziemiai і т. и. Проби — підперти сі теорії далеко ранішого словянського розселення на заході і полудневім заході археологічними доказами, як то подибуємо особливо у чеських археологів, не можуть переконувати, бо їх докази самі ще не мають доказової сили. Огляд сих теорій і їх старшої літератури див. у Крека² с. 313—6, огляд новіших праць сього напрямку—Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LIII і XV, Наук. хроніка. До нашої історії з них близше належать: численні студії нашог о земляка Ол. Наргицького, зведені в його „Старинній історії Галичини“. т. I, 1894, Самоковасова — Исследования по истории русскаго права, I—II (1896—7), Филевича История древней Руса, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

у Тацита, *Ovvedai* у Птолемея¹⁾. Значінє сього імени — *Venedi*, неясне; очевидно се не була свійська назва²⁾; через Германців перейшла вона в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Росиян *Venäjä*; самі Німці досі звуть Венедями декотрих західніх Словян (Лужичан і Словінців)³⁾.

Прокопій (VI віка) оповідає, що давнійше Словян взагалі звано *Σπόροι*: се слово він толкує з грецького слова *σπαίρω*, розсіваю, „бо залюднюють край розкиданими осадами“. Відкидаючи сю хибну етимологію, се слово часто звязують з словянським *Серб* і уважають се давнішим своєнародним іменем Словянства⁴⁾. Шукали їх в Птолемеївих *Σέρβοι* (варіанти *Σέρωι*); але ці *Σέρβοι* сидять далеко на сході, в околицях Волги⁵⁾. Документально ж імя словянських Сербів виступає донерва в памятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальне значінє, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два зовсім ріжні словянські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусіли мати свою власну загальну назву для означення національності: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західніх. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від

¹⁾ Старші звістки, що прикладають ся часом до Словян, непевні — про них *Niederle Slov. Star.* I с. 190 і далі.

²⁾ Цайс (с. 67) обясняє се слово з гот. *vinja* = пасовище, лука, осадники на луках; се обясненє за браком ліпшого приймало ся часто. Останніми часами вийшов на верх вивід з кельтського *vindos* — білий; вказують дійсно цікавий факт — широке розповсюдненє пня *vend*, *vind* в хорографічних і особистих іменах на кельтській території. Але стичність Кельтів з Словянами — річ досі не доведена. Обясняли Венедів і з словянського *vet*, вацци — більший, отже „велетні“ (против сього виводу Брікнер в *Archiv f. sl. Phil.* XXII с. 236) Звязували їх з іменем Вятичів (Гільфердінг, Браун, Веселовский), і т. и.

³⁾ *Slavos, quos nos Vionudos dicimus*, каже Алькуїн про побіди Кароля Вел. (*Monum. Germ.* Epist. IV с. 32).

⁴⁾ Так думали вже Добровский і Шлецер, потім Шафарик I. 7, 15 і Цайс с. 67 (обережно). Етимологія слова *Серб* неясна, див. про неї екскурс у Крека²⁾ с. 248 і далі. Новіше обясненє Нідерле — *Σπόροι* з *Βόσποροι* (*Über die Sporoī des Prokopios* — *Archiv* т. XX) стріло ся з однодушною опозицією в науці. Зауважу ще, що з словом *Серб* отавить ся в звязок наше *серб*, *сябр* = спільняк в господарстві. Про тожність Сербів = *Σπόροι* = *Spali*, що припускали декотрі, див. низше.

⁵⁾ Прокопій *De b. Got.* III. 14. Птолемей V. 9 §. 21.

*слоу, слово: люде що говорять зрозуміло, в противність чужеродцям— „Німцям“, що не вміють говорити¹⁾). В чужеземній традиції вона одна-че приходить звичайно з вставним *κ*: Sclaveni, Sclavini, Σκλαυηνοί, Σκλαβηνοί. арабське Сакаліба, пізнійше також і з *т*: — Σθλαβηνοί.

Скільки небудь докладні відомости про Словянство ми взагалі починаємо мати тільки з часів його остаточного розрізнення, спричиненого, чи лінше сказати — завершеного великим словянським розселенням: ослабленням територіальної звязи, приладженням до нових і відмінних обставин, пожитем і мішанням з чужеродцями. Але так як свого часу серед народів індоєвропейської родини, так і в сімї словянських племен етнографічна диференціяція зачала ся задовго ще перед сим розселенням.

В лінгвістиці згожують ся на тім, що язикова диференціяція серед Словянства зачалась ще на правітчині, довго перед великою словянською міграцією, а відміни язикові були тільки одним з симптомів етнографічного розрізнення. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показало ся на добре се розрізнення між головними галузями Словянства — західною й північно-східно-полудневою, не довели до результатів²⁾, але факт дуже ранньої диференціяції не підлягає сумніву. Чи будемо триматись генеалогічної теорії, що приймає утворення з прасловянської маси насамперед двох чи трьох осібних галузей, а з них аж пізнійше вирізнення поодиноких племен, чи далеко реальнішої теорії „переходів“ чи „хвиль“, що вказує на переходові явища й стичности між поодинокими мовами всіх груп, — се не робить ріжниці³⁾. В обох разях буде певним, що ще перед розселенням при-

¹⁾ Словян від слово виводив Коляр. Против сього виступав Добровський (Čas. Čes. Mus. 1827). Шафарик (П с. 25, 8), недавно ще Брек²⁾ с 300 підносили, що наросток *енин* вказує на місцевість, має географічний початок; та ледво чи можна се так виключно брати; пригадаю хоч би народню форму: Нѣмчинъ замісь Нѣмецъ. Інші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому. Але при тім не выясненою лишаєть ся однаковість вставки *κ* в західніх і орієнтальних передачах словянського імени.

²⁾ Про них нпр. у Нідерле О рѣчю с. 122—3.

³⁾ Генеалогічна теорія погіршає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етнографічну одиницю всюди і завсїди складає сума локальних, дрібних варіацій, що переходять з одної групи в другу певними посередніми відмінами. Словянські галузи — східня, полуднева й західня, лучать в собі певними спільними прикметами групи окремих діалектів, яких диференціяція може бути так само давня, як і знаменні відміни самих галузей. Справедливо каже Бругман (Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen): не можна собі уявити мови якоїсь більшої народньої маси, котра-б мала за собою дов-

готовались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед Слов'янства, які тільки виразнійше виявились після розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етнографічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення Слов'янства вповні відповідає його діалектичному поділові, а поодинокі слов'янські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й лінгвістичні цілоти. Це показує, — і се нині признаєть ся загально — що велика слов'янська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі давніші відносини сусідства¹⁾. Слов'янська купа розкотила ся в різних напрямках з праслов'янського центра в його периферію без замішань і перебоїв. А з сього виникає важний вислід, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню слов'янських племен на правітчині, і теперішнє розміщення слов'янських народів відповідає їх угрупованню на правітчині. Таку гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших, талановитіших заступників новітньої лінгвістики: „Порівнявши ці колонізаційні відносини Слов'ян в передісторичні часи (по теорії переходів) в історичними, помічаємо, що не вважаючи на значні перемини занятої Слов'янами території в історичних часах, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такій, які мусимо приймати для передісторичних часів“²⁾.

Сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє підтвердження в історії колонізації: Слов'яне в остатнім розселенню переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переваж-

ший процес розвою, а була-б без діалектичних відмін. Теорія вповні одностайного праязыка — чи індоєвропейського чи праслов'янського — се фікція, бо перше ніж такий язык сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу. Се визначив з усею виразністю Дельбрік що до індоєвропейського языка, а в славистиці сей погляд з цілою рішучістю розвинув Ягіч в статі *Eine einheitliche slavische Ursprache?* (Archiv XXII). Ділячи Слов'янство на лінгвістичні групи: західню, східню й полудневу, він дивить ся на сей поділ не з генетичного погляду, а з становища сучасної статки, і такий погляд все більше знаходить собі признание.

¹⁾ Уважаючи на повторення однакових етнографічних назв в різних частинах Слов'янщини, колись слов'янську колонізацію порівнювано навпаки з розсіпаною всушім грою карт. Але однакові етнографічні назви не значать, що то одно плем'я розбило ся на часті, і слідів такого „розсіпання“ в Слов'янстві як раз зовсім не можна вказати.

²⁾ J. Schmidt *Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus* II с. 198. Сей погляд при нагоді, в полеміці з Лескіном підпер рішучо Ягіч (*Einige Streitfragen* — Archiv XX с. 22), вважаючи пізнійший образ слов'янського розселення „досить докладною відбиткою передісторичного слов'янського мікрокосма“.

но тихомирно; про се свідчить сама невідомість і мовчанне джерел про те, як відбуло ся слов'янське розселення. Порожні, спустілі простори протягом III — V в. відкривали ся на слов'янським пограниччю на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож кольонізаційне розпросторення Слов'ян могло йти досить правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи далше від кольонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючи ся наперед, племена далше висунені на захід або полудень. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціація мусіла-б наново початись аж після розселення

Сі спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнійшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення поодиноких слов'янських галузей перед розселенням, на правітчині, відгадувати порядок і напрями слов'янської міграції.

Відповідно до положення Української Русі на сучасній мапі Слов'янщини, ми повинні умістити наших предків в полуднево-східній частині праслов'янської території. Значить, коли ми правильно означили територію слов'янської правітчини, то на оселі племен східно-полудневої, української групи припадає східно-полуднева частина того праслов'янського осідку, а саме — поріччя середнього Дніпра. Як ціла слов'янська кольонізація йшла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами слов'янської кольонізації, які розглянемо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпровю, де він міг бути автохтоном в тім значінню що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає. Такий логічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули. Розуміється вповні незмінною в своїх границях ся праслов'янська, чи спеціально східнослов'янська територія не могла бути. Рух полудневих сусідів — земляків з сатем-групи, іранських і тракийських народів на полудневий схід і захід, опорожнивши значні простори в сусідстві праслов'янської території, міг викликати розширення слов'янської кольонізації на полудне. Пізнійший рух з Азії досить замітний по фактам археологічним та історично-етнографічним, викликавши пертурбації в степовім поясі, міг спричинити поворотний рух тої праслов'янської кольонізації назад.

За помічю сих даних ми можемо робити проби — хоч би скромні, орієнтованія в культурнім матеріалі нашім. Ми бачили вище, що як раз на границі передстенового пояса з лісовим на Подніпровю ми

помічасмо певну культурну границю — в передстеповім поясі розвивається та характеристична культура глиняних будов і уривається потім, не лишаючи продовження в ізнійшій культурі сих країв; тут же розширюється похоронний обряд з посипанням мерця червоною фарбою; потім та течія середноазійська, в залізній культурі, що перехрещується з культурними впливами грецької кольонізації побережа. На границі ж лісового пояса і далі, за лінією лісу бачимо похоронні поля, що з Подніпров'я тягнуть ся і далі на захід; від передстепового культурного матеріалу, як ми бачили, вони відбивають сорозмірною бідністю і одностайністю життя, браком різких змін і потрясень — принаймні в дотеперішнім їх матеріалі. Коли дані історичні і лінгвістичні нам кажуть, що сей лісовий пояс був по всякий правдоподібности осідком словянським, а краї степові були зайняті людністю іранською, — в культурі похоронних піль і в раніших культурних останках ми можемо бачити останки словянського життя і в них образ його культурної еволюції, а в долгоголовій людности сих культурних останків — репрезентантів старого словянства. Тутешній антропологічний тип одначе, як ми бачили — не відрізняється ся від дальшої передстепової і степової людности з часів перед азійською міграцією; домішка короткоголового типу виглядає як чужородна домішка з якоїсь азійської течії, може якихсь тюркських елементів. Але антропологічний матеріал поки що дуже убогий, і тяжко тут робити які небудь дальші виводи. Коли культура глиняних будов не проявиться ся ані далі на захід ані далі на північ, здобуде ще більше правдоподібности висловлений останніми часами здогад, що се культура тракійська, і зникла вона з наших країв з міграцією в балканські і закарпатські краї тракійських племен. Але границі культур не мусять вповні згоджувати ся з племінними границями, — хіба з де-більшого тільки, — незалежно навіть від кольонізаційних змін, коли одна кольонізація вступала в старі сліди життя і культури своїх сусідів. Тому звичайно оден культурний тип заходить за другий — як ми й бачимо в археологічних нахідках.

Стільки небогато вважав я можливим сказати що до нашого орієнтування в археологічних слідах людського життя на нашій території, — почавши від пізнього неоліту. Далі, в ранній неоліт або в палеолітичну добу не сягають ніякі етнографічні критерії, ніякі лінгвістичні виводи з мов індоєвропейських чи мов інших груп, і зовсім даремно б було на се спокушати ся і фантазувати.

Еволюцію людського життя на словянській території, від неолітичних часів зазначили нам з грубого археологічного викриття. Вони показали нам тяжкий розвій тутешнього життя в глухих кутах лісового поясу, далеко від живішого життя побережа і степових країв, з їх

лекшими і живішими зносинами з культурнішими краями. В порівнянні з культурними краями жите лісового Подніпров'я запізнило ся на багато століть. Бронзова культура, що зайняла там майже ціле тисячолітє й дійшла високого розвою, сливе не дійшла сих сторін, — захопила сильнійше побереже Подоне, Прикарпате, але в краї слов'янської правітчини, Подніпрянські особливо—ледво доходили її слабі рефлекси. В Гомерівську добу сі краї мабуть ще жили в пережитках неоліту; відблиски бронзової й залізної культури, долітаючи сюди, примішували ся до старої неолітичної культури, але камінь і дерево мусіли зіставати ся тут головним матеріалом, коли навіть в центральній Європі металічна культура була в повній силі. Докладнійший розелід тутешніх могильників (поки що — найбільше занедбаних, власне через бідність і непоказність їх культурної обстанови) дасть з часом можливість ліпше прослідити еволюцію тутешнього жита¹⁾. Результат сеї культурної еволюції — в виді образу культури слов'янських племен в епоху розселення і безпосередно по ній на підставі даних археологічних, лінгвістичних і історичних подамо низше. Деяке понятє про ті зверхні фактори, під впливом яких розвивало ся жите слов'янських країв протягом тисячолітя, що ділить епоху слов'янського розселення від перших історичних відомостей про Схід Європи, — дадуть нам звістки з історії Чорноморя. Схована в глибині лісів Слов'янщина була глухим кутом, куди новолі, ослаблено долітали рефлекси політичного і культурного жита більш культурного Чорноморя і сусідніх степів, де стрічали ся й нерехрещували ся культурні впливи середземельної і передне-азійської культури з течіями середне-азійськими. Безпосередно в територію, висліджону нами для Праслов'янщини,—історичні звістки наші не заходять сливе зовсім, то значить дають кілька відірваних, небезсумнівних імен, кілька натяків—в звязку з докладнішими вістями про полудневу, чорноморську колонізацію. В сім звязку ми й оглянемо їх низше.

---

¹⁾ Се повинно бути найважнійшим завданнем східно-слов'янської археології, яка навпаки хапаєть ся за показніші пам'ятки античної та т. зв. скитської культури.

Ш.

Історичні дані з часів перед словянським розселенням.

Які маємо історичні відомости про східню Європу за тисячоліте перед словянським розселенням, маємо тільки з античної традиції, а сій відкрила перспективу в ті далекі „гіперборейські“ краї грецька колонізація Чорноморського побережа. Правда з сих глухих і далеких чорноморських осель також тільки рідкі і убогі вісти доходили до більших центрів грецького та римського життя і в ту літературу, що розвивала ся там. Але сим небогатим рефлексам в античній літературі, та убогим останкам місцевої епіграфіки — фрагментам написей з чорноморських осад, недогризеним зубом часу, завдячуємо велику пайку того що взагалі знаємо про жите Східньої Європи сих часів. І з сеї причини свій перегляд відомостей мусимо зачати від самої сеї грецької колонізації, — тим більше, що вона була не тільки джерелом відомостей про Східню Європу; але і джерелом, з якого йшли проміння культури в глибину східно-європейського суходолу. Було се його вікно в Європу, в культурний світ, майже одинокє в тих часах.

Колонізація ся розвинула ся під впливом торгівлі, що вела ся на побережах Чорного моря. Торговля ся дуже стара. Сліди чужоземної, полудневої торгівлі на нашій території ми можемо бачити від кінця неолітичної культури: екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (камяної культури і ранньої металічної), чужесторонні сорти каміння, мідяні й бронзові вироби вказують зовсім виразно на істнованне таких зносин і торгівлі. Хоч при теперішнім стані нашого археологічного матеріалу не можна категорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але багато з того безперечно приходило таки звідти. Таким чином найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії. Найдавніші провідники чорноморської торгівлі, на яких може вказати історія, були Фінікіяни і малоазійські Карійці. Торговельні зносини їх з пів-

нічним берегом Чорного моря не підлягають сумніву супроти того що знаємо про їх зносини з полудневим побережем Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінійська і карійська торгівля лежить за границями докладнішого знання; історичні часи застають сю чорноморську торгівлю вже в руках Греків.

По традиції, головну ролю при тім мала відограти славна азійська республіка Мілет. Заснована Йонійцями на території Карійців, Фінікіян, і ще славних мореплавців Критян, ся осада стала натуральним учасником фінійсько-карійської торгівлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила в ній місце тих своїх попередників. Почавши торгівлю, Мілетяне далі заснують на чорноморським побережю свої постійні факторії (про фінійські та карійські факторії на північному березі не маємо відомостей). З сих факторій в вигідних обставинах витворюють ся постійні осади.

З значніших кольоній північного чорноморського побережа виразно звуть ся мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей; до них же, певно, належала більшість менших, заснованих Мілетянами безпосередно чи посередно—їх кольоністами з старших кольоній. Страбон каже, що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду¹⁾, і взагалі Мілетяне уважались головними кольонізаторами Понта. В сій традиції мусіла задержати ся пам'ять головно про ініціативу Мілетян в закладанню факторій і кольоній, залюдняли ся-ж вони кольоністами з різних міст: заселити власними силами всі кольонії, що вели свій початок з Мілета (рахували їх на вісімдесят!), мілетська громада, розумієть ся, не була в силах. Де які ж з чорноморських кольоній були засновані таки й зовсім незалежно від Мілетян. Так одну з найважніших кольоній — Херсонес засновали виходні з Гераклеї Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головно Меґарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважнішу ролю по Мілетянах. Фанагорію засновали виходні з Теоса²⁾.

Початки сеї кольонізації сягають дуже далеких часів. Одинока мілетська кольонія на північному побережю Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датуєть ся серединою VII в. перед Хр. Але такими датами звичайно означаєть ся вже остаточне сформованне кольонії, початки-ж факторій і перших осад мусимо класти на ще ранішні часи. Коли заснованне деяких колоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датуєть ся VIII віком, навіть початком його, то певно, що вже тоді істнували бодай початки осад на північному побережю. VIII—VI віки були часами особливо інтензивної мілетської

¹⁾ XIV, 1. 6.

²⁾ Аріан у Евстатія 549.

кольонізації; се мало свої причини в тяжких обставинах сієї республіки: VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а потім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — война демократичних і аристократичних сторонництв, що могла багатом надати охоти шукати долі в північних краях.

В археологічній матеріалі Чорноморя ся перша, мілетська доба тутешньої кольонізації донедавна представляла ся досить слабо, але останніми часами пам'ятки іонійської культури виходять на яв все в більших масах не тільки в останках самих кольоній, а й за їх околицями, та вказують на значну інтензивність торговельних зносин і культурних впливів уже в VII в. В світлі сих фактів набирають відповідного значіння і ті пережитки грецького архаїзму, що довго держали ся в чорноморськім житю, ведучи свої початки просто з мікенських часів, і були пересажені і закріплені в сім чорноморськім світі першими кадрами кольоністів. З VI віку, з доби Пізістрата слідний сильний атенський вплив — він полишив числені пам'ятки по собі в атенській чернофігурній посуді тих часів, що з часта стрічаєть ся в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. І потім з певними моментами ослаблення або переривами (в одну з таких перерв V віку дуже визначну ролю в чорноморській торгівлі здобуває о. Тазос) атенська торгівля і атенські впливи культурні панують на нашім побережю протягом V, IV і в початках III віку. Докази того в виді атенської посуду з червоними фігурами, в незвичайнім багатстві лишили ся не тільки на місцях чорноморських кольоній, але в величезній масі стрічають ся в могилах і останках осад середнього Подніпров'я (в полудневій Київщині). Навіть в мові написей іонійських кольоній нашого побережа слідний в сім часі сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить ся міцно свого дорійського діалекту). Не вдовольняючи ся пануванням на тутешнім торгу Аteni пробували стати ще міцнішою ногою на сім побережю. В V в. маємо звістки про кілька морських експедицій на Чорне море (Арістїда, Перікля), і досить правдоподібним здаєть ся, що в епоху найбільшого розвою морської сили Аteni і наше побережє було введено в круг атенської гегемонії¹⁾. Опорним пунктом атенських впливів був Німфей на Керченській протоці, на полудне від Пантікапея; там була атенська залога. Але підчас розгрому атенської держави при кінці V в. пропала ся опорна база: Боспоряне захопили Німфей, атенський комендант віддав сю кріпость боспорському володареві²⁾ і Аteni, очевидно, помирили ся з сею утратою:

¹⁾ Про се див. особливо в статях Брандіса.

²⁾ Aeschinis III. 171.

вдовольнили ся вигодами торгівлі і підтримували приятельські відносини з боспорськими володарями взаїмну за ті особливі торговельні пільги які давали вони атенській торгівлі. Так було в IV в. З упадком Атен в III—II в. в археологічнім матеріалі виступають на перший плян мотиви й фабрики Малої Азії, Родоса, Александрії. Александрійські впливи проявляють себе особливо сильно і помітно. Далі, уже від II віка виступають вироби італійські, римські спеціально, що зміцняють ся ще більше з розповсюдженням політичного впливу Риму на нашім побережжю (в I в. перед Хр.) і панують аж до упадку Римської держави. Аж потім, по більших або меньших — як в котрій місцевості—перервах бурного періоду мандрівки народів, виступає наслідник і наступник сих римських впливів — візантизм, що свого розцвіту і сили доходить в Юстиніанову добу і служить головним культурним фактором тутешнім аж до XI—XII в.

Так представляють ся головні напрями торгівлі й культурних впливів і зв'язаних з ними — кольонізаційних течій в сих грецьких осадах¹⁾. Тепер оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній²⁾.

Починаючи від заходу першою з грецьких кольоній на тім побережжі була Тіра, на місці тепірешнього Акермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіуса („Зміїна“), потім названа вона Тірою від імени ріки³⁾, мешканці звались Тіряними (Τυρανοί). Се була мілестська кольонія, невідомо коли заснована, звісна в джерелах IV в.⁴⁾ Вона становила особну республіку, з вічем і сенатом (βούλη) та чотирма архонатами на чолі. Відомо про неї дуже мало. В середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мезії; останні звістки про неї маємо з другої четверти III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона загинула під час готських нападів⁵⁾. Останній відблиск її добрих часів—се монументальні написи цісарських декретів 201 р., що підтвержували Тірі свободу від мита при довозі і вивозі товарів⁶⁾. Т. зв. Скіми, письменник II або скорше I в. перед Хр., підносить вигоду Дністра для плавання, гарні пастовні по

¹⁾ Див. статю проф. фон-Штерна: Значеніє керамическихъ находокъ на югѣ Россіи для выясненія культурной исторіи черноморской колонизаціи (одеські Записки XXII, 1900), де зроблено першу пробу освітити історію чорноморську торгівлю на підставі находокъ головво керамічних, і візнійші публікації Йогож: Музей одесскаго общества I—III, Die griechische Kolonisation й ин.

²⁾ Літературу див. в примітках (1). ³⁾ Пліній Hist. Nat. IV 12.

⁴⁾ Згадуєть ся в перше у т. зв. Скіяка.

⁵⁾ Mommsen Römische Geschichte V с. 217—8.

⁶⁾ Inscr. Ponti Eux. I ч. 3.

Його берегам і богатство риби; Деметра з колосками (або самі колоски) і Діоніс з лозою на монетах вказують на інші ще джерела тутешнього достатку й торгівлі — хліб і вино.

На тім же лимані, наспроти Тіри лежало иньше, менше значне місто, звістне теж від IV в. — Ніконіон. Далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісіаків (як думають, на місці Одеси), порт Істрия і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

Теперішній острів Березань, в устю Дніпровсько-Бозького лиману, в тих давніших часах бувши виступом, півостровом, звязаним з північним берегом, — служив в перших стадіях грецької колонізації досить важною факторією. Пороблені останніми роками досліди відкривають інтересні сліди осель з тих перших віків, кінчаючи V віком перед Хр.¹⁾ Правдоподібно, з розвоєм торговельного значіння Ольбії, положеної далі, в глибині лиману, березаньська оселя стратила своє значіння і острів зістав ся простою морською стацією, якою бачимо його пізнійше.

Ольбія лежала при лимані Гпаніса-Бога, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Лініського. Ольбією зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіополітами; посторонні звали Ольбію Борістеном, задля близькості Борістена-Дніпра, а мешканців її називали Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада²⁾. Ольбія і Пантікапей — то були найславнійші мілетські колонії на нашім побережю. Заснування Ольбії античні джерела (т. зв. Скіми) кладуть на часи „медійської зверхности“ (VII в.), а в каталогу Евзебія-Броніма воно датується 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна вважати часом остаточного сформовання сієї осаді, а початки її могли бути положені далеко скорше. Систематичні розкопки, розпочаті останніми роками, викрили сліди початкових земельних укріплень, котрі поволи заступали ся кам'яними мурами. Старі мурі дуже гарної будови V—IV в. незвичайно сільні, до 3 метрів грубости, і будовані дуже солідно і багато, обложені гарно витесаним камінем, свідчать не тільки про оборонність, але й заможність і богатство міста³⁾. В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія справді була богатим і важним

¹⁾ Про сі розкопки звістки Штерна в Записках одеського товариства XXVII і XXVIII і статя його в Кюю, 1909, також Извѣстія XIV арх. зїзду с. 91.

²⁾ Див. розвідку Штерна в XVI т. одеських Записок; Пападімітріу недавно (ibid. XXVIII) доводив, що емпорієм Борістенітів, потім Борістеном звали ся Березаньська оселя. Ся стара назва, очевидно, звучить і в нинішній.

³⁾ Див. особливо новіший реферат Фармаковського про розкопки 1901—8 рр. в Извѣстіях арх. ком. кн. XXXIII.

містом. Не тільки розжила ся сама, але встигла вже взяти під свій культурний вплив сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо еленізованих Скитів Каліпідів, а й дикіші Скити та їх царі не могли устояти ся перед чаром грецької культури — як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот). Сі впливи її не обмежили ся близшою околицею, а йшли далі, в глибину варварських країв, по поріччях обох великих рік, що сходили ся під Ольбією — Дніпра і Бога. Те що розвідав ся Геродот під час свого побуту в Ольбії, показує на широкі торговельні звязки, що виходили далеко в глибину краю, і безсумнівно з Ольбії головню йшли культурні впливи в центральну Україну. Вона була головним огнищем грецької, взагалі середземельної культури в останнє півтисячолітє перед Хр., що полишила свої сліди в нахідках Подніпров'я.

П'ятий вік і перша половина четвертого були часом найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом багатства для неї були торгівля й господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тіри¹⁾. Крім того, по словам Геродота, в Дніпровім лимані добували сіль — велика се була вигода для солення риби, важного предмету торгівлі. Місто було незалежною республікою, правилось народнім вічем і сенатом (βούλη), езекутивну власть мали архонти й стратіги, скарбу пильнували колегії „девяти“ й „одинацяти“, а торгівлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів; взагалі завдяки численним написам устрій Ольбії відомий ліпше від иньших тутешніх міст.

Та за тим розцвітом, в яким бачимо Ольбію за Геродота, наступили для неї гірші часи. В 2-ій пол. IV в. їй прийшлося витримати тяжку війну з якимсь Зопріоном: як звичайно приймають, був то воевода Александра В. Громада мусіла напружити всі свої сили і шукати надзвичайних засобів, щоб устояти ся. „Борістеніти обложені Зопріоном, дали свободу невільникам, признали чужеземцям горожанські права, заложили нові книги (правдоподібно — списали довги в заміну жертв на оборону), і тим способом змогли оборонитись від ворога“, оповідає пізнійший письменник²⁾. Але за сим потрясенням прийшли нові біди — Ольбії тяжко приходилось від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях—від „Галатів“ як вони звуть ся в місцевих написах (думають, що то були Бастарни або дунайські Кельти), також від Скірів, пізнійше—від Гетів. З декрету на честь Протогена, ольбійського громадянина — найбільшої й найінтереснійшої

1) Геродот IV. 54, Скімв.

2) Macrobiū Saturn. I. 11. 13.

ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.¹⁾), бачимо, що Ольбія тоді мусіла відкупатись від сарматських орд рік-річними „дарунками“, чи по prostu сказати — данею. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї“ місто цілком збідніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Пізнійший Діон Хрїзостом каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги²⁾. Немалий час, — хоч може і не безпереривно, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царів. На се вказують монети Ольбії з іменами кількох варварських царів³⁾ — на жаль без хронології. Нарешті в 2-ій чверті I в. перед Хрїстом Гети цілком зруйнували Ольбію, „як і всі інші міста на лівім (північнім) березі Понту аж до Аполлонії“ (коло теп. Бурґасу). По словам Діона Хрїзостома Ольбіюполіти тоді розбіглись і вернулись на старі повілиця пізнійше — „як здасть ся, за приводом (чи дозволом) самих Скитів, що потрібували торговища і зносин (торговельних) з Греками, а ті перестали приїздити до них по зруйнуванню міста“. Ся пова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто літ пізнійш дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр. Вона займала тільки незначну частину старого міста; купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити одної цілої статуї: все було покалічене. Се справді потвержують і новіші розкопки: нове місто, убоге і нужденне, займало тільки частину старого. Сама людність змінилась, каже Діон, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потведжують написи де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен⁴⁾. Та по словам того ж Діона, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і з сильною участю варварських елементів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходило ся жити серед трівог, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокійного життя сього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. Борістеніти зходять ся послухати

¹⁾ Inscriptiones Ponti Eux. I ч. 16. Перегляд питання про час декрету у Латвішева оп. с. гл. III.   ²⁾ Oratio XXXVI.

³⁾ Фарзоа, Інісмея, Канїта, Сарїї, Скілюра; з них Скілюр правив мабуть в другій половині II в. перед. Хр.

⁴⁾ Аналіз варварських імен написей нашого побережа дав В. Мілер в розвідці: Етнографическіе слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. П. 1886, IX, теж коротше в т. III Осегинских этюдів.

заїзжого рїтора на улюблену тему — про Гомера, про Ахіля, що був предметом місцевого культу—але приходять узброєні, брами міста замкнені, і на мурах стоїть воєнний прапор, бо Скити попереднього дня набігали на ольбійські землі. Се ілюстрація ольбійського життя всіх цих столїть.

На сю вічну боротьбу з варварськими сусїдами не ставало Ольбїї своїх сил. Коли першою силою в понтийських сторонах став Мітрїдат, Ольбїя, як і иньші чорноморські кольонїї, шукала у нього помочи і захисту; недавно віднайдена ольбійська надпись кинула світло на сї зносини її з Мітрїдатом¹⁾. Коли Мітрїдат згинув в боротьбі з Римом, Ольбїя шукає помочи і опїки Римлян. Не знаємо подробиць цих відносин довший час: джерела не говорять про Ольбію спеціально. Але нема сумніву, що за Нерона, коли римське правительство енергїчно вмїшало ся в чорноморські відносини, і римські війська боронили від варварів Херсонес, а римське правительство хотїло поставити в безпосередню залеженість від себе навіть далекий Боспор—близші оселї, як Тїра, Ольбїя й ин., тим більше мусїли стояти під опїкою Риму. Пізнійше знаємо, що за Антонїна Ольбїя зверталась за помїчу до Рима проти „Тавроскитів“ і дістала підмогу. За Септимїя Севера (між 196 і 198 р.) перейшла вона під формальну зверхність Рима і вїйшла в склад провінції Мезїї, так само як і Тїра. І Рим все, коли тільки иньші клопоти не паралїзували його тутешньої політики, — не відмовляв, в своїх интересах, своєї помочи і опїки тутешнім грецьким громадам. Недавно знайдена ольбійська надпись 248 р. показує, що тоді ще, перед самою Готською бурею була в Ольбїї римська залага²⁾. Правдоподїбно, слїдом Ольбїя була зруйнована нападами Готів, але не зникла відразу, ще відживала кілька разів (як показують розкопки), хоч і дуже нужденно, — поки стала зовсім порожньою руїною (останні монетні знахідки тутешні походять з VI в. по Хр.).

Перейдїм до дальших осель.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінїтською (інакше — Тамїракською) по імені Каркіни, міста на її північній березї. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережю. На західній побережю Крима лежало місто Керкінїт (де теперїшня Евпаторїя)³⁾—теж нічим особливим не визначне. Важне значінне мав тільки крайній східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Балаклавська). Витворений сими затоками півостров звав ся

¹⁾ Извѣстія археол. ком. XXV.

²⁾ Извѣстія арх. ком. X с. 6.

³⁾ Див. про місце його новїші замітки Романченка в Извѣстіях археол. ком. т. XXV.

Херсонесом, як і цілий Крим: для відріжнення від сього великого Херсонеса, той малий півострів звуть звичайно Херсонесом Гераклевським, по осадникам, що прийшли з Гераклії Понтийської. Херсонесом же Гераклевським, Таврійським або Меґарським¹⁾ звало ся саме місто, положене на сім малім півострові.

Засновали Херсонес, як я вже сказав, виходні з Гераклії Понтийської, кольонії Меґарян (на полудневім березі Чорного моря (тепер по Турецьки Ереґлі). Недавно знайдена надпись, де Херсоніти звуть Гераклевців своїми „шановнішими батьками“²⁾, потвердила літературну традицію, що Гераклея була метрополією Херсонеса. Т. зв. Скімн каже, що в заснованю Херсонеса брав участь також і Дельос; але ся звістка нічим не потверджуєть ся. Головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показує виразно дорійський діалект написей³⁾. Коли засновано Херсонес—невідомо, але в кождім разі належав він до молодших, а не до старших кольоній. Сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес з'явив ся значно пізнійше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіяк (IV в.). Припускають, що й за часів Геродота Херсонес вже існував, тільки сей не згадав про нього, але се здогад не дуже певний, і в усякім разі з херсонеських находок поки що для V в. нічого певного не можна виказати.

Оселяючись в сусідстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідались всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности. Для того місто з початку осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, над т. зв. Козачою бухтою, бо там він легше міг бути оборонений. Подвійний мур боронив його і сей малий виступ від суші. Але з сього безпечного кута Херсонес здавна почав розселяти ся і далі на північ, над теп. Карантинною бухтою (де тепер Севастополь), і тут викрито теж старі стіни з першої епохи міста, з гарного тесаного каменя—але вони мабуть не були докінчені тоді, і тільки пізнійше, уже в римській добі обведено муром се нове місто наоколо, і воно стало головним огнищем туземного життя. Взагалі ж жите сього далекого геллеського закутка в перших віках його існування не визначало ся ні блеском ні богатством — енергічні розкопки останніх двадцяти літ не викрили ні артистичних будов, ні розкішних похорон; херсонеська монета —

¹⁾ Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

²⁾ Inscr. P. E. IV ч. 72.

³⁾ Сеж, окрім свідощв інших авторів, уневажнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською кольонією.

сей перший показчик торгового розвою — не стрічаєть ся в великім числі. Громада херсонеська жила більше господарськими інтересами, що вимогали багато енергії й праці. Працею й культурою приходив камінцюватий і непривітний півостров справді гарно оброблено; заховались досі останки штучних водопроводів (труби для води); півостров укрили штучні гурбди і виногради. З збіжем було мабуть трудніше, судячи з того, що в присязі своїй горожане обовязують ся „збіже з рівнини“ не продавати нікуди инде опріч Херсонеса¹⁾. Західне побереже Крима не з родючих.

Крок за кроком опанувавши близшу околицю, Херсонес по волі забрав в руки все се західне побереже від Каркінітської затоки до „бухти Символів“. Замітних осад одначе тут крім самого Херсонеса не було: згадана присяга згадує між його провінціями тільки Керкініт, „Гарний порт“ (десь над Каркінітскою затокою) і крім того глухо — „всі инші укріплення“ (такі сліди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів).

І тут, як в Ольбії, сусідня варварська людність підпадала не тільки впливам грецької культури, але й самі приставала до неї. В реестрах дельфійських проксенів кінця II в. перед Хр. стрічаємо „Гімна Скита Херсонесця“, і в недавно відшуканім херсонеськім реестрі розпроданих міських ґрунтів знаходимо між херсонеськими горожанами справді того Гімна Скита і якогось другого Скита поруч нього²⁾.

В сфері політичній Херсонес з початку стояв під опікою своєї метрополії, що за нього мабуть звела війну з заборчими заходами Пантікапея в першій пол. IV в. Але поволі він виростає і як центр і столиця західнього Крима вже в III в. грає ролю в чорноморській політиці. Припадком перехована звістка про угоду уложену між малоазійськими володарями називає між державами, які були обняті сим трактатом, поруч Гераклєї також Херсонес³⁾. В сій добі був він незалежною, демократичною республікою. В недавно знайденій, згадуваній вже вище присязі горожанській з початків III в., як міркують по письму, горожанин присягає: „разом з усіма дбатиму про добро і свободу города і горожан, не продам Херсонеса ні Керкініта ні Гарного порта ні иньших укріплень ні иньших земель, які Херсонезіти держать або держали, нічого нікому, ні Гелену ні Варвару, але пильнуватиму для

¹⁾ Inscriptiones P. E. IV № 79. Може бути одначе, що в тім була якась фіскальна справа.

²⁾ Dittenberger Sylloge inscriptionum Graecarum № 268, Inscriptiones P. E. IV ч. 80.

³⁾ Polybii XXV. 2. 12.

народу (громади) Херсонесців, ані народовластя (демократії) не нарушу ані поможу, коли хто продаватиме або нищитиме, і не затаю, але сповіщу держателів (деміургів) города“¹⁾.

Але з історії міста сих часів не знаємо сливе нічого, аж до самого кінця II століття перед Хр., коли Херсонес притисли сусідні Скити, що зайняли степові часті Криму і притиснули тутешніх Греків, захопили провінції Херсонеса і саме місто тримали в облозі. Херсонес удав ся тоді під протекцію славного і голосного в тих сторонах понтийського царя Мітрідата VI Евпатора просячи помочи і захисту. Факт сей, докладно не датований, дослідниками владеть ся коло 110 р. Для Херсонесців, колоністів малоазійської Гераклії, що все стояли в тіснім звязу з полудневим побережем Чорного моря, було се зовсім натуральним кроком, але зробив він важний поворот в житю нашого Чорноморя. Перед усім, потягнувши за собою участь Мітрідата в кримських справах, він привів до об'єднання всіх грецьких громад північного побережа під властю понтийського царя. По друге — ще важнійше в своїх наслідках — він увів грецькі громади нашого побережа в круг римської політики, перекинув боротьбу Рима з Мітрідатом на північний берег, і в результаті — привів се чорноморське побереже під власть і опіку Рима, під впливи римського державного і культурного жита.

Мітрідат не зістав ся глухим на поклик Херсонесців. Його воєвода Діофант зайняв ся енергічно боротьбою з нападниками. Від Старбона і з херсонеського декрету на честь сього Діофанта (се найбільша й найважнійша з херсонеських написей) довідуємось, що Діофант кількома разами побив „скитського“ царя Паляка і його сторонників Ревксіналів (Роксолянів, як думають звичайно) і визволив Херсонес²⁾. Після того Херсонес з Боспором і північним побережем (Ольбією, Тірою і ин.) увійшов у склад понтийського царства. По упадку Мітрідата якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім був признаний автономною республікою, під номінальною римською зверхністю. На монетах його пишеть ся *Χερσονήσου ἑλευθέρας* (Херсонес незалежний) і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цісарських імен, як самостійна держава, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціональних міст Римської держави. Але фактично мусів залежати дуже сильно від шефів римських сил, що держали тут свої залоги для охорони, часом і флоту в Херсон-

¹⁾ Inscriptiones P. E. IV с. 79.

²⁾ Страбон VII 4. 3, Inscriptiones Ponti Eux. I. ч. 185 і IV ч. 67. Детайлічний історично-топографічний коментар до декрету в Записках одеськ. тов. т. XII і Извѣстіях археол. ком. XXI.

ським порті, і побирали різні доходи з міських оплат на удержання воєнної сили¹⁾).

Взагалі ті перепетії, які переходив Херсонес в сії віки римської зверхности (від I в. перед Хр. до III по Хр.) зістають ся все ще в значній мірі неясними²⁾. Звістки долітають до нас відірвані, уривкові. Так в написи мавзолея Плявція Сільвана читаємо звістку про те, як він між иньшим, підчас своїх подвигів на Чорноморю в 60-х рр. по Хр. відогнав скитського царя, що взяв був Херсонес в облогу³⁾. В иньшій написи, в честь херсонеського діяча, що їздив до Риму в справах херсонеської *ἐλευθερία* згадуються інтриги якогось „тірана“, що хотів захопити власть над містом, опираючи ся на прихильну партію в самім місті⁴⁾—може боспорського царя. У пізнішого історика є звістка що за царя боспорського Котіса (124 — 131) Херсонес належав до Боспора⁵⁾. Довгі історії про війни Херсонеса з Боспором розповідає Константин Порфирородний⁶⁾, але в вповні легендарній формі і з них тяжко витягнути якийсь реальний зміст.

Сліди римської залози і римської опіки уривають ся і тут, як і в Ольбії, на середині III в., і Херсонес тоді, як і все побереже, були полишені самі собі перед готською бурею. Як пережив він сей бурхливий час, не знаємо. Перші сліди відновлених відносин з римською державою—протекторкою маємо з кінця IV в.⁷⁾. Звістки про відбудованне

¹⁾ Inscr. P. E. IV 81.

²⁾ Звичайно приймало ся, за Беком (Corpus inscr. graec. II с. 89), що херсонеська ера, від якої раховано літа в Херсонесі — 24/5 р. по Хр., як тепер рахують—се був час, коли Херсонес дістав *ἐλευθερία* від Римлян і увільнив ся від Боспору. Одначе найранішу звістку про *ἐλευθερία* Херсонеса маємо у Плявія Hist. nat. IV. 12 (26), а Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII 4. 7) зовсім виразно говорить, що за його часів—себ-то в 1-й чверті I в. по Христі, Херсонес ще належав до Боспора. Сю звістку вважано хибною, але тепер все більше прибуває вказівок на те, що *ἐλευθερία* Херсонеса справді могла наступити пізнійше і взагалі в відносинах Херсонеса до Риму були й пізнійше фази більших і меньших автопомічних прав. Літературу сього питання і перегляд його дають статі Берте Делагарда: Надпись времени императора Зенона (на сій написи оперті рахунки херсонеської ери) і Ростовцева Рим. гарнизону.

³⁾ Corpus Inscr. Lat. XIV ч. 3608.

⁴⁾ Inscr. P. E. IV, ч. 68.

⁵⁾ Fragm. Hist. Graec. III с. 602.

⁶⁾ De adm. 53. Див. Момзена Röm. Gesch. V. с. 291.

⁷⁾ Inscr. Pon. E. VI ч. 465, Извѣстія археол. ком. 22.

мурів римсько-візантійським правительством за ціс. Теодосія при кінці IV в., потім за ціс. Зенона при кінці V¹⁾, і знову за Юстиніана вказують правдоподібно на періоди упадка, по котрих місто з подвояною енергією, під опікою цісарства, брало ся до забезпечення від ворогів. За Юстиніана Візантія енергічно взяла ся до реставрації полудневого кримського побережя: були відновлені укріплення в Херсонесі і в інших місцях—в Горзувітах, Алусті, Пантікапеї. Херсонес стає адміністраційним центром цілого Криму, столицю його візантійської адміністрації. Починає ся доба його розвитку. Починають ся монументальні церковні будови, що відкривають ся тепер з руїн все в більшим числі, починаючи від недавно відкритої хрестової церкви як приймають V в. Не обходило ся, правда без замішань. Хозари, що заволодали східнім Кримом, простягали нераз руку і на Херсонес, і на початку VIII в. бачимо тут їх намістника „тудуна“²⁾. Але потім Херсонес уже без перерв належить до Візантії як головне місто і столиця Крима. І тепер в нїм бачимо автономний устрій³⁾; на чолі міста тояв місцевий *πρωτεύων*. Аж у IX в. для зміцнення своєї власти візантійське правительство стало прислати сюди своїх стратигів⁴⁾. Се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді; при кінці IX в. сталось повстанне, стратига вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послухности, як би вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“. Сі способи — перешкоди в торговлі й доставі в Херсонес збіжя, вина й інших потрібних річей.

В сей візантійський період Херсонес має для нас особливо значінне, бо він був найближшим огнищем візантійської культури для східніх Словян після їх розселення, коли вже не існували інші грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія. В наших очах се надає йому великий інтерес, над всі грецькі кольонії Чорноморя — Херсонес тоді був найближшим огнищем тої культури, яка мала таке значінне в усій еволюції Східньої Європи в IX—XI вв.

¹⁾ Сборн. Христ. надп. ч. 7, Извѣстія археол. ком. 22.

²⁾ Nicerphorus ed. de Boor pag. 45, Theophanes ed. de Boor I p. 376.

³⁾ При різних відмінах в устрою Херсонеса і в степені залежности від Риму, а потім від Візантії можна тільки в певних монетах констатовати певний устрій Херсонеської громади.

⁴⁾ Константин De adm. 42 кладе се на часи імп. Теофіля, проти сього датовання див. Успенского Візантійскія владѣнія на сѣверномь берегу Чорного моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратиг згадуєть ся вперше з нагоди повстання за імп. Льва: Continuator Thephanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

З упадком Візантії й переходом чорноморської торгівлі в руки Генуезців упадає й Херсонес; при тім його тиснули нові турецькі орди: Половці, пізніше Татари. Вже в 1-й пол. XIV в. (1333 р.) папа засновуючи в Херсонесі латинське єпископство, говорить про нього як про колишнє місто¹⁾. В XVI в. подорожник Броневський застав його цілком порожнім — самі руїни²⁾.

На полудневім побережю Крима споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Лямпад, Атенеї і т. н.) видатніша була Теодосія (на місці теперішньої). Се була, як уже сказано, мілетська колонія. Час заснування її нам невідомий; в 1-й пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон, і від того часу вона входила в склад Боспорського царства. Демостен хвалить її великий порт, „як кажуть корабельники—не гірший від боспорського“; Страбон славить родючість околиць Теодосії³⁾. Але не вважаючи на свій справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значіння: аж в середніх віках (XIV—V) Генуезці, оселившись тут, надали їй всевітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важніше значіння в старинні часи мав Пантикапей, осада на місці теперішньої Керчи, „метрополь всіх мілетських колоній Кімерійського Боспора“⁴⁾ (звичайна форма імени *Παντικαπαιοῦ*, мешканець звав ся *Παντικαπαίτης*, *Παντικαπεύς*, *Παντικαπαιος*). Його історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першєство його поміж тутешніми колоніями здогадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що найпізніше — дець в середині VI в. З початку се була аристократична республіка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактидів⁵⁾. Потім в середині V в. (438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокідів—якась чужа і не грецька родина, як показують імена її членів; вона править тут потім протягом трох століть. Але й Спартокіди довший час титулюють ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями називають себе тільки в відносинах до підвласних

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

²⁾ Tatariae descriptio, 1595, витяги див. в одеських Записках т. VI с. 341—2.

³⁾ Демостен проти Лептіна § 33, Страбон VII. 4. 4.

⁴⁾ Аміан XXII, 8, 26.

⁵⁾ Діодор XII, 31. 1; він взагалі подає з літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX 2, витяги в збірнику Латишева II с. 473 і далі).

варварських народів. Аж пізнійше (в III в.) затираєть ся отся ріжниця титула, і вони титулюють ся царями взагалі.

Власть сих династій не обмежалась самим Пантікапеем: під свою власть згодом забрали вони грецькі кольонії по обох боках Кімерійського Боспора. З них на європейським березі важнішими осадами був Німфей і Теодосія, на азійським — Фанагорія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Горгінія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. На захід, в Криму, вона довший час не простягала ся далі за Керченський півостров, що був для безпечности відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Левкон в IV в. перейшов за сю початкову границю й прилучив до Боспору Теодосію. Крім грецьких міст беспорським династам підлягали, бодай часами, сусідні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнішими їх племенами. Нарешті до Боспора-ж належав Танаїс—кольонія Боспорян на устю Дона-Танаїса. Старий Танаїс, судячи по розкопкам останніх літ, стояв мабуть при лівім гірлі Дона, коло теп. ст. Єлисаветської (розкопки дали культуру V—IV в. перед Хр.); останки пізнійшої осадн, римської доби, виявили ся при правім гірлі, т. зв. Мертвім Донці, коло с. Недвигівки¹⁾. По словам Страбона, се було найбільше торговище для варварів після Пантікапея: там боспорські Греки торгували з кочевниками європейськими і азійськими (себ то тими, що жили на захід і схід від Дону). Крім торгівлі тут, на азовським побережю, в великих розмірах ловили вони рибу й солили²⁾. При кінці I в. перед Хр. боспорський цар Полемон зруйнував був зовсім Танаїс за непокору, але як видно з численних написей, кольонія ся віджила і в II—III в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Друга важна торговельна осада, Фанагорія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутем, тимчасом як Пантікапей держав у своїх руках морську торговлю: він мав варстати на 30 кораблів³⁾.

Крім торгівлі і рибного промислу Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапеем. Боспор орудував великими масами хліба, збираючи його чи то з власного господарства, чи то через торговлю з сусідніми варварами. Від Демостена довідусмось, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 400 тис. медімнів

¹⁾ Старі розкопки (в 1853 р) ведено коло Недвигівки на Мертвім Донці. Потім звернули увагу нахідки коло ст. Єлисаветської. З 1908 р. ведуть ся в обох пунктах систематичні розкопки, див. реферат про них в Извѣстіях XIV зїзду с. 136 і Извѣстіях археолог. ком. кн. XXV.

²⁾ Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.

³⁾ Страбон XI. 2. 10 і VII. 4. 4.

(коло 400 т. гектолітрів) ішло з Боспора¹). Під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди не раз посилали значні маси хліба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атеяням одного разу мільон гектолітрів (2.100,000 медімнів) з Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлібної торгівлі Боспора. По словам тогож Страбона, хлібом платив Боспор і частину своєї дани Мітрідату: 180.000 медімнів хліба і 200 талантів срібла²). А звісний вже нам Пл. Сільван між иньшими також і тим визначав ся, що привівши кримські сторони в тіснійшу залежність від Риму, прислав „з тої провінції велику масу пшениці народови римському“³).

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусідних варварів. Подібно як Ольбія, він мусів їм оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддався під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останній Спартокід Перізад, „не мавши змоги витримати з варварами, що вимагали все більшої дани“. Він заховав свою владу під зверхністю Мітрідата; але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скитів“⁴). По тім Боспор перейшов під безпосередню владу понтийських царів, а по упадку Мітрідата — під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по жіночій лінії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь, теж варварської, очевидно, династії Рескупорідів (чи була се зовсім нова династія, чи споріднена з попередньою, властиво зовсім невідомо). Відносини Рима до Боспору подібні до херсонеських: римське правительство опікувалось Боспором, коли й скільки могло, тримало тут часами свої залоги, але полишало досить широку автономію. За Нерона, в 60-х рр. воно поспробувало було взяти Боспор в безпосередню свою владу, але се показало ся, очевидно, непрактичним, і автономію його відновлено, під управою старої династії. Відносини і степені залежності зрештою могли бути різні в різні часи.

Історія Боспорського царства за римських часів взагалі дуже мало звісна. Головним джерелом служать монети й написи; по нім династію боспорську можна слідити до першої половини IV в. Цілий сей час царство зіставалось під римською протекцією — очевидно, само трима-

¹) Против Лептіна § 31—3.

²) Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лептіна § 33; про сей текст див. примітку Перро в *Revue historique* 1877, IV с. 53: він думає що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократу *Тραπεζιτικός* 57.

³) *Corpus Inscr. Lat.* XIV с. 3608.

⁴) *Inscr. P. E.* I N 185.

лось її, навіть в часах коли Рим не міг ані дати реальнійшої помо-чи, ані боронити своєї власти над сею васальною державою. Сама Боспорська держава переходила ріжні фази сили й упадку. Міру її сили й значіння в світлішій моменти показує фрагмент написи з Та-наїса¹⁾, з кінця II в. по Хр., де згадуєть ся про побіди боспорсько-го царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східнім березі Мео-тиди), про прилученне землі Таврів і увільнення від піратів моря в Понті й Бітунії. Про тенденцію Боспорської держави — захопити за-хідне побереже з Херсонесом, я вище згадував.

В останнє Боспор згадуєть ся, як приналежний до Рима край, в 366 р.²⁾ Монети боспорської династії переривають ся ще перед тим на 340-х роках, і се натякає на якусь катастрофу — може в звязку з рухом Готів на Крим. Потім Боспор опанували Гуни, і в руках гунських династій він зіставав ся півтора століття. Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор вернув ся знову під візантійську зверхність: тут поставлено візантійську залогоу, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріплено³⁾. Одначе власть Візантії тут не була міцною; при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанагорію, що приймає нове імя Таматархи (руський Тмуторокань), бачимо в руках Хозарів⁴⁾. В їх володінню зіставали ся вони довго, десь до половини X в. Хозари самі розселились тут, по обох боках Боспорської протоки і в східнім Криму, і се мало своїм наслідком інтересне культурно-історичне явище — розширення між ними юдаїзма, що звідси, з хозарських осель пізнійше поширив ся в ріжних напрямках. Боспор здавна став одним з огнищ жидівської діаспори (розсіяння). В написи 81 р. по Хр. ми вже стрічаємо ся з громадою елснізованих Жидів і їх синагогою в Пантікапей⁵⁾, і між намогильни-ми написями Боспора римського і пізнійшого часу стрічаємо чимало слідів жидівського культу. Поруч чистого юдаїзма стрічаємо по ріжних містах Боспорського царства сліди громад свободних монотеїстів, чтителів „найвищого бога“ — явище взагалі широко розповсюджене й по иньших містах, де жидівські громади входили в близшу стичність з світом поганським⁶⁾. Потім юдаїзм з Боспора розширив ся між Хо-

¹⁾ Inscr. Ponti Eux. II ч. 423.

²⁾ Am. Marcellinus XXVI. 10. 6.

³⁾ Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I p. 175, Procopii De bello Persico I. 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

⁴⁾ Nicephorus ed. de Boor p. 40—1, Theophanes ed. de Boor I p. 373.

⁵⁾ Inscr. II. 53.

⁶⁾ Schürer Die Juden im bōsporanischen Reiche und die Genossenschaften der αεβόμενοι θεόν ὑψίστου ebendasselbst — Sitzungsab. berl. ak. 1897.

зарами, так що став релігією хозарського кагана і його двора¹), і пізнійші сліди і прояви юдаїзму в різних сторонах і моментах (включно до „жидовствующих“ XV—XVI в.) в значній мірі зв'язані генетично з сим боспорсько-хозарським огнищем його.

Від Хозарів, з упадком Хозарської держави Тмуторокань перейшов під владу руських князів; в X в. вони, здасть ся, чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима. В XII в., за імп. Мануїла бачимо керченську протоку знову в якійсь залежності від Візантії, судячи по його умовах з Генуєю (1167—70). При кінці XII в. (1190) Боспор в усякім разі фактично належав до Візантії: херсонський дукс відновляв тут фортифікації²).

Як бачимо, чорноморські кольонії жили дуже тривожним життям, і треба дивувати ся тій витривалості, з якою єї дрібні осадки держали ся в таких небезпечних позиціях протягом цілого тисячоліття, при дуже малій або ніякій підпорі зі сторони метрополій та політичних своїх зверхників.

Промисл і торгівля були тими силами, що притягали грецьких кольоністів в сі далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цілими віками удержуватись тут серед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипломатією, то грошима, і дійсно — давали спроможність сим роскиненим серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цілого тисячоліття під натиском варварів.

Припускають, що першою причиною для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торгівля горючим каменем, янтарем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізнійші грецькі кольонії північного чорноморського побережжя мали метою більш звичайні речі щоденної потреби: на широку міру експлуатували вони багаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх з великою, розуміється, користю для себе в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику понтийської торгівлі дає Полібій в своїм оповіданні про стару Візантію: „з припонтийських країв іде до нас худоба та велика сила невідьників, і то безперечно найкращих, а з припасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими багаті

¹) Маркварт (*Osteuropäische Streifzüge* с. 284 і д.) вказує ще інші дороги, якими міг ширити ся між Хозарами юдаїзм — з Арменії

²) *Corpus Inscr. Graec.* N 8740. Про умову з Генуєю див. т. IV гл. III сеї історії.

наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлібом міняють ся, то присилаючи, то дістаючи від нас“. Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торгівлю в Танаїсі: „кочовники привозили сюди невідьників, шкіри й інші кочовничі продукти, Боспоряне натомість — одіж, вино й інші річі культурного побуту“. Або отсе свідомство з одної Демостенової промови: корабель з Пантікапея віз до Теодосії вовну, кілька черпаків соленої риби й козячі шкіри¹⁾.

Хліб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на половину всього хлібного привозу Аттики. Розуміть ся, в часі непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хліба і в чорноморських осадах; деякі, як от Херсонес, ледво чи й сіяли досить хліба для свого виживлення. Се мабуть і розуміє Полібій, кажучи, що хліб часами вивозили з кольоній, часами возили до них. Але властиво хліб був предметом вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить багато звісток. Риба влилась і сушилась в чорноморських факторіях і в такім препарованім виді висилалась до Греції. В значній мірі й хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно: сі продукти йшли й від тубильної людности, і участь її в сій торгівлі для нас особливо интересна. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скітів, що сіють хліб на продаж. Про хліборобство ріжних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон. Він же оповідає про рибальство Меотів, що поруч Греків, займали ся ним на Меотиді, правдоподібно теж на продаж²⁾. Не виключене, що й дальші народи, між ними навіть і Словяне, могли брати участь в сій торгівлі хлібом, хоч посередно. За те можна сказати певно, що в торгівлі медом, воском, шкірами й невідьниками, брали участь і вони — сі продукти мусіли збератись в грецькі міста з великого простору східної Європи і се як раз ті товари, що виступають пізнійше спеціально в руській торгівлі, як східноєвропейські товари, що посиляли ся в грецькі міста в обмін на предмети грецької торгівлі. Крім того через словянські землі могла йти перевозова торгівля деякими продуктами, нпр. горючим каменем, північними футрами й невідьником. Всі оті предмети могли привозитись в грецькі осади самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та

¹⁾ Полібій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лакрита § 34. Літературу понтийської торгівлі див в примітках (1).

²⁾ Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17, XI. 2. 1 і 4.

купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельон в землі Будинів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістку про плавбу Дніпром¹⁾. Про плавання Дністром згадує т. зв. Скіми. Се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торгівлею на побережю.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадують ся вино, олива, різні матерії, загальнійше кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивувалось Греками в Криму й на Дністрі (в Тірі); сліди культури оливи заховались подекуди в Криму. Але сієї місцевої продукції не вистачало і для тутешніх Греків, не тільки для торгівлі. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Книда, зіставив багаті сліди в виді ручок від амфор з написями й марками на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя (Κῶς), Менди і з иньших міст²⁾. Вино, безперечно, ішло далі на північ; Скити нпр. славились як добрі паниці. В звязку з сим стояло широке розповсюдження грецької посуду, а може й перенесення типа глиняної амфори в краї середнього Подніпров'я, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто, не залежно від грецького привозу.

Про широке розповсюдження грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як полуднева Київщина, я вже згадував. Найстарші з тутешніх находок сягають V—VI в., але в великій масі виступає головно атенська посуда чорнолякова, з червоними фігурами IV—III в. Такі нахідки посуду, і артистичної роботи, і більше щоденного ужитку, в полудневій Київщині звістні десятками³⁾. Ювілерські вибори грецькі, особливо багаті в степовій полосі, також заходять в полудневу Київщину й Поділе⁴⁾. Ще дальше сягають монетні нахідки, що можуть вказувати коли не на безпосередню, то посередню торгівлю з чорноморськими містами й Подунавем—вони заходять глу-

¹⁾ Геродот IV. 22—7. 53, 109.

²⁾ Проти Лякрита § 35. Ручки амфор описувались Бекером і Юргевичом в раді статей — *Mélanges Gréco-Romaines I*, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII, див. також *Извѣстія арх. ком. Ш*. Вони мають увійти в III т. *Inscriptiones P. E.*

³⁾ Про сі керамічні нахідки стаття фонъ Штерна: Къ вопросу о воздѣйствіи автѣчной культуры на области, расположенныя виѣ района древнѣх поселеній на сѣверном побережѣ Чернаго моря, в одеських Записках т. XXIII, 1901; також цитовані на с. 87 статі: Значеніе керамических находок і ин.

⁴⁾ Див. вище с. 55.

боку в лісовий пояс, але належать головню до пізнійших часів, I—III в. по Хр., зрідка стрічають ся нахідки IV—I в. перед Хр.¹⁾.

Особливо сильні, розуміють ся, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку бачимо, що грецькі майстри кольоніяльні, а мабуть (судячи по високому артизму деяких виробів) і столичні робітні приладжувались в своїх виробках до уподобань і вимогів варварської людности, для якої призначали ся сі вибори — на продаж чи на замовленне, — то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими виробами ціла обстановка степового ватажка. Се само вже дає свідощтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв. Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану варварську людність — Μεξέλλους в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протогена. Страбон константує, що Меоти близші до Боспора (значить близші і до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и.²⁾ Про варварські домішки серед людности самих кольоній я згадував також; вона зростає особливо в римських часах, але і в ранійших часах варварські елементи не були в них рідкістю³⁾.

З меншою силою, в ослаблених формах сі культурні впливи йшли і в землі, зайняті словянською кольонізацією, або сусідні з нею, як виразно свідчать нам археологічні нахідки. Безперечно, вони не лишали ся без сліду в розвою матеріальної культури тутешньої людности: широке розповсюдженне грецької кераміки й ювілерства в сих краях може ручити нам за се. Правда вказують на повний брак у словянських мовах запозичень з грецької мови сеї доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безпосередню⁴⁾. Але се вказує тільки, що торговля й впливи Греків на Словян були посередні, через степові племена.

¹⁾ Див. низше — гл. IV.

²⁾ Inscr. Ponti Eux. I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

³⁾ До наведених вище можна додати ще каталог побідників на публичних грах Горгінії, десь з III в. перед Хр., де серед переважної маси грецьких імен стрічаємо „Скитів“, „Сидів“ або прозиваних так по батьку. Inscr. P. E. IV ч. 432.

⁴⁾ Соболевский Vestnik sl. star. IV с. 192, Лаповский — Труды XII съезда т. III.

В звязку з відомостями про жите грецьких колоній на Чорноморю довідуємо ся з античної традиції дещо і про дальші, степові простори нашої території. Від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі літ, були вони зайняті на пів кочовничою на пів осілою варварською людністю, що зловіщою хмарою висіла над геленським житем Чорноморя.

Найдавнійшу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми в Іліяді, в тій частині одначе, що не належить до старших складових частин епоса, і в дуже загальній формі. Тут в однім образі представлений Зевс, як він дивить ся „далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльців, що годують ся молоком, бідні і найсправедливіші з людей“¹⁾. Пізніші письменники зробили з тих гомерівських епитетів назви народів (Ἰππῆροισι, Ἄβριοι, Γαλακτοφάγοι). Але вже Страбон розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже й імя їх — Скити, і прикладає до них той самий гомерівський епитет кобилодоїльців: Σκῆθαι ἰππῆροισι²⁾.

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Аримаспейської поеми (Ἀριμάσπεια), присвяченої спеціально північно-східнім краям. Його географічні відомости вилетені в ту поему не мали доброї слави в античній літературі, — правдоподібно завдяки своїй отій поетичній формі, до того ще і неприступні перевіріці пізніших письменників. Страбон просто зве Арістея брехуном. Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей з скитськими караванами справді міг побувати в середній Азії і там зібрати свої відомости³⁾. Подокуди, виключивши поетичні прикраси, вони дійсно мають признаки певности. В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід. З його відомостей користав і Геродот та й переховавав найбільше відомостей з цієї страченої для нас поеми.

¹⁾ νόστιον ἐφ' ἰπποπόλων Θρηκῶν καθορώμενος ἄϊαν
Μοσῶν τ' ἀγγεμάχων καὶ ἀγαῶν ἰππῆροισι
γαλακτοφάγων ἀβρίων τε δικαιοτάτων τ' ἀνδρόπων—XIII. 6.

²⁾ Сю згадку в тексті Гезіода деякі теж датують значно новішими часами ніж VIII в.—Див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III p. 22.

³⁾ Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier, De Aristeia Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimaspsische Gedicht des Aristeas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Інші, скептичніше приймаючи відомости Арістея, й самий вік його посувають на перед — на VI в.

Геродот в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання¹⁾, тут з власних розвідів на місці доповнив свої літературні відомости і на всі пізніші часи став головним джерелом про степову людність нашого краю тих часів. Непевні ніби то звістки, які закидали йому і в античній літературі (так що Плутарх написав спеціальний трактат про неймовірність Геродота), і в новітніх часах, тепер що далі знаходять собі все більше потвердження, і нині в науковій літературі певність Геродота не підлягає найменшому сумніву там, де оповідає він як свідок; що иньше, де оповідає він з переказів: сі оповідання дуже нерівної вартости²⁾.

З переказів, які він чув, Геродот силкуєть ся оповісти щось про давнішу, перед-скитську колонізацію чорноморських країв. Каже, що сі сторони перше займав кімерійський нарід, і Скити звідти його витиснули. Покликуєть ся на вказівки про Кімерійців в місцевих топографічних назвах, на істнованне кімерійського Боспора (Керченська протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін, на могили кімерійських царів на Дністрі. Але його відомости про сей кімерійський нарід дуже бідні, і він йому самому представляєть ся, здаєть ся, в таким самим „кімерійським тумані“, що в Одісеї окриває царство сього напів-мітичного народу:

Там Кімерійці живуть, і їх місто, та й діле їх царство
Хмарами вкутані вічно й туманом, бо яснее сонце
Не поглядає на той край горячим проміннем ніколи³⁾.

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звісте з малоазійських джерел (жидівське *Gomer*, вірменське *Gamig*, в асирійських написах *Gimiggi*⁴⁾). В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, що робили вони разом з тракійськими ватагами в VIII—VII в. на грецькі володіння на малоазійським побережю. Але власне се широке розповсюдження імени на-

¹⁾ Про се спеціальна статя Мищенка — К. Старина 1886. VI.

²⁾ Література Геродотових відомостей про Скитію в примітках (2).

³⁾ Одісея XI, 14. Геродот IV, 11—3. В літературі погляди розходять ся — чи вважати тут Кімерійців етнографічним понятєм, чи просто поетичним образом хмарного царства. Пор. Bury The Homeric and the historic Kimmerians (Klio, 1906).

⁴⁾ Теж імя бачать в осетиньськїм гуніріта=велетень, в грузинськїм гунірі — герой, ласькїм гомірі — сміливий (В. Миллеръ Черти стариня въ преданіяхъ Осетиня с. 199, Томашекъ Kritik der ältesten Nachrichten с. 64).

водить сумнів, чи не маємо тут якоїсь загальної назви, скорше географічної ніж етнографічної (подібно як се пізніше було зі Скитами). В такому загальному, не-етнографічному значінню се імя могло бути чи Греками, чи може ще давніше їх попередниками в чорноморській торгівлі — Фінікіянами або Карійцями перенесене на Чорноморє для означення туземної перед-скитської людности. На імя отже нема що наполягати¹⁾. Се степова людність перед приходом Скитів в чорноморські степи, котра могла називатися ріжно і до різних племен належати. Тому відгадувати, якого саме племена були ті Кімерійці — даремна забава, принаймні при теперішнім стані наших відомостей²⁾.

Скитів грецькі письменники представляють приходними зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули з-за Аракса (себ то Яксарта, тепер. Сир-Дарії) їх соплеменники Масагети, і додає, що так оповідають

¹⁾ Міленгоф ішов іще далше і взагалі заперечував існування на нашій Чорноморю якоїсь кімерійської людности (навіть в вище сказанім значінню — взагалі перед-скитської кольонізації). Він бачив тут комбінацію Арістеля й інших, що тим витисненням Кімеріїв з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли обяснити собі прихід Кімеріїв до М. Азії, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від Каспія, і так, мовляв, утворилась історія приходу Скитів в наші степи (Deutsche Altertumsk. II, 26). Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що ми не маємо ніяких причин вважати Скитів автохтонами, в супереч грецьким відомостям, по друге — що нема поводів думати, мовби натопи Масагетів не міг викликати руху іранської людности заразом і в Європі і в Азії, на північ і на полудне від Чорного моря.

²⁾ Найчастіше вважають їх Траками — ще свого часу Аделюнг Mithridates II. 163, з новішого див. Томашка Über das Arimaspsische Gedicht s. 776—7, Lehmann—Verhandlungen des XIII Orientalisten Kongresses, Kossina—Zeitschrift für Ethnologie, 1902 s. 210, Hubert Schmidt — op. s. ibid. 1904 s. 632. Іранцями вважав їх з новіших нпр. Бремер (op. s. s. 757) Шрадер недавно виступив з теорією турецько-татарського походження Кімерійців (Sprachvergleichung³ II s. 529): він звернув увагу на старинний поділ Турко-Татар на кочових і оселях, жүрүк і сомґи, і бачить тут Геродотових Іурків і Кімеріїв; домішкою Кімерійців поясняє він турецько-татарські прикмети скитського побуту. Натомість Ед. Майер вказує інтересний факт, що в вавилонських написах перське Sakā, Сакі, передаєть ся через Gimiri: Кімерії мислять ся або отождняють ся з Скитами. Що в російській археології повело ся неолітичну культуру називати кімерійською, зовсім конвенціонально, — я вже згадував (с. 41). Кімерійська людність чорноморського побережа під час скитської мандрівки в кождім разі жила не в неолітичній культурі: між скитською мандрівкою і „кімерійським“ похоронним типом може бути дуже велике віддаленне.

і Греки і самі Скити, але Арістей, мовляв, давав ще ширше пояснення сьому рухови, звязуючи його з змінами в середній Азії: Арімаси потиснули Іседонів, Іседонів Скитів¹⁾). Таке пояснення скитської міграції зовсім можливе: міг справді тут відбитися етнічний переверт в центральній Азії²⁾). Держачись теорії європейської правітчини Індоевропейців, се треба уважати за поворотний рух кочових Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в центральній Азії. Що до часу сього руху, то по гадці Геродота мав би він стати ся десь в другій полов. VIII або поч. VII в. Але се датованне його опираєть ся на фантастичнім поясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що прийшли в М. Азію, витиснені Скитами з Чорноморя в половині VII в.³⁾ Таким чином дата ся не має значіння. В дійсности Скити могли прийти ранійше, а мандрівка їх могла тягнути ся довший час. Але дуже можливо й таке, що Геродот трапив в правдиву дату — що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків коло того самого часу дав себе знати і в Європі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунули ся в в наші стени, иньші — звістні під іменем Саків (друга форма тогож імени Скитів) в Малу Азію. Подібно як пізнійше, в II віці бачимо знову натовп іранських орд разом в наших степах і в Азії.

Приймаючи таку мандрівку скитської орди з передьбої Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала нашим степам нову людність. Зявила ся тільки нова зверхня орда, вона покрила своїм іменем давнішу степову людність, а навіть і в свій склад могла прийняти певні елементи сеї давнішої людности. І коли ся зверхня і ще якісь иньші орди були скитсько-іранські, се не виключає присутности в тім самім часі в степах людности иньших народностей, давнійших від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочевої людности з давнішого розселення, останки тракийської і бог зна ще якої колонізації. Подібно бачимо й пізнійше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова люд-

¹⁾ Геродот IV. 12—3.

²⁾ Але з скитської генеалогії, поданої Геродотом (VI. 5), виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Борістена).

³⁾ Оповіданне Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерійцями, розумієть ся, зістаєть ся комбінацією учених Греків. Його поправляють ріжними способами: що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і там прилучились до них товариші їх малоазійських походів Тракийці, або що Кімерійці з наших сторон нападали на малоазійські землі. Але сі поправки не можуть уратувати сього оповідання.

ність дістає нове імя, тим часом як склад її зовсім не переміняється так рішучо.

Так як чорноморська степова людність групувалась після руху Скитів, ось як представляється ся вона у Геродота¹⁾. На схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але особний від них. На захід від Танаіса живе нарід Скитський, що поділяється на чотири племена: між Танаісом і Герром (незвісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити Царські, Βασίλῆοι „найсильніші й найчисленніші Скити, що інших Скитів уважають за своїх рабів“²⁾. Між Герром і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-Кочовники, „що нічого не сіють ані орють“. Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох боках Дніпра живуть Скити-Хлібороби (Γεωργοί); їх осадн тягнуть ся з заходу на схід за три дні дороги, а на північ через їх край треба плисти 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (в дійсности правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомости про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити-Орачі (Ἀροσῆρες). „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“³⁾.

Окрім сих чотирьох народів, що становлять скитський нарід в тіснійшій значіноу слова, Геродот зачислює до Скитів племена Алязо-

1) Розміщенне вчислення у Геродота народів на сучасній мані дає подекуди непереборені трудности, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се багато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачуть в нім Ігулець, інші Конку). Герр представляв собі Геродот так, що він витікав із Дніпра, деь понизше Порогів, впадав в р. Гіпакір, а ся текла в Чорне море; такої річки в дійсности нема. Мені здається, в кождім разі з Геродотового оповідання виходить зовсім ясно, що Скити-Хлібороби мешкали по обох боках Дніпра, і Пантікап мусів собі Геродот представляти на лівім боці (VI. 18 і 53).

2) Замість Βασίλῆοι проєктовано читати Βαρσίλῆοι і звязувано се з Барсиліями і Βερσιλία, звісною нам в гунсько-хозарських часах; але й поправка ризиковна, і сей звязок, при загальнім руху Скитів на захід, непевний.

3) Вже з огляду на те, що відомости про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумніватися ся, чи він знав дійсний початок Бога, чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якийсь з його протоків? Дійсно, у Геродота Бог має всього дев'ять днів дороги, тим часом як на Дніпрі до порогів рахує він 14 днів. Відомости Геродота про верхівя Бога й Дністра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхівє Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, на північ від верхівя Бога (IV 51—52).

нів—полудневих сусідів Скитів-Орачів, на середнім Богу, і еленізованих Скитів Каліпідів¹⁾ на нижнім Богу. Вони відрізняють ся від інших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сіють і їдять хліб і городину, а поза тим мають звичаї скитські. Каліпиди сі аналогічні з Μεξέλληρες ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії.

На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра)²⁾. Що правда у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину без жадних звісток, але мусіла вона мати скитську людність, бо звалась „давньою Скитією“. На північ живуть вже народи нескитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди (Αυδοράχοι) та Черноубрані (Μελάγχλαυοι) далі на схід від них. В Таврії теж заховалась давніша перед-скитська людність (Таври) — головню в горах, тим часом як степову частину півострова займали Скити.

Крім вище поданого територіально-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще генеалогічний. Від трьох синів першого чоловіка Таргітая, що родив ся від Зевса і дочки Борістена, Ліпоксея, Арпоксея і Коляксея пішли скитські роди Авхатів, Котіарів і Траспіїв, та Паралатів; при тім рід молодшого—Паралати уважав ся старшою династією. Але здасть ся, що ся легенда належала лише до племені царських Скитів і поділу його на коліна; імена їх у Геродота більше не виступають, аж пізнійше стрічасмо подібні назви народів³⁾.

Назва Скитів у Геродота обіймає всі народи, підвласні „царській“ орді. Се само наводить на гадку, що деякі з сих підвласних народів зачислювано до Скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежності. Назва Скитів мала етнографічне значінне тільки що до головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скитські), а поза тим уживала ся в політичнім значінню — про людність підвласну Скитам. При тім Геродот зазначає, що Скити самі називають себе Сколотами, по імені царя, Скитами-ж їх звать Греки. В дієности

¹⁾ Καλλιπίδαι ἑόντες Ἕλληρες Σκόδαι (V. 17). У т. зв. Скімна (що цитує тут Ефора, з IV в.) натомість є Карпиди — тому дехто звязує сей нарід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

²⁾ Геродот IV. 17—21, 100—1.

³⁾ Авхети (Auchetae, Euchetae) і Котіери у Плінію VI. 7 17, що при тім покликуєт ся на звістки генерала III в. Демодама; але виступають вони на далекий схід; Нейман (108—9) і Міленгоф (III с. 23) уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових кочовищах. Знов інші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

се дві форми того самого імени¹⁾. У Персів Скити фігурували під загальною назвою Саків: чорноморські Скити в написи Дарієвого гроба звуться „заморськими Саками“.

Що до національності Скитів Геродот дає лише деякі вказівки. Каже, що Савромати говорять мовою скитською з певними відмінками і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скитів); зазначає також деякі подібності Скитів до Масагетів і говорить, що інші зачисляють Масагетів до Скитів²⁾. У пізніших письменників від чорноморських Скитів виводяться Парти³⁾, а Ам'ян, зовсім пізно що правда, але теж мабуть переказуючи старшу традицію, каже, що Перси були одноплемінниками Скитів⁴⁾. Традиція іранського походження Скитів в античному письменстві зазначилася таким чином досить виразно. В новітній науковій літературі багато говорилося й писалося в сій справі, зачисляно Скитів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, бачили в них і Слов'ян і Германців, нарешті — мішанину арійських і монгольських елементів. Але помічення над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті зв'язки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях — кавказькими Осетинами, нарешті — деякі характеристичні ознаки скитської культури — все вказує, що ми маємо в скитській орді іранську людність, хоч із чужими мабуть домішками⁵⁾.

Взагалі етнографічна близькість Сарматів зі Скитами не підлягає сумніву. Окрім слів самого Геродота, маємо ще й інші факти: сліди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й побут виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського панування. Тим часом про спорідненість Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами. Діодор зве їх „кольонією з Мідії, осадженою коло Танаїса і названою Сарматами у народів“; Пліній згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян⁶⁾. Помічення над

¹⁾ Вивід обох імен досі не удавав ся; проби пояснити з іранських пнів khud — skud („стрільці“) див. у Міленгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsb. т. 116 с. 778.

²⁾ I. 201. 215.

³⁾ Curtii Rufi Hist. Alexandri IV. 12, VI. 2, Iustini II. 1, Jordanis Get. 6. Маркварт вважає джерелом сих звісток Аґатархіда, історика Азії, II в. перед Хр. — Untersuchungen zur Gesch. von Eran I с. 35 і II с. 39.

⁴⁾ Ам'ян XXXI. 2. 20.

⁵⁾ Літературу питання див. в примітках (2).

⁶⁾ Діодор II. 43, Пліній VI. 7.

невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що стрічають ся в грецьких чорноморських написах скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовами іранськими і найближше — з осетинською. Вкажу напр. що наросток „каіє“ скитських імен се не що инше як іранське *khshaia* — пав, володар. Має значінне й істнованне скитсько-іранських подібностей в побуті, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розуміть ся, треба-б іще відрізнити своєнародне від того загального, що характеризує найріжнійші народи на подібних, початкових ступенях культурного життя¹⁾. Кінець кінцем сума всіх фактів і аналогій робить зовсім певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в підвласній людности, так і в зверхній скитській орді. Іранське плем'я, виливши ся одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, під назвою Скитів, Сарматів, Алянів і ріжних дрібнійших народів. Але можливо, що і в скитській людности і пізнійших степових ордах була певна домішка і урало-алтайських елементів; поруч Іранців під загальною назвою Скитів, Сарматів, Алянів могли критись ще якісь инші народи, тільки їх не можна ближше виказати.

Геродот та инші грецькі письменники, очевидно, ближше знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалі мали перед очима головню кочових східніх Скитів, а особливо ту головню орду, що панувала над иньшими і зветь ся у Геродота „Царською“. Двоjakим укживаннем скитської назви — раз про саму головню орду, другий—про неї разом з підвласною людністю, поясняють ся деякі суперечности Геродота²⁾. Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, оповідаючи про Скитів взагалі, представляє їх кочовою, воевничою ордою, з суровими звичаями і з деспотичним устроєм. По його словам Скити живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають ані

¹⁾ Нарешті і то ще годить ся згадати, що виразні сліди стичности між східно-фіньськими мовами й осетинською показують, що прикаспійська іранська людність колись сягала значно дальше на північ; так напр. імена металів — срібла, мідн, стали, олова в осетинським спільні з східніми Фінами: Перм'яками, Вотяками, й взяті від них, тим часом як знов цілий ряд слів в східніх фіньських мовах мають свій початок в іранських пнях. Про фіньсько-іранські (і особливо осетинські) стичности — див. в 2 вид.

²⁾ Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гінократ), тим часом сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хліборобства; говорять про їх відчуженне від чужоземних звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про еленізованіх Скитів — Калішідів, і т. и.

міст, ані кріпостей¹⁾). Молодший о півстоліття від Геродота Гіократ в своїх оповіданнях про Скитію ще докладніше представляє сей кочовничий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстяних будках, поставлених на чотириколісні або шостиколісні вози і уряджені як хати, з двома-трьома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дітьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи; за ними йдуть слідом стада овець, коров і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на инше місце. Вживають варене м'ясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. М'ясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш²⁾).

Звичаї Скитів у Геродота суворі й воєнні. Одиною святощею у них старий залізний меч, виставлений на стосах прутя — знак бога війни. Така святощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: з сотні взятих на війні в неволю жертвували одного, виливали його кров на той святий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою головою, мав участь в здобичі. Шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кіньського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цілі плащі³⁾; таким же способом уживались часом і цілі шкури ворогів на різні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пишою. Хто вбив найбільше ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсім участи в пирах, і се уважалось найбільшою ганьбою⁴⁾).

Звістки про релігію Скитів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює

¹⁾ IV. 46, 127.

²⁾ Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських могилах дійсно не раз трапляли ся: сей казан, очевидно, ставив ся серед огнища й обкладав ся багатем; зовсім подібні казани істнували у сибирських народів.

³⁾ Цікаву паралелю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських переказах. Нарт (богатыр) Созрикю переміг нарта Єлтагана і обскальпував. Пріїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодиць і сказав: пошійте мені кожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодиці, що Созрикю виніс шкір від голов і вусів; одна каже; се шкіра з мого батька, вinya: се шкіра з усами мого брата; третя: се шкіра з голови мого чоловіка. — В. Мілер, Черты старины въ сказаніяхъ и бытѣ Осетинъ с. 106.

⁴⁾ Геродот IV. 64—6.

справу. Найбільш поважав ся бог-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької *Ἑστία*). Найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і неправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього неласку богів¹). Сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнем *tar* — горіти)²). Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське *Ops*). Біг *Γαίόσφορος*, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італійській написи прирівнюється теж до Апольона, а разом і до Мітри, перського бога сонця; та сю напись уважають фальсіфікатом³). Етимологічно його імя толкують як „опікуна стад“ (до Геродотової інтерпретації се досить підхоже), як і *Αργίμπασυ* (по Геродоту „небесну Афродіту“) — охоронницю худоби⁴). Про рещту названих у Геродота богів (Зевса — Шапая, Посейдона — Тагімасада, Арея і Геракля) трудно що небудь сказати ближше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім кращі кусники вареного мяса кидались, як присвячені богу⁵). Слідів якогось організованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожитів, дуже числених, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, насамперед обвозили по всіх підвладних народах, щоб вони віддали йому почити, потім ховали у викопаній в землі камері, і разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найкраще з худоби, золоте начиння (срібла й

¹) IV. 59, 67, 127.

²) В. Мілер в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважання до ланцюха, що висить над огнищем: ним кленуть ся, вивнуті чийсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

³) *Corpus Inscript. Graec.* N. 6013 *Θεα Σηλ. Οἰτοσφορα καὶ Απολλωνω Οἰτοσφορω Μίτρα Μ. Ουλιπιοσ Πλοχαμοσ ανεθ.*, див. *Zeuss op.* с. 289, Толстой і Кондаковъ *Русскія древности II* с. 44, *Müllenhof III* с. 121. Про скитський культ взагалі див. особливі у Цайса, Бонеля і Толстого і Кондакова, де він порівнюється з іранським, і Наймана, що порівнює його з монгольським. Проти перецінювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: *Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen* (p. 245).

⁴) *Marquart Untersuchungen zur Geschichte Erans II* с. 90.

⁵) Геродот IV. 60.

міди, каже Геродот, Скити не уживають зовсім); над гробом насипали могилу як найвище. По році справляли поминки: п'ятдесят найкращих слуг і стільки ж коней забивано і випхавши половою розставляно навколо могили на палях, а слуг розсаджувано на сих конях, мов би сторожу¹⁾.

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Геррос, до котрого Дніпром можна було плисти — там з Дніпра витікала річка Геррос. Се до певної міри підтвержує ся фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсім подібним до оповідання Геродота. Правда, могили се пізнійші, скільки можна судити по стилу й техніці, за браком інших дат. Взагалі досі не можна було напевно констатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археології становить досі одну нероздільну цілість²⁾.

Державний скитський устрій в оповіданні Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він звелить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорус, ворожбити-обясняють звичайно, що причиною була несправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво покляв ся; коли сей вирікаєть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженням інших ворожбитів і кінець кінцем карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпромітованих ворожбитів, палачи їх; при тім цар карає смертю й синів їх. Всі справи своєю волею рішають царі. З оповідання про похід Дарія у Геродота виходило-б, у що Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три; можливо, що належали вони до трьох згаданих колін, і цар з коліна Паралятів був головним³⁾. При всій легендарности оповідання ся подробиця може бути вповні реальною.

Така була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже великим і.

1) IV. 71. Паралелі до сього звичаю у різних примітивних народів див. у Мищенка К. Ст. 1884, V с. 66.

2) Про скитські могили див. вчислені в прим. 2 праці Ашіка, Древности Геродотовой Скиевн, Толстого и Кондакова П, Лаппо-Данилевского і Мальмберга оп. с.

3) IV. 120, пор. 5—6, 71. Маркварт толкує назву Паралятів як „первородних“, „перших“ (I. с. с. 77).

заразом самих властивих Скитів рахують на дуже мало¹⁾. Та власть царів цієї головної орди розтягла ся в пол. V в. на всю територію від Дунаю до Дону. На північ їх власть сягає у Геродота десь до Дніпрових порогів: він каже, що людність Герра — то крайній нарід, підвластний скитським царям²⁾. На захід від Дніпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайні скитські осади на верхнім Богу й Дністрі, але по всякій правдоподібности їх треба умістити на середнім Дністрі й Богу. Далі на північ сиділи не-скитські народи.

Про ці північні не-скитські народи оповіджене Геродотом зістаєть ся єдиним на довгі часи. Тому тут переглянемо також ці звістки його, можливо уважно.

На північ від верхівя Дністра Геродот уміщує Неврів. Озеро, що з нього витікає Дністер, по Геродоту мало бути границею Скитів і Неврів. Але що відомости Геродота взагалі не сягали далі середнього Дністра й Бога, то й ці означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности³⁾. Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, і сам не дуже надавав їм віри. Оповідали йому, що кождий Невр кілька день до року буває вовком. Кажали, що в їх землі виплодилась сила змій, а ще до того найшло їх з пустині, так що мусіли вони перейти до землі Будинів — очевидно на якийсь час, і потім вернули ся. При такім стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї⁴⁾. Важніша негативна сторона його відомостей, що він виразно відрізняє Неврів від Скитів⁵⁾.

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачисляти і їх до скитського племенн; иньші відрізняли їх від Скитів і бачили в них Словян, виходячи з міркувань про тодішні селища словянські. Тенер сей погляд має багато прихильників⁶⁾, і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В самим імени Неврів бачать звичайно словянський пень нур (порівнюють з тим

1) IV. 81.   2) IV. 71 і 119.   3) IV. 17 і 51.   4) IV. 105.

5) IV. 51, 119.

6) Такого погляду, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримали ся з новіших учених напр. О. Шрадер, Лескін, Мілсінгоф, Томашек. Сей в своїй розвідці *Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden* (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловив ся: *Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemeiner anerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich.*

Нур — доливи Буга й Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з словянською вірою в упирів — вовкулаків. Та ці аргументи не так сильні, важливіше географічне положення Неврів, бо відповідає території словянської правітчини, а також се що Геродот відрізняє їх від Скитів. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правітчині.

Пізнійші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нічого¹⁾.

Географічно на туж словянську територію припадають Андрофагіи, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі. Може їх страшно імя і характеристика були причиною, що їх приналежність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою уважають за Фінів. Геродот оновідає про них, що се нарід „окремий і зовсім не скитський“, що „з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають поняття правди й ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людей“. Їх відділяє від Скитів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і ніякого народу нема, скільки відомо“²⁾.

Відомости Геродота, подані про сей народ, як бачимо, дуже неясні. Пустиня, що ділить у нього Скитів і Андрофагів, зявилась по всякій імовірности з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносини з середнім Подніпров'єм ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. Характеристика Андрофатського народу мабуть в значній, або і повній мірі оснований на самих виводах з іменн, а імя се в переданій Геродотом формі має в своїй основі мабуть якусь легенду або етимольогічне непорозуміння³⁾. У Птолемея на ту придніпрянську територію припадає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож іме-

¹⁾ Згадка Шлінія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелі (II. 1 — Neuri) цілком певно — мали своїм джерелом Геродота (Міленгоф III с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6). Чи Νεωροε Птолемея (III. 6 § 25) належать до Неврів, не певно (пор. Νεωρον (вар.: Νεζρον) місто на р. Каркиніті), ще менше Νεριουανι Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

²⁾ Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробиці додає про Андрофагів Ісірон (у Мілера Fragm. h. gr. IV), але вони перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів, отже не мають вартости.

³⁾ Порівняти сучасних „Самоїдів“: імя се очевидно має тойже корень, що імя Лопарів „Сам“, західних Фінів „Суом“, а в російській народній етимольогії (Volksethymologie) вийшли з того люде, що себе самих їдять!

ни і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі¹⁾; ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геляніка²⁾, що користав з давніх джерел, і з деякою правдоподібністю можна думати, що маємо тут властиве імя Геродотових „Людоїдів“. Саме імя толкують з з санскр. *āmād, āmāḍaka* — сиродці, що їдять сирове м'ясо³⁾; се толкування досить добре б підійшло до Геродотових „Людоїдів“. У всякім разі на середнім Дніпрі в тих часах трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Далі на схід, за Андрофаґама, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, *Μελάγχλαυοι*, що припадає десь на вододіл Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж—також характеристика виведена з самого імени⁴⁾. Та не вважаючи на те, що Геродот називав сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нім споріднений з Скитами нарід іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають пізнійше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се імя не що иньше як Геродотові „Чорноубрані“⁵⁾, а Діон Хрїзостом оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убранне, перейнявши се від „скитського народу *Μελάγχλαυοι*“. Досить правдоподібно, що ті Чорноризці Геродота становили частину савроматського народу, відтиснену далі на північний захід від головних осад (може навіть таки рухом самих Скитів), а з пізнішим рухом Савроматів опинили ся потім в сусідстві Ольбії.

До Словян деякі учені зачислили ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх імя, споріднене з словянським пнем *буд* або *вод*, та звістка Геродота, що Неври тікаючи від змії, перейшли в край Будинів. З сього виводять, що Будини в дійсности мешкали в сусідстві Неврів. На потверженне до того вказують на *Βωδισοί* під горою *Βωδισοῶν* або *Βωδισῶν* у Птолемей, та уміщують сих Будинів коло Дніпра⁶⁾. Але Геродот уміщує Будинів на північ від

¹⁾ Птолемей III. 5 § 16, 25 і 28. Як ні певне Птолемееве угрупованне географічних імен взагалі, тут пристань Амадока на Дніпрі, здасть ся мені, служить певною точкою опори.

²⁾ *Ἀμάδοχοι, σκωδικὸν ἔθνος, Ἑλλάνικος ἐν Σκωδικαῖς* — Стефан Візантійський *sub voce*.

³⁾ Томашек — *Sitzungsberichte* т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

⁴⁾ IV. 20, 108.

⁵⁾ По осетинські са ū — чорний, дара ес—одіж, та — наросток многого числа. Осетинський словарь еп. Евгенія, пор. Мілера Осетинські этюды III. с. 79.

⁶⁾ Птолемей III. 5. § 15 і 24.

Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якісь певніші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — деревляне місто Гельон¹⁾). Супроти того здогадують ся, що був иньший нарід подібного імени коло Дніпра, і що Геродот помішав сі два народи²⁾). Але уміщування Птолемеївих Будинів над Дніпром вповні гіпотетичне, і таке громадження можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про словянство Будинів.

Від сих північних сусідів Скитів вертаємо ся знову до степової кочовничої людности й її дальшої долі.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів вигнали в чорноморські степи колонізаційні перевороти середньої Азії. Сей напір з Азії трівав і далі, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів, загострюючись від часу до часу і прибираючи тоді характер етнічних вибухів. З другого боку мінялось становище і роля тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще менше — коліно Паралятів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і наслідком того імена Скитів і Скитії прикладали ся до всіх народів, що йому підлягали. Пізнійше політичне першенство здобували все нові орди. З переміною зверхности міняли ся і етнічні назви степової людности (бувши в ґрунті річи властиво термінами політичними). Сі дві обставини обяснюють нам дальші переміни в колонізації наших степів і в її номенклатурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно. Одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступає під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляється в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границю становить Дін; у Птократа — значить в кінці V і на поч. IV в. — Савромати вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаїса. Докладнійше се видно з иньшого молодшого письменника IV в., т. зв. Скіляка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (*Σαρμάται*), по обох боках Танаїса³⁾).

¹⁾ Була й така гадка, що Гельон—то Київ. Недавно до сього фантастичного здогаду прилучив ся й Нідерле (I с. 287), а доказ на те побачив — в нахідках трипільської культури (sic).

²⁾ Шафарик I § 10. 3—4 (за Оссолінським, *Wiadomości historyczno-krytyczne*), Mair *Das Land der Skythen*, O. Schrader *Schrachvergleichung*² с. 619 (за Лескіном), Браун *Разысканія* і т. ин.

³⁾ Птократ *De aere* 24. Скіляк — у Мілера *Geographi gr. minores* I fr. 68, відомости сі кладуть на другу половину IV в.

З тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східних країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В зв'язку з сим правдоподібно стояв той факт, що останній промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західних границях Скитії. Розумію Скитське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Филипом македонським. Страбон здогадувався, що до держави сього Атея належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм. Знаємо, що він воював з сусідніми тракійськими народами та грецькими побережними містами (Істрополем, Візантією) і тут прийшов до конфлікту з Филипом; в сій війні Атея побито, і сам він наложив головою¹⁾. Так само нещасливо закінчилась для Скитів і війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти Лізімаха²⁾.

По тім і ся західня скитська держава тратить значінне й зникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, а Траків і Бастарнів з заходу й півночі³⁾. В оповіданню Полієна, що може належати не пізніше як до другої пол. II в. перед Хр., Сармати вже панують на чорноморським побережю, скитська держава згадується в східній Таврії і поруч Сарматів стоїть на підряднім становищу⁴⁾. В ольбійським декреті Протогена, що датують III або II віком, бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів; між ними Скити виступають як одна з менших, слабших орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Галятів, хочуть знайти собі захист за стінами Ольбії. В часах християнської ери і пізніше — у Страбона, Овідія, Діона Хризостома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Діодор в своїм оповіданню про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножили ся, зруйнували і

¹⁾ Про державу Атея — Юстин Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII с. 3. 18 (р. 306), Арістокрит у Климента Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 20.

²⁾ Діодор XIX. 73.

³⁾ Томашек — Sitzungsberichte т. 128 с. 98, висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протогенового декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають назву від kshaiā, отже се Царські, Βασιλῆαι Геродота. Се зовсім відповідало-б тим колонізаційним переминам, тільки мені ся етимологія здається не зовсім певною.

⁴⁾ Polyæni Strategicon VIII. 56. Дехто (напр. Латішов — Изслѣдованія объ исторіи и государ. строе Ольвіи с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в нім представлені, здається, вказують на добре джерело.

в пустиню обернули більшу частину Скитії й вигнали її людність¹). На тлі тих же обставин, коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає Люк'ян в Токсариді свою, фанастичну в фабулі, але інтересну в обставинах історію про Скитів-побратимів²).

Правдоподібно, сей новий натиск іранських орд був наслідком переворотів в передній Азії, які дали себе знати заразом і в землях на полудень від Каспійського моря³). Натиск трівав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V, а найпізнійше — в початках IV в., то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсім.

Про залюднення степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав десь коло 18 р. по Христі, оперуючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом. Але його оповідання далеко менш докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають докладного значіння, так що й до нього можна приложити в певній мірі пізнійші слова Плінія: „імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладаєть ся все до найдальших народів, що живуть майже невідомо для иньших людей⁴).

У Страбона просторонь від Дуная, де сарматські орди стикали ся з Гетами й Бастарнами, на схід Дніпра займають сарматські народи: Язиги, Царські (*Βασιλικοί*) і Ургі (*Οὔργοι*). Між Дніпром і Доном живуть Росколяни (*Ροζολανοί*). За Доном уміщені Сармати без близшого означення, та Аорси і Сіраки — народи, пізнійше обняті, разом з иньшими, загальною назвою Алянів. Далі на схід, за Каспійським морем — „східні Скити“⁵).

Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії. В кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів, але в 60-х рр. по Хр. знов бачимо облогу Херсонеса якимсь „скитським царем“, місцевим очевидно⁶). Страбон

¹) Оповідання Діодора про Скитів взагалі — наукова комбінація, що не має великої цінні; але сам натиск Сарматів на Скитів був для нього свіжою подією, і сю подробицю можна трактувати серйозно.

²) Старбон III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1. Овідій *Tristia* і *Ex Ponto*, *passim*. Діон Хризостом V. II р. 48—51 ed. Dindorf. Діодор II 43. Люк'яна *Τόξαρξ* ἢ *Φίλα* 39—41.

³) Müllenhof *Deutsche Alterthumskunde* III. 41.

⁴) *Nat. Hist.* IV. 25.

⁵) VII. 3. 17, XI. 1 і 5, 8.

⁶) Старбон VII. 4. 3 і 7, *Inscriptiones P. E.* I ч. 185 (декрет Діофанта), *Corpus I. L.* XIV ч. 3608.

каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались малою Скитією. В оповіданнях Овідія в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього сарматськими народами бачимо Геродотову „Царську“ орду, у Плінія — Авхетів (порівняти Геродотове коліно Авхатів¹⁾).

Се все показує, що давніша „скитська“ людність під сарматським натиском не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давніше під іменем Скитів могли перебувати всякі иньші ріжноплеменні підвласні народи. Під натиском Сарматів одні племена могли посунутись на полудень або на північ; иньші розбились, а сформувались натомість нові племена; з під звисних нам перед тим етнічних назв виринули давніші, що були ними затерті. В результаті етнічний склад людности змінив ся далеко меньш ніж її номенклатура.

Етнографічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на вих наші джерела, друге — при недокладности етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усею певністю можна приложити як раз до Сарматів.

Передо всім що до імени. Воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників пишеть ся воно *Σαρμαται*, *Σαρματαί*, у латинських *Sarmatae*. Його пояснюють з іранських пнів *saγ* (володарь) + *ma-da* (жінка)²⁾. Се пояснення тим правдоподібне, що відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити зуть савроматських жінок-амазонок *Οἰόρματα*, а се пояснює ся з арийських пнів *vīga* (муж) + *paī* (пан, володар³⁾); в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скільяка, Сармати зуть ся *Γουαλοχρατοβίμοι* — підвласні жінкам⁴⁾. Всі назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“. Окрім впливу „народної етимології“ що й тут мабуть відіграла головну роль, Сармати могли завдячувати такі свої призвища особливому станови-

1) *Nat. Hist.* IV. 12. В Страбових Уграх теж добачали Геродотових *Γεωργοί*, і сей здогад держить ся ще й досі — нпр. Кулаковського Аланы с. 98.

2) Є одначе й иньше пояснення, з авестийського *saomant — уоружений мечем.

3) Сам Геродот хибно пояснює: *οἶορ* — муж, *κατά* — вбити.

4) Геродот IV. 110, Скільяк *fragm.* 70—1.

щу своїх жінок, що не пересиджували в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовничая, тільки подекуди займаєть ся потроху хліборобством; коло Дунаю і Мотиди він спеціально згадує за таку хліборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гінократ Скитів: живуть в повстаних будках, перевозять їх на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Поза тим се воєнничий нарід, славний в кінній війні; їх їздці мали шеломи й панцири — шкіряні або металічні, уживали до бою списів, луків та мечів (Страбон і Тацит кажуть се про Роксолянів)¹⁾. Вигляд таких тяжко узброєних їздців маємо ми в образах Язигів на римських барелефах колоюни Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлені війни з сусідніми варварами; варварські їздці тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низше колін, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидіти на конях по жіночому²⁾. По словам Павзанія (Ш в. по Хр.) Сармати, за браком заліза, дуже штучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних з кіньських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в роскопках³⁾), і з тієї ж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убраннем⁴⁾. Вони носили широкі сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосє, були біляві (flavi), з суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважанне огня й меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і пізнійше оповіданне Амiana про культ меча у Алянів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу кочовничу людність на цілїм просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династій⁵⁾. Сьому

1) Страбон VII, 3, 17, Тацит Hist. I, 76; Страбон каже ще за плетені з галузя щити їх, Тацит заперечує уживанне щитів.

2) Образки керченських фресків див. нпр. в приступнім виданню Толстого і Кондакова т. I і II. ³⁾ Бобринській II с. 73.

4) Меля III, 4, Тацита Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалі зібрані у Угерта Skythien с. 513 sq.

5) Sceptuchi у Тацита An. VI. 33, пор. *σκηπτοῦχοι* в декр. Протогена.

відповідає й велике число етнографічних груп, на які розпадало ся сарматське плем'я. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю в I в. по Хр. Кораллів, в в ольбійських написях бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських Ургів (?), Авхетів, а в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сіраків і т. и. Ріжні назви виринають і зникають серед боротьби орд, що поволі сунуть ся все на захід, під натиском зі сходу.

У Страбона на правім боці Дніпра виступає нарід Язигів; безперечно, тоді, на початку I в., се була головна орда в сих краях. Та вже в середині I в. по Хр. вандрує вона далі на захід, в дунайські краї, де займає землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (Μεταστάται) Птолемея¹⁾. Від часу сеї міграції Язигів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звісткам про їх війни з Римлянами й напади на Мезію²⁾ та по відомостям географів, виходить, що перед приходом сюди германських племен Роксоляни становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далі на захід від них³⁾. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське *урс* — білий)⁴⁾. (Прикметник — білий дуже часто служив у кочових орд для розрізнення певних частин народа, одної одноплеменної орди від другої). В декреті Діофанта Роксолянів бачать під назвою Ревксиналів (Ρευξινάλοι).

Поруч з сими „Білими Алянами“ виступає вже в I в. по Хр. імя просто Алянів (у Плінія: *Alani et Roxolani*). В 60—70-х рр. вони звертають на себе увагу римської політики своїми походами на закавказькі землі, і очевидно — Алянами звали ся тоді коліна, що сиділи десь в сусідстві Дону й Каспійського моря⁵⁾. В першій поло-

¹⁾ Ш с. 7. Інша частина Язигів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (Ш с. 5, 19) — се, здасть ся, простий анахронізм.

²⁾ Tacita Hist. I с. 79. Діон Касій LXXI 19, Scriptores hist. Augustae, M. Antonius 22, XXX туг. 10, й ин.

³⁾ На малі Птолемея (Ш. 5. 19 і 23) Язигів і Роксолянів відтиснуто над Меотиду наслідком невідомого розтягнення прикарпатських і придунайських народів на схід.

⁴⁾ Мілер (Журналь Мин. Н. Просв. 1886 IX. 86 і Осет. этюды Ш с. 86) виводить се імя трохи инакше, по формі ще близьше, хоч по значінню менш певно: з рохс—ясний (пор. Томашек Sitzungsberichte т. 117 с. 37). Порівняти з сям 'Αλαγορσοί поруч 'Αλανοί Σχόδαи у Птолемея VI. 14. 9.

⁵⁾ Звістки класичних письменників про Алянів зібрав Кулаковскій

вині II в. з алянським іменем стрічаємо ся вже коло Дніпра, в другій половині — коло Дунаю¹). Тут, з одного боку, бачимо дальший рух на захід іранських орд, з другого — розширення нового імени. Імя Алянів прибирає ширше значіння й заступає в східніх степах давнішу загальну назву Сарматів, як ся була свого часу заступила імя Скитів. Аміан Марцелін, з четвертого віку, оповідає про Алянів: „за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустині Аляни, названі по імени гір; помалу ослабивши сусідні народи частими перемогами, вони, як і Перси, передали їм і своє імя“²). Китайські (хинські) літописи теж знають про розширення сього імени в передній Азії: кочовничий народ An-tsai, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря й далі на захід до Та-тсін (Римської держави) і залежав від кочовників Согдіани, за часів династії Хань (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрав імя Алаппа і став незалежним³). Отже дійсно десь в I—II в. по Хр. слово „Аляни“ стає збірним іменем для різних кочовничих народів, головню і мабуть переважно—іранських поколінь, що мешкали по обох боках Каспійського моря. На кілька століть воно обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людности наших степів⁴).

Через се Алянів описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убрають ся, тільки инакше носять волосє

в статі: Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей— в XIII т. Чтеній київ. істор. тов. 1899. Також Томашек в Pauly-Wissowa Reallexicon, Alani (1894). Новійша аналіза Täubler Zur Geschichte der Alanen (Klio, 1909).

¹) Птоломей містить їх на кількох місцях— в європейській і азіатській Сарматії — 5, 7; III. 5 9; VI. 14, 9.

²) Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковскій ор. с. с. 114 відкидає сю звістку, але аргументація його не стійна й він ігнорує при тім наведену низше звістку китайських джерел.

³) Ritter Die Erdkunde von Asien V т. III (т. VII) с. 625—6, Hirt—Sitzgsber. d. bayr. Ak. 1899 с. 250.

⁴) Хинську назву An-tsai вважають рівнозначною Аорсам античної традиції—Hirt China and the Roman Orient с. 139, Gutschmid Geschichte Irans с. 121; але против сього зрівняння підносять лінгвістичні закиди, і Маркварт (Untersuch. II с. 240) кінець кінцем зрівнює An-tsai з Масагетами; назву Аорсів він вважає політичною почесною назвою, яка прийнята була певною групою племен з тим як масагетська орда здобула над ними власть і першенство і приложила до себе сю почесну назву Аорсів — шановних, славних, замість давніших Масагетів—„рибоїдів“. Так само „Алян“ (славний, побідний) толкує він як почесну назву, котру приложила до себе зверхняча орда і за нею прийняли потім підвласні племена. Новійші замітки ще у Тейблєра I. с.

(стрижуть ся)¹⁾. Аміан, сучасник війни Алянів з Гунами, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хліборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кіньських табунів, там отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом; вони одначе мають звичаї і побут культурнійший від Гунів, гарні з себе, блондинуваті, мають легку зброю; дуже воевничі і свободолюбні: всі у них рівно благородні й судіями вибирають вони найбільш уславлених на війні. Дальші уваги Аміана про алянську культуру будять певні підозріння своєю повною подібністю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у Алянів, каже він, нема більшого похвалання, як убитим чоловіком; шкіру вбитих вони уживають на окраси для коней; храмів і святощів не мають ніяких, але встромлюють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиці; ворожать паличками²⁾. Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по часті, або й переважно та сама людність, що перед тим фігурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не було б у тім дивного, що певні прикмети повторяють ся при описи тих чи інших. Питанне тільки, чи Аміан взяв сі прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Якийсь час алянське імя панувало на просторі від Дунаю до Межиріччя (за Аральським морем). Але не довго. В II—III в. по Хр. з західньої части чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність германська міграція. А з сходу в III в. напірає гунська орда, і під напором її та інших орд, що слідом посунули нашими степами на захід, розбила ся алянська група племен. Європейські Аляни відірвани були від азійських і самі розділили ся на кілька частин: одна частина їх прилучаєть ся до мандрівки Вандалів і Свевів 406 р. і з ними разом опиняєть ся аж в північній Африці; друга по упадку гунської держави переходить границі Візантії й осажуєть ся в Нижній Мезії³⁾. Частина зістаєть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, заціліли до сього дня в маленькім Осетинськім народі⁴⁾.

¹⁾ Τόξαρις ἢ Φιλά; автор мусів тут взяти реальні подробиці життя.

²⁾ XXXI. 2. 18—24.

³⁾ Про мандрівки Алянів на захід: Zeuss с. 700 і далі, Dahn Könige der Germanen I с. 261—4, Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker I с. 223—3, Кулаковскій оп. с.

⁴⁾ Про дальшу долю прикавказьких Алянів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822):

Інша частина заховала ся в Криму, де ще в середні віки існувала алянська людність¹⁾). Деякі останки з подонських степів, де вони довго ще могли зіставати ся, і таки зіставали ся в дійсности, могли бути прибиті і до північних берегів степового розселення. Сі степові останки великої іранської колонізації нашої території ще ждуть свого ближшого розслідування²⁾).

Отак на степових просторах нашої території протягом якої тисячі літ, аж до II—III в. християнської ери панували кочовничі й па-пів кочовничі народи головно іранського племені і культури. В краях гірських, карпатських бачимо під той час групу народів, що найправдоподібніше могли належати, як і їх полудневі наддунайські сусіди, до тракийської галузі індоєвропейських племен—галузі колись сильної, широко розповсюдненої по обох сторонах Чорного моря — на європейським і малоазійським боці, але непривітною історичною долею зведеної до незначних слідів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах-Румунах. Одначе тракийська національність тих карпатських народів тільки гіпотетична, бо відомости наші про сю карпатську людність далеко бідніші, ніж про степову. Та й відомости про тракийську колонізацію, до котрої ми зачисляємо карпатські племена, дуже небогаті й біднішають власне в напрямі з полудня на північ³⁾).

В. Милеръ — Осетянскіе этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імени на Кавказі ib. с. 111 і далі), Кулаковскій ор. с. і Християнство у Аланъ, Византійскій Временникъ 1898, I.

¹⁾ Про кримських Алянів — особливо у Василевского, в історії Судака — Сугдеї, що досить правдоподібно, сама була алянською колонією, Русско-византійскіе отрывки — Лѣтопись занятой археографической комиссії т. IX с. 168—9, тавож у Мілера ор. с. с. 77. Про иньші останки у Кулаковского, Аланы, розд. IX.

²⁾ В останніх роках звернули на себе увагу могильники Харківської губернії з похоронним типом і культурою аналогічною з осетинськими могильниками Кавказа, особливо великий могильник в Верхніх Салтах, що розкопується від р. 1901; культура та вказує на VIII—IX вв. В сих могильниках додають сліди тодішньої алянської—яської людности Подоня. Особливо сей погляд розвинув недавно А. Спицин в своїй статі „Исконные обитатели Дона и Донца“ (Ист.-археол. разысканія Ж. М. Н. П. 1909, I); він готов приймати існування алянської людности на всім Подоню аж до XI—XII вв. Належить при тім одначе виразно відділяти спільність культури і спільні впливи від етнічної приналежности і почевати трохи докладнішого археологічного розсліду Подоня. Поки що, при наших історичних даних існування скільки небудь густої алянської колонізації по цілому Подоню в таких пізних часах виглядає мало ймовірним.

³⁾ Важніша література: Цайс с. 258 і далі, 696—700, Roesler

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо від Геродота, з V віку перед Хр. На чорноморським побережжю між Дунаєм і Балканом сиділи Кробізи, а на полудень від них Терізи; вище по Дунаю, за Янтрою (Атріс) сиділи Гети, „найхоробрііші й найсправедливіші між Траками“¹). Дунай уважався границею між Траками й Скитами, але був нею здебільшого тільки. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починається „властива стара Скитія“²), натякає, що в дійсности осаді скитські вже й тоді переходили за Дунай в пізнішу Малу Скитію (Добруджу). З другого боку—гетські осаді місцями переходили за Дунай. В IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з Гетами Олександр Македонський. Тут була „Гетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізімаха (313—218) в поході на гетського короля Дроміхайта; сама держава Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії³). Але гетські осаді сягали й далі на схід, коли прийняти (а се дуже правдоподібно), що Тірагети Страбонових часів були придніпровські Гети, може відірвані від решти свого народа баггарнським клином. Страбон уміщує їх між Гетською пустиннею й кошовицями Язигів, а Пліній, кажучи про залюднений Тірагетами острів на Дністрі, говорить очевидно про устє Дністра⁴).

Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie t. 44 йогож Romänische Studien (1871) i Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875. Kretschmer Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1896, с. 171—243. Tomaschek Die alten Thraker, Sitzungsbb., т. 128, 130, 131. Браунъ Разысканія с. 132—178, А. Погодинъ Къ вопросу о Фракіянахъ (Вѣстникъ археол. и истор. XIII, 1900), також Mommsen Römische Geschichte вид. 1885 с. 189 i далі, Müllenhof Deutsche Alt. III, с. 125 i далі, Much Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache hrsg. von Sievers XVII) с. 16—7, И. Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ I с. 12 i далі. Новіше: Niederle Sl. Starož. I с. 404 i далі. Štastný Die Thraker, 1907, Прага. G. Buschan: Die Balkanvölker in Vergangenheit und Gegenwart, Штутгарт, 1910. В нашій літературі багато займав ся Траками неб. О. Партницький в своїй Старинній исторіі Галичини, але він i в Траках добачав Словян i з сього становища освітлював усе.

¹) Геродот IV. 49 i 93, Страбон, VII. 5 § 12.

²) αὐτῆ ἡδῆ ἢ ἀρχατῆ Σχοδῆ (IV. 99).

³) Страбон VII 3. 8 i 14, Павзаній I, 9.

⁴) Страбон VII. 3. 17, Пліній IV. 26. Про „острів Тірагетів“ стаття

Бруна — Черноморье т. I. Між Гетами й Агатірсами уміщує Геродот скитський нарід Сігінів, але що в иньших джерелах Сігіні виступають коло Каспійського моря, то не безосновно підозрівають, що Геродот помилкою переніс їх сюди — пор. Roesler Romän. Studien I. с. 9—10, Müllenhof Deut. Alt. III с. 2.

На північ від Гетів, на Мароші (*Máρισος*), значить — в теперішнім Семигороді, сидять у Геродота Агатірси, нарід, по його словам, близький Скитам¹⁾, але з тракийськими звичаями. Завважену Греками близькість Агатірсів до скитських сусідів можна толкувати близькістю тракийського народу до Іранців взагалі, а самі Агатірси належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Візантійця гльоса поясняє, що Агатірсами звали Греки Травсів²⁾, а тракийський нарід Травсів знаємо в Родопах³⁾; за приналежністю Агатірсів до Траків промовляють і деякі побутові подробиці напр. татуїрованне. Пізніше на їх місці виступають Даки; з II в. перед Хр. маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами⁴⁾. Тракийська народність Даків не має сумніву, і з цілою правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрило Агатірсів, а може й інші сусідні тракийські народи, наслідком якоїсь політичної перемини⁵⁾,

В I в. перед Хр. Гети й Даки сполучились в одну політичну цілість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшим — зруйнованнем Ольбії й иньших грецьких колоній аж до Апольонії⁶⁾. Розпавшись по смерті Бойребісти, ся гетсько-дакийська держава доходить знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебала, талановитого організатора й політика, що в союзі з иньшими сусідніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.). Вона йшла для нього щасливо на початках (за Доміціана). Але відновлена Траяном, війна ся, по тяжких напруженнях, закінчилась руйною дакийської держави (коло 106 р.). На її місці утворено римську провінцію Дакію і кольонізовано ріжноплеменним людом з иньших провінцій.

Провінція Дакія, як її описує Птолемеї (Ш. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом, тим часом як чорноморське побереже, себ то грецькі колонії, як Тира, Ольбія й ин., зачисляло ся до Нижньої Мезії. Головним огнищем римської кольонізації й римського життя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Приналежність до Римської держави карпатського згір'я і тим більше закарпат-

¹⁾ В переказній ним грецькій легенді Агатірс, Гельон і Скит були брати — сини Геракля (IV. 10).

²⁾ Стефан *sub voce* *Τραυσοί*.

³⁾ Траками виразно зве їх Лівій — XXXVIII. 41. 6.

⁴⁾ Юстин — XXXII. 3. 16.

⁵⁾ Юстин: *Daci quoque soboles Getarum sunt* (I. c.); Страбон VII. 3. 13: *ὁμόγλωττοι δ'εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις*; пор. Діона Касія III. 22.

⁶⁾ Страбон VII, 33, 11, Діон Хрїзостом *or.* XXXVI.

ських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ римські укріплення, досі не вияснено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділя (в розі між Збручем і Дністром) і в Бесарабії в двох великих „Траянових“ валах, що рівнобіжно протинають межиріччя Прута й Дністра¹⁾; але римський початок сих валів все ще гіпотетичний, і звязки їх з якоюсь системою римських укріплень досі не вияснені.

Римська окупація Дакії тривала трохи більш як півтора століття. Увесь сей час Дакія зіставалась відокремленим передовим укріпленням Римської держави (від провінції Панонії її відділяла територія Язигів між Дунаєм і Тисою); удержувати її було дуже тяжко, і коли в середині III в. з особливою силою розпочались напади на Римську державу сусідніх народів, Авреліан, для улекшення оборони, постановив вирікти ся сеї провінції. Римську і романізовану людність виведено в Тракію і Мезію, Дакію полишено (274), а щоб страта була меньше болючою, утворено нову провінцію Дакію на правім боці Дунаю в Мезії.

Аж по упадку дакійської держави за Траяна виступають на верх дрібніші прикарпатські народи. На жаль, Птолемей, головне джерело, наробив великої плутанини в розміщенню прикарпатських народів, так що трудно віднайти їх дійсне розміщення²⁾. Ідучи від верхів'я Висли на схід сидять у нього *Ἀχάρτοι, Ἀρσιῆται, Σαβῶτοι, Πισυῆται Βίεστοι, Κοιστοβῶτοι, Καρπιανοί*³⁾. З сих народів більш інтересні для нас остатні три. Беси сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолемея на верхів'я Дністра й Сяна; чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолемея не можна жадати. Койстобоки (*Costoboci* римських джерел) сиділи на схід відти. У Птолемея се імя повторяється двічі, розділене Дністром і Певкинськими горами (Карпатами); з сього можна б виво-

¹⁾ Про „Траянів вал“ на Галицькім Поділю див. статю Кіркора в *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* т. III с. 38 і далі. Про бесарабські вали можна тільки повторити слова Момзена op. c. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але досі на те бракує якогось певнішого доказу“; обидва визначені нпр. на спеціальній мапі російського генерального штабу. Є „Траянів вал“ і на російськім Поділю, в повітах Камінецькім і Проскуровськім (Сѣцинского Археологическая карта Подольской губ. — с. 153 і мапа), але він ближше не досліджений, а можливість римських валів тут ще менша. Давнійше Траяновими уважали навіть старі вали Київщина; див. про се статю Антоновича в К. Старині, 1888, III.

²⁾ Пор. Müllenhof D. Alt. II с. 81 sq.

³⁾ III. 5 § 20, 8. § 5.

дити, що сиділи вони по обох боках гір, але можливо припустити й скомбінованне двох звісток про те саме¹⁾. У великім разі вони на полудневім згірю Карпатів були. Карпи — імя, очевидно, звязане з назвою Карпатів — теж двічі згадують ся у Птолемея (*Καρπιανοί* і *Ἄρπιοι*), в обох разях далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тирагетів²⁾ — десь ніби коло Дністра й Прута, хоч імя Карпатів у Птолемея прикладаєть ся як раз до більш західньої їх частини, коло верхньої Тиси (тому деякі учені тут уміщують Карпів).

Сі три народи виступають в історії під час Маркоманських війн і по них, як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землі. Найменше з них звістно за Бесів; поминаючи неповні ясні звістки про них з над нижнього Дунаю у Овідія, вони згадують ся тільки як учасники Маркоманської війни, разом з Койстобочками. Але за Койстобочків знаємо більше: маємо звістки, що вони пускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи скільки сили (похід 165 р.). З одної написи знаємо й імя їх короля — Піспора³⁾. Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакію — шукати тут осад собі, то римський намісник напустив їх на Койстобочків, і Вандали дійсно побили їх й опанували їх землю, і після того за Койстобочків не чути більше⁴⁾.

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший датований їх напад на Мезію маємо з 230-х рр. Ш в., але з оповідання Петра Патриція, те належить до тих же часів, бачимо, що Карпи вже вважали тоді себе спеціялістами до таких нападів, ще ліпшими від Готів, славних тоді своїми нападами на римські землі⁵⁾. При нагоді брали вони участь і в походах Готів. Цісарі Филип Араб і Авреліян звісни своїми перемогами над Карпами; Авреліян по своїй перемозі осадив частину Карпів на римських ґрунтах⁶⁾. Розпочате ним пересадженне Карпів на римські землі довершено за Галерієм й Діоклетіаном: по

¹⁾ Є й ще иньший здогад — що маємо тут слід переходу Койстобочків з північного підгір'я на полудневе.

²⁾ Ш. 5 § 24 і 10 § 13.

³⁾ Овідій — *Tristia* Ш 10. 5 і IV. 1. 67 (про Бесів на нижнім Дунаю у Брауна с. 161). *Scriptores hist. Augustae* — *Ant. Phil.* 22, Павзаній X 34. 5, В. I. L. VI N 1081, *Arch. epigr. Mitth.* 1890. XIII. 189.

⁴⁾ Діон Касій LXX, 12.

⁵⁾ *Script. hist. Aug. Maximus et Balb.* 16, Фрагменти Дексіана і Петра Патриція — *Hist. gr. min.* I р. 176—7, 428—9.

⁶⁾ *Script. h. Aug. Aurelianus.* 30, Зосим I 22, 27, 30, Аврелій Віктор *De caesaribus* 39, 43,

якійсь ближше нам незвісній війні. переведено на римські ґрунти (правдоподібно—до Панонії й Мезії) решту Карпів — цілий нарід їх, разом з Бастарнами. Тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусідів, і сей перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, ніж вимушений¹⁾. Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Германців від полудневого сходу, а може й натиск Словян на північнім згірю Карпатів (взагалі історія колонізації карпатського згіря тих часів для нас майже не існує). Після того тільки раз, при кінці IV в. згадують ся якісь Карподаки, що разом з ватагами Гунів і Скірів пробували перебитись за Дунай²⁾. Може се були останки тих панонських осадників?

Про етнографічну приналежність сих карпатських племен маємо тільки деякі натяки. Передо всім вони становлять північний край тракійської колонізації, подунайської й семигородської, і се перше, що наводить на гадку, чи не були й вони Траками. За таким згогадом, дійсно, промовляв би ряд інших фактів. Імя карпатських Бесів повторяє імя Бесів тракійських коло Родопа. Назва Карподаків моглаб натякати на спорідненне Карпів з Даками. Імя короля Койстобоків Пієпора і його свояка Натопора мають характерний наросток, що в формі поріс повторяєть ся в численних тракійських і дакійських іменах³⁾. Особливо-ж важним здаєть ся мені факт, що Птолемей вчисляє в Карпатах і на верхнім Дністрі й Сереті ряд осад з закінченням дава, дава⁴⁾, ха-характеристичним наростком дакійських осад, що виступає й по інших тракійських землях⁵⁾. Припустити, що всі отсі міста заблукали

¹⁾ На се натякають слова Ідація і Ам. Марцеліна; тексти до сього факту див. Dahn Wietersheim Geschichte der Völkerwanderung I с. 287 (вид. 1880). Про осаді переведених — Ам. Марцелін XXVII. 5. 5 і XXVIII 1. 5.

²⁾ Зосим IV. 34.

³⁾ Див. про сей наросток у Томашка Sitzungsberichte т. 131 с. 21, теж Момзена ор. с. с. 207. Се-ж імя Пієпора пригадує Даc(i) Peto-rogiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с. с. 697, Томашек — ор. с. т. 128. с. 108); можливо навіть, що то помилка замість Pterogiani; себ значило, що Койстобокси = Даки. Сі „Петопорові Даки“ сидять на малі вже на східнім згірю Карпатів, на лівім боці Дністра. Може теж імя криєть ся в імени міста Профорідава у Птолемей (Ш. 10.8)?

⁴⁾ Κληπίδαβα (коло Дністра). Δοκίδαβα. Πατρίδαβα. Καρσίδαβα. Πετρόδαβα. Σάνδαβα. Οούδαβα. Ζαρτίδαβα. Ταμασίδαβα. Προφορίδαβα (між Дністром і Серетом) — Птолемей Ш. 5 § 30, § 6—7, 10 § 15.

⁵⁾ Tomaschek Die alten Thraker III с. 70

на північ від Карпатів з дакійських країв тільки за браком місця на мапі, здасть ся мені не правдоподібним.

Отсі факти й деякі дрібніші обставини надають значну правдоподібність здогадові, що сі карпатські племена належали до тракійської родини. В основі своїй була то може змішана з Траками й асимільована ними ще старша, не-індоєвропейська людність, тої раси, що в своїх останках звісна нам в альпейських краях, а могли задержати ся також і в гірських, малопрístupних околицях Карпатів; але так далеко в глибину сього етнічного процесу не можуть нас вести ніякі досліді¹⁾. Досить розновсюднений свого часу погляд, що ті карпатські племена були Слов'янами, немає під собою позитивного ґрунту. Протів нього промовляють особливо рішучо звістні нам койстобоцькі мена: переказані в написи, поставленій Койстобоком, вони мусі бути передані вірно, а тим часом звучать зовсім не по слов'янськи²⁾. Не можна звести цілого карпатського залюднення і до кельтської колонізації, навіть хоч би й приймати тут певні сліди кельтизму³⁾. Гіпотеза тракійська має все ж таки без порівняння більше позитивного під собою, ніж такі здогади.

Як далеко на північ сягала б ся тракійська колонізація, чи виходила вона за границі гірського карпатського пояса, не можна сказати: сліди її на північнім згір'ю досить не ясні⁴⁾. Тут за давніх часів, як я згадував⁵⁾, тракійська колонізація могла стрічати ся і з слов'янською. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, хоч може й не по цілій лінії. Поодинокі слов'янські ватаги могли заходити в гори й пробивати ся на полудневі згір'я Карпатів тоді й перед тим; але ми не маємо можности слідити їх розселення.

¹⁾ Може бути, що з часом дасть нам щось антропологія. Не безінтересний факт, що як раз гірські краї альпейсько-карпатські виступають краєм найбільшої короткоголовости. Може тут власне виступає перед нами слід старої раси, що була асимільована Індоєвропейцями і вплинула на їх антропологічний тип. Шок. Потканський в своїй статейці *O pochodzeniu Słowian* (Kwart. histor. 1902), звернувши увагу на сей факт, хотів толкувати розвій короткоголовости в Карпатах впливом Кельтів, яко „альпейської раси“. Але далеко простійше спитати — чи та альпейська раса не сиділа в Карпатах незалежно від Кельтів і цілого індоєвропейського розселення?

²⁾ Койстобоцька напись в *Corpus inscr. latinarum VI N 1801: d. m. | ziai | tiati. fil. | dacae uxori | piepori. regis | coisstobocensis | natoporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |*

³⁾ Про них зараз низше — с. 137.

⁴⁾ Тримати ся географічного положення осад на -dava, поданого Птолемеєм, розуміть ся не можна.

⁵⁾ Див. с. 70.

Про побут і культуру карпатських племен не маємо майже ніяких спеціальних звісток, хіба припускаючи, що то були племена тракійські чи Траками асимільовані, можемо взяти де що з відомостей про інших Траків (Гетів, Даків й ин.).

Була одначе велика різниця між деякими полудневими, приморськими тракійськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примітивний побут. Між тими північними Тракійцями ще в історичні часи відомі були осади на палях, а коло Дунаю згадають ся „трогльодити“ (мешканці печер). Але у інших Траків вже були тоді й міста, й замки. Переважало жите пастуше; дуже люблено ловецтво. Суворий побут Траків був широко відомий, рівнож їх надзвичайна воевничість, охота до біжок і повна зневага смерті. З тим разом ішло славне тракійське п'яництво (звичайно на підпитку виходили вони й до бою) та непорядність в відносинах чоловіків і жінок — познаки неунормованої, енергічної натури. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічі татуїрованнє, широко розповсюднене, звісне і у Гетів і у Агатірсів-Даків (στίχοσι, рісі). Агатірси славились багатством золотих окрас. Мала славу і тракійська зброя взагалі. Виглядали Траки на погляд Греків білявими й рудими (πύρροι). Вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Германців Аврелієвого стовпа: теж довге волосє й бороди, тойже склад лица, подібне убраннє (широкі, фалдисті сподні, коротки сорочки, плащі). Сі численні побутові подібности, які можна знайти між Скитами й Траками, поясняють ся, як сказано вже, загальною етнографічною близькістю сих галузей індоєвропейської родини, зближених між собою й географічно й етнографічно.

З сфери духового житя можна піднести широкий розвій пісні; не кажучи за звістних на тім полі полудневих Траків, про Агатірсів оповідано, що у них закони укладають ся в піснях, для пам'яті; гетські послї виходили з кітарами, граючи на них. Широко звісна була також віра Гетів в нестерельність: Гети-невмираки (ἀθανάτιζοντες) — було звичайним їх прозвищем. Ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими представленнями про посмертне істнованнє, стояла у Гетів в звязку з культом Замолксіса, бога умерших і заразом бога відновлення житя в природі. При похоронах чоловіка забивали найулюбленішу жінку — се служило заразом докором тим жінкам, що зіставались живі. Жерці мали великий вплив; політичне відродженнє тракійських племен за Бойребісти доконано впливом головного жерця. І пізнійше — до упад-

ку дакійської держави жерці заховують в ній першорядний політичний вплив¹).

З упадком дакійської держави прикарпатські народи, як ми бачили, в значних масах були винищені або переведені на римські землі. Семигородська людність була в значній мірі романізована й разом з римськими кольоністами виведена за Авреліана в близні римські провінції. Се все мусіло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тоді до незначних останків. Слов'янська кольонізація, рушивши в Карпати в великих масах, мабуть не багато що з неї застала.

Коло останків старої семигородської кольонізації обертаєть ся румунське питання. На утворенне румунської національності витворились в останніх десятиліттях два погляди: оден твердить, що волоська людність Семигорода (гнізда волоської національності) зложилась з пізнійших вільних і невільних (переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, отже з романізованих Траків балканських — бо давня романізована людність римської Дакії була виведена звідти в III в. в Мезію. Другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах; розмножившись, вони утворили тут численну волоську людність, котра починає звідти потім (в XII—XIII в.) вилитись в краї нижнього Дунаю. Посередній погляд, признаючи існування останків романізованої людности в Семигороді, вважає їх незначними, а пізнійший зріст її поясняє пізнійшими міграціями романізованих Траків з балканських країв до Семигороду²). Сей посередній погляд має найбільше правдоподібности за собою. З певними змінами можемо приложити його й до східніх Карпат — там, як і в Семигороді, також лишили ся мабуть останки старої кольонізації (тільки тут вони ледви чи були захоплені романізацією хоч трохи). В хорографічних назвах і в діалектах східніх Карпат є чимало такого, що підсуває гадку про останки старшої кольонізації, — незалежно від тих елементів волоських, які можуть пояснити ся

¹) Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томашка Die alt. Thraker I с. 111 і далі, II — культ. Див. також новішу роботу Бушана і Fischer Die Haar-und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpaten-und Balkanvolker (Archiv f. Anthrop. 1909).

²) Більше про се питання і його літературу було в 2 вид., перегляд його в працях: Densusianu Histoire de la langue romaine, I, 1901, Paris. Jireček Die Romanen in der Städten Dalmatiens, 1902. Onciul Romanii in Dacia Traiane, 1902. Fischer Herkunft der Rumänen, 1904. Jorga Geschichte des rumän. Volkes. 1905. Vasmer Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen sprachlichen Berührungen (Roznik Slaw. 1909).

пізнійшими переходами і впливами пізнійших осад „волоського права“¹⁾. Розвій сих осад, закладаних з кінцем XIV в. емігрантами з волоських земель Угорщини, а потім на їх взірць — і місцевими людьми, звісний нам документально. Знаємо зовсім повно, що ці осад були явищем новим, і не можна їх ставити в безпосередню звязь з передслов'янською кольонізацією східніх Карпатів, як роблять декотрі, з історією наших країв необзнайомлені люде²⁾.

Чи до тих часів дожилі тут яка небудь місцева неслов'янська гірська людність — річ не звісна й сумнівна. Відрізнити принесене пізнійшими волоськими осадниками від того старого, що лишило ся в хорографії й мові найпоі гірської людности, було б завданням дуже вдячним, але до нього досі не брали ся скільки небудь серьозно³⁾.

Між ті карпатські — гірські, та степові — іранські народи клином втискуєть ся пізнійше нова міграція — бастарнська⁴⁾.

Етнографічна приналежність її не зовсім ясна. Тацит в класичнім своїм уступі про Бастарнів вагаєть ся, не знаючи, до якої групи їх зачислити — до германської чи до сарматської. Він знаходить в їх мові та способі життя більше подібности до Германців, хоч знову

1) З назви *боки, що виступає в іменах Сабоків, Койстобоків, виводять вишнію назву Буковини — як память по сих *боках — земля Боків (Міленгоф, Браун, Веселовский). Шафарик бачив в сих „боках“ слов'янське бокъ, бік, новіші дослідники — тракійське імя народа. Віда тільки, що назва Буковини виступає так безмірно пізно! Через се ж трудно виводити й імя Бесарабії від Бесів, як то роблять деякі дослідники ще й досі (впр. Браун).

2) Праці Мікльосіча і Калужняцького *Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten*, 1880 (Denkschriften віденської академії) зроблені з чисто фільольогічного становища, з повним поминенням історії пізнійшої кольонізації „волоського права“, але дуже популярні в науковій літературі, послужили одним з головних поводів до таких хибних виводів. Ще недавно віделикав ся до них пок. краківський учений Потканський (*O pochodzeniu Słowian*), доводячи з великою певністю, що гірські карпатські краї в часах слов'янського розселеня і пізнійше були доменом волоських пастухів.

3) Нова робота Czirbusz *Kárpátok helyenek és folyóinak nevei*, 1908 (етимології географічних назв карпатських) теж не посуває питання.

4) Про Бастарнів див. особливо Zeuss *Die Deutschen* с. 126, 442, Müllenhof *D. Alt.* II с. 104 sd. Hahnel *Die Bedeutung der Bastarnen für d. germanische Altertum*, 1865. R. Much *Die Bastarnen*, 1890 (*Mittheil. d. Anthropol. Gesel. in Wien*, XX), Die Südmark der Germanen i Deutsche Stammsitze. Sehmsdorf *Die Germanen in den Balkanländern bis zum Auftreten der Goten*, 1899. Bremer *Ethnographie*. Браун *Рязьсканія*.

неохайність цього народу і особлива покірність старшині промовляє йому против сієї гадки; вкінці знаходить вихід, здогадуючи ся, що се Германське племя підпало сарматському впливови через мішані шлюби з Сарматами. Окрім Таціта ще Страбон і Пліній, отже письменники тих часів, коли вже вмiли відрізнити Германців, зачисляють Бастарнів до Германського племени¹⁾. Інші письменники (Полібій, Лівій, Плутарх) звать се племя то Бастарнами, то Кельтами; ольбійський декрет Протогена говорить про грізний напад Скірів і Галатів, і в них часто бачать Бастарнів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Германців, особливо — поки ще ближше з ними познайомилися і навчили ся відрізнити. А імя Скірів — Германського народу Готської групи, що в згаданім ольбійським декреті виступає разом з „Галатами“²⁾, власне промовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги тої Германської міграції на полудень, котра розпочала ся більшими масами аж пізнійше³⁾. При тим одначе — як то й приймають нині в літературі, бастарнське племя могло дійсно мати значні кельтські домішки в культурі, або і в самім своїм складі, а прийшовши пізнійше в близку стичність з степовою людністю, воно могло дійсно приподобитись де в чім і до Сарматів.*

З кельтськими елементами Бастарнів можна звязувати деякі сліди кельтської народности чи культури в тих краях, де сиділи Бастарни⁴⁾. Так нпр. ми знаємо назви племен і міст кельтського кореня на нижнім Дунаю і навіть (коли покладати ся на докладність їх розміщення) — на Дністрі⁵⁾. Дехто бачить в них сліди кельтської кольо-

1) Germania 46. Страбон VII 3. 17 (обережно: *σχεδόν τε και αὐτοί τοις Γερμανικοῖς γένους ὄντες*). Пліній IV. 14.

2) Прокопій (De b. G. I, 1) навіть називає Скірів Готським народом, але ся звістка нічого не варта, бо разом з ними називає він Готським народом і Алянів. (Цайс с. 705—4 таки й уважав Скірів алянським народом, через те, що тут у Прокопія і у Йордана виступають вони разом з Алянами).

3) За Германців уважали Бастарнів Цайс, Кінепт (Lehrbuch der alt. Geogr.), Міленгоф, Семздорф; Бремер (op. c. c. 180) уважає die germanischen Nationalität des Volkes (Бастарнів) als gesichert. Кельтів бачили в них нпр. Ганель, Томашек, Нізе й ин.

4) Про сліди кельтизма на нижнім і середнім Дунаю та в карпатських краях — див. Томашка рецензію II т. Міленгофовой Deutsche Altertumskunde в Göttinger Gelehrten Anzeigen, 1880, с. 300. R. Much Die Bastarnen (як вище) і Die Südmark der Germanen с. 14 і далі. Браунъ Разысканія (с. 126 і далі). Веселовскій в Извѣстіяхъ от. рус. языка (14—5, 20). Погодинъ Изъ исторіи слав. передвиженій с. 96—7. Див. ще в 2 вид.

5) Нпр. на нижнім Дунаю племя Брітолігів, місто *Νομόδομον*, ма-

нізації з IV в. перед Хр., звістної нам в західніх балканських землях¹). Але сї сліди кельтизма на нижнім Дунаю можна б звязувати і з бастарнською колонізацією, як то роблять иньші дослідники. Незалежне від Бастарнів походження напевно треба признати кельтській номенклатурі середнього Дунаю — вона тут також досить сильна, і правдоподібно мусить бути поставлена в звязку з більше західньою кельтською колонізацією східніх Альп і Морави. В східні Карпати кельтські елементи могли бути занесені і кельтською середно-дунайською колонізацією і бастарнською міграцією, але тут кельтизми вказати далеко тяжше — те що зібрано досі або дуже гіпотетичне, або не свобідне від непевностей²). Географічно беручи не неможливо, що тут, в карпатських краях мали нагоду зіткнутися з Кельтами і Словяне перед своїм розселенням. Одначе бачимо, що імя східніх Кельтів — Вольків, яке послужило потім загальним іменем для романизованих народів, було прийняте Словянами не безпосередно від Кельтів, а від Німців (може Бастарнів), в тім же значінню яке воно мало у Німців (латинське *Volcae*, нім. *Walhoz*—слов. Волох). Се промовляло б против безпосередніх стріч Словян з Кельтами. Слідів безпосередньої стичности з Кельтами в словянській культурі теж на певно не можемо вказати. Супроти того така кельто-словянська стичність (з культурно-історичного погляду дуже важна) лишасться сумнівною.

Ближні відомости про бастарнське розселення маємо з I віку. Передні їх ватаги займали тоді дунайську дельту — „острів Пев-

буть також *Ἀλιόβριξ*, далі *Καρρόδονον*, *Οὐβαντοοοάριον* (у Птолемея) — назви, дійсно, характеристично кельтські.

¹) Сих придунайських Кельтів бачать і в Галіях декрета Протогена ті, що не згоджують ся признати їх за Бастарнів.

²) На верхівю Дністра, під Карпатами, містить Птолемей м. Кародун, але на певність сього уміщення не можна покласти ся. Обяснення з кельтської мови хорографічних назв (нпр. Вягр — *Wehra*, Лаборець — *Laber*, з кельт. *labaga*, шумливий) лишають ся іпотетичними. Мало правдоподібний і вивід Галича з назви Галятів (Кельтів), як „память по Кельтах-Галіях, так як безперечно заховалась вона в малоазійській Галітті і правдоподібно — також в іспанській Галітті“. Браун (ор. с. 166—174) дає досить багато місця сій справі. Справедливо відкидаючи виводи Галича з *sal (сіль), і з польського *hala*, гора, він одначе сам не годен знайти ніякого потвердження гіпотези про походження Галича від Галятів. Галич мовляв руська форма *Galatz* (Галац на Дунаю). Але наведені самим же Брауном паралелі — Галичі (*Gács*) в словацьких Карпатах промовляли б самі против такого объяснення. Тому й пок. Веселовский в своїй взагалі прихильній рецензії „генеалогію“ Галича прийняв *cum grano salis* (с. 15).

ку¹⁾, з того звали ся вони Певкінами. На півночі Бастарни сидять на східнім згірю Карпатських гір, що від них у географів II—III в. по Хр. звуть ся Певкінськими і Бастарнськими горами. На північнім заході Бастарни притикали до своїх земляків — Германців, на полудневім сході — до придніпровських Тирагетів. З поодиноких бастарнських племен Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Атмонів і Сідонів²⁾.

Для хронології бастарнської міграції дуже-б важним фактом був той ольбійський декрет Протогена, коли-б він був датований, і в додатку — коли-б не було ніякої непевности, що його Галати—то Бастарни. Але що така непевність є, і декрет датують то III то II віком, як раз виходячи з його етнографічних вказівок, тож для вяснення хронології бастарнської міграції він не може нічого дати по над иньші джерела. В тих иньших джерелах Бастарни вперше з'являють ся в р. 180, коли закликав їх до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський³⁾. Вони виступають тоді на лівім боці Дунаю, й звичайно приймають, що десь коло того часу Бастарни й прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями“ (ἐπιήλιδες)⁴⁾. Розуміть ся, се не давнє прибуте можна було-б собі розуміти різно; але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Гетами на Дунаю Бастарнів ще там не чути. В підкарпатських краях могли вони заявити ся значно скорше ніж стають нам звісні⁵⁾.

Найбільше розголосу в наших джерелах доходять Бастарни в часах римського цїсарства. Воевничі й неспокойні, вони були дуже немилими сусїдами взагалі, а спеціально для Римської держави, бо дуже нападали на пограничні землі⁶⁾. Вони пригадують тим своїх карпатських сусїдів — Карпів, і мали туж долю. Імператор Проб вивів

¹⁾ Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Чорноморье т. I.

²⁾ Страбон VII, 3 § 5 15 і 17, Птолемей III. 5 § 15 і 19, *Tabula Peutingeriana*.

³⁾ Дієвій XL. 5. XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Полібій XXII. 9=XXV. 5 ed. Hultsch; зрештою тексти авторів зібрані у Цейса.

⁴⁾ Т. зв. Скімна fr. 50 — Müller Geogr. gr. m. т. I с. 229 (Мілер вважає се взятим з Артемідора, серед. II в.).

⁵⁾ Недавніми часами Браун (Разысканія) на підставі лінгвістичних комбінацій (переголосовання *Lautverschiebung*) пробував датувати міграцію Бастарнів V віком перед Хр., але ці комбінації дуже гіпотетичні; ще менше щаслива гадка його ж — звязати Геродотову легенду про міграцію Неврів з приходом Бастарнів (ор. с. дод. 16).

⁶⁾ Діон Касій XLVIII, 10 і LI, 25—6, *Script. hist. Aug.* — Anton. Phil. 22; про виведенне на римські ґрунти — *Script. hist. Augustae* Probus с. 17, Зосіам I. 71.

100 тисяч Бастарнів, разом з ватагами Готів і Вандалів, і оселивсь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Галерія знову виведено разом з Карпами масу Бастарнів; може бути, що вивели тим разом ціле плем'я Бастарнів, як переведено тоді ціле плем'я Карнів. Принаймні — Бастарни зовсім сходять після того з історичної сцени.

Я вже вище згадав, що в Протогеновім декреті разом з Галаятами виступають Скіри. Окрім того Скірів згадує Пліній¹⁾ і з його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли. На тій підставі їх уважають східно-германським племенем, якого одна частина рушила на полудень разом з Бастарнами, а друга емігрувала пізніше. В таким разі сей похід Бастарнів і Скірів був би початком східно-германської міграції, передовим полком її²⁾. Се дуже правдоподібно, хоч і гіпотетично.

Але як би там не було з Скірами і Бастарнами, маси східно-германської колонізації рушили на полудень значно пізніше. Перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр., з Маркоманських війн. Війни ці, що велися від 164—5 року, в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про них, каже що різні народи, виперті дальшими варварами (від півночі), домагалися тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, інакше відгрожувались, що будуть воювати³⁾. Дійсно, між народами, що шукали собі ґрунтів в Дакії, згадує Діон вандальський нарід Асдінгів, а між учасниками війни, окрім давніших сусідів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів — все племена з східно-германської групи⁴⁾.

Еміграція ся виїшла з басейна Одри і Висли, де сиділи тоді східно-германські народи т. зв. готської або вандільської групи⁵⁾.

¹⁾ IV. 13.   ²⁾ Міленгоф II, с. 110—1.

³⁾ Antoninus, 14: aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.

⁴⁾ Capitolinus ed. Peter с. 22 (з поправками Міленгофа і Момзена), Діон Касій LXXI. 12, LXXII. 2. Про сю еміграцію див.: Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 36 і далі, Müllenhof II с. 5, Kaufmann Deutsche Geschichte, I с. 72 і далі, й ин.

⁵⁾ Новійші дослідники (напр. Браунг Разискаяя вь области готословянскихъ отношеній, I — Готы на Висль, 1899. Bremer Ethnographie der germanischen Stämme—Paul Grundriss III²⁾) доводять, на підставі головно лінгвістичних спостережень, що готські племена давніше мешкали далі на полудневий захід, і аж пізніше (коло IV в. перед Хр.) пересунулось над Вислу. Але є й досі ще оборонці готської традиції (переказаної Йорданом), що Готи прийшли над Вислу з Скандинавії.

В I—II в. виступають тут (на правім боці Висли) Готи, з їх галузями: Гепідами й Тайфалами, Люгії на горішній Одрі, Вандали (на Одрі ж), Бургунди і дрібніші коліна — Руги, Скіри, Герули, Туркілінгі, Лемовії¹).

Притиснені зі сходу Слов'янами, що безпосередно притикали до них на балтійським побережжі і в басейні Висли, а з заходу своїми західніми земляками, ця готська група мусіла шукати виходу для своєї розмноженої людности в міграції на полудень. Слов'янський натиск мусів тут мати не малу ролю; проти сеї гадки вказувалось, що се мов би заперечує напрям готської міграції, бо вона пішла на схід. Одначе Готи йшли не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для готських виходнів не знайшлося піде по дорозі місця, й вони вискочили аж на чорноморське побереже — не дуже пожадане місце для їх осад, показує що вся територія на північ від побережа була вже тісно залюднена — людністю слов'янською очевидно²).

Історія сієї готської міграції майже зовсім незнана³). Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-германської групи мандрують на полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандали, пізнійше Гепіди, Льонгобарди, і Йордан цитує сучасника вандальської міграції Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осаді — мовляв задля великого віддалення (властиво можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міграція перевела ся протягом одного року).

Інтереснійша гадка, піднесена Брауном (ор. с. 327—336), що Готи перед своєю міграцією на Чорноморє кілька століть були все в стадії міграції.

¹) Тацит Germ. 44. Пліній Hist. N. IV 14—14, Птолемей II. 11 § 17, III. 5 § 20.

²) Гадку про вплив слов'янського натиску підніс ще Шафарик Slov. staroz I. 18 § 7, проти неї див. у Вітерсгайма I с. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

³) З величезної літератури крім вказаного в двох попередніх примітках вкажу лише де що. З давнішого: Zeuss Die Deutschen, sub vocibus. W. Bessel — монографія про Готів в енциклопедії Ерша і Грубе-ра серія I т. 75. Dahn Könige der Germanen, т. II і III. H. Bradley The Goths from the earliest times to the end of the Gothic dominion in Spanien, 1888. R. Much Goten und Ingaevonen (Beiträge zur Gesch. der deutsch. Sprache XVII). Далі O. Gutsche und W. Schulze Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zu Karolingern, I, 1894. B. Rappaport Die Einfälle der Goten in das römische Reich, bis auf Constantin, 1899. Ludw. Schmidt Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, 1904 (Sieglin Quellen u. Forschungen, VII) і йорж Allgemeine Geschichte der germanischen Völker 1909 (Handbuch d. mittel u. neueren Geschichte).

Готи взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан більше як про Вандалів¹⁾). Та ці відомости, як і взагалі все, що оповідає він про історію Готів незалежно від античних джерел, представляє з себе лише наукову як на той час, а по теперішньому — дуже невдалу комбінацію устних переказів готських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно.

Передо всім одначе треба піднести, що самий факт сієї мандрівки Готів з над балтійського моря цілком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати історію Готів з чорноморськими Гетами. Очевидно, мандрівка була фактом загально звістним, переказаним в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Дійсно се потвержує ся звістками про готські осади над балтійським морем в I—II в. і не підлягає найменшому сумніву (кажу се з огляду на піддержану деким в нашім століттю, особливо Яковом Грімом, стару теорію, що Готи — то давні Гети, і ніякої готської міграції не було). В готській народній традиції, переказаній у Йордана, переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими; там на гатях провалилась і згнула сила людей. Перебувши сі багна, Готи перейшли в край, прозваний ними *Оиш*²⁾, але тут мусіли витримати війну з тубильцями (у Йордана *Spali*)³⁾. Хоч традиція представляє сю боротьбу ца-

1) *Getica* 4, 22.

2) Се толкують словом *ai* або *aie* — перерізана ріками країна.

3) Сі *Spali* своєю загадковістю досить дражнили дослідників. Вперше імя їх знаходимо у Діодора: *Πάλο* і *Νάπαι* — сини *Σκόθης*-а стають патріархами народів *Πάλοι* і *Νάπαι*. Отже *Πάλοι* се частина скитського народа, ще до міграції його з-за Танаіса в Європу (II. 43). Звідти перейшли вони до Плінія, де виступають в подвійній формі: *Inaraei* — *Spalaei* і *Naraei* — *Pelaei* та містять ся в околицях Танаіса (Міленгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). *Spali* Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Палів — Спалеїв і трудно в його оповіданню при них шукати якогось дійсного імени. В літературі Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за несловянське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, думав, що сей нарід був звістний Слов'янам, і з його імени виводив він слово *сполинь*, *исполинь* = *гігант*, подібно як з імени Аварів-Обрів виводять словянські слова *обринь* = *obrzymu*, або з Птоломейових Велтів—велеть, велетень (по аналогії з німецьким *Hünen* = Гуни = велетні) (див. Крек² с. 252—3, Веселовскій в *Извѣстіяхъ рус. языка* 1900, I). Цейс (с. 67) і за ним ряд пізніших учених, як Пальман, Первольф й ин., звязували се імя з *Σπόροι* Прокопія, бачучи тут стару назву Слов'ян, а Гловайскій (Разысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян. Див. ще дещо в 2 вид.

сливою для Готів, але в дійсності муіло бути инакше, коли Готи не зістались в сих привабних, як каже традиція, краях, а муіли „спішити на край Скїтїї, над Чорне море“.

Крім Готів властивих мандрували разом з ними чи слїдом за ними ще инші їх близші й дальші свояки. Запевно се знаємо про Герулів і Тайфалів¹⁾. Учасники готських походів звані в джерелах Уругундами — народність зрештою близше незвістна, могли бути кольонїєю Бургундів. Инші дрібнїйші готські народи — напр. Скїрів, Ругів, стрічасмо з Готами доперва в Панонїї, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморю, чи прийшли над середній Дунай просто з балтійського побережа, як Вандали, Гепїди й ин. В околицях нижнього Дунаю застали ще Готи Бастарнів — своїх правдоподібних свояків; але незадовго потім вони, як знаємо, зійшли зі сцени.

Мандрівка з над Балтійського моря серед мочарів та безграничних болот східньої Європи муіла тягнути ся не коротко, поки готські виходїї, не знайшовши собі нїде притулку, опинились в чорноморських просторах, зрідка лише залюднених сарматськими племенами, після того як Язиги вийшли звідси над середній Дунай. З того що в готській традиції не переховало ся нїяких звісток про боротьбу з степовою людністю, можемо догадувати ся, що при готським оселенню обійшло ся без великих війн — простору було досить. Про долю тутешніх Іранців не маємо нїяких відомостей: можлива міграція їх — по части до західних земляків — над Тису, по части до східніх, на Дін²⁾, можливе й спільне пожитє з Готами на Чорноморю³⁾. В Йорданових *Rosomunum gens infida*, що счинила повстаннє против Германариха, напр. бачили часто Роксолянів. Але се толкованнє неправдоподібне⁴⁾.

¹⁾ Зосим IV. 25.

²⁾ Кулаковский здогадуєть ся, ор. с., що Готи вже в своїй міграції відрізали й відіхнули далї під римські границї західню частину Алянів, котра в III в. виступає в ріжних війнах з Римом. Се можливо. Менше правдоподібний його згогад, що Готи ж загнали Алянів у Крим.

³⁾ Трудно згодити ся з ним уже передовсім тому, що імя Роксолянів Йордан знав (с. 12), а тим часом в сім місці ні оден кодекс не має нїчого подібного до їх імени. Найправдоподібнїйшою уважаю гадку, що назва Розомонів зовсім легендарна, епічна (див. в покажчику Момзенового видання Йордана с. 164, також Grundriss der Germ Phil. Пауля III² с. 683, статя Сїмонса, і особляво Jiriczek Heldensage с. 60 і далї). Що правда, ні одно з дотеперїшніх толковань сеї назви як епічного призвища не прийняло ся в науці (від *rosamo* — червоність, як „рудї, підступнї“, *hrausamun* „хоробрї“, й ин.). Про инші, історичні обясненя див. в 2 вид. (крім Роксолянів звязувано Розомонів з прикавказькими Оромухами Менадра і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-тунськимъ народом). Старі згогади, що тут криєть ся імя Русь (Grimm

На нових своїх осадах Готи дають вперше за себе знати конфліктом з Римлянами — в першій чверті III віку. Цісар Каракаля під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозі якісь готські ватаги і їх розігнав¹⁾. Сей факт дає нам крайню дату, *terminus non post quem*, але з того доміркуватись докладнішого часу готської колонізації, розуміється, не можна. Міграція Готів мусіла зайняти довший час — десь на початках III і при кінці II в. Ближше означити його не можна.

Більш як два століття пересиділи Готи в наших стінах, однак відомости про се перебування їх досить бідні. Знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою — аж до гунського знаходу одним джерелом для історії Готів служить Йордан, з нього-ж не багато певного можна зачерпнути. Його відомости про часи передгунські не йдуть далі невизначених спогадів; імена вибрані з народної традиції і очевидно — довільно укомбіновані з літературною, античною традицією. Тільки інерцією традиційного пієтизму можна пояснити, що в науковій літературі, особливо німецькій, не вважаючи на сконстатовані недорічності, все ще не відважають ся вирікти ся сих відомостей Йордана²⁾.

Про саму колонізацію знаємо, що Герули зайняли східні краї — над Меотидою і по части в Криму. Готи властиві сиділи по Дніпру й далі на захід — до Дунаю і карпатського згір'я. Вони поділялись

Geschichte d. deut. Sprache, Aspelin *La Rosomonorum gens et le Ruotzi*, 1884) відогрів недавно Маркварт *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903: він вважає Розомонів епічною назвою Герулів, звязує з сям Нгос сирійської компіляції V в. і пізнішше *Ῥῶς* (с. 365). Про сей вивід мова далі, тут зазначаю що сей здогад Розомони-Герули вповні гіпотетичний, опертий тільки на тім, що Герули вели завзяту війну з Германаріхом. І виходила б з того досить дивна історія, що самі готські історики не пізнали в сім імені добре їм звісних Герулів.

¹⁾ Спартіан (*Caracallus* с. 10) каже: *Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat*. Тримаю ся звичайного погляду, що сі Готи дійсно були Готи. Інші, як нпр. Бессель в *Енциклопедії Ерша і Грубера* с. 99, Кунік *О записках готського топарха* с. 24, Момзен (*ор.* с. с. 217) думали, що тут мова про Гетів = Даків. Звістку свою Спартіан подає на пояснення звісного жарту: Каракалю називали *Maximus Geticus* мов би з причини побіди над Готами, а в дійсности натягаючи, що Каракаля забив брата — Гету. Не маємо причини не вірити виразній звістці Спартіана, що то були Готи, — бо Гети були б йому для толковання того призвища наручніші. Новіші оцінки сього питання — *Drexler Caracallas Zug nach dem Orient*, 1880 (дисерт., Гале); *Rappaport* *ор.* с. с. 19 і далі.

²⁾ Нпр. Вітерсгайм, Пальман, Міленгоф, Дан, Кауфман.

на східних — Остроготів, інакше Грейтунгів (се виводять з grūt пісок, мешканці піскуватих степів) і західних — Візіготів або Тервінгів (tīu — дерево, лісові люди). Назви ці мусіли бути давніми, бо в VI віці оповідало ся про короля Остроготу з давніх, перед-гунських часів¹); але лишаєть ся неясним, чи єї назви були принесені ще з старої вітчизни, чи заявили ся вже на нових чорноморських осадах²). Осади Остроготів були над Дніпром, Візіготи сиділи між Дністром і Дунаєм, а пізнійше (вже, певно, по виході Римлян з Дакії) розпросторились вони й далі на північ — в семигородські Карпати, витиснувши звідти Гепідів і Вандалів. Як далеко готські осади протягали ся на північ в Подіп'рянщині, немає ніяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сиділи алянські народи³).

В готській традиції, переказаній Йорданом, в давнійших часах всі Готи — східні й західні мали становити одну державу, аж пізнійше Візіготи відділяють ся осібно. Дійсно, вже Тацит завважив у Готів особливий розвій королівської власти і під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з ріжними народами, могли єї германські ватаги сформувати ся в одну воєнну організацію, а при широкім розселенню по степових просторах мусіла ся консолідаційна сила з часом знову ослабнути⁴). У Йордана всі Готи виступають в останнє в одній державній організації за часів короля Остроготи, тоб то в середині III в., але для нас єї датовання не мають значіння, — констатуємо тільки, що часи політичної одности Готів в традиції лежать далеко по заду, в легендарних часах, що безпосередно наступили по міграції⁵). Пізнійше (в IV в.) бачимо королівську власть розвинену

¹) Імена: Grutungī, Austrogotī, Teruingī, Visī відгадав Міленгоф у Требелія Поліона в попованих назвах біографії цїс. Клявдия (с. 6); по за тим є вони у Амiana, а імя Вестготів — у пізнійших письменників V—VI в.

²) Звичайно толкують єї назви Остроготів і Візіготів як „Східних“ і „Західних“ Готів, так як сиділи вони на Чорноморю, і як потім розмістили ся в дальшій мандрівці на Захід. Так толковано єї назви вже в тих часах (Iord. 82). Але останніми часами здобуває поле нове обясненне від *austra блискучий і *visi—добрий.

³) Iord. с. 17, 22, 23, Amm. Marcel. 31. 3. Про розселенне готських племен на Чорноморю Рапппорт р. III, Loewe Die Krimgotenfrage (Paul u. Braune Beiträge, 1902).

⁴) Се справедливо завважив Дан — Die Könige der Germanen II с. 87—8.

⁵) Одначе багато учених приймало істнованне спільної держави аж до часів Германаріха — Келке, Зібель, Вітерсгайм — див. у останнього оп. с. II с. 6.

у Остроготів, тим часом як Візиготи розпадають ся на дрібніші групи, з вождями на чолі, яких сучасник Аміан зве судіями, — *judices*¹⁾.

Як я вже сказав, відомости про Готів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу²⁾. В сих походах знайшов собі вихід войовничий запал Готів, розвинений в війнах мандрівки. Вони займають собою ціле пів століття, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати.

Звістки про перші походи дуже скупі. Здогадують ся, що початком їх було зруйнування Істрополя на чорноморським побережжю р. 238. Напади припали на час сильних замішань в Римі; пограничні римські намісники, не маючи помочи від центрального правительства, мусли уложити з Готами умову, і на основі її вони побирали річну платню від римської адміністрації. Правдоподібно, задержанне цієї платні стало ся потім причиною великих спустошень, які починили Готи в Мезії і Тракії кілька років пізніше. Цісар Децій, що хотів положити кінець сим спустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251). Хоч наступник Деція довів до угоди з Готами, але й се не спинило готських нападів; тільки ми про них маємо дуже скупі відомости. Частими походами пустошать Готи землі Балканського півострова, не задовольняючись ним, переходять далі за Пропонтиду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цікаво, що при тім Готи показують себе народом цілком не обізнаним з морем: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови човнів³⁾. Участниками сих походів виступають разом з Готами їх сусіди — Герули, Борани⁴⁾, Уругунди, Карни.

З часом готські напади прибирають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показує ся безсильною їх повздержати. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер

¹⁾ 27, 5; 31, 3.

²⁾ Про них див. особливо Rappaport op. c., Dahn-Wietersheim т. I. гл. V і далі, Васильевскій — Русско-византійські отрывки VII — Житіє Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далі, L. Schmidt Gesch. d. deut. Stämme, I.

³⁾ Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначую се, бо Готів вважають за нарід мореходний, і се служило підставою для ріжних виводів і противствень їх „сухопутним“ Словянам.

⁴⁾ Сей нарід теж цілком не звістний близше. Здогад (нпр. Рappaport op. c. 36), що перед тим стала ся нова германська міграція з басейна Висли над Чорне море і тоді прийшли Бургунди, Борани, Герули, має зовсім гіпотетичний характер.

окупації. В останній великий похід 269 р. Готи разом з ватагами Герулів, Гепідів, Бастарнів вибирають ся з родинами й рабами. Тут уже зникала різниця між походом для грабовання і мандрівкою народу, і ми не можемо знати, чи то був тільки надовго замірений похід, підчас якого воюки не відважились лишати своїх родин і господарств, чи—проба міграції. Заносилось дійсно на нову мандрівку Готів і їх свояків-союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом, що ціс. Клявдій рахує на 2000 човнів і 320 тис. мужа, закінчив ся нещасливо. Германські ватаги понищено, а ряд енергічних імператорів, що розпочав собою Клявдій, зміцнив сили імперії.

Да того прилучилось іще, що Авреліан слідом потім покинув Дакію (274), перевівши її осадників до Мезії. Наслідком того германські народи здобули собі новий колонізаційний терен, і туди मुсіла звернути ся головна увага Готів. Прикарпатські землі переходять тепер головню в їх руки. Сей готський натиск від сходу міг вплинути на те, що решта попередніх осадників — Карнів і Бастарнів кидає карпатські краї при кінці III в. й переходить на римські ґрунта, — так само як в північних прикарпатських землях міг на се вплинути на тиск словянський. Та те, що діялось тоді на північ від Карпатів, нам майже невідомо, дещо знаємо тільки про рух германський на полудні. Візіготи опанували семигородські Карпати, витиснувши відти Вандалів і Гепідів. Вандали опановують опорожнені Римлянами землі Дакії від північного заходу. Крім них осаджують ся в колишній Дакії Гепіди, Тайфали, Віктофали¹⁾. При тім не обійшло ся без конфліктів і війн між сими германськими народами, але пам'ять про них переховалась тільки в непевних спогадах Йордана²⁾. Отсей колонізаційний процес зі своїми війнами відвернув готські племена від походів на Рим; з IV віку знаємо лише досить рідкі випадки їх війн з Римом. Правдоподібна крім того й відомість Йордана, що тоді був відновлений давній „союз“ Готів з Римлянами: на підставі його вони діставали від Римлян запаси, й за те платили воєнною помічю³⁾.

Сі ближші звязки готського життя з римським світом мали певне значінне в культурній еволюції східно-полудневої Європи і між иньшим проявили ся в поширенню християнства між Готами і появі готського перекладу св. Письма; автором його був Ульфїла, фундатор аріанської церкви серед Вестготів (341—8). Вестготські

¹⁾ Евтропій VIII. 2. Див. Hunfalvy Ethnographie von Ungarn 68—9.

²⁾ Йордан гл. 17. 22. Деякі здогади у Рапанорта с. 105—6.

³⁾ Про сі відносини у Вітерсгайма-Дана і новійше у Л. Шмїдта.

старшини, противники римських новин, що правда, підняли нагірку на Ульффілю і його вірників, але се не перешкодило християнству ширити ся серед Готів і пізнійше¹⁾.

Таким чином історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям готських інтересів. Натомість в легендарній традиції, переказаній Йорданом, готські сили звернені на підбивання північних і східних сусідів, і тут перед гунським находом нечуваним світом мало засяти остроготське королівство Германаріха (чи Ерманаріка або Ерманрїха, як його звуть сучасні германісти). Королівство се було б для нас дуже цікаве, як би готські перекази про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про Германаріхову державу ще сучасник Германаріха Аміан²⁾. Він оповідає про нього, що се був воевничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусідніх народів; зве його край просторим (*late patentes*) і родючим. В сих відомостях Аміана трудно знайти доказ якоїсь незвичайної могутности, але в готській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувані і — зовсім неправдоподібні розміри. В тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), вона вже літературно перероблена. В основі її лежить народня сага про Германаріха, що переховалась поза тим і в північній поетичній традиції саг, і в ріжних літературних обробленнях (в Кведлінбурській літописи, Вірцбурській хроніці й ин.). Але сю сагу мабуть уже в джерелі Йордана — у Касіодора перероблено, змінено, розширено на основі иньших відомостей літературних і устної традиції. Немилосердно покручений уривок з якоїсь готської пісні чи саги має представляти реєстр підвласних Германаріху народів³⁾. Не здовольняючись ними, Германаріх підбиває сусідів — Герулів, потім розпочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбитем їх всіх! Литовські народи (*Aestii*), „що залюднюють предовге побереже Німецького океана“, закінчують реєстр підвласних народів, і Германаріх панує „над всіми народами Скитії і Германії, як над своєю власністю“.

Сі останні слова дають поясненне цілому оповіданню: Германа-

¹⁾ Перегляд справи в статі Форта в *Allgem. Deutsche Biographie* т. XLIV (1898), F. Kaufmann *Texte und Untersuchungen zur altgerman. Religionsgeschichte*, 1899.

²⁾ 31. 3. Про Германаріхову легенду див. прим. 3.

³⁾ Каталог народів Германаріхової держави в рецензії Момсена читається так: *Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaurxis Vasinabroncas Merens Mordens Inniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas* (*Getica* стр. 23).

ріх, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого“, як каже Йордан, подбив собі всі народи Скитії й Німеччини, і відповідно до того легенда вложила в реєстр підбитих ним народів всіх, кого йно знала (як се було і з Олександровою легендою). Коли в тих покручених назвах можна справді добачити імена Мері і Мордві (Mergens, Mordens) або як припускають, ще й Чудь і Вєсь (Tadzans і Vas), а не прості созвучности, то ми могли б бачити тут вихоплений з якоїсь готської традиції й приточений до Германаріха ряд північних фінських народів, що могли заціліти в ній ще з часів як Готи мешкали на півночі і потім мандрували на верхівя Дніпра. Легенда долучила до сього назви сусідів і взагалі східноєвропейських народів, які знала з історичної традиції, і зробила їх підданими Германаріха—бож усі сусідні, близькі і далекі народи, мали стати його підданими, так як у легенді про Олександра В.

Легенда одначе сама видає себе о стільки, що представляючи в таких незвичайних розмірах власть Германаріха, не вміє замовчати незалежности Візіготів від нього, а оповідаючи при напад Гунів, нічого не знає про ту велику монархію Германаріха, про ті підвласні народи, що мусіли відограти таку чи иньшу ролю при тім нападі. Не знає про них нічого й Ам'ян, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не легендарного Германаріха войовничим королем просторих придніпряських остроготських країв і тільки! В оповіданню Йордана можна-б іще бачити пам'ять про війни з сусідніми народами — Герулами, Слов'янами, але нема підстави думати про якусь власть Остготів над численними і далекими народами, маючи перед очима міру дійсної власти Германаріха — факт що Візіготи від нього не залежали.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германаріха упадають, розумієть ся, проби новітших учених — за помічю Йордана притягнути до готської держави деякі подробиці пізнітших скандинавських саг та з них витягнути вказівки на готську державу на середнім Дніпрі з столицею Германаріха в „Дніпровім городі“ (Danparstad) — ніби то в Київі і т. и. Сі звістки навіть при повній категоричности та згоді з Йорданом не багато-б значили: показували-б тільки, що Германаріхова легенда в подібній версії була перейнята не тільки Йорданом, а й сагами. А в своїм нинішнім стані, коли маємо в сагах (та й то ще в верзіях значно пізнітших) тільки дуже неясні згадки про „Дніпровий город“; „Дніпровські місця“ Готів, без найменьшого натяку на середній Дніпер і Київ, — сі згадки саг не можуть дати нічого певного, і готська держава на середнім Дніпрі

зістаєть ся не на чім не опертим здогадом або мітом¹⁾. Повторяю, ті реальні подробиці, які собі запам'ятала Германаріхова легенда, зовсім не свідчать за особливою великістю держави Остготів. До київських країв було їй ще далеко-далеко!..

Тим поясняєть ся і слабкість Остготів у боротьбі з гунським потоком, що заливає в останній четверти IV в. готські осади. Ніякими особливими силами вони не розпоряджали.

Ми вже бачили вище, що припливи іранських орд в Чорноморські степи, скільки можемо їх слідити, були результатом етнографічних переворотів в середній Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя турецьких орд північної Азії. Під сим натиском іранська людність уступала по части на захід, по части на полудень, доки потік північних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся сам у чорноморські степи.

Вже в давнішій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські елементи, хоч і не так значні. Масовий рух північно-азійських (урало-алтайських) орд в європейські степи починаєть ся пізнійше. Першою ордою, що пробиваєть ся скрізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська колонізація уступила ся на полудень і захід, зіставивши тільки слабші сліди на своїх давніших осадах. Одна частина європейських останків іранської людности рушила на захід разом з Гунами і Германцями, друга була притиснена до гір — кавказьких та кримських, і з часом все глибше в них входила. Степи наші дістають иньших хоз'яїв. Цілий історичний час аж до III в. по Хр. вони були арендою головно іранської колонізації, а почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII, з певними перервами, чорноморські степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участю фінських й монгольських елементів. Германська міграція була незначною інтермедією в сім колонізаційнім процесі. Важніше значінне мала колонізація слов'янська, але в чорноморських степах вона, як побачимо, була теж тільки розмірно недовгим колонізаційним вибігом в спокійніший перерві між степовими бурями турецької міграції, і новий рух турецьких орд досить скоро примушує слов'янську людність вертати з степів назад на північ.

Вихідною точкою нового міграційного процесу були степи Монголії й басейн Амура — правітчина турецьких і монгольських орд. Довгий ряд віків минав, перше ніж натиск зроблений десь над Аму-

¹⁾ Про неї ширше в примітці (3).

ром, передавав ся по тих стенових просторах на остатні свої периферії — в чорноморські і вкінці — подунайські рівнини, і міграційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етнографічний переворот мусів повставати на шляху такої світової міграції, і які різнородні домішки прибирав сей самий міграційний потік по дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинутих просторах розсаджувались зовсім сторонні етнографічні елементи, і потім поневолі брали участь в дальшій поході її, захоплені її рухом. Вже ся одна механічна причина — *hoghog vasui*, що майже так само значить в колонізації, як у фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойованне, примусової переселення і всякі інші спеціальні причини.

Значної культурної різниці не було між тими різними елементами і через те найрізніші племена — монгольські, турецькі, угорсько-фініські, іранські, і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, затирали ся в нім, входили в склад нових політичних і етнічних конгломератів. Тому докладне означенне етнографічного складу деяких орд мабуть на завсіді зістанеть ся задачею не можливою до розв'язання. Для нас, розуміть ся, вони інтересні в міру свого значіння в нашій історії. Побут одних орд на нашій території часом був дуже короткий, так що вони тільки переходили нашими степами. Інші зіставались тут на кілька століть. Через се одні мають більше, інші менше значіння в історії нашої колонізації, в культурній і політичній історії, хоч майже завсіді значіння їх тільки негативне.

Попередні стадії сього міграційного процесу відомі нам дуже недокладно¹⁾. Дещо знаємо про нього головню з джерел хинських.

¹⁾ Головніша література: Ritter Die Erdkunde von Asien I (1832) с. 190—6, 241—3, 350—2. Neumann Die Völker des südl. Russlands (1849) гл. П. Іоакимовъ (Бічурін) Собрание свѣдѣній о народахъ обитающихъ въ средней Азии в древнія времена, 1851, I с. 76 і далі. Wylie History of the Heung-nu in their relations with China (Journal of the Anthropological Institutē, 1873 і 1875). Ujfalvy Les migrations des peuples et particulierement celles des Touraniens, 1873, с. 83 і далі. Richthofen China, 1877. Веселовскій Нѣсколько новыхъ соображеній Ж. М. Н. П. 1882, IX. Tomaschek op. с.—Sitzungsb. т. 116 с. 755, 759—60. Howarth Some notes of the Huns (Actes du VI congrès internationale des orientalistes, IV, 1885). Cahun Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896 і йогож Les revolutions de l'Asie (Lavisse et Rambaud Hist universelle II с. 884 і далі). Аристовъ Забѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей (Живая Старина, 1896). Zaborowski Huns, Ougres, Ouigoures (Bulletins de la Société d'Antropologie, 1898). Hirth Über Wolga-Hunnen und Hiungnu (Sitzgb. der bayern. Ak., 1899). Иностранцевъ Хунъ-ну и Гунны (Жив.

В них же за часи династії Чоу (до 255 р. перед Хр.) згадують ся на півночі, в степах Монголії кочовничі, розбійничі орди Hün-yung, потім за часів династії Хань (163 перед Хр. — 196 по Хр.) звані Hünng-pu, Гун-ну — що по хінськи значить „нужденні раби“ або „раби гун“ (правдоподібно згідлива перерібка на хінське власного імени сього народу). Сим загальним іменем хінські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а деякі думають, що ся назва була ще ширшою, обіймала й Монголів). Войовничі, неспокійні орди сї давались сильно в знаки сусідам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Гун-ну сполучили ся в одну політичну організацію. Вічні їх напади спонукали Хинську державу збудувати ті велетенські укріплення, що потім разом утворили великий мур (вже при кінці III в. перед Хр.). Вона загородила свою північну границю системою міст і кріпостей, а заразом, як потім Візантія, шукала способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами.

Правдоподібно, не без впливу хінської політики виникають внутрішні роздвоєння серед самих Гун-ну. Уже в середині I в. перед Хр. частина Гун-ну признає над собою зверхність Китаю, тим часом як иньша, більше енергічна шукає собі нового поля діяльності на заході і доходить до Согдіани, до околиць Аральського моря. Се був перший звістний похід Гун-ну на захід — вістун пізнішої міграції. Новий такий похід знаємо при кінці I в. по Хр.: держава Гун-ну тоді розбилась, поділивши ся на північну й полудневу частину, і хінське правительство, опершись на полудневих Гун-ну, що признали його зверхність, і на иньших сусідів — ворогів північних Гун-ну, знищило в 90—2 р. сих північних Гун-ну і прогнало від своїх границь. Частина тих північних Гун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусідів рушає на захід. Так поволі приготавляла ся міграція, що в IV в. прориваєть ся в Європу і Гунська орда — очевидно, сї старі Хун-ну, на чолі турецько-фінського потоку появляєть ся в чорноморських степах¹⁾.

Старина, 1900, бібліографічний огляд питань). Shiratori Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker (Изв. Акад. Н. 1902, т. 17). Franke Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Centralasiens (Sitzungsb. d. Berliner Ak. 1904).

¹⁾ Що Гуни IV в. — се Гун-ну хінських істориків, таку гадку висловив ще в XVIII віці славний французький орієнталіст Дегінь — Deguignes Mémoire sur l'origine des Huns et de Turcs, 1748 і Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux, 1756—8. Тільки він не робив різниці між Монголами й Турками, і до сих „західніх Татар“, як їх називає, зачислав і Гунів.

Що гунська орда не була індоєвропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцеліном, Аполінарієм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія має великий вплив на характеристику нападників, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (фінсько-турсько-монгольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Індоєвропейцям, як „котячі лиця“ сих останніх Хинцям, котрі знов нічого дивного не завважали в вигляді Ніунг-пу. Марцелін оповідає, що Гуни натинали щоки дітям, аби у них не росло волосє¹⁾, і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фігурою, невеликі, подібні до недбало приподоблених до людської фігури колод. Йордан, повторюючи се оповідання, додає, що лиця Гунів були страшенно чорні, якісь неформенні плячки, а не лиця, з kropками замісь очей. Аполінарій Сідоній теж підносить сей „брак очей“, а при тім завважає широкі щоки та паче придалені носи, і знов толкує се здогадом, що гунським дітям спеціально притискають носи²⁾. Що до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, які ціле жите перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війні. В порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі й ловці Аляни видавали ся сучасникам „житем і побутом культурніишими“ (mitiores).

Веручи гунський напад в звязку з тим вище згаданими міграціями Ніунг-пу і дальшим походом турських і турсько-фінських орд, стає очевидним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турсько-фінського походу. Чи гунська орда була чисто турська і тільки підбила фінські та инші народи та потягла їх ватаги за собою, чи в ній помішали ся турсько-фінські елементи вже на правітчині, се тяжко сказати. Доказом на те, що Гуни були Турки, а не Монголи, служить те, що Монголи аж пізнійше висувають ся на захід, і в найдавіиших звістках Гуни виступають одноплемениками Турків — Ту-кю, як звуть ся вони в хинських джерелах. З другого боку не може бути мови також про одностайно-фінську народність Гунів, хіба тільки про фінські елементи в турській орді. Популярна-ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще словянська теорія не

¹⁾ Се, розуміть ся, хибне обясненне безбородости.

²⁾ Аміан XXXI. 1. 2; Йордан гл. 24; Апол. Сідоній вид Baret, с. 604. Аваліз етнологічних звісток про Гунів у Васілевського Ж. М. Н. II. 1882, VII.

має за собою нічого крім кількох подробиць, що можуть вказувати що найбільше на словянські елементи в державі Атилі¹⁾.

До Європи вже в I—II в. християнської ери могли доходити вісти про Гунів з західньої Азії, коли вони сиділи вже близько європейських границь Звідти мабуть переніс їх Птолемей помилкою в околиці Дніпра на своїй мапі. Але тотожність сих Птолемейових Хунів з Гунами приймають не всі. Певнійша звістка иньшого географа II в. (т. зв. Діонісія Перієгета): він уміщує „Уннів“ (Οὐννοι) на західнім березі Каспійського моря²⁾. Вірменські письменники знають їх під іменем Гунк. Але ближші вісти про Гунів зявляють ся тільки від їх нападу на Готів: письменники уміщують тоді Гунів уже недалеко Дону, на північнім сході і просто на сході від нього³⁾. Десять коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сиділи коло Меотиди і на лівім боці Дону, силу їх вирізали, иньших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроготів⁴⁾.

Старий король Германаріх стратив відвагу від сього нападу й не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави. Його наступник Вітімер, притягнувши до помочи ватаги Алянів і Гунів, що не тримались головної орди, розпочав був війну з Гунською ордою, але наложив у ній голову. Остроготи по сім стратили охоту до дальшої боротьби й переважна маса їх рушила далі.

¹⁾ Головним заступником словянської теорії тепер російський історик Гловайский — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882, Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1896, і Вторая дополнительная полемика, 1902 (там же вказівки на полемічну літературу — головне місце в ній займає критика Васілевського на теорії Гловайского в Ж. М. Н. П. 1882, VII і 1883, IV: О мнимоѣ славянствѣ Гунновѣ, Болгарѣ и Роксоланѣ, Еще разъ о мнимоѣ славянствѣ Гунновѣ).

²⁾ Птолемей III. 5. 25, Перієтет—Geogr. Graeci min. II. с. 49.

³⁾ Агатій V. 11, Прокошій De b. G. IV. 5, Йордан с. 242. Оповіданне Пріска про перехід Гунів в Европу через Керченську протоку, перейняте сими письменниками, зявилося або непорозумінням або з якогось поменьшого походу.

⁴⁾ В хінській літописи оповідаєть ся, що се стало ся трома поколіннями перед половною V в. — Гуни напали на край Соктак, над великим морем, де жили давнійше Antsai, вбили короля і запанували над тутешнім народом. Про похід Гунів в Европу Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwand. II с. 12 і далі, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далі, L. Schmidt Gesch. d. deut. Stämme. Иньшу літературу див. Dahn-Wietersheim II с. 517. Взагалі по перестарілих працях Ам. Тері і Феєра сильно почуваєть ся брак докладної студії про гунську міграцію в Европі.

на захід, над Дністер (десь мабуть на середній, далі від моря). Також нещасливо випала проба боротьби з Гунами й для Візіготів: Гуни обійшли їх міцний табор над Дністром, уряджений їх старшиною Атанаріхом, і той рушив тоді на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в *Caucaland*“¹⁾, вигнавши звідти тубильців. Але головні маси Візіготів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушили за Дунай і випросили у імпер. Валента дозвіл оселити ся в Тракії (376). За їх прикладом пішли й Остроготи; не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай. А кілька років пізніше прилучив ся до них і Атанаріх, запеклий ворог Риму, що був закляв ся не ступати на римську землю, але мусів забути в біді сю клятву²⁾.

Інша частина Остроготів зісталась в чорноморських степах під зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, тільки він був обов'язаний до послухності Гунам. Та мабуть натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і згодом маси Остроготів пересовують ся звідти на захід в подунайські рівнини. Коли се стало ся — не знаємо, бо взагалі відомости наші про тутешні відносини бідні; тільки вже в 1-ій пол. V в. бачимо сих Остроготів на середнім Дунаю. Інтересний епізод з сих часів — се боротьба їх з Антами, та про неї буде мова потім. На Чорноморю лишились лише останки Готів³⁾. Одна колонія зістала ся в Криму, де Готи зайняли вкінці край на північнім згір'ю Яйли та на побережю, й існували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Інша частина з Криму, по словам Прокопія, перейшла на кавказький берег, де бачимо їх в VI в. коло Керченської протоки, під

¹⁾ Ad *Caucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium* (Аміан XXXI. 4. 13). Се ім'я де які пояснюють з німецького *Hauhaland* = *Hochland* — в зв'язок з дакійським народом *Sauroenses* і з подібними іменами як *Καὶκωνες*, *Καβχασα* на *Χιόσι* — Томашек *Die alt. Thraker, Sitzgb.* т. 131 с. 90—1. Текст Аміана нам інтересний тому, що Карпати і в наших літописях звуть ся Кавказькими горами — Іпат. с. 2 і 499.

²⁾ Аміан XXXI. 3—4, 5 § 3, Зосим IV. 20, 26, с. 6, Йордан с. 24—5.

³⁾ З великої літератури про сі готські останки згадаю: Куника О запискѣ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васильєвского *Житіє Іоанна Готскаго* (Ж. М. Н. II. 1878, I), *Tomaschek Ethnologische Forschungen, I* — *Die Goten in Taurien*, 1881. Braun *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, 1890 (*Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg*). R. Loewe *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere*, 1896, J. Ziegler und de *Krimgoten* (Paul u. Braune *Beiträge*, 1902), *Die Krimgotenfrage* (*Indogerm. Forschungen*, 1902). Götze *Die Krimgoten* (P. B. *Beiträge*, 1901).

іменем Готів-Тетраксітів. Є звістки ще про значну готську колонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі)¹⁾. Тим закінчила ся фактична історія Готів на нашій території²⁾.

За Готами посувалася в середно-дунайські степи й иньша чорноморська людність: Герули, Аляни, й самі гунські орди. В V в. застаємо головну орду гунську вже на просторони між Дунаєм і Тисою — на колишній території Язигів. Звідси Атиля збирав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римського цісарства про Гунську державу знаємо дуже-дуже мало. Про Атилю оповідав римський посол візантійському, що він „панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й з Римлян бере дань³⁾. З сих загальних слів, розуміть ся, не можна докладніше означити простір гунської держави, хоч то й пробували робити⁴⁾. Над чорноморськими ордами і над иньшою степовою людністю гунська орда могла мати зверхність, певну моральну перевагу; може обов'язувала її й більш реальним обов'язком помочи; може збирала з деяких сусідніх народів дань, як брала з Римлян. Та докладніше щось уставити тут не можна; навіть залежність чорноморських орд від Гунської держави в тій

1) Прокопій De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Йордан гл. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Найбільше відомостей маємо про кримських Готів; до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну організацію, центром її був теп. Манкуп (давн. Теодоро), аж 1475 р. завойовали його Турки, а готська єпархія перестала тут істнувати тільки в 2-ій пол. XVIII віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число німецьких слів від тутешніх Готів; пізніше вони потатарились чи потурчилились. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини з Криму в околиці Маріуполя Татах. Звістка про кавказьких Готів далеко бідніша; Леве в згаданій праці, звівши згадка про них, думає, що останки їх доховались на Таманськім півострові до кінця XVIII в., але ці звістки занадто загальні, щоб на них можна було оперти ся з певністю. Назву кавказьких Готів — Тетраксітів звизують з Таматархою - Тматороканю (Васілевский, Леве). До котрихось з сих Готів належить згадка Слова о полку Ігоревім про „готських красивих дів“; звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Леве відомостей з більшою правдоподібністю можна думати про таманських. Дунайські Готи (про них особливо у Леве, Die Reste гл. V) занивають найскорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

2) Далше — вже більш фантастичне продовження становить т. зв. готська теорія початку Руся — про неї будемо говорити на своїм місці.

3) Пріск — Hist. gr. min. I p. 312—ed. de Boor (Excerpta de legationibus) I c. 141.

4) Нпр. Вітерсгайм не вагав ся признати, що фінські, словянські й деякі германські народи між Понтом і Балтійським морем підвластні були Атилі (II c. 240).

доби не так повна і постійна. Бачимо, що деякі з сих чорноморських орд гунська орда тільки ще підбиває, а деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність. Батько Атилі перед смертю мусів воювати з придунайськими ордами, що піддались Римлянам. Орда Акацирів, що жила в околицях Волги, тільки з приводу особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилі і він настановив тоді одного з своїх синів над ними й „над иньшими народами, що живуть в припонтійській Скитії“¹⁾. Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильніший, міцніший політичний звязок в самих стенах; тим менше можемо говорити про народи, що жили далі на північ.

Зі смертю Атилі (453) розірвався і той слабкий звязок що лучив ріжні племена й орди під його властю. Проти синів його, що мали поділити батьківську власть, піднялось повстання серед народів середнього Дунаю. Про иньших не чуємо: в дальших сторонах очевидно, не було чого й підіймати повстання, бо та проблематична залежність від Атилевої орди, яка могла тут бути, сама собою зникла певно з його смертю. Повстання вибило гунську орду з середодунайських країв, що перейшли в руки головно Германців: Гепіди опанували колишню Дакію, Остготи перейшли в Панонію. Частина Гунів осілась на правім боці Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), та в римських провінціях, під римською зверхністю. Частина пішла за Дунай, в чорноморські стени. Йордан каже, що їх орди мешкали тут коло Дніпра; та трудно покладатись на докладність його відомости, що то була як раз орда Атилі²⁾.

¹⁾ Пріск — Hist. gr. min. p. 276 і 298 (ed. de Boor p. 120 і 130). Не доводить нічого й факт походу Гунів колись (πάλα) на Персію (ib. c. 312): не знати, чи була то як раз орда Атилі, та й у такім разі сам похід не доводив би ще існування якоїсь тіснішої організації в чорноморських стенах.

²⁾ Йордан cap. 50—2, пор. Prisci p. 345—6 Hist. gr. min. (ed. de Boor p. 587). Йордан каже про Гунську орду, що вона зайняла „*eas partes Scythiae, quas Danabri annis puenta praetermittit, quam lingua sua Hunni var appellant*“. Варіянти мають: Danubria і Danubii, давніше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилі виступають коло Дунаю (Йордан і Пріск l. c.), але могли орди сидіти й коло Дніпра (розуміть ся — нижнього). Давніше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дійсности се фінська назва ріки: уже в виданю Момзена вказано на угорське var = ріка; про се статя Мункачі в угорській Ethnographia 1897: A Dnjeper folyópak huszu „Var“ neve (Гунське імя „Var“ ріки Дніпра). З сим словом очевидно стоїть в безпосередній звязи турецька назва Дніпра „Варух“ у Константина Порфир. De adm. 38 (давніше бачили в ній поповане „Ворістен“, впр. Грот, Васілевский).

Але гунська орда Атилі була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що плинув слідом за нею чорноморськими степами,—плинув довго й поволі, то спiniaючись і перериваючись, то прориваючись наглим натиском серед безнастанної боротьби самих орд між собою і з оселими сусідами, де не раз розбивалися й гинули цілі орди без сліду.

В звітках сучасників безпосереднім наступником по гунській орді Атилі виступає болгарська. Вона звітна вже в кінці V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками мов би другим, новим іменем гунської орди Атилі; порівнянне звіток письменників V—VI в. виказує се цілком певно. В дійсности се могли й не бути як раз Гуни Атилі, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю; могла якась Атилева орда стати й на чолі й якихось нових орд та надати їм своє імя. Останки мови дунайських Болгар (особливо особисті імена й титули), а також звітки про їх побут не лишают в кождім разі сумніву, що ся орда була турецька, або принаймні стояла під дуже сильними впливами турецької культури¹⁾. Могли бути в ній елементи фінські, але в дунайській орді Болгарів вони себе не проявляли так як в її північній, волжській галузі, що осіла ся на фінським ґрунті уже по своїм відлученню від західньої (пізнійшої дунайської орди)²⁾.

Перед своєю міграцією над Дунай Болгари звітні нам над Метидою. Вірменський географ VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, оповідає, що Болгари прибули на устє Дунаю з азовсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Болгар (Болгари кубанські), Дучі-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар³⁾. Візантисць Теофан, що писав сто літ по переході Болгар за Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унугундурів і Котрагів⁴⁾, і в сих іменах

¹⁾ Рід „Дулу“, з якого мала походити княжа династія дунайських Болгарів, звісний у Турків ще на правітчині — Аристовъ оп. с. с. 297.

²⁾ Література про початки Болгарів була вказана в 2 вид. Перегляд її — Шишмановъ Критиченъ вѣгледъ на вѣпроса за произхода на прабългаритѣ (Сборникъ за народни умотворенія, XVI—XVII, 1900). Про „Чорних Болгарів“ див іще Westberg Fragmente des Toparcha Gothicus с. 102 і далі, Къ анализу гл. 5 і Marquart оп. с. с. 503.

³⁾ Користаю з статі вірменіста Патканова в Ж. М. Н. П. 1883, III (Изъ новаго списка географія, приписываемой Моисею Хоренскому), де подані тексти з обох версій (коротшої і ширшої) вірменської перерібки Птолемея, надписуваної іменем вірменського історика Мойсея Хоренського.

⁴⁾ Theophanes ed. de Voog p. 356: Οὐνωγοῦδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. Цайс (с. 713) уважав форми Унугури, Унугундури і Утургури ріжними відмінами одного й того самого імени; се о стільки правдопо-

пізнаємо відомих в візантійських джерелах від VI в. Кутургурів та Онугурів (інакше — Унугурів, Утургурів, Унугундурів, — вірменські Огхондор, в інших джерелах Woghchondor, Vghndur, Венантар). В VI віці Кутургури сиділи на правім боці Дону, Утургури за Доном, над Меотидою¹⁾. Сучасник Йордан, правда, відрізняє Болгарів від цих гунських народів Меотиди та уміщує Болгарів на північ від них; але як порівняємо його слова про напади Болгарів на Візантію з звітками Прокопія, що ці напади йшли від Кутургурів, то переконаємось, що тут іде мова про те саме: очевидно Кутургури, промінені у Йордана, звались інакше Болгарами — може по імені головної орди.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже десь в III в.²⁾. Перші напади Болгар на Візантію відомі з V в.: Теодоріх стрів їх в Мезії ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487, й побідив там³⁾. Почавши від кінця V в. болгарські напади на візантійські землі повторюють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в цих нападах⁴⁾. В середині VI в. Болгарам Кутургурам Візантія давала значну річну данину (δώρα), але вони все неустанно пустошили придунайські землі, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопій⁵⁾. Вже тоді (в середині VI в.) частину їх оселив Юстиніан в Тракії, напустивши на них Утургурів і тим примусивши до міграції. Інша частина їх прилучилась до Аварів і з ними трохи пізніше емігрувала на середній Дунай. Решту опанувала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), ще в середині VI в. підбивають собі прикаспійські орди⁶⁾.

дбно, що ці відміни не виступають разом. Недавно Мункачі (Munkácsi Ursprung des Volknames Ugor — Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn t. V) обясняв ім'я Огондурів як plur. від ogur, ugur (назви західніх Турків й Уйгурів).

¹⁾ Про Кутургурів Procopii De bello Got. IV. 5, 18, про Утургурів ib. IV. 5. Прокопій називає їх Гунами, але в його устах се означення не має великої цінн, бо ім'я Гунів уживає він дуже широко, зачисляючи до них і Кімеріїв. В тексті Йордана, що вчисляє: Altziagiri, Saviri, Hununguri, Цайс поправляв Altziagiri на Cutziagiri (с. 715), але між варіантами видання Момзена нема нічого подібного.

²⁾ Згадана стаття Патканова с. 25.

³⁾ Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus c. V і XII — Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum t. XI.

⁴⁾ Ці напади вчислені у Мілєнгофа, де вибрані й місця з джерел — II с. 379.

⁵⁾ De b. Gothico VI. 5 і 18, Йордан гл. 5.

⁶⁾ Менадр — Hist. gr. min II p. 87—9 (ed. Bonn p. 401 і 404).

Під натиском сих орд розбилися болгарські орди, деє при кінці VI чи на початку VII в. Частина їх відступає на північ, де пізніше, в IX—X в., бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі. Частина під назвою Чорних Болгар лишається коло Меотиди. Частина рушає далі на захід та на якийсь час оселяється в т. зв. Углу, Ὀγγλος, між Дністром і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усіх боків місці“, захищенім багнами й ріками¹⁾.

Якийсь час ся західня орда підлягала зверхности Аварів²⁾. В 630-х р.р. вона звільнилася від них і вступила в союзні відносини з Візантією³⁾. Але й сї відносини тривали недовго. Далі сї західні Болгари починають зза Дунаю пустошити візантійські землі, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся на південь від Дунаю. Підбивши собі тутешніх „сім племен“ словянських⁴⁾, засновують вони болгарську по імени, словянську в дійсности державу, де ся болгарська орда за кілька поколінь зовсім пропадає в масі словянських осадників.

Орда Аварська (Обри нашої літописи) була безперечно турецького кореня — близькі свояки й соплеменики Гунів. Вони й звуть ся в джерелах Авари-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хоніти, і таке плем'я обмонголених Турків: Уар-Гуни досі звісне в західній Монголії⁵⁾. Але похід Аварів на захід був результатом уже пізніших етнічних переворотів в центральній Азії, ніж гунський—коли на місце Гунів з посеред турецьких племен виступає на перший план плем'я східних Турків — Турками вони самі себе називають в недавно відкритих цікавих пам'ятниках їх держави (VIII в.) в басейні Орхона, в Монголії⁶⁾. Як сим-

¹⁾ Коли саме оселилася ся вона тут, не знати. Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнено в кілька літ те, що діялось протягом століття.

²⁾ Теофан р. 357.

³⁾ Теофан р. 358, Никифор р. 34.

⁴⁾ Никифор Opera hist. ed. de Voog р. 24.

⁵⁾ Його зв'язують з назвою ріки Уар або Угар в Алтайській системі—Арістов с. 310, але ми тільки що (с. 157 прим. 2) бачили, що се імя було дуже широко розповсюджене взагалі. Більше про Аварів див. у Цайса, Гунфальві, цитовані статі Cahun-a і Арістова.

⁶⁾ Про Турецьку орду — Ту-гю чи Ту-кю хинських джерел й її історію крім цитованих вище праць (с. 151) див. іще розвідки в Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par V. Thomsen, 1896, Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, у Радлова (Radloff) Die alttürkische Inschriften, Neue Folge, 1897, Chavannes Documents sur les Tou-Kiue (Ture) occidentaux, 1903. Давніша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і уважають потомками Хун-ну, а вітчизною їх—золоті гори, Алтун-ін. Коло 600 р.

птом нового етнічного перевороту в центральній Азії з'являється тоді вперше Аварська орда. На границях Європи вона згадується ще в середині V в. Натиснула зі сходу Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю за для великого туману і грифів, що поїдали людей“. Авари натисли на Савирів, ті на своїх західніх сусідів (між ними Оногурів). Це було повторення тієї історії, яку оповіли тисячу літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перебившись нарешті між прикаспійські орди, Авари зіставались в середині VI в. якийсь час в сусідстві Савирів ¹⁾. Потім натиск на них східних Турків, що уважали Аварів „своїми рабами—утікачами“ ²⁾, був причиною дальшого походу Аварської орди на захід. В 60-х рр. VI в. (558 р. по Менадру) Авари зав'язують зносини з Візантією: жадають і собі річних „дарунків“, які поберали від Візантії Болгари, та рекомендують себе, як найсильніший і найбільш воєнничий нарід. Сей „союз“ в Візантії прийнято, бо, як поясняє історик: „для Візантії було-б однаково корисно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідуємось, що Авари після сього воювали з Савирами й Утургурами, далі з Слов'янами — Антами ³⁾. На заклик цісаря Юстиніана Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Льонгобардів з Гепідами на середнім Дунаю (567). Винищивши Гепідів, Авари оселяються на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами — Болгарами-Кутургурами. Так було у Аварів умовлено вперед з Льонгобардами, що територія Гепідів має припасти Аварам. Але Льонгобарди слідом рушили в Італію, і Авари зісталися панамі всієї середне-дунайської рівнини (568). Сим розпочинається нова епоха в історії Аварської орди. З своїх наддунайських осель розпочинають вони свої страшні спустошення візантійських земель, що тягнуть ся потім з певними перервами в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнішого ворога Візантії та інших сусідів. Про відносини їх до Слов'ян взагалі будемо мати нагоду говорити ще низше. Тепер же нам треба глянути на результати слов'янського розселення, що розвивало ся серед рухів сих орд.

вони розділюють ся на західню й східню орду. Історію східних Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури поясняють нам ті написи з басейна Орхона.

¹⁾ Те що Менадр каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу якусь орду, не знаходить собі потвердження, та й ся фраза взагалі риторична — Hist. Gr. m. t. II p. 4 (ed. Bonn. p. 283, ed. de Boor p. 442.)

²⁾ Менадр с. 86—9.

³⁾ Ibid. p. 4—6.

Словянська колонізація і турецький натиск.

Період мандрівок турецьких та турецько-фінських орд, від походу Гунів почавши — се час розвою словянської колонізації на нашій території. Переходячи з черги до неї, ми насамперед дамо загальний погляд на словянське розселення взагалі, скільки того треба для розуміння спеціально східно-словянського розселення, і перейдемо до сього останнього.

Почнемо від слідів ранішних словенських мандрівок на полудневий захід. Вище ми означили, на скільки се можливо докладно, прасловянську територію. В довгій ряді віків, розуміть ся, мусіли траплятись певні переміни в границях цієї території, в звязку з історією колонізації її ближніх сусідів. Поодинокі ватаги або й цілі „колїна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далі на захід і на полудень — в чорноморські околиці, чи за Карпати¹⁾. Сліди таких словянських колоній бачать в різних хорографічних назвах за границями прасловянської території, що звучать як словянські — особливо за Карпатами (як *Pelso*, *Pleso* — *Влатенське озеро*, *p. Ulca*, *Urbas*, *Bustricius*, а особливо *Tsierna* = *Черна*, місто на устю *p. Черни* до Дунаю, передане в сій формі вже

¹⁾ Аргументи за розселенням Словян за Карпатами перед великою міграцією й навіть перед Христом найновіше зберав Нідерле. *Slovanské Starožitnosti* II гл. 3. До лінгвістичних та історичних доказів, вказаних давнійше, прилучає він аргументи археологічні — про словянський тип могильників в Словащині. Сей археологічний аргумент опираєть ся одначе на тезах, які самі ще не певні, отже й не багато помагає — не більше від тих ніби словянських назв. Археологічний матеріал вказує на розширення певних культурних типів, а не конче народностей, і коли Нідерле на підставі археологічного матеріалу бачить розповсюдження Словян за Карпатами, Гадачек в цитованій студії (*Cmentarzyska ciałopalne Przeworska*) хоче доказати, що Словян в II—IV в. по Хр. не було навіть на північнім згір'ю між Вислою і Вугом. На подібних же аргументах: ніби то словянських топографічних назвах в балканських землях перед словянським розселенням і

в написи II в.), далі в різних слідах слов'янських стичностей з римським світом, і т. н.¹⁾ Всі такі сліди одначе не певні; нпр. всі ті ніби слов'янські хорографічні назви можуть бути простими со-звучностями. Се одначе не значить, що слов'янські колонізаційні походи перед розселенням не були самі по собі можливі. Напр. т. зв. Певтінґерова мапа, що була уложена в IV в., але на підставі, як тепер до-водять — старої мапи Аґріпи, I в. по Хр., уміщує ґрупу Венедів на північний захід від Карпатів, осібно від иньших Венедів, на сході, відділених від сієї передової ґрупи Бастарнами, а знов другу ґрупу Венедів між Дунаєм і Дністром, на полудень від Карпа-тів²⁾. Може маємо тут реальні сліди таких колонізаційних екскурсій перед великим розселенням. Їх можна б поставити в звязку з ослаб-ленням тракійської й бастарнської людности в карпатських краях в III в. та з її війнами та нападами на Римську державу. Але загалом по за такими спорадичними й не зовсім певними що до свого значіння вказівками ми досі не маємо відомостей про Слов'ян на заході й полудні поза

на римсько-слов'янських культурних стичностях, що стають звістні одна-че аж пізнійше, опирала ся аналогічна і досить популярна свого часу теорія, що слов'янська міґрація в балканські землі почала ся ще в III в. Її був виставив Дрінов, в книзі Заселеніє Балканского полуострова Сл-вянами, 1872 (гл. II.), приняв у змодіфікованій формі Іречек в першій, німецькій виданню своєї звістної „Історії Волгар“ (гл. III), й иньші. Ріжниця тільки та, що коли слов'янське розселення за Карпатами, при неневности своїх аргументів, само по собі вповні можливе й правдоподі-бне, то колонізація Слов'янами балканських земель перед великою міґра-цією має далеко менше такої апріорної правдоподібности. Аргументи сеї теорії основно свритикував Крек op. c.² с. 275 і далі, і в новійшій науці вона не має вже ніякого кредиту, хоч недавно іще її повторив, на перекір Німцям, Дені в своїм огляді слов'янської історії (Lavissee et Rambaud Histoire générale I с. 690). Иньша література в 2 вид.

1) Про сі назви крім Нідерле див. нпр. ще Кочубинского О русскомъ племени въ дунайскомъ Залѣсьѣ (Труды VII зѣзда т. II с. 47), Филевича И-сторія древней Руси с. 158. Слов'янство Черни (Corpus inscrip. latinarum III N. 1568: stationis tsiernen, у Ітоломєя Дієрца, III. 9, 10, на Пев-тінґеровій мапі Тієгна) приймають навіть деякі дослідники дуже далекі від слов'янських фантазій, як нпр. Кіперт Lehrbuch der alten Geographie вид. 1878 с. 337. Против сих виводів див. у Крека, вид. 2 с. 275—6, або у Міленгофа op. с. II с. 378 — вони не признають слов'янства сих назв.

2) Міленгоф збивав сі вказівки Певтінґерової мапи тим, що мовляв Венеди перескочили тут на захід завдяки узкій формі мапи — III с. 80; та се не обяснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Бастар-нів. Пор. Rösler Zeitpunkt der slav. Ansiedelung с. 84. Про саму мапу — Conr. Müller Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Ta-
el, 1888.

границями їх вітчизни аж до великого розселення і досить трудно припустити перед нею якісь більші масові рухи слов'янські їх в сих напрямках — на захід і полудень.

Велике слов'янське розселення наступило в зв'язку з рухом германських народів; на полудні крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Слов'ян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східних Германців до мандрівки з басейнів Одри й Висли на Дунай і Чорноморе, то очевидно, що за германською міграцією на полудень мала зараз наступити слов'янська міграція на захід, в покинені Германцями простори. Та хочби й не було сього слов'янсько-литовського впливу на вихід Германців, то сей вихід сам мусів викликати слов'янське розселення в західнім напрямі: коли в сусідстві на заході з'явилися порожні краї по них, се не могло не звабити Слов'ян до їх залюднення, до розселення в сім напрямі. Початки германської міграції падають на другу половину II в. по Хр. (мандрівки Вандалів); Готи емігрують не пізніше як на початку III в. От на III вік і повинні ми положити початки масового слов'янського походу на захід. Та розселення се йде повільно, без розголосу. То не були воевничі германські ватаги, що своїми нападами на римські землі робили стільки гучу в історії; Слов'яне займали переважно порожні землі; конфлікти між слов'янськими приходнями й Германцями, які зіставались іще в сих землях, не прибирали більших розмірів, а головню — проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Слов'ян на Дунаю й Чорноморським побережжю, все ще кладе границею Германії й Сарматії Вислу й мовчить про Слов'ян на Одері та Ельбі. В інших пам'ятках, що йдуть з тих часів, Германці все ще уважають ся панами земель на захід від Висли; про Слов'ян не чути¹⁾. Тільки випадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цілий ряд слов'янських народів на тій дорозі, очевидно — в карпатських краях і в басейні Одера. Однак і тоді ще слов'янська міграція не опанувала всієї території: в басейні нижньої Ельби Герули перейшли велику пустиню, нім прибули на балтійське побережжя, до Варнів і Данів²⁾.

Докладніші відомости про слов'янське розселення на заході почи-

¹⁾ Див. Müllenhof II с. 94 і далі.

²⁾ ἤμεψαν μὲν τὰ Σχλαβηῶν ἔθνη ἐφ'εῖς ἀπαντα. ἔρημον δὲ χώραν διαβάντες ἐνθ'ένδε πολλὴν ἐς τοὺς Οὐάρνους καλοῦμένους ἐχώρησαν — De b. Got. II. 15.

нають ся тільки з організацією західно-словянської держави під проводом Сама, в 2-ій чверті VII в., і з початком війн Словян з Франкською державою. Але сучасник сих війн, письменник VII в. при тім говорить про полабських Словян як про давніх уже осадників¹⁾. Тоді вже західні Словяне опанували басейн Ельби до Заалі та Айдера, краї на Молдаві й Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свobodно розселюватись і в краях горішньої Ельби. На сході ся західня словянська колонізація операла ся о західні Карпати, на заході поодинокі словянські колонії заглиблялись в Турингію, Франконію, Баварію. На полудні — на середнім Дунаю, коло Віденського лісу, осадн західно-словянської колонізації сходили ся з полуднево-словянськими. За недостаткою інших відомостей про тутешнє розселеннє тільки лінгвістичні відміннє дають можливість протягнути межу між колонізацією західньої галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневою групою — Словянами подунайськими.

На полудні Венеди Певтінґерової мапи становлять найдавнішу історичну вказівку про словянську міґрацію на полудневий захід по під північним згірем Карпатів. Але масова німецька колонізація IV в. в карпатські й подунайські краї мусіла перервати сей словянський похід, як що він і розпочав ся. В остготській традиції маємо пам'ять про се. Германаріхове панованнє над Словянами правда, зовсім мітичне. За те більш ознак автентичности має оповіданнє Йордана про війну Вінітара, короля тих Остготів, що лишились під зверхністю Гунів, з Антами й їх „королем“ Бозом (чи Божом). Йордан оповідає, що Вінітар, „не хочачи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу й хочачи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів“, і побив їх²⁾. Хоч як непевні Йорданові (чи Касіодорові) конструкторії тодішньої готської сторії³⁾, самий конфлікт Остготів з Антатами в тих часах має всі прикмети автентичности. Тільки він тут хибно витолкуваний. В тодішніх обставинах по упадку держави Германаріха, коли самі Готи під натиском Гунів мусіли посувати ся на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сій війні я бачу слід словян-

¹⁾ Qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt — Fredegari c. 68.

²⁾ Getica гл. 5.

³⁾ Див. L. Schmidt Geschichte d. deut. Stämme с. 107 і далі. Маркварт Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge с. 367 і далі. Маркварт ставить здогад, що ся війна з Антатами стала ся ще за Германаріха. Але з другого боку сам дуже правдоподібно толкує „Вінітара“ як епічне прїзвище Вітімера: побідник Венетів — Антів (як Vandalarius „побідник Вандалів“, Гунімунд — „гунський підданець“).

ського розселення, що зіткнулось з Готами на полудневім заході. Ся колонізація виходила не з західніх осад — прикарпатських, а з антиських, значить полуднево-східніх (українських). Важнішого значіння сам конфлікт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Готів і за помічю вірних Гунам Готів знищили Вінітара.

Гунський рух, розбите Алянів і Готської держави, мандрівка германських народів і степових орд на захід взагалі не могли не розврушити, не втягнути в свій вир сусідніх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людности. Досить правдоподібно гадка, що словянські ватаги брали участь уже в поході Гунів на середній Дунай¹⁾, хоч виразних слідів присутности Словян в гунськім поході не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи²⁾. Зате зовсім певно можна сказати, що зараз по винищенню Алянів, з походом на захід Германців і самих Гунів, розпочала ся словянська міграція на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатніший навіть від часів по розбитю Атилї, коли вибиті з над Дунаю гунські орди відступили в чорноморські стени, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська колонізація опанувала вже басейн Дону і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять нечисленні народи Антів“³⁾. Разом з тим Словяне займали й західню частину чорноморських степових просторів: Йордан в своїм географічно-етнографічнім огляді східньої Європи західньою границею словянської колонізації кладе Дунай. „Численний нарід венетський, каже він, сидить на північних згірях Карпатів від верхівя Висли, на незмірних просторах,

¹⁾ Гротъ Моравія и Мадьяры с. 36. Успенській Первыя слав. монархїи с. 7.

²⁾ Се слово μέδος у Пріска (ἀντί δὲ οἴνου ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλοῦμενος — Hist. gr. min. с. 300, ed. Bonn. p. 183) і strava у Йордана гл. 49 (stravam super tumulum eius (Атилї) quam appellat ipsi ingenti commessatione concelebrant — словянська тризна). Сї слова разом з деякими меньш важними (хачос у Пріска, що обясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки; вони служили головним аргументом для оборонців словянства Гунів, з другої сторони — заперечувано не раз навіть саме словянство сих слів. Див. згадані вище статї Васілевського в Ж. М. Н. П. 1882 і 1883; Иловайскій Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полемика с. 11—13, Гунфальви Ethnographie von Ungarn с. 93, Jordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198; перегляд справи у Крека² с. 261 і далі.

³⁾ De b. G. IV. 4.

поділяючись на Словян і Антів; Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодуну і Мурсійського озера до Дністра і на північ до Висли, Анти-ж понад луком¹⁾ Чорного моря від Дністра до Двїпра²⁾. Сі звістки Йордана потверджує й Прокопій; він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“³⁾.

Розуміть ся, колонізація таких великих просторів, хочби й ріденька, не могла бути результатом кількох років. Очевидно початки її треба відсунути що найменше в першу половну V в. Гадка, що імпульс полудневій славянській колонізації дали доперва Авари⁴⁾, ніяк не може устоятись. Коли на початку другої половини VI в. Авари з'явились в чорноморських степах, словянська колонізація Чорноморя була вже в повній силі й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Словяне не могли зістатись пасивними свідками нападів на Візантію різних степових орд, що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилії. Ще Тацит знав пограничних з Германцями й Фінами Словян як великих забіяк, що нападали й розбивали в сусідніх горах та лісах⁵⁾. Мандрівки і стрічі з степовими ордами могли тільки розвинути далі сей воєвничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Словяне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землі вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичаєм, говорять про самих головних учасників —

¹⁾ Чорне море справді тут робить лук.

²⁾ Толкованне сього тексту має певні труднощі. Звичайно толкують, що Iacus Mursianus — се болота на устю Драви, коло давньої Мурсії (тепер Esseg) (див. літературу в 2 вид.). Для civitas Novie tunensis (так у вид. Момзена, за більшістю кодексів) найпростійше обясненне—що тут маємо Noviodunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча. Але досить дивним тоді стає се означенне словянських границь (див. в вид. Йордана Момзена, с. 163, Müllenhoff II с. 94). З огляду що Iacus Mursianus виступає як границя „Германії“ і „Скитії“, Вестберг недавно поставив здогад, що се озеро Найзідлерське (у Словян Мошонське) і civitas Novietunensis стояла коло нього (Zur Wanderung der Langobarden, 1904 в Записках Петерб. акад.); але такого міста там не знаємо. Старші обяснення сього тексту виходили з хибного варіянта Noui і не мають значіння, як і зв'язані з тим обяснення: Nova civitas = Новгород, Iacus Musianus = оз. Ільмень.

³⁾ De bello Got. I. 27. Найстаршою звісткою про Словян над Дунаєм вважаєть ся згадка у псевдо-Кесарія назіанзкого (Minq Patrol., series Gr. 38 с. 847 і д., з поправками у Міленгофа Д. А. II дод. 13); час написання сього трактату одначе не вісний докладно.

⁴⁾ Цайс с. 605.

⁵⁾ Germ. гл. 46.

Болгар, і тільки про пізніші походи — напр. 559 р. можемо з порівняння різних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Слов'яни¹⁾). Певно, Слов'яне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопій каже, що „від початку панування Юстиніана (527 р.) Гуни (Болгари), Слов'яне й Анти майже що року страшенно нищили Ілїрію і всю Тракію, всі землі від Іонійського моря до константинопольських передмість, Еялду й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „слов'янське військо, якого не було“, так що Юстиніан мусів звернути проти Слов'ян війська призначені для походу в Італію, але Слов'яне ухилили ся від рішучої битви. Потім знаємо великий похід Болгар і Слов'ян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, виратований одначе Велізарієм²⁾).

Сі походи промощують дорогу слов'янській колонізації за Дунай. Першу виразну відомість про таку колонізацію маємо тільки з третьої чверти VI в. у Іоанна з Ефесу. Оповівши про слов'янську руїну на Балканським півострові по смерті Юстіана, він каже, що Слов'яне, користаючи з тодішніх клопотів Візантії на сході, свobodно оселялись на візантійських ґрунтах: напавши по його словам в 580 р. на Візантію, вони „сидять і по сей час (585) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях“³⁾). Але очевидна річ, така колонізація могла початись значно скорше; хоч слов'янські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, одначе се не виключало й осідання на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціатива таких осад часом виходила навіть і від Візантії. Юстиніан нпр. закликав Анти, аби залюднили спустіле місто Турій і сусідні ґрунти (в Дакії) та побірали від Візантії гроші, а натомість боронили її від Болгар⁴⁾). Тоді,

¹⁾ Müllenhof D. Alt. II. с. 378 і далі; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Гети“ Марцеліна — се Болгари і Слов'яне (с. 383).

²⁾ Прокопій Hist. arcana 18, De bello G. III, 39. Агатій V. 11, пор. Теофана ed. de-Boor. р. 283 (ed. Bonn. р. 360). Каталог сих нападів до приходу Аварів див. у Міленгофа I. с., також у М. Соколова, Изъ древней исторіи Болгар с. 40 і далі.

³⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI с. 25 р. 255, англійський переклад Payne Smith The third part of the Eccles. History of John of Ephesus с. 432. Се виразне свідoctво раз на завсідні збило зручну аргументацію Реслера в його статі Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він а silentio доводив, що слов'янська колонізація задунайських земель розпочалась вже по смерті імп. Маврикія, з початком VII в.

⁴⁾ De b. G. III. 14.

здасть ся, до того не прийшло, але могло прийти в иньших випадках. Нарешті промощувала дорогу до колонізації й служба в візантійським війську. Під час італійської кампанії (що вела ся від р. 537) бачимо Антів і „Словен“ у візантійським війську¹⁾, а поодиноких Словян стрічаємо навіть на вищих військових посадах: напр. такий *Δαβραγέζας Ἄντηρ ἀνὴρ ταξίαρχος* (554—5 р.)²⁾. Вислужені ж воляки могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час Візантія здержала, напустивши на них Аварів³⁾. Але Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнішим ворогом Візантії, і подунайські Словяне стають їх союзниками в походах на візантійські землі, як були ними давніше для Болгарів. Даремно візантійське правительство пробувало зарадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи проти наддунайських „Словен“ помочи у їх східніх земляків — Антів⁴⁾. При кінці VI в. імп. Маврикій походами за Дунай примусив був Словян сидіти тихо⁵⁾. Але по смерті його (602) Візантія прийшла в такий розстрій, що про якесь повздержуваннє Словян не було що й думати. Тоді то по словам західнього літописця „Словяне відібрали у Римлян цілу Грецію“⁶⁾. Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мезію, застають тут „сім словянських племен“⁷⁾. Але словянська колонізація не обмежалась Мезією; словянські осаді являють ся в великій масі в Македонії, в Тесалії, Беотії, Епірі, Пельопонесі, так що західній подорожний (Вілібальд, VIII в.) називав Пельопонес „Словянською землею“ (Slawinia). З балканського побережа Словяне переходять навіть в Малу Азію. А іонійське побереже — Лірик тим часом займають від півночі Серби й Хорвати. „Зісловянилась вся земля наша і стала варварською“, міг по правді сказати Константин Порфирородний⁸⁾.

На півночі від балканських земель, в краях середнього Дунаю перші партії Словян могли опинитись ще під час гунського походу на захід (не кажучи про попередні колонізаційні екскурси). Коли

¹⁾ Де. в. г. I. 26, III. 22.

²⁾ Агатій III. 21 (пор. III. 7).

³⁾ Див. похвалки Аварів у Менандра — Hist. gr. min. II р. 34, пор. 4—5.

⁴⁾ Менандр с. 98, Теофилякт VIII. 5, Михайло Спрієць X гл. 21.

⁵⁾ Про ці походи див. Rösler Zeitpunkt с. 99 і далі.

⁶⁾ Ісидор Севільський Patrologiae cur. com. Міня т. 83 с. 1056 (Sclavi Graeciam Romanis tulerunt).

⁷⁾ Теофан ed. de Boog р. 359: τῶν παρακείμενων Σκλαβινῶν ἐθνῶν τὰς λεγόμενας ἐπτὰ γυνεάς.

⁸⁾ De tematibus ed. Bonn. р. 53, Вілібальд в Monumenta Germaniae historica, Scriptores t. XV р. 93.

потім слов'янська колонізація опанувала чорноморські простори й при-сунулась над нижній Дунай, Слов'яне зовсім природно стали розпросторо-рюватись відси і в краях колишньої Дакії, а заразом далі могли на-пливати і з півночі, з-за гір Карпатських. Як бачили ми, в середи-ні VI в. Йордан кладе західньою границею Слов'ян усте Драви. Його звіст-ку потверджує оповідання Проконія з початку 50-х рр. тогож VI століття : він оповідає, що велика ватага Слов'ян спустошила Лірик і неважаючи на вислане військо, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх пере-пустили Гепіди. Правдоподібно, ми тут маємо Слов'ян з північного бе-рега середнього Дунаю¹⁾.

На дальше розпросторенне Слов'ян в краях середнього Дунаю не без впливу мабуть зістав ся перехід Аварів в сі сторони, а ще більше значинне мав упадок германської колонізації на середнім Ду-наю, з винищенням Гепідів і переходом Льонгобардів в Італію. Авар-ська орда не була перешкодою тут, як не перешкождали слов'янському розселенню різні кочові орди на Чорноморю. Слов'яне свобідно могли розпросторолюватись. В другій половині VI в. вони опанували краї на полудень від Віденського ліса, долини Драви, Сави, Мура і присуну-лись до границь Баварії — се видно з боротьби баварських герцогів з ними, що розпочинаєть ся вже з кінцем VI в. В другий бік Слов'я-не розпросторились до Адріятицького моря. Звідси, з лівого боку Ду-наю почивають вони спустошити землі на правім боці середнього Дунаю — і осідати по трохи там. Сі походи розпочали ся, як можна думати з вище наведеного, ще перед приходом Аварів; але походи Аварів, що з над Дунаю неустанно набігали на візантійські землі в 2-ій полов. VI і 1-ій чверти VII в., вплинули ще більше на даль-ший розвій слов'янських походів. Свого найвищого пункту сі аварсько-слов'янські походи доходять в початках VII в.; під їх ударами впали тоді останні огнища римського життя західнього Балкану — міста дал-матинського побережа. На сей час припадає, очевидно, й колонізація західніх балканських земель Слов'янами. Вірменський географ VII в. оповідає, що в Дакії було 25 слов'янських народів, але на них натиснули Готи, і Слов'яне, перейшовши за Дунай, осіли в Македонії й Тракії, Далмації й Ахаї²⁾. Константин Порфирородний, що писав три століття пізнійше, оповідає правда, що масова колонізація Сербів і Хорва-тів стала ся в другій чверти VII в., на зазив візантійського прави-тельства: воно, мовляв, визначило їм сі західні краї, зайняті тоді Аварами, і Сербі з Хорватами прийшли сюди з карпатських країв³⁾.

¹⁾ De bello Gothico IV. 25, поp. Rösler Zeitpunkt с. 86.

²⁾ Патканов в Ж. М. Н. П. 1883, III.

³⁾ De adm. 30.

Але се оповідання, повне очевидних помилок і непевностей, стратило вині всякий кредит в науці. Сербсько-хорватська колонізація в дійсності являється нерозривною частиною в загальнім стихійнім колонізаційнім руху слов'янства в над середнього й нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII віку¹⁾.

В середині VII в. слов'янська колонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; слов'янська територія виможувалась. На заході слов'янська колонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території. Трудніше означити причини, що спинили її на полудні; в середині VII в. вона припинюється також і тут. Разом з тим починає вона тверднути і кристалізувати ся. Слідом за тим як дали себе відчуті крайні границі слов'янського розселення, мусіли уставитись границі передових ватаг слов'янської колонізації у відносинах до тих дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском попихали їх на захід і полудень. Згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших етапів, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою слов'янської колонізації.

Побалтійська, полабська й чесько-словацька група, занявши західне пограниччє, західні „марки“ слов'янства, дали місце для розпросторення на захід польській групі, що пересовується на лівий бік Висли й в басейн Одера, а також і литовським народам. Міграція полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудне. Загалом напрям колонізації західньої части слов'янства можемо собі представляти як західно-полудневий. Наша літопись доводить вправді, що певна частина західнього слов'янства пішла і в протиннім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полудневими, українськими племенами. В коротшій редакції її читаємо звістку, що племя Радимичів, по ріці Сожу, було „отъ рода Ляховъ“ і переселило ся сюди (пришедше ту ся вселиша). Етнографічний огляд ширшої Повісти времєнних літ під сю звістку підводить і сусідніх Вятичів: і вони і Радимичі „отъ Ляховъ“, походять від двох братів „въ Лясѣхъ“, Радима й Вятка, що переселивши ся відти, положили початок тим двом племенам²⁾. Виходило б, що слов'янська колонізація по Сожу й верхній Десні та Оці не належала до східньої групи, до „Слов'ян“ в тіснійшій значинню, по термінології сього огляду, а були „отъ Ляховъ“, як літопись означає групу польську разом з побалтійською²⁾. Але не кажучи вже, що форма, в якій пе-

¹⁾ Літератур. див. низше.

²⁾ Новгор. лѣт., 1888, с. 33, Лавр. і 11.

нандра і Теофілякта¹⁾). Анти-ж сидять десь далше від Дунаю²⁾. Супроти сих вказівок грецьких письменників³⁾, а також і супроти повної віродостойности Йордана, можемо зовсім покластись на зроблене ним означенне території Словен і Антів і їх обоюдної границі⁴⁾. Він же сам жив в Мезії і був звідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує⁵⁾.

Імя Словен — *Σκλαβηνοί*, *Slaveni* ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладаєть ся до їх полудневно-західних осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби пояснити се імя з словянської мови або найти її сліди в пізніших числених іменах словянських племен не удались. Воно, як і Венети, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венетів, дуже привабний, але проти нього роблять поважні закиди з лінгвістичного погляду, та й наші джерела (Йордан) виразно відріжняють ці дві назви — Венетів і Антів.⁶⁾

¹⁾ Прокопій *De aedificiis* IV. 7. Менандр в *Hist. Gr. m.* II с. 99. Теофілякт *ed. de-Boor* VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

²⁾ Так воно виглядає з оповідання Теофілякта VIII. 5. Згаданих тут Антів Цайс (*Die Deutschen* с. 606) уважав осадниками на візантійських ґрунтах, в Мезії. Але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, таки вона й сама по собі не дуже ймовірна: ціла історія сього походу і протест аварського війська (очевидно — проти експедиції в чорноморські степи) рішучо промовляють проти такої гадки. Див. іще *Rösler Zeitpunkt* с. 113.

³⁾ Ніби суперечне означенне знаходимо в недавно опублікованім оповіданні Михайла Сиріна (зачерпненим з хроніки Іоана з Ефесу); він каже, що „край їх“ був на захід від Дунаю (*Chronique de Michelle Syrien* II с. 361). Але се або протест непорозумінне, або скорше — належить до краю Словен, а не Антів.

⁴⁾ Нідерле поправляє його так, що Анти сиділи аж до Дунайської дельти, а Словени між Прутом і Дунаєм (*Slov. st.* II с. 196). Але властиво нема потреби в такій поправці.

⁵⁾ *Rom.* с. 388, *Get.* с. XXIII. Тому не переконув мене здогад Маркварта (*Streifzüge* с. XXV), що Йордан добре знав розселенне західних Словян і означив його самостійно, а розселенне Антів означив по старому, як Касіодор взяв його з Аблябля: через те Анти сидять у його тільки між Дністром і Дніпром, тим часом як тоді вони сиділи і на схід від Дніпра (як бачимо з Прокопія). Неймовірно, щоб Йордан не знав сього, і його означенне розселення Антів, очевидно, не треба розуміти так, що Анти сиділи тільки до Дніпра.

⁶⁾ Про сей вивід *Archiv* IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; *Krek*² с. 254—6. Взагалі словянство антського імени лишаєть ся сумнівним і всі проби звязати його з пізнішими словянськими іменами лишлять ся без результату. Виводили з нього імя Вятичів (Гільфердінґ, Пер-

Вперше се імя Антів виступає в згаданім оповіданні Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в. ¹⁾. Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія завойовання Бенедів Германаріхом, так натомість варта віри ся згадка. Може бути тільки непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Словян — „Венеди“, знав про часткове значінне антського імени, і на иньших місцях виразно каже за поділ Словен і Антів як за сучасний ²⁾, то приходить ся думати, що імя Антів в сім епізоді таки переказане було готською традицією (а в кождім разі уважалось іменем старшим ніж VI столітє). Ще Остготи дійсно знали Антів і антське імя, се потвержує ся й остготським каталогом народів, перехованім в пізнійшій льонгобардській легенді ³⁾, і ся знайомість їх з антським

вольф, Гловайский). Ламбін поставив гіпотезу, що Анти = Unlizi = Ульці. Погодін звязував з Антами подібозвучні ймення угорських грамот IX—XIII в. Antus, Ont, Onthus, але що найбільше можна думати про звязь їх з словянським пнем, з якого походило імя Антів — як би знати, що воно словянське. В таким разі можна вказати Ута (прикметник Утинь, вар. Успинь)—одного з князів чи намістників руських 944 р. (Іпат с. 29).

¹⁾ Перед тим, на одній написи з Боснора III в. (270-их рр.), між иньшими Боспорянами згаданій *Αντας Πατρι...* (*Πάτριος* чи *Πατρίου*). На нього звернено увагу, як на першого згаданого Анта (А. Погосинь Епиграфическіє слѣды славянства, Рус. Фил. В. 1901). Ся згадка випередила-б о ціле столітє Йорданову, але чи маємо тут дійсно етнографічне означення, можна сумнівати ся.

²⁾ Див. вище наведену цитату з глави 23, пор. гл. 5.

³⁾ В традиції про початки Льонгобардів, перехованій в кількох версіях (в *Origo gentis Longobardorum*, 2-ої пол VII в., і у Павла Дьякона, в *Історії Льонгобардів*) вчисляють ся між иньшим такі краї, через які переходили Льонгобарди в міграції з півночі в дунайські краї: *Golanda, Anthaib et Bantaib seu et Burgundaib* (*Origo* — ed. Waitz, в *Scriptores Langob. et Italicis*, і *Pauli Diaconi I. 23*). Уже Цайс (с. 472) угадав в *Anthaib* (вар.: *Anthair, Anthar*) „край Антів“ (*aib, eiba* — округ, земля). Але се толкованне часто відкидають тому, що Льонгобарди не могли стрічати ся з Антами (нпр. Міленгоф II с. 98). Та дуже добре розв'язанне сеї справи знайшов Браун (Розысканія, с. 308 і далі): він догадав ся, що ся алітерована, очевидно — з якоїсь пісні чи саги урвана фраза, і деякі иньші імена народів (нпр. Болгарів) до сеї льонгобардської традиції перейшли від Остготів. Се вповні правдоподібно. і ми в цитованій фразі по всякій імовірности маємо остготську наміть про „краї Антів, Венетів і Бургундів“ (останні імена Браун толкує инакше, але се нам не важно — пор. критику його поглядів у Веселовського в *Извѣстіях рус. яз.* 1901, I с. 26 і далі, але і Веселовський також приймає згадану фразу за *versus memorialis* готської традиції). Вестберг, боронячи льонгобардської традиції, поставив проти сього толковання здогад, що Льонгобарди могли перейти через краї Антів (Східніх Словян)

іменем в кождім разі не пізнійша початку V в.¹⁾

Поza тим імя Антів приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що жив у східній імперії). Сі письменники майже всі розрізняють Словян і Антів: Прокопій, Агатій, т. зв. Маврикій, Менандр, Іоан з Ефесу, Теофілакт²⁾. На офіціальний характер сього імени вказують титули *Ἀντικός*, *Anticus*, що приймали ся імператорами з нагоди побід над Антами. Останній раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілакта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в однім епізоді війни 602 р. По сім антське імя зникає. Але з сям моментом взагалі уривають ся візантійські звістки про задунайські краї, антське імя могло жити в них і довше, тільки перше ніж в візантійській літературі заявили ся нові звістки про чорноморські краї (X в.), антське імя вже вигасло³⁾. Чи не було воно перейняте Візантійцями від східніх турецько-фівських орд, що були сусідами власне полуднево-східніх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантисю?

Яке значінне мав сей поділ на Словян і Антів? Уважати його

в Галиччині, на верхівях Дністра і Сяну, навіть бачить в Бардуеві натик на льонгобардських *Barden* (*Zur Wander. d. Langob.* с. 28). Але зовсім неймовірно, щоб при кінці IV в., як він приймає, східні Словяне сиділи на верхівях Дністра і Сяну, а далі на схід Льонгобардів вести мабуть і він не зважить ся. Стріча Льонгобардів з Антами зістаєть ся неймовірною і таки мусять бути зіставлена іотам.

¹⁾ Маркварт недавно в своїх розвідках *Chronologie der alttürkischen Inschriften* (1898, ст. 78—80) і *Osteuropäische Streifzüge*, 1903 ст. 147).

²⁾ Остготська згадка про „край Антів“ належить, очевидно, до часів, коли Остготи жили в наших стінах, ще перед 376 р. Менше правдоподібности, щоб се імя вхоплене було їх традицією вже по переході на візантійські землі. Але в кождім разі по поході Теодоріха Остготи стратили всяку нагоду стрічатися з Антами.

³⁾ Агатій згадує лише про Анта Дабрагеца. Маврикієм називаєть ся автор трактата, що між иньшим містить спеціальний розділ (XI, 5, вид. 1664 р.): *πῶς δεῖ Σκλάβους καὶ Ἄντας καὶ τοὺς τοιοῦτους ἀρμύσειναι* (віймки у Шафарика, додаток, і у Крека² с. 295); що автором не був цісар Маврикій — див. *Byz. Zeitschrift* 1894 с. 440, *Krumbacher*² с. 635. Звістки иньших письменників подав я вище і ще подам декотрі.

⁴⁾ Всі проби вказати його пізнійше досі не удавали ся. Останню з них дав Нідерле, (1906—1910). Він доводить, що Вангіт арабської географії IX в. (у Кардізія) се Анті, „і се доказує, що ті могутні Анті ще в IX в. існували“ (*Sl. st.* II с. 271). Але імя се читаєть ся найріжнійшими способами і дуже наївно було б робити з нього доказ існування антського імени в IX в. Взагалі з арабських звісток, при всіх силкуваннях Нідерле, йому не удало ся нічого добути для історії Антів.

чисто географічним — трудно. Занадто широко й консеквентно переходить се відріжнення у письменників VI в.; імя Антів згідно й консеквентно прикладаєть ся ріжними авторами до цілої кольонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких осіб з цієї групи (*Δαβραυέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος*). Анти і Словени то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI в.), і ведуть пізніше цілком протівну політику що до Аварів і Візантії. Всі ці факти вказують на осібність сих двох груп, і тяжко було б звести їх до тієї ріжниці, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусіла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь політичної організації, — держави, завязаної через завойованне, взагалі політичний термін. Але ся згадка ніяк не може бути принята. Що була б се за велетенська держава, що мала б надати нове імя сій етнографічній групі — від Дністра до Кавказу! І саме якоїсь сильнішої політичної організації у Антів як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно¹ каже, що як Словенами так і Антами не править один чоловік, але здавна вони живуть „демократично“, і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзату на антськім вічу¹). В таких політичних відносинах не завязують ся такі величезні державні звязки²).

Одиноке можливе обясненне — се що поділ VI в. на Словян і Антів відповідав двом осібним етнографічним словянським галузям. Глянувши на розміщенне Словян і Антів на полудні, переконаємо ся від разу, що назва Словенів (*Sclaveni*), обіймає Словен Мізійських (пізнійших Болгар) й Словен Панонських — бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто инший, як тільки словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мезію, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. „Анти“ можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним ограніченнем: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східно-словянські племена, але в наших звістках стрічаємо се імя тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої, чорноморської кольонізації східно-словянської галузи. Анти в нашім матеріалі се полуднева частина східньої галузи, себ то представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською.

¹) De bello Got. III. 14.

²) Про антське питанне див. ще в примітках (4).

Все промовляє за сям ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий иньший слов'янський нарід, — розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись на захід — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Слов'янами. Бачимо, що сі Анти були східними сусідами Словен, і відріжнїлась від них як особна група, найправдоподібніше — етнографічна; се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська колонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями слов'янської колонізації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його колонізації. Се все, кажу, робить можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українських племен.

Так уставлена тотожність Антів з українськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх колонізації.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни Вінітара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь на кінець 70-х чи 80-і рр., — ближше дати означити не можна. Як я вже сказав, все промовляє за тим, щоб не збувати в сім епізоді імени Антів гадкою про анахронізм. Додам, що й війна та могла бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остроготи під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю; отже й географічно взявши ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Тільки, кажу, обяснення, яке дає сій звістці Йордан, треба де що змінити. У Йордана Вінітар, „не хочючи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хочючи показати свою відвагу, рушив з своїм війском на краї Антів; напавши на них, в першій битві він був побитий, але далі воював сміло й їх короля Воза¹⁾ з синами й 70 старшинами казав розіпати для страшного прикладу“²⁾. Як вище згадано, в сій війні скорше можна бачити симптом слов'янської колонізації на полудень, що зіткнулась з Готами. Гуни, каже далі Йор-

¹⁾ Voz поміне, може Бож-ко, Божидар, Богдан. В нім бачили Буса Слова о п. Ігоревім (готські діви „поют время Бусово“) — гадка дуже приваблива, але не зовсім певна. Пор. примітку Мілєнгофа в Момзенівім виданню Йордана с. 147—8.

²⁾ Getica с. 48.

дан, взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили сього своєвольного Вінїтара. Сю пам'ять про гунську опіку Антам супроти ворожих Остготів також вважаю цінною— вона кидає світло на перші стадії словянського розселення на Чорномор'ї.

Про дальший його розвій в V віці не маємо ніяких спеціальних відомостей. Пізнійші звістки з VI в. ретроспективно освітлюють ранійші стадії сього процесу і бачимо, як степові бурі, рух орд і їх колотнечі в степах захоплювали словянські елменти, поривали їх до спільних походів та й до мандрівок, і як серед сього степового бурхливого життя сунули ся все далі словянські кадри, назираючи одні на других.

В першій половині VI в. Анти виступають в походах придунайських Словян на Візантію. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про легендарну державу Германаріха і колишню послухність йому Словян, пригадує, що тепер Венети, себ то Анти й Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“. Ще сильнійше висловляється Прокопій, — що Гуни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстиніан, набігаючи що року на Ілїрію і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшій місці він згадує, що на початку пановання Юстиніана „Гуни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“¹⁾. З сього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і як брали в них участь в перших десятиліттях VI в., так могли брати в них участь ще з кінцем V в. Особливо-ж сі болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстина і Юстиніана. З часів Юстина припадком маємо пізнійшу згадку про оден антський напад, погромлений Греками²⁾. Юстиніан, наставши на цїсарстві, поручив 530 р. оборону Дунаю магістру Хилвудію, і той потрапив протягом трох років стримувати задунайських варварів— Болгар, Антів і Словен від нападів. Робив навіть походи за Дунай але наложив головою під час одного такого походу в краї Словян, і напади пішли знову³⁾. Вони страшно шкодили сусїднім візантійським

¹⁾ Getica 23, Hist. arcana 18, De bello Got. III, 14.

²⁾ De b. Got. III, 40; лекцію кодексів справляють, замість Юстина даючи Юстиніана (і в новім вид. Nauy II с. 476), але на се нема потреби.

³⁾ D. b. G. III, 18. Занотую статейку про нього: Ивановъ Надгробнятъ надпись на Хилвуда (Период. Списание т. LXII).

провінціям, але зрідка лише наберали ширшого значіння, і тим пояснюється, що Юстиніан не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. Докладно учасники цих походів не вичислюють ся в коротких звітках сучасників. Найчастійше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен; про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, говорячи про Антів, Прокопій згадує до річи про їх похід на Тракію за Юстина¹⁾, але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи ні. Взагалі походи самих тільки Антів і напади їх на Візантію на власну руку—не дуже навіть і імовірні. Правдоподібно, Анти бували звичайно тільки учасниками чужих походів: особливо Болгари, ходячи з азовських степів на Візантію, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів до участі, волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопій, не пояснюючи причин: „пізнійше, по смерті Хилвудія (що сталась 534 р.) Анти й Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“. Трохи згодом він згадує, що сї народи „вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини“²⁾, се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було між обома сусідами ближших відносин (бодай тоді). Дуже можливо, що се була кольонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен (хоч, розуміється, могли бути й якісь спеціальніші причини). Війна мусить припадати десь на кінець 530 або 40-х рр. Західню границю антської кольонізації становив тоді Дністер; на захід від нього сиділи „Словени“, ті словянські кадри, що кольонізують протягом VI—VII в. балканські й середодунайські землі; з поступом сїєї кольонізації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід, і Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів.

Візантія правдоподібно хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до нього рук). Вона звернулася до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніан закликав їх, аби оселились в околицях Турія. Се була спустіла римська кріпость, збудована по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакії). Юстиніан обіцював за се Антам богату платню й всякі вигоди³⁾, аби вони боронили Візантію від Болгарів (і розу-

¹⁾ De b. G. III, 40.

²⁾ Ἐπεκρημαύοντο γὰρ ἡδὴ καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνοντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι. — De bello Got. III, 14.

³⁾ Σφίσι ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῇ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προΐεσθαι.—D. b. G. ib.

мість ся — разом і від Словен). Одначе тоді, здасть ся, не прийшло, до порозуміння: розбилося на справі псевдо-Хилвудія, що появив ся між Антами. Епізод сей докладно оповів Прокопій, — він саме дав йому нагоду до дуже цінної характеристики побуту Словен і Антів та деяких дуже інтересних подробиць. Між невільникми, взятими Словенами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудій. Один грецький невільник з Тракії, що перебував між Антами, звернув увагу свого хазяїна, що у Словен у неволі перебуває Хилвудій, той самий звістний римський магістр, що так дав ся їм в знаки, — але Словени того не знають. Анти викупили того Хилвудія. Хоч він запевняв, що він з роду Ант, Анти не повірили й на загальнім антським вічу¹⁾ примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудія. Коли Юстиніан зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались пересилитись тільки з тим, аби той ніби Хилвудій дістав назад свій уряд і жив з ними разом в новім краю. Але коли Хилвудій їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі Нарзес і довівши обманство, арештовав тай повіз в кайданах до цісаря. Се й перебило справу.

Та хоч сі переговори не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Словенами й зносин з Візантисю²⁾, дагуєть ся переміна в політиці Антів. Бо пізнійше ми стрічаємось з Антами уже як з виразними союзниками Візантії. Правда, звістка ся належить до пізніших часів — ціс. Маврикія.

В 550-х рр. дали ся взнаки Антам Авари під час свого переходу з прикаспійських країв на захід. Про се оповідає фрагмент Менадра. Оповідання тут без початку; довідусь, що Антам не пощастило в боротьбі з Аварами, й Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати. Для викупу взятих в неволю своїх земляків Анти вислали одного з видатніших між собою, Мезамира³⁾. Але коли той став говорити з Аварами згорда, під час свого посольства, використав се один Болгарин (Кутругур), близький до аварського

¹⁾ ἤγειροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες.

²⁾ Антські ватаги на візантійській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хилвудія і по ній, але разом з ватагами Болгарів і Словен, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не свідчить про союзні відносини до Візантії, доводить тільки брак якоїсь державної організації у всіх сих племен.

³⁾ Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν — фрагмент Менадра в Hist. gr. minores II с. 5—6. (I с. 443 нового видання Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti, 1904).

кагана і неприхильний до Антів¹⁾. Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби. Авари послухали і вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи невільників й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 550-их рр. Нарад Аварів на Антів пояснюють тим, що то Візантія їх напустила. Дійсно, уложивши з Аварами угоду, Юстиніян поручив їм воювати з ворогами Візантії²⁾. Але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і далеко правдоподібніше, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадує епізод Повісти временних літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны, и насильє творяху женам дулѣбськимъ: аще поѣхати бяше Обрину, не дадѣше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“³⁾. В сїм переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів; хоч літописець зачисляє се до часів імп. Іраклія (610—640), але датованне се зроблено на основі візантійського оповідання з 610 р.⁴⁾ і доволіно накинене тому—очевидно народньому переказови про утиск Дулібів. Дуже можливо, що в нїм маємо пам'ять про аварську біду VI в., переказану Менандром. Розумієть ся, не виключні такі примучування й пізнішими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю⁵⁾; але одінока звістка яку маємо про відносини Аварів і Антів в VII в. говорить більше *против* як *за* такий здогад. З епізоду аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словени наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від Аварів, Анти-ж цілком були незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян свого кагана — іти

¹⁾ ὁ Κουτράγγηρος ἐκεῖνος, ὁ τοῖς Ἀβάροις ἐπιτίθειος, ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἔχδιατα βουλευσάμενος (так у кодексах тут: Κουτράγγηρος, в інших місцях ріжно, де мова про Кутругурів). З сих слів можна-б винести, що сей Кутругур і підюдив кагана на Антів, може через якесь поріжнення Болгар і Антів; се толкованне дало-б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе.

²⁾ Менандр, *ibid.*

³⁾ Іпат. с. 7. Висловлював ся здогад, мов би тут книжник переніс на українських Дулібів утиски, чинені Аварами чеським Дулібам, через непорозумінне та тотожність імен (новійше у Вестберґа). Але щоб в XI в. до київського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалі, се здаєть ся міні мало правдоподібним.

⁴⁾ Теофан ed. de Boor I р. 301—2.

на Антів. Воно по prostu збунтовалось і не пішло. Отже про пізніші походи Аварів на Антів при охоті можна ставити різні гіпотези, але дуже на них покладатись не годить ся.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, маємо тільки одну звістку про Антів. В 580-х рр. коли каган аварський з Словенами і Льонгобардами напав на візантійські землі, цїсар не міг з ними порадити і найняв Антів, щоб вони зробили дїверсію на Словенські краї. Анти напали на їх край, знищили, попалили і забрали весь достаток¹⁾. Подібна ситуація повторяєть ся в другій звістці, з 602 р. — останній яку маємо взагалі про Антів. Під час війни з Візантїєю, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для дїверсії вислав був тоді військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“. Але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложити свій плян. Епізоди сї цікаві тим, що показують Антів зовсім незалежними від Аварів, союзниками Візантії; як такі, мусіли вони воювати з Словенами, отже тримались від них з-осібна і ворожо. Заразом вони характеризують відносини не тільки Аварів до Антів, а й взагалі кочових орд до словянської людности наших країв. Вся увага кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на багаті візантійські землі: з них тягнули вони багаті окупи за „союз“ і збирали здобич нападами. Відносини до Словян їх інтересовали далеко менше, а війна з Словянами звязана була з великими труднощами: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як свідчать оповідання Візантійців (Теофілякта, Маврикія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далі „примучувань“ при нагоді, по дорозі, як та аварська біда, переказана нашими й візантійськими джерелами. Се поясняє нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V—VII р. сї стени заразом кольонїзували ся нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словени нижнього Дунаю в VI віці не були якось тісніше звязані з їх державою. Правда, при кінці VI в. вони стоять в союзі з Аварами, але перед тим (під р. 578)

¹⁾ Chronique de Michel le Syrien, éditée par Chabot, II с. 361. Михайло Сирий, патріарх антиохійський з XII в., в своїй хроніці опирав ся на хроніці свого попередника патр. Іоана з Ефесу, що писав як сучасник (умер в 580-х роках); але від хроніки Іоана в сій частині зістали ся самі тільки титули глав. Вони вповні відповідають змісту Михайлового оповідання, що стало приступним тільки в останніх літах, в повнім перекладі Шабо. Перед тим се місце було звісне в переповіданню Бар-Гебрея (XIII в.), але імя Антів в нїм було зіпсоване.

маємо такий епізод, що Словени відмовили всякої послушності Аварам, і каган аж пізнійше, при нагоді покарав їх за се¹⁾. В 1-ій чверті VII в. Аварам підлягали Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.²⁾; де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг політичного впливу Аварів в тім часі. Що до аварської зверхности над антськими племенами, то хоч можливість її не виключена, особливо що до західніх племен, але ми маємо для неї тільки негативне свідoctво з згаданої війни 602 р. і ніякого позитивного.

В другій чверті VII в. аварська держава вже упадає. В третій чверті болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава боронить степи від находу нових орд зі сходу. Отже від другої половини VII в. і майже до середини IX — до міграції Угрів і приходу Печенігів зза Дону, був час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської колонізації, коли в степах не було тяжких ворогів оселої культури. Був се власне час, коли словянська колонізація могла прийти тут до найбільшого свого розвою.

При кінці VI в. „Словени“ ще займають лівий берег нижнього Дунаю. Тільки з закінченням колонізації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег. Вони покривають тут останки словенської колонізації і пізнійше (в IX — X в.) була тут східно-словянська людність. На заході інтензивний рух полуднево-західнього Словянства на полудень і захід полишила в другій половині VI і першій половині VII в. українській колонізації прикарпатські землі. В другій половині VII в. українська колонізація могла в головнішій уже опанувати свою територію (кажу — в головнішій, бо етнографічні границі не відразу міцно усталися, мусіли перейти через певні вагання, а особливо колонізація гірських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі й закінчила ся, певно, значно пізнійше).

На жаль, ми знову не маємо сучасних відомостей про розвій сеї колонізації. З початком VII в. уривають ся візантійські відомости про східніх Словян. Се по части залежить від упадку візантійської історіографії, по части від історичних обставин: Візантію окрили нові словянські держави на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії колонізації наших країв стає Повість временних літ, передо всім — її етнографіч-

¹⁾ Менандр—Hist. g. m. c. 99.

²⁾ Някифор — Opera hist. ed. de Boor p. 24.

ні огляди, але сі огляди писані в часи значно пізнійші — в XI в. і тільки небогато можуть нам сказати як проте, виглядало слов'янське розселення перед тими перемінами, які зробив в сій кольонізації новий натиск степових орд в IX—XI вв. Деяке доповнення до них дають арабські звістки IX і X в., та візантійські X і XI, але вони взагалі дуже небогаті певними географічними вказівками. Для збогачення скупих відомостей сих джерел історик рад би звернути ся за помічю до археології й діалектології, але і сі науки в теперішнім стані дуже рідко можуть дати цілком певні вказівки¹⁾.

Відомости Повісти, доповнені иньшими фактами, дають в головних рисах такий образ східно-слов'янської кольонізації X—XI в.:

Північну частину слов'янської правітчини, за виключенням того, що зайняли під час загального розселення литовські народи, бачимо залюднену головню одним великим племенем Кривичами. Се одвічні сусіди литовських народів, що й досі всіх східніх Слов'ян звуть Кревами²⁾. Кривичі займають верхівя Дніпра, Західньої Двини й Волги і дуже рано поділяють ся на дві галузи (вже в X віці бачимо сей поділ): на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолі, і східню, пізнійше сформовану, де центром був Смоленськ (се властиві Кривичі Повісти). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков)³⁾. Їх же кольонією уважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом; але для зачислення Новгородців як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський діалект значно відрізняєть ся від кривичького⁴⁾, так що

¹⁾ Літературу див. в примітках (5).

²⁾ Kreews — Росіянин, Kreewu seme — Росія, Krewu tizziba — руська = православна віра. Значіння слова Кривичі зостаєть ся невинесеним.

³⁾ Виразно говорять се лише одна з пізнійших літописних копій (Архангелогородський літоп.), її пояснення може бути і простою комбінацією пізнійшого книжника. Але й комбінація звісток Повісти не залежно від неї промовляє теж за кривичькою основою Псковської землі — див. Барсов Географія² с. 178, Голубовській Історія Смолен. зем. с. 46.

⁴⁾ Кольонією Кривичів уважали новгородських Словен напр. Солюйов (I с. 47), Беляев (Розказы II с. 215), Барсов Географія² с. 85 і 303 (обережно), Голубовський оп. с. 45 (рішучо). Недавно аргументи за приналежністю новгородських Словен до одної групи з Кривичами зібрав Шахматов (Къ вопросу объ образовании рус. нарѣчій с. 15—6). Уважаючи на подібности новгородського вокалізму до українського, рівнож на деякі відгомони в пізнійшій книжній літературі про прихід Новгородців з полудня, Костомаров висловив був здогад, що Новгородці були кольонією полудневої, української Руси. Він покликывав ся в тім і на літо-

могло се бути й осібне племя. Спеціалізацію загального імені „Словен“ для сього племені правдоподібно пояснюють тим, що то була крайня словянська колонія.

З фактів хорографії, а по часті й археології виводять, що кривицька територія мусіла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище я вказував¹⁾, як не ясно стоїть ся справа. Хорографія не вистудіована ще докладно, але на загальний погляд дійсно вказувала-б, що перед останнім кривицьким і „словенським“ розселенням, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівях Дніпра й далі на північ, захід і схід. Потім Кривичі вже на очах історії з властивої своєї території поступали на захід, по Двині (доки не стріли ся тут з німецькою колонізацією — ливонських рицарів), і ще більше — на схід. З території Кривичів і новгородських Словен словянська колонізація йшла неустанно в басейн Волги, в землі фінських народів: Веси (що жила на північних допливах Волги — Тверці, Молозі, Шекені і коло Білого Озера), Мери (в басейні Оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзі, на схід від Веси) та Муромі (на нижній Оці, на схід від Мери): тут кривицька колонізація стрічалась з вятицькою. Уже в X в., ся східня колонізація була досить значною, бо з кінцем його чи з початком XI заснують ся руські князівства в центрах сієї колонізації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформування наймолодшого, але й найчисленнішого з словянських народів великоросійського. Він витворив ся на фінським ґрунті сією новгородсько-кривицькою та кривицько-вятицькою колонізацією; асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, ся колонізація одначе заховала в ній повні словянський національний тип²⁾.

пись, але літопись не дає в сїм ніякої опори. Скритиковав сей погляд Гільфердінг в статі „Древній Новгород“ (Собрание сочинений II с. 407 і далі), з фільологічного становища. Одначе серед українських фільологів досі підносять ся гадки, що паралелі в вокалізмі українським і новгородським так важні, що не можуть уважатись попросту випадковими; добре було-б, аби се питанне раз було вже вяснене.

¹⁾ с. 73—4.

²⁾ Головна література для сеї північної словянської колонізації Барсовъ Географія² гл. III і VIII, Корсаковъ Мера и Ростовское княжение гл. I і II, Голубовскій Історія Смоленской земли гл. I, Данилевичъ Очеркъ історіи Полоцкой земли гл. II; популярна статя проф. И. Смирнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи історіи русской народности — Вѣстникъ и бібліотека самообразования, 1903. Археологічні помічєння в статі Спицина Владимірскіе курганы, 1905 (Изв. арх. ком. XV).

На правім боці Дніпра, понизше Кривичів Повість уміщує Дреговичів: „сіли між Припетю та Двиною й назвали ся Дреговичі“, каже вона. Назва їх означає „люде з болот“, від слова дрегва, дреговина, — багно, мочари по українськи та білоруськи. З літописного тексту виходило б, що вони займали велику просторонь від Припети до Двини. Одначе північна частина території між Припетю й Двиною — землі по р. Березині належали не до припетських городів — Турова й Пинська, а до Полоцької землі (князівство Мінське). Се привело деяких учених до гадки, що дреговицька територія обмежалась басейном Припети, з центральними містами Туровом і Пинськом, а басейн Березини займали Кривичі¹⁾. Розуміть ся, слова літописи не так виразні, щоб на їх підставі напевно зачисляти до Дреговичів землі до самої Двини. Але й гадка, що басейн Березини не належав вже до Дреговичів, не має за собою нічого більше крім тої політичної приналежності, а ся не може бути рішучим аргументом.

На заході дреговицька колонізація не виходила за басейн Припети, межуючи з побужською людністю Дулібів²⁾. На німанським во-

¹⁾ Гадку сю підніс Барсов² с. 124, і до сього погляду прилучили ся потім і декотрі иньші дослідники (нпр. Багалій Історія Сѣверской земли с. 10, Мілюков в Рус. Мысли 1888, VIII, пор. малку в його Очерках по історії рус. культури т. I). Проти неї виступив проф. Завитневич в статі: Область Дреговичей, де між иньшим для означення дреговицької території ужив археологічних спостережень, піддержаних потім пізнішими його розвідками — Форми погребального обряду Минской губернії (Труды IX з'їзда т. I) і комуїкати в IV і VI т. Читеній київ. істор. товариства. Він показав, що такий похороний обряд, де небіжчика клали на поверхні землі й засипали, типовий для дреговицької території (таких похоронів Завитневич рахує на 70% між Дніпром і Припетю), переходить і в басейн Березини (див. про се ще в новійшій праці Ол. Грушевського Пинское Полѣсьє с. 10—1). Але сей дреговицький похоронний тип не вирізняється виразно від похоронів сусідніх територій і типи находок та форми похорону зближають його з деревлянсько-волинським, розповсюдненим на полудень від Припети; з другого боку дреговицькі типи переходять в кривицькі й радимицькі, і поки що відрізнити мішанине типів від переходів їх майже неможливо (пор. Спицяна Розселеніє древнерус. племен с. 325—7 — він в похоронах басейна Березини бачить мішанину похоронів дреговицьких і кривицьких). Хіба масова статистика похоронних типів могла б нам щось сказати. Деякі иньші аргументи за дреговицькою колонізацією в басейні Березини вказує ще Шахматов (ор. с. 10—1).

²⁾ Тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дорогичина) вповні відрізняють ся від припетсько-березинських. Се потвердило-б гадку, що середнє й вижнє Побуже належало вже иньшому племені, та поки що археологічного матеріалу для сих

доділі Дреговичі стикали ся з литовськими народами. Докладну етнографічну границю і тут уставити трудно; ані хорографічних ані археологічних фактів не стає ще на се. Подібно як і з Фінами, й тут можна помітити розширення слов'янської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширення йде далеко в давнину. Але сей процес дуже мало висліджено¹⁾.

Поки не розяснені границі дреговицької території на північ — чи обмежалась вона землями по Припети, чи сягала до Двини, не вповні яким зістаєт ся й те, до котрої з східно-слов'янських груп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговицька територія належить до української території тільки своєю західною частиною — Пинщиною, краєм верхньої Припети; по за тим на північ від Припети живе людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної групи з Кривичами (білоруської), а Пинщину асимілювала полуднева українська людність; або навпаки — решту Дреговичів можна уважати за асимілювану Білорусинами пізніше. Перше обясненне мало б за собою більше певности, коли б знати, що басейн Березини мав також дреговицьку людність. Бо в поріччю Припети були занадто сильні зміни і хвилювання — з полудня на північ і з півночі на полудень, аби можна було орієнтуватись просто сучасною білоруською більшістю²⁾.

На лівім боці Дніпра в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів — племя очевидно невелике, або слабке, аморфне, що не грало ніколи скільки небудь помітної політичної або культурної ролі, а служило предметом різних глузувань, мабуть через своє глухе малокультурне житє (в роді записаної літописцем звістки, що „Русь корятея Радимичемъ, глаголюще: „Пищанци волчья хвоста бѣгають“) ³⁾. Вище згадано було про літописну записку, яка виводить їх „от рода Ляховъ“, ма-

країв дуже небогато і з выводами треба почекати; див. Авенаріуса Дрогичинь Надбужскій — Матеріали по археології Росії N. 4, і Краткія извѣстія о Бѣльскомъ у. — Труды VIII съѣзда т. III, Завитневича ор. с. в Трудах IX зізда, Спицынъ ор. с. с. 337—8, Ол. Грушевський ор. с. с. 11.

¹⁾ Літературу див. вище, нотку на с. 74 і низше с. 220.

²⁾ Про Українців і Білорусинів на Припети окрім літератури вичисленої в прим. 5 ще стаття М. Карпинського в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольського Бѣлорусское Полѣсье, 1895.

³⁾ Про се племя крім загальніших праць — реферат Антоновича в Трудах IX арх. зізда, Спицына Расселеніе, монографія Голубовского і Багалія й Карского Бѣлоруссы I с. 71—4.

буть через якесь непорозуміння¹⁾. Головні міста Радимичів були: Гомъи, теп. Гомель, і Чичерськ на Сожі; верхівє Сожа належало вже до кривницького Смоленська, і можливо, що було й залюднене Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племені.

Натомісь ближші сусіди й одноплеменники Радимичів — як їх представляє Повість, Вятичі належать уже до Великоросів як і вся дальша словянська колонізація в басейні Оки і на верхівях Дона, на ґрунтах Муроми, Мордви та Мещери — волость Муромсько-Рязанська²⁾. Самі Вятичі теж можуть бути такою-ж словянською колонізацією на фінським ґрунті.

По словам „Повісти“ вони займали поріче Оки — себ то її верхівя і порічя її верхніх притоків, як звичайно приймають. Від них же виводила ся, вповні правдоподібно, колонізація середньої Оки — землі Муромо-рязанської, як дальший етап тогож колонізаційного поступу східнього Словянства в фінські землі³⁾. Менше має за собою недавно висловлений здогад, що Вятичі займали також поріче Дону⁴⁾ — на се нема ніяких доказів.

Переходимо до полудневої групи.

В центрі української колонізації сидить племя Поляни. „Повість“ не означає їх території ближше, каже тільки, що вони „сѣдоша по Днепру и наркошася Поляне“⁵⁾: очевидно при тім розуміє околиці їх столиці,

1) Чи не виходило воно з якої небудь созвучности в назві, в роді того як нові філозофи спорили ся, чи виводити назву Підляшя від „лісу“ чи від „Ляхів“? Пор. сучасне призвище „Полѣхн“ для східніх Білорусинів.

Недавно польський ботанік-етнолоґ Ростафінський, розсліджуючи значінне слова „Лях“, поставив гіпотезу, що се назва господарсьва, означає людей, що налять ліс і розробляють під „лядини“, lenty; сею назвою сусідні українські (ruskie) племена називали своїх західніх сусідів, польські племена, і північних — Радимичів і Вятичів, зовсім незалежно одних від других, а літописець наслідком того вивів Радимичів і Вятичів від польських Ляхів.

2) Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣверской з гл. I, Голубовский Історія Сѣвер. з гл. I, йогож Історія Смолен. з. с. 52, Иловайский Історія Рязан. княжества — Сочиненія (1884), Шахматовъ ор. с. і новіша статя: Южныя поселенія Вятичей, 1907, Городцовъ Древнее населеніе Рязанской области, 1908 (Изв. отд. рус. яз.). Мої замітки до сих праць: До питання про розселенне Вятичів, Записки львівські т. 98.

3) „Вятичи еже естъ Рѣзаници“ — поясненне пілого ряда пізніших літописних компіляцій (див. у Шахматова ор. I. с.).

4) Шахматов, I. с., висловив сей здогад на підставі дотешної, але довільної інтерпретації літописного одовідання про похід Святослава на Вятичів; все сказане ним в сій справі може мати цїну тільки гіпотези.

5) Іпат. с. 3.

Київа, де жили „Поляне Кияне“. Вона поясняє ще, що Поляне називались так тому, бо сиділи на полі, себ то на голій рівнині¹⁾; але околиці Київа, себто ту країну, що в X—XI в. головнo була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оповідаючи на иньшiм місці про Полян, каже, що вони сиділи „по горамъ снмъ“ (Дніпровим), „въ лѣсѣ на горах, надъ рѣкою Днѣпрською²⁾. Дійсно околиці Київа на північ від Стугни і тепер багаті лісом, а давнiйше були зовсім лісовим краєм³⁾. Найпростiйше об'яснення сеї суперечности, здасть ся, буде те, що давнiйше, до натиску степових орд X—XI в., головні осадн Полян лежали на полудень від Стугни, де бiльше було рівнини, „чистого поля“⁴⁾. В противність сій країні північна частина Київщини звалась „лісовою стороною“⁵⁾; відповідно тому полуднева могла зватись полевою, „польською“, а від неї й мешканці — Полянами. „Польською землею“ Повість справді зве землю Полян, але в її цілості⁶⁾. Можна-б ще гадати, що імя своє принесли Поляне з якогось иньшого „поля“, яке замешкували давнiйше, або що форма „Поляне“ була тільки етимологізацією, для зрозумілости, якогось старшого, відмінного імени⁷⁾. Але се вже будуть чисті здогади, тим менше потрібні, що подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і у иньших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польці, словянські Поланці, Поляне в сусідстві Моравян), зовсім не залежно одно від одного⁸⁾.

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натяків літописи бачимо, що крайніми бiльшими містами її на північнiм заході був Білгород (на Ірпені) і Вишгород (на Дніпрі)⁹⁾.

¹⁾ „Занеже в полѣ сѣдяху“ — Іпат. с. 16.

²⁾ Іпат. л. с. 3, 4, 9. Той факт, що в історичні часи Поляне сиділи в дійсности „в лісі на горах“, вистане сам оден, аби збити нещасливу гадку, кинену проф. Филевичем (Історія с. 144), що „термін Поляне має чисто топiчне, зовсім не етнографічне значіння“ і ніякої, мовляв, полянської території не було.

³⁾ Згадки про ліси на сій території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

⁴⁾ „Чистое поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

⁵⁾ Іп. с. 575.   ⁶⁾ Іп. с. 12.

⁷⁾ Так Гловайський уважав назву Полян народньою етимологією імени, яке сам він виводить з „исполинь“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali (Разысканія² с. 163, 255 — 6, про Спалів див. вище с. 142—3

⁸⁾ Iřeček Cesty po Bulharsku с. 63, 394, 437, Первольфъ Archiv VII с. 597, Филевичъ Історія I с. 143.

⁹⁾ З оповідання Київської літ. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подібний натяк — про

На сході споконвічною границею був Дніпро: хоч до Київа належала, здасть ся, вузька полоса за Дніпром, але Дніпро був і уважав ся зазвіди властивою границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сіверян¹). Що до полудня, то тут в X в. крайнім київським пунктом була Родня, „на устю Роси“, але потім всяку думку про оборону Перося від Печенігів князі покинули й почали боронити побережа Стугни²). „Польська земля“ була цілком загнана в ліси.

Сим історичним вказівкам не противлять ся й археологічні факти остільки, що могили характеристичного деревлянського типу виступають уже на лівім боці Ірпени і в області Растваці, а на лівім березі Дніпра виступають похорони з паленими небіжчиками — характеристичні для Сіверщини³).

Сей малий трикутник між Дніпром, Ірпеном і Росю — се центр історичного жита нашого народу і вихідна країна його імени — се Русь властива. Київщина під іменем Руси, Руської землі, противставляеть ся ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Суздаю, Вятичам), а і українським, навіть найблизшій, нерозривно звязаній з полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі.

Так напр. Святослав Ольгович з Новгорода тікає „в Русь к брату“, до Київа. Полоцькі князі не слухають ся Мстислава, коли він їх кликає „в Рускую землю в помощь“ (до Київа). Юрий іде з своєї Ростово-суздальської землі, з Ростовцями і Суздальцями на Київ „в Русь“. Мстиславичі розмінують ся дарунками: київський Ізяслав дає дари „от Руських земель и отъ вснх царьскихъ земель“ (річи київські і київсько-візантійського привозу), а Ростислав смоленський „что от верхнихъ земель и от Варягъ“⁴). Часом в таких противставленнях

близьку від Київа границю Деревлян дає й оповіданне літописи про смерть Люта (с. 49).

¹) Іпат. с. 105—5, 462.

²) Іпат. с. 51, 83.

³) Антоновича — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 3 і Дневники раскопокъ въ Черниговской губ. (Труды предвар. комитета XIV съѣзда), пор. Рос. истор. музей (показчик 1893 р.) с. 149—151 („палені могили“ лівого побережа Дніпра). Перецінювати сих фактів одначе не треба, бо того що б можна назвати полянським похоронним типом, ми досі не знаємо і не можемо сказати, о скільки він ріжнив ся від деревлянського й сіверянського, та й пограничні пояси — береги Дніпра й правий берег Ірпеня не були систематично досліджені (Антонович за характеристичний полянський уважав похорон вояка з конем, але тепер не можна сумніватись, що се похорон турецький — див. вище с. 57—8, і численні такі похорони над Росєю належать очевидно до київських Чорних Клобуків). ⁴) Іпат. с. 207, 221, 259, 322

може бути сумнів, чи Руське не означає собою чогось ширшого ніж Київ — всю полудневу Русь (бо і таке уживання і протиставляванне північним і східнім землям земель полудневих, українських під іменем Руси можна констатувати в XII в.). Але маємо факти, де Київщина під іменем Руси протиставляється ся Волини, Галиччині: для Галичан київське військо — „руське“ військо, київські бояре — „руські“ бояре, в протиставленню Галичанам; Ізяслав, вигнаний з Києва на Волинь з своєю дружиною, з великою вдячністю підносить се, що вона за ним „вийшла з Руської землі“, а при переходах з Волини в Київщину зазначає і він і інші про нього, що він вступив в „Руську землю“¹⁾. Тут однак ще можуть мішати ся поняття Київської землі як політичного тіла, себто київських волостей, з старою Київською себто Полянською землею²⁾. Але от стара Деревська земля, що була київською волостю весь час, протиставляється ся Київщині тіснішій, полянській, як Руси в найтіснішій значінню, се вже не лишає сумніву що до властивого значіння сього терміну. Коли Рюрик пробуває в Овручу, в Деревлянщині, а Святослав, його сопровителъ на київськiм столі, кличе його „в Русь“, до Києва, то початкове, основне значінне сього терміну виступає перед нами з цілою ясністю. Русь — се земля Полян, Русини — се Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало в XI—XII в. всю Україну, а і все східне Словянство, звязане київськими князями в одну державу, під іменем Руси протиставляло ся теж часом всім иншим політичним організаціям³⁾.

Та хоч у Києві і по за Києвом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляно, однак в старій київській літописи в її пізнійшій редакції (Повѣсти временныхъ лѣтъ) переводить ся одним з її редакторів той погляд, що руське імя було перейняте Полянами пізнійше: „Поляне аже нынѣ зовомая Русь“⁴⁾. На думку сього літописця імя Руси було принесене Варягами, се було імя княжої династії й її земляків, варяжської дружини. „Отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне; аще і Поляне зваху ся, но словѣньская рѣчь бѣ“⁵⁾. Обясненне, розуміється, мало імовірне. Імя Варягів-Руси, що по сій теорії були покликани Новгородцями і аж в другім поколінню перейшли в Київ, а крім Полянської землі розмістилися заразом, і на-

¹⁾ Іпат. с. 215, 284, 289, 299, 319.

²⁾ Пор. „руські волости“ ib. с. 318.

³⁾ В такім значінню Василько Ростиславич збирається „мстити ся“ Полякам за „землю Руськую“, князі на зїзді в Любчу ухваляють „соблюдати Руськую землю“ — Іпат. с. 167, 174.

⁴⁾ Іпат. с. 15.

⁵⁾ Іпат. с. 16.

віть ще скорше по кількох інших землях, як могло спеціалізувати ся на Полянах (навіть не на Київі й його політичним окрузі) і зрости ся так з ними, що стало другим іменем їх землі, протиставляючи ся такому варязькому гнізду як Новгород, що дуже довго не підтягаєть ся під руське імя? Імя Руси зявляєть ся на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка, і вже від IX в. у арабських географів воно спеціально привязуєть ся до Київщини: аль Джайгані, дуже авторитетний географ, що писав на уряді великаго визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспійського моря), а черпав свої відомости ще з старшого джерела, середини IX в. як здаєть ся, розрізняє в Русі три групи чи племена, і властива Русь для нього—се Київщина: „їх володар живе в Київі“ (Куябі) ¹⁾. У самого редактора „Повісти“ з-під тих приписок, поправок і пояснень, якими він проводить свою ідею варязького походження Руського імени, виступають виразно сліди старого, загального погляду, що Русь — се Поляне, що се імя не варязьке, північне, а свійське полудневе. Взяти хоч би наведене вище його пояснення, де він, толкуючи словянське походження Руси, зовсім несподівано, як би здавало ся, приплітає Полян,—очевидно тому що імя Руси було синонімом Полян ²⁾; або перехована і в Повісти замітка, що новгородські й варязькі дружини, приведені Олегом на Київ, стали звати ся Русю тільки по переході до Київя: „бѣша у него Словѣни и Варязи и прочии прозваша ся Русью“ ³⁾.

Очевидно „Русь“ було спеціальне імя київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське імя від інших, чужих народів, північних і полудневих, не удають ся досі ⁴⁾, то приходить ся вважати його просто тубільним споконвічним іменем Київської околиці. З тим звертає на себе увагу созвучність сього імени

¹⁾ Див. мої Віймки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнішими переказами арабських письменників X—XII в. Про правдоподібне джерело Джайгані виводи Маркварта Streifzüge с. XXVII і далі.

²⁾ „Словѣнескъ языкъ и руский одинъ — отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне: аще и Поляне зваху ся, но словѣнская рѣчь бѣ. Поляни же прозваша ся, занеже в полѣ сѣдяху; языкъ словѣнскій бѣ имъ единъ“.

³⁾ Іпат. с. 13. Через те не може устояти ся гадка ак. Соболевського, що таке уживання Русь = Київщина се факт пізнійший, XII—XIII в., а „Початковій літописи“ не звісний (Чтенія київські V с. 6—7). Можна і в сій літописи вказати не мало місць, де Русь значить Київщину. Напр. Ярослав „множество совокупи Руси, Варягъ, Словены“ (Іпат. с. 100), й ин. Про тенденцію редактора Повісти — вивести від Варягів руське імя, новіше писав Шахматов, Разысканія, § 199 і д.

⁴⁾ Про них див. в екскурсі про норманізм.

з тутешньою річкою Росею, найбільшою рікою (після Дніпра) Полянської землі¹⁾.

На схід від Полян, на лівім боці Дніпра сиділи Сіверяне, Сівера, здасться — найбільше з українсько-руських племен. „Сѣдоша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“²⁾, каже про нього Повість. Племя се таким способом мало б займати цілий басейн Десни — може крім її верхівя, що належало пізнійше до Смоленської землі і могло бути зайняте Кривичами здавна. Вододіл Сожа й Десни відділяв його від Радимичів, вододіл Оки — від Вятичів, Дніпро був східньою границею від Полян³⁾. На полудень літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули. Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже ослаблені й спустошені Печенігами й Половцями, так що слова про сіверянську колонізацію по Сулі треба скорше уважати згадкою про часи давніші, з середини X в. Уже Володимир, при кінці X в. для оборони від Печенігів не задовольняється будуванням кріпостей по Сулі, але zarazом ставить другу лінію ззаду її по Трубежу й Сейму, і ще третю — по Остру й Десні⁴⁾: видно, що на Посуле не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посуле держалось іще кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Черяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати й від голоду“⁵⁾. В XII в. Посуле колонізувалося на ново, але в головнім, без сумніву, тою ж старою сіверянською людністю⁶⁾.

¹⁾ Уже автор Густинської літописи між різними здогадами, „чесо ради наш народ Русю наречеся“ згадує, що се виводять „инья отъ рѣки глаголемья Росѣ“ (с. 236). Недавно проф. Кнауер в статі О походженні имени народа Русь (Труды XI съѣзда II) доказував звязь назви Русь з пнем *ros і *rois (роса і русло, Рось і Руса). Коли сей звязь лінгвістично добрий, звязь Роси й Руси дуже можлива (сам проф. Кнауер вказує на назву Волги — *Rōs, але се, історично взявши, неможливо).

²⁾ Іпат. с. 4. Про сіверянську колонізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Ист. Сѣв. зем. гл. I, Голубовский Ист. Сѣв. зем. гл. I, Печенѣги, гл. III.

³⁾ Про відміни похоронного обряду на вододілі Десни й Сожа (Снови й Іпути) спостереження Єременка: Раскопки кургановъ Новозыбковского у. (Труды отд. слав. арх. I).

⁴⁾ Іпат. с. 83.

⁵⁾ Лавр. с. 240.

⁶⁾ В літературі була пройшла гадка про осібне плем'я Суличів, але се було тільки непорозуміння: між численими варіантами назви Уличів (про них низше) декотрі кодекси (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) в оповіданню про війну Олега з Уличами (під 885 р.) мають: „съ Суличи“ замість „съ Уличи“, „со Уличи“, як має Лаврентійський кодекс і всі кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тіль-

Далі Сули на полудень, а за Посемем на схід Повість вже не каже за якісь словянські осади. Але до печенізького натиску в другій полов. X в. словянське розселення йшло далеко за Сулу на схід і полудень. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська кольонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутургурів і Утургурів, розділених Меотидою, Прокопій каже, що „на північ від них (Утургурів) сидять нечисленні племена Антів¹⁾“. В усякім разі словянська кольонізація займала басейн Дона. З сим згоджують ся відомости арабських письменників. Два арабські історики аль Баладурі (IX в.) і Табарі (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вождь Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби зовуть Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном); він вивів з собою 20 т. люду в неволю (у Табарі — зруйновано 20 тис. домів). Третій арабський письменник, ібн-аль Факіх (поч. X в.), оповідаючи про кавказькі гори, каже, що вони сусіднують з Грецькими краями при границі Алянській і доходять до сторін Словянських, а навіть згадує в горах якийсь „рід Словян“ (може котресь племя подібне до Словян). На-

ви разом прочитане „с Уличі“, ясно показуєть ся з того, що тіж кодекси не мають сього варіанта в иньших місцях, де іде мова про Уличів. Але з Суличів тих кодексів вирости в иньших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троїцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в літописці вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне (в новім виданню сеї літописи, з иньшої рукописи, в Пол. собр. рус. лѣт. XX, сього варіанта нема). В результаті завив ся новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно з над ріки Сули. Шлецер посадив їх тут, хоч і гипотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (1⁵ с. 77 і прим.) вже категорично признав в них посульську галузь Сіверян. Новійшими часами захотів їх воскресити проф. Завитневич (Труди VII зїзда т. I: Существовало ли славянское племя Суличи); при тім він попробував опертись на істнованню в Переяславщині типу похорон відмінного від сіверянського (де не палено, а ховано небіжчика). Але що сей самий тип виступає поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то ніякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

¹⁾ Καὶ αὐτῶν καθόπερθεν ἐς βορρᾶν ἄνεμον εἶδθη τὰ Ἀντῶν ἀμετρα ἴδρονται — D. b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило-б, що осади Утургурів і Кутургурів мабуть не стикали ся з собою на північ від Меотиди, займаючи місця ближші до Кімерійського Босфора, отже на північ від Утургурів, що займали східній берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягати моря. Але оповідання Прокопія взагалі не досить ясне.

решті звістний географ Масуді (1-ої пол. X в.) каже про Дін, що „береги його залюднює числений нарід словянський і иньші північні народи¹⁾. Супроти сих звісток трудно сумнівати ся в істнованню словянської колонізації в донських та азовсько-кавказьких сторонах і вони помагають нам зрозуміти і ту важну роль, яку Словяне, по словам тогож Масуді, мали в Хозарській державі: з них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана²⁾.

До свідоцтв Арабів про словянську колонізацію в басейні Дону в VIII—X в. можна прилучити деякі посередні вказівки й факти з пізнійшої історії. Уже само розширення Руської держави над береги Меотиди, де вже в середині X в. мусіла існувати українська Тмутороканська волость, теж промовляє за істнованнем тоді, в X в., бодай якихось більших останків словянської колонізації в басейні Дону. Такі останки, в далеко тяжших обставинах, знаємо пізнійше, в XII—XIII в.: були руські кріпости в басейні Дону, як Донець XII в., в околиці теперішнього Харкова; в Саркелі (Білий Вежі) була правдоподібно словянська колонія, і такі-ж колонії мабуть були і в „команських городах“ Подоня; на устю Дона звісний в XII в. „Руський порт“, і вище на Дону „Руське село“ (XIII в.), а в тутешніх степах руська людність — т. зв. Бродники звісні в XII—XIII в. Подорожник Рюйсбрюк в середині XIII в. зве Дін границею Русі³⁾.

¹⁾ Гаркави Сказанія мусульманських писателей о Славянахъ и Русскихъ с. 38 і 80—1, 140, *Mélanges asiatiques* VI с. 648. Маркварт, переглядаючи сі звістки, вказав недавно ще звістку Якубі про похід 854—5 р., де розбиті на Кавказі племена тікають „до володаря Ромеїв, до володаря Хозарів і до володаря Словен“ (*Streifzüge* с. 200 і 509).

²⁾ Протів сього, загально прийнятого в науці погляду на словянську колонізацію Подоня виступив недавно Вестберг в своїх статях. Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Ж. М. Н. П. 1908, II—III). Доказуючи, що в арабських джерелах під назвою Словян криють ся часом всуміш різні народи білої раски, він виводить, що в прикавказьких і придонських Словянах треба бачити Алянів, а словянська ріка се Волга. Сі виводи, підхоплені вже в літературі (Брікнер в *Kwart. Hist.* 1909), одначе не мають в собі нічого позитивного. Нижня Волга і Дін вважали ся двома рукавами одної ріки, і через те могла й нижня Волга фігурувати під назвою Словянської ріки, але се імя, очевидно, належить Донови: хоч під назву Словян могли підтягати ся часом і иньші племена, то принята у Арабів назва Словянської ріки певно розуміла таки властивих Словян. З маршрутів кампанії Марвана не можна набрати певности, що тут розуміли ся виключно краї приволзькі. А деякі арабські звістки, як ми бачили в тексті (не кажучи вже про Пропонія), таки й виразно відрізняють прикавказьких Словян і прикавказьких Алянів — ті самі по собі, а ті теж самі по собі.

³⁾ Про Донець — Іпат. с. 438, і новійші розконки — Труды XII съѣзда т. I. Вілсвежці, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (Іпат. 205)

З усього цього етапу зовсім певним, що Слов'яне десь між V і X в. займали Подонсь, і тільки натиск Печенігів, а потім Половців ослабив сю кольонізацію й примусив переважну частину людности вибратися далі на північ¹⁾. Але яке се племя сиділо на Подоню, літопись, розуміть ся, не подає. З деяких натяків здогадували ся, що й то були Сіверяне — що вони займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI в. йшли далі на полудень і схід, в Подонсь, навіть і до самого моря²⁾. Але виразних вказівок на се нема, навпаки є деякі вказівки против того, так що о скільки ся полуднева кольонізація не належала до Уличів, то належала мабуть до якогось иньшого племені, не звісного нам на ім'я³⁾. Взагалі ми мусимо рахувати ся з можливістю, що київські книжники XI в. далеко не всі племінні імена знали, і подані ними племінні назви далеко не покривали всеї східно-

і тут засновали нову Білу Вежу, правдоподібно, не були ані Хозарами (як то толкує Густинська літ. с. 291) ані Туркама; археологічні розкопки на місці старого, як догадують ся, Саркельського городища, вказали сліди християнської й спеціально — мабуть руської кольонії (нпр. хрестик з образками Бориса і Гліба) — див. літературу нижче, с. 233. 3). Про „Руський порт“ і иньні осаді XII—XIII в. див. в гл. VII тому II, де зібрані відомости про руську людність в степах XI—XIII в.

¹⁾ До сієї подонської Русі прикладав Іловайский (Разысканія² с. 55) звістки Арабів, почавши з Джайгані, про третю групу руських земель — Танію (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані — Арту, Артанію пізнійших географів (ім'я се має взагалі багато варіантів). Вінь здаєть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Візантисю). Се означенне, дійсно, відповідає подонській Русі, але Ідрізі каже зовсім що иньше: „третій нарід зветь ся Артанія, а цар їх живе в місті Артан: се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артана 4 дні, а від Артана до Слави 4 дні“. Се дало привід иньшим бачити в Артї Смоленськ, бо в Славії бачать звичайно Новгород. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в ній і Мордву-Ерзь. Вестберг недавно запідозрів тут не більше ні менше як Скандинавію, Нідерле — землю Антів. Взагалі в сій справі трудно сказати рішуче слово.

²⁾ Таку гадку висловив Барсовъ (Географія нач. літописи² с. 149), й її прийняли історики Сіверської землі Багалій (ор. с. с. 216 і далі) і Голубовский (Ист. Сѣвер. с. 3 і далі, але в пізнійшій своїй праці „Печеніги“ він вже її не повторив), а потім і иньші дослідники (нпр. Шахматов ор. с. 11—2, Рожковъ Обзоръ русской исторіи с. 55).

³⁾ Що Тмуторокань належала до Сіверської землі, властиво — сіверської династії, то се, очевидно, могло бути такою-ж довільною комбінацією, як прилученне Ростово-суздальської землі до Переяславської волости. Що пізнійший каталог міст (XV віка) згадує Тмуторокань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмуторокань, Остреческий, на Деснѣ

слов'янської колонізації¹). Тому нема пощо силоміць натягати на Подоне котресь з сусідніх звісних нам племен.

Вище, говорячи про Дреговичів, спинивсь я над питанням, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — української групи племен, бо їх територія перерізується тепер лизиковою границею сих двох груп. Для середнього Подніпров'я — території Полян і Сіверян такої непевності нема: вони належать тепер до української території, й ніщо не вказує на те, аби було колись инакше. Одначе в науковій літературі висловлялися відмінні гадки і над ними треба нам застановитись.

Вже п'ятдесят літ дебатують ся в науці питання: чи стара колонізація середнього Подніпров'я була українська чи великоросійська.

Чръниговъ — Воскр. I. с. 240) се також ніякий аргумент. Насамперед не маємо права читати се як одно слово — Тмутороканъ остреческий, і розуміти як Тмутороканъ на р. Острі (як розумів Татіщев, і новішими часами проф. Багалій або ак. Шахматов); „Остреческий“ мабуть особне імя — Остер. Коли-б і був дійсно Тмутороканъ в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (а в кождім разі не навпаки, бо імя Тмутороканя азовського, розуміється, старше) — просто через те, що сіверські князі, сидівши в сім останнім, могли перенести се імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсім випадком опинитись в сім натальозі поруч сіверських городів, як волости сіверської династії, і се мабуть ще й правдоподібніше. Що Донець звав ся Сіверським (маємо сю назву на пізнійшій московській мапі, XVI в. — Книга Большого Чертежа вид. Спасского с. 27), се властиво аргумент contra: се імя, очевидно, звязане було з верхівем Донця, що дійсно впливає з Сіверського Посемя, і се верхівє з тою назвою противставляло ся чи верхнім притокам Донця, що мабуть мали такежє назву Донця (так „Донецьке городище“ лежало на р. Удах), або середній і нижній його части. В пізнійшій місцевій номенклатурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сіверян („уходовъ Сиверских“) звязується тільки з територією лігонисної сіверянської колонізації і далі Посуля не йде (Архивъ Юго-зап. Россіи VII т. I с. 103, пор. мапку до сих уходів при статі Надалки О времени основанія г. Полтавы, Чтения кнѣв. истор. товариства т. X). Се також аргумент contra. Всі отсі спостереження й міркування змусили мене відступити від гадки про сіверянську колонізацію на Подоню, до якої я сам в першій виданню сеї книги досить прихилив ся. Шахматов прийняв також сі аргументи contra і замість Сіверян виступив з гіпотезою про Вятчів як осадників Подоня. Гіпотеза ся одначе не можнійша від сіверянської (див. вище).

¹) Можливо, що й тут маємо результат комбінативної роботи редакторів Повісти (якої сліди будемо низше бачити не раз) — старання знайти місця для звісних племінних назв і упорядкувати їх так, аби вони по можности покрили територію Руської держави.

Не помічаючи в старих київських пам'ятках характеристичних прикмет української мови, декотрі дослідники здогадувались, що старі Поляне й иньша людність середнього Подніпров'я належала до иньшої східно-слов'янської групи („великоросійської“, чи „середньо-руської“); ся стара людність, мовляв, виемігровала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., і її місце зайняли в XIV—XV в. насельники з Волини й Галичини, і від них пішли теперешні подніпрянські Українці. Але ся гіпотеза, хоч заступлена й тепер кількома визначними в фільології іменами, зовсім не стійна¹⁾.

Насамперед, про масову народню кольонізацію з середнього Подніпров'я на північ в XIII в. нічого не знаємо, а ргігі вона зовсім не правдоподібна і припускати її не можемо: українська людність попередніми віками занадто була привичасна до всяких пополохів, а мала в лісових краях під боком дуже добрі сховища, щоб від татарського погрому XIII в. мандрувати на Волгу чи в області верхнього Дніпра, куди кажуть їй іти оборонці сих теорій. Рівнож не знаємо нічого про міграцію в XIV—XV в. на Подніпрове й Задніпрове західньої української людности, і така міграція також неправдоподібна. Бачимо, що до кінця XVI в., коли починаєть ся з заходу переселенне, викликане зовсім новими, соціально-економічними причинами, осадники в спустошені подніпровські простори йшли з Поліся, передовсім українського, отже припливала назад людність, що відступила була в ліся— як то бувало звичайно при таких лихолітях. Як побачимо в своїм місці²⁾, гадки про радикальне спустінне Подніпров'я в XIII в. взагалі опирають ся на односторонно вибраних і побільшених, або по просту таки непевних звістках. Таким чином теорія заміни старої подніпрянської людности якоюсь новою в XIV—XV вв. сама по собі не має підстави.

Нема ніякої підстави й для того, аби відріжнити стару (X—XII вв.) кольонізацію Подніпров'я від західніх племен полудневої (української) групи. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, з півночі й заходу обнята деревлянською кольонізацією. Припустити, що той полянський куток був чужеплеменним, великоросійським клинцем на правім боці Дніпра, зовсім неправдоподібно; але не менш трудно припустити, що Деревляне, будши Великоросами, теж виемігровали на північ з своїх пущ, які давали такий добрий захист від кочових орд, і їх місце потім заступила новіша кольонізація. В деревлянськім Полісію ми маємо безперечно стару, українську кольонізацію, і Поляне мусіли разом з нею належа-

¹⁾ По неї ширше див. в примітках (6).

²⁾ В т. III гл. 2.

ти до полудневої, української групи. Слабка діалектологічна записка кийвських пам'яток поясняється передо всім тим, що літературний кийвський рух був не льокальним, а загальним: в нїм брали участь і місцеві й прихожі люде, і тут могла виробити ся свого рода загальна мова, як грецька *хосві*. Зрештою новїшими дослїдами все таки виказано в кийвських пам'ятках, почавши від XI в., ряд язикових прикмет, які поруч західної, галицько-волинської, характеризують ці пам'ятки як осібну східну українську групу.

Супроти того декотрі оборонці старої теорії про великоросійську кольонізацію Подніпров'я новїшими часами відступили ся від Полян, признають в них племя полудневої групи, але задніпрянську кольонізацію — Сїверян і людність Подоня та Азовського побережа відлучають від полудневої групи, зачисляючи до великоруської чи середноруської групи. Та се не більше як остатня уступка старій теорії. Сїверяне все стоять як в найтїснійшій культурній і політичній звязи з Кїївом. Похоронні обряди лївого й правого боку Дніпра виказують великі подібности ¹⁾. Аргументи иньші, які пробувано, за браком язикових пам'яток, навести за етнографічною осібністю лївобїчної кольонізації від правобїчної, не стїйні. Припускати, що сїверська людність виемігрувала і її місце заступила иньша, также трудно майже як з Деревлянами — настїльки се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових пападів. Аж до XVI в. бачимо на сїверській території спеціальну місцеву людність з традицією старого імени — т. зв. Севруків; в лїсових і багнстих краях середнього Подесеня вона мала всі шанси остояти ся, хоч і помїшавши ся дещо з сусіднею білоруською людністю в своїх кольонізаційних хвилюваннях. Теперїшня подесенська Сїверщина має північний український діалект, з архаїчною запискою, подібною до діалектів кийвського Полїся, що виразно відріжняється від говорів посемських і посульських, витворених новїшою кольонізацією. В говорах подесенських супроти того маємо очевидні останки старого сїверянського діалекту, що був отже українським. Та обставина, що північна частина старої Сїверщини покрита тепер білоруськими діалектами ²⁾ не повинна нас бентежити. Рух білоруської людности на полудне міг зовсім легко покрити сїверське пограниччє ³⁾.

¹⁾ Див. Самоквасова Сїверянскіє кургани (Труди III съезда т. I), Бобринскій Кургани II с. 179, Єременка Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда (Труды отд. рус. и сл. археол. I), Сперанского Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ у. (Археологич. извѣстія, 1894).

²⁾ Проф. Карскій теперїшні білоруські діалекти протигає по Любеч, Городню і Новгород Сїверський — Бѣлоруссы, I, етногр. мапа.

³⁾ Добре ілюструють сей рух люстрації правобїчних замків середина XVI в. — Чернобыля і Мозиря (в Архиві Ю. З. Р. VI. I); на лїво-

Таким чином нема підстави приймати, що старі осадники Задніпров'я не належали до тієї полудневої групи, з котрої сформувався сучасний український нарід.

Переходимо до західніх українських племен.

Безпосередніми сусідами Полян на заході були Деревляне. „Повість“ нічого не каже, де вони жили і для письменника-Київнина се була занадто звісна річ, тож він тільки поясняє, що Деревляне звали ся так тому, „зане сѣдоша въ лѣсѣхъ“¹⁾. Тому територію їх треба вислідити иньшими способами. Про їх північних сусідів — Дреговичів Повість каже, що вони сиділи „між Припетю та Двиною“; отже Припеть має бути північною границею Деревлян. Археологічні розкопки (правда — не дуже систематичні, з результатами далеко не категоричними) і порівняння похоронного обряду по обох боках Припети приводило дослідників до виводу, що Дреговичі переважали на північнім березі Припети й мішались з Деревлянами на полудневім²⁾; отже й се не противить ся вказівці Повісти, що багнiste пeбереже Припети з-дебільшого межувале Деревлян і Дреговичів. На сході, як було вже вказано, границею Деревлян з Полями можна прийняти поріччя Ірпоя; на північнім сході деревлянські осадні могли досягати Дніпра³⁾. Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між київськими й волинськими князями за Погорине⁴⁾ піддають думку, що тут сходилась колонізація Деревлян і Дулібів; але в останках старого життя виразної етнографічної границі тут не можна запримити: розкопки могил зроблені новітніми часами в поріччях Случи, Горини й Стира виказали велику подібність в похоронних обрядах і культурній обстанові⁵⁾. Не виключено, що Деревляне сягали в поріччя Горини і навіть Стира, хоч сі поріччя, особливо в верхніх своїх частях, від X в. мабуть сильно бу-

бічу завджала тоді московська границя, але і перепись Остра дас деякі вказівки в тімже дусі.

¹⁾ Іпат. с. 3.

²⁾ Статі проф. Завитневича в Трудах Київської Академії 1886, VIII, Читеніях київського історичного товариства т. IV і VI, Київський Старині 1890, V. Див. мою Історію Київської землі с. 3—4 і Ол. Грушевського Пинское Полѣсьє I с. 10—12, де вказана й иньша література.

³⁾ Про новітній здогад Шахматова, що літонисець зачислав до Деревської землі Задесенне, див. низше в гл. VIII.

⁴⁾ Про Погорине див. мою Історію Київщини с. 14—6.

⁵⁾ С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучань, В. Антоновичъ Раскопки кургановъ въ Западной Волини — все в I т. Трудів XI археол. сѣзда.

ли заповнені людністю більше полудневою, що відступала сюди з По-божа — улицькою передовсім. На полудні звістка Константина Порфирородного, що печенізькі кочовища притикали до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“¹⁾, наводить на гадку, що деревлянські осади виходили за границю лісів — переходили в басейн верхнього Бога.

У л и ч і з початку сиділи на нижнім Дніпрі. Так виразно каже старша редакція літописи²⁾ в оповіданю про війну з ними Ігоря: „и бѣша сѣдяще Улицѣ по Днѣпру вѣнизъ, и по сем преидоша межи Богъ³⁾ и Днѣстръ и сѣдоша тамо“. Хоч при тім не сказано, на котрім боці Дніпра Уличі сиділи, але найбільш просте розумінне текста каже, що сиділи вони на тім же правім боці, і ніщо не примушує відступати від такого толкування.

Пізнійша Повість — в обох редакціях, полудневій (Іпатська і под.) і суздальській (Лаврентієвська і под.) не має сього епізоду. Натомість вони говорять про чорноморську людність в етнографічних оглядах. „Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху къ Дунаеви; и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“ — так в кодексах полудневої редакції⁴⁾; в Лаврентієвськїм натомість: „Улучи и Тиверци сѣдяху бо (читай: по Бугу и) по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви, бѣ множество ихъ, сѣдяху по Днѣстру оли⁵⁾ до моря“⁶⁾.

Таким чином між ріжними редакціями літописи бачимо вагання як в самім імені (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі), так і в означенню їх території. На вияснене цієї справи ужито багато труду, й вона має цілу літературу⁷⁾. Справа одначе досить ясна.

1) De admin. 37: τὸ δὲ θέμα Ἰαβζεορτίμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χάραξ τῆς Ῥωσίας. τοῖς τε Οὐλτινοῖς καὶ Δερβλενίνοῖς καὶ Λενζενίνοῖς καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.

2) Себ то кодекс Археографічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) і Новгородської літописи, вид. 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никон. I с. 26, Твер. с. 47.

3) В обох кодексах Новгородської л. попсовано: бѣ, бѣи, правдиву лекцію відгадав Ламбін ще перед виданням їх.

4) Іпат. с. 7.

5) В Лавр. кодексі: „или“.

6) Так в Лаврентієвськїм кодексі; иньші кодекси північної версії мають дуже великі відміни, наближаючись до полудневої версії (а полудневї кодекси не мають варіантів). Так Троїцький кодекс має: „Лутичи“, і також поправка другою рукою є в Кенігсбергськїм (Радвильвськїм); Кенігсберський і Академічний замість слів „по Днѣстру присѣдяху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

7) З чималої літератури про Уличів вичислю лише головніше: з давнішого Шафарика II. 28. 12 і Надєждїна О положенїи города Пере-

В вище наведеном тексті Константина Порфирородного, де він вичисляє племена сусідні з Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (київською, себ то Полянами) Ульців (Οὐλτινός), Деревлян (Δερβλενίνος) і Лучан (Λευζετίνος). Очевидно, Οὐλτινοι — се Уличі; Лучане, Λευζετίνος, очевидно називають ся так від Луческа (тесерішнього Луцька) (другою формою їх імени могло бути: Лучичі). Отже Константин розрізняє Уличів і Лучан (Лучичів) і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі повне потвердження в нашій літописи. Власне цікаво, що полуднева й північна редакція Повісти, говорячи про Улучів-Улучичів в своїх етнографічних оглядах, розходять ся в їх іменованню, але згідно і без всяких варіантів говорять про війну Київа з „Уличами“. Всі редакції літописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші київські князі вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіантах тут є ще вагання між „Уличами“ і „Угличами“, і в різних редакціях різні князі воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіанти одного імени Уличів (думаю, що Угличі — то пізнійша етимологізація імени Уличів¹). Був, значить, один нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни київські князі, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що він сидів по Дніпру і пізнійше перейшов в край між Богом і Дністром²). Коли в етнографічних оглядах полудневої

сільча в Записках одеського історич. товариства т. I, далі: Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876, V і VI і рецензія на сю працю Бичкова в Отчеті о XIV присудженіи наградъ гр. Уварова; Голубінского Ист. рус. церкви I 1 с. 37—8; Барсова ор. с.² гл. V; Дашкевича Замятки по исторіи литовско-русскаго госуд. с. 65 і далі; Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ с. 17 і далі; Соболевского в Читеніях київ. істор. тов. т. V с. 3—4; Партицького Хто були і де мешкали Угличі — Діло, 1893 ч. 21, і йогож: Хто були руські толковиня (іб ч. 16); Філевіча Історія с. 290 і далі; мос Барское староство с. 9—10; Шахматова ор. с. с. 19—20; Веселовского Изъ исторіи герман. и слав. передвиженій — Извѣстія отд. рус. яз. 1900, I. с. 20; Маркварта Streifzüge с. 189—195.

¹) Може піддержана потім істнованнем на півночі міста Углича; порівняти Літописець вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звуть ся Угличанами, а замість Пересічна — Углич., але се редакторські поправки — див. нове видання в Пол. собр. л. с. 51.

²) Звичайно задачею в сій справі ставили — вяснити дійсну форму імени племені і на основі її означити територію. Хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углі“ — Ουγγλος, Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надеждін, Голубінский, Партицький,

й суздальської редакції стрічаємо Улучів-Улутичів, і є суперечність що до їх осад, то правдоподібно тут помішано східніх Уличів і західних Лучичів-Лучан (що у Константина виступають під іменем *Λευκαίμοι*). Крім близької подібності імен помішати їх було тим легше, що Лучане, судячи з звістки Константина мусіли виступати досить далеко на полудень, коли були сусідами з Печенігами. До змішанини прилучилась ще переміна місця. Суздальська редакція говорила про Уличів, що по міграції вони сиділи на Дністрі, а новий редактор поправив се, з огляду на давніші осадки Уличів на Дніпрі, і переіменувив імя. Прецінь писало ся про них тоді, коли давніша уличьська колонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

Созвучність імен Уличів і Лучичів, Луческа, що причинила ся до сього помішання, піддавала новішим дослідникам привабу гад-

Філевіч), або між Дніпром і морем (Веселовский) або в річках — Углі, теперішній Орели, на лівім боці Дніпра (Шлецер III с. 9, Партицький), або Ігулі та Ігульці, на правім (Ламбін). Хто приймав форму „Улучі“, шукав „луки“ — заворота моря або ріки (Дніпра — Філевіч). При тим одначе не звернено увагу на неймовірність такої назви — від „угл“, або від географічного закрителення, котре ми вигідно собі оглядаємо на великій мапі, але яке зовсім не виступає так виразно в реальній конфігурації території. Ламбін, основно розібравши звістки про осадки Уличів на Дніпром, не відважив ся звести до них всіх звісток про Уличів і варіантів їх імени та виставив гадку про особність наддніпрянських „Угличів“ (він приймав сю форму) від західніх Уличів, уважаючи їх зрештою за дві галузи одного племені. Се була слаба сторона його виводів. Соболевський, порівнюючи варіанти імен, признав основною формою „Улучичів“ і се імя звязав з Лучьском. Та притім йому прийшло ся вирікти ся дніпровських Уличів. Переіменуючи інтерпункцію в тексті літопися, він читає: „Къде ныне Волыняне а Улучичи. Тиверци...“ Таким чином Улучичі у нього стають частиною Дулібів, а звістку про перехід Уличів він відкидає зовсім. По праці Ламбіна се був рішучий і нічим не оправданий крок назад. При поправці Соболевського Тиверці по тексту полудневої редакції зайняли-б увесь край від Дніпра до Дунаю, а Соболевський сам справедливо признав, що ріжницю в словах обох редакціях не можна витолкувати похибною писця: се свідома поправка чоловіка, який знав, що писав. Слова новгородської версії про перехід Уличів і означенне їх території в полудневій версії підтримують одно одне, і признаючи певну плутанину в сім означенню, ми ніяк не можемо відкидати їх вказівок для визначення території Уличів. Самий факт, що всі, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значенне: навіть лекція Лавр. „сѣдяху бо по Днѣстру“, може бути поправкою, замість: „сѣдяху по Нѣ Днѣстру“ — по Богу и Днѣстру (так рестаवрує, припускаю — незалежно від мого здогаду в 1 вид. Історії, се місце і Шахматов, 1. с.).

ку — звязати Луческ з Уличами (Улучами, Улучичами)¹⁾, але в такім разі прийшло ся б припустити, що сї Улучі по імени племені назвали своє місто Луческом, а по імени міста потім звали ся Лучанами. Такого другого факта — не зможемо вказати, і тому треба вирикти ся сього об'яснення — воно занадто штучне²⁾. Лучане Константина Порфирородного — се очевидно вже політична назва, взята від імени міста, при тім назва досить давньої дати, коли була так добре знана в 40-х роках X в. Тому звязувати її з міграцією Уличів з над Дніпра досить ризиковно — хоч можна припускати, що Уличі потім відступили між иньшим і в землю Лучан.

Повість оповідає про міграцію Уличів з над Дніпра за Бог в звязку з „примученням“ Уличів київським військом: Ігорів воевода Свенельд примучив їх і примусив платити дань; ся війна тривала кілька років (сама облога Пересічна тягла ся три роки), і закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря. Слова літописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли Бог після сїєї війни, чи перед нею, і в літературі є на то ріжні погляди³⁾, але порівнянне літописного оповідання з згаданим текстом Порфирородного про печенізьких сусідів показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X віку Уличі покинули вже Дніпровське побереже. Печеніги у Порфирородного сусідують на правім боці Дніпра передовсім з Русю — Полянами, значить полянські осадн вже були відкриті з полудня, і Уличі звідси уступили. Держались ще десь далі на захід, між полянськими осадми (що по Дніпру могли держатись довше ніж де) і осадми деревлянськими. Міграція Уличів вже тоді почалась.

¹⁾ Таку гадку можна знайти вже в старій літературі: порівняти нотку (нову) на боці Тверської лігон. (с. 23: „від них повинний називати ся Луцьк“) або інтересний, але непевний варіант „Російської літописи по Софійському списку“ (1795 р., дуже недбале видання): „Лучане“ (пор. Шленера I с. 212). В науковий оборот ся гадка вийшла з статтю Соболевського. В своїй книзі про Барське староство, і потім в I вид. Історії я прийняв сю гадку, хоч і з значними змінами — скомбінував її з деякими гадками Ламбіна та висунув наперед звістку Константина Порфирородного, ігноровану Соболевським. Чому я відступив потім від гадки про звяз племінної назви Улучів чи Улучичів з Луческом, се я пояснив в тексті.

²⁾ Тому й говорити про племя Лучан — як говорять часом дослідники (напр. цитована розвідка Е. Мельник), властиво не можна — се ледво чи племінна назва.

³⁾ Напр. Барсов² с. 98 думає, що се було перед війною, Філевіч Історія с. 301 — що після війни. На літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізнійше, взагалі не можна покладатись, тому над самим текстом нема чого дуже застановлятись.

Чи була ся міграція перед походом Свенельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнішим)¹⁾ чи після нього, в усім разі головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенігів: самі примучування київських князів не зрушили-б Уличів з насиженних місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людністю країв, як не зрушили иньших народів, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронологічно, в першій половині X в. їх переселення припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусіла відступати на північ. Відповідно до того напрям міграції Уличів ми повинні собі представляти не просто як західній, а більше північно-західній — з країв нижнього Дніпра й Бога в краї середнього і верхнього Бога та середнього Дністра. Чи при тім Уличі виходили на територію чужу, залюднену иньшими племенами, чи відступали в безпечніші часті своєї власної території, трудно сказати. Степова, чорноморська колонізація мала всі причини визначати ся більшою екстензивністю: тут, на колонізаційній периферії наші племена могли залюднити величезні простори, але зрідка, не густо і потім під натиском кочових орд стягати ся в більше безпечних частях своєї території.

Отже, збираючи до купи все сказане досі, бачимо, що Уличі найправдоподібніше сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Чи переходили на лівий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо иньше плем'я — не знаємо. На півночі Уличі стрічали ся з Поляпами. На полудень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печеніги. Се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому; коли новий редактор зіставив „оли до моря“ перемінивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (улицькі) осаді досягли моря і тут. На заході улицькі осаді сягали Бога, а може переходили й на правий бік його. В X в., головню уступаючи від натиску Печенігів, а може — й примучувань київських князів, вони пересунули ся в краї середнього і верхнього Богу та Дністра²⁾.

Краї над морем між Дністром та Дунаєм зістаєть ся Тиверцям; вони-ж сиділи по Дністру. Близше означити їх границь з иньшими

---

¹⁾ Міграція одного з руських племен з Дніпра на сусідній Дністер не була дуже голосною подією, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про печенізьку колонізацію і руське пограниччя показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

²⁾ Як на сліди сеї міграції вказують на кілька назв в західніх сторонах: Улич коло Стрия і другий коло Любачова, Улич на Сяні, і Улич в бассейні Уга (Ung).

українськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Уличів з Тиверцями суздальська редакція садить по Дністру, то Тиверцям головні зостаєть ся край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осаді для Тиверцям колись доходили до самого моря і Дунаю, та що кольонізація їх була тоді сильна („бѣ множество ихъ“). На північній боці Дунаю Тиверці в своїм розселенні могли стрічатись з останками „Словен“, що ще не перебравлись в Мезію. На північній заході їх кольонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вона мусіла стрічати ся з розселенням Дулібів. Містечко Тиврів на Бугу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, — давало повід розширяти їх територію і над середній Бог ¹⁾, та розуміть ся, одинокого імени осаді на се не вистає. Племінне ім'я їх звязувано з античним іменем Дністра — *Τύρας* ²⁾; серед иньших словянських імен воно, дійсно, не має паралель ³⁾.

На захід від Деревлян сиділи Дуліби. „Дуліби же живяху по Бугу, где нынѣ Волянине“, „Бужане зань єдятъ по Бугу, послѣ же Волянине“, каже Повість про них ⁴⁾, пояснюючи не тільки місця осад, але й переміни племінного імени. Хоч деякі дослідники ще й досі хочуть бачити в Дулібах, Бужанах, Воляннах осібні племена, що одні по других поступали в сій території ⁵⁾, але такої думки не можна поділяти.

¹⁾ Барсов ² с. 96.

²⁾ З сим іменем знову має подібність назва Дністра у Абульфеди — Турлу (Thouglou) і Τρόλλος Константина Порфирородного De adm. 38; Голубовский обясняв се з половецького तुглу = variatus (Печенѣги с. 202), але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

³⁾ Іловайский Разысканія ² с. 286, а потім Філевіч в своїй Історії давньої Русі (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племінних імен уважаючи се імя ремінісценцією античної традиції — перерібною імени Тірагетів, Тавроскитів. Але ані дібрати такого античного імени не можна, ані обяснити, чому б літописцю схотілось злучати його з племінним іменем Улучів. Рівнож не правдоподібно звязування Тиверців з Βερβριανοί (або Τεβερβριανοί, як читав Шафарік) Константина і Attorozі баварського географа — Шафарік П. 28. 13, або новіші, дані — правда — в дуже обережній формі Веселовским (ор. с. 20) — Тиверців з Таврськими Страбона, а Уличів з Ангіскірами Йордана. Маркварт (l. c.) бачить Тиверців в „Турьси“ житія св. Кирила, де вичислюють ся народи, що мають славити християнського Бога своєю мовою (по вид. Мікльосіча с. 227), а навіть в Тирішкін і Анкліїн аль-Бекри здогадував ся Уличів і Тиверців, тільки взяв потім назад сей здогад (с. 510).

⁴⁾ Іпат. с. 6, 7.

⁵⁾ Такий погляд ще недавно обороняв Шахматов в цитованій статі (Къ вопросу объ образ. рус. нар. с. 19); я спинив ся на нім ближше в своїй статі: Спірні питання староруської етнографії.

Сама по собі дуже неправдоподібна гадка, що одно українське плем'я вишихало друге в такій стадії оселої колонізації як VIII—IX вік і в такій далекій від колонізаційних пертурбацій території, як Побужжє. До того-ж імя Волинян очевидно — назва політична, взята від міста, а не племінна. Слова ж Повісти, що Бужанє сидять і досі по Бугу, підтверджують, що мова йде тут про переміну імени, а не племені¹⁾. Ми маємо перед собою історію заміни старої племінної назви пізнішими, політичними назвищами. Сі політичні назви дуже численні на сій території, і се вказує на сильний розвій тут міського, громадського життя.

Імя Дулібів, старе, прасловянське імя, що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, в чеських і моравських Дуолібах. Очевидно, воно було початковим, тому й виступає в згадці Повісти про Обрів — Аварів, як вони примучували колись сих самих Дулібів. В XI в. се імя вже вийшло з уживання, його заступили пізніші назви Бужан, Волинян, Червнян. Імя Волинян при кінці XI в., видко, було найбільше прийнятим, і новітній редактор, стрівши імя Дулібів і Бужан, пояснив сі назви сучасною — Волинян. Значіннє дулібського імени неясне; в деяких словянських діалектах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеб, болг. Дулуп)²⁾, та не знати в яким звязку стоїть се значіннє з історичними Дулібами.

Імя Бужан Повість, чи ліпше сказати — поясненнє, приписане одним з останніх її редакторів, виводило від р. Буга. Само по собі можливо, що плем'я зване на правітчині Дулібами, на нових осадах прозвано було Бужанами. Але той факт, що в переказі Повісти про Обрів Дуліби виступають під своїм старим іменем уже по розселенню, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішній Буськ в Галичині) — робить більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужська, як політичного центра³⁾. Назва Бужан супроти того мала б такий же політичний характер, як і инша назва — Волинян⁴⁾.

Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить вона була росповсюднена в другий половині XI в. Дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те маємо назву для краю:

¹⁾ В такім значінню доповняли фразу про Бужан і деякі пізнітші переписувачі — див. нпр. літописець Перяслава Суздальського або Тверську літоп.

²⁾ Первольф Slavische Völkernamen, Archiv VIII с. 10. Див. ще замітку М. Соколова в Трудах Саратов. уч. ком. XXIV (1908).

³⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 101, против неї Андріашев оп. с. 7.

⁴⁾ Се не одинокий випадок, де Повість замість від міста вводить назву людности від ріки — такий же вивід Полочан від р. Полоти.

Волинь (під р. 1077)¹⁾. Значіння її добре відгадав Длугош (а може знайшов се об'яснення в свіжій ще традиції або в своїх джерелах): Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг²⁾. Дійсно в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі; воно, очевидно, було політичним центром краю, але в давніших часах, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь стратив своє значіння. Коли-ж він його мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валіана³⁾, що „за давніх часів“ мало власть над иньшими словянськими народами, але потім ся держава розпалась. При всіх трудностях, які вона дає, приналежність цієї звістки до Волинян має деяку правдоподібність. Вона переносила-б гегемонію міста Волиня на IX вік. Але і без неї не можемо класти сю гегемонію пізнійше як на X в.⁴⁾

Ще одна аналогічна назва на території Дулібів, але в инакшій формі — се Червеньські городи. „грады Червенскыя“⁵⁾. Так на початку XI в. звать ся городи сусідні з Червеном (се теперішнє Чермно, на південь від Грубешова). По аналогії з Волинянами, Бужанами, Луччанами, людність сього Червенського края могла зватись, а певне — і звалась Червнянами. Здогадують ся, що ся назва лишила свій слід в імені Червоної Русі, *Russia Rubra*.

Що до Лучан, як я вже сказав, не можемо певно сказати, чи була то дулібська територія, чи ні. Не виключено, що були се Дуліби, але могла ся територія донева пізнійше бути притягнутою і прилученою до дулібської землі⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 140.

²⁾ *Hist. Polonica* I. I (вид. Пшездзєцкого с. 22). На устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів Ходаковського й уважаєть ся місцем Волиня.

³⁾ Варіанти: Вальмана або Валяна, Валімана, Валібаба, Влійбаба.

⁴⁾ Гаркави ор. с. 135 і 127 (Виймки с. 58). За Масуді повторив се Ібрагім ібн-Якуб — Аль Бекри вид. Розена с. 46. Де-котрі бачили в сій Валіані балгійський Велинь — Юліи, але там князів не зчасмо. Див. новійше — Вестберга Коментарій на записку ібн-Якуба, 1903 с. 60, і Маркварта *Streifzüge* с. XXXVI і 101. Про сю звістку ще далі, в гл. VII і в прим. 4.

⁵⁾ Іпат. с. 101, 105.

⁶⁾ З цієї пізнійшої приналежности, очевидно, виходив і Длугош, пишучи (*Hist. Polonica*, вид. Пшездзєцкого, I с. 62): *Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye (замість: Wolhunyanye) sunt et nunc Luczanye appellati*. Сі слова Длугоша вказують на той

В кождім разі на території Дулібів стрічаємо кілька політичних назв — від імен міст, і сі ймення заступили стару, племінну назву. Питання, чи були се загальні назви для цілої дулібської землі, що наступали одна по одній? чи були се часткові назви, ймення певних частин дулібської території, що ґрупувались коло поодиноких міст і могли існувати в тім самім часі, одна коло одної? Ще найскорше імя Волиня могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половині XI в. прикладаєть ся до цілого Володимирського князівства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і навіть Луцьк. Але й тут могло статись перенесенне з части на ціле; тільки як би зовсім певними бути, що звістка Масуді сюди належить, то мусіли-б ми волинській назві дати ширше значінне: Волинська держава могла-б тоді виходити навіть за етнографічні дулібські межі, хоч се не виключало-б тіснійшого значіння Волиня, як центр всіх Дулібів. Мені більш правдоподібним знаєть ся, що в усіх тих назвах маємо імена дрібніших округів, і вони часом могли існувати разом — нпр. назва Бужан могла прикладати ся до південно-західньої частини дулібської землі, країни верхнього Буга, а назва Волинян до північної частини, країни середнього та нижнього Буга. Але усте Гучви (Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролі політичних центрів сі городи могли хіба наступати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сі імена: найперед Волинь, потім Чермно, накінець Володимир. В певних моментах Волинь, а може й Бужськ міг мати більше значінне, виростати на центр всіх Дулібів, а навіть і ще більших територій, але певних доказів того не маємо. Не підлягає сумніву льокальне значінне імени Лучан, але не знати вже, чи се дулібська територія.

Для означення етнографічних границь Дулібів ми взагалі маємо дуже мало підстав. Літопись каже тільки, що се був басейн Буга — вислянського¹⁾. На полудневім заході, в басейні Стира, лежала територія Лучан — що до своєї етнографічної приналежности непевна. На півночи, на середнім Побужу — Берестейська волость вагала ся в XI—XII в. між Київом та Володимиром і взагалі не була міцно звязана з рештою Волини; її окремішність можна толкувати й етнографічними

час, думаю, коли Луцьк став політичним центром Волини, що й дійсно було в XIV—XV віках. Тому не можна на певно вважати се відгомном якоїсь старої традиції.

¹⁾ Барсов² с. 102 думав, що ся територія займала „верхівя обох Бугів“, Шахматов (с. 19) — що лежала на Богу. Про Бог не можна думати, з огляду на положення Волиня, від якого дістали імя Волиняне; а думати про Буг і Бог разом — се вже вповні довільний здогад.

й політичними причинами. На заході натрапляємо на трудне питання про західню руську колонізацію взагалі й її племенне імя спеціально, і я мушу його трохи ширше пояснити.

Звичайно приймаєть ся що на заході за Дулїбами сидїло руське племя Хорватів. Сей погляд опираєть ся на звістках Константина Порфирородного про Білу Хорватію¹⁾, і на згадці Повісти, що між руськими народами вчисляє Хорватів²⁾: Але згадка літописи дуже виглядає на інтерполяцію: літописна статя збирає до купи названі перед тим племена, кажучи, що вони „живяху в мирѣ“, і до сього ресестру дописано Хорватів, про котрих перед тим нема мови — виглядає се на приписку пізнійшого редактора, що почав з сеї фрази робити повний каталог руських племен і між иньшими дописав і Хорватів, знайшовши згадку про них в дальшій часті (під 993 р.)³⁾. Ні тут, ні де літопись нічого не каже, де ті Хорвати жили, і нема ніяких певних вказівок на якесь хорватське племя, якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано ріжними способами означити територію тих Хорватів⁴⁾, одначе ніякого опертя сї проби не мають, окрім звістки Константина,

¹⁾ De adm. 13, 30, 31.

²⁾ Іпат. с. 7.

³⁾ Ся літописна статя стоїть в звязку з попереднім вчисленням „словянского языка в Русь“ (с. 6), і фраза: „и живяху в мирѣ“ служила переходом до дальшої статі: „Имѣяхуть бо обычая своя“. З початку вона виглядала мабуть так: „и живяху в мирѣ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Дулѣби“ — як раз ті народи, про яких говорило ся перед тим і низше. Хорвати й Тиверці — се додатки пізнійшої руки (такі додатки пізніші перенесувачі робили й далі — пор. варіанти пізнійших компіляцій). Таке саме й пояснення про Дулїбів. Тільки про Хорватів сей редактор нічого не вмів пояснити, бо мав голе імя в оповіданню про Володимира, де зовсім можливо, що мова іде не про руське племя.

⁴⁾ Напр. Барсов³ с. 95 міркував таким чином: імя Хорватів показує, що вони жили по Карпатах, бо сї звуть ся Горбами (Хрѣби, Хрїпи); на хорватську колонізацію, каже він, тут вказують хорографічні й топографічні назви від верхівя Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодрогом, Самошом і Красною на полудень, до Дністра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій часті не мають нічого спільного з Хорватами; щож до звязку імен Хорватів з Горбами-Карпатами, то ся гадка Шафарика (I. 10. 10) відкинена новішими фільольогами — див. Гротъ Извѣстія с. 88, Geitler в Rad Jugoslav. Ak. XXXIV, Первоульф в Archiv VII. 626, Соболевскій в Чтеніях київські VI с. 3, Погодін с. 88, й ин., хоч сю гадку й пробують відогріти (нпр. Веселовскій ор. с. 14). Кілька назв (з яких чотири) в карпатських краях (Барсов I. с., Піч в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 с. 246), що справді мабуть ідуть від слова Хорват, ніяк не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

і якогось народу, що звав би себе Хорватами, ми на сій території на певно не знаємо.

Оповідання-ж Константина завдає такі труднощі, що більше затемнює справу, ніж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати й Сербі вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщують сі білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусідстві Німеччини ¹⁾. Дуже правдоподібно, що в сім означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, хибно прийнявши їх за одноприменників полудневих Сербів. Що до Хорватів, то нам відомо з інших джерел Хорватське плем'я, що сиділо десь між Лабою й Одрою ²⁾. Виходячи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осад) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнула ся по карпатському підгір'ю від басейна Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші — на полудневім згір'ю Карпатів), в теп. північній Угорщині. Та з того виходить таке диво, що на сім просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трьох особних груп — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь містичний хорватський мікрокосм, до якого входили народи всяких можливих словянських галузей ³⁾.

В дійсности означення північної, Білої Хорватії у Константина (і не у нього одного) могло опирати ся просто на созвучності імени Карпатів ⁴⁾. Коли-ж припускати, що в основі сього означення лежить

¹⁾ De adm. гл. 30—33. Виводи про Білу Хорватію і Білу Сербію на підставі його оповідання у Шафарика (II § 31), критикував їх Рачки: Biela Chrvatska i biela Srbija і в полеміці з проф. Гротом, репрезентантом традиційного погляду (Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербяхъ и Хорватах, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII і LIX, пор. вказівки Крека ²⁾ с. 323—6, статі Jriča і Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII і XVIII, також у Вестберга Коментарій на записку Ибрагима Ибн-Якуба, розвідка 12, Маркварта Streifzüge гл. 6. Історія і дрібна бібліографія у Нідерле II гл. 5.

²⁾ Розумію підроблений фундаційний привилей празької катедри (див. в гл. IX); імена племен і місць тут певно не видумані.

³⁾ До такого дивовижного виводу мусів прийти пок. Рачки в своїй взагалі дуже критичній розвідці Biela Hrvatska і Biela Srbija, бо не увільнився зовсім, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально прийнятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Дністра (Шафарик II § 31). Та що! по всіх поступках критики підримує такий вивід in optima forma останній випуск Sl. Starožilnosti Нідерле (272, 279), що хоче прецінь бути синтезом славістичних розслідувань останніх десятиліть.

⁴⁾ Особливо в старонімецькій (північній) формі Harfadha (Harfadha fjöll Герваравсаги — одні толкують се імя як „Карпатські“, інші — як

якась реальна зв'язь з іменем Хорватів, то можлива двояка гадка. Або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була географічною назвою, як пам'ять по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут сиділи перед своєю міграцією на полудень, і тоді Хорватами пізніше звались у їх сусідів ріжноплеменні народи, які сиділи на сій території, — як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюваріїв і Чехів — Богемів, а назва Скитії переходила на її пізніших осадників, — отже ся назва не мала-б ніякого етнографічного значіння¹⁾, — або Константин в своїй історії про хорватську міграцію виходив із факту, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого здогаду, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міграцію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науці вона має все менш віри, дуже трудно класти її в основу яких небудь виводів, а з тим дуже тяжко і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії. Що до другої гадки, то тут зараз повстає питання — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих краях? Знаємо з інших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватію і всякі інші досі вигребані²⁾, всі можуть бути приложені до сієї західної Хорватії, а про якусь східню Хорватію ніщо не говорить. Вказівку на східне положення Хорватії бачили в згадці

„Хорватські“ гори). Коли-б знате, що ся назва була звістна на полудні, вона могло б дуже добре пояснити нам всю сю історію з Хорватією.

¹⁾ Сей погляд дотепно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідці „Забужная Русь“ (Собрание сочинений II, 1890, с. 342 і далі) і кінець кітцем до сього ж погляду, що се імя має „топічне“, географічне значіння приходить Маркварт (с. XXXIX). Що назва „Chrobacua“ в приложеню до привіслянських країв має тільки історичне (властиво конвенціональне) значіння, признавав і Т. Войцеховський в своїй книжці, що носить се імя (Chrobacua с. 2 — 3), а К. Потканський в своїй розвідці Kraków przed Piastami (Rozprawy wyd. hist.-phil. т. XXXV) нарешті зовсім зігнорував сих конвенціональних польських Хорватів (пор. його Lachowie с. 208). Клаіч і Кос під Білими (свобідними, незалежними) Хорватами розуміють державу Само. Вестберг також кладе Білу Хорватію на чесько-словацькі краї, за те Білу Сербію переносить на Галичину, здасть ся — з огляду на Воїх. Маркварт вертаєть ся до Хорватії на Вислі, і т. д.

²⁾ Horiti короля Альфреда, Хорватин (так принаймні поправляють) у Масуді, Хорвати легенди про св. Вацлава. Недавно Маркварт поставив здогад, що загадкове місто в словянських краях арабської географії IX в. (і відти у Ібн-Росте, Кардизі й ин.), читане досі як Джарваб, Джарват, Хурдаб, треба читати „Хорват“ і розуміти тут Краків (Streifzüge с. XXXIV). Вповні довільний здогад!

Константина, що на Хорватію нападають Печеніги; але Печеніги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західніх Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів, — тут не було б нічого неможливого (пор. напади Печенігів і Половців на Угорщину в XI в.). Друга подробиця в опису Константина, що мовляв вказує на східні Карпати — се згадане у нього „місце зване Воїк“, на пограниччю Білих Сербів: в нім довго бачили, і до нині частенько бачать наших Бойків¹⁾. Але дуже мало імовірності в сім: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало такий розголос²⁾.

Зістаєть ся отже для тої карпатської Хорватії тільки наша літопись. Але вона так мало і недокладно знає про західні наші краї, а її згадки про Хорватів такі голі, що тільки комбінуючи їх з Константином і можна було викомбіновати руську подністрианську Хорватію. Виходить зовсім безнадійний круг, і тому я вважаю, се питанням відкритим: сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо³⁾. Разом з тим зістаєть ся питанням — як далеко на захід ішли границі Дулібів і яке племінне імя мали українські осадники карпатського згір'я⁴⁾.

Полишивши на боці, як непорішене і властиво другорядне питання, справу племінного імени, перейдемо до огляду самої західньої української колонізації. Як я вже сказав, літопись наша дуже мало говорить про сі західні окраїни (так само і про східні та полудневі) та й не багато знає про них (прикладі тому наведу нижше). Тому ми повинні звернутись до регресивного методу, і виходити з пізніших фактів про тутешню українську колонізацію.

Як ми вже знаємо, сучасна етнографічна українська територія ви-

1) В курс пустив сю гадку Шафарик, і ще в 1894 р. неб. Партицький в сій справі вів горячу полеміку з проф. Верхратським в фейлетонах „Діла“. На виданих Іречком *Karten zur Geschichte des h. Oester. Ung. Reiches* (1897) теж видніють ся *Voik* і на Дністрі (мала VI).

2) Правдоподібнійше бачити в *Voik* покручену назву *Voiohem'a* — Чехії, як приймають тепер переважно.

3) Нідерле заявив, що не може згодити ся з моїм скентичним становищем супроти сеї подністрианської Хорватії, але нічого не міг вказати на доказ її існування. (*Slov. star.* П с. 2 65—6); його виклад сього питання — взірць довільности і неаргументованности, взагалі частих в його претенсійній, але досить слабо зробленій праці.

4) Існування кількох назв „Дуліби“ в басейні верхнього Дністра могло-б вказувати на пограниччя дулібської території (Дуліби коло Ходорова, другі — під Стряєм, треті коло Бучача), але таким відокремленим назвам не можна признавати особливого значіння.

ступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим між польською й словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхівя Дунайця й відси розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхівя Попрада, Ропи, Вислоки й Вислока до Сяну ¹⁾). В околиці Ярослава уступає ся вона з правого боку Сяну на лівий й іде відси на вододіл Висли й вислянського Буга, що має мішану, польсько-українську людність; більш менш лінія середнього Вепра, по сучасним звісткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої український елемент переважає, подекуди переходячи й на правий бік його. В басейні Нарева він стрічаєть ся з білоруською колонізацією, що займає тепер полудневу частину німанського басейна ²⁾).

На полудні від Карпат українські осадни зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені. Узенькою смугою, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осадни йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Торниці, Топлі, Ондави, Лаборця ³⁾), аж над Угом починаєть ся більша неперервана українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою ⁴⁾ й її притокою Вишевою (Visso) ⁵⁾), поки не стрічаєть ся на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською колонізацією. За границями неперерваної української території, на підгір'ю українські осадни йдуть островами між сло-

¹⁾ Повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, де по переписи 1900 р. значило ся коло 61 тис. руської людности. Українська колонізація починаєть ся від заходу групою сіл за Попрадом; відрізани від своїх східних земляків польським містечком Північною, вони безпосередно притикають до українських, вже сильно пословачених сел в Спишським комітаті. На схід від Попрада руські осадни підходять під Грибів (Королева руська, Богуша), ідути правим бережем Ропи на північний схід, і з Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхів'я Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, нема Руси. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю, і український елемент чисельно слабшає в північно-західнім напрямі, в міру віддалення від гір і Сяну; група „Замішанських“ сіл в луці Вислока між Коросном і Стришовим становить останній виступ: далі руські осадни слабшають і звужують ся до узенького крайчика над Сяном низше Ярослава, а зараз по тім польська людність переходить і на правий бік Сяну в більших масах і стає майже одноцільною низше Лежайська по обох боках Сяну.

²⁾ Важнійша література українсько-польської границі див. в примітках (7); більше в вид. 2.

³⁾ Комітати: Спиш, Шаріш, Землин.

⁴⁾ Майже від усти Боршова, трохи вище.

⁵⁾ Комітати: Унгвар, Берг, Угоча і Марамарош.

вацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейни Бодрога, Гернада, Солоної (Sájó), Красної й Самоша, хоч сі полудневі українські острови в значній мірі о стільки вже денационалізовані, що про їх українську народність свідчить головні східній обряд.

Вже сама фігура сієї української етнографічної території показує, що ся одностайна українська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими українськими домішками на північ і полудень — то тільки скелет, з атрофованими, майже страченими м'ясами етнографічного тіла. Очевидно, що колонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом; українська людність мусіла заходити в гори з рівнин — з півночі, чи північного сходу, й розповсюджувалась річними долинами¹⁾. Само собою також ясно, що теперішні українські елементи в мішаних полосах — то в переважній частині останки української колонізації, а не нові здобутки її: нової масової української колонізації в тим напрямі ми не знаємо, а коли вона давнійше, то мусіла бути давнійше значнійша, бо на наших очах український елемент, досить витреваллий взагалі, винародолюється ся тут на мішаних територіях, в тіснійшій стичности з переважною чужою колонізацією.

Я почну з польсько-української границі. Порівнюючи навіть дати галицьких переписей з останніх десятиліть, бачимо, що на західній граничній лінії Русини помалу польщать ся: їх приріст звичайно далеко менший, ніж приріст Поляків, і певна частина їх держить ся ще по традиції „руської віри“, але національність уже стратила²⁾. А процес сей тягнув ся віками. Польська народність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Русі перед тим тривала коротко і мала всякого рода перерви. Католицизм завсіди був агресивним, де стрічав ся з православною людністю, і тягнув за собою невідмінно польонізацію, а православна віра переважно не виходила за границі оборони, та й то часто дуже слабої. Колонізаційні змагання тягли українську людність на схід і полудень від дуже давніх часів (уже в XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслідна колонізація польська та німецька. Підтримувана за польських часів, і навіть ще перед ними, ся німецька колонізація (часами досить значна) в результаті зміцняла тільки польські елементи, бо сі Німці-католики польщились ранійше чи пізнійше. Коли зва-

¹⁾ Говорю про сю колонізацію як цілість; місцями могла вона рухатись і просто горами — але хіба винятково.

²⁾ Процентова табличка в 2 вид.

жимо се все, прийдемо до переконання, що на сій польсько-українській границі Русь мусила понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дійсно знайдемо в історичних джерелах цілий ряд фактів і натяків на такі страти. Привілеговані громади міські й сільські відтісняють тубильну людність на другий плян і винародовлюють. Костели збудовані на ново або „перероблені“ з православних церков перетягають її на католицизм; закривання православних церков тягне за собою католицизм і польщення, і т. д. ¹⁾).

¹⁾ От нпр. Дубецько, на лівім боці Сяну. Се тепер чисто польське місто; коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько (Akta grodzkie i ziemskie XVI N. 1647). Очевидно, старе місто було руське („в Руськім Селі“ і досі українська людність досить сильна), а коло нього засновалося місто на німецькій праві і спольщилось. Сей факт кидас нам світло і на значінне такої-ж Руської Веси під Ряшевом, звістної теж з XV віка, (ibid. N. 1394): я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, український Ряшів (коло неї і „Старе місто“). Взагалі на цілім порічю Сянового коліна в околиці Дубецька і Динова українська людність уже сильно розведена й перебита польськими осадами. Вона маліе на наших очах, польщить ся і латинщить ся під напором католицьких духовних і світських чинників; латинські сьвященники рік за роком прилучають поодиноких осіб до латинської церкви й польської народности, а часом удасть ся притягнути й цілі осадні місцями людність ще держить ся по традиції „руської“ церкви, але вже стратила мову й говорить по польськи; місцями задержали ся приписні (філіальні) церкви в маленьких українських кольоніях, як памятка колись більших громад або самостійних парафій. В самім Дубецьку нпр., неважаючи на існування руської парохії, українська людність маліе: за 70 літ (1833—1903), замість аби подвоїти ся, вона зменьшилася о цілу третину. В Динові з колишньої парафії лишилася горстка гр.-католиків, яких ледве держить іще при „руській вірі“ старенька церква. Церква, що стояла до кінця XVIII в. в Сяноку, була, як оповідає традиція, закуплена в Ясениці (між Диновим і Коросном)—а там уже давно нема Русинів. В сусіднім селі Веселій (також на захід від Динова), не знаю чи се тепер яка українська душа, але старі люди памятали в ній ще недавно, що тутешні люде були Русинами, і ще недавно „переробила“ їх на Поляків якась пані, збудувавши латинську каплицю, з котрої виріс потім костел. Пoviще Динова с. Кремінна на Сяні; тут теж була давніше руська парафія, лишилася старенька приписна церква і горстка гр.-католиків, що за останні 70 літ також змаліла о цілу третину; церквою пробували захопити католики за допомогою підробленого ключа на костел, але уніятам удало ся її відборонити. Див. шематизми Перемишльської єпархії 1833 і 1903 р. Про латинщення тутешніх сіл — брошура Ром. Прислопского Примѣръ латинизаторской гакаты на рубежахъ Галицкой Руси, Перемишль, 1902: тут про Кремінну. Про Веселу Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII с. 151. Такі факти захоплювання руських церков, свіжі в пам'яті нашій по кількох процесах недавніх літ, розуміть ся,

Деякі факти ведуть нас так далеко в глибину польської колонізації, що се на перший початок здасть ся ноймовірним. В Казимірі над Вислою була церква св. Духа, як видно з руської записи на євангелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в.)¹⁾. В сусіднім Цмелюві (за Вислою) переоховалась традиція про руську церкву, а в фундаційнім привілею 1505 р., надаючи сьому містечку німецьке право, король зносить разом протинні йому права й звичай польські і руські²⁾. Люблин що в XVI—XVIII в. був одним з визначних огнищ православія і уважавсь питомим руським містом. На поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича на видійші православні святині, дає і „на церков святого Спаса“ в Люблині 5 кіп, а під час брацького руху при кінці XVI в. (1594) по ініціативі „моцнан релли закону светого грече-

не повинна. Змісний цікавий лист властительки Динівського ключа Катерини Вановскої з 1593 року, де вона подас до відомости, що неключчесь про душі своїх підданих, насаперед сировадила на села сзуїтів з Ярослав, а потім позабирала на костеля руські церкви в с. Издебках, Лубній, Голоднім, Вахорі, Вару й на Динівським передмістю та уфундувала на них латинські парохії, аби вони навертали Русинів на латинство й пильнували, аби руських дітей не хрещено у попів. *Harasiewicz. Annales ecclesiae ruthenae s. 53—5*. Правда, Русини в сих селах поставили собі нові церкви й є тут іще досі численні громади українські, але сей і подібні документи й факти дають розуміти, якими дорогами збільшало ся число тутешніх латинників-Польків.

В Луці Сина між Дубецьком і Переворськом українська людність ще в XVIII в. зовсім инакше виглядала. В Порохницькім деканаті, що тепер числять одинадцять парафій, в XVIII в. було їх по над тридцять. Тепер ипр. в Кошичах, що тоді мали свою гр. кат. парафію, з сього 13 душ, Челятичах 12, Хлопичах 5 гр. кат. обряду, і хлопницьку церкву правительство віддало на костел. Шематизм черем. 1879 р. с. 325 і 452, (розпорядженне про хлопницьку церкву). Зубрицький Знадоби дла характеристики духовенства XVIII в. — Збірник іст.-філ. секції т. V с. 18. Церковні візити з середини XVIII в. дають місцями інтересні вказівки, як руські (уніятські) ґрунти переходили в руки латинників, що переставали давати датки на церкву. Під Рашевом зацілів лише острівець з трьох сіл (Залісе, Біла, Матисівка), облитий на околу мазурською колонізацією; в Рашеві держить ся традиція про руську церкву, на місці тепершнього костела, в сусідній Маливі і Луці — також про руські церкви перетворені на костели. „Руське село“ під Рашевим — той правдоподібний Старий Рашів, уже в 1-й пол. XIX в. мало кілька лише душ гр.-кат. (Див. ще в 2 вид.).

¹⁾ Опись Румянцевскаго музея с. 185. В Сендомирі також часто припускають руську церкву, ошираючи ся на Іпат. с. 564, але тут мова йде мабуть про костел.

²⁾ *Starożytna Polska*² II с. 385.

ского“ заведено в Люблінї при сій церкві православне братство. Ще в 1659 р. козаки упоминались між иньшими забраними уніятами „монастира і церкви в Люблінї“. Канонік Красінський († 1612), описуючи границі Русі (а веде їх з під Кракова: non longe ab urbe Cracovia)¹⁾, між руськими округами згадує Люблинщину. На Україні, під час розбудження національної свідомости в середині XVII в., „руську“ землю означали під Краків та по Люблін. Хмельницький рахував на поміч православної Русі по Люблін, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнути за Вислу, що тут має значити етнографічну польську границу. В проєктах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Русі і православя, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Німана): очевидно, се був погляд загальний, прийнятий, що Русь і православє сягають до Висли²⁾.

При світлі сих фактів в зовсім иньшій світлі стають перед нами походи в Польщу Володимира Вел. і вічні короводи західніх українських князів з Польщею: багато української землі, а ще більше — землі з мішаною людністю зіставалось за границями Руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Запись польської княгині Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограничу з Прусами та „руські землі, що протягають ся аж по Краків“, і по всякій імовірности се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — о стільки докладно вона відповідає пізнійшим етнографічним границям. Але пограничний пояс на рівнині дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюдненне рівнини по Вислоку і Сяну показуєть ся мішаним³⁾. З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса німецьких колоністів була в Сяніцькім⁴⁾, і сей процес накликання чужих колоністів звістний нам

¹⁾ Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithaniae scriptorum collectio I c. 418: quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.

²⁾ Michałowski Księga pamiętnicza s. 375—6. Акты южной и зап. Россіи III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были“. IX с. 167: „Русскій народ роздѣлся нынѣ въ различныя страны людей... и съ другіе стороны отъ рѣки Вислы, и изъ третьей страны отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ Сѣвска и Путявля“.

³⁾ Нпр. вибравши з сяніцьких актів XV в. згадки про руські церкви і священників, бачу, що вони більше меньше припадають на села, що й тепер зістались українськими. Лялин (теп. Ялин), українське село за Сяном, називаєть ся вже тоді Лялин Руський (Ruthenicalis), і коло нього сидить Лялин Німецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч українських осад бачимо вже засаджені чужими населениками нове Дубецько, Ряшів.

⁴⁾ Жерела до історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

вже від Данила, а нової сили набрав, коли стало ширитись німецьке право. Початки цього бачимо ще за Болеслава Тройденовича, що надав маґдебурське право німецькій громаді в Сяноку¹⁾. Але крім цієї пізнійшої німецької і польської колонізації мішанне етнографічних елементів мусіло початись ще давніше, через стрічу української колонізації з польською.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковичне ослаблення українського елементу на заході, можна з певною імовірністю висловити здогад, що початкова східно-словянська колонізація опанувала була басейн Буга і Сяна і подекуди наближала ся навіть до Висли; та поворотний рух польської колонізації спер ся з нею на вододілах Вепра й Сяна ще в початках, коли ся українська колонізація була досить рідка, як на своїй периферії, і вже тоді — дуже рано, зявились мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислою. Протягом віків потім польські елементи припливали сюди, а українські відпливали, а до того й історичні обставини неустанно ослабляли тут українські елементи на користь польських, і вкінці тільки неужиточна гірська країна зістала ся міцно в українських руках.

Далі на північному заході, на білоруському пограниччю українська територія тепер кінчить ся більш меньш дорогичинською околицею; в басейні Нарева бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (заблудовські говори)²⁾. Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, в басейні Буга, між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Русі XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга³⁾. Північну частину Побужа (Дорогичин, Мельник, Брянськ) часто уважають славянською займанщиною на ятвязьких ґрунтах⁴⁾; сей погляд одначе чисто гіпотетичний; про ятвязьку колонізацію на Побужу ми нічого не знаємо⁵⁾, як і взагалі не маємо фактів, що вказували-б на якусь пізнішу руську колонізацію в сім краю. Тільки той факт, що берестейсько-дорогичинське Побуже якоесь слабше тримаєть ся Волини, натя-

¹⁾ Див. т. V с. 223 і далі.

²⁾ На лівім боці Буга констатують українську територію далше, до м. Стердиня (Ріттих); в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболевский).

³⁾ Див. т. II с. 369 і далі.

⁴⁾ Jaroszewicz *Obraz Litwy* I с. 17; див. до сеї справи Барсова² с. 41 (він кладе ятвязьку колонізацію на Німані й його полудневих притоках до вододілу з Бугом і Припетю), Андріяшева *Очерк ист. Волинской зем.* с. 39.

⁵⁾ В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Наревом і Бобром.

кає на якусь особність цього краю — чи етнографічну, чи суспільно-політичну, тяжко сказати. Априорно можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестєм, виходячи за лінію припетсько-німанського вододілу, була пізнішою займанщиною; але ніяких певних фактів, що свідчили-б тут про пізнійший характер української колонізації, досі нема. Остаточно справа лишається невиясненою. Дуже багато ще є роботи фільологам, археологам, етнографам, аби положити підвалини для рішення цього питання, як і взагалі для вияснення історії теперішньої границі української території на півночі, її відносин до білоруської та племінного підкладу тутешнього розселення.

Переходячи на полудневі згір'я Карпатів, ми і тут бачимо теж явище, що і на північних. Український елемент тримається дуже добре там, де сидить в збитих масах (навіть зростає, неважаючи на неможливі економічні й культурні відносини й сильну еміграцію); але в мішаних територіях слабне й постійно винародовлюється.

Завважали, що Русини особливо легко підпадають під словацький вплив; нехочі переймати що не будь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусідстві¹⁾). Тим поясняли масу двоязичних словацько-українських сел на західнім краю Руси, але треба-б це прослідити докладніше тутешні колонізаційні відносини: чи не буде теперішня українсько-словацька мішанина в певній мірі також результатом і старої мішаної колонізації, а не тільки самого ослаблення українського елемента на його західнім пограниччю. Що одначе в мішаних територіях український елемент тут слабне дійсно, се не підлягає сумніву. Русини Спишського комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми Русинами, і над ними „руськими могилами“ уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків²⁾). Документи з попередніх століть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку цього століття мали бути значні останки Русинів на Гроні (Gron), де тепер вже значать ся самі Словаки.

Подібне діється й на українсько-угорським пограниччю, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі малярського елемента. Ще на початку минулого цього століття подорожний Росиянин, переїз-

¹⁾ Головацький Нар. пієси I с. 743, Broch в Archiv für sl. Phil. т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

²⁾ Статі Шкультетого, Мишика, Цамбеля, Гнатюка.

длячи від Мишкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій часті заняті Руснаками“¹⁾. Тут може бути й перебільшенне. Але число Русинів на рівнині, між Мадярами таки дійсно на очах маліє. Як-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського „тисячолітя“! Мусимо думати, що українські кольонії, які й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, лишилися останками далеко густішої колісь, коли не масової кольонізації (сліді її сильно переховались ще в топографічних назвах). Незалежно від початкового розселення, українська людність мала тенденцію йти з своїх суворих гір на рівнину, шукати легшого хліба (так повстали й українські кольонії в Бачці, над Дунаєм — недалеко устя Тиси, уже в XVIII в.). З другого боку мадярська людність припливала поволі на території пограничні з підгірем. В витворених таким чином мішаних територіях український елемент не міг вкінці удержатись.

В Семигороді вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку XIX століття мали бути їх останки²⁾. Слід Русинів зівстався тут тільки в числених хоро- і топографічних назвах на цілм просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах — Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і т. и.³⁾. Орографічна й топографічна номенклатура Семигорода взагалі зраджує колишню слов'янську кольонізацію, на котру аж пізніше налягали угорські, волоські, німецькі верстви, — кольонізацію осілу і культурну від початку: на се вказує факт, що експльоатація соляних і рудних богацтв Семигородських гір іде від їх слов'янських осадників; око, баня, сольнок — слов'янські назви для рудних і соляних ям, — сі слова в мадяризованих і румунізованих топографічних назвах повторюють ся дуже часто⁴⁾. В документах сі слов'янські елементи виступають, від коли починаєт ся для Семигорода документальний матеріал — в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той слов'янський елемент в деякій часті був українським⁵⁾. Документальні

¹⁾ Броневскій Путешествіе отъ Триеста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I. 137, 159, 163 — див. Ламанского Славяне въ М. Азіи й т. и., додатки с. 56.

²⁾ Про се див. в примітках (7).

³⁾ Див. мапку назв зв'язаних з Русю у Піча Die dacischen Slaven с. 253, Кочубинскій ор. с. с. 65.

⁴⁾ Матеріал зібраний у Кочубинского I с. 15 і далі.

⁵⁾ Др. Піч (Die dacische Slaven с. 257) бачить і в типі місцевої людности сліді руського елементу, пор. Отчетъ Филевича с. 19.

сліді руського імени маємо від XIII в.: нпр. гора *Ruscia* в грам. 1228 р., місто *Forum Ruthenorum*, засноване на початку XIII в.; показуєть ся, що *Bissen*і актив XIII в. теж часом означають Русинів¹⁾. Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо з згадки одної папської булі (1446) про численний і великий руський нарід в Угорщині і Семигороді²⁾.

На Карпатських горах руське розселення не кінчилось. Словянські елементи в хорографії, що служать нам свідками про стару словянську колонізацію на всім протягу Семигорода, не обмежують ся ним, а йдуть і далі на полудневий схід — на територію теперішньої Молдави³⁾. Руську колонізацію на нижнім Дунаю знаємо документально — вже бачили свідцтво про неї з нашої літописи: „присѣдяху къ Дунаеву“. Останки її держались тут навіть після турецького печенізько-половецького руху, і були досить значні ще в XII в., коли Галицьке князівство в своїх руках держало нижній Дунай („затворивъ Дунаю ворота, суды ряда до Дуная“ — Слово о полку Ігоревім). Тут перебувало велике число риболовів і різних промисловців та всякого вільного люду (прототип пізнішого козацтва), котрого центром був звістний Берладь (Бирлат) на нижнім Дунаю⁴⁾. З півночі до сеї наддунайської української колонізації безпосередньо притикали української колонії в Семигородскім гірськім краю, і коли під натиском Печенігів українські осадники мусіли усуватись з чорноморського побережя, ся чорноморська людність мусіла в певній части рушити ся і в сїм напрямі — в гори, та скріпити початкову колонізацію.

Таким чином ми подибуємо Русинів на цілім полудневім карпатськім підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів, і далі на полудень — до моря. Як же могло-б і бути инакше? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень східно-словянська колонізація опановала північне підгір'я Карпатів, а з другого боку — просторонь між Дністром і Дунаєм („сѣдяху по Днѣстру,

¹⁾ Ще письменники XVIII (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що *Bissen*і то Русини; Кочубинський догадувався, що ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя значить властиво Печенігів; Філевич переконав ся, що в оригіналі грамоти 1324 р. замість *Bissen*і стоїть *Rutheni*; з того виходило-б, що сі імена часом уживались без різниці (грамота у Филевича Отчеть с. 27, див. про неї тамже с. 9—10, 12—13).

²⁾ *Quod in regno Ungariae illisque confinibus et Transsylvanian partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant.* Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.

³⁾ На їх вказав ще Реслер оп. с. с. 325.

⁴⁾ Про наддунайську Русь див. більше в т. II гл. 7.

присїдаюху къ Дунаєви“), цілком природно, що ся кольонїзація, підіймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік, мусїла опановати й гірський карпатський пояс, майже порожній, позбавлений осїлої людности (бо навіть і оборонці теорїї, що останки романїзованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — в Семигородських горах, признають сї останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розумїть ся, се мусїло початись зараз, скоро українська кольонїзація присунулась до Карпатських гір від півночі і сходу, а се мусїло мати місце десь в VI—VII вв. Тим поясняеть ся, що ми не маємо ніяких звісток про міграцію Русинів за Карпати: переселення пізнішого не було, а при першій розселенню ми взагалі про словянську міграцію маємо звістки тільки там, де Словяне в своїй кольонїзації приходили до конфлікту з культурними державами. Переселення Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Федор Коріатовича, які виказує пізніша угорська історїографія для обяснення української кольонїзації¹⁾, се по части непевні, по части незначні факти, і вони, розумїть ся, не спроможні обяснити сїєї масової кольонїзації, а про дійсну українську міграцію ми не знаходимо ніяких звісток в історичні часи.

По думці звісного Аноніма — нотаря короля Белї (XII чи XIII в.), ватагу Русинів привів з собою Альм з під Києва, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (бо він ніби йшов з Галичини на верхи Уга) були руські вояки і селяни²⁾. Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була спішна втікачка від Печенїгів, і навіть, як каже Константин — Печенїги уганяли за Уграми³⁾, то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забирати з собою Русинів, ані Русини не мали тоді охоти до них прилучатись. Для нас Анонім тут служить тільки відгомном загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщині такі-ж давні осадники як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непамятних часів — коли ще Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони мусїли зістатись довший час тут панами. Кудюю прийшли Угри над Дунай,

¹⁾ Вони вичислені нпр. у Черніга (II с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцога Тоска, з Предславою — жінкою Кольмана і з Федором Коріатовичем.

²⁾ Анонім у Евдїхера *Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana* гл. 10: *Similiter (як і Половці) et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum in Pannoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat* (пор. гл. 12).

³⁾ De adm. 38.

се річ неясна і суперечна¹⁾; по всякій правдоподібності вони з над нижнього Дунаю до Угорщини мусіли йти коротшими дорогами, заходячи туди від полудня, а не від півночі. Але кудю-б не йшли вони, в усякім разі вони на початках опанували тільки середно-дунайські землі і поволі тільки підбивали собі сусідні краї. Підгірська карпатська країна остаточно вийшла в склад Угорської держави ледви чи скорше XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Київа. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Симон Кеза, XIII в., зве їх „Руськими горами“ (*Ruthenorum alpes*)²⁾ — з етнографічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

В Семигороді і на північній набережю Дунаю виключною і єдиною українська колонізація не була. Не кажучи про Волохів, тут від часів початкового розселення мусіла стрічатись східно-словянська і полуднево-словянська (болгарська) колонізація. Угорська традиція говорить багато про болгарську зверхність в семигородських землях і хоч се зостаєть ся питанням ще не вповні в'ясненим, чи Семигород справді належав до Болгарської держави, — дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як напр. в 1-ій пол. X в., землі на північ від Дунаю входили в круг її політичного впливу. Про масову полуднево-словянську колонізацію на території Семигорода і Молдави джерела мовчать. Новішими часами звернено увагу на словянські елементи в мадярській і волоській мові — що вони в переважній чи значній частині взяті з болгарських діалектів, але се справа мусить бути ще докладніше розсліджена³⁾. Останки семигородських Болгар (особливо в Черреді), що звернули на себе особли-

¹⁾ Піч нпр. боронить і тепер оповідання Авоніма, що Угри прийшли через Карпати з півночі (*Der nationale Kampf* с. 65—5), Реслер вів їх через залізні ворота (162), Грот (с. 307) через гори в сусідстві Зелізних Ворот., і т. д.

²⁾ Кн. 2 гл. 1.

³⁾ Про се нпр. розвідки Ашбота — *Die Anfänge der ungarisch-slawischen ethnischen Berührung* — *Archiv XXII*, Болгарское шт и славянскія заимствованныя слова венгерскаго языка — *Извѣстія отд. рус. яз. и слов.* 1902, IV. Також Ягіча *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache* (*Denkschriften* віденські т. 47, 1902) II с. 376. Ягіч вказував в топографічних назвах Семигорода словянські неруські назви (*Archiv XIX* с. 237, лор XX с. 22 — 3). Справа ся також вимагає близшого розяснення.

ву увагу останніми часами ¹⁾, уважають ся за пізнійших осадників (XIII — XIV в.) — Богомилів або воєнних повільників.

Стріча з болгарською колонізацією зрештою не мала важного значіння: болгарська людність очевидно відпливала з сих країв. Важнішим був елемент волоський.

Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилась з місцевих, перехованих з римських часів останків романізованої людности, і скільки тут мала значіння пізнійша румунська колонізація з балканських земель; там висловив ся як за найбільш правдоподібним, що романські останки тут були, але слабші — зміцнила їх уже пізнійша міграція з балканських земель. Вона мусіла потопити не тільки словянську колонізацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдави. Її датують різно — і X, і XIII віком, а можна класти ще на давніші часи. Волохів (Власі) в Семигороді стрічаємо в актах XIII в., але вони мусіли тут з'явитись скорше, бо угорська традиція уважає волоську колонізацію дуже старою — старшою як угорська ²⁾. При кінці XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північнім боці Дунаю. По упадку Половців, в 2-ій пол. XIII та XIV в., волоська колонізація мусіла зміцнитись тут ще більше, і вона заляла тутешню українську колонізацію — останки старшої колонізації, ослабленої турецьким натиском X — XII в., і новішу, що прибувала на Подунавє від XIII в. ³⁾

В результаті — українська колонізація в басейні верхньої Тиси задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунавю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин. Початкову українську колонізацію ми мусимо й тут, на сих західніх окраїнах відповідно до її екстензивности представляти собі досить рідкою. Її крайні етапи могли

¹⁾ Окрім праць вичислених вище, згадати треба ще розвідки Колева і Мілетіча, Български прѣгледъ 1894, XI і 1896, VI, статі Мілетіча в Сборнику болгар. министерства: Седмиградскитѣ Българи (т. XIII) і Зеселенето на католишкитѣ Българи въ Седмиградско и Банатъ — т. XIV, і рецензію Іречка в Archiv für slavische Phil. т. XX.

²⁾ Анонім гл. 24.

³⁾ Цікава згадка Длугоша (ще досить близького часом до цієї волоської міграції на північний берег Дунаю): він знає про витиснення Волохами з подунайської Волощини руських осадників, „давніх володарів і мешканців“ сих країв — Hist. Polon. X с. 277 вид. Пшездецького. Можна б підозрівати, що Длугош тут виходить із згадки нашої літописи, як Волохи виперли з дунайських країв Словян; але бо Длугош говорить про новішу колонізацію Волохів, і не про словянських, а спеціально руських осадників, випертих відти ними.

заганяти ся далеко, — але вони могли бути тільки дуже слабкі. Тому як на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, полудневі українські осади, за-топлені чужою людністю, стали винародовлятися під впливом політичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само згинули слабкі останки української кольонізації на Подунавю під волоським потопом. На карпатським підгір'ю, полишені самі собі, в неінтересних для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнили ся й залюднили сі краї збитою масою. В Семигородських же горах вони не були полишені самі собі; східно-полудневу частину їх зайняли Мадяри (Шеклери) і Німці, а головно, що конкурентами Русинів, спеціально охочими до гірського, пастишого жита, виступили Волохи. Українські елементи, які заходили сюди, мусіли тут відразу перемішати ся з волоськими, а що сі припливали далеко інтезивнійше, а українські кольонії тутешні дуже слабо звязані були з територіями своєї масової кольонізації, тож не удержались і тут. Але їх останки, як ми бачили, були тут ще досить значні в XV в. На нижнім Дунаю також іще при кінці XVI в. звістні останки „численної й відважної“ Руси: про них згадує папська інструкція легату Комуловичу 1593 р. ¹⁾).

Так виглядає українська кольонізація з доби великого словянського розселення. Її максимальне розширення одначе не було тривким і скоро ноносить великі утрати, особливо в степовім поясі.

Рух східнословянських племен на полудень, прокинувши ся під час гунського походу, неустанно розвивав ся потім в V і VI віці, не вважаючи на тривожне тутешне житє, серед невпинного руху нових турецьких орд і останків старої людности Чорномор'я, що стихійним потоком сунули на захід і знову відливали на схід коли якась перешкода спиняла їх дальший похід. Серед сеї степової грози, не жахаючи ся її, словянські осадники до пол. VI в., як ми бачили, встигли опанувати все побереже від Дунаю до Подон'я. Вони вміли, видко, приладити ся до тривожного, воевничого тутешнього жита, вміли знайти ся в нїм, не гірше тих турецьких чи угорських орд, що блукали степами, по між словянські осади. Словянські добровольці дотримували їм товариства в походах, прилучали ся до їх мандрівок розбійничих походів на задунайські чи иньші краї. Потім, з переходом Аварів, наступило деяке заспокоєння. Турецько-фінські орди на Подоню і Поволжу організували ся під проводом Хозарської орди і

¹⁾ Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri — Русская историческая библиотека, VIII с. 57.

загородили турецькому потокови дорогу з Азії до Європи на яких два-три століття і дали трохи спокійніше пожити нашому Чорноморю.

Було се явище не звичайне в житю чорноморських степів і варто придивити ся сим рідким ордам, яких роля в історії словянської колонізації і культури виїмково випадає позитивно, а не руйінно, як иньших. На жаль, відомости про Хозар дуже убогі і далеко не вьясняють інтереснійших питань звязаних з історією їх і відносинами до східно-словянського розселення.

Етнічний склад орд, обєднаних під іменем Хозар, був неоднотайний. Арабський географ XIII в. Абульфеда каже, що між Хозарами були два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі иньші факти також підпирають гадку про помішанне у Хозар етнічних елементів—що се був комплекс досить ріжнорідного етнографічного складу, з ріжних орд, які в сім турецько-фінським потоці племен приплили на Подонє. Був висловлений здогад, що основа Хозарської орди була фінсько-угорська, а підпала турецькому впливу—чи то культурно чи то через завойованє якоюсь турецькою ордою. Назви вищих урядів у Хозар—турецькі. Істахрі каже, що й мова хозарська подібна до турецької. Але могли бути тут і иньші ще етнічні елементи¹⁾.

Під їх пізнійшим іменем стрічаємо Хозар вперше в персидській війні Гераклія, розпочатій 622 р.: вони виступають у ній як союзники Візантії проти Персів²⁾. Але досить правдоподібно, що се той сам нарід, який перед тим виступає під назвою Акацірів, відомою нам

¹⁾ Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де зведено декотрі арабські тексти про них — *De Chazaris excerpta ex scriptoribus arabicis* (1822) див. статі Грігорева в збірнику його „Россія и Азія“: *Обзорь политической исторіи Хозаровъ и О двойственности власти у Хозаровъ*. Далі S. Cassel *Der chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrh.* Берлін, 1876. Н. Howorth *The Khazars were the ugrians or turcs* (Труды Ш междунар. сѣзда ориенталистовъ въ Петербургѣ, II 1879). Голубовского *Болгаре и Хазары* (Кіевская Старина 1888, VII, тут вичислена иньша література). Томашек *Die Gothen in Taugien*. Кунияз *О запискѣ готскаго топарха с. 84*. Гаркави *Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan* (*Russische Revue* 1875), *Die Schicksale des chazarischen Briefwechsels* (ib. 1877) і Свазанія еврейскихъ писателей о Хозарахъ в Трудахъ петерб. археологич. общества т. XVII, також Еврейская бібліотека т. VII, 1879, і в Трудахъ IV археол. зїзда I (Нѣкоторые данія по истор. геогр. Россіи). Westberg *Beiträge zur Klärung oriental. Quellen* (Извѣстія петерб. акад., 1899) і Къ анализу вост. источниковъ (Ж. М. Н. II. 1908). Marquart *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (1903). Н. Kutschera *Die Chazaren*, 1909 (2 вид. 1910)—слабка ділетантська компіляція.

²⁾ Теофан с. 315.

вже з середини V в. Ті Акаціри тоді сиділи десь в землях середнього Дону чи Волги, в ближшій сусідстві Болгарів ¹⁾ Вже за Атилі вони тримались союзу з Візантисю й воювали з Атилею; але потім добровільно піддалися Гунам ²⁾. Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сим Акацірам: їх підбили собі Сарагури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ця нова сполучена сарагурсько-акацірська орда входить теж в союз з Візантисю, для побирання „дарунків“. Може в звязку з сим, в інтересах візантійської політики, розпочинає вона походи на Персію ³⁾. Тотожність політики сих Акацірів VI в. з пізнішою хозарською теж може служити доводом що під назвою Акацірів виступали тіж Хозари ⁴⁾.

Коли головні маси Болгар рушили з азовських сторін на захід, Хозари розширюють ся тут на їх старих кочовищах, підбивають собі останки болгарських орд коло Дону ⁵⁾, опановують північно-східне каспійське побереже, а навіть пробують підбити Закавказзе. Ціле столітє — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзяту боротьбу Хозар (вже під сим їх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанідів, хотів прилучити й полудневий Кавказ. В результаті сеї боротьби Закавказзе лишилось при Арабах. Хозарська границя від середини VIII в. не йшла далі на південь за Дербент, де ще Сасаніди збудовали були стіну для оборони від Хозар ⁶⁾.

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу, як раз більше для нас інте-

¹⁾ Пор. Йордан гл. 5.

²⁾ Пріск — Excerpta hist. I. c. 130, 139 (298—9, 310 Hist. gr. min).

³⁾ Пріск в Hist. gr. m. c. 341, 346 (158, 161—1 ed. Bonn.).

⁴⁾ Акацірів мав за Хозарів вже Географ Равенський: quos Chazaros superscriptus Iordanis Agaziros vocat (IV, 1). Маркварт, недавно на місце сього ототожнення поставив ряд інших (що Акаціри се Угри, або знов що се Мордва — с. 40 і XXIV), але ніяких поважних аргументів за такі толковання, а против ототожнювання Акацірів з Хозарами він не вмів навести. Згадаю толкованне Акацірів дане Говордзом, як „Білих Хозар“ (від тур. *ак*, білий). Інше толкованне, підтримане недавно Марквартом — „лісові люде“ (від турецького *агач*, дерево).

⁵⁾ Теофан с. 358. Пор. лист кагана Йосифа (вид. Гаркаві як місце). В повнім тексті інтересна згадка, що Хозари зайняли місця народу Ванантар, вигнавши їх. Найбільш правдоподібно, що маємо тут варіант назви Огхондор-Болгарів (пор. вище на с. 158 варіанти: Вохондор, Унугундур й ин.); інші толковання: Венеди, Анти, Вятичі і т. и.

⁶⁾ Про сі війни у Грігорєва с. 51 — 7.

ресне. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панамі на Керченській протоці (в Фанагорії — Тмуторокани), і в східнім Криму, — навіть в Корсуні з'явився був на якийсь час їх намістник (тудун). Корсунь однак зівстався при Візантії, але в східнім Криму Хозари тримались довго ¹). Наша літопись каже, що певний час їх зверхність признавали східно словянські племена, не тільки подонські, а й подальші, як Вятичі на Оці, Радимичі на Сожу, а навіть і Поляне; Вятичі по її словам зівставалися під зверхністю Хозар навіть ще в другій половині X в. В листі хозарського кагана Йосифа (шїби то з другої половини X в.) Хозарська держава на півночі досягає кочовищ Угрів (Ганґрін), на північному сході — Яїка ²).

Але центром хозарської держави були прикаспійські землі — на устю Волги лежала їх столиця Итиль; далі на полудень, недалеко устя Терека був славний своїми виноградними садами Семендер ³). Тут при Каспійським морі муїла сидіти й властива хозарська людність. Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетенних з хашу хатах, обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осіла, жила з хліборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сїяв ся на місці ⁴).

Державний устрій Хозар був дуалістичний, досить звичайний у народів турецького кореня або культури: голова держави *каган* був окружений надзвичайним поважаннем, але не мав дійсної влади, а правив державою властиво його намістник — *бег*. В сим відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою; але може бути, що се було узурпацією влади з боку начальників війська — бегів. Як зазначають Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян ⁵), і власть бегів опирала ся на війську. Політичний устрій мав загалом

¹) Никифор ed. de Boor p. 41, 45. Теофан с. 373, 378. Катольог епархій вид. de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891). Життя Киряла. Див. вище с. 100.

²) Ганґрін — *vulgata*, але правдоподібна; в перекладі повного тексту виданім Гаркаві (Еврейская библиотека, VII с. 160, пор. Труды IV зїзда) маємо: Гаґрії. Між підвласними народами в сім тексті бачимо „Велтит (або Венентин, Ванантят)..., Север (Савар, Суур), Славїунґ“; Велтит тодкують як Вятичів, Север як Сїверу; але обидва імени можуть бути й анахронїчною ремісценцією тутешніх Венантарів і Савирів. Лист сей не перестав бути загадкою; але як він сам по собі навіть і апокриф, то здасть ся має якісь реальні підстави в традиції.

³) Вестберг ор. с.

⁴) Див. у Гаркаві Сказанія мусульманських писателєй с. 92 і 220, лист. Йосифа — Евр. библ. с. 161. ⁵) Масуді — у Гаркаві с. 130.

визначати ся великою толеранцією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною.

Хозарські міста мали важне значіння як посередники в торгівлі й культурних зносинах Європи й Сходу. В Итілі, як оповідає Масуді (1 пол. X в.), було сім судів — два для магометан, два для Хозар, два для місцевих християн і оден для Словян, Руси й иньших поган. Подібне оповідасть ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви, Жиди — божниці¹⁾. Хозарія провадила велику торгівлю з Словянами й иньшими східно-європейськими народами й служила для них посередницею в зносинах з каліфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволзьких Болгар.

Ще важнійше культурне значіння мала Хозарська держава, як забороло східної Європи проти азийських орд. Ми маємо докладніші відомости про се тільки з X в., але вони кидають світло взагалі на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити з-за Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід європейських пиратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспійські береги²⁾. В тім удержанню спокою був економічний інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспійські землі та вибирала доходи з торгівлі сих земель. Тоді, в X в., Хозарія була вже на стільки слаба, що не заввіди могла служити таким заборолом для сих розбійничих обосторонніх походів; але в VIII — IX в. була вона сильніша, й значіння її в сім удежанню спокою й опції торгівлі було більше.

На жаль, маємо дуже бідні відомости про сю цікаву боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половині VI в. опанувала була прикаспійські землі, очевидно, незабаром втратила свою силу на заході. Натомість в IX в. починають натискати на Хозарів Угри і Печеніги. В арабських джерелах є звістки що в середині IX в. на Хозар так сильно натиснули турецькі орди, що вони просили помочи у Арабів³⁾. В кінці IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенігами, перепустили сю орду в Європу⁴⁾, і дальша східня політика їх лежить в здержуванню орди Узів.

¹⁾ У Гаркави Сказанія с. 129 — 130 і 220, пор. каталюг епархій де-Боора, де виступає єпископ ó 'Αστύλ — правдоподібно Итіль.

²⁾ У Гаркави ор. с. с. 131, Каган Йосиф — Евр. биб. с. 160 — 1. Аналіз звісток у Маркварта с. 337 — 341.

³⁾ Ібн-ель-Асір у Григорьєва с. 58.

⁴⁾ Константин Порфир. De admin. imp. с. 37. Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілці з Узами, прогнали Печенігів в Європу.

Взагалі почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся й упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, Хозари тоді мали проти себе з полудня кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, а заходу Печенігів¹⁾. Візантія зміцнила своє становище в Криму і обмежила хозарські впливи з цього боку, а на Дніпрі формуєть ся Руська держава, що не тільки забирає словянські народи з під зверхности Хозарів, але й нищить їх державу своїми походами. Симптомом упадка Хозарської держави уже з IX в., крім згаданої звістки Арабів про їх безрадність в боротьбі з Турками, служить звістний епізод з побудованнем Саркела на Дону за цісаря Теофіла, переказаний у Константина Порф. Як ні толкувати сей, в подробицях досить загадковий епізод (чи так, що ту кріпость поставили Греки з власної ініціативи, як забороло для своїх кримських земель против Хозар²⁾, чи дійсно — як оповідає Константин, зробили вони се на прошенне своїх союзників Хозарів і для їх оборони), — в кождім разі сей факт показує, що тоді, в 1-ій пол. IX в. Хозари вже сильно підупали. Коли кріпость ставила ся для оборони Хозарів, як категорично каже Константин, то таким небезпечним сусідом Хозарів від заходу були тоді Угри³⁾, а може вже й Русь починала непокоїти Хозарію, і поставлений на Дону Саркел міг мати спеціальною метою. — заступити їй дорогу з Дону на Волгу та на Каспійське море⁴⁾: як раз сї походи страшенно нищили Хозарію

1) De adm. 10—12.

2) Таку гадку висловив Успенский, переносючи заразом сей епізод 1-ої полов. IX на початок X в. (Византійські владїння на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв., Кіевская Старина 1889, V). Хоч оброблена ним дуже делікатно, ся гадка лишаєть ся все таки лише гіпотезою супроти категоричних свідощв Константина, що до фактичної вірности незбитих. Полеміка Успенского з Васілевским в сій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Див. іще Ламанского Житіє св. Кирилла — Ж. М. Н. П. 1903, VI с. 353—4.

3) Пор. арабську звістку (IX в.): „Кажуть, що давнїйшими часами Хозари, боячи ся Мадярів та иньших сусідніх народів, копали рови на оборону“ (Извѣстія ибн-Даста с. 27).

4) Як місце Саркела вказують на городище на лівім боці Дону, на грунтах с. Цимлянської, де розкопки показали слїди мурів з цегли, фрагменти византійських кольон (може церкви), хрести і монети византійські і руські. Див. В. Сизовъ Раскопки близъ Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съѣзда т. IV; Поповъ Гдѣ была хозарская крѣпость Саркель — Труды IX археол. зїзда т. I і тамже т. II с. 102 — дискусія; Звѣревъ Матеріали по археол. Дона (Памят. кн. Воронеж. губ. 1894). Ласкинъ Сочиненія Константина Багрянороднаго с. 223 і далі. Вестбергъ ор. с. розд. 4 і Маркварт гл. I (инакші гадки).

в X в. і вкінці привели до останнього удару за Святослава, що звів до марних останків колишню славу хозарську державу.

Крім ворогів сторонніх на ослаблення Хозарів в X в. вплинула якась внутрішня боротьба, звісна нам з короткої згадки у Константина Порфир.: по його словам, між Хозарами десь при кінці IX в. настала внутрішня війна і побита партія вийшла й прилучилась до Угрів¹⁾.

Я вже згадав, що в листі кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягаєть ся до Угрів; звістка ся в кождім разі правдоподібна, і може не без впливу хозарського натиску західня частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів. Тепер знаємо зовсім певно, що в Уграх, або Мадярах, як вони себе зуть, маємо нарід фінського кореня, найбільше зближений до теперішніх зауральських Вогулів і Остяків (західні сусіди — Зиряне й Вотяки досі зуть сї народи Jögga)²⁾. Але як показує мова, сей фінський елемент підпав значним впливам турецьких елементів, що могло стати ся чи то через звосини або мішанне, чи то через завойованне. Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми й прилученне до них певної части Хозар; могло бути й більше таких фактів примішування до угорської орди елементів турецьких або пановання над нею Турків³⁾.

Нема ніяких певних відомостей проте, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і пустили ся в мандрівку на захід³⁾. Константин Порфи-

¹⁾ De adm. 39.

²⁾ Вінклер у своїй статі на підставі язикових явищ уставляє такий ряд впливів, яким підпадала фінська основа Угрів: турецький, монгольський, дравідійський, іранський, кавказький. Дравідійські впливи, коли-б на них здатись, вказували-б на глубокий Іран, кавказькі — на краї прикавказькі, як на етапи сеї міграції. Побут угорської орди в кавказьких краях доказує Зічі також і археологічними вказівками.

³⁾ З літератури початків Угрів і їх міграції занотую дещо для нас цікавіше: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, йогож Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881). Vambery Ursprung von Magyaren і критику Hunfalvy: Vambery's Ursprung der Magyaren, 1883. Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881, Géza Kuun Relationum Hungarorum cum oriente historia antiquissima, 1895. E. Zichy La migration de la race hongroise, другий титул: Voyages au Caucase et en Asie, 1897. Westberg Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Bulletin de l'Académie de Spbg., V серія, XI, 1899, розд.: Magyaren). I. Hampel A honfoglalási kor hazai emelékei, 1900 (пам'ятки з часів як Мадяри осідали на нижнім Дунаю—реф. в Věstnik Slov. Fil. a Star. I). H. Winkler Das Finenthum der Magyaren (Zeitschrift für Ethnologie, 1901). Маркварт op. c., passim. Мункачі в Ethnographia 1904. Lüttich Ungarnzüge in Europa im 10 Jhrh, 1910.

рородний¹⁾ — одиноке більш певне джерело про угорську міграцію²⁾, оповідає, що „Турки“ (як він зве Мадяр) за давніх часів сиділи коло Хозар, під їх зверхністю; той край звав ся Лебедією, по імені головного угорського „воеводи“ (βοεβόδου), і був на ріці Χιθμας инакше Χιγγολοβς. Під натиском Печенігів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім емігрувала на середній Дунай. Але при тім виходить, що Угри сиділи коло Хозар тільки три роки; Печеніги прийшли в Европу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середній Дунай. Таким чином сей цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібно як у Аварів. Се само по собі досить сумнівне і будило різні підозріння що до своєї достовірности. Тепер же не може вже бути ніякої непевности в нім, що угорська мандрівка з над-Уралу над Дунай в дійсности розтягнула ся на довгий час, що найменше яке столітє. Против пізнійшої звістки Константина маємо сучасні арабські відомости. Ряд арабських письменників переказують нам звістки про Угрів з часів їх мандрівки, і йдуть сї звістки, очевидно, з джерела середини IX в., або другої чверти його; Угри тоді сиділи в чорноморських або прикавказьких степах і були звісні як воевнича, розбійнича орда, що сильно докучала своїм сусідам³⁾. З огляду на се мандрівку Угрів з-за Волги приходить ся посунути назад против Константинової дати дуже значно, принаймні на початки

¹⁾ De adm. 38.

²⁾ Оповідання угорського Аноніма — нотаря кор. Белі зовсім страшило кредит в науці.

³⁾ Вперше сї звістки опубліковано з ібн-Русте, письменника X в., але тоді не було відгадано їх походження; аж пізнійше, коли прибули аналогічні звістки у аль-Бекрі, і особливо у Кардізі, видані Бартольдом в 1897 р., стало вяснять ся, що маємо перед собою звістки з середини чи навіть першої половини IX в. Здогадують ся, що джерелом їх були географічно-політична праця про Римську (візантійську) державу і сусідні варварські краї Мусліма абу-Джармі — до нас вона не дійшла, але з неї користав і Джайгані, і географи X віку. Маркварт дає таку табличку сих географічних праць:

abu-Джармі

Джайгані

Ібн-Русте

N

Бекрі

N

Мухамед-і-Ауфі

трактат вид.
Туманским

Кардізі

Про особу Джармі і його писання деякі відомости подає Масуді — див. витяги у Васильєва Візантія и Араби при амор. династії, дод. с. 73.

IX в. З тим набирають вірогідности й різні звістки про Угрів на західніх границях в другій половині IX в. Очевидно, Константин в своїм оповіданню збив до купи факти з довшого часу¹⁾.

Що до місць, де Угри, по словам Константина, перебували в сій міграції, то Лебедию зовсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном (Χιγγυλοός тоді міг би бути Орелею, „стоже Русь зоветь Уголь“)²⁾, але все се зовсім гіпотетичне. „Ателькузу“ ж безперечно означає край на лівім боці Дунаю (від Дунаю до Дністра чи аж до Дніпра — сього не можна знати). Саме слово толкують як „річка Кузу“, край над Кузу. Се була вже остання станція Угрів по дорозі до середнодунайських країв. Перед тим по словам арабського джерела вони сиділи над „двома ріками, що течуть в Римське (Чорне) море“, в сусідстві Кавказьких гір, мабуть над Азовським морем (коло Кубани або Дону). Весь сей час вони пробували таким чином в безпосереднім сусідстві наших племен³⁾; але се сусідство Угрів, по словам арабського джерела, для наших племен було дуже гірке і мусіло прикро відбити ся на чорноморській колонізації. „Вони панують над всіми сусідніми Слов'янами, обтяжають їх тяжкою даниною і поводять ся з ними як з своїми невольниками. „Вони неустанно нападають на Слов'ян“. „Воюючи Слов'ян, вони забирають у них невольників та відводять їх берегом морським до одної з пристаней римських, що зветь ся Καρχη (мабуть Керч). Греки виходять їм на зустріч, Мадяри заводять торг з ними, віддають їм своїх невольників, а за те дістають грецькі наволоки, кольористі коври й інші грецькі товари“⁴⁾. Наша Повість, знаючи про перехід Угрів, нічого не ка-

¹⁾ Оден з новітніх мадярських істориків Marczali (у Szilagyi A magyar nemzet története I с. 20 і далі), найдалі відходячи від Константинового оповідання, припускає, що Угри вже коло 700 р. прийшли до Лебедії, пробули там довше як століте, і в Ателькузу сиділи довший час.

²⁾ Іпат. с. 427. У великім разі не Ігулуом, як думають звичайно.

³⁾ Про сліди старого житя з Слов'янами в мадярській мові і походження їх В. Munkácsi Die Anfänge der ungarisch-slavischen Berührung (Die Donauländer, 2, 1899), статі Амбота, цитовані вище, с. 224 і полеміка Меліча против них в Archiv XXXI, також статя Janko про руські терміни в угорським рибальстві — M. N. Múzume nápr. oszt. Ertesítője 1900 — реф. в Věstník Sl. Star. IV с. 51.

⁴⁾ Извѣстія ибн-Даста с. 27, Бартольда Отчетъ с. 122 (Записи академія VIII. I), Извѣстія аль Бекри с. 63; про сї звістки Вестберг Beiträge с. 214 і Къ анализу с. 20, Маркварт Streifzüge с. 27 й ин. Про угорські походи на чорноморським побережі в 860-х рр. также в житті Константина-Кирила. Καρχη толкують ще я Тмуторокань, Каркіну і т. п. Против Керчи підносять те, що в IX в. вона не належала до Греків; але можлива тут деяка недокладність у Араба, а можливі й різні політичні зміни в Керчи, нам незвісні.

же за якое „примучуваннє“ від них. Вона говорить тільки про один епізод, що якась ватага угорська йшла попри Київ, але й се оповіданнє виглядає на книжне обясненнє того, як завилось урочище Угорське в Києві¹⁾. Наш книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів і знавши якусь пам'ять про них в традиції, очевидно нічого не чув і не умів нічого сказати про якусь біду від них, як розказав про Аварів. Біда дотикала більш полудневої колонізації, що мало інтересувала Київ, хоч без сумніву дуже сильно відбила на тутешнім українським життю.

Побут Угрів в наших степах закінчив ся в 890-х роках. З своїх становищ над долішнім Дунаєм Угри на заклик Візантії взяли участь у війні Греків з Болгарами; але Болгари напустили на них Печенігів, і попавши між два огні, Угри пустили ся в гору Дунаєм — на колишні кочовища Гунів і Аварів, і тут осіли. Тим закінчила ся їх мандрівка.

Мандрівка Угрів та їх пустошення серед чорноморської колонізації були предтечею далеко грізнішого для неї походу. Вже в середині IX в. сильно налягали на Хозар Печеніги. Хозари заступали їм дорогу на захід, тим часом зі сходу тиснули Печеніги Узи (Турки наших літописей), а за ними ще сильніша орда Кіпчаків — Половців. По

¹⁾ „Идоша Угре мимо Києвъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци“, каже Повість — Іпат. с. 14. Уграм, розумієть ся, не дорога було йти коло Києва, могла хіба якась ватага заблукати, але й се робить непевним та обставина, що літописець тим угорським походом хоче обяснити назву київського урочища. Отже сей похід непевний і трудно з того вимірювати якийсь напад Угрів на Київ, як робить і тепер Літїх (кладучи його на р. 862). Натомість сї угорські вежі виглядають як реальна народня згадка про Угрів. Цікаво, що вчисляючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенігів: „По сихъ бо (Обрах) придоша Печенизѣ, и пакы идоша Угри Чернии мимо Києвъ“ (с. 7), хоч в дальшій оповіданню Угри випережають Печенігів, бо приходять ще за Олега, а Печеніги аж за Ігора. Се переставленнє Печенігів перед Уграми свідчить, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слід і злив ся з печенізьким. В обох разях прихід Угрів датуєть ся на основі чужих джерел, і сї дати не мають значіння для історії Руси. Прихід Угрів оповідаєть ся в звязку з історією проповіді Кирила і Методія та з завойованнем Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Грепами і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив Шахматов (Хронологія древн. рус. лѣтоп. сводовъ (Ж. М. Н. П., 1897, IV), з життя Кирила й Методія. В усякім разі вона не відповідає хронології угорського походу.

словам Константина Порфирородного, Печеніги тоді сиділи між Волгою і Уралом. Хозари, не витримавши натиску Печенігів, нарешті перепустили їх; се мусліо статись не пізнійше 70—80 рр. IX в.¹⁾ Перепущена за Волгу, Печенізька орда упала на Угрів і погнала з їх кочовищ. Розбиті Угри рушили на схід, і Печеніги, ступаючи по пятам їх, вже на початку 890-х років зявили ся над нижнім Дунаєм, там винищали кочовища Угрів і тим примусили їх перейти в середно-дунайські краї²⁾.

Печенізький перехід зза Волги над Дунай виглядає як дуже скорий, справжній степовий оркан, щось подібне до аварського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як Авари, а зістались в наших степах.

Своїми ордами вони розкинулись на цілій просторони від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенізька земля“ (Πατζμαχια) по оповіданням Візантійців простягаєть ся „від нижньої частини Дуная, насупроти Дистри (Силістрії) до хозарського замку Саркел“ (на Дону)³⁾ Константин оповідає, що з восьми колін, з котрих складалась Печенізька орда, чотири кочували на схід від Дніпра, чотири — між Дунаєм і Дніпром. По його звісткам два печенізькі коліна займали західній край степів, над Дунаєм, одно „в сусідстві Руси“ — Поляни, друге в сусідстві Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром. День дороги мав ділити сї печенізькі кочовища від русько-словянської поза-степової колонізації. За Дніпром печенізькі кочовища притикали на сході до земель Хозарів і Алянів, на полудні — до кримських володінь Візантії⁴⁾. Місця Печенігів за Волгою зайняли Узи-Торки.

¹⁾ Константин каже (De adm. 37), що те стало ся тому п'ятдесят або п'ятдесят п'ять літ, а що ся частина укладась коло 950-го р. (в 951—2, як виводить Вугу) то Печеніги мали б перейти Волгу в останніх роках IX в. В дійсности Печеніги мусліи перейти Волгу скорше.

²⁾ Про сей епізод і його суперечну хронологію див. у Грота оп. с. гл. V, Голубовского Печеніги гл. III, Маркварта с. 519 і далі, Вугу § 13. Наша Повість дає для приходу Печенігів дату 6423, себ то 915: „придоша Печенізи первое на Рускую землю и створше миръ съ Игорем, идоша къ Дунаю“. Але по правдоподібному обясненню Шахматова (Хронологія с. 473), літонисець вивомбінував її з оповідання Амартола про участь Печенігів в грецько-болгарській війні 914 р., що слідом і переказує: Мусів міркувати таким чином, що як Печеніги ходили на Дунай, то мусили йти через „Рускую землю“, а коли при тім не звісно про війну їх з Игорем, то очевидно „створивше миръ“.

³⁾ De admin. imp. с. 42; про сю главу див. гадки в розвідці Успенского: Візантійськія владдїя на сѣв. березу Чернаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (він уважає се реляцією з початку X в.) і Вугу The treatise de administrando imperio—Byz. Zeitschr, 1906 § 14.

⁴⁾ De adm. с. 37.

Спільне пожитє з численною, дуже воевничою й хижою Печенізькою ордою для словянської степової людности було занадто тяжким. Зворохоблена вже перед тими угорськими погромами, вона тепер починає рішучо кидати небезпечні місця і в великих масах мандрує в спокійніші краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: не згадавши ні словом про спустошення угорські, наша літопись про Печенігів починає говорити аж тоді, як вони своїми нападами стали спустошити околиці Київа, а се стало ся вже в другій половині X в. Одинока подробиця з степового житя, яку переказують нам джерела — се трудности, які робили Печеніги на степових шляхах. В оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київа Дніпром і морем до Царгорода в першій половині X в., бачимо, що сї каравани мусїли ходити оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морськїм побережю вистерігали їх Печеніги¹⁾. Кн. Святослав і загинув в степах від Печенігів, що стерегли його коло порогів, прочувши про його богату здобич, і переловили в дорозі до Київа. Всю иньшу обстанову тодішнього житя в степах і на степовім пограничю можемо доповнити хїба з пізнійших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що мусїли жити в вічнім страху, на воевній нозі; під час нападів забиранне в неволю великих мас невольників, що продавались в кримських портах на роботу в далекі краї, й вирізуванне всіх нездалих до роботи, до продажі; нищенне осад; в результаті — утеча людности й запустінне цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського житя відділяло сї степові тучі IX — X вв. від трівожливої епохи розселення. Часи розселення у полудневих українських осадників виробили були ворохобний і воевничий характер, тоді вони могли охоче ставати спільниками розбійничих походів Гунів та Болгар; за два віки спокійнішого житя вони відстали від того, і переважна маса не мирилась з таким трівожним пожитєм та вибрала ся з степів.

Ми бачимо тільки результати сього всього, та й то подекуди значно пізнійше, коли вже місце Печенігів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького пожитя взагалі, протягом X (почасти IX-го) і майже цілого XI віку.

Вже говорячи про колонізацію Уличів та Тиверців (в етнографічнім огляді), „Повість“ оповідає про неї в минулім часі: „свѣдяху по Бугу и по Днѣвиру (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаеви“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досї існують („суть города ихъ и до сего дне“), і тим виразнійше відтїнює, що

¹⁾ De adm. с. 9.

сама колонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої колонізації, сього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведено звістку новгородської редакції Повісти про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Бог в першій половині X в. і вказано, що й сей перехід став ся, по всякій імовірности, під впливом печенізького натиску. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської української людности з степів на північ. Але тягнув ся сей процес довго, степи пустіли поволі, степенуючись від більше небезпечних околиць до менше загрожених. По перших, сильнійших міграціях, викликаних першими грізнійшими катастрофами, сей відлив руської людности тягнув ся мабуть не одну сотню літ, і останки степової людности могли ще мандрувати звідси і в XI—XII в.

Уличі переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сім напрямі мусіла взагалі уступати степова людність. На півночі вона приливала до готової вже колонізації, помножала її людність і причиняла ся до відпливу її далі на північ; одним з результатів сього відворотного руху треба прийняти розвій колонізації лісових і багнистих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заході лежали ще слабо колонізовані, теж занедбані в перших початках гірські околиці Карпатів; на їх колонізацію витиснення українських осадників з-над моря мусіло мати теж рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди — в карпатські й закарпатські краї, пішла подністрянська, тиверська й дулібсько-улицька людність¹⁾. На сей час можна класти зміцнення колонізації карпатської Русі взагалі.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусів мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скупих вказівок, як на правім. Можемо тільки з одного боку (на підставі чужоземних відомостей) констатувати залюднення Подоня, мабуть до самого Азовського моря, перед приходом Угрів і Печенігів, а з другого боку описи походів на Половців на початку XII в. показують вже сильне спустінне степів на полудень за Посулем, так що там зістались тільки слабі останки колишньої української людности. До XII віку степи взагалі спустіли вже так сильно, що треба аж вилловлювати натяки на існування там останків словянської людности. Лівобічна людність мусіла відти відступати переважно теж на північ, чи скорше на північний захід. Подібно як колонізаційний потік в Подоне при першій розселенню ішов з середнього По-

¹⁾ Пор. Барсов² с. 100, Потканський Lachowie с. 196 (гадка тут вилловлена не зовсім зручно).

Дніпрова в полуднево-східнім напрямі, так і відлив з Подоня й Азовського поморя, по старим торговельним дорогам, мусів піти на північний захід, головню на Подніпрове, особливо лівобічне (по части може і на правобічне — з країв нижнього Дніпра) ¹⁾.

Про боротьбу чорноморської Русі з Печенігами Повість нічого не каже нам. Не знаємо й того, чи робили київські князі які небудь заходи для оборони степової людности, що вже стояла в більш або менш тісній залежності від Київа. Одинокя ляконіча згадка Повісти під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами ²⁾. Більше займатись Печенігами літопись наша починає з того часу, як вони в другій половині X в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Придоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую земли“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний літописцеви традицією ³⁾. Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою („бещисленое множество“) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважались іти під Київ. Аж вість, що Київ на другий день має піддати ся Печенігам, і страх кари від Святослава примусили їх іти на поміч Киянам. Та й тоді тільки припадок, як оповідає Повість, виратував Київ: Печеніги прийняли сих Задніпрянців за військо Святослава й забрались.

В дійсности сю облогу самого Київа мусіли випередити менш голосні напади Печенігів, шарпанина Полянської землі й київської околиці. Тільки вони не заціліли в народній традиції, записаній літописцем. Взагалі він переповідає тільки ті епізоди з печенізької біди, що звязані були з якимись народніми переказами або місцевими пам'ятками: така історія про нахід Печенігів на задніпранські околиці,

---

¹⁾ Тому трудно прийняти гадку Шахматова (Къ вопросу о происх. рус. народностей с. 13—4, почасти і в новійшій: Юж. поселения Вятичей), що подонська людність (котру він уважав за Сіверян, потім за Вятичів), відливаючи на північ, масами колонізувала землі по Оці. Йому на се не вдало ся дати ніяких важних доказів, і така колонізація просто і виключно на північ досить неправдоподібна.

²⁾ Іпат. с. 26.

³⁾ В Повісти є два такі перші походи Печенігів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (один з кодексів — Хлебніковскій завважив сю суперечність і поправив під 968 роком „пѣрвое на „второе“). Се могло зявитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізнійший редактор викомбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давнійший прихід, як „первий“, че поправивши пізнійшого.

„по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.), звязана з легендою про побіду руського хлопця над Печенігом і з іменем Переяслава, заснованого там де той хлопець „перевя славу“ у Печеніжина. Епізод 996 р. звязаний з церквою Преображення в Василеві, бо коли Печеніги прийшли під Василів і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховав ся під мостом, він обіцяв поставити церкву за своє тодішнє спасення і поставив справді церкву Преображення. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (з циклу оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, переконавши, що вони з землі дістають кисіль, і тим примусили їх кинути облогу. Нарешті останній печенізький похід за Володимира звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його життя.

Та нам від цих випадкових епізодів цікавіші ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль він каже, що з Печенігами була повсечасна боротьба: „бѣ бо рать бес престопа“, і Володимир ходив в північні волости збирати війська на війну з ними („по вѣрхние воѣ“ — тут про верх Дніпра, взагалі північні волости)¹⁾. Оповідючи про те, як Володимир будував „гради“ навколо Київa і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусіли добре запам'ятати в народі), літописець поясняє також: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“²⁾. Сі по дорозі кинені уваги власне розкривають перед нами тодішні обставини, коли Печеніги, опанувавши степи та розігнавши з них переважну масу української людности, в другій половині й особливо — в останній чверті X та на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невнищені ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київa. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюя ся с ними и одоляя имъ“³⁾, але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новообудованих міст — кріпостей в околиці Київa; знов приходилось для залоги стягати („нарубати“) заможнійших людей з північних земель: „отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятичъ, и отъ сих насели грады“⁴⁾. Очевидно, околиці Київa пустіли дуже швидко.

¹⁾ Іпат. с. 87.

²⁾ Іпат. с. 83.

³⁾ І. с.

⁴⁾ Іпат. с. 83. Варіант: „и отъ всѣхъ градъ“ (1 Новгородська літоп. с. 65).

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверти X. в.; над Дніпром, що забезпечав зносини з Києвом і північними землями, українська людність могла взагалі держатись довше. З оповідання Константина про українське пограниччя з Печенігами виходило-б, що в першій половині X. в. відкриті Уличами „руські“, себ то полянські осади над Дніпром що досить далеко простягались в степ. Поодинокі замки могли держатись і по Роси. Але Поросс загалом при кінці X. в. було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожалував праці укріпляти й боронити його від Печенігів, а заходився коло будови замків в ближших околицях Київа по Стугні й Ірпеню. Про сю лінію укріплень літопись каже виразно; про укріплення Білгорода на Ірпеню вона згадує під 992 р.: „Володимерь заложи градъ Бѣль и наруби въ нь отъ инѣхъ градъ, и много людей сведе в онь, бѣ бо любя городъ ось“; місто певно було тут і давнійше, тепер тільки укріплено його, розуміється — в звязку в цілою системою кріпостей для оборони від Печенігів¹⁾.

Ще більш зложеною і сильнішою системою кріпостей — бодай судячи з слів літописи, вивів Володимир на лівім боці Дніпра: „И рече Володимерь: се не добро естъ — мало городовъ около Кыєва. И нача ставити города по Деснѣ, и по Устры (Острі), по Трубешеви (Трубежу), и по Сулѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, лівий бік Дніпра взагалі ще більше підлягав печенізьким нападам.

Як бачимо, тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулі, по Трубежу, по Сейму. Лінію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегічних тільки причин: для утруднення доступу до Переяслава, одного з важніших політичних і торговельних центрів, і до самого Київа. Але кольонізація Посуля мабуть була тоді вже в однаковім стані з Пороссом; принаймі в оповіданні про переяславського отрока бачимо, що Печеніги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границі служили лінії валів і ровів; звістний місіонер Брунон, бувши в Київі за Володимира, оповідає, як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенігів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю „огорожу“, з проробленими в ній ворітьми, бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів. Такі-ж вали маємо коло Переяслава. В літописи вали коло Стугни (на правім боці) і вали перея-

¹⁾ Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка Бережкова в Чтеніях київського історичного товариства т. II.

славські згадують ся принагідно при кінці XI в. ¹⁾). Не згадують ся ніде більш полудневі лінії валів що маємо по Росі і по Сулі. Вони можуть бути фортифікаціями пізнійших часів (XI в.) ²⁾).

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильніше залюдненої території, не знищеної хвилями турецького потоку припадає більш менш на границю лісової полоси. Се не припадково; очевидно, лісовий край давав захист людності від нападів кочовників. Дійсно слідячи за пізнійшими нападами Половців (нам більше відомими), бачимо, що вони дуже рідко майже, ніколи не забирались в лісові краї Деревлян або Дулібів, головню крутились в сусідній з незахищеним Поросєм околиці Київ, а ще більше в Переяславщині, що лежала вповні поза границею лісової країни. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

Одначе покинена київськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустіла зовсім одразу. Я казав уже що вона мусіла пустіти поволі, довгим рядом десятиліть. Навіть в XI — XII — XIII в., по всіх степових бурях і перемінах, які переживала полуднева границя хліборобської осілої колонізації, то відступаючи на північ під натиском степу і чекаючи спокійніших і вигіднійших часів, аби знову посуватись на полудень, то посуваючись дійсно при кождім поліпшенню обставин, — навіть, кажу, по тих всіх перемінах, в таких пізніх часах знаходимо в степах значні останки слов'янської колонізації. В другій половині X або першій пол. XI віку сї останки мусіли бути далеко значнійші. Ми бачимо в XII — XIII в. досить численну степову українську людиність — Бродників, що в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих степах. Бачимо подунайських Берладників, промисловців і пиратів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа, та галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю. Бачимо такі міста як Одешє на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Київ, або Руський порт на устю Дона. Тмуторокань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за половецьким морем.

¹⁾ Іпат. с. 153, 158 і 159.

²⁾ Про вали правобічні й лівобічні див. Максимовича Собрание сочиненій II с. 240; Антоновичъ Змієвы валы в предѣлахъ Киевской земли (К. Старина 1884, III) і йогож Археологическая карта Киевской губ. с. 133 і далі, В. Ляскоронскій Городища, курганы и длинныя валы въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда т. I), його ж Городища, курганы и длинныя (змієвы) валы по теченію рр. Псла и Ворсклы (Труды XIII съѣзда т. I).

В самім степу, здасть ся, заціліли деякі осади. Всі отакі останки в перших часах по приході Печенігів мусіли бути ще значнійші.

Літописець, оповідаючи про колишнє множество Уличів і Типорців, каже, що міста їх існують і доси (в другій половині XI в.). Одна з її редакцій має варіант: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що були тільки спустілі городища. Дійсно, Константин Порфіроподний теж згадує спустілі замки (*ερημωχαστρα*) між Дніпром і Дунаєм¹⁾). Але у редактора Повісти ледви можна припустити такий археологічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожніми городищами, і пригадуючи Олеше, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках вони довго могли держатись, та і в степах взагалі певно ще довго по приході Печенігів зіставались значнійші маси людности. Вона по части далі відступала поволі з степів на північ, по части приладжувалась до спільного життя з кочовниками в степах і верталась більш менш до того воєвничого, напів кочового способу життя, з яким виступали перед нами в часи свого *Sturm und Drang*-періоду їх предки, чорноморські Словяне, товариші походів Гунів та Болгарів в IV — VI в.²⁾

---

¹⁾ De adm. с. 37.

²⁾ Про українську людність в степах в XI—XIII в. див. т. II гл. 7.

Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нїм.

Переходячи тепер до вяснення культури й побуту українських племен в часах розселення, спинимо ся перед усім на тих джерелах які вясняють нам сой побут в найдавніші часи — передісторичні і на початках історичного істновання. Масмо кілька родів таких джерел, що можуть себе посполу доповняти і контролювати, а в сумі — дати нам досить докладний образ їх житя.

Передо всім мова. Порівняна словянська лінгвістика відкриває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток прасловянства ще перед розселенням і остаточним відокремленням поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в яким наші племена виступали на своїх займанщинах, на теперішній території, по своїм відокремленню¹⁾). Очевидно, що́ було загальним

---

¹⁾ Хоч лінгвістичні досліди досі грають першу ролю в сій справі, але лишаютъ ще багато бажати. По коротких екскурсах в загальних працях, як Ягіча *Historija knježvosti naroda hrvatskoga i srbskoga* і особливо Воцеля *Pravěk země české*, прийшов просторий розділ в праці Крега *Einleitung*² с. 108. — 183, спеціальна (не скінчена) праця Будиловича (Первобытныя Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по данымъ лексикальнымъ. Исслѣдованія въ области лингвистической палеонтологіи Славянъ, ч. I. вип. 1 і 2, К. 1878 — , ч. II в. 1, К. 1881) і монографія про словянську флору — *Šulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a narose Hrvatah* (*Rad jug. akad.*, т. 39). Праця Будиловича була неприязливо оцінена критикою, хоч дає богатий запас матеріалу. Креку О. Шрадер (*Sprachvergleichung*² с. 84) закидав теж „занадто високу гадку про прасловянську культуру“. Але з другого боку й німецькі дослідники культури часто знижали занадто рівень словянської культури, толкуючи язикові подібности як словянські запозичення з німецького. Се треба сказаги й про новіші досліди над спільними словами у Словян і Германців: G. Uhlenbeck *Die germanischen Wörter im Altslavischen* (*Archiv für Sl. Philologie* XV). H. Hirt *Zu den germanischen Lehnwörtern*

культурним добутком всього Словянства взагалі, то було добутком і наших племен з окрема. Розуміть ся, потрібне обережне відокремлення нових назв, перейнятих словянськими народами вже пізнішими часами з спільного джерела. В деяких випадках така непевність лишається; там де я не був зовсім певний, уживаю я замість назв: прасловянський, пра-європейський, слова: загально-словянський, загально-європейський¹⁾

Друге джерело — археологічний матеріал. Там де можна напевно прийняти, що знахідки належать до наших племен, вони ілюструють культуру їх в часах перед тим, як запановало у них християнство, і з сього погляду особливо важні великі групи розкопок, одна на території Деревлян, друга з південної Волини, третя з території Сіверян²⁾. Остання має і дати — в виді монет IX — X в.

im Slavischen und Baltischen (Paul u. Braune Beiträge zur Gesch. d. deutsch. Spr. XXIII). R. Loewé Altgermanische Elemente der Balkansprachen (Ztschr. f. vergl. Sprachforschung XXXIX, 1903). Peisker Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren u. Germanen, 1905. Не свободні від сього і такі незвичайно цінні для студіювання давнього побуту загальні праці як Hehn Kulturpflanzen und Haustiere, O. Schrader Sprachvergleichung und Urgeschichte, Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde. Словянські лінгвісти, протестуючи против надуживань теорії запозичень, самі часто ідуть сею протопанною стежкою — див. нпр. Brückner Cywilizacja i język 1901, с. 30 і замітки до його власних лінгвістичних обясень у Ягіча в Archiv XXIII с. 536 — 7. Інтересну пробу вказати на відворотну течію з словянських мов в німецькі дав Шрадер в I. F. XVII: Slavische oder durch Slaven vermittelte Lehnwörter im älteren Deutsch.

¹⁾ З словянських праць про лязкові запозичення — се незвичайно важне для культурно-історичних дослідів явище, назву давнішу роботу Мікльосіча Die Fremdenwörter in den slavischen Sprachen, поправки до нього Matzenauer Cizl slova ve slovanskych řečech, С. Станоевича Гипотеза о славянскихъ заимствованныхъ словахъ изъ германскаго (Сборникъ статей посвященныхъ О. О. Фортунатову, 1902 — про хронологію й історичну обстанову словянських запозичень з германських мов). K. Štrelkeř Zur slavischen Lehnwörterkunde (Denkschriften der Wiener Akademie L, 1904). O. Schrader Die germanische Bestandteile des russischen Wortschatzes (Wiss. Beihefte zur Ztschr. d. allg. deut. Sprachvereines, серія IV ч. 23). Janko O stycich starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hlediska jazykospytného — Věstnik česke akademie, 1908 і числені рецензії праці Пайскера; див. про сю полеміку мою статью в Записках львівських т. 103: Нові конструкції початків словянського і українсько-руського життя.

²⁾ Антонович Роскопки въ странѣ Деревлянъ, 1893 (Матеріали по археології Россіи № 11). Гамченко Житомирській могильникъ, Житомир, 1888, його-ж: Древній поселокъ въ ур. Стуга (Чтенія київські т.

Для ранішого часу, з перед-розселення мали-б велике значінне розкопки похоронних піль з київської околиці, бо сю кольонізацію теж можна вважати словянською папевно; на жаль тільки розкопки сї видані дуже недокладно ¹).

Нарешті дають нам відомости історичні пам'ятки: з часів слов'янського розселення маємо ряд важних відомостей, переважно про чорноморських Слов'ян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від IX в. тубильні й чужі джерела дають нам багатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже різнородний і з різних часів ²).

XIII), мало дають його ж Раскопки в бассейні р. Случи (Труди XII съезда, т. I). Полуднева Волинь: Е. Мельникъ Раскопки в землі Лучань (Труди XII съезда), Антоновичъ Раскопки кургановъ в Западній Волині (ib.). Сіверщина: Самоквасовъ Сіверскіє кургани и їх значеніє для исторіи (Труди III съезда), і нове виданне його дневників: Могили Русской земли, 1908. Новіші розкопки з горішньої Ворскли (коло с. Ніцахи) — Е. Мельникъ, Раскопки кургановъ в Харьковской губ. (Труди XIII съезда, I).

¹) В. Хвойка Поля погребеній в середнемъ Подп'яровья — Записки рус. арх. общ. XII, 1901, предмети з сих розкопок — Древности Приднѣпровья, IV. Пор. вище с. 53—4.

²) В науковій літературі використувано головню історично-літературний матеріал. В своїй Історії Київщина, виданій в р. 1891, я старався дати начерк староруського побуту на підставі фактів історично-літературних і археологічних, і в де-котрих пізнійших київських монографіях поодиноких земель проявила ся така-ж тенденція. Поза тим рух на сім полі останніми часами досить слабкий. Археологічний матеріал, що зростає з року на рік, лишається дуже мало обробленим і не зведеним в систему. Загальний, але дуже коротенький і через те розуміється — побіжний образ східнословянської культури на підставі археологічного матеріалу дав пок. Антонович в виданню Б. Ханенка Древности Приднѣпровья кн. V п. т. „Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ“ (ст. 1 — 6). Інтересну тему порушив реферат предложений проф. Завитневичем на XIII археологічній зїзді — О культурномъ впливнн Византин на бытъ русскихъ Славянъ курганнаго періода; але те що він подав під сим титулом зовсім не цікаве (побіжний перегляд колекцій херсонського музею). Слабо йде і монографічне обробленне археологічного матеріалу. Взірці такого монографічного оброблення, дуже солідного, дав ще в 80-х рр. проф. Анучин — такі його реферати О древнемъ лукѣ и стрѣлахъ — в Трудахъ V археол. съезда, О вѣкоторыхъ формахъ древнерусскихъ мечей в Трудахъ VI съезда; але робота в тім напрямі не пішла. На XI зїзді предложив велику працю про східноєвропейську кераміку Городцов — Русская доисторическая керамика, Труды т. I, але за системативою, дуже нескладною, заведеною ним, годі в тім матеріалі зорієнтувати ся. Тим треба по части оправдати, що історична наука все ще не сходить з історично-літературного ґрунту, на яким досліджували

Починаємо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найлегшої для констатовання, і будемо виходити від вказівок лінгвістичних, в сфері матеріальної культури особливо інтересних.

Хліборобство в епоху розселення стає вже підставою хозяйства, тому треба від його зачати. Початки його сягають правдоподібно ще пра-індоєвропейських часів, хоч можна вказати тільки слабі сліди його в мові ¹⁾. Що в часах неолітичної культури хліборобство в східній Європі звістне, ми бачили теж. В крузі європейських мов для нього є вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у європейської групи Індоєвропейців досить розвинене хліборобство: що найменше три рода хліба — ячмінь, пшеницю й просо, терміни для оранки, сівби, жатви, мелення й відповідних прирядів ²⁾. Ще далі поступило воно в пізнійшій пожитю словянолитовської групи, і таким чином вже при своїм відокремленню словянська група мала значно розвинене хліборобське господарство. Краї

староруський побут старші історики в своїх курсах історії давньої Руси. З інших словянських племен — почав був виходити закросний на ширшу міру, хоч і досить механічно зроблений курс І. Смірнова *Очерк культуры истории южных славян* (1 частина вийшла осбно 1900 р. в Казани, далі друкували ся в Записках казанського університету); легковажачи лінгвістичний матеріал, він опирав ся окрім історичного матеріалу на фактах етнографії й фольклору, а також археології, хоч і не все зручно використовував їх. Для земель чеських виходять Піча: *Starožitnosti zeme Česke*, з III т. вона вступила в добу княжу (Čechy za doby knížecí, ч. I, 1909 (археологічний матеріал інтересний, історичне оброблене слабше).

¹⁾ Я буду уживати назви „пра-індоєвропейський“ для спільного побуту Індоєвропейців перед їх розділом, „праєвропейський“ — для культурних стадій спільних європейській частині Індоєвропейців (без східної, індо-іранської групи).

²⁾ Schrader *Realexicon* с. 8–10, *Sprachvergleichung* II с. 185 і далі. До історії хліборобства див. вказану вище, на с. 39 літературу загальноіндо-європейської культури, де за прикладом О. Шрадера все ширше втягає ся для висвітлення індоєвропейської культури поруч лінгвістичного й літературного також і археологічний та етнологічний матеріал; в сім напрямі пішов в своїх численних студиях, зведених недавно в загальний курс, проф. Гірт і ряд спеціальніших праць, які будемо називати ще далі. Тут згадаю: *Bücher Der wirtschaftliche Urzustand*¹, 1897; *Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft*, 1896; *Höck Der gegenwärtige Stand unserer Kenntnis von der ursprünglichen Verbreitung der angebauten Nutzpflanzen* (*Geogr. Zeitschrift*, V); *Buschan Vorgeschichtliche Botanik der Kultur und Nutzpflanzen der alten Welt*, 1895; *Hahn Ursprungsgeschichte und Entstehungsweise des Ackerbaues* (*Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde*).

словянської правітчини, особливо полуднева її частина надавалась для нього дуже добре. Тож не дивувати ся, що хліборобство для Словян, судячи по лінгвістичним фактам, ще на правітчині стало переважним джерелом поживи. „Жито“ — прасловянське слово, що означає поживу (від сл. жити), служить zarazом загальним означенням хліборобських продуктів, як головного предмета поживи¹⁾; у різних словянських народів воно спеціалізується, прикладаючись до головного рода хліба: таким чином у нас і у західніх Словян воно означає *secale*, у полудневих — пшеницю (а у Рязя навіть кукурузу). На таке-ж значіння хліборобства як першого по значінню джерела поживи й достатку, вказують слова: збіже (українське й західно-словянське споріднене з біг, багатий), що означає в нашій мові і рухоме майно і хліб²⁾; літописне обиліє, що означає урожай хліба, хліб не зібраний (як в літописи) і багатство (у всіх словянських групах); борошно (старосл. брашньо), що значить в різних словянських діалектах то їжу взагалі (а навіть подекуди — майно) то спеціально муку.

Разом з загальними, пра-європейськими родами знаходимо прасловянські назви для отсіх родів збіжа: р'жъ (*secale*, прасловянську назву витиснуло, у нас спеціалізувавшись загальне жито), слово спільне всім північно-європейським племенам (литовське *gigys*, півн. німецьке *gigr*). Пшениця, від пхати — товкти, як і пшено, — товчене зерно³⁾ — одно з небогатых звязаних з хлібом слів, що сягають праїндоевропейських часів (санскр. *piśhi* — розбивати): поруч з ним стоїть не тривко в своїм значінню⁴⁾, але своїми ваганнями власне інтересне, бо може власне в тім дає себе знати його архаїчність, — старе праєвропейське *piro* (грець. *πυρός*, лит. *pi-gai* — пшениця). Ячмінь, ячмы (неясне слово). Пресо (слово неясне) і поруч нього иньша прасловянська назва проса — б'р'ъ: оден з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у індоєвропейців і у Турків), сей рід збіжа мав, видно, важне значіння і в словянським господарстві, бо крім сих двох назв маємо прасловянську назву ще й для товченого проса — ньшено. Нарешті —

1) Паралелі до сього факту див. у Шрадера *Sprachvergleichung*² с. 458.

2) Широке значіння слова „збіже“ в нашій мові, думаю, доводить найліпше, що воно не перейняте з польського, як думав Будилевич I. 95.

3) Як *triticum* від *terere*.

4) Воно значить *fag*, *milium*, *triticum repens*, наше — перій. Гер⁵ с. 452 — з бачив в тім слід перетворення тієї трави на пшеницю через культуру; против того Шрадер² с. 422.

овес, овѣсъ (литов. *aviža*, латин. *avena*, звязок не вповні ясний) хліб, як і жито, спеціально північно-європейський ¹⁾).

Всі сі рослини сіяно для зерна, старосл. зрѣно (слово праєвропейське, лат. *granum*, гот. *kaigrn*). З рослин тохнічних маємо: лен (праєвропейське слово — грецк. *λίον*, лат. *linum*, ірл. *lín*, гот. *lein*, литов. *linai*); конопля (теж слово загальноєвропейське, — думають, що її перейняли з Скитії, бо її там бачив днку Геродот); слово плоскінь, широко розповсюднене (хоч не загальне) в словянських мовах, може теж належати до прасловянських часів (слово звязують з нім. *fachs*—лен) ²⁾. Для оброблення землі терміни: Орати (праєвропейське, пор. *ἀρόω*, аго), ратай (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках), нива, гр. *νείος* (поруч неї ріля — староруське, спільне з західними Слов'янами); назви для необробленої землі — ляда, цілина, угор (схід. і захід., у полудн.—угар, крім того українське і західне—переліг) — се слова всесловянські, що належать правдоподібно всі до колишнього спільно-слов'янського пожитя. Поруч з загальноєвропейським лѣха (наше леха) маємо друге загальне слово борозна (старосл. *бразда*) ³⁾.

Для оранки уживали з початку примітивну деревляну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим кінцем бороздила. Се соха — в одних слов'янських мовах слово се значить приряд для оранки, в інших вила, підпору, палу, або сі значіння стрічають ся разом, а виходять, очевидно, з поняття „ломаки для розкидання землі“ ⁴⁾. Але сю примітивну кривулю в прасловянським побуті здавна заступив поліпшений плуг (північно-нім. *pflug*, лит. *plūgas*) ⁵⁾, з осібним вже мабуть лемешом — лемешь,

¹⁾ Шрадер *Sprachvergleichung* ³ II с. 189, *Reallexicon sub vocibus*.

²⁾ Здогади про запозичення — Ген ⁵ с. 484, Шрадер *Reallexicon* с. 24, Гірт с. 343, Брікнер с. 23.

³⁾ Ген ⁵ с. 455 — 6. Pedersen *Das indogerm. s im Slavischen* — *Indoger. For.* 1895.

⁴⁾ Miklosich *Etym. Wörterbuch*, Будилович I с. 115, Ген ⁵ с. 455, Шрадер *Sprachv.* ³ II с. 208—9, Pedersen с. 49, Мерінгер I. F. XVII с. 116. Пор. гот. *boha*—плуг (зв'язь непевна). Про знаряд сам крім поданої низше літератури плуга ще: Зеленинъ *Русская соха*, єя історія и види, Вятка, 1908, і замітки Серяпутовского: *Земледѣльческія орудія бѣлорусскаго Полѣсья*, в *Матеріалах по етнографіи Россіи* изд. музея Александра III.

⁵⁾ Чи німецька назва лише споріднена з слов'янською, чи перейнята Слов'янами від Німців чи навпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. Ген ⁵ с. 457, Ключе s. v., Шрадер ³ II с. 210, Уленбек с. 490, Гірт с. 338, Брікнер с. 29, Мерінгер I. F. XVII, XVIII, Явко с. 180). Слово виводять з *п л у* — *п л и с т и*, і з *pflügen*. Про деякі можливі

від ломити. Крім нього уживалося *радо* (себто: *орало*, праєвропейське—грець. *ἀροτρον*, вірмен. *агауг*, лат. *agrum*, ірландське *agathar*) і *борона*. Слово *сіяти* належить знов до праєвропейських, латинське *sego*, гот. *saian*, лит. *sė'ti*, так само і *сімя* (старосл. *сѣма*), насінне (лат. *semen*, гор. нім. *sāmo*, лит. *sėmī*). Назви для осіннього й весняного посіву—*яр*, *ярина* й *озим*, *озимина* повторюють ся у Словян східніх, західніх і деяких полудневих (Сербів, Словинців), так що сю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще прасловянським здобутком.

Слово *жатва* прикладається у всіх галузях Словян до збирання хліба. Збирали його з початку серпом, се праєвропейський прилад і праєвропейське слово (старосл. *сръпъ*, грецьке *ἀρπη*, лат. *saepere*); але і *коса*, і *кленач* до острення її належать до загально-словянського лязикового запасу, так само як і *граблі* і *сніп*. Сіно теж слово прасловянське.

Назва *пшениці* може бути відгомном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Однак прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово *молотити* в нашій значінню, широко розповсюджене в словянських мовах і могло се значінне мати вже в прасловянські часи) молось або ручними *жорнами*, або *млином*. Слово *молоти* належить до праєвропейських і переходить через всі групи сих мов (пор. санскр. *maḡ* розбивати). Слово *млин*— прасловянське (від лат. *molina*), як також *мука* (споріднене з словом *мягкий*— старосл. *макъкъ*). Приряди для просівання муки—*сито* й *решето* належать до загальнословянських.

З сфери городництва назви рослин стручкових: *біб*—*бобъ* (лат. *faba*, прус. *babo*) належить до праєвропейських рослин; *горох* і *сочевидя*— назви загальнословянські, але значінне їх вагається в поодиноких мовах (перше значить горох, біб і фасолю, друго—сочевидю і стручки або городину взагалі). З цибульових—*цибуля* (*лукъ*) і *часник* (*чеснъкъ*) належать до загально-словянських; словянська назва цибулі (витиснена у нас

запозичення Німців від Словян в сій сфері—Шрадер I. F. XVII с. 32. Пліній (H. Nat. XVIII. 18. 48) згадує про плуг *non pridem inventum in Rhaetia Galliae. quod genus vocant plaumorati* (поправка Байста: *ploum Raeti*), се вважають першою звісткою про плуг новішого типу. Про розвій сього знарядя: Braungart Die Ackerbaugeräte, 1881. Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens I. Geschichte des slavischen Pfluges, Weimar, 1896. Behlen Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit, 1904, Dillenburg. Bujak Studya nad osadnictwem Małopolski (Rozprawy hist. t. 47). E. Hahn Die Entstehung der Pflugkultur, 1910, Гайдельберґ.

німецькою чи властиво — німецько-жидівською Zwiebel) належить до дуже розповсюдненого в північній Європі пня (гор. нім. Iouh); дехто вважає се слово запозиченим від Німців, та трудно думати про таке запозичення з заходу, коли згадаємо культуру цибулі й часнику у Геродотових Алязонів.

Неясна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмелю (новолат. *humulus*, північонім. *humall*) і ріпи (грецьк. *ῥαπός*, лат. *garum*, нім. *rübe*) — відки вони пішли і хто у кого перейняв їх імя; у всякім разі маємо тут дуже старий, ще прасловянський культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й інші, з нею споріднені)¹⁾. Праєвропейська рослина ще — мак (грец. *μῆλον*; верхненім. *mağo*, прус. *moke*).

На городницьку техніку з лінгвістики не багато можна витягнути вказівок. Мотика й лопата належать до всесловянських слів, рівнож і слово полоти, натомість всесловянське плевел значить і бурля, і полу.

Знайомість з овочевими деревами належить до праєвропейських часів. Але передовсім тут треба розуміти дикі породи, і ані лінгвістика ні пильні вказівки не дають можности розв'язати на певно сієї справи — чи овочеві дерева культивовано ще в прасловянські часи, чи ся культура явила ся у Словян уже по розселенню, при ближшій стичности з чорноморськими краями. Вправді авторитетні історики культури уважали старонімецький вираз для щіплення дерева перейнятим з словянського (*intrusgjan* Ульфїли з старослов. *trъsnjati*, як прищепи з чъпати); таким способом щіплення дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюднене по цілій Європі), а з ним, розуміється, і культура овочового дерева переносилась би в прасловянські часи. Але опирати такий важний вивід на однім, і то гіпотетичнім лінгвістичнім спостереженню занадто ризиковно²⁾. Хоч маємо загальнословянське слово сад, але воно має занадто широке значіння. Слово овочі, овоштіє, як і ягода (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалізовалось, нпр. для суницї) належать до прасловянського запасу (старосл. *агода*. лит. *ūga*). Але вони не вказують доконче на культуру садову. Зпоодиноких овочів маємо: яблоня, яблуко, яблєко (ір. *aball*, англ. *apple*, лит. *obūlas* — відносини слів сього ряду неясні, і деякі припускають перейняте слова, але дуже старе). Груша — словянолитовське (слов. *груша* і *крушка*, лит. *krūšia*), як думає дехто, перейняте від Іранців, з прикавказьких країв. Загально-

¹⁾ Брікнер с. 23. Шрадер в I. F. XVII с. 33.

²⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 430.

словянське черешня, сл. чрѣшны, слово перейняте (грецьке *κεράσιον* гор. нім. *chirsa*), хоч самий овоч в дикім стані звістний в середній Європі від неолітичних часів. Пізнійшої дати мабуть і слово, і самий овоч — вишня, як думають — з пізньогрецького (візантійського) (грец. *βουσσίνια*, сл. вишня, горіш. нім *wichsela*)¹). С л я в а (верхненім. *slēna*, лит. *slūwas*), д е р е н (г. нім. *tinroum*) — слова північноєвропейські; нарешті г о р і х — словянолітовське (сл. орѣхъ, лит. *gėšutas*).

Коли ми перейдемо від цього багатого культурного запасу, поданого нам лінгвістичною палеонтологією, до історичних звісток, з певним здивованнем мусимо стрінати характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з Словянами. Подібно як Германці у Цезаря, Словяне у ранніх візантійських письменників, як Прокопій, Маврикій, малюють ся ще напів кочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хліборобською культурою. Прокопій в своїй клясичній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в лихих хатках, селячись далеко один від одного та переміняючи зчаста свої осади“, „жите провадить суворе й некультурне, як Масагети“, а Маврикій та Лев Мудрий виразно кажуть, що Словяне не люблять хліборобської праці й хочуть ліпше жити в бідности та спокою, ніж в багатві та праці. Але такі характеристики пояснюють ся тим, що з Греками стикались передові словянські осади, вони-ж серед міграційного руху, серед небезпечного й неспокійного життя відставали від культурніших форм життя й вертались (на якийсь час) знову до колишніх напів кочовничих форм; се факт, що повторяеть ся звичайно в подібних обставинах. Та не обійшлося в сих характеристиках і без побільшувань, бо нпр. в оповіданню про боротьбу Аварів з „Словенами“ в VI в. згадують ся словянські поля і т. и.²). Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що положила глибокі знаки на весь словянський побут. Правда такі джерела маємо з значно пізніших часів IX, X і навіть XI віку, але широкий розвій хліборобства в IX — X в. показує, що маємо до діла не з якимсь свіжим, а дуже давнім культурним здобутком.

Арабське джерело в середини чи першої пол. X в.³) оповідаючи

¹) Див. Ген⁵ с. 351—2, Крек² с. 133—4, Шрадер *Reallexicon* с. 582—6.

²) Менадр — *Hist. gr. min.* II с. 99, порівняти звістки Стратегіки Маврикія XI. 5 і Тактики Льва XVIII. 106 (вид. Міня), що Словяне особливо годують ся просом.

³) Се той гіпотетичний абу-Джармі (вище, с. 233), див. *Изв. ибн-Даста* с. 30—1, *Отчеть Бартольда* с. 123.

про жнива у Словян, дає своїм оповіданням розуміти, що збіже було головною стравою їх (особливо улюблене просо — про особливе уживаннє його у Словян говорять також Маврикій і Лев). Хліб і мясо — се звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфирородного, а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жервується звичайно традиційне, віками усвячене. Жидівський подорожник Х в., ібн-Якуб каже, що словянський край дуже багатий на всякі житєві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хліборобства. Є у нього навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев¹⁾.

Докладніші вказівки дають насєкі джерела. В них бачимо, що хліборобство в Х в. було розповсюднене, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як от у Деревлян та Вятичів. „А вси ваши городи... дѣлають ниви своя и землю свою“ — каже до Деревлян Ольга. Вятичі платять дань „від плуга“²⁾. Хліб звичайна й загальна страва староруської людности. Зелїзні серпи знаходять ся при небіжчиках київських похоронних піль, з часів перед розселеннєм. В поганських могилах Сїверян і Деревлян знайдено також серпи і зерна кількох родів хліба (жито, овес і ячмїнь або пшениця)³⁾. В памятках XI в. — в літописи, в давніших частях Руської Правди, у Нестора (Житиє Θεодосія) згадують ся всі важніші роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмїнь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насїннє на олій)⁴⁾. Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“⁵⁾. З хліборобських знарядь в українських памятках XI — XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рискаль, роґаліє, ціп⁶⁾; з хліборобських робіт — оранку („орати“),

¹⁾ Ібн-Якуб в вид. Розена с. 54—5, De adm. imperio гл. 30—1.

²⁾ Іпат. с. 37 і 54. Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді—Академічний код. § 42, пор. Карамзинський код. § 7 і 108.

³⁾ Хвойко Похоронныя поля с. 173, Самоквасова Сїверянські курганы с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище), В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15, С. Гамченка Житомирській могильникъ с. 66 (тут і рисунок серпа), Древній поселокъ въ ур. Стуга.

⁴⁾ Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житиє Θεодосія л. 9 об. (рѣжанъ хлѣбъ), 21 (мак), 21 об. (в сѣмени льнянѣмъ избити масла), Рус. Правда—урок вирнику: солод пшено, горох; пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (варіанти).

⁵⁾ Житиє Θεодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

⁶⁾ Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятичів), 138 (рискаль, мотика), 147 (роґалія — рукалія), 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона, Слово о поляху Ігорєвім вид. Огоновського XII.

сівбу, жниво („снопи“), молоченне, віяння¹⁾). Орали кінцями й волами²⁾. Пожатий хліб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах („клѣть“³⁾), певно — і в ямах. Зерно молотили (в наших пам'ятках згадують ся тільки ручні жорна). Змелене просївали — згадуєть ся мука і отруби; розрізняєть ся мука чистїйша й гірша. Переховували її в засїках (сусѣкъ)⁴⁾. Згадки про пшоно показують, що зерно споживали і товчене⁵⁾. Сїно стрічаємо в давнїйших редакціях Руської Правди⁶⁾).

Про городництво є виразні звістки в українських пам'ятках XI в. : в Житїї Феодосія оповідаєть ся, як черниці „в оградѣ копахуть зелїннаго ради растенїя“, а в Вишгородї були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородникѣмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разї мусїла тут бути сильно розвинена городницька культура. В серед. XII в., в описи оборони Київa бачимо наоколо його теж „огороди на велику просторонь“⁷⁾. Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про чернців кінця XI в. бачимо при келїях городчики з „деревами плодовицими“⁸⁾; при тїм, як і досї, слово г о р о д (огородъ, оградаецъ, градъ — огорожене місце взагалї) уживалось однаково для означення і города і саду, і можливо, що в вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба розумїти й сади.

Скотарство було головнїйшим промислом пра-їндоевропейського людю; як незвичайно слабї слїди хлїборобства в пра-їндоевропейськім запасї слів, так багато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лїнгвістики і з побуту старших культурою народів (Греків, Індусів) за скотарством стратило було всяке значінне довненне дикого звіря для поживи, що рибальство так як не існувало —

¹⁾ Іпат. л. 183, Слово о полку Ігор. вид. Огоновського XII.

²⁾ Іпат. с. 183 (конї), про волів с. 7 (коли ними їздили, то певно й орали).

³⁾ Іпат. с. 224, Р. Правда Карамз. § 40, Слово І. с.

⁴⁾ Житїє Феодосія л. 9 (пор. Патерик с. 168 жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, сусѣкъ), 20 і 21 (хлѣби чисти сїло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

⁵⁾ Ж. Феодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

⁶⁾ Акадсм. код. § 39.

⁷⁾ Житїє Феодосія л. 9, Сказанїя о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срезневского) с. 73 і 77, Іпат. с. 296.

⁸⁾ Патерик с. 100 і 137. Звістки Патерика про матеріальну культуру вибрав (досїть механїчно) також Д. Абрамович Изслѣдованїя о Кїєво-печерскомъ патерикѣ, 1902.

принаймні не лишило слідів в мові, то незвичайне значіння скотарства в пра-індоєвропейським господарстві стане цілком ясним.

Слід того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдиним багатством чоловіка, зацілів і в слов'янській словниці: слово *скотъ* — худоба в староруським значить майно, гроші (пор. гот. *skatts* — скарб), а „скотниця“ означає скарбницю; слово *добуток, добытъкъ* в різних слов'янських мовах значить то майно, то худобу¹⁾.

І в праслов'янським господарстві неважаючи на широкий розвій хліборобства, скотарство заховало далі першорядне значіння: се відбилось в численности термінів, в праслов'янських дублетах і спеціальних назвах з сфери скотарства.

Бик і корова крім пра-індоєвропейського загального: *говядо* (санскр. *gô*, Zend. *gâo*, грець. *βοῦς*, верхнім. *siuo*)²⁾ і другого прарийського імені *туръ* (Zendське *staora*, грецьк. *ταῦρος, tauros*), що в слов'янським перейшло на дикого бика, — мають ще в праслов'янським назви бика, вола, корови, теляти. Поруч праіндоєвропейського: *вівця, овъца* (санскр. *ávi*, грец. *βίς*, стар. горішнім. *au, ou*), маємо праєвропейське *ягня, старосл. агня, ягна* (грец. *ἀγνός*, лат. *agnus*) для молодого звіряти; слово *баран* (спільне до старослов., східніх і західніх діалектів) правдоподібно належить для праслов'янських. При означенню для домашньої кози — *коза* в праслов'янське-ж означення і для дикої — *серна, сръна*. Пра-індоєвропейське *свина, свиним* (санскр. *sūkāgá*, грец. *ῥς*, г. нім. *sū*) має коло себе ще праєвропейське: *вепр, вепрь* (лат. *apex*, г. нім. *ebur*) і особне слово для молодого звіряти — *порося, прася* (праєвропейське — лат. *porcus*, ір. *ogs*, г. нім. *fagañ*). Для коня маємо праслов'янські слова: *конь, кобила і жрѣба*, але се останнє слово значить молоде звіря взагалі. Треба додати, що вже в праіндоєвропейські часи був домашній пес, сторож стад, тим часом як кітка була вже дуже пізнім здобутком європейської культури (кіт від лат. *catus*) і в православ'янським побуті мабуть не була відома³⁾.

Пасти, пастух (*пастухъ і пастыръ*) слова загальнослов'янські.

¹⁾ Будилевич І. с. 180 — 1. Про скот — *skatts* I. F. XVII с. 33 і новіша полеміка з приводу поглядів Пайскера.

²⁾ Індоєвропейські паралелі для назв худоби у Шрадера² II с. 154, і новіша полеміка з приводу праці Пайскера *Die älteren Beziehungen* і Корша О в некоторых бытовых словах заимств. Славянами изъ т. н. урало-алтайскихъ языковъ (Зап. рус. географ. общ. XXXIV), особливо статі Янко і замітки його і Ягіча в *Archiv f. sl. Phil.*, XXXI і *Národopisný Věstník* 1909.

³⁾ Ген³ с. 374, Engelmann *Die Katzen in Alterthum* — *Jahrb. d. deutsch. archäol. Inst.* 1899.

Для худоби збирало ся сіно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса і для молока. Вже в пра-індоєвропейській словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось ніби як сир), з чого, розуміть ся, виходить уживанне й солодкого молока, а навіть масла. Загальнословянське означення молока вважають запозиченим з німецького (стар. г. нім. *miluh*)¹), запозичення в кождім разі дуже старе, а поруч нього ще иньше слово, що безсумнівно входить в тойже старий праєвропейський ряд: наше *молозиво*, грец. *ἀμάλω*, лат. *mulgeo*, стар. гор.-нім. *telehan*, старосл. *млѣж*, *млѣсти* (доїти). Сир — слово словянолитовське, лит. *siūgis*, звязують з стар. гор.-нім. *siug* квасний (*sauer*); поруч нього друге, хоч не так широко розповсюджене — *тварог* (з нього нім. *quark*)²). Назва *масла* (від *мазати*) показує, що уживалось воно з початку не для їди, а для мащення (тому є численні паралелі иньших індоєвропейських народів)³).

Користали і з шкір худоби (прасловянське — *руно*), і з вовни (старосл. *вълна*, слово праіндоєвропейське, санскр. *ugna*, гр. *λόφος*, гот. *wulla*, литов. *vilna*).

Плекання домашньої птиці, цілком незвістне старшим часам⁴), не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хліборобства і господарської осілості давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки. Перші два належать до пра-індоєвропейських: санскр. *hamsā*, грец. *χῆν*, нім. *gans*⁵), для качки — санскр. *âtī*, лат. *anas*, нім. *ente*, сл. *жты*. Назва для курки перейнята від Іранців (перс. *chugu*, слав. *куръ*, *кура*); тільки про неї можна бути певним, що маємо до діла з домашньою птицею⁶).

¹) Перегляд сього питання у Пайскера (с. 74-8) і Янко (с. 141 — 171).

²) Пайскер в названій праці на підставі того що слово „тварог“, як він приймає, запозичене Слов'янами у Турків, а слова „молоко“, „скот“, „нута“ (худоба) і плуг — у Німців, розвинув смілу теорію: що Слов'яне в прасловянській добі, перед епохою розселення були в тяжкій неволі урало-алтайських кочовників, які не дозволяли їм мати худобу, так що Слов'яне зовсім не знали ані молока ані иньших молочних продуктів, і потім уже під панованням германським, що наступило по турецьким, стали знова уживати молоко, тримати худобу і т. и. Теорія ся зробила сильне вражіння і знайшла прихильників, хоч оперта не дуже слабких і непевних премісах, див. про неї в цитованій статі в Записках т. 103, де вказана і викликана нею література.

³) Шрадер *Reallexicon* с. 121. ⁴) *Ibid.* с. 390—1.

⁵) Против гадки, що назва гуся запозичена з німецького див. *Archiv für Sl. Phil.* XXIII с. 626.

⁶) Пор. Будилович I с. 372. Против гадки про запозичення слов'янського імени від Іранців Шрадер *Reallexicon* с. 323.

Новіший теж і судячи по фактам лінгвістики й історії незвіданий старшим часам, уже між європейськими народами розвинений промисел—пчільництво теж мало де широко розвинутий на словянській правітчині. Слова бжола (в старосл. пам'ятках бъчела і бьчела, виводять від *бъкъ — гудіти), трутень, матка — загальнослов'янські, так само як і улій, тим часом як слово мід належить до праіндоєвропейських (санскр. mādhu, грець. μέθυ — вино, г.нім. méto, слов. медъ), а віск (сл. воскъ, лит. vaškas, г.нім. wahs) спільно північно-європейським мовам¹⁾.

В археологічній матеріалі годить ся перед усім згадати останки поживи в будовах з мальованою посудом: культура ся як не захоплювала Словян, то розвивала ся в такім близькім сусідстві, що до певної міри може служити показником також і їх господарського побуту. Кости звірят домашніх родів (бика, вівці, кози, свині) стрічають ся в них дуже часто²⁾. В нахідках похоронних піль київської околиці при небіжчинах особливо часто стрічають ся кости бар'яничі, також свинячі, і навіть курячі³⁾. В сіверянських і волинських могилах знайшли ся останки коней, овець, птичі кістки, лущина курячих яєць⁴⁾. В описи руського похорону у ібн-Фаддана жертвують ся бики, коні, півень і курка, иньшим разом вівці. Про жертвоування птиць, і спеціально курей у Руси говорять Візантійці⁵⁾.

З джерел історичних арабське джерело IX в. говорить про годіванне у Словян домашньої худоби, спеціально свиней у великому числі („пасуть свиней ніби овець“) ⁶⁾. В наських джерелах згадують ся воли, коні, вівці, свині, кози, навіть осли⁷⁾. Великі стада бачимо в князівськім господарстві; де згадують ся осібні „конюхи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець)⁸⁾. Що скотарство було взагалі

¹⁾ Його також уважають за запозичене з німецького (Reallexicon с. 86), але се запозиченне сумнівне.

²⁾ Крім вказаної вище літератури ще спеціальна стаття: Duré, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (з копиловцевих розкопок) — Ztschr. f. landwirtschaftl. Versuchswesen in Oesterreich, 1909.

³⁾ Хвойка оп. с. с. 186.

⁴⁾ Самоквасов с. 188, 191. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 495.

⁵⁾ Ібн-Фаддан в вид. Гаркаві с. 95, 98 — 9, Константин Порфир. De adm. гл. 9, Лев Диякон IX. 6.

⁶⁾ Изв. ибн-Дада с. 29, Кардізі с. 123, анонім Туманского с. 135.

⁷⁾ Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

⁸⁾ Р. Правда Акад. § 21, Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіе Мономаха).

широко розповсюднене, показує широке уживання м'ясної страви. Їли м'ясо найчастіше волоче й овече, але споживали й коняче¹⁾. Крім м'яса, користали з молока, знали сир, а волів та коней уживали й для їзди і до роботи. Тримали скотину в хлівах, зачинених зусюди²⁾.

Супроти виразних звісток про широке розповсюдження домашньої худоби між нашим народом треба вважати непорозумінням звістку Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней, овець, тож купує їх у Печенігів³⁾; тут стільки правди, що Русь дійсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусідів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плекання домашньої птиці наші домашні джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не зіставляючи ніякої непевності, і то про годovanje на ширшу міру. Так Деревляне тримають голубів в особних голубниках у себе на подвір'ю; в печі Ярославового вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнішого чоловіка, як хліб та каша⁴⁾. В давнійшій Руській Правді крім курки й голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь⁵⁾.

Про пчільництво знаходимо теж дуже багаті звістки в історичних джерелах (археологія тут нічого сказати не годна). Про широке розповсюдження його говорить арабське джерело IX в.⁶⁾. „Мід і скоро“ (шкіри, футра), „скора челядь і віск“, „скора, віск, мід і челядь“ — се головні українські продукти X в., предмети багатства й торгівлі: ними дають дань, посилають дарунки й торгують з чужими народами⁷⁾. Широко уживав ся мід і дома, особливо на пите: його пили всі, від низших до вищих верств; на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар меду⁸⁾. Що до форми самого пчільництва, то Араби (з того джерела IX в.) докладно описують улї Словян, кажучи, що вони роблять ся з дерева, мов би збанки, там живуть пчолы і складають мід. Нема причини відкидати сієї звістки про пасічництво, особливо в краях степових. У свійській джерелі — Руській Правді мова йде скрізь про бортництво північного лісового поясу: для пчіл робили

¹⁾ Урок вирника, Іпат. с. 41.

²⁾ Житіє Феодосія л. 22, пор. Р. Правду Карамз. § 72.

³⁾ De adm. 2.

⁴⁾ Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.

⁵⁾ Авадем. код. § 35 — 6.

⁶⁾ Цитовані на с. 256 нотка 6.

⁷⁾ Іпат. с. 34, 37, 40, 44.

⁸⁾ Іпат. с. 86, Житіє Феодосія л. 22.

штучні дупла в лісі, в деревах—т. зв. бортях, досить високо і „лазили“ (технічний вираз), вибираючи мід; саме слово борть (схід. і зах. слов.) означає штучно видовбане дерево (лат. *forare*, нім. *bohren*, наше бурав); поруч нього була у нас ще друга назва—свепет, в старих пам'ятках рівнозначна з „диким медом“¹⁾. В ширшій редакції Руської Правди знаходимо багато постанов про знищення знаків власности на бортях, або „бортної межі“, кражу меду з бортів або попсованне самого бортя²⁾. Се вже само показує широке розпросторенне сього промислу.

Ловля звіря в богатих лісом і звірем краях словянської правітчини теж мала де розвинутиє; вона і дійсно була розвинена широко, особливо в старших часах. Мова одначо може дати тут тільки дуже бідні вказівки. Можна вказати, що слово ловити, лови спеціалізовалось для ловлення звіря вже в прасловянські часи; крім загальнословянського сїтка, сѣть, масмо кілька широко розповсюднених назв: сило, тенето (старослов., східне й західне). Археологія також не дає тут майже нічого, за то дуже богаті відомости дають історичні джерела. На погляд літописця лови були давнім, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Київів він каже, що вони „блху ловяще звѣрьє“ в великих лісах наоколо Київів³⁾. В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Руси і взагалі східнословянських земель: бобри, соболі, лиси, білки й ин.⁴⁾. Але тут іще можна-б припускати, що Словяне збирали або купували ті шкірки у сусідних півничних народів, тому важнійші звістки наших джерел, де йде мова про данину шкірками, збирану з самих наших племен: Поляне, Сіверяне, також Вятичі колись платили „по бѣлѣй вѣвѣрицѣ отъ дыма“. Деревляне давали київським князям дань куніцями, „по черньѣ кунѣ“⁵⁾. В Руській Правді (ширшої редакції) знаходимо ряд постанов ловецького права: кари за зіпсованне приряду до ловлення сїткою, за викраденого з сїтки сокола або яструба, за краденого бобра і взагалі виловлену чужу звірину⁶⁾. З иньших джерел звістні нам ріжнородні способи ловів: уганяли за звірем конем, били його з руки, ловили сїтками, усталеними в вигідних

¹⁾ Етимологія його I. F. XXIII с. 126.

²⁾ Карамзин. код. 82 — 7.

³⁾ Іпат. с. 5.

⁴⁾ Про се див. нижше.

⁵⁾ Іпат. с. 11 і 13, пор. як Деревляне, щоб перепроситись з Ольгою, заявляють, що готові їй давати дань „медомъ и скорою“.

⁶⁾ Карамз. код. § 80 — 1, 92 — 3.

місцях (перев'єси, перев'єсица), або заганяли до них звіря; ловили псами, соколами, яструбами¹). Особливо бавились ловами князі; про них маємо часті звістки в джерелах. Лови були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як заняття: по думці Мономаха (в його науці), відстоявши службу богу, князь має або зайняти ся державними справами, або „лови д'їяти“, або переїхатись, або лягти спати. Війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху²). „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цілі відділи княжого господарства. Існували по різних місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перев'єсица“. Не задовольняючись близькими місцями, князі рушали на лови часом в далекі, глухі пуці на окраїнах.

Звір був тоді далеко різнородніший ніж тепер; от як оповідає про свої лови Момах³): в „Чернигові зловив я (на узду взяв) в пущах 120⁴) живих коней; по Роси теж зловив я диких коней власними руками; два тури раз взяли мене на роги з конем; олень мене бив рогами, а два лосі — оден топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер мені кусник сідла з під коліна; лютий звір (барс?) скочив і перекинув мене з конем“ і т. и. Крім теперішніх і вичислених тут родів мусіло бути також багато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія була теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже ні одної загальноєвропейської назви риби (хіба для угря, але й тут ся подібність не певна⁵), загальнословянських назв маємо вже кілька, хоч все ще не дуже багато — лосось (слово північноєвропейське — г. нім. lachs), линь (слово слов'яно-литовське, а може і слов'яно-литовсько-німецьке), щука, осетер, угорь, пструг, окунь. До загальнословянських слів належать такі як удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була широко розповсюдненою стравою⁶). В сіверянських могилах разом з иньшими останками страви знайшли ся й рибачі кістки⁷).

¹) Лавр. с. 238 — 42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ин.

²) Лавр. вид. 1872 с. 238 — 242; і низше цитую Мономахові писання з сього видання.

³) Се число попсоване: „10 и 20“, мабуть треба 120.

⁴) Лавр. с. 242.

⁵) Шрадер³ II с. 147, 248. Гірт пробував довести, що деякі частинні назви належать до часів праїндоевропейських—I. F. XXII с. 65 sq.

⁶) Іпат. с. 86, Житіє Θεодосія с. 18, 20.

⁷) Самоквасов с. 188.

Переходячи до різних способів оброблювання продуктів, зачемо від оброблювання звірячої шкіри та волося, що займає одно з найстарших місць в історії техніки й своїми початками сягає ще пра-індоєвропейських часів. У європейських народів навіть на найнижчих степенях культури бачимо скрізь одіж — зроблену з шкіри, переважно домашніх звірят, особливо овець; в деяких краях у нас сі овечі убрання заховали своє значінне й досі, та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоєвропейській словниці, і навіть в загальнословянській. Обяснити се треба мабуть тим, що оброблення шкіри було надто примітивне і не йшло далі простих і елементарних, мало спеціалізованих технічних заходів. Для означення невиробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. *скора*) й кожа, для виробленого — *усма* або *усние*; назва гарбара — *усмар*, *уснар* стрічаєть ся в різних словянських діалектах (старосл., східносл., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далі маємо загальнословянські назви для шкіряного обува — старосл. *чрѣввий*, наше черевик, для шкіряної одіжі — *кожух*; сюди-ж належить *міх*, *мішок* — зпочатку ушита зі шкіри річ, шкіряна торба (*міх* — в різних діалектах значить і футро і торбу); також певно й рукавиці, загальнословянське слово, що з початку означало, розумієть ся, примітивні шкіряні рукавиці на цілу руку.

Найпростіші способи утілізації волося — се плетение (пра-індоєвропейське слово: санскр. *grāṣṇa* — щось сплетене, гр. *πλέχω*, г. нім. *flīhtu*) й збиванне його на поветь (старосл. *плѣсть*, нім. *filz*). З плетення поволі виробляєть ся тканине й пряденне; до звірячого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева й ликуватих рослин — льну, коноплі й ин. На генетичний звязок ткання з примітивнішими процесами вказує сама термінологія: можна вказати нпр. славянське *вити*, *звивати*, що звязуєть ся з санскр. *vā* — ткати¹⁾). Велике число загальних індоєвропейських виразів для ткання і по части — для прядення показує, що вже в дуже ранні часи розвинулась і ся вища техніка; знаємо, що досить поширена вона була вже в неолітичній культурі. До загальних індоєвропейських термінів належить слово *ткати* (лат. *texo*, звязують з санскр. *taksh*, на первісне значінне вказує старосл. слово *ткънати*, *вткати*), *кросно* (грец. *κρέχω* — ткати), *навій*; *пень ста*, що приходить в індоєвропейських назвах ткацького варстата (санскр. *sthavi* — ткач, гр. *ἵστός* і ин.) переховав

¹⁾ Шрадер Reallexicon с. 937, там же вишні паралелі, також його Handlungsgeschichte с. 172 і далі.

ся може в слові постав, що в різних діалектах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут нпр. оден індоєвропейський пень *sneī- прясти заховав ся в слові нить, нитка; иньший в назві витканого — сл. о́пона (заг. європейське — гр. *πύλον*, гот. *spinnan*); може не випадкова також подібність словянського веретено (старосл. врьтено — від вертіти) з иньшими назвами (санскр. *vartana*, г. нім. *virtil*). До загальнословянського запасу належать вирази як куделя, прясти, далі — ряд назв для означення витканого, як платъ, полотно (старосл. платъно), портъ, руб (рѣбъ), сукно і саме слово ткач.

В розкопаних сіверянських, деревлянських і волинських могилах знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже різнородні), полотна льняного й конопляного, простійшого й тоньшого, тканого з певним взором; далі т. зв. прясла, себ то кам'яні кружечки від веретен, що правдоподібно надівали ся на дерев'яну палічку, для розмаху. Стрічали ся нерідко також останки шкіряного обува, різних фасонів, з шкіри грубшої й тоньшої; сліди різних ремінних виробів, поясів, шкіряних мішечків; верстви вовняних останків від кожуха й шапки, чи може грубих коців; ножиці до стриження вовни і т. и. ¹⁾ В історичних пам'ятках маємо досить бідні вказівки про сі галузи домашнього промислу. Із згадок літописи бачимо, що шкіру м'яли руками, а для вироблення шкіри уживали квас (квасъ уснянъ—гарбарський квас) ²⁾. Шкіра зва-ла ся ріжно — усньє, черевьє, хзьє ³⁾; про вироби з неї будемо говорити ще при одіжн. Що до ткацтва, то бачимо згадки про пряденне вовни, роблення „платъна“, плетення різних виробів руками і т. и. ⁴⁾. В звістній легенді про похід Ольги на Царгород ⁵⁾ Слов'яни протиставляють грецькі шовки („паволоки“ і „кропини“) своїм домашнім „тольєтинамъ“ (на вітрила); одначе звідси ще не можна ви-тягати виводів, що якісь тоньші ткацькі вироби не мали зовсім місця на Русі.

Ліпленне з глини ріжною посудини просто руками, без гончарського круга, йде ще з часів праіндоєвропейської культури ⁶⁾. Але при кочовничім житті глиняна посудина не вигідна ⁷⁾, і гончарський промисел розвивав ся тільки при осілій культурі, а в часах міграції при-

¹⁾ Самоквасовъ с. 188, 191, 192, 193, 196. Антоновичъ опр. с. 14, 15, 16. Мельник с. 492 і далі. Ніццаха с. 701.

²⁾ Лавр. с. 7, Іпат. с. 84. ³⁾ Іпат. с. 84, 108.

⁴⁾ Ж. Феодосія с. 9, 16, 19. ⁵⁾ Іпат. с. 19.

⁶⁾ Сліди її в мові — див. у Шрадера *Reallexicon* 277.

⁷⁾ Кілька справедливих уваг про се у Флорінського *Первобытные Славяне* II. 1 с. 192—3.

ходив в упадок. Тим мабуть треба толкувати, що як і в індоєвропейській, так і в загальнослов'янській словниці гончарство зіставило дуже слабкі сліди, хоч було сильно розвинене в наших краях в неолітичній добі. Крім того на слов'янській правітчині була широко розвинена посудина (загальнослов'янська назва — „судь“) дерев'яна і конкурувала з глиняною. Загальнослов'янське слово горнець (гр'нець) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнчар можна уважати загальнослов'янським, і воно може належати ще до праслов'янських часів ¹⁾.

Археологія дає багатий матеріал про уживання глиняної посудини як в ранішій культурі, так і в культурі наших племен по розселенню; вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простішу форму — гончарську дощечку), а не ліпили просто руками ²⁾. В історичних пам'ятках не маємо майже ніякого матеріалу — самі загальні згадки; з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино ³⁾.

Оброблення дерева, що з самих обставин мусіло бути широко розповсюджене в праслов'янськiм побуті, зіставило сліди і в мові. Слово тесати зачисляють ще до праіндоєвропейських (санскр. *tákshan* — тесля): тесла (сокіра) належить до слов'яно-литовських (г. нім. *dehsala*); до загальнослов'янської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердел, струг, кліщі, пила. До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пня *vegh, санскр. *vāhana*, гр. *ῥυος*, г. нім. *wagan*), але й назви його частей належать до загальних індоєвропейських, між ним коло, ось, иго (ярмо). Дуже старим виробом був і човен, видовбаний або випалений з одного стовбура звичайно; його знали ще в індоєвропейські часи, і він довго жив в історичних часах; до загальнослов'янського занасу належать одначе тільки назви дрібніших прирядів до плавання, як човен (старосл. чльнь), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лісових праслов'янських краях багато потрібував „древодільської“ роботи і при самій будові і при урядженню. Численні загальнослов'янські слова для дерев'яної посудини показують, як широко розвинув ся був сей виріб; сюди належать напр. бочка, бодня, діжа, відро, збан, корито, може й чаша.

¹⁾ Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Словян се слово вишло з уживання.

²⁾ Антонович ор. с. с. 13, пор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труды IX зїзда т. II, Мельник ор. с. с. 493, Ніцаха с. 695.

³⁾ Іпат. с. 88, Ж. Θεодосія с. 20 (се слово заступає грецьке *κράμιον*, див. в словнику Срезневского sub voce).

Останки деревляних гробів та деревляної посуду дуже часті в могилах; особливо часто стрічають ся останки деревляних відер, з залізними обручами й дужками¹⁾. Але богатших останків деревляних виробів в могилах, розуміть ся, нема чого сподіватись. Більше дають нам наші історичні пам'ятки. Тут Словяне взагалі славять ся своїм „древодієм“ з дуже давніх часів: ще аварська держава підвластних Словян уживала до сієї роботи (мова йде спеціально про роблення човнів)²⁾. Константин Порфирородний в своїм клясичнім оповіданню знайомить нас з деревляним промислом наших земляків: підвластні київській Руси Словяне рубають зимою дерево й поробивши з нього корита човнів, спускають на весну Дніпром до Києва; там їх купують і доповнивши всякими приборами від давнійших човнів, пускають ся цілими ватагами до Царгороду³⁾. І пізнійше, як і досі, Дніпро служив дорогою для спровадження дерева в полудневі краї; в Києві звісні спеціальні „ізвозники“, що перевозили дерево з пристані до міста⁴⁾.

В староруських часах звісні особні „древоділі“ й навіть цілі спілки, організації їх. В однім оповіданню з XI в. князь, задумавши збудувати церкву, кличе „старфйшину древодблямь“⁵⁾. На кождім кроці стрічаємо згадки про деревляні будови, стіни, мости; каміна будова зявилась під чужим впливом і була дуже рідка. Особні продавці були на домовині в Києві XI в. (продающеи корсты)⁶⁾. Деревляна посудина — відра, бочівки, „кади“, „ладки“, „лукна“⁷⁾, мусіли бути дуже широко уживані, як і всяка деревляна домова обстановка.

Але і уживанне металів, так важне в культурній історії людства, зробило значний поступ перед розділенням Словян. Загальним означенням для металю було руда, загальне індоєвропейське імя міді (санскр. *lōhá*, пеглев. *gōd*, лат. *gaudus*, староскандинав. *gauði*) — першого металю, звістного Індоєвропейцям і zarazом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пракультурі. Інше, загальнословянське імя металю — „крушоць“ (від крухий). З поодиноких металів маємо загальнословянську назву для міді (медь) — його звичайно звязують з німецьким *smida*, металъ (відповідає словянському „кузнь“): се-б характеристично вказувало на

¹⁾ Самоквасов 191, 195 і далі, Антонович op. c. 8 14 і Кургани Зап. Волини c. 137—8, Мельник c. 493, Гамченко Житомир. могильникъ табл. 47.

²⁾ Theophylacti Symocattae ed. de Boor p. 226

³⁾ De admin. imp. гл. 9.

⁴⁾ Патерик c. 100, 169—170.

⁵⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневского c. 32.

⁶⁾ Лавр. c. 208. ⁷⁾ Іпат. c. 84, 88.

мідь як на перший звістний метал¹⁾. Загальнословянські-ж назви для золота (старосл. злато, спорідн. з німецьким — готське *gulþ*, і з словом „жовтий“), для срібла (старосл. сьребро, гот. *silubr*, прус. *siarplis*) і заліза (желізо, прус. *gelso*, лит. *geležis*, початок неясний)²⁾. Знання сих чотирох металів належить певно до праслов'янських часів. Натомість загальнословянське олово вагаєть ся в значінню в ріжних слов'янських діалектах, означаючи то олово (*plumbum*) то цину (*stannum*); очевидно сї два металі були мало звістні в праслов'янські часи, як то зрештою можна бачити й у багатьох иньших народів³⁾. З металічної техніки маємо загальнословянське ковати (бити — *ku*, лат. *condere*, г. нім. *hauwan*), ковач — коваль, молот (лат. *martulus*, сюдиж — молотити). До назв металічних виробів належить децю з вищенаведених прирядів: теслярських, хліборобських (тесла, долото, пила, рискаль, і т. и.), ріжні иньші припаси як гвоздї, шила, ріжня зброя, рівнож туалетні окраси — все се і в праслов'янські часи вже мусїло вироблятись бодай по части з металів, хоч уживанне в дечім кости й каміня могло тягнутись довго, довго, особливо в глухих кутах.

В археологічних розкопках варті особливої уваги ознаки ближшої знайомости українських племен з металічною роботою в дерев'янських могилах. Тут стрічаємо численні останки перегорілого заліза (з горну), великі молотки і ріжнородні вироби з заліза, що вказують на широке їх розповсюдженне і загальну приступність: великі, хоч неформенні залізні цвяхи, ковала, кресала стрічають ся дуже часто в могилах⁴⁾. Очевидно, залізо оброблялось на місці, правдоподібно — й добували його на місці-ж, бо Дерев'янська земля досить богата залізною рудою (болотяною), легкою до оброблення. Взагалі металічні вироби — залізні, бронзові або мідяні, і срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах. З залізних виробів найбільше ремісничого знаряддя (сокіри, долота, ножі) і всяких річей з домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипці, скоби), рідша зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сіверянської землі). В славній чернігівській Чорній могилі, датованій візантійськими монетами IX в., знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття; низькорізьблена срібна оковка, досить високої вже техніки, з

¹⁾ Крек² с. 182, Шрадер *Reallexicon* с. 726.

²⁾ Звичайно звязують з грецьким *χαλκός*, проти сього див. Кречмер *Einleitung* с. 187 і далі.

³⁾ Див. Шрадер *Sprachvergl.*³ II с. 91, *Reallexicon* с. 96.

⁴⁾ Антонович *op.* с. 8, пор. Мельник с. 510, Самоквасов с. 195.

стилізованим рослинним орнаментом і звірячими та людськими фігурами, уважаєть ся за місцеву роботу¹⁾). В одній могилі на Погориню знайшло ся маленьке залізне ковадо і молоточок, дві ваги з численними тягарками й оббита залізом скриночка — прибори якогось місцевого юбілера²⁾).

Дуже правдоподібно, що високо розвинена металічна й юбілерська техніка, яку ми помічаємо в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була місцевою і в поганські часи, бодай в певній мірі, отже металічна техніка вже тоді зробила великий поступ.

Супроти багатого археологічного матеріалу тратьять значінне небогаті історичні звістки про металічні вироби наших племен. Випадає занотувати звістку ібн-Хордадбега, що з Руси везуть в Візантію мечі, та Джайгані, що між слов'янськими товарами згадує цину (чи олово, властиво не знати). З місцевих джерел можна одмітити хіба згадку про коваля в Житії Θεодосія³⁾.

Перейдім тепер до побуту в тіснішій значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно до різнородного господарства мусіла бути різнородною й праслов'янська пожива. Вищеподане означення хліборобських продуктів—жито, показує, що сі хліборобські продукти в поживі грали вже головну ролю. З них вироблялась мука, а з муки робили хліб: тїсто і хліб слова загальнослов'янські; для слова хліб маємо інтересний ряд: лат. *libum*, гот. *hlafs*, сл. хлѣбъ, лит. *kleras*, одначе лінгвістика з ним не дала ще собі доброї ради⁴⁾). Слово пекти належить ще до праїндоевропейських (санскр. *pac*, гр. *πέσσω*): уживання огня при готованню страви в праїндоевропейські часи не підлягає найменшій непевности. Якийсь рід пляцків чи хлібців мав з часта стрічатись в неолітичних оселях передмікенської культури середнього Подніпров'я, але докладнійшої аналізи їх не зроблено.

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайняла її місце при печенню хліба, вона зіста-

¹⁾ Толстой і Кондаковъ Русскія древности V с. 14 і далі, Кондаковъ Русскіє клады I с. 14 і далі.

²⁾ Мельник с. 057.

³⁾ Хордадбег вид. де Гюе с. 115, Джайгані в Трудах III археол. зїзду I с. 347, Житіє Θεодосія л. 4.

⁴⁾ Питання головно в тім, що слов'янське слово хліб іде від готського, чи самостійне. Див. Козловский Archiv XI. 386, Педерсен с. 50, Шрадера Reallexicon с. 111, Ягіч Archiv XXIII с. 537, Пайскер с. 84.

лась і на далі в уживанню — для варення; вирази варити і пражити належать до загальнословянських, рівнож і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще праїндоевропейських часів сягає слово *мясо* (санскр. *māmsá*, гот. *minz*, старосл. *месо*, лит. *mesà*). Істнованне подвійного означення для нього, і то так, що друге означення вказує на сире, криваве (санскр. *kravis*, гр. *κρέας*, — сл. *кръвь*, лат. *сгвог*), привело до здогаду, що слово „мясо“ означає зготоване вже м'ясиво¹⁾. Початковий спосіб готовання м'яса — печенне; але вже праарійських часів сягає юшка (санскр. *yūsh*, *yūshan*, лат. *jus*, сл. *юха*, лит. *jūše*). Про уживанне молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сілю — загальноєвропейським культурним здобутком²⁾.

Мід, як солодке пите, що п'янить чоловіка, сягає ще праїндоевропейських часів, і у Словян з розвитком пчільництва уживав ся широко. Поруч нього істнувало також сферментоване хлібне пите; воно має в словянській не загальні, а лише часткові назви — брага (східне й західне, звязують з кельт. *brase*, крім. *brag*, солод) і оль (старословянське, російське й західне — півн-нім. *öl*); потім в с'ім значинню спеціалізувалось загальне пиво (властиво напиток)³⁾, слово дріжджи спільне північним народам (старосл. *дрожиди*, півнім. *dregg*, прус. *dragios*). До загальнословянських належить і греко-італійське вино, але не знати, чи Словяне ще перед міграцією своєю на полудень мали нагоду з ним зазнайомитись — чи доходив до них сей предмет чорноморської середземної торгівлі.

Археологічний матеріал до в'яснення староруської поживи послужить нам мало. Згадаємо тільки останки тризни чи жертви в с'іверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлібні зерна, шкаралущу курячих яєць⁴⁾. Інтереснійше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вичисляє оповідання про св. Володимира: він посилав розвозити бідним „хліби, м'яса, рибу, ріжнородні овочі (певне — городину), мід в бочках, а в иньших квас (сирівець)“⁵⁾. В печерськ'ім монастир'і XI в. звичайною стравою був хліб (переважно житній), сочиво (варений горох й иньші стручкові

¹⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 250, Крек² с. 126.

²⁾ Спеціальні розвідки: Гена *Das Salz*, 2 вид. 1901, *Schleiden Das Salz, seine Geschichte, seine Symbolik und Bedeutung in Menschenleben*, 1875, теж у Шрадера *Reallexicon* 700—1.

³⁾ Нім. *bieg* вважають взятим з словянського Кун і Шрадер — I. F. XVII с. 32.

⁴⁾ Самоквасов *op. s. s.* 188, 191.

⁵⁾ *Ипас.* с. 86.

овочі), або каша, та варена й помащена олієм городина; в скоромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали тільки „мало риб“; в свято їли часом хліб з липшої муки або навіть якісь тіста (хлібы чисты зѣло, друзии же отъ нихъ съ медомъ и съ макомъ творени“); рівнож чимсь не зовсім звичайним був мід¹⁾. Сухий житній хліб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хліб уважавсь чимсь більш розкішним, як сочиво, а на самім кінці, як остатня з потрав стояла варена городина²⁾. Се аскетичне меню дає нам поняття про поживу бідніших верств суспільности. З стравою заможнійших, вищих верств знайомить нас пераз згадуваний „урок“ княжих урядників — „вирників“: вирник має дістати для себе й для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ пшона й гороху (в иньшій варіанті хліба й пшона має дістати стільки, скільки зїсть), далі двос курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“ мяса, що дня „головажню“ соли й відро солоду на пиво, в скоромний день сир, а в піст замість мяса — рибу³⁾.

З того виходить, що хліб, каша і варена городина (правдоподібно — рід борщу) були тоді головними стравами людськими, як і тепер; може тільки мясо, при багатій ще фавні і вільних випасах, було тоді звичайнішою народньою їжою ніж тепер. Хліб — був справжній вже хліб, подібний до теперішнього, а не якісь опрісноки. Муку замішували на теплій воді (укроп), місили, додаючи дріжджей (квась) і некли в печі, не на огнищу, а таки в печі, більш подібній до теперішньої варистої печі, ніж до примітивного огнища⁴⁾. Хліб мусів бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам; але були й малі („коврижкь“, „коврижка“⁵⁾). З иньших страв літопись ще нам описує докладніше кисіль: муку розмішують у воді („цѣжь“), варять і підливають „сити“ — розведеного водою меду. Мясо звичайно варили — в казані або горніці; літописець оповідає за Святослава, як щось не звичайне, що він не варив мяса, а пік його на углях; з сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби

¹⁾ Житіє Феодосія л. 18, 20, 21, 22.

²⁾ Ibid. л. 9, 20, пор. Іпат. л. с. 132.

³⁾ Р. Правда Акад. § 42, Карамз. § 7, пор. § 108—9, варіанти див. у Калачова Предварительныя юрид. свѣдѣнія² с. 187—9.

⁴⁾ Про те як виглядала та піч, дає деяке поняття літописне оповідання про св. Ісакія — Іпат. с. 138: піч несправна, огонь виходить дірами, Ісакій вилазить на неї й гасить.

⁵⁾ Ж. Феодосія л. 11 (квась на сѣстроение хлѣбомъ розливааху), 21 (тѣсто мѣсящемъ, и пакы имъ лѣющемъ укропъ въ не), Іпат. с. 130, 138.

(вчисляючи й кінське) і дичину¹⁾. В сумі, як бачимо, страва в ті часи далеко не була примітивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спинив ся.

Іли деревляними ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але літописець оповідає про се як про нечувану забаванку²⁾.

Серед напитків головне місце займає мід — напиток загальнолюблений, від простого чоловіка до князя; про нього я казав вже. Поруч меду бачимо й пиво, а мабуть, пили й сирівець. Вино натомість було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним. В Житії Θεодосія вино йде не виступає як питє і уживаєть ся тільки для церковної служби.

Одежа (одіти — загальнословянське) мусіла бути ще дуже примітивна й невбаглива. На се вказує той цікавий факт, що назви ріжної одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини взагалі.

Так свита означає взагалі тканину чи плетенину, плахта в иньших діалектах означає хустку, верету; опанча — від слова опона (тканина); сукня — від сукна; портки — від слова портъ, тканина (подібно як російське рубаха від рѣбъ). При тім сю спеціалізацію тої чи иньшої назви для тої чи иньшої одежі бачимо в поодиноких діалектах чи групах инакшу, а се вказує на пізнійші вже часи сеї спеціалізації.

З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі, як кошуля з лат. *casula*, сорочка — новолат. *zagca*, жупан і шуба звязують з новолат. *jura*, гуня з новолат. *hupna*³⁾. Одначе перейняте слова часто означало перейняте фасону, як і тепер, а не самої річи, і запозичення з назвах убрання взагалі незвичайно часті й численні скрізь у всіх народів.

Загальнословянські назви для шкіряної одежі — кожух, і шкіряного-ж обува — черовики; слово-ж чобіт запозичене з перського. Є загальнословянські назви для сподень — варварського убрання північних країв, незвісного античним народам — гачі і поговиці; загальнословянські-ж слова по я с, пла щ. Слово ш и ти (праіндоевроп. *sju* — лучити, лат. *suo*, гот. *siujan*, лит. *siūti*) мусіло належати як до шкіри, обуви, так і до одіжи, і загальнословянське ш в ець в ріжних діалектах прийняло значінне то шевця то кравця.

З туалетних окрас до загальнословянських належать слова: перстень (від перст — палець), гривна (від грива — шия).

¹⁾ Іпат. с. 41, 86.

²⁾ Іпат. с. 87.

³⁾ Крек² с. 175, Етимологічні словарі sub vocibus.

В археологічних розкопках знайшлося дещо з старого костюму¹). Такі останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деінде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ (έξάμιτος); застіжка робила ся з коралинки (пацьорка), застібленої на ремінну петличку або кільце. В недавніх розкопках ніцахських по останкам одіж і гудзикам вимірковано на небіжчиках „сорочку і якусь верхню одіж, шовкову, з високим ковніром, обшитим оксамитною стяжкою, пазуха по середині грудей, до половини застібалась на дрібні гудзики“²). В чернигівських могилах особливо багаті люде мали цілі убрання оксамитові з дорогими металічними гудзиками, але тут трудно відрізнити свійське від свіжо перейнятого або привозного. Пояси бачимо ремінні з бляшкою, або ткані, часом також з дорогших, золототканих матерій. Коло пояса бували ремені для причіплювання підручних річей або шкіряні мішечки, мошонки; трапляли ся такі мошонки і з цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким брусом до гострення, кусничками сірки й кількома баранячими астраґалами (до гри). Кремій, огниво, ніжик, брусок до гострення — се звичайні річи при небіжчику. В сіверянських могилах дуже часті кістяні гребінці; вони часто стрічають ся також в похоронних полях київських і галицьких. З окрас маємо наміста шкляні, кам'яні, металічні (здебільшого привозні), кульчики й перстні з металічного дроту (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолети). На голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушиті срібними й шкляними окрасами, на висках носили ся кільця, нашиті на шкіру, або нанизані на ремінець; в косу вплітали ся також кільця — вони йдуть рядом часом від висків на чоло, часом від висків на груди, вказуючи тим на упліт кіс — заложених або спущених³). В ніжинських розкопках всі жінки носять коси спущені, зате від чола до затылку пов'язують ся пасма шовкових шнурків, що сімулюють волосе, і в них, як і в коси вплітають ся кільця, а крім того кільця бувають і на висках, цілим жмутком⁴). Обувє заховалось досить добре в деревлянських і волинських могилах: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри (саф'яну) у двоє зложеної, або підложеної иншою, грубшою шкірою, шиті на підшві. В одній чернигівській могилі знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнійшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленого хъза, шити золотомъ“⁵).

¹) Самоквасов, Антонович, Гамченко, Мельник *op. c. passim*.

²) *l. c. c.* 701.

³) Мельник *l. c. c.* 498—9.

⁴) *l. c. c.* 607—9. ⁵) *Ипат. c.* 541.

Дуже інтересну опис костюму багатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сподні, панчохи¹⁾, чоботи, куртку, а поверх її шовкову свиту з золотими гудзиками, на голові соболеву шапку з шовковим верхом²⁾. Арабське джерело IX в. і пізнійші Араби оповідають теж про куртки і свити, широкі сподні і чоботи Русинів³⁾.

В наших домашніх памятках можна набрати теж досить повний склад одержі X—XII в.: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможнійших — „корзно“ (керя, плащ). На ногах плетені „копытца“ рід панчів, і чоботи — „сапоги“, або замість них постолы — „прабошни“, або „черевии“ (черевики); в деяких місцях муіли носити натомісь личаки. На голові шапка — „клубук“, плетена або шкіряна. На шиї у багатих — золоті і срібні ланцюхи, нашийники з грубошого чи тоншого плетеного дроту (гривни), у жінок в вухах „колци“⁴⁾.

Нарешті — маємо й кілька образків староруських князів. Так на звістній мініатюрі Святославоного збірника 1073 р. (правда, дуже знищеній від часу) маємо малюнки князя, княгині й їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові жупани, кафтани (синій на старім, вишневі — на синах)⁵⁾, довгі (низше колін), на ковнірі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями. Сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями. Старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом,

¹⁾ Се слово в текстї ібн-Фадлана не зовсім ясне що до свого значіння, але якийсь рід панчів дійсно уживав ся на Руси.

²⁾ Вид. Гаркаві с. 98. Супроти словянства ібн-Фадланової Руси досї не піднесено таких поважних закидів, які б змусили нас бачити в ній Финів, як хочуть одні, або Варягів, як хочуть иньші. Але супроти таких підозрінь я все таки вирізняю її з поміж иньних звісток і ставлю особно, тай иньші звістки, де з норманського становища можна бачити Русь скандинавську, відрізняю від звісток про Словян. Виключити їх або противставити звісткам про Словян не можна, бо в кождім разї той „руський“ елемент IX—X в., як він виступає в джерелах візантійських і арабських, суцільно норманським бути не міг, і в звістках про нього видбиваєть ся сучасне східно-словянське житє, раз тому, що в тій „Руси“ безсумнівнo були в кождім разї і Словяне та мішали ся під тою назвою з Варягами, а друге тому, що варязькі прикмети, коли прийняти давнє й інтенсивне розширення Варягів в східній Европі, муіли відбивати ся сильно і на житю воєнно-купецьких верств словянської Руси.

³⁾ Джайгані I. с., ібн-Даст вид Хвольсона с. 39, Гаркаві с. 193, 276.

⁴⁾ Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Оеодсія л. 4, 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 37.

⁵⁾ Кольори, хоч про них згадую, мають досить проблематичне значіннє, бо потерпіли від часу, та й з початку могли бути не всюди реальні.

застібнений на правім плечі застіжкою; на головах шапки з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясний. На ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має ясно-червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою на грудях і подолі (прошва); рукави широкі, стяті навкоси, як у західніх костюмах, а з них виходять вузькі рукави тої ж барви, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князів, і під нею біла намітка (серпанок, рантух); на ногах якісь (жовті?) сапанці; підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтані золоті петлиці. Інші малюнки княжої одіжі — сімі Ярослава на фресці софійській і Ярополкової в Чивідацькій псалтири не мають такого інтереса, через свою залежність від церемоніальних візантійських уборів: тут ще менше надій стрінуті реальні подробиці сучасного костюму, як на мініятурі Святославого збірника ¹⁾.

Супроти наведеного матеріялу IX — X вв. мусимо так само обережно як звістку про слабозвинене хліборобство приймати звістки Прокопія про бідну одіж сусідніх Словян VI в. Деякі з них, каже він, не мають ані сорочки, ані плаща, тільки в коротких сподніх ідуть на битву. Але се могла бути яка небудь погранична голоতা, а може й певний восний шик, щось подібне до голого Запорозця, змалюваного Ріпиним.

Уряджуваннє якогось укритя для мешкання належить до праїндевропейських часів. Словянське дім, д о м ь належить до індоєвропейського запасу слів: санскр. *dhā́*, грец. *δομος*. Який би не був нещасливий сей праїндевропейський дім, але все таки був справжній дім, не купа ріща, з д в е р и м а (зенд. *dvāgēh*, грец. *θύρα*, сл. двѣрь), хоч і без вікон. В загальнословянській словниці маємо вже досить багатий запас слів для дому і його урядження, що вказують на його значний розвій ²⁾. Поруч з тою індоєвропейською назвою маємо загально-

¹⁾ Див. Кондакова Изображение русской княжеской семьи на миниатюрах XI вѣка, Я. Смирнова Рисунки Киева 1651 г. (Труды XIII арх. съѣзда) і мої замітки в т. ХCV Записок львівських.

²⁾ Останніми часами історії словянського дому і домового урядження незвичайно пощастило в німецькій літературі, заходами головно ґраньких учених: Meringer *Das volkstümliche Haus in Bosnien und Herzegowina*, 1900 (Wiss. Mitt. aus Bosnien, VII), його-ж *Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat*, 1901 (Sitzungsb. der phil.-hist. kl. d. Akad., т. 144) і ряд заміток під т. *Wörter und Sachen in Indogermanische Forschungen*, 1904—7. Murko *Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei der Südslawen*, 1906 (Mitteil. d. anthrop. Ges. XXXV—VI). Rhamm *Etnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde*,

словянські: храм, хижа¹⁾, може й куча (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — стріха, *стрѣха, і кров — від крити); сю стріху держав брус, що має загальнословянську назву (старосл. сѣѣмѣ, лит. šelmu, грец. σέλα). Ся словянська хата мала й вікна (окно від око, маленький отворець для ока, очко)²⁾. Будувалась тільки з дерева або плелась з ріща (пор. нім. wand від „вити“ „звивати“); вся мулярська техніка — річ пізнійша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Німців термінах. Як показує загальнословянська назва ванна (вап — кольор, фарба); вапно або кольорова глина здавна уживалися для обмащення і декорації.

З хатнього урядження маємо такі загальнословянські слова як піч, лави, стіл; слова сії інтересні особливо з огляду на новіші помічення, що словянське і взагалі індоєвропейське жите з початку йшло просто на підлозі хати і тільки поволі підіймалося над її поверхнею на „культурний горизонт“. Тому напр. означення стола мішаються з назвою доски, що служила підставкою для їжи (слов. дъска, доска, лат.—discus, миска, і нім. disc або tisc — стіл і миска), або те саме слово означає то стіл то миску, що грала ролю стола (слов. миса значить в одніх діалектах миску, в иньших стіл, так само блюдо, гот. biuþ). Сучасний високий стіл, майже нерухомо уміщений на призначенім місці, являється досить пізнім явищем; в ріжних словянських діалектах ся назва означає то стіл, то стілець до сідання (пор. нім. stuhl)—у нас напр. се ваганне помітно в терміні настолювання, княжого стола (та і в слові стілець для крісла). Не тільки вигляд обох родів меблів був однаковий, а й один предмет служив очевидно для обох потреб.

Для подвіря (загальнослов. дворъ, в звязку з двері) крім мешкальної хати маємо старі означення для комори, кліти (клѣтъ, ір. cléthe, може hleifra — дах), хлїви і кошари (від кіш) для худоби, гумно і житниці для збіжа; для переховування збіжа часто служили також викопані в землі ями. Все се було обгороджено тивом (ст. півнім. tūn) або плетом (загальносл., від плести).

т. II ч. 1: Die altslawische Wohnung, Брауншвайг, 1910. Розвідки сії цінні особливо тим, що орудують матеріалом і лінгвістичним і етнологічним. Написані всі з становища прасловянських запозичень з германського. Иньша література про словянське домівство (головно сучасне) здебільшого зібрана в статі Мурка.

¹⁾ Се слово уважають за перейняте з нім. hus, як хлїв з гот. hlaiv, але справа не зовсім ясна; див. Пайскер с. 68—71. Про клѣтъ Мерінґера I. F. XVI с. 117.

²⁾ Так і в иньших мовах, пор. у Мерінґера I. F. XVI с. 125.

В історичних пам'ятках теж можемо одмітити кілька цікавих подробиць. Розрізнялась кімната з пічю, тепла „істьба“, „истобка“, „изба“ від поміщень зимних, що мали ріжні назви — сѣни, одрина, клѣть, вѣжа. Уживання в наших памяток форми истопка показує, що сю назву толковано, правдоподібно, як хату топлону, опалювану (як кімната з саміната); але се слово походження чужого, виводять його звичайно з німецького stuba (слово початку неясного), що означало кімнату з пічю, відгорожену від первісного хатнього простору з огнищем¹⁾. Ся стара хата, чи покій без печи носить у нас назву сїней. Одрина, очевидно, була хата для спання, вѣжа — хата горішня²⁾. Клѣть бувала коморою, але служила і для мешкання³⁾. Хата ставилась висока — „сѣни“ були на поверсі й мали під сподом тільки піддаше, на стовпах; в долішній части хати могли бути комори — „клѣти“, й різні сховки⁴⁾. Такі були одначе доми міські, багаті, а не звичайні, і на них могли відбивати ся і чужоземні моди (варязькі напр.). Піч в істбі, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, з накритим верхом. З иньшої хатньої обстанови фігурує часто одрѣ, постіль, досить уже висока, так що на ній можна було сісти, — тим часом як первісна постіль була просто „підстїлкою“ на землі, або в ямі — логові⁵⁾. Широко уживались килими — „коври“⁶⁾.

На подвір'ю згадують ся „клѣти“, пивниці — „погреби“, спижарні — „бретяници“, хліви й загороди для худоби, гумна для хліба⁷⁾. На княжім дворі згадують ся осібні „мовниці“ — бані, „медуші“ — пивниці для меду; се бувало, певно, і взагалі у заможніших людей. На вершках хати бували голубники для голубів⁸⁾.

Їздили возомъ („возъ“, „кола“, або „тельга“), запряженим кінними або волами; погонич — „повозьникъ“ сидів сам верхи на коні⁹⁾. Їздили часто верхи, навіть духовні особи¹⁰⁾; з приналежностей

¹⁾ Новіша розвідка А. Dachler Zur Geschichte der Heizung im Bauernhause (Ztschr. f. öster. Volkskunde, 1911) дає иньшу генеалогію — грецьк. τῦρος, огнище, скит. (і потім сх. слав.) istuba, рим. stuba парня, відти нім. stube.

²⁾ Інтересний вивід „вежі“ дав недавно Мерінгер (I. F. XIX с. 427) від везти, як рухомий, перевозний дім (про такі рухомі доми, що заховали ся досі в Гердоговині, оповідає він там широко). Слово вежа дійсно уживало ся у нас також спеціально про кибитки кочовників.

³⁾ Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. и Гл. с. 78.

⁴⁾ Іпат. с. 55, пор. с. 120.

⁵⁾ Ж. Θεοδοσία л. 8. ⁶⁾ Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.

⁷⁾ Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

⁸⁾ Іпат. с. 36 і 37.

⁹⁾ Житіє Θεοδοσία л. 14 — 5. ¹⁰⁾ Іпат. с. 147.

згадують ся сідло і „подклад“¹⁾; в могилах стрічають ся металічні частини узди і стремена²⁾: Зимою їздили на санях; але сей екіпаж уживав ся взагалі тоді далеко ширше, а мав і ритуальний ужиток — напр. при похоронах, як то подекуди й досі у нас задержало ся; се треба толкувати архаїзмом сього екіпажа³⁾.

На закінчення нам треба переглянути ще дві категорії предметів з круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оружжє (загальносл.). Серед нього, як і у інших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя агресивна. Найбільше значінне мала стара, найстарша властиво зброя — спис; найпримітивнішою формою його був гострий сук дерева, або обсмалений кілок, який приготував Одісей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII—XVIII в. під час народніх рухів, за браком ліпшої зброї⁴⁾. Розуміть ся, і в прасловянські часи уживались списи з залізними вістрями. Маємо для них дві загальнословянські назви — копійє (того-ж самого пня що копито, копати — бити) і сулиця (сунути). Далі маємо: ніж (ножь — ньзити, низати — протинати, слово се звязуєть з прус. *pagis*, кремінь, се виглядало-б як память колишніх кремінних ножів, як німецьке *sax* — меч, лат. *saxum* камінь, але воно має деякі лінгвістичні труднощі⁵⁾). Меч (гот. *mēkeis*)—слово уважають за перейняте з німецького, як инше прасл. корьда (у нас забуте) виводять з перського *kārd*; треба сказати, що взагалі довгий меч в індоевропейській арматурі був чимсь пізнішим в порівнянню з коротким, подібним до ножа. Далі сокіра — секира (лат. *securis*, споріднене з словом сікти, сѣкж), і поруч сеї друга загальнословянська, але перейнята назва — топір (перс. *tabar*); кий (від пня *ku* — бити, як і ковати); праща (тогож корня що пракъ, порок, машина до розбивання стін). Лук з тетивою (лит. *temptuva*), стрілами (спільне з нім. *strala*) і тулом — сагайдаком для них становить теж зальнословянську і певно — прасловянську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброї—оборонної. Маємо загальнословянське, чи властиво європейське — щит (лат. *scutum*,

¹⁾ Іпат. с. 41.

²⁾ Самоквасовъ ор. с. 188, Антоновичъ Курганы Зап. Волини с. 137.

³⁾ Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ин. Спеціальна розвідка Th. Volkov *Le traineau dans les rites funeraires de l'Ukraine*, 1896.

⁴⁾ Як казав Осовский (Труды VI археолог. съѣзда I с. 55), такі сулиці уживають ся й досі в східній Литві.

⁵⁾ Шрадер *Reallexicon* s. 538, Крек² с. 152 — 3.

кельт. sciath) ¹⁾; загальнослов'янськими треба уважати броню, старосл. бръня (виводять з стар. г. нім. brünja, спорідненого з кельтським brünne — груди) та шоломъ (шлѣмъ, виводять з пім., гот. hlîms). Але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри й найстарші історичні звістки про слов'янську зброю. По словам Прокопія, Слов'яно ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Іоан з Ефесу оповідає про них, що вони доперва в балканських сторонах набрали зброї і навчили ся війну вести, а перед тим се були простаки, що не сміли й показати ся з лісів і не знали ніякої зброї крім двох-трьох „льонхадій“, списів до кидання ²⁾). Маврикій (а за ним Лев) кажуть, що слов'янські воляки мають кожний по парі коротких списів (ἀκόντιον) — для битя й киданя, уживають дерев'яні луки з дрібними затросними стрілами, делки мають добрі, але занадто великі й не вигідні до ношення щіти (як грецькі θύραξοι — великі, четверокутні, „як двері“). Подібно каже про Слов'ян арабське джерело IX в.: арматура їх складаєть ся з пик до кидання, щитів і списів, иншого не мають; але головною зброєю руської дружини й у нїм виступає меч, а князі мають і кольчуги ³⁾).

Чернігівські могили дають багатий запас варязько-руської — боярської або й князівської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі й шаблі, ножі довші й коротші, залізні списи й коротші копія, сокіри, залізні стріли, залізні, часом обложені мідєю чи иньшим металем шоломи, кольчуги, мідяни бляхи від кованих щитів ⁴⁾).

Меч став головною зброєю на Русі уже в IX — X в.; в літописній легенді про хозарську дань у Полян полянський з обох боків гострий меч протиставляєть ся кривій, з одного боку вигостреній шаблі хозарській — взагалі турецькій. Розмінюючись з печенізьким ватажком зброєю, воевода Претич (з Сіверщини) дає Печенігу броню („брони“ — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли: се тодішня типова зброя обох сторін ⁵⁾). З сьм старим руським мечем (в розвою зброї властиво новим) знайомить нас добре одна з чернігівських могила: тут маємо широкой і довгий меч коло метра, з

¹⁾ Против вводу з пім. — гот. skildus, див Крек² 154, Шрадер Realexicon с. 720 — 1 (туть вказані й лінгвістичні труднощі в ряді сих назв).

²⁾ Прокопій De bello got. III. 13. Іоан з Ефесу вид. Шенфельдера с. 255.

³⁾ Ибн-Даст Хвольсона с. 31 — 3, Бартольд і Туманский 1. с.

⁴⁾ Самоквасов с. 188.

⁵⁾ Іпат. с. 9, 43.

масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребреною, і кілька мечів меншої великості. Такі великі мечі, судячи по археологічним находках були тоді досить розповсюджені на всім путі „з Варяг в Греки“¹⁾). Крім мечів одначе уживались і шаблі; пізнійше, в XII в., судячи по слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигіднійша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи — копія, так само ножі (пор. ножі „заспожники“ Слова о п. Ігоревім, як гайдамацький „товариш“ засунений в халяву), сокіри („топорці“)²⁾, луки. З оборонної зброї знаємо „червлені“ щити і шоломи; натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались рядовою дружиною. Прості люде ледви чи мали й ту повну зброю: звичайно могили містять в собі списи, ножі, стріли й сокіри³⁾; се мабуть і була зброя звичайного воляка не-дружинника.

Зброя мусіла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвигній на Русі металічній техніці; але заможнійші пишались чужою зброєю. Вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечі „франкської“, західної роботи⁴⁾). Слово о полку Ігор. говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулиці. Згадані великі староруські мечі дійсно дуже близькі по формі до германських (перейнятих Німцями від Кельтів, т. зв. *spatha*), хоч могли робити ся й на Русі⁵⁾).

Друга категорія характеристичних річей — музичні інструменти для забави і танцю (загальнославянське — плясати). Сюди належать такі загальнословянські слова: сопілка — старосл. *сопѣль*, труба, гуслі, бубен. Сі інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських і чужих⁶⁾). Арабське джерело IX в. оповідало про

1) Подібні мечі знаходять ся в Києві, в Смоленщині в Гнздовських могилах (один з них зовсім подібний до чернигівського). Чимала колекція (8) подібних мечів з Курляндської губернії (з під Альшванг'ена) і один з них дуже подібний знов до чернигівського, є в московським музею де переходить ся і гнздовська, і чернигівська колекція. Рисунок кївських мечів в Древностях Придніпровья V таб. I, чернигівських у Ануціна ор. с. ²⁾ Іпат. с. 123.

3) Збірку різної зброї з Київщини див. в Древностях Придніпровья V табл. I — III; тільки її словянське походження не всюди певне.

4) Неясна звістка ібн-Русте, що Русини уживають „Сулейманові мечі“.

5) Порівняти напр. рисунки кївських і чернигівських мечів і рисунки кельтсько-германської „шпади“. В кождім разі нема причини конче уважати їх специфічно скандинавськими, як то роблять часом — див. напр. Спицинь Обозр'їніє с. 268.

6) Іпат. с. 43, 136, пор. 120; ібн Русте, Кардізі, ібн Фадлан й ин. Дещо про сі літературні тексти див. у Айналова Очерки и замѣтки по ист. древнерус. искусства, Изв. отд. рус. яз. 1908.

восьмиструнні словянські лютні, гуслі і довгі, на два лікті дудки. З інших річей до забави звістні нам ще кости до гри; баранячі астрагали знайшли ся в ріжних поганських могилах ¹⁾).

В поданім вище огляді матеріальної культури східнього словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виміни продуктів, торгівлі. Початки обміну — сеї початкової форми торгівлі, ми можемо слідити вже в правіковім язиковім запасі індоєвропейських народів; слав. мѣна — обмін (санскр. mē, лат. mēnus), вѣно — ціна, заплата (санскр. vāpnā, гр. φού, лат. ven-) належить до сього правікового запасу; слав. про-дати має теж паралелі в санскр. praḍā (промінати), лит. prāduti ²⁾. З другого боку сліди обміну, торгівлі ми бачимо вже в неолітичній культурі наших країв, як чужоземні черепашки — *surgea moneta* і середземні мушлі неолітичних і ранніх металічних могил, або вироби з чужеземних камінних родів³⁾. Бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному довозі: ні міді ні цини не добувано на нашій сучасній і на прасловянській території; золото і срібло також не було місцевим, а й залізна культура теж опиралась на заграничнім обміні, бодай по части, бо залізо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцева скількість ледви чи коли небудь задовольняла всі потреби в сім металі; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всі з чужих країв: на широким зносінах, що виходили далеко за обруб своєї околиці, свого племені опиралось розповсюдження певних культурних типів і навіть обрядів, як керамічна техніка передмікенської культури, її будови або обряд похоронного обсіпування фарбою, і т. и.

Уже в часах перед словянським розселенням ми можемо з повною певністю зазначити ті три головні напрями — дороги торгівлі і обміну, що з певними переминами виступають потім у наших предків в історичні часи: полудневий, східній і західній. Полудневий, що виходив з фінікійських, карійських, грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні сліди сеї торгівлі маємо в численних нахідках грецької посуду, юбі-

¹⁾ Древности Придніпровья с. 56—7, Самоквасов с. 188, Антонович с. 14, Мельник с. 495.

²⁾ O. Schader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Єна, 1886, особл. гл. II.

³⁾ Порівняти, для західноєвропейського неоліту: A. Goetze Über neolithischen Handel (Festschrift Bastiana).

лерських виробів і монет на середнім Подніпров'ю¹); особливо інтересна пара палтікалейських монет Рижанівської могили, з полудневої Київщини, як хронологічна дата одної такої нахідки²), і безперечно, що культурний вплив сеї торгівлі сягав і значно далше на північ³).

В чорноморських степах він перехрещувався з східнім шляхом, де посередниками в торгівлі були племена іранські. Як приклади культурних перенять, що довершувались в ріжних сферах нашого життя сею дорогою, пригадаю з вищесказаного такі слова і річи як курку, топір, чобіт; сього вистане, аби показати, як ріжнородні бували сї перейнятя. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавніших часів, для ріжнородних епох; поминаючи черепашки сургеа монета, що ловлять ся на Червонім морі й Індійським океані, але могли приходити і з чорноморського побережа, або передмікенську культуру, котрої дороги також не висліджені ще, — вкажу на т. зв. скитський тип в металічних (особливо бронзових) виробках, що захо-

¹) Диви вище с. 55, 86—7, 103—4. Про монетні нахідки див. археологічні мапи: Київської й Волинської губ. Антоновича (в показчику при них вказані монетні нахідки по категоріям), Подільської Сідинського, Херсонської Ястребова (Опыт обозрѣнія древностей Херсонской губ.), Харківської Багалія (Труды XII съѣзда). Бѣляшевскій Монетные клады Киевской губернии, 1889. Данилевичъ Монетные клады Киевской губ. до первой четверти XV в. (Труды IX съѣзда т. I) і Карта монетныхъ кладовъ и находокъ отдѣльныхъ монетъ Харьковской губ. (Тр. XII съѣзда, I). Ляскоронскій Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья (Труды XI съѣзда т. I). Марковъ Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (давно зачала ся друком, але не вийшла досі). Самовласовъ Исторія русскаго права, 1884, т. II с. 170—9 і О происхожденіи русскихъ и польскихъ Славянъ и причинѣ появленія кладовъ римскихъ монетъ въ землѣ древнихъ Руссовъ и Ляховъ—Труды XIII съѣзда т. III. Рісъ Zur guthäinisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далі. Поодинокі важні нахідки див. іще: Російській историч. музей с. 598—600; Труды Киев. дух. академіи 1880, VIII с. 585; Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 54, 1903 р. с. 60, й ин. Про нахідки грецьких чорноморських монет — Ольбії, Воспора, Херсонеса на середнім Подніпров'ю і Подоню див. археологічну мапу Київщини с. 25, 66 (bis) і 72, в статі Данилевича, у Піча (але тут джерела часом непевні), і Спиціна Обзорѣніе губерній (Труды отд. сл. рус. арх. IV).

²) Zbiór wiadomości т. XII. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорномора, може вказувати нпр. факт нахідки боспорської монети царя Інітімея (III в.) в басейні Ками — Російській историч. музей с. 46.

³) Дуже інтересним слідом торгівлі балтійсько-чорноморської були б нахідки горючого камня (янтаря). Але горючий камінь окрім балтійського побережа знаходить ся і на східно-європейським суходолі подекуди, між иньшим і в околицях Києва і на Волини, про се див. Ке-

дить у нас також в район середнього Подніпров'я, а з другого боку йде далеко в передню Азію і служить документальним слідом зносин з нею й азійського культурного впливу в наших краях в часах перед словянським розселенням. Потім т. зв. меровінгський чи готський стиль в юбілерській штуці, що йде в нахідках від Ірану і західної Європи, служать документом зносин і обміну зі Сходом безпосередньо перед словянським розселенням, а далі маємо вже письменні й нумізматичні вказівки¹⁾.

З заходу йшли культурні впливи попереду з країв середнього Дунаю і центральної Європи, з кельтських і інших огнищ культури, а пізнійше від Римлян. Богата середнедунайська культура, особливо бронзова її техніка, розширяла свої впливи й на північне згірє Карпатів, в сферу словянської колонізації. Західня кельтська культура з останніх століть перед Христом (т. зв. в археології культура тенська, la Tène), розвинувши ся під впливом середземельної, значно випередила Германців, мала великий вплив на культуру німецьку, і через неї, а може й безпосередньо часом, впливала також на культуру словянську. Ще виразнійше виступають, і сильніші були дійсно впливи римської культури, коли розширяєть ся вона по провінціях центральної Європи, від I—II віку по Хр. Численні латинські слова в загальнославянським язиковім запасі бачили ми вже вище (напр. в одіжи); в археології римські впливи також слідні дуже значно. Словяне могли підлягати їм перед своїм розселенням і в часі розселення безпосередньо, на полудневім заході, і приймали їх також за посередництвом Німців. Важне культурне значінне словянсько-германських стичностей і полягає на тім, що Німці були посередниками в передаванню на схід і північ здобутків культури кельтської і римської. Сліди їх в словянським язиковім запасі незвичайно багаті — ми бачили їх напр. в їді, в домашнім урядженню, в зброї; правда такі язикові подібности часто можуть толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш менш однаковім культурнім рівені й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, то дещо могло переходити й до

пень О знаходженні янтаря вь Россіи (відб. з Ж. М. Н. П.), Тутковскій Київскій янтарь (Юго-западный край, I). Пліній наводить звістку Філемона, що горючий камінь виконують у Скитії в двох місцях, в однім білий, в другім жовтий (XXXVII 2 (11)). Тому всі нахідки горючого каміня звязувати балтійським побережем без близшого аналізу ніяк не можна. Пор. статью Hedingera Die vorgeschichtliche Bernsteinartefacte u. ihre Herkunft (Штрасбург, 1903).

¹⁾ Див. вище с. 56—7. Про орієнтальні впливи в європейській штуці особливо Кондакова Русскія древности II, III і V т. і Русскіє клады.

Німців зі сходу або полудня через Словян¹⁾, і докладне визначення західніх впливів на Словянщину все ще зостається задачею будучи-ни. Але безсумнівні вони в кождім разі.

Археологічними документами торговельних зносин Словянщини з заходом (а також і з полуднем) в часах перед великим розселенням служать передовсім нахідки римських монет. Се дуже рідко конзулярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цілого II і III в. по Хр. Особливо численні нахідки їх в полудневій частині того району, що ми зазначили вище як прасловянську територію — в середнім Подніпров'ю, також на Волині й Подністров'ю; стрічаються вони і далі на північ. Знаходять їх не тільки спорадично, а й цілими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археології максимі, що монета, пім опинила ся в землі, могла обертатись звичайно не довше як сто літ, ми будемо мати в пізнійших римських монетах сліди торговельних зносин з часів безпосередно перед великим словянським розселенням і з початків його. Сі зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з німецьких земель, і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст²⁾. Кольонізаційні завірюхи II—III в., очевидно, не були в силі зовсім знищити ці межинародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабнуть — монети з сих часів досить рідкі, хоч трапляються навіть більшими скарбами³⁾.

¹⁾ Нпр. готське stikls, кубок, правдоподібно походить від слов. стькло, шкло (не навпаки, як думають часто) — пор. Уленбек, Р. В. Beiträge XII с. 191, Ягич Archiv XXIII с. 536. Спірні питання про плуг, хміль і т. и. вказані були вище.

²⁾ Самоквасов толкував ці монетні скарби тим, що їх рознесли Слов'яне, емігруючи з над Дунаю (він приймає літописну теорію дунайської правитчини). Ласкоронський думає, що ці монети добували ся не так торговлею, як війнами і нападами на римські землі. Се друге обясненне в часті оправдане. Але люде з середнього й горішнього Подніпров'я на римські землі певно не ходили, і римські гроші до них доходили тільки через торговлю.

³⁾ Як на визначнійші вкажу нпр. нахідки коло Махновки (Бердичів. пов.), коло Плоського Севир. пов., коло Чернобиля, Корсуня й Крилова на Дніпрі — по кілька сот монет, нахідки коло Ніжина 1873—80 рр. (більш тисячі, монети I—III в.), в Стольнім коло Чернигова, в Ромні й коло нього в с. Вовківцях, коло Лунівки Обоянського пов., з-над р. Мерла в Богодухівськ. пов. (200 золотих монет IV—V вв.), в Олександрівці Ровенського повіту, в Валках, в поріччю Дінця й ин. Середнє Подніпров'є взагалі найбільше дає сих нахідок. З більш північних можна вказати на стару нахідку коло Климівців Могилів. губ. (близько 2000 монет).

В часах по розселенню маємо докладний образ торговельних доріг і зносин з IX—X в.; ці торговельні відносини утворились, розуміть ся, значно скорше (в певній частині сягають ще праслов'янських часів) і кидають в кождім разі світло на попередні століття, себ то VII—VIII¹⁾.

Головною торговельною дорогою сих часів була „путь изъ Варягъ въ Греки“ — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром з Візантією дає 9 гл. трактату зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в.²⁾ Кождої весни, каже він, з усіх земель Руської держави споряджають ся торговельні ватаги до Царьгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й інші, за зими запасують дерево та виробляють з нього човни. Ці човни в текеті звуть ся *моубола*, себто зроблені з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо ці човни мусіли містити по кількадесять люда, подібно до пізнійших козацьких чайок; як і в чайках з одного стовбура могла бути спідня частина такого човна. Весною ці човни пускають ся з водою в торговельні міста й тут продають ся руським купцям³⁾. Ці купці з ріжних торговельних міст в водній си-

¹⁾ Про давню східно-слов'янську торгівлю з старших праць назву: Rasmussen De Arabum Persarumque commercio cum Russia et Scandinavia, 1825; Stäwe Die Handelszüge der Araber unter den Abassiden durch Africa, Asien und Westeuropa, 1836; Савельєвъ Мухамеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846; Григорьевъ О кувическихъ монетахъ находящихся въ Россіи (в збірн. Россія і Азія); Аристовъ Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4; Бестужевъ-Рюминъ Русская история I с. 261 і далі; Хвольсонъ Извѣстія ибн-Даста 1869, спеціальний екскурс про східню торгівлю с. 158 і далі. Далі: Heyd Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рено вид. 1885 р. в Липську з деякими доповненнями); Забѣлинъ История русской жизни II гл. 7; Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1881 (не богато); Ключевскій Боярская дума 1883 і його-ж статі в Русской Мысли 1880 р.; Pič Zur rumänisch-ungarische Streitfrage, 1886 с. 268 і далі; Jacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і пізнійші видання сеї праці—Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891, і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891; моя Історія Київщини с. 385 і далі; Голубовський Історія Сѣвер. землі с. 31 далі й Ист. Смоленской з. с. 100 і далі; Kunu Relationum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima, 1893—5; Labbé Sur les grandes routes de Russie entre l'Oural et la Volga, 1905; Szélagowski Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie byzantyńsko-arabskim, 1909.

²⁾ Новітній дослідник Bury (The treatise De admin. imperio, Byz. Zeitschrift 1906) кладе написанне трактату на час від літа 948 до 952 р.

³⁾ Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Києві.

стемі Дніпра — з Новгороду, Смоленська, Любеча, Чернигова, Вишгорода й ин. зїздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся човни всяким знарядом і припасом з давніх човнів, поки зїздять ся купці з різних міст, — можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячею літ, коли купці обраховують ся, запасають потрібні товари, перепродують продукти різних країв, і т. д. В червні ватаги човнів рушають Дніпром: під Витичевом, трохи низше Київа, стоять ще зо два три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся в дорогу. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тоді Печеніги і в певних місцях засїдали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенігів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарійським броді — зараз низше порогів (теп. Кичкас), і на устю Дунаю. Пороги купецькі ватаги переходили взагалі з великими обережностями, бо дуже були небезпечні. Місцями приходило ся переходити берегом, а в найбільш небезпечнім місці переносили на плечах не тільки всі річи, а й самі човни; при тім треба було вартувати невільників, яких везли на продаж, аби не втікали (їх тому вели скованих), а разом — стерегти ся нападу Печенігів. Діставши ся на усте Дніпра, перепочивали на острові св. Етерія (Березани)¹⁾ і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царьгорода, де кінчила ся „бідолошна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже про неї Константин.

Се „Гречеський путь“, як він зветь ся в XII в.; купці, що ним їздили називали ся „гречники“, або й просто — „Греки“, а їх торговельні ватаги — „гречник“²⁾. Колись, ще перед розселенням Словян, центром сієї грецької торгівлі з північними землями була Ольбія; пізнійше ся роля мусїла перейти до подунайських міст (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VIII в.), а ще більше — до кримських осад; головне місце між ними займав Корсунь—Херсонес, що зіставив сильну традицію в культурній історії Руси³⁾. Одначе

¹⁾ Недавно викрито інтересну пам'ятку по тих спочинках русько-варязьких купців на Березани: камінну нагробну плиту з рунічною напсею: „Грані спорудив сю могилу (наси) по товаришу своїм Карлі“; по палеографічним і язиковим прикметам зачисляють її одначе до пізнішого часу, XI—XII вв. (замітка Брауна в Извѣстіях археолог. ком., XXIII: „Шведская руническая надпись найденная на о. Березани“).

²⁾ Іпат. с. 144 (див. в вариантах), 360 361, 368.

³⁾ Ось як характеризує її сучасний історик штуєи проф. Кондаков: „під назвою „корсунського“ в давній Русі розуміли все рідке, артистичне, але і давнє, старинне; в противність „царгородському“, що було символьом вирафінованого, високого з технічного погляду, „корсун-

з часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролі в сій торгівлі й поминувши кримські міста, увійшли в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Не знаємо, коли саме се стало ся¹⁾. Можемо тільки сказати, що восниї походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті може ще скорше, мусіли вплинути на сі зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результаті Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Пишучи в другій чверті X в., Араб Масуді каже, що Чорне море — то Руське море, бо окрім Руси ніхто ним не плаває²⁾. Назва „Руського“ для Чорного моря стала популярною й держала ся довго по тім, як Русь стратила давнійший приступ до цього моря: „Днепръ втечетъ въ Понтское море тремя жерелы, иже море словеть Русское“, каже Повість, і західні письменники в XI, XII, XIII в. по традиції звать його Руським морем — *mare Rusciae*, *mare Russicum*, хоч тоді вже Русь давно втратила своє значінне на сім морі³⁾.

Перші письмениї звістки про руську торгівлю на Чорнім морі

ське“ значило тільки, що архаїчне“ — Русскія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських“ річей, хоч з них деякі були не більше корсунськими, як славні „корсунські“ церковні двері в Новгороді, що в дійсности зроблені були в Магдебурзі.

¹⁾ Піч здогадував ся (ор. с. 292), що літописне оповідання про подоріж Кия до Царгорода може бути згадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Розумієть ся, треба дати спокій сій подорожі, бо в ній маємо комбінацію самого літописця.

²⁾ У Гаркаві с. 130. Недавно пробував збити сю звістку Вестберг *Beitragē VI*, пор. його ж Къ анализу с. 380—1: він доводить, що тут треба розуміти руське плавання на Балтійським морі, і що се місце мусить бути попсоване. Воно одначе досить зрозуміле, і поки текст сей стоїть, так як тепер, його не можна толкувати инакше як про Чорне море.

³⁾ Іпат. с. 4, Еккегард — *Monumenta Germaniae, Scriptores VI* с. 216, Гельмольд I гл. I ів. XXI. Інші західні згадки про Руське море збирає Кунік — *Извѣстія ал-Бекри* т. II с. 84—6. Недавніми часами були проби ослабити історичне значінне Дніпрової дороги. Найбільш різко висупив з сею гадкою польський історик Шельонговський, в цитованій розвідці. Слідячи за нахідками арабських монет в балтійських сторонах, і комбінуючи з ними деякі звістки він приходить до виводу, що Волга була давнішою „руською“ дорогою з півночі на полудне, і тільки пізнійше, навіть дуже пізно, десь від другої пол. X в. став дорогою на полудне Дніпро. В тім же напрямі йде і Вестберг, на користь норманської теорії толкуючи ріжні звістки про руські походи на полудне так, що вони мовляв ішли з півночі волзькою дорогою. Поясненія їх по части натягнені, почасти можливі, але в кождім разі нічого не можна вказати, що говорило б против важного значіння Дніпрової дороги ще перше ніж вона стала дорогою „з Варяг“, а се теж стало ся уже в IX в.

сягають IX в. Ібн Хордадбег, писавши, як які доводять, в першій половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торгівлю: „Русини з далеких словянських країв їздять до Римського моря (так називає він Чорне море, розуміючи під Римом Візантію); вони продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і римський цар бере з них десятину“¹⁾. Ця неясно стилізована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в візантійські землі: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима. На початку X в. ся заморська русько-візантійська торгівля в кождім разі була вже дуже значна. З розміром, обставинами й прерогативами, які здобула собі вона наслідком походів руських князів на візантійські землі в IX і X в., знайомлять нас докладніше умови з Візантією кн. Олега в перших роках X в., особливо як ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповіданням Константина.

Бачимо з сих звісток, що в першій половині X в. руські купці перебували в Константинополі в дуже значнім числі — не тільки по кілька десятків, але й по кілька сот мужа, рахуючи разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними ватагами, що приходили що літа описаним у Константина способом, й оселялись в спеціально призначеним для них передмістю Царгорода „у св. Мами“ (пристань і передмісте за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта); тут зіставались вони по кілька місяців. Властиво ся купецька колонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але сього не хотіло візантійське правительство; воно очевидно з трівогою й підозрінням дивилось на сю численну колонію воєнничого люду (можемо здогадуватись, що якісь дійсні факти викликали таке недовіре й страх воєнних нападів); та й без того се була досить звичайна в ті часи торговельна політика: не дати чужим купцям запусити корінне у себе. В результаті бачимо цілий ряд обмежень зі сторони візантійського правительства. Воно жадає, аби руські купці виказувались перед ним посвідченням руського князя, або тим відіривити послів і купців від воєнничих авантюристів; для сього послали мали приносити золоті печатки (княжі очевидно), купці — срібні, але пізнійше заведено, що з кождою торговельною ватагою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селико“ (се факт дуже характеристичний, бо показує, як ся загранична торгівля велась в тісній залежності і

¹⁾ Ібн Хордадбег в вид. de Goeje с. 115. Про час написання сеї звістки ще Маркварт Streifzüge с. 390, Westberg Къ аналізу с. 375: вони не приймають старої редакції сього твору, з 1-ої пол. IX в.

контролі руського правительства). Далі, постановлено було, що руські купці в Царгороді можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводі візантійського урядника, і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержання в Царгороді від візантійського правительства, ограничено на шість місяців, а далі й зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мами. Таким чином руська купецька колонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусіли всі до кінця навігації вернутись до дому¹⁾.

Про торговлю з іншими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо ближших відомостей. Константин Порфирородний каже, що Русь з Дніпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хозарію і Сирію²⁾, та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикавказькими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серір — теп. Дагестан. З пізнішого часу (XIII в.) маємо звістку, що руські купці з кримських міст їздили на полудневе чорноморське побереже, в Малу Азію³⁾. Жидівський подорожник XII в. Веніамин з Туделі згадує про руських купців в Александрії⁴⁾. Чи плавали коли руські кораблі дійсно по Середземному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розуміється, могли далеко заходити і через візантійські, і через арабські землі: в IX — X в. одначе морська торгівля на Середземнім морі була взагалі в упадку.

Задавши страху Візантії своїми оружними походами, київські князі здобули у неї значні вигоди для київської торгівлі. В першій половині IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купці з свого товару, що спродавали в візантійських землях, платили десятину візантійському правительству. По умові-ж, датованій в літонисі 907 р.⁵⁾, вони в Царгороді вже „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, без всяких ограничень і без яких небудь оплат, „якоже имъ надобѣ“, „не платяче мыта ни в чемыже“. Далі, руські купці, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може й протягом всього свого побуту, без ограничень) мали діставати від візантійського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ и

¹⁾ Ці постанови мають досить близьку аналогію з пізнішою практикою Новгороду що до німецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку політику. ²⁾ De adm. 42.

³⁾ Рюйсброк (Рубрук або Рубруквіс, як його звать инакше) — в Resueil de voyages IV с. 215; пор. з сим оповіданне ібн-ель Атіра (у Тизенгаузена Сборникъ мат. къ исторія Зол. Орды с. 28).

⁴⁾ Вид. Марголіна с. 138 (Три єврейські путешественники XI и XII ст., Спб., 1881).

⁵⁾ Про сю умову див. низше — гл. VII.

вино, и мясо, и рыбы, и овоцемъ“, і уживати собі „елико хотять“ публичних лазень (се була потреба грецького комфорту). На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якора, и ужа (шнури), и прѣ (вітрила). Обмежень тоді руська торговля, мабуть, не мала ніяких; аж по нещасливім поході Ігоря 941 р. в ряді иньших обмежень її участі в візантійській торгівлі для Руси поставлено і таке, що руські купці не можуть купувати паволок дорожших як 50 золотих штука; сі паволоки, себ то розкішні шовкові матерії, були гордістю візантійської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантійської торгівлі можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з ІХ—ХІ в. Описуючи торговлю Болгарії, де сходились товари Візантії й Руси, Святослав каже, що від Греків ішли: паволоки, золото, вино и овощи разноличнии“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медъ, и челядь (невільники)“. Із свого легендарного похода на Царгород Олег привозить „золото, и паволоки, и овощи, и вино, и всяко узорочье“. Оповідуючи про обмін дарунків кн. Ольги з імп. Константином, літопись каже, що Ольга мала дарувати „много дары — челядь и воскъ и скору“, а Константин дав „золото и серебро, паволоки, съсуды разноличныя“. Так само й Святославу в літописній легенді Греки посилають золото і паволоки¹⁾. Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі. Константин, оповідаючи про дарунки, побирачі Печенігами у Курсунян, вчисляє шовки та иньші тканини, перець і всякі присмаки²⁾.

Отже від Греків ішли фабрикати: паволоки і взагалі всякі дорогі тканини³⁾, вироби з золота і взагалі предмети славної на цілий світ грецької золотарської штуки — „сосуды разноличныя“ і „всяко узорочье“. Далі — різні шкляні вироби; вони знаходять ся в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського життя в значнім числі й мусіли приходити як з візантійських так і з арабських країв. Нарешті продукти полудневих країв: вино, овочі й корінне. Предмети сі вивозили ся з Візантії як для власного ужитку Руси, так і для перевозної торгівлі далі на північ і північний захід і схід. В українських землях дуже часто стрічаємо дорогі візантійські фабрикати, особливо золоті з каміннем річі, філігранові й емальові вироби; бачимо також,

¹⁾ Іпат. с. 19, 39—40, 44, 46.

²⁾ Извѣстія ибн-Даста с 27. De admin. imp. 6; новіший коментар до сього трудного місця у Шестакова Пам. христ. Херсонеса III с. 69.

³⁾ Пор. оповідання про похід Олега, де візантійські шовки (кролини) протиставляють ся словянським „тольстинамъ“ Іпат. с. 19.

що візантійський артистичний промисел рішучо вплинув на наш місцевий XI—XII в., так що він вповні переймає і візантійський стиль, і форми, і техніку (хоч не дорівнює красі й делікатности своїх оригіналів); се теж вказує, як популярні були візантійські вироби, як широко уживали ся вони (розуміть ся — в вищій, багатій верстві). Кусники шовку, брокатів стрічасмо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кропі стрічасмо візантійську паволоку (румський дібадж): лавку для небіжчика застеляють грецькою паволокою, обставляють його подушками з неї ж, одягають на небіжчика кафтан і шапку з паволоки-ж; очевидно, се була звичайна річ в заможнім побуті¹⁾.

Головними предметами українського вивозу були невільники, футра, віск і мід, не тільки до Візантії, а і взагалі в усіх напрямх руської торгівлі. Футра, віск і мід були найціннішим з того, що взагалі продукували землі Руської держави: від непамятних часів громади східної Європи платили дань шкірами — „по б'ялѣй в'вѣриць“, „по черьнѣ кунѣ“, „медомъ и скорою“²⁾, і память сієї дани держалась на Русі дуже довго: в XVI в. ще стрічасмо ріжні „куниці“ — селянські податки, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невільником проваджено тоді в великих розмірах всюди, і Русь тут не становила виньку. Жидівський подорожник XI в. Веніамин Тудельський каже, що Жиди прозивали Словянщину Хананом, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканці Русі“³⁾. Самі Жиди, як побачимо, відігравали важну ролю в вивозі словянських рабів — головно в західноєвропейські землі, суходолом. В Царгороді чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣже русетіи купци приходяще челядь продають“⁴⁾. Вивозили невільників і на Схід, як побачимо. Часті війни IX—X в. — періоду творення Руської держави, постачали невільника в великих

¹⁾ Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Курганы Зап. Волыни с. 139—9 (брокат, намието), Мельник Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 496 (шовк), Самоквасова — сіверянські розкопки с. 188, 192 (брокати), Ніцаха (шовк, брокати, шкло). Інтересна нахідка брокатів в Києві (Михайлів. мон.) Археол. лѣтопись 1903 с. 302—3. З шкляних виробів особливо були розповсюднені намиста й шкляні наручники — їх маса стрічаєть ся на місці кождої старої руської осади.

²⁾ Іпат. с. 11, 13, 37.

³⁾ Ор. с. с. 146.

⁴⁾ Вид. арх. Леонида (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.

масах: „люди ов'їхъ изби, а другія работѣ преда“¹⁾—се був звичайний фінал тодішніх війн.

Ті предмети руського експорту по часті збирали ся з самих руських земель, по часті вимінювались і купувались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сі то товари звозили руські купці з ріжних сторони до Києва, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

З того часу як завязано безпосередні зносини Руси з Царгородом, мусіла відійти на другий плян торгівля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями; але й вона не перервалася: з вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половині X в. подунайські городи були місцем, де стрічалась торгівля українська, візантійська і країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русю і кримські міста. Крім морської комунікації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога з Руси на полудень розділялась на три шляхи: крім „Грецького“ путя, очевидно того, що вище описали сьмо — Дніпром аж до устя, був ще путь Солоний і Залозний. Близше їх напрямку літопись не означає. Залозний шлях ішов Дніпром вниз і мусів звертати десь не вище Канева, найправдоподібніше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нім часто бачать шлях по кримську сіль. Про вивіз солі з Криму до Малої Азії маємо звістку вже з VII в.,²⁾ потім про добування кримської соли згадує Константин Порфирородний³⁾; правда про вивіз кримської соли саме на Русь не маємо ранішних звісток як з XIII в. (у Рюйсброка), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну кризу в Києві при кінці XI в. в таких словах, мов би сіль привозилась туди тільки з Галичини³⁾; але було-б неправдоподібним припускати, що сіль з Криму вивозилась в инші сторони, а не вивозилась на Русь, в тих і попередніх століттях, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусів провадитись такий самий обмін українських продуктів на грецькі і в взагалі полудневі, який, хіба в більшім розмірі, провадив ся в Царгороді. Пізнійші звістки про кримську торгівлю (Рюйсброк і ібн-ель-Атір з XIII віку) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили футра і невільники, а з Греції і Малої Азії — матерії (шовкові й бавовняні)

¹⁾ Іпат. с. 39.

²⁾ Mansi Coll. Conciliorum, X с. 861—2. De admin. imp. 42.

³⁾ Recueil de voyages IV с. 219, Патерик в вид. Яковлева с. 154.

та різне корінне ¹⁾; се все з повним правом можемо перенести і на давніші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина ²⁾, що Херсоніти купували від Печенігів шкіри й віск: Печеніги мали досить, шкіри, але віск певно йшов з словянських земель, бо Печеніги пчільництва не мали.

Взагалі хоч під час інтензивної торгівлі з Царгородом кримська торгівля мала для Русі другорядне значіння, але в міру того як печенізькі орди все більше відтіснили Русь від моря, та заникала українська людність в степах і слабшала руська морська торгівля, торгівля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значіння для Русі і взагалі східньої Європи. Се дало себе виразно знати пізніше, в XII—XIII в., але початки такого повороту мусіли показати ся вже в другій половині X в.

Щоб покінчити з полудневою торгівлею Русі, мусимо згадати ще за торгівлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенігів волів, коней і овець ³⁾. Правило м. Іоана (XI в.) закидає нашим купцям, що „вони імбнья ради или скотолубья ради“ (двозначно сказано, бо „скот“ значить і худобу і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сій полудневій торгівлі було Олеше — деє коло устя Дніпра, як думають звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо ближші звістки про нього з XI—XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились різні товари. По всякій імовірности, про сю стацію іде мова і в русько-візантійській умові 944 р., де вимовляється, аби Русь не зимовала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережу (так звалось Дніпрове побережжя) ані на острові сьв. Елеуферія (теп. Березань): візантійське правительство не хотіло бачити торговельного міста в сусідстві своїх кримських міст, а могло боятись і воєнних небезпечностей звідти ⁴⁾.

¹⁾ Рюйсброк с. 215, виїмки з ібн-ель-Атіра у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотой Орды с. 26.

²⁾ De adm. 53.

³⁾ De adm. imp. 2. Тут треба згадати поправку одного неясного тексту у аль-Бекрі, зроблену Розеном; з тою поправкою він читається так: всі сі народи (Кипчаки, Хозари, Гузи й Словяне) сусіди Печенігів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

⁴⁾ Іншу гадку про місце, де було Олеше, висловив Бурачков (Извѣстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказував на городище коло с. Знаменки, низше порогів. Сей погляд, прийнятий і деким ще (нпр. Гловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою

Система Дніпра, що збирала з різних сторін товари для того полудневого, візантійського експорту, розносила з поворотом візантійські і взагалі полудневі товари в різних напрямках, не тільки в землі Руської держави, але й далі. В очах літописця XI в. Дніпрова дорога передовсім „путь изъ Варягъ въ Греки“; путь ся розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двини (їх поминає літописець в своїй описи) в р. Ловать, звідти в Ільмен, потім Волховом в Ладозьке озеро, а звідти Невом в Балтійське море; друга дорога іде з верхів'я Дніпра Двиною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і тяжшу дорогу, бо її держав у своїх руках центр північної руської торгівлі Новгород, тим часом як за Двиною не знаємо, чи держала її коли Русь цілу в своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варяг“ у Грецію варязькі ватаги певне не скорше як по сформованню Руської держави, що служила їм переходовою стацією, з котрої сї вояки переходили потім часом і до Візантії. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантії (виключивши таких Варягів, що служили на Русі і провадили свою торгівлю), тим більше що головний напрям балтійської торгівлі, судячи по монетним нахідкам, був тоді переважно східній, ішов Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торгівлі північних країв з Грецією, а в часті і з Арабами держали в своїх руках руські купці. З Русі в балтійські краї йшли головні товари візантійські й арабські; на Русь окрім тих же сирових продуктів, що постачали для заграничної торгівлі руські землі, та деяких балтійських спеціальностей (як горючий камінь), певно і тоді вже (як се бачимо пізніше — в XIII—XIV в.) йшли такі річі як сіль, металі та західно-європейські фабрикати, переходячи через руки німецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Європи) бачимо ми в пізнійшій новгородській торгівлі.

Найдавнійшу звістку про транзитну торгівлю в західнім напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в., але в ній не вказані ближше ті дороги. Хордадбег оповідає про жидівських купців, що „із-дять з заходу на схід і зі сходу на захід, суходолом і морем, і вивозять із західніх земель (на схід) євнухів, дівчат і хлопців, брокати, боброві, куничні й иньші футра та мечі; з Франції вони їздять

текст 1 Новг., де дійсно Олеше виступає наче-б близько порогів, але иньші звістки промовляють за місцем недалеко моря; окрім того а ріготи ми мусимо сподіватись якоїсь торговельної стації коло устя Дніпра, а одинока з звістних може бути тільки Олеше.

на західне море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на иньшій місці він вичисляє предмети експорту з Маґріба (півн. Африки), а посередно — з „земель Словян і Аварів“: словянські, римські, франкські, льонґобардські невільники, римські й іспанські дівчата, футра і перфумерія (стіраке і мастіки)¹).

Иньші звістки говорять про західню торгівлю безпосередно самих руських купців. В німецьких митних постановках коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього Дунаю приходять з Чехії й Ругії²); з їх товарів згадані: віск, невільники й коні³). Жидівський подорожник 2-ої половини X в. Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що в Прагу приходили руські й словянські купці, Жиди й Турки, з ріжними товарами і „візантійськими червінцями“, а звідти ввозили невільників, цину і футра⁴). Потім про торгівлю подунайських міст з Русю маємо ряд звісток з XII в.; тільки сі пізнійші звістки говорять, здасть ся, лише про торгівлю німецьких купців і їх подорожі на Русь, не Русинів, а Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торгівлю Русі і згадуючи про Краків виказує нам напрям сеї торгівлі через теперішню Галичину⁵). Про транзитну торгів-

¹) Вид. de Goeje с. 115, для пояснення останнього тексту служить парафраза його у близького своїм часом аль-Факіха (вид. de Goeje с. 83—4).

²) De Rugis vel. de Voemanis. Тут не може бути про мови якихось Ругів (вказували на Реген або на Мораву, колишню Ругію, але Реген за далека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Мораву згадує ся низше з звичайним іменем — mercatum Moravorum). Русь же зветь ся Ругами і частійше, як у звістці продовження Регінона про охрещенне Ольги.

³) Рафельштетські митні постанови — Codex diplomaticus et epistolarius Moraviae I с. 72.

⁴) Сей текст має багато варіантів і толковань: замість невільників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel с. 9, Вестбергъ Коментарій ч. 14.

⁵) Шельонґовський попробував довести, що дороги на захід через Галичину на Краків не було в IX—X вв., бо вона з'явила ся аж пізнійше. Він опираєть ся на покладах арабських монет, що ширять ся від балтійського побережа в поріччю нижньої Висли, Варти, нижньої й середньої Одри і бачить в них сліди старих доріг з балтійського побережа на Дунай, а найстарших доріг з Польщі на Русь і Грецію шукає на Мазовшу. Одначе опирати все на самих монетних покладах не дуже безпечно, і згадка Ібрагима про руських купців, що приходять до Праги з Кракова (а Краків сам лежить по за територією арабських покладів і балтійсько-одрянської дороги) досить виразно вказує на підкарпатську дорогу.

лю через Польщу на Русь каже польський хронист Мартин Галь (XII в.) і згадує про давні подорожі західніх купців на Русь через Польщу ¹⁾.

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сій торгівлі, як і в балтійській, Русь головно була посередником для товарів візантійських і арабських. З заходу приходили на Русь сирові продукти, невільники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італійські, й іспансько-арабські). З них маємо названі мечі, і ми дійсно бачили вже кілька звісток про уживання на Русі західньої зброї (франкські мечі Русинів у Ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Нема спеціальних звісток про вивіз на захід невільника з Русі; але сей товар експортовали з центральної Європи і спеціально з словянських земель в великім розмірі, отже мабуть везли туди його і з східно-словянських земель, хоч сї мали й свої місця збуту на півдню і сході. Важну ролю при тім відігравали власне ті жидівські купці, про котрих оповідає Ібн-Хордадбег; вони-ж спеціально займались кастрацією сих словянських невільників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть словянські євнухи, поясняє, що торг невільником іде в двох напрямках — на схід, в Хорасан (головно через Русь, очевидно), і на захід через Іспанію в Єгипет і Магірб (півн. Африка), і невільників сього західнього експорту каструють Жиди ²⁾.

Торговлю України зі Сходом по монетним нахідкам можна констатувати почавши від VII в.: найстарші з східніх монет, які знаходять ся в східній Європі, належать до VI в. (Сасанідів) ³⁾, з VI ж віку маємо про неї оповідання Йордана ⁴⁾. Очевидно, вона не перервала ся ніколи. І коли сформуваля ся значнійші торговельні центри українські, вони зараз же взяли в ній участь. Ібн-Хордадбег, що

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. I с. 394.

²⁾ Вид. де Гье с. 75, див. про торгівлю невільником у Якоба Welche Handelsartikel с. 6 і далі, де зібрано й тексти.

³⁾ Пор. новіші нахідки харківські—Данилевич № 53, 64. Срібні арабські дїргеми в східноєвропейських нахідках маємо, скоро тільки їх почали бити (в останніх роках VII в., за халіфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо підніє, що сей факт виразно вказує на істнування торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel с. 46—9). Мідяні й золоті арабські монети істнували й перед тим, але взагалі в Європі стрічають ся майже виключно срібні—дїргеми (арабська форма слова „драхма“). Се поясняють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестані срібло. Нахідку мідяних монет (почавши від VII в.) в Києві див. у Білшевського Монетные клады с. 11, але нахідка ся дуже дивна своїм змістом.

⁴⁾ Getica гл. 5.

писав в першій половині IX в., знає „руську“ торгівлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з бережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Багдаду ¹⁾). Але поки українська торгівля дійшла до такої активності, далеко скорше ще мусів служити за посередника в торгівлі України і взагалі східньої Європи зі Сходом хозарський Ітиль на нижній Волзі, а до нього, мабуть згодом, прилучився і Болгар на середній Волзі. Обидва і в X в., коли Русь навязала безпосередні зв'язки з арабськими країнами, були важливими торговельними осередками. Трактат надписуваний іменем ель Балхі (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торгівлі: „Русь провадить торгівлю з Хозарією, Візантією й Великим Болгаром“ ²⁾; Хаукаль каже, що перед походами Святослава Болгар і Хазран (Ітиль) були місцями руської торгівлі ³⁾.

Болгар був головним торговцем північної Європи зі Сходом. Арабські купці прибували сюди головню караванами, на верблюдах, з Туркестану, але також приїздили і Волгою, з Ітиля ⁴⁾); зовсім правдоподібна звістка пізнішого ховарезмійського письменника ед-Діна каже, що вони не їздили далше на північ як до Болгара ⁵⁾). Торговлю з фініськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торгівлі Арабів з балтійськими країнами: торгівля ся була дуже інтензивна і полишила багаті сліди в монетних скарбах — найчастійші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч дрігемів, припадають власне на волзько-балтійські краї й береже Балтійського моря. Волга була головною артерією цієї торгівлі; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Дніпра й балтійського берега через Двину і верхівя Дніпра, або через ріку Ладозького озера. З полудневим заходом, себ то середнім Подніпровем, Волгу звязувала система Оки, а туди легко було перейти з Дніпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Києва в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірності провадив теж на Поволже ⁶⁾). Знов же Кама, що текла у Волгу під са-

¹⁾ Вид. де-Гуе с. 115.

²⁾ Гаркаві с. 277, пор. аль-Джайгані I. с. (торгівля з Хозарією).

³⁾ Гаркаві с. 219.

⁴⁾ Масуді *Prairies d'or* II. 15 і далі, *Kitab et-tenbich* в Хрестоматії де Сасі II, 18 (у Якоба *Welche* с. 33, Хвольсона с. 165).

⁵⁾ Хвольсона *Ибн-Даст* с. 190. В географічнім словнику Якуга (XIII в.) *sub voce* Ітиль згадується, що арабські купці їздять в землю Вису — „Веса“, як толкують — себ то на верхню Волгу; але ся звістка стоїть одиноко і непевна.

⁶⁾ Про дорогу з Києва на Курськ *Житіє Феодосія* л. 5.

ним Болгаром, служила дорогою в уральські землі. Для торгівлі футрами Болгар був мабуть найголовнішим ринком східної Європи, а може й цілого світу — він лежав найближше до джерел сього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних фінських народів (з них вони особливо знають Вісу — Вєсь і Юру — Югру)¹⁾. Про Русь оповідає Хаукаль, що вона привозить в Болгар дорогі футра купуючи їх у поганських народів (він називає їх біблійними іменами Гога і Магога, Яджудж і Маджудж в арабській формі); про „німий“ обмін дорогих шкір за залізні вироби, що вели руські купці з Югрою, за Уральськими горами, оповідає літописець: „кажуть желѣзо и помагають рукою, просяще желѣза, и аще кто дастъ имъ желѣзо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу“²⁾.

Як Болгар був головним торговцем для північних країв східної Європи, так Ітиль грав такуж роль в східній торгівлі для країв полудневих. „Головна торгівля Руси, каже Хаукаль, була в Хазрані (одна з частин міста Ітиля); там була велика сила купців (з інших країв) і мусульман, і всякого товару“³⁾. Східні купці прибували Каспійським морем, товари з Болгара і взагалі з північних країв приходили Волгою, з заходу — Доном і звідти в Волгу волоком (теперішнім Царицинським). З середнього Подніпров'я на Дін був шлях сучодолом — дуже можливо, що був се власне вищезгаданий Залозний путь⁴⁾. Але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол⁵⁾. Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море українські купці, що хотіли торгувати безпосередно з східними краями: руські купці, оповідає Хордадбег, їздять Тапайдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлідж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (себ то Каспійське, особливо так знала ся його полуднева частина). Але Русини провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуді каже, що в Ітилі одну половину міста зай-

¹⁾ У Хвольсона оп. с. 188—190. Інше толковання назви Вєси у Вєстберга Beiträge 2.

²⁾ Іпат. с. 164.

³⁾ У Гаркаві с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить Ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

⁴⁾ Іпат. с. 368, пор. 429: кушецький караван іде „ис Половецъ“ на Хорол, на Перяслав.

⁵⁾ Припускають ще й иньшу водну дорогу — з Дніпрової Самари в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черноморье I с. 98 і далі; Майков в Ж. М. Н. П. 1874, VIII с. 257, Барсов² с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 967 і далі.

мали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, християн, і кожда мала двох судіїв, а крім того був судя для поганів¹⁾. Хазарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн-Хордадбег), а очевидно — і з тих, що спродавались на місці.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан; вони приїздить човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі деревляні бараки, де їх збирається по десять, по двадцять; очевидно, се були купецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головно невольників і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торгівлею в сім напрямі? Вище ми бачили, що арабські купці на північ дальше Болгара по всякій імовірности не їздили; але вони бували в Києві, мабуть і в Новгороді і дальше на заході. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім мусимо бачити київського князя того імени, „приїздить мусульманські купці з усякими товарами“; з слів арабських письменників Істахрі, Хаукаля і т. зв. ель-Балхі, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці²⁾. У Ібрагіма ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздить до Праги, значить взагалі в центральну Европу; правдоподібно, дорога їх ішла через Київ і Галичину. Нема причини відкидати таких категоричних звісток, особливо останньої. Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцвіту східньої торгівлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували дальше на захід. Тільки й тут не

¹⁾ Гаркаві 129. Християнська єпархія в Ітилі ('Αστύλ) дійсно згадується в каталогоу єпархій VIII в., вид. de-Boog-ом.

²⁾ Гаркаві с. 137, ал-Бекрі вид. Розена с. 49. Сей текст має свої труднощі: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Києва (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кожного чужинця, що туди поїде, вони зараз забувають“ (Труди III зїзда I с. 347, Віймки с. 35). У всіх иньших письменників, що мають сей текст — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхі, аноніма Туманского, Ідрізі — звістки про недонусканне чужинців прикладають ся тільки до Арти, і власне з сеї антигеми виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не бувало в Артї: Купці їздять до Кулбї, в Арту ж ніхто не вступає, бо люде забувають кожного чужинця, що заїхав бя до їх землі (Істахрі — у Гаркаві с. 193, див. ще с. 220 і 276). Правдоподібно, се поправніший варіант, поповований копістами Джайгані. Що в Києві бували чужі купці, і спеціально східні, се виразно кажуть иньші письменники, і те значинне,

було, правдоподібно, постійних арабських колоній. В кождім разі найважнішою стацією арабських купців в східній Європі був безпечно Ітиль.

Предмети, що закупалили арабськими купцями в східно-європейських землях, досить повно вичисляє Мукадесі (з кінця X в.): „З Ховарезма вивозять соболів, білки, горностаїв, „фенек“¹⁾, куниць, лисів, шкіри боброві, рябих залців, кіз, віск, стріли, березову кору²⁾, шапки, риблячий клей, риблячі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів³⁾, мечі, панцери, халендж⁴⁾, словянських невільників, овець і биків: все се з Болгару“⁵⁾. До сього реєстру не додають майже нічого оповідання иньших східніх джерел (хвиба згадку про олово, чи цину, та й тут звістки досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торгівлю, чи експорт)⁶⁾. Ми можемо сей реєстр товарів прикласти взагалі до східно-європейського вивозу на схід: ібн-Фадлан, вичисляючи товари, що вивозять ся на схід через порти Хозарської землі, вичисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра⁷⁾. Бачимо властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що і в торгівлі з Візантією: футра, мід, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблі з землі Буртасів (тут розуміють звичайно Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші й найцінніші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі й черно-білі лисячі шкіри; найдорожші чорні. Їх вивозять в краї Баб-ель-Аббаба (Дербент), до Бердаї (в Вірменії) і до Хорасана, також в землі Франків і Іспанію, і сї шкіри, чорні і червоні, привозять в Магриб (півн. Африку). Одна буртаська шкірка коштує 100 і більш червінців, принаймні чорних лисів; червоні дешевші. Королі арабські й перські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою розкішю; вони роблять з них шапки,

яке виходить з текстів Істахрі та ин., з огляду на се мусить бути прийняте що до змісту, без огляду на більшу або меншу авторитетність тексту.

¹⁾ Який се звір, не ясно. Якоб думас, що се *canis corsak*, Хвольсон перекладає: куниця.

²⁾ Хвольсон: велику рибу.

³⁾ Хвольсон: нарди або хорти.

⁴⁾ Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу; Френ і Хвольсон бачили тут березу, Якоб — клен.

⁵⁾ Вид. де Гье с. 324, коментар у Якоба *Welche Handelsartikel* (його перекладу я тримав ся в тексті) і Хвольсона I. с.

⁶⁾ У Джайгані, Істахрі, Хаукаля.

⁷⁾ Хвольсон с. 162, див. ще Істахрі у Гаркаві с. 192.

кафтани, плащі, і ледво чи знайдець ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775 — 785), завиваючи фляшку з теплою водою в різні футра й виставляючи їх на мороз: анекдот інтересний, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала досить давніх часів¹⁾.

Східноєвропейський невільник був теж важним предметом торгу. Чи не з нього і почалась знайомість Арабів з Слов'янами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршиком про „русих Сакаліба“²⁾. Східноєвропейські і спеціально слов'янські невільниці мали попит і славились за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди“, — нарікає Насір-і-Хосро Енсарі, „приходять від Болгарів: вони тягом привозять любок з Болгару, аби спокусити чоловіка; вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні бути так гарними, бо з запалу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами“³⁾. Хаукаль зазначаючи головні напрями торгівлі білим невільником, як ми бачили, зазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в величезній числі невільників слов'янських і хозарських, і з інших сусідніх земель, а також невільників турецьких; між сими певно, була теж чимала маса слов'янських, спродуваних Печенігами: про аналогічну торгівлю північних Половців в Криму маємо звістку в Патеріку⁴⁾.

З інших предметів торгівлі „риб'ячі зуби“ правдоподібно означають мамутові і моржеві сікачі; про мамутові сікачі оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузї, що сам звідав Болгар в XII в.: в землі, каже він, знаходять зуби подібні до слонових сікачів, білі як сніг; ніхто не знає, від якого звіра вони; їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою ціною та виробляють з них гребені, скрипочки й иньше, як з слоневої кости, тільки воно міцнійше від слоневої і ніколи не розібеть ся⁵⁾. Але реб'ячим зубом у північних Слов'ян зветь ся моржеві ікли, і правдоподібно — під тим самим іменем експортувались обидва предмети. Вони були спеціальністю північних земель: смоленський князь XII в. обдаровує черниговського футрами і „рибіми зубами“: „соболми и горностаими, і чорними кунами, и песци, и бѣлыми волки и реб'яними зубы“⁶⁾.

¹⁾ Тексти (в перекладі) у Якоба Welche с. 23—4.

²⁾ Гаркаві с. 2.

³⁾ У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

⁴⁾ Вид. Яковлева с. 93—5.

⁵⁾ Казвіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

⁶⁾ Іпат. с. 345—6.

Експорт мечів виглядає досить неясно: як ми бачили, руські купці, по словам Арабів, вивозили їх в Візантію, в другий бік ішли вони до Ховарезму, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущення, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як багаті й докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Європи, так бідні звістки про арабський імпорт, і ми можемо тільки в приближенні міркувати, які то були „різні товари“, що арабські купці возили з Ховарезма в Европу (як каже Масуді). Сами Араби згадують властиво тільки два предмети, се намиста й мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себто — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже розбивається за ними, купує їх по дірґемі за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Ся звістка, так як єсть, не конче докладна¹⁾, але намиста і взагалі шкляні вироби дійсно могли приходити через арабські руки. Про мечі звістка також не досить ясна: абу-Гамід (званий аль Гарнаті або ель Андалузі) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Азербайджана (північної Персії) — по поліровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Азербайджані по 4 за дінар (червінець), за сі мечі вимінюють у Ісу (ніби Веси) боброві шкiри, а ті добувають соболіні шкiри у своїх північних сусідів (варіант називає нарид Юру себто Югру). Потім у абу-Гаміда наступає оповідання, як на ті мечі люди ловлять в морі велику рибу²⁾. З сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуні. Але абу-Гамід легко міг не зрозуміти оповідання про спосіб ловлі великих риб, що перейшло до нього через кілька уст, але не міг помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Азербайджана: очевидно звідси дійсно вивозились в східню Европу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торгoвлі, шовкові матерії, металічні й спеціально — золотарські вироби, полудневі овочі й корінне. Про вивіз металічних виробів свідчать археологічні нахідки. Порівняння річей з східно-словянських нахідок з нахідками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалі Заволже, а також і нахідки предметів разом з арабськими

¹⁾ Дуже ударяв на недокладність сеї й деяких інших звісток Спіциан — О степени достоверности ибнъ-Фадлана (Труды отд. слав. рус. археол. IV с. 164).

²⁾ Казвіні II. 418, варіант у Якоба Die Waagen с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

монетами дають нам підставу, бодай з певною правдоподібністю, вирізнити групу мотивів юбілерської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філігранові вироби, горошковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колекцію дали нахідки з Гнездова, в Смоленщині)¹⁾. Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по аналогії з звістками про царгородську й кримську торгівлю.

В сій східній торгівлі волзькі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролі виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих ріжних предметів купна, що приходили в руки князів і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусідів, вони же держали в своїх руках заграничну торгівлю, що переходила через східню Європу. Арабам Русь представлялась як нарід з самих воляків і купців: „вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поля“, каже арабське джерело середини IX в. — „оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром“; „вони живуть тільки з того“, каже воно на иньшому місці, „що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар“²⁾. Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найкращі футра привозила в Болгар Русь — по части з своїх земель, а найліпші вимінювала у поганських народів³⁾. Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в ґТиль) на продажу невільників, спеціально дівчат, соболині шкіри й иньші товари. Яку велику торгівлю провадили сї купці, дає знати оповідання тогож Фадлана, що жінки тих купцівносять на шиї золоті й срібні ланцюги: як купець має 10 тис. дїргемів, купує жінці ланцюг, як має 20 тис. — два, і за кожним десятком тисяч додає новий, „так що инша має багато ланцюгів на шиї“⁴⁾. Полинаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців рахують тут на десятки тисяч дїргемів.

Із східніх монет, що знаходять ся в північній і східній Європі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо,

¹⁾ Вони переховують ся в Ермітажі і московським Історичним музею, див. Толстого й Кондакова Русскія древности V с. 61—4 і особл. Сизова Гнездовскій могильникъ (Матеріали по арх. Россіи № 28, 1902). Про їх техніку див. ще Сизова О происхожденіи и характерѣ курганныхъ височныхъ колець, Археол. Извѣстія 1895. Розкопки ведуть ся далі.

²⁾ Ибнъ-Дастъ вид. Хвольсона с. 35, Кардизи — Отчетъ. Бартольда с. 123.

³⁾ У Гаркаві с. 219.

⁴⁾ У Гаркаві с. 93.

що в 60-х рр. X в. головні осередки східної торгівлі — Ітиль і Болгар зруйнував Святослав і се мусіло тяжко відбитись на сій торгівлі, то з повною правдоподібністю можемо прийняти, що як раз перша половина X століття була дійсно часом найбільшого розцвіту сїєї торгівлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестану — вони вибиті в Самарканді, Бухарі, Шаші (теп. Ташкент), Балку й ин. за Саманідів — арабської династії, що панувала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасані. Се вказує, що торгівля з північними землями ішла головню звідси, з Туркестану, через Ітиль, а ще більше через Болгар — туди, як каже Масуді, безстанно ходили каравани з Туркестану, а особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного осередку сїєї торгівлі¹). Мукадесі в своїм класичнім тексті, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се була торгівля сухоходом, караванна.

Натомість з Ітилем велась торгівля головню Каспійським морем; торгував з ним Ховарезм²), але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережа, а з полудневих каспійських портів товари йшли знову караванами на полудень в каліфат і далі на захід, як і з Ховарезма. Монети полудневого каспійського побережа й багдадського каліфату стрічають ся в східноєвропейських монетних нахідках у великому числі; на посередні торговельні звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети. Ся морська каспійська торгівля хто зна чи не була ще інтезивнішою від караванної: морська дорога була тоді безпечнішою, бо на сухій дорозі турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарію³). Важною стацією в сій торгівлі мусів бути полудневий хозарський порт Семендер, коло устя Терека.

В 940-х рр. отсі каспійські міста потерпіли від руського походу, і він мусів сильно відбити ся на торгівлі, а був вістником ще дальших нещасть. В 960-х рр. Святослав зруйнував Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив край Буртасів. Хаукаль, що писав яких десять літ по сім погромі, каже що від тих міст не зісталось і сліду, їх мешканці розбіглись⁴).

¹) Prairies d'or II с. 15 і далі, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркаві с. 219.

²) Істахрі у Гаркаві с. 192.

³) Масуді Prairies II с. 15.

⁴) У Гаркаві с. 218, 220.

Ітиль по с'ім дійсно захирів. Його місце пізнійше заступає десь також в тійже місцевості положений Саксін¹⁾; але його торговельне значіння — в руській торгівлі спеціально, далеко не дорівнює Ітилеви. Турецький натиск унеможливив правильний розвій торговельних зносин. „Вони сильно терплять від кінчацьких орд“, каже про сі хозарські городи письменник XII в.

Безпечний від турецьких орд Болгар поправився досить скоро — вже з 980-х рр. чуємо знову перекази про заможність Болгарів. Але сильним ударом для сієї торгівлі був упадок династії Саманідів при кінці X в.; Туркестан опановали турецькі орди і тут розпочалися замішання. Масмо, правда, й пізнійше звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар, але се були тільки слабкі відгомони тієї інтензивної торгівлі, яку ми бачили в X в.

Загранична торгівля давала значний імпульс внутрішній торгівлі Руси. Купці розтікалися по всіх краях, скуповуючи потрібні для експорту місцеві продукти і взаміну ширили свої — заграничні і місцеві товари. Заграничні товари в переважній масі мали попит тільки у богатих і вельможних, але дещо і з заграничного експорту розходилися в дуже широкі маси народу, от як різні шкляні окраси, намиста, срібло.

Особливо визначну роль у внутрішній торгівлі мусіла мати сіль і металі, бо інші потреби народнього життя задовольнялись місцевими продуктами й виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозилася з Криму і Балтійським морем в Новгород; сі звістки, що правда, належать до пізнішого часу — XIII—XIV в., але ніщо не перешкаджає прийняти їх і для ранішніх часів. Свійська сіль ішла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експлоатація солі в Семигороді сягає ще передісторичних часів; звістки про доставу солі з Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: тоді сталася нестача солі в Києві через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали випускати купців з Галича й з під Перемишля, „і не стало солі у всій Руській землі“²⁾.

¹⁾ Вестберг в своїх *Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen* (гл. XII) доводить з певною правдоподібністю навіть, що Саксін треба уважати новим іменем Ітиля. Вповні правдоподібна його гадка, що під Саксінами, згаданими в літописях XIII в., треба розуміти останки Хозарів, що групувалися коло своєї старої столиці.

²⁾ Патерик с. 154.

Що до металів, то напевно можемо констатовати у себе тільки експлоатацію заліза з болотяної руди в Деревлянській землі. В джерелах маємо звістку про торгівлю оловом (чи цинною): аль-Бекрі каже, що сей метал (чи обидва) привозили з західної Європи, Джайгані — що з головних руських міст розвозили їх по всіх усядах. Пізнійше (XIII в.) маємо звістки про доставу в Новгород німецькими купцями заліза, міді, олова й цини¹⁾. Безперечно ці метали від найдавніших часів привозили ся з чужих країв також і до полудневих, українських земель.

Широке розповсюдженне окрас срібних і бронзових (перстені, шпильки, намиста, ковтки й ин.), порцелянових і шкляних (намиста й йаручники), навіть в народніх масах—засвідчене розкопками. Сі виробу мусіли бути теж предметом широкої внутрішньої торгівлі.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграничної торгівлі був Київ, положений на головній торговельній дорозі — Дніпрі. Стоячи низше устя його головних притоків — Припети й Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цією Дніпровкою системою, а та знов збирала товари з сусідніх систем, злучених з нею короткими волоками: Припеть лучила систему Дніпра з системою Буга й Висли, Сейм — з системою Дона, Десна — з системою Оки, верхній Дніпро лучить ся з Західною Двиною, Волгою і системою північних озер.

В Києві-ж перехрещувались з водною важні сухі дороги — шлях з Волини і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, Дорогобуж, Корчеськ, Звиждонь, Білгород, і полудневий, що йшов з Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів²⁾; шлях на північний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переслав; на полудень же йшли ті три класичні „пути“: „Грецький, Солоний і Залозний“³⁾. Київ був центром, де обмінювались товарами сі ріжні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і з свого боку впливаючи на неї; він був серцем східної Словянщини й великої східно-європейської рівнини.

¹⁾ Для новгородської торгівлі (факти пізнійші, але вони можуть служити для зрозуміння й давнійших відносин): Березковъ О торговлѣ Руси съ Ганзою до в. XV в., 1879 і статі його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. П. 1887 р.; Никитській Історія економіческаго быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далі; Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule, Спб. 1895.

²⁾ Напряв шляху на Волинь видно з порівняння Іпат. с. 121, 170, 276, 284; шлях в Галичину — Іпат. с. 278—9, 300, 342—3.

³⁾ Див. вище с. 289.

Не дурно іменем Русь, що було спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, ібн-Русте) зветь ся спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-європейську торгівлю.

Але цікавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, судячи з письменних звісток, відограла головну роль в тодішній (IX—X в.) торгівлі, а монетними скарбами того часу далеко багатші північні землі — волзькі, новгородські, балтійське побереже. При тім скрізь стрічають ся далеко частіше арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантійські — переважно одиночні нахідки. Толкувати се самою випадковістю нахідок трудно, але так само не можна взяти голу статистику монетних покладів за міру і образ дійсних торгових відносин; треба мати на увазі й інші причини. Очевидно, північні землі головно продавали свої продукти за готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, з сього вивід — потреби полудневого життя були вибагливіші, і штучні вироби та екзотичні продукти чужих країв мали тут більший попит — житє було культурніше.

По друге — з трох імпортів очевидно найбільшим розмірно до свого експорту був грецький, найменшим арабський, себ то Араби з усіх культурних народів, що вели торг із східною Європою, ввозили найменше розмірно до того, скільки ввозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий иньший в монетних нахідках VIII—X в., і найбільше сей гріш осідав в північних краях, менше культурних, менше інтересованих чужими виробами; вони взагалі менше купували як продавали. Так можна толкувати нахідки монет⁵⁾.

Можна ще зробити здогад: торгівля на Україні не обертала великими масами готових грошей, бо існував вже значно розвинений кредит.

Київські правні пам'ятки з XII в. виказують дуже значний розвій кредиту і пильну опіку для нього зі сторони влади й права. Се мусить іти ще з попередніх століть. Про постанови київського права в сих справах будемо говорити на иньшій місці⁶⁾, тут піднесемо лише такі вказівки нпр., що купці торгували часто в кредит, або на позичені гроші, і право дуже улекшувало такі кредитові зобов'язання. На кредит вели ся навіть великі торговельні операції: закони про банкрутів обговорюють випадки, коли-б в операціях банкрута були гроші

⁵⁾ Треба одначе рахувати ся ще і з розширенням монети дорогою здобиччю.

⁶⁾ Т. III гл. 4.

заграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се теж цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях). При конкурсі уставляється такий порядок: перше право має князь, по нім чужеземні претензії, нарешті свійські; закон, очевидно, піклується тут розвоєм широкого, заграничного кредиту. Улекшення кредитних операцій має на меті й иньший закон про банкрутів, де відрізняється банкрутство винне і безвинне, що сталося з нещасливих випадків (як потоне корабль, знищить товар війна, або пожежа): в такому разі кредитори не мають права продавати банкрута і довжнику дається можливість сплачувати свої довги протягом якогось часу¹⁾.

---

¹⁾ Карамзінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

VI.

Людність і її суспільний побут.

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця, перейдемо тепер до нього самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків масмо перед усім клясичну звістку Прокопія про Словен і Антів (і при тім він виразно зазначає, що сї народи не різнять ся між собою виглядом): „всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волосем не дуже білі або блондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але всі рудоваті“¹⁾. Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі рум'яне тіло й русяве волосся Словян, так що й своїх русявих земляків вони прозивали часом „Слов'янами“. „Слов'яне — нарід червоної краски, з русявим волосем“, характеризує їх абу-Мансур, „кріпкий тілом“, додає Казвіні. Русь спеціально характеризує ся ними теж як великі тілом, русяві, гарні люде²⁾.

¹⁾ Εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλλοιαι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὕτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἤξανθοι εἰσὶν οὕτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται ἀλλ' ὑπέρουδροί εἰσὶν ἅπαντες De bello Got. III, 14.

²⁾ Найдавніша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахталя. Потім про волосся й рум'яну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвіні (XIII в.) і цитовані в географічнім Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Русте і ібн-Фадлап. Арабські терміни уживані для волосся значать і „рудий“, „червоний“, і „русий“, „білий“, тож хоч Фадлапові слова перекладають: „рудий“, але скорше треба тут розуміти русих. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 93, 138, 269 і 279, пояснення див. у нього ж с. 5—6, Jacob Welche² с. 14—5, Niederle O původu Slovanů с. 38 і далі.

Тою незвичайною для Арабів русявою краскою слов'янського волосся мабуть треба пояснити звістки Арабів, що Русь фарбує волосся — се

З сим сходять ся описи кількох наших князів. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до діла з чужою династією, у всякім разі цікаво, що сї описи зходять ся вповні з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава: „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий; борода була обголена, на верхній губі густе й довге волосє; голова зовсім обголена¹⁾, з одного боку висів чуб²⁾, що означав значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований“. В сій інтересній описи (вона вказує й те, яка на Руси тоді була мода на волосє) на сей раз звертаю увагу тільки на лєні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мъстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима“; „сїй же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомъ бѣ высокъ, плечима вѣликъ, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) и ноги“ — отже знову маємо русяві, румяні, кріпкі фігури³⁾. З рисунків зовсім виразно виступає румяний і русявий (може рудакий) тип на мініятурі Ярополка Ізяславича чивідальської псалтири⁴⁾.

Зібравши до купи письмєнні звістки про Русь і Словян, ми здохули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей⁵⁾. В

каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосє на голові, як хорий вмере, або врасять собі бороду), потім Хаукаль: „деякі з Русинів голять бороду, деякі з них зивають її як кінську гриву і фарбують жовтою (або чорною) фарбою“, і пізнійші як Едрізі і Діменші — Гаркаві с. 121 і 232 і Труді III зїзду т. I с. 347. З другого боку назва Словянина, Саклаб, Сакаліба в орієнтальних кругах стає синонімом білої раси взагалі і під назву Словян підтягають ся й вищі білі народи північної Європи (докази на се зібрав недавно Вестберг в статях Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ, Ж. М. Н. П. 1908, II, статя 1).

¹⁾ Ἐψιλωμένος τὸν πώγωνα, τὴν κεφάλην πάνω ἐψίλωτο — властиво з голою бородою і головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάνω ἐψίλωτο мабуть скорше вказує на голєнне.

²⁾ παρὰ δὲ θάτερον μέρος αὐτῆς βόστρυχος ἀπὴρώρητο — тут може бути неневність, чи чуб висів по обидва боки, чи тільки на один, але останне більше згоджуєт ся з звичайною фразеологією.

³⁾ Іпат. с. 105 і 605.

⁴⁾ Кольорова копія у Кондакова *Изображения русской княжеской семьи*.

⁵⁾ На сих пунктах, як ми бачимо, обопільно покривають ся характеристики Словян і „Руси“. Значить було б даремно в якійсь з сих примет — русявости, великім зрості і т. и., бачити доказ норманства Руси, чи руської династії. Такі виводи стрічаємо і в сучасній літерату-

декотрих пунктах вони вповні потверджують ся й иньшими даними, в иньших лишають нас в непевности. Що до зросту, то й нинішня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросійської, а в деяких місцях доходить таки дуже високого зросту (Кубанці, Гуцули)¹). Сюж прикмету виказують поміри костей з могил IX—XI в. Могили західньої Волини дали пересічно 171 сантиметрів для мужчин, 155 для женщины, могили погоринські — 169 см. для мужчин, для женщины — 158 см., могили з поріччя Тетерева — в середнім 167 см. Не так ясна справа кольору. Археологічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна українська людність не має одностайного типу, як і ціла сучасна Словянщина взагалі має два окремі типи — ясний і темний; темний переважає на заході й полудню, ясний на північнім сході, й українська територія припадає на перехо- дову: на півночі й північнім сході її переважає ясний тип, на заході (в гірським поясі) й полудні — темний; варіації так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між Українцями (матеріалу досі зібрано ще дуже небогато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказується на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних. Але і для того часу властиво може бути мова тільки про перевагу того чи сього типу, а не його виключність.

Цікава, а дуже неясна справа про краніологічний тип нашого народу, як і взагалі про тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалі (а він зібраний з деяких тільки місцевостей). Розкопки старих українських могил, X—XII в. — на Волини, в землі Деревлян, Сіверян виказують, що у старій української людности тип довгоголовий рішучо переважав над короткоголовим. Так могили західньої Волини дали 14 довгоголових (доліхо- і субдоліхо-кефалів) при 4 середнеголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсім); в численнійшій матеріалі з Погорини було 74 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) при 11 середніх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали); могили з над Случи дали 4 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) і 2 середнеголових²). Розкопки в

рі, але вони безпідставні. Прокопій в кождім разі не писав про Норманів, а його характеристика вповні відповідає характеристиці Руси IX—X вв.

¹) Деякі характеристики сучасного українського антропологічного типу і літературу археологічно-антропологічну див. в примітці 8.

²) Антоновичъ Курганы Зап. Волини с. 136—7, Мельникъ оп. с. с. 490, Гамченко Раскопки въ бассейні Случи с. 392.

околицях Тетерева також дали дуже мало виразніших брахікефалів¹⁾. На 65 сіверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довгоголових, 3 середні, 4 короткоголові, і т. д.²⁾. Про еволюцію антропологічного типу на підставі сих спостережень поки що булоб передчасно говорити; питання про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоїть тепер гостро в науці, і рішити його вповні дефінітивно поки що нема можности, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежаюсь тільки зазначенням сих фактів. Супроти довгоголовости старої української людности в лісовім поясі маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — оден в західнім, карпатським гірським поясі, другий — на степовім шляху з Азії, де короткоголовий тип появляється вперше в залізній культурі. Коли зміни типу голови зводити на вплив самої метисації, то відси могли вийти елементи короткоголового, темного типу. І знов про старий український антропологічний тип треба сказати, що про його однастайність, про „расу“ в VIII—X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нині; тип сей тільки мусів бути тоді менше комплікований, менше мішаний і менше різнородний як теперішній.

Стільки б можна сказати про антропологічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про носу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: великі вуса, обголену чи сильно обстрижену бороду і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнішого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети на монетах виразно показують замашисті вуса, а що до бороди, то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на інших не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім низько обстрижену³⁾. Князь на т. зв. монетах Свя-

¹⁾ В помірах сих черепів є деяка неясність — Антонович (Раскопки въ странѣ Деревлянъ с. 11) і Талько-Гринцевич (Charakterystyka с. 17—9) значно різнять ся в результатах своїх помірів: Антонович рахує більшість брахікефалів (43 на 66, з середнім показником одначе тільки 80,7, отже майже середноголові), Т.-Гринцевич же не подає ані одного з показником вище 78. Антонович дав помірів більше, але що ані у нього, ані у Гринцевича скелети не мають близшої метрики, не можна зорієнтувати ся в сій суперечности. Гамченко опублікував 7 довгоголових, 3 середнеголових і 1 короткоголовий (Житомирській могильникъ с. 111 і Городище на р. Корчеватей с. 133).

²⁾ Богдановъ Антропол. выставка II с. 183 III с. 350, Поповъ с. 43.

³⁾ На сій підставі неб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих пор-

тополка не має бороди. Ярослав на старих рисунках софійської фрески має коротку бороду. У Святослава Ярославича на рисунку його збірника борода низько обстрижена, так само у Ярополка Ізяславича. З того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли¹⁾. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: „поженемъ на великыи бороды“ можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші²⁾. Що до волося, чоловіки родини Святослава і так само Ярополк мають волосся обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до речі згадати ще одну подробицю зверхнього вигляду—чистоту. На тім пункті маємо про наших предків досить непохвальні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а Ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх „найбруднішими божими сотворіннями“, прирівнює до онагрів, а ілюструє се оповіданням, що руські купці мили ся в однім цебрі, не переміняючи води та ськаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими: замилування до чистоти се культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, могла виробити ся пізнійше, але без обмежень сих старих звісток теж прийняти не можна. Прокопій писав про пів-кочову і меньш культурну, взагалі передову словянську кольонізацію, а Ібн-Фадлан свою характеристику опирає на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обмивань, як Магометани, і під впливом сього міг дещо й побільшити в своїм оповіданню³⁾. Подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних Німців (правдоп. X в.): „нема на світі нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два—в холодній воді!“⁴⁾.

Про характер наших предків тойже Прокопій пише: „житє провадять вони суворо й не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не

третів у нумізматичних виданнях гр. Толстого. Але на портретну вірність старих монетних образів не можна покладати ся.

¹⁾ Але мода мінялась чи не була однакова на полудню і півночі; новгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосє (Прохорова Рус. Древности, VI).

²⁾ Іпат. с. 535. Тексти Арабів подано вище (с. 306-7). Рус. Правда. Академ. код. § 7.

³⁾ Прокопій I. с. Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві с. 91.

⁴⁾ Jacob Ein arabischer Berichterstatter² с. 12.

лихі і не підступні і в простоті (щирості) заховують гунські звичаї¹⁾. Похвальне свідоцтво виставляє їм т. зв. Маврикій: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе і відпроваджують з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станесть ся якась шкода через недбалство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честю для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завсіди, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибирати—чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістати ся у них вже як вільні земляки (ἐλεύθεροι καὶ φ(λοί). Жінки їх честні над всяке понятє, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами—то вже не жите“. Він підносить також їх свободолюбність („не хочуть нікому служити або бути під властю“), їх терпеливість на всяку нужду—спеку, холод і дощ, на брак одіжи й поживи. Але закидає брак згоди (μισάλληλα), упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки; далі—невірність в умовах і взагалі непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами²⁾.

Сї характеристики дорогі нам тим, що мають на оці не тільки Словян, але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характеру, які взагалі найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх; західні—німецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннійшого над них“, зауважає Адам Бременський про Поморських Словян³⁾. Арабське джерело IX в. оповідає про Русь, що вона поважає і ласкаво поводить ся з чужинцями, які удають ся під її опіку, або часто у неї бувають, та боронить їх від всякої пригоди⁴⁾, а наш найдавніший кодекс світової етики—Наука Мономаха навчає „особливо шанувати гостя“⁵⁾. Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом

¹⁾ Διαιταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπρημελημένην, ὡς περ οἱ Μασσα- γέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσιν, καὶ ῥόπου ἤπερ ἕξεινοι ἐνδελεχέστατα γέμουσι, πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὡς ἤριστα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κὰν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἦθος—вид. Hauray II с. 358.

²⁾ Маврикій XI. 5. Характеристику Маврикія в головнім повторює і Тактика Льва.

³⁾ Gesta Hammab. eccl. II. 19; иньші звістки див. у Крека² с. 357—8, Котляревського Сочиненія III. с. 442.

⁴⁾ Ібн-Даст с. 36—7.

⁵⁾ „И боле же чтите гость, откуду же к вам придет, или прость или добрь или соль“—Лавр. с. 237; утилітарист автор при тім однач

загального здивовання (характеристики не мають самі одначе особливого значіння, бо виходять з ритуального звичаю самовбийства вдів). Свободолюбність слов'янську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час боротьби Слов'ян за свободу. Але zarazом кидав ся усім в очі й тяжкий брак солідарности. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб завважає, що Слов'яне нарід відважний та воевничий, і ніхто-б не дорівняв їм в силі, як би не розріженне їх численних, відокремлених племен¹⁾. Тут давала себе знати причина і zarazом результат слабости їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованне всякого авторитету голосови загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавістю та тією щирістю, яку вище занотовав для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про уживанне у нас ріжних музичних інструментів. Співолубність Українців і взагалі Слов'ян мусить сягати дуже давніх часів; спів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатніших хвиль життя. „С плясаньемъ и гуденьемъ и плесканьемъ“ відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрещення²⁾; „довгими піснями“ прощаєть ся з житєм жінка-Русинка перед смертю в описанім Ібн-Фадланом руськім похороні. „Игрища межю сели“, і на них „плясанья“ і „вся бѣсовьскыя пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких иньших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Святослава, Теодосій Печерський застав „многая играючи прѣдъ нимъ: овы гуслиныя гласы испущающе, другія же оръганныя гласы поуще, и инемъ замарныя пискы гласящемъ, и тако всемъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ“. А що всякі ігрища, скоморошества, музика, співи були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших християнських проповідників³⁾.

не занехав вказати на утилітарну сторону сієї народної чесноти: „ти бо мимоходячи прославятъ челоуѣка по всемъ землямъ“.

¹⁾ Вид. Розена с. 53.

²⁾ Правила м. Іоана § 30.

³⁾ Житіє Теодосія л. 26. Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь до Руси—річ сумнівна, але що її на Русі уживали против забав, у всякім разі свідчить про їх розповсюдженне на Русі). Кирило Туровський в вид. Сухомлінова с. 410. Поученіє Георгія Зарубського—Срезневскаго Свѣдѣнія и замѣтки VII с. 56. Лѣтописи рус. литературы (Тихонравова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Владімірова в III т. Памятників церковноучит. лит. (1897). До літописного оповідання про ігрища (Іпат. с. 8) порівняти описи празників у поганських Помор'ян: erat enim ne scio quis festus dies paganorum, quem lusu cantuque gens vesana cele-

Візантисець Скіліца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ночами пючі й упиваючись та забавляючись музикою та танцями¹⁾. „Игранье, плясанье и гуденье (музика)“, „бѣсовское пѣнье и блудное глумленьє“ (правдоподібно—нескромні співи або жарти) були звичайною приналежністю пира і взагалі забави²⁾.

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і п'яне пите з меду сягає ще пра-індоевропейських часів. Слов'яне мали час вправитись в його уживанню в своїй правітчині. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночі, так що иноді їм трапляеть ся й умерти з кухлем в руках“. Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пючі: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти“, і се переконанне піддержали веселі Володимирові пири, де головним елементом був мід, що споживав ся в великих масах. Що се не можна прикладати до самої варязької дружини, показують інші подробиці Володимирового життя. Мід був такою неминучою житевою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для убогих і калік, возили і „мід в бочках“³⁾. Арабське джерело каже про „Слов'ян“ (східніх), що у них багато вина і меду, у одного чоловіка буває по сто збпків „вина і меду“⁴⁾. Поганські свята не минались без пия; по згідному свідцтву наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Росте й інші про Слов'ян) тризну по небіжчику справляли пирами і випивками; „за рік по смерти небіжчика,“ кажуть Араби, „беруть кухлів зо двадцять меду, більше-менше, несуть на могилу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі“. Сей звичай перенесено потім на християнські свята—почавши від празників, що уряджував Володимир. На празник у Василеві варили за Володимира 300 перевар меду. М. Іоан в своїх дорогоценних „Правилах“ (XI в.) нападає на росповсюднений звичай, що світські люди

brans, vociferatione alta nos reddidit attonitos—Herbordi Dial. II. 14, por. Ebbonis Vita III 1.

¹⁾ *Ἀδολὲς καὶ κομψάλοις*—дудками та бубнами—Cedreni II p. 385 ed. Bonn. Правда, що з Святославом, по словам Скіліци, були тоді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але вище подане оповіданне його належить до Руси як не більше, то бодай не менше як і до її союзників.

²⁾ Правила м. Іоана § 16 і 24.

³⁾ Інат. с. 56 і 86.

⁴⁾ Кардизі с. 123.

споряжали пири в монастирях, один перед другим похваляючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах гості упивали ся. Церковні оказії лучили ся з п'яченнем, що прикривало ся лише ріжними обрядовими покривками, і т. п.¹⁾

Цікаво одначе, що в нашім давнім письменстві прийнятий делікатний термін для п'яного — „весел“²⁾; се може натякати, що пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочуватись же таким способом — було річею звичайною, аби було чим³⁾. Але що таким безневинним підохочуваннем не все обмежались, нема що й казати; досить пригадати популярну інвективу на п'янство: „п'янство — вольний б'єсь, п'янство — дщи діявола, п'янство — уму смерть, погубивий бо умь скотини пуци есь“, в відповідь на людський погляд, що в п'яництві нема нічого злого — „въ п'янствѣ ничтоже зла творимъ“. Сей поблажливий для п'янства людський погляд, з яким християнським духовним приходило ся воювати, теж дуже характеристичний для старої української вдачі.

Загалом вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирий, веселий, поетично закрашений. На доповненне можна-б вказати, що звичасве руське право не визначало ся суворістю, не знало лютих кар на тілі і допускаючи криваву пімсту, не мало кари смерти по суду; найвища кара — „поток (вигнання) і разграбленіє“ (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісти: „Поляне бо своихъ отецъ обычаи имяху тихъ и кротокъ“⁴⁾ може бути до певної міри прийнята. Тільки знов не треба собі тої кротости занадто ідеалізувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини вміли часом показати себе й иншою стороною.

Взагалі словянському характеру не бракувало енергії. Вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воевничі, і при солідарности могли-б взяти гору над кимбудь“. Словянські напади на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Словян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воевничости; бракувало до того лише політичної організації й солідарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воевничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як те всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що немає жадного сліду

¹⁾ Іпат. с. 86, Правила м. Иоана § 12, див. іще в т. III гл. 4.

²⁾ Про Вячеслава Іпат. (с. 325): „сеє ночи былъ весель съ своєю дружиною“, натомість Воскр. I с. 61—2: пиль б'є.

³⁾ Іпат. с. 288, 336 і т. и.

⁴⁾ Іпат. с. 7.

ласки до людей; подібні до звірів своєю вдачею, не людські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замилованне до убийства“, описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сміливі; як нападуть на инший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів“¹⁾, характеризує Русь арабське джерело з тогож часу. Подробиці руських походів — нпр. Ігоревих, на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, з норманістичного становища се все складаєть ся на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно в своїй масі складались не з Норманів, а з Словян; та й руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Очевидно *à la guerre comme à la guerre*, психологія і звичаї війни гуманністю не визначають ся ніде, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись Руси, а я тільки підношу се тут супроти тенденції старих словянофілів виявляти Словян, в противність нападникам Німцям, тихим і ідеалічно-спокійним народом, заразом — елементом пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи²⁾. І те і друге — рівно побільшене.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-християнські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив і поблід старий культ предків, одначе і культ природи не вийшов з примітивних слабо вироблених форм. Русько-словянська мітологія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабкість: судячи по всьому, словянське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчости³⁾.

---

¹⁾ Життя Георгія Амастрідського гл. 43, ібн-Даєт (Росте) — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотія, Каганкатаваці, й ин. — див. Віймки с. 23, 53.

²⁾ Огляд сих теорій і остра критика їх в книзі Учення о національних особенностяхъ Славянъ Собєславскаго, 1892; широка критика її в К. Старині 1892, X—XII. На ново ся ідея одвічної словянської пасивности видвинена Пайскером; див. мою статтю в Записках т. 103.

³⁾ Для орієнтовання в старшій літературі дуже добре служить Крек² с. 378 і далі. З старшого згадаю: Jagić Mythologische Skizzen — Archiv für sl. Ph. IV і V. Brückner Mythologische Studien, ibid. VI, IX і особл. XV. Фамицынь Божества древнихъ Славянъ, 1884. Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовѣрнаго о личныхъ божествахъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1885, IX. Сырку — Славянско-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V. Шеппінгъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской миѳологіи — Филологическія Записки 1888, VI. Мочульскій О мнимомъ дуализмѣ въ миѳологіи Славянъ — Р. Филологиче-

Клясичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають однакові релігійні погляди. „Єдиного бога, що посилає блискавку ¹⁾, признають вони владикою всіх і жертвують йому коров і всяку жертву. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми; як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війні, обіцяє за своє житє, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі житє. Шанують вони річки, німф і деякі иньші божества (δαємона), жертвують їм усячину і з тих жертв ворожать собі“.

скій Вѣстникъ, 1889, II. Сумцовъ Культурныя переживанія, 1890. Machal Nákras slóvanskeho bájesloví, 1891 і нове обробленне (популярне) Bájesloví slovanské (1907). М. К. О religii pogańskich Słowian, 1894. Богдановичъ Пережитки древняго мирозозерданія у Бѣлоруссовъ, 1895. Владиміровъ Введеніе въ исторію русскої словесности 1896, гл. II і III, і Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій (Памятники древне-рус. церковно-учительной литературы, III, 1897). Аналогічна ширша праця — Азбукинъ Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (Русскій Филолог. Вѣстникъ т. 35 і 37—39, головно т. 35). Леже — ряд статей під титулом Etudes de mythologie Slave (від року 1896 друковані в часописі Revue d'histoire des religions, деякі вийшли особно — три випуски), оброблені й видані разом п. т. La Mythologie Slave, par Louis Léger, 1901 (моя оцінка в Записках т. LX). A. Lefèvre Mythologie des Slaves et des Finnois (Revue de l' Ecole d'anthropologie, 1897 — популяризація в значній мірі оперта на Леже). Яворський — статі про домовиків, опирів і т. и. в галицькій фольклорі — Ж. Старина 1897. Сегнъ Mythiske bytosée řužiskich Serbov, 1898, Будішин. Милорадовичъ Замѣтки о малорусскої демонологіі (Ж. Старина, 1899, VIII). Гальковскій Митологическій элементъ в сербскої народної поезіі (Филологическія Записки 1900 і далі). Roźniecki Pegun und Thor (Archiv f. sl. Phil. т. XXIII) Ивановъ Культъ Перуна у южныхъ Славянъ (Изв. отд. р. яз. 1903, IV). М. Дикарѣв Уривки з греко-славянської мітології й иньші статі по мітології — Збірник філологічної секції Наук. Тов. ім. Шевченка, VI 1903. Петръ Объ этимологическом значеніи слова „Стрибогъ“ — Изборникъ кievскій, 1904. Ветуховъ Заговоры, заклинанія, обереги, 1907. Man-sikka Uber russische Zauberformeln, 1909 (Гельсінґфорс). Zaborowski Origines de la mythologie ancienne des Slaves (Revue de l'ecole d. anthropol., 1907). F. Krauss Slawische Volksforschung, Липськ 1908 (пережитки старих вірувань у полудневих Словян). Θ. Коршъ Владиміровы боги (Сборникъ Харьк. ист. фил. общ., 1909). Borchling Aus der slawischen Mythologie (Prähist. Ztschr. 1909). Погодинъ Лингвистическія и историческія замѣтки о богахъ Владиміра Вел., 1910 (відб. з збірника на честь Соболевского.)

¹⁾ ἀστραπῆς δημιουργόν — De bello Got. III. 14.

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти слов'янської релігії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередно зв'язують ся різні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества та взагалі надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з другорядним значінням.

Сі звістки Прокопія потверджують ся иньшими свідоцтвами як про Словян взагалі, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релігію балтійських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що був заразом спеціально небесним богом¹⁾. Спеціальні відомости про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владика грома й блискавиці.

Сей біг в X—XI в. на Русі зветь ся Перуном (лит. Perkūnas), богом грома, як показує його ім'я (пърати — бити).²⁾ Одначе у иньших Словян, крім східніх ми не знаходимо вповні ясних вказівок на істнування бога сього імени: хоч се слово звістне там і часто стрічаєть ся в проклинах і різних назвах, але може означати просто грім небесний. Діло в тім, що бог грома Перун був, правдоподібно, розмірно пізнійшою спеціалізацією певних метеоричних проявів сили того головного слов'янського бога, про котрого говорить Прокопій: він спеціалізував ся подібно як спеціалізували ся в осібі божества сонце й огонь — елементи дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею. Давнійше той найвищий бог виступав мабуть під иньшим іменем.

В київській літописи під 1114 р. заведено мітологічний уривок з грецького хронографа Малаля про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано пояснення, що Гефест то Сварог, а Геліос „сынъ Свароговъ, еже естъ Дажьбогъ“. Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., а основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряють людям, що вони „огневъ молятся, зовуще его Сварожичем³⁾“. Біг Сварожич відомий нам і у балтійських Словян⁴⁾. Ім'я Сварога мало би вказувати, що се був бог неба і світу: його зв'язують з инд. svarag — небо, сонце, соняшний світ⁵⁾.

¹⁾ Гельмольд I с. 83. Деякі скептичні замітки до його звісток — Nebrung Der Name bēlbog, Archiv XXV.

²⁾ Ся загально признана етимологія останніми часами стрічаєть ся одначе з певними сумнівами. Так напр. Ак. Корш вважає слов'янське ім'я етимологізацією чужої (ілїрійської) назви.

³⁾ Інат. с. 200, Тихонравовъ Лѣтописи русской литературы IV — Слова и поученія направленные противъ языч. вѣрованій с. 89, 92. Також Владиміровъ Поученія противъ древне-русскаго язычества.

⁴⁾ Thietmar IV. 17, Monum. Pol. hist. I с. 226.

⁵⁾ Наросток *o* = ga має означати небо, в його руху, метеоричних перемінах.

Досить правдоподібний здогад, що в сім Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога“ творчої сили цілої природи, що виступає так виразно ще у Проконія. Пізніше, в міру того як різні, найбільш видатні прояви цього бога спеціалізувались в поглядах поодиноких словянських народів і означались особливими іменами, сі нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали і відсували назад ідею того головного бога. Тому між іменами богів, шанованих на Русі в X в. безпосередно перед розповсюдженням християнства, ми не стрічаємо вже Сварога. Натомість виступає Перун, бог блискавиці й грома, Хорс-Даждбог, бог сонця, джерело всякого світового добра, Сварожич-огонь, й ин.¹⁾

Та якби не було з іменем, нема певности, що розвій мітологічних ідей ішов власне отсією дорогою — від „єдиного“ бога неба й світа, спільного взагалі всім індоєвропейським народам, до спеціальних натуралістичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич й ин.²⁾ Спеціалізація божеств, бодай в значній частині, розвинулась

¹⁾ Мушу зазначити, що погляди на Сварога як на початкового найвищого бога у Словян новішими часами були сильно захитані. Ягіч (Archiv IV) завзято виступив проти них, і його аргументи зробили сильний вплив. Фамінцин (с. 143), Махаль (с. 2121), Леже (с. 235) скептично задіяють ся на істинування його. Боронив його Крек² с. 379 і далі, і я думаю, що правда лежить по стороні оборонців — що противна сторона пішла задалеко в гіперкритицизм. Ширше в 2 вид.

²⁾ Пор. начерк розвою релігійних ідей Індоєвропейців у О. Шрадера Reallexicon с. 669. В словянській мітології, усуваючи Сварога, дослідники або лишають відкрите питання про імя найвищого бога, або висовують на сю позицію котрогось з інших богів, або вкінці припускають, що він звав ся просто „богом“. Таку гадку, висловлену вже давніше, підтримував Фамінцин (с. 141), і до неї же схиляється Леже (с. 50—1). Однак ся теорія дуже слабка. Лишаю на боці фолькльорні здогадки про „вищого бога“ або „бога-пребога“: вони не мають в собі нічого характеристичного. Окрім них вказують на тексти умов Русі з Греками: „да будет проклят от Бога и от Перуна“ (с. 33), „отъ бога, в него же вѣруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першій тексті йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другій „бог“ може бути толкований яко загальне поняття, Перун і Волос — як спеціалізація тієї ідеї. З інших божеств, яких хотіли поставити на чільне місце, згадаю теорію Рожнецкого (Perun und Thor), що тим часом як культ Перуна розвинув ся під норманськими впливами, домашнім словянським богом був передовсім Волос-Велес. При умовах Олега 907 і Святослава 971 р. по його гадці Нормани кленуть ся Тором, під іменем Перуна, а Русини-Словяне — Велесом. Ся підміна Перуна Тором однак не може устоятись (пор. замітки Тіандера в його критичній статі Рожнецкого в Извѣстіях отд. рус. яз. 1903, III), а

очевидно вже на східно-словянським ґрунті: поодинокі словянські галузи йшли в сій еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руській культї Х в.: кілька разів вчисляють ся боги в літописи, і ще важнійше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть на першій місці¹⁾. В умові 944 р. хрещена Русь має присягти перед Богом в церкві св. Ілі, що в поглядах Руси заступив місце Перуна, а поганська — перед Перуном. В умові Святослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“, а літопись вчисляє ідоли, поставлені Володимиром в Києві, в такім порядку: „Перуна и Хорьса и Дажьбога²⁾ и Стрибога и Сѣмарьгла и Мокошь“. При нищенні поганських святощей особливо зневажали Перуна — як найголовнійшого очевидно³⁾. Се відповідає словам Прокопія, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був бог грома й блискавки, показує окрім самої його назви, і значінне сього слова у західніх Словян (грім) та аналогія з литовським Перкунасом. Перун се небесний бог, спеціальний володар неба, сила різна, але заразом творяща, що оживляє і дає нові сили природі своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елєменти засухи, задухи, смерти. Його прикмети були потім перенесені в певній мірі на св. Ілю, що

з тим унадає й така виїмкова роля Волоса. Розвиваючи аргументи за істнованнем на Руси культу Тора, Рожнецкий толкує згадку Київської літописи про „Турову божницю“ в Києві (Іпат. с. 229) як „капище Тора“. Бєсть ще й иньше толкованне, що бачить в нїм „храм бога Тура“. Але зовсім неправдоподібно, або християнську церкву називали храмом Тора чи Тура (аналогії, які вказувано, нічого не доводять, бо не можна вказати християнського дублета для Тора чи Тура, під погровом якого могло б держатись імя Тура або Тора, як приміром держалось імя Волоса під іменем св. Власія). Шахматов дав недавно нове толкованне сього тексту, опираючи ся на варіанті проложного житія св. Володимира: „церковь святую мучениву Турова“: він вважає Тура іменем Варяга-мученика (Какъ назывался первый русскій святой мученикъ? 1907).

¹⁾ Рожнецкий висловив досить правдоподібну гадку, що на Руси в двірських і дружинних кругах Х в., коли таку визначну ролю грали Варяги, на розвій культу Перуна вплинула його подібність до скандинавського Тора. Се вважаю правдоподібним, хоч доводи Рожнецкого за істнованнем в Києві культу Тора, чи то під іменем Перуна, чи незалежно, — всі слабкі.

²⁾ Так в полудневій і новгородській версії (1 Новг.), а з суздальських в Академічній (Троїцкій) і Переяславській — Хорьса и Дажьбога, в Лаврентієвській і Радзивілівській (Кенігсберській) без и; тяжко рішити, бо останнє — lectio difficilior.

³⁾ Іпат. с. 33—4, 48, 52, 80.

у Словян і у Греків був звязаний з старим культом небесного божества¹⁾ і перейняв функції Перуна, як володар грому й блискавки.

В' вище наведеним літописним ряді богів Хорс і Даждьбог в більшості кодексів стоять як два осібні боги, властиво — осібні ідоли. Тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два осібні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Руси; останнє також дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище ілюсу київської літописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова о полку Ігоревім, що означає не що як сонце²⁾, і в словянських перекладах часом заступає грецького Апольона³⁾. Обидва імена не відомі нам в мітології інших словянських груп; імя Хорса правдоподібно зближується з іранською назвою сонця (авестийське Khorshêti); імя Даждьбога виводить ся від дати і бог — добро, богатство, отже означає подателя всякого блага⁴⁾.

Можна здогадуватись, що тим часом як Хорс вказував на сонце як небесне світило, Даждьбог означав опікуна земного життя, роду людського, і тому співець Ігорєвого полку називає Русинів Дажьбожими вчуками⁵⁾.

До сеї сторони соняшного культу близько підходить иньший дуже поважний бог—Велес або Волос, „скотій бог“. Імя його неясне, традиція у иньших словянських груп слаба⁶⁾; в літописним реєстрі

¹⁾ На заміну Ілею Геліоса і Зевса Акрейського вказав Політ ('Ο Ηλιος κατά τούς ἀρχαίους χρόνους, ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου), і за ним Веселовский Разысканія въ области духовнаго стиха VII та Леже в розвідці Peroun et saint Elie. При сих паралелях новогрецького й словянського фольклору на жаль одначе зістається звичайно невисвітленим, що маємо ми тут перейняте з античної грецької традиції, і що треба уважати перейнятим Греками (як і Волохами, Албанцями) у Словян; се особливо треба б виляснити в питанню про поганські свята.

²⁾ Всеславъ въ ночь влькомъ рискаше, изъ Києва дорискаше до куръ Тьмутараканю, великому Хръсови влькомъ нуть прерискаше — XI.

³⁾ Древности моск. арх. общ. I Mat. для арх. сл. с. 1.

⁴⁾ Dans divitias, Spender des Wohlstandes як толкують Мікльосіч або Крек. Ягіч натомісь (Archiv, V) толкує як deus dans, der gebende Gott. Иньший вивід (Срезневского, Буслаєва, Афанасєва) — від пня dagh, інд. dah. dáhati — горіти, отже бог огня; його підтримують і деякі новіші дослідники (Махаль, Поґодін). Проти цього підносив Крек форму Даждь бог (ор. с. 391), але можливий тут вплив народної етимології; важніша иньша обставина — що бог в сих composita не може означити божества, тільки мати початкове значінне — добра, „б о г а т с т в а“.

⁵⁾ Вид. Огоновського розд. VI і VII.

⁶⁾ Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні ремінісценції, див. Крек² с. 454. А деякі учені навіть хотіли цілого Велеса

київських ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Святослава, разом з Перуном¹⁾, а численні топографічні назви з ним зв'язані й згадки в пізнійшій традиції вказують на широку його популярність. Його значіння пояснюють літописні слова, що то був „скотій біг“, і се потверджує той факт, що його християнський іменник св. Власий заступив його в ролі опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатку (скот і гроші в старій Словянщині—се синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке до Дажьбога. Звичайно думають, що се був теж соняшний біг, вказують на аналогії Апольона й Марса в сій подвійній ролі—богів сонця і опікунів худоби. Се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублет для сонця, може бути і другий; але можливо й инше—що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян зветь ся „Велесовим внуком“, що вказувало-б на якийсь зв'язок між Велесом і співом, поезією; аналогія з Апольоном така близька, що будить підозріння про просте перейняте тут грецького погляду—приладженне поетом міта про Апольона до словянських мітологічних традицій.²⁾

Сварожич—огонь згадуєть ся у східніх Словян тільки в пізнійшій релігійній літературі; але паралельна традиція у Словян балтій-

вичеркнути з між словянських богів, тому що се мовляв просто християнський св. Власий, подібно як в Святівиті бачили паганізованого св. Вита. Обороні Велеса присвячений просторий і докладний екскурс у Крека² с. 446—473. Новійшими часами Погодін пробував відрізнити східно-словянського Волоса від Велеса, як відмінну назву.

¹⁾ Іпат. с. 18 і 48. Слова: „бога скотья“ в сій умові може бути пізнішою гільсою, але у всякім разі давньою, бо вона є в різних верзіях літопися.

²⁾ З инших кандидатів на словянських соняшних богів згадаю Тура (щось як грецький Пріап), див. про нього спеціальну розвідку пок. Голубовського Нѣсколько соображеній къ вопросу о кн. Турѣ—К. Старица 1891, X; довази наведені тут досить слабі, не вистають. Другий такий неневний сонічний біг, се Ярило. Його, як і Тура вважають образом літнього розцвіту творчих сил природи під впливом сонця. Про Ярила одначе є сильна традиція народна, але головню в Великоросіях (див. одначе у Афанасєва ор. с. III с. 727). Він відповідає таким символам літнього сонця, як Коструб, Кунало; в письменній староруській традиції не згадуєть ся, як і вони. При слабій індивідуалізації русько-словянських божеств витичити виразну границю між сими „моментами літнього повороту сонця“ та правдивими божествами, як то пробують зробити (нпр. Махаль с. 200 і далі), дуже трудно. Але з огляду, що ми маємо тут діло з пізніми (XVII—XIX в.) народніми образами, не звістними, як я сказав, з давніх джерел, обережнійше буде не робити силоміць для них місця серед давніх мітологічних образів.

ських показує, що образ сього божества сформувався ще в перед християнські часи.

Сі фігури—Перун, Хорс-Даждбог, Велес, Сварожич—то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово богъ (санскр. bhāga богач, податель добра, zend. бага—big¹), фрігійський Ζεός Βαγατός) означає спершу добро, благо (звідти—богатий, богатство, збіже, і в негати́вній формі—убогий), в дальшій ряді—се добродійна сила й податель добра. Отже боги—то добрі сили, прихильні людському життю й щастю. Чи їм відповідали в світогляді наших предків сили й істоти темні, ворожі „житю Даждбожого внука“, в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалізму в словянськiм релігійнім світогляді не помічаємо. Хоч між низшими, божескими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку сотворіння, одначе й вони тільки небезпечні, не злі принципіально, і в словянськiм Олімпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принципу²). З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити—нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуть ся „Стрибоговими внуками“. Та й тут не знати, чи дійсно сей Стрибог був паскрізь ворожою силою, ідеєю злого, а не простою персоніфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати. Деякі иньші імена зістають ся цілком неясними або непевними³).

Сі головні боги до певної міри були персоніфіковані— на се

¹) Сей словянсько-іранський паралелізм піддав згодом, що словянське слово перейняте через Скитів від Іранців; див. Berneker Slav. etym. Wörterbuch, sub voce. Але провдоподібно корні сього культу ідуть глубше. Див. Schroeder Über die Glauben an ein höchstes gutes Wesen bei den Ariern (Wiener Zeitschr. f. Kunde Morgenl. 1904).

²) Див. спеціальну розвідку Мочульського О мнимомъ дуализмѣ у Славянѣ, також Крек² с. 404, Махаль ор. с. с. 36—8, Брікнер—Archiv V с. 163, Нерінг—Archiv XXV.

³) Про літописного Семазьгла нпр. досить принята гадка, що се біблійні ідоли 'Eryel і 'Asmad (Царств. IV, 17); Гедеонов бачив тут єгипетського Σεμ-Πραχλῆς. Новійші мітольоги уважають сі виводи непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога; за те Бірт (Gesch. Asiens 182 й ин.) добачив тут вавилонський вплив на Русь! Мокось зістаєть ся загадкою, в церковній літературі сим словом перекладають грецьке μαλακία, „иже єсть роучныи блоудъ“. Див. Крек² с. 405—6, Ягіч в Архиві V с. 6—7. Крім літописи сі імена згадують ся ще в згаданих пізнійших діатрібах (Тіхонравов і Владіміров ор. с.).

передовсім вказує існування таких абстрактних імен як Дажьдбог, Стрибог, існування ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о полку Ігоревім як Дажьбожь внук, Велесів внук, і под. Отже існували певні елементи теоморфізму. Опис Перунового ідола в літописи, а також ібн-Фадланове оповідання вказували-б на початки антропоморфізму: літопис оповідає, що за Володимира поставлено в Києві ідол Перуна—деревляний з срібною головою й золотими вусами; ібн-Фадлан оповідає, що руські купці молились перед ідолом — деревляною колодою, з вирізбленим лицем, подібним до людського¹). Але се були тільки слабкі початки антропоморфізму, взагалі-ж індивідуальність словянських богів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо ніяких певних слідів генеалогії богів; гльоса Київської літописи, що називає сонце — Дажьдбога сином Сварога, підказана правдоподібно текстом хронографа, що зве Геліоса сином Гефеста. Автор Слова о полку Ігоревім, уживаючи таких виразів як Дажьдбогів внук, Стрибогові внуки, очевидно не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь генеалогій, тільки дає метафори, поетичні образи близькості до чоловіка того чи иншого божества, улюбленості його і т. ин. Важний також з сього погляду факт — брак богинь в нашій мітології: не можемо вказати на певно ні одної²). Очевидно, русько-словянські боги ще дуже слабо сперсоніфікувались і не затратили свого початкового характеру — певних природних сил, метеоричних явищ, елементів природи.

Окрім головних „богів“, давній Словянин, і Русин спеціально, бачив в природі наоколо себе множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим словянським словом, що в перекладах заступає грецьке *δαίμων*, *δαίμονα*, і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт існування в словянським світогляді таких низших божеств, надлюдських істот не має найменшої непевності. В вище наведеном тексті Прокопія бачили ми згадку за „німф і деякі инші божества“. Такими німфами були полудневно-словянські віли і наші русалки, а властиво одна тільки, властива категорія русалок, бо під сим іменем розуміли потім не тільки водяних німф, але й утоплениць і нехрещених дітей (мавок — навок, від навь — мерлець). Саме імя „русалка“ — пізнійше, пішло від лат. *rosalia* (як тепер

¹) Іпат. с. 52. Гаркави с. 95.

²) Всякі Весни, Лади, Морани й под. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже непевних звістках; непевна навіть Жива, хоч опираєть ся на словах Гельмольда — див. Крек² с. 403 і особливо Брікнер ор. с. — Archiv XIV с. 164 і далі.

приймають) і закрило початкове імя; але віра в водяних і лісових німф мусить сягати праслов'янських часів¹⁾.

Певні таємничі істоти жили в болотах, лісах, горах, полях. Про шанованні криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні пам'ятки від XI в. М. Іоан згадує про тих „сже жруть бѣсомъ и болотомъ и кладеземъ“. Церковна устава Володимира між провинами вичисляє: „или кто молить ся подь овиномъ или въ рощени, или у воды“²⁾. В теперішніх часах ще заховались в народі образи водяника, що живе в воді, лісовика чи пол'їсуна — в лісі, і всяких взагалі „дідьків“ — хатніх, болотяних, лісових, що при всіх своїх пізнійших відмінах свій початок ведуть з перед-християнських часів. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в дуплястих деревах, в старих покинутих будовах, млинах і т. и., заступили місце давніх перед-християнських „бісів“. Шанованне криниць переховалось подекуди дуже живо³⁾.

Ріжні категорії людей також мали певні надприродні прикмети. Такі вовкулаки — люде, що можуть обертатись вовком. Упіри, що по смерті виходять з могил і висисають у людей кров. Сюди-ж по части належать волхви і новітні відьми і відьмаки (від відати, рівнозначне з знахуром, знавцем) — люде, що знають магічні тайни і вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всі ці вірування належать ще до передхристиянського світогляду.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і кожний иньший, молитвами, обітницями та жертвами. Се був натуральний наслідок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки сих форм побожності сягають ще праїндоевропейських часів⁴⁾. Ми бачили вище

¹⁾ Давнійше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ий, але Мікльосіч (Sitzungsberichte віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (ibid. т. LX), Веселовский Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне свято rosalia (новогрецьке ροσαλία), що припадало на часи русальних свят у Словян: подібно як було з calendae, так і ся назва легко могла перейти в слов'янський календар, а потім і на самих водяних німф — див. Крек² с. 407, Махаль с. 123.

²⁾ Правила § 15, Устава—Чтенія Київ. II 2 с. 66 (XIII в.), теж у Тихонравова і Владімірова ор. с. Поминаю характеристику Полян в І Новг.; „бяху же погани, жруще озеромъ и кладземъ и рощенисмъ, лжеже прочіи погани“, бо се звучить як фраза шабльонова, навіяна книжністю.

³⁾ Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку Литвинової К. Ст. 1884, IV і реферат Ящуржинського на XIV арх. зїзді—Извѣстія с. 99.

⁴⁾ Schrader Sprachvergleichung³ II с. 446 і далі, Reallexicon 597.

звістку Прокопія, що Словяне й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „демонам“ всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хліб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про молитви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву, хліб, мясо, молоко, цибулю, напиток, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удасться по протекцію до менших ідолів з подарунками й поклонами; коли-ж попродасть легко, то уважає обов'язком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо палях. Цікаву молитву „Словян“ (руських) наводить старе арабське джерело (Ібн-Росте й інші): під час жнив, каже воно, беруть просо в кірці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!...“¹⁾.

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвували під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціальне поважання дерев, як священних місць, де перебуває біг — се річ загальнозвістна у індоевропейських народів; нема нічого дивного, коли й у Словян дерева заступали місце храмів або якихось образів. Для молитви, жертв, взагалі культу, звичайно служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що пореймала її й була властивим предметом культу, — де він уважав можливим зближитись до сеї таємничої сили як найближше. В образку, поданім Ібн-Росте, Слов'янин молить ся на полі до неба; в вище наведених місцях Правила м. Іоана або Володимирової уставу він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молить ся в лісі або коло води.

Але поруч таких нерукотворних святощів бачимо й рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтійських (і то пізнішими часами), але згадують ся ідоли богів. Найранішу звістку для Руси маємо під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутності грецьких послів, — „іде на холми, кде стояше Перунъ“. Потім, оповідаючи за Володимира, літопись каже, що він поставив в

---

¹⁾ Константин De admiv. 9. Гаркави с. 95. Ібн-Росте в вид. Хвольсона с. 30—1, теж у Гурдезі.

Київі на горі, коло княжого двору ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ин.; Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна. Іларіон і старе житие Володимира, кажучи про його заслуги перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Русі. Яков каже навіть про „храми ідольські“, але ся одинока звістка певно — риторична фраза¹⁾. Останніми часами багато наробила галасу звістка про капище викрите в Київі коло старого княжого двора, під Десятинною церквою. Але ся купа каміння (відкопана і потім знову засипана землею)²⁾ не знати навіть, чи була якоюсь будовою, а ритуальне призначення її у всякім разі ні з чого не можна було констатувати.

Слова літописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Русі, що то Володимир доверва починав їх заводити під чужим впливом (поморським чи варязьким). Але такий погляд неоправданий; літописне оповідання про Володимира хоче представити контраст його поганської безбожності й християнської побожності і для того кладе натиск на його відданість поганському культу. Інші писання XI в., говорячи про Володимира, нічого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує й ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки сїєї стадії поданського культу — шановання богів в формі антропоморфних образів; можливо, що сї ідоли бували тільки в більших центрах тодішнього життя, тим часом як народня маса могла зіставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць; можна добачувати тут при охоті дещо й норманських впливів; але очевидно, не були сї ідоли якоюсь новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнізацією.

Літопись, оповідаючи всякі страхи безбожності перед охрещенням Володимира, каже також, що в Київі жертвували ідолам людей. Загальна згадка її мало що варта: „и жрху имъ (тим Володимировим ідолам), наричуеще я боги, и привожаху сына своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквѣрнися кровьюми земля Руская и холмъ-тъ“. Виходило-б, що Княне жертвовали своїх дітей

¹⁾ Іпат. с. 33—4, 52—3. Іларіон в Чтепях Київ. с. 55, пор. 52—3, житие іbid. с. 15, 20 і 21. Інтересна аналіза літописних текстів про поганський культ у Рожнецкого с. 503 і далі. Основні тексти й дописки літописи тут мають одначе майже однакову вартість, бо ідуть більше менше з того-ж самого часу.

²⁾ Модель в київським міським музеї, але наскільки вірно вона зроблена, не знаю.

богам („привожаю“—очевидно для жертви); але цілий текст взятий з св. Письма і може бути ужитий риторично, зовсім без реального значіння¹⁾. Так само напевні подібні-ж вирази у Іларіона²⁾. Важніші були-б конкретні факти. Таке оповідання наводить літопись: Володимир, вернувши ся з щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше потребу“ (жертву); але „старци и бояре“ постановили кинути жеревки на хлопця й дівчину та їх жертвувати богам. Упало на сина Варяга християнина, той не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани розкидали його двір і вбили його з сином³⁾. Се оповідання оперте на місцевій традиції, тому має право на довіре, але може бути питання, чи ся справа жертви переказана добре: чи не було тут з початку тільки спогаду про убийство Варяга за ганьбу, кинену ним на поганських богів, а подробиця про жертву зявила ся при літературній обрібці, під впливом книжних взірців.

Крім літописи про жертвовање людей оповідає ще арабське джерело і Лев Диякон. Ібн-Русте каже: у Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахор бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“⁴⁾. Ся інтересна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповідання знаходимо у Ібн-Фадлана про Болгар⁵⁾, і для того насуваєть ся питання, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Диякон оповідає, що Русини в Доростолі, палячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дітей і півнів, кидаючи в течію“; але й тут насуваєть ся сумнів, чи Лев не помиляв ся з сим жертвоуванням дітей за умерлих? бо аналогічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. Кінець кінцем істнування на Руси XI—X-в. звичаю жертвувати людей навіть в пев-

¹⁾ Іпат. с. 25—пор. 61—2. Відносини сього оповідання до початкового тексту літописи неясні.

²⁾ „Уже не закалаєть бѣсомъ другъ друга, но Христось за ны закалаєть бываєть“—с. 52. Тут загальний образ переходу цілого світа з поганства до християнства, отже деталі образа не конче мусять бути українські.

³⁾ Іпат. с. 54—5.

⁴⁾ С. 38, теж у Гурдезі.

⁵⁾ „Коли вони бачать чоловіка оборотного й бистрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того ловлять його, видають йому на шию петлю й вішають на дереві, доки не розпадеть ся“—вид. Гаркаві с. 91.

них важніших обставинах представляєть ся мені не певним, хоч в давнішій індоєвропейській минувшині людські жертви мусіли існувати ¹⁾).

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях літописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. и. ніде не виступає спеціальна верства жерців. Вони взагалі ніде не згадують ся на Русі, як і в інших Словян (окрім пізніших балтійських, з їх значно більше розвиненим поганським культом), через те можна з усякою певністю сказати, що в нас їх не було, та се й зовсім натурально при слабо вироблених формах релігії й культу. Публичні жертви, від держави чи народу, справляє князь або заступники громади — бояри й старці в поданих вище оповіданнях літописи. Приватні жертви й молитви справляв кожний за себе чи за свою родину, як от в оповіданнях ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнізовані обряди — нпр. при різдвяній вечері, коли батько чи иньший старший править молитви і всякі релігійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашніх.

За всім тим, хоч не було спеціальної класи жерців, були однак люде, що уважали себе й у людей уважались спеціалістами й порадиниками в усякого рода релігійних справах. Се власне були-б згадані вище волхви — знахорі, звісні взагалі ще з часів індоєвропейських у всіх індоєвропейських народів. З такими „волхвами-кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші руські джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви прорекли, що від свого коня; він залишив того коня, але дійсно, каже Повість, вмер з сього, що вкусила його гадюка, вилізши з черепа того, уже здохлого коня. З такими волхвами нараджувала ся в Полоччині, вже по охрещенню Русі, мати звістного Всеслава про свого сина, що родив ся з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „немиловитъ на кровопролитъ“. В Києві, вже в 2-ій пол. XI в. з'явив ся був волхв, що оповідав, як йому зявило ся пять богів і заповідали великі переми́ни на світі ²⁾).

Сі волхви, предки пізніших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знання тайного, укритего, через те вони „віщі“ (або „вѣдущи“). Вони, очевидно, найкраще могли знати, чого ніхто не міг знати — як покермувати таємничими силами природи, придбати їх ла-

¹⁾ Schrader Reallexicon, п. сл. Opfer, пор. ще ту цитовану працю Рожнецкого, I. с.

²⁾ Іпат. с. 23, 109, 127.

ску та поміч і відвернути шкоду. Але їх магічні засоби обмежені в своїх впливах: давніша віра у всемогучу силу магічних актів уступила ся перед новітніми ідеями незмінного божого „суду“. Волхви теж не можуть противити ся непереможній волі богів. Олега звали люде „віщим“, але волхви напрозорчили йому смерть від коня, й стало ся; віщий Всеслав, на що був кудесник, а „часто бѣды страдаше...“

Ми бачили вище звістку Прокопій, що Словени й Анти не признавали фатума. Очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що Словени й Анти уважали можливим жертвами та обітницями визволити ся від біди чи смерти, отже не признавали якоїсь непереможної сили тієї долі, а підпорядковували її божій волі. Але ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Воян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського світогляду, висловив се в афоризмі:

ни хытру, ни горазду
ни птичу горазду
суда божия не минуть... (Слово о полку Іг. XI).

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суду, декрету: „прийти на суд“ значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ їй долею чи богом. У нас і Великоросіян, у полудневих і західніх Словян, є судильниці, судинушки, суждениці, судички, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю“, звістних в східно-словянській книжній літературі XII в.: канонічні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хліби, сир, мід“ роду і роженіці (рожаниця) і пють на честь роженіці ¹⁾. Судячи по імені, тут можна бачити долю прирожденну, в противність полуднево-словянській випадковій „стрічі“ (срѣча). Кождий має свою долю, персоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долі призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою („Усуд“ сербських казок) ²⁾.

¹⁾ Русская ист. библиотекa VI с. 31, Тихонравов I. с. 89—90, 92, 94 й ин.

²⁾ Важнійша література: Срезневскій Роженицы у Славянъ и другихъ языческихъ народовъ, 1855. Valjavec — O Rodjenicah ili Sudjenicah (Književnik, II). Афанасьевъ op. с. III гл. XXV. Потєбня: О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ, Труды моск. археол. общ. т. I. Крек² с. 408—9. Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886. Веселовскій Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46). Machal гл. V. Гальковскій Мифологическій элементъ — II. Усудъ (Филол. Зап. 1900—1). Сопня Горе и Доля въ народ. сказкѣ (Eranos, 1906). Тексти про роженіць — словарь Срезневского III с. 141.

Персоніфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злидні, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігоревім в образах Обиди, Нужди; але сї образи взагалі не прибрали, щоб так сказати, кости й плоти конкретних істот. А „род“ і „рожаниця“, сполучаючи до купи ідею долі з ідеєю опікунів, патронів роду, вже подають руку культурі предків-небіжчиків.

Житє чоловіка в віруваннях Словян, і Руси спеціально, не кінчить ся з смертю його. Про се масмо й безпосередні літературні звістки, а ще більш посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе між иньшим, як би не додержала тієї умови так: „да будуть раби в сий вѣкъ и въ будущий“¹⁾. Се заклятє, хоч по стилізації умови вкладаєть ся в уста християнської Руси, очевидно уложене відповідно поглядам Руси поганської. Ширше розвиває її погляди Лев Диякон. Русини, каже він, ніколи не віддають ся в неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війні служать на тім світі своїм убийцям; боячи ся такої неволі, вони самі себе забивають, не хочачи служити тим, що їх забють²⁾. Нам тут важне саме віруваннє про посмертне житє, хоч при тім треба зазначити, що Л. Диякон дещо помішав: Русь очевидно вірила, що раби сього світу будуть рабами й на тім світі, і через те вони не віддавались в неволю. В оповіданню Ібн-Фадлана про похорони руського купця один присутний висловляє переконаннє, що небіжчик по спаленню його тіла переходить просто в рай, а дівчина під час похоронної церемонії в екстазі бачить своїх свояків і свого покійного пана „в гарнім зеленім садї“ (раю), і чує, як він кличе її до себе³⁾.

Істнованнє віри в посмертне житє потверджують і такі факти як звичай наділення мерця при похороні річами, що були йому потрібні в житю і мусять знадобити ся в посмертнім продовженню його житя⁴⁾, як культ духів предків і вірування, що мерці можуть зьявлять ся часом між живими, а людська душа в певних випадках може перейти в рослину або звіря, — вірування сї переховались в нашій народній словесности й досі.

1) Іпат. с. 33. 2) IX. 8. 3) Гаркави с. 99.

4) Крім такого міркування в основі сього звичаю може лежати ще иньше, що витікає з давніх ідей магічної сили, яку можна дістати над людиною, заволодівши чи якоюсь частиною її тіла чи предметом тісно звязаним з нею. Той хто заволодів би річами найблизшого ужитку покійника, здобув би тим самим магічну силу над ним самим; тому льюальність для небіжчика наказує знищити, виїняти з уживання найблизші його предмети, аби над ним не висіла така страшна небезпека.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють її вірування, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомости про ці обряди багаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить багатих письменних звісток ще й археологічний матеріал¹⁾.

Багатством змісту звертає на себе увагу передо всім оповідання Ібн-Фадлана²⁾. Він був присутнім на похороні багатого руського купця в котрімсь надволзьким місті (в Італі або в Болгарі) в 922 р., і описує сей похорон так. Небіжчика положили в могилу тимчасово, поставили коло нього напиток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи взагалі струнний інструмент), а самі зайнялись приготуванням йому одяжі й усього иншого потрібного. Се тривало десять день. Майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають

¹⁾ Головною працею зістаєть ся написана тому більш як сорок літ монографія Котляревського О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ, 1868, передрукована в III т. його Собранія сочиненій (Сборникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891). Визначні прикмети сієї праці і багатий зібраний в ній фактичний матеріал були причинами, що після того словянський похоронний ритуал мало звертав на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить одначе доповнити новішим археологічним матеріалом (що тоді майже ще не істнував). Важніші публікації дослідів могил вичислені вище, с. 245—6. Див. також: Яроцькій Краткій отчетъ о раскопкѣ кургановъ Рѣчицкаго могильника (коло Опруча) — Труды общества изслѣдователей Волини, I. Йогож Могильники по среднему теченію р. Уборти — Археологическая лѣтоп. Ю. Р. 1903, тамже с. 329 короткій реферат йогож про розкопки на вододілі Уші й Уборти. Еременко Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда — Труды отд. слав. археологіи т. I. Самоквасовъ Сѣверянскіе курганы — Труды XI сѣзда т. I. Бобринскій II с. 179. Сперанскій Раскопки кургановъ въ Рылъскомъ уѣздѣ — Археолог. извѣстія и замѣтки 1894. Антоновичъ Дневники раскопкъ въ Чернигов. губ. (Труды предв. ком. XIV сѣзда). Про досліді на дреговичський території — Ол. Грушевський Пинское Полѣсье I с. 4 і далі. Загальні характеристики (одначе дещо довільні часом) в працях Спицива Обзорніе губерній въ археол. отношеніи (Труды отд. слав. археол. т. I, II, IV) і Розселеніе древне русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. II. 1899, VIII). Про пережитки старого похоронного обряду в сучаснім побуті Яншуржинскій Остатки языческихъ обрядовъ сохранившіеся въ малорусскомъ погребеніи (Кіев. стар. 1890, 2)

²⁾ Пригадую сказане вже вище (с. 271) про скентичні замітки що до приналежности сього оповідання до Словянської Русі (Замѣтки о Русахъ ибнъ Фадлана и другихъ арабскихъ писателей — Ж. М. Н. II. 1881, VIII, Спицивъ ор. с.); не можна виключити се оповідання з кругу матеріалів про Словянську Русь, як і инші арабські звістки про Русь IX—X в.

родині, третину уживають на спорядженне одіжи небіжчику, третину — на напйток, що пють в день похорону. Спитали дівчат, невільниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна згодилась, і її від тоді пильно стерегли, а дівчина пила ті дні й веселилась.

В день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготовань, вона-ж забивас дівчину; її звать „ангелом смерти“. Небіжчика одягли як найбогатше: в шовкову свиту з золотими гудзиками, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього поклали напйток, овочі й пахучі рослини та зброю його; розтяли собаку й кусні її положили теж коло нього; теж зробили з двома кіньми, поганявши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали тричи до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної лутки — може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й п'яна) небіжчиків — своїх батьків і свояків, та свого господаря: „сидить він в саді, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього“, мала казати дівчина. Тоді її повели до небіжчиковаго човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з світом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба — доглядачка похорону.

Тим часом під човном згромаджено дерево. Найстарший свояк небіжчика запалив тепер дерево, й иньші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середині поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Оден присутний Русин сказав при тім ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидасте найдорожшого й найповажнійшого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки; от ми палимо його за одну хвилю, і він зараз же вступає до раю“.

В сім оповіданню інтересні згадки про посмертне жите людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало. На посмертне-ж жите вказують ті всі прибори до похорону: небіжчик переходить на той світ з цілим інвентарем: човном, кіньми, волами, пнтем і їдою, ба навіть і з жінкою. Значінне сього останнього моменту в опвіданню ібн-Фадлана поясняють слова Масуди: як вмер чоловік,

то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерті¹⁾.

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, потверджується чернігівськими могилами. От як описується на їх основі тутешній похоронний ритуал: робилося земляне підвишене (т. зв. точок), на нім складали великий стіс дерева і збивали його залізними цвяхами; на стосі клали небіжчика і коло нього зброю, різні речі, гроші, зерно, домашню худобу; в певним віддаленню клали труп жінки; спаливши те все засипали землею²⁾.

Се були похорони багатших, аристократів, в значній частині прихожих Варягів. Але похорон звичайний, місцевий, описаний арабським джерелом ріжнить ся від нього тільки меншими розмірами і меншою пишнотою. Слов'яне покійників палять, каже ібн-Русте і Кардізі; жінки на знак жалю друкать собі ножом лице й руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любови схоче вмрети з ним, її вишають коло трупа небіжчика і палять теж; другого дня по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попіл, складають в судину і ставлять на горбі; по році збирається туди родина небіжчика, приносять яких двадцять куклів меду, їдять, пють і потім розходять ся. Зовсім подібне оповідає й Повість про Сіверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ и по семь творяху кладу велику (стіс), и възложать на кладу мертвъца, и съжигаху, и по семь събраше кости, вложаху в есудъ малъ и поставляху на столпъ“³⁾. Дійсно в Сіверщині маємо поруч тих аристократичних могил похорони більш звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних звірят, спаленими де инде і вложенними потім в сей горнець, а горнець присипано землею⁴⁾. Також могили викриті й на Волини; широко розповсюднений такий тип похорону в землі Кривичів, й ин.

В наведеному вище оповіданню ібн-Фадлана Русин сміється з Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був другий похоронний тип — ховання в землі, і то як раз і у Русів хат' *ѣсохѣ* — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, і у тих самих Сіверян. Повість, закидаючи нечестивий обряд палення иньшим, не згадує про похоронний обряд Слов'ян на правім боці Дніпра очевидно власне через те, що тутешнє ховання мерця

1) Гаркави с. 129. 2) Труды III зїзду I с. 205—6.

3) Котляревський (О погребальныхъ обычаяхъ — Собрание соч. III с. 124—6) толкував се в звязку з санскр. *stūp* як горб, могила.

4) Труды III зїзду I с. 206.

в землю було ближше до пізнішого християнського обряду. Досліди останніх десятиліть познайомили нас з ним досить докладно. Бачимо в ній відміни й варіанти, часто навіть в тій самій околиці, в могилках тої самої осади, а є й певна різниця в популярності тої чи иньшої форми в певній області або в певній осаді. В правобічній Україні — в поріччях Тетерева, Случи, Горини найчастійше ховають в ямі, рідше кладуть на поверхні землі, або на підвисненню (точку). За Припетю навпаки переважає ховання на поверхні землі¹⁾. Досить часто стрічають ся останки огня: на приготованім для похорону місці клали наперед огонь (може се ритуальне очищення могили огнем), і мерця клали на се костре, або обсыпали попілом²⁾. Часом висипали могилу попілом або якоюсь иншою підсипкою (ясною глиною або що). Небіжчика клали або просто на сю підсипку і обкладали колодами, чи ставили над ним рід деревляного склепіння, — або робили наперед поміст, або нарешті ховали в труні. Вона має також різні форми. Часом се видовбана (або випалена огнем) колода, або дві колоди — одна за труну, друга за віко; часом щось як труна збиваєть ся зелізними цвяхами з колод; або нарешті вона робить ся з дощок — сі труни непримітно переходять потім в прийаті в християнських часах домовини, так що на завсідн можна їх відрізнити. Небіжчика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали різні предмети з господарства: ножики, огнива, кремні для кресання огня, серпи, зелізні знаряди, деревляні відра і глиняні судини, часом з виразними останками страви; річей взагалі не багато і обстановка звичайно досить бідна. Звичайно в могилі лежить тільки оден небіжчик. Лицем він звичайно обернений до сонця, головою на захід. Над ним висипали могилу — звичайно досить невелику, $1\frac{1}{2}$ —2 метри³⁾. В насипу досить часто стрічають ся веретви попілу — останки огнища, і звичайно видно, що насипано могилу не зразу, а кількома наворотами, за кілька літ. Правдоподібно, поминки по небіжчику бували злучені з досипуванням могили.

¹⁾ В поріччю Тетерева Антонович констатував з 282 могил 164 похоронів в ямі, 70 на поверхні землі, 88 на підвисненню. В поріччях Горини й Случи п. Мельник на 252 могил знайшла 164 похоронів у ямі, 54 на поверхні землі, 33 на підвисненню. За Припетю похорон на поверхні землі має до 70%, при тім чим дальше від Припети, тим більше переважає сей тип. В полудневій Сіверщині переважає похорон в ямі, в північній — на поверхні землі.

²⁾ Про сей обряд і його сучасні пережитки (палення свято-іванської трави при похороні й т. и.) див. в Трудах XI съѣзда т. II с. 128.

³⁾ Невисокі насипи і бідний інвентар могил сильно відрізняють сі похорони від могил т. зв. скитської доби.

З літературних джерел цікаву звістку маємо у Ібн-Русте і ин. У „Словян“, як ми бачили, вони констатують палення мерців; у Русинатомісь — похорон в землі: „як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страви, судини з напитком і гроші, нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живу; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі“. Мушу одначе зазначити, що се оповідання трохи відозріле своєю близькістю до оповідання Масуді про Болгарів¹⁾. Наша літопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає подробиці про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зъло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повелѣ тризну творити“; тоді Деревляне засіли пити, доки не поупивались²⁾. Сей образок близько підходить до оповідання Ібн-Русте про роковини, справлявані на могилі, з стравою і медом. В чернігівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знаходили ся судини з паленими останками барана — мабуть жертви, і з ними ріжна зброя; може се останки тризни на могилі, присипані потім новою верствою землі.

Але тризна не обмежалась самим пированням на могилі; слово се означає боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. Такі воєнні церемонії при трупі чи могилі небіжчика, звісні у різних народів, насамперед мали на меті настрашити неприявні духи і відогнати їх від небіжчика, далі переходять у різні воєнні гри на честь його, і саме отсі воєнної гри звали ся „тризною“. Вони робили ся перед похороном, зараз по смерті: „аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ“, і потім палили трупа, — так оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і иньших племен. Вже потім назву тризни перевесено на поминки після похорон³⁾.

Не згинувши з смертю, небіжчики, на в'є можуть зявитись по смерті на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Русин поголоска, що в Полоцьку зявляють ся по ночах мерці, невидніоком: тільки чутно їх було, і сліди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умирали⁴⁾. Для покорму небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають

¹⁾ Ібн-Русте с. 40, 127.

²⁾ Іпат. с. 36.

³⁾ Іпат. с. 7.

⁴⁾ Ibid. с. 150.

душі небіжчиків після смерті, погляди двоїлись, як то було з рештою і у інших Словян та і в інших народів. З одного боку всім Слов'янам спільна віра, що предки — діди живуть в своїй колишній оселі, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконання, що душі живуть в іншому світі, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім саді“. Ра й — слово праслов'янське (з ним звязують слово „прий“, „вирий“, край тепла й світла, куди на зиму летять птаці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю¹⁾; але не знати, чи воно вже в передхристиянські часи спеціалізовалось для означення того місця, де перебувають небіжчики. Протів сього промовляло-б, що воно й пізніше, за християнських часів означало взагалі гарну, утішну місцевість, і князі ставлячи собі двори за містом називали їх „раями“²⁾; се вказує, що в понятю сього слова держалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля. Воно ледво могло-б прикладати ся до таких місць веселого життя, як би було технічним для небіжчиків, тим більше, що не мало того відтінка блаженного пробування, який має ідея християнського раю.

Ідею такого блаженного посмертного життя принесло донева християнство. В слов'янському світогляді не знаходимо ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерті, контрасту долі добрих і злих. Посмертне життя — се продовження сьогосвітнього. Як ми бачили вище, по поганьким поглядам — хто панував на с'ім світі, має панувати й на тім; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди, чи посмертної кари принесена християнством. Хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) праслов'янське, та своє пізніше значіння прибрало воно без сумніву вже під впливом християнства³⁾.

Відомости про культ предків дуже бідні. Він зблід і ослаб супроти культу природних небесних явищ. Можемо властиво зазначити два моменти, один — се тризни в певнім часі по смерті небіжчика і загальні поминки мертвих, другий — се культ домашніх духів. Про поминки будемо ще казати низше. Що до культу духів — то тут ми оперуємо фактами сучасної етнографії; тільки в давнім культурі рода і рожавиці можемо бачити елементи культу предків, репрезентантів роду⁴⁾. В етнографічнім же матеріалі український культ предків виступає

1) Так толкує його ще Беринда: „цвѣтникъ или садъ“.

2) Іпат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати можна теж і числені наші Рай-городки і городки.

3) Мікльосіч *Christliche Terminologie* с. 49, Крек² с. 422, Котляревський ор. с. 204.

4) Див. Афанасєва II с. 67 і далі, Махаль гл. VI, Веселовський ор. с. гл. XIII.

слабо, далеко слабше напр. як у сусідніх Білорусинів, де душі предків, „діди“ вповні заховали ще свій родовий характер і служать предметом вразного культу¹⁾. Правда, етнографічного матеріалу з українського Поліся, найбільш законсервованого, маємо мало, може воно ще дасть нам більш кольоритний образ сього культу. В старих записях з Пинщини маємо дуже інтересно описану трапезу душ в хаті, з одчиненими вікнами, щоб душі могли без перешкоди явити ся²⁾; але на жаль в новіших записях нема докладніших потвержень сього.

В иньших частях України „дідьки“ вже затратили свій родовий характер і помішали ся з ріжними місцевими духами: дідьки домові, що мали властиво представляти духи предків, зішли на одну лінію з дідьками млиновими, водяними, болотяними і т. и., стали капризними, більше злими духами, зарівно з бісами й чортами, ніж прихильними духами-покровителями (ся еволюція замітна і у иньших народів і крім впливів християнства, що все зводила до одного бісовського знаменника, толкуєть ся взагалі підозрливим і боязьким чутем, яке будить небіжчик у первісного чоловіка). Культ же предків переважно не виходить по за останки святочного годовання небіжчиків на могилках в спеціальні дні, тепер звязані з християнськими святами, а давніше — з святами натуралістичними.

Як релігійні вірування епохи по розселенню взагалі, так і свята східно-словянські мали переважно натуралістичний характер і виходили в головних моментів обороту сонця та звязаного з ним річного розвитку й упадку земного житя. При тім одначе й тут бачимо певні початки персоніфікації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна рахувати на пізнійшу, тисячлітню еволюцію, але безперечно — початки таких представлень належать ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головнійше, помінаючи неясне або непевне і користуючи ся теж головно з сучасної етнографії (бо літературні відомости маємо пізні — XVI—XVII в., і то дуже бідні).

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає з зимовим поворотом сонця свято нового астрономічного сонічного року.

¹⁾ Матеріали Шейна в LI т. Сборника петерб. акад. Десь з білорусько-українського погранича з Литвою записаний клясичний обряд годовання душі Менеція *De sacrificiis et ydolatria veterum Borussorum, Livonum aliarumque vicinarum gentium (Scriptores rerum Livonicarum, II с. 391)*; подані тут обрядові репліки вразно вказують на словянську людність. Пор. Котляревського О погреб. обычаях с. 149.

²⁾ Zienkiewicz O uroczyskach i zwyczaich ludu Pińskiego (1853) с. 31.

Воно злилося з християнським Різдом — що саме було (в античному світі) положено на сей час для христіанізації поганських свят новонародженого сонця. На Різдво через те перейшла назва Корочюна¹). Старе-ж поганське свято з його обрядовістю дістало під впливом грецько-римської культури й її новорічних свят, пізнішу назву коляди (римські *calendae*)²). Воно полишило багаті сліди в сучаснім святкуванні Різдва, Нового Року, Водохрищ; ці сліди виразно вказують на хліборобський, господарський характер свята: вечір серед снопів, перед нагромаженою купою хлібів; бажання і вороження урожаю та приплуду на будущий рік, запросини мороза на кутю — виразно мають сей характер.

Прихід весни витаєть ся веснянками і весняними іграми, що тягнуть ся до Зелених свят. На сих святах злучило ся кілька поганських: перше — свято розцвіту природи, коли весна стрічаєть ся з літом; подекуди вона при тім персоніфікуєть ся в молодій дівчині („тополі“). Друге — русальний тиждень; ся русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській літописі; тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тім мішаєть ся свято властивих русалок з святом небіжчиків: четвер на зелених святах був разом і „навським“ (мавським) або мертвецьким великоднем і русальним. Навський день одначе ріжно кладеть ся — крім зеленого четверга також на перший понеділок вел. посту, або на „праву середу“ (Преполовеніє)³). Мабуть тут єсть память про кілька свят покійників і предків.

Літній поворот сонця — найбільший розцвіт природи і разом заповідь її заникання, завершення, святкуєть ся на Купайла, сполученого з християнським Івановим днем (під 24 с. с. червня), і персоніфікуєть ся в парі Купайла і Марени. Се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цвіте папороть, коли можна чути мову звірять, бачити поховані скарби. Купальний обряд маємо з XVII в. в оповіданню Густинської літописи: „сь вечера собираются простая чадъ обоего полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коревія и препоясавшеса быліємъ, возгнетаютъ огонь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтвь и смшеса за рудѣ около обращаютъ окрестъ оного огня, поюще своя пѣсни, преплетаютъ Купаломъ;

¹) Новг. с. 134.

²) Паралелі словянської коляди з римськими святами *brumalia — saturnalia — calendae* у Томашка *Brumalia und Rosalia*, Веселовского Разысканія VII.

³) Русальна неділя — Іпат. с. 386, 506, 459. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи *rosalia*, з тим же мішанням весняного свята і поминок небіжчиків, див. літературу русалок (с. 324).

потомъ презъ оный огонь прескакують, оному бѣсу жертву себе приносяще“¹⁾ Все се й досї захоуєть ся в значній мірі.

На решті заникання лїтнього житя персоналізуєть ся також в образї Коструба: його ховають під час лїтнього повороту сонця²⁾.

Як похоронні обряди тісно звязані з релігійним світоглядом, так обряди шлюбні ведуть нас в сферу відносин родинних і суспільних.

Клясичне місце Повісти так оповідає про шлюб у руських Словян³⁾:

„Поляне бо своих отецъ обычай имяху⁴⁾ тихъ и кротокъ, и стыдѣньє къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ и матеремъ своимъ⁵⁾, и своихъ къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣньє имущє, и брачныи обычаи имѣяху: не хожашє женихъ⁶⁾ по невѣсту, но привожаху⁷⁾ вечерь, а заутра приношаху что на ней владучє. А Деревляни живяху звѣрскимъ образомъ, живущє скотьскы; и убиваху другъ друга, ядущє все нечисто, и браченья⁸⁾ въ нихъ не быша, но умыкаху у воды дѣвица. А Радимичи и Вятичи и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже всякый звѣрь, ядущє все нечисто, и срамсловьє в нихъ передъ отци и передъ снохами; и браца не бываху у нихъ, но игрища межю селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя цѣсни, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщавашєся; имяхуть же по двѣ и по три жены“.

В сїм оповіданню деякі дослідники, під впливом теорій про примітивні форми пожитя, добачали у руських Словян ще на початках історичного житя істнуваннє неуформованих супружних відносин — стад-

¹⁾ Полное собр. лѣтописей II с. 257.

²⁾ Важнійша література народніх свят: Снегирєвъ Русскіє просто-народные праздники. Максимовичъ Дни и мѣсяцы украинскаго селянина—Сбор соч. II. Napišъ Vájeslovny kalendář slovansky, 1860 Афанасєв III гл. XXVIII. Маркоичъ Обычаи, повѣрья и кухни Малороссіянъ, 1860. Гальєо Народныи звичаи и обряди зъ надъ Збруча, 1861. Труды экспедици въ Югозападный край т. II. Maschal op. с. гл. XIV. Владиміровъ Введеніє въ ист. рус. слов. К. М. О religii rogańskich Słowan. Зубрицький Народній календар (звичаї й повірки) з Старосамбріцини — Матеріали до укр.-рус. етнологіі, III, 1900. Дикарєв Народній календарь Валуйського пов., ibid. VI, 1905. Народні календарі иньших народностей: Сборник за нар. умотв. т. XVI—XVII. Gloger Rok polski w życiu, tradycy i pieśni, 1900. Коринфскій Народная Русь, 1901.

³⁾ Навожу з Іпат. с. 7, даючи в нотках варіанти Лавр. й ин.

⁴⁾ имуть. ⁵⁾ и къ родителемъ своимъ. ⁶⁾ зятъ.

⁷⁾ приводяху, ⁸⁾ брака.

не жите й хапанне жінок. Але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець монах признавав шлюбом тільки віддавання молодої її родичами нареченому і з сього погляду хвалив собі рідні полянські звичаї, а деревлянської або сіверянської умички за шлюб не признавав. Але з його-ж власного оповідання виходить, що тим способом чоловіки брали собі жінок, отже супружество існувало; брак „стида“ проявляється в „срамословію“, тільки всього, і що найбільше літописець може закинути Сіверянам й иньшим — що вони мали по кілька жінок, а не те що вони не мали унормованих супружних відносин. Правда, покликують ся ще на варіант оповідання Повісти в Переяславській літописи, де представлено так, що сі відносини на „игрищах“ не вели до трівких супружеств: „иньхъ поймающе, а другьхъ поругавше метаху“, але варіанти цієї літописи мають ясні прикмети пізнійших моралістичних вставок — мірковань аскета-книжника, і не мають значіння такого, аби могли поправляти або доповняти оповідання Повісти¹⁾. Міцні звязки чоловіка і жінки, їх обовязковість і нерозривність навіть по смерті, посвідчена ріжними джерелами (обовязкова смерть жінки на могилі чоловіка, кари за невірність і т. и.), не лишают місця для форм стадних, гетеристичних і т. и. в сю добу. Оповідання Повісти досить виразно дає знати, що хапанне дівчат, де воно ще практикувало ся, було вже символом, пережитком, обрядом: „умыкаху, съ нею же кто свѣщевашеся“, отже наперед дівчина давала свою згоду, і тільки в таким разі наступала та умичка — отмица, як її звать полудневі Словяне (у них сей обряд місцями задержав ся в дуже свіжій формі до XIX в.). В сучаснім українським весільнім обряді заховали ся тільки досить слабі відгомони його в виді оборони молодої її родом від роду молодого, в згадках весільних пісень про оружну боротьбу між ними і погоню матери і роду молодої за забраною боярами молодою, як от:

¹⁾ В Повісти протиставляють ся моральні звичаї Полян „звірячому“ житю иньних народів; пізнійший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописи, чи не зрозумівши, чи тенденційно перекрутивши, дає зовсім инакший образ: словянські народи давнійше жили морально (ся моральність характеризуєть ся оповіданням повісти про Полян), але пізнійше „Латина“ (або в значінню католиків, або в значінню західно-європейців), перейнявши неморальні звичаї „от худьхъ Римлянь, а не отъ витязѣй“, передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуса ихъ, овнѣжъ къ нимъ присташа мало“ (с. 3). По сїм наступає опис неморальности: тут вкуші маємо всякі страхи про игрища, і уживанне косметиків (начаша друга прѣд другою червити лице и белимъ трѣтя). В сумі сі моралістичні нападки роблять вражінне досить пізніх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи світського життя.

Будемо бити да воевати, Марієчки не давати,
 або: Припадь, припадь, Марисуню, до стола,
 Обступили болярчии довкола —
 Книьми грають, двір рубають,
 Шабельками витинають; Марисуні шукають і т. и. ¹⁾.

В оповіданню Повісти про умиканне XI в. сей обряд виступає в далеко реальнійшій формі. Але він і тоді був тільки обрядом. Сама обстановка, в якій він виступає (сі ігрища межі селами, де сходилися сусідні роди), вказує, що умичка стратила реальний характер, прилягла до певних забав, релігійних церемоній (подібно як купальські обряди); значить за сим обрядом уже тоді лежали довгі часи розвою ²⁾.

Так само лише в пережитках держала ся форма купна жінки чоловіком. „Въно“, що давало ся чоловіком, властиво значить ціну і було зпочатку оплатою за жінку її роду, ціною, якою жених зовсім реально викупав для себе і свого рода жінку і її потомство у її роду. Але в епоху, що нас тепер інтересує, воно у східніх Словян зійшло вже на просто шлюбний дарунок, що давав ся вже по довершенню шлюбу родині жінки. Володимир, побравши ся з Анною, дає „за въно Корсунь Грѣкомъ цариць дѣля“. Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира, дістає від нього „за въно“ вісімсот невільників. Ібрагім-ібн-Якуб (X в.) каже також, що у Словян жених дає батьку молоді значний дарунок ³⁾.

В винішнім весільнім обряді память про продаж жінки її родом виступає ще дуже виразно. Рід молодого торгує доньку у її матері і брата й купує за гроші й дарунки:

Ой темно, темно в полі, темніше на дворі,
 Там бояре ворігечка обняли.

¹⁾ Труды экспед. въ юго-зап. край IV дод. ч. 61. Твори В. Навроцького I с. 46.

²⁾ Ковалевский пробував відрізнити в оповіданню Повісти Сіверян, Радимичів і Вятичів, у яких умичка стала обрядом, і Деревлян, що ніби то практикували умичку зовсім серйозно. Але се неможливо. А ргіогі неправдоподібна така величезна культурна різниця у так близьких собі племен, як Деревляне й Сіверяне, що перед якими чотирма століттями вийшли з спільної правітчини. Уважнійше ж придививши ся до тексту Повісти, побачимо, що автор не робить різниці між сими племенами: сказане про Сіверян і иньших лише докладнійше розвиває коротку характеристику Деревлян; „однь обгчай имяху“ значить — „мали такий самий звичай (як і Деревляне). Противставляють ся лише — „кроткій обгчай“ Полян і „звѣрскый образъ“ їх сусідів.

³⁾ Іпат. с. 80, 108, аль-Бекрі вид. Розена с. 5.

Вийди, мати, й питай, коли торгують — то продай,
Чорнії чобіточкі вимовляй...

Про брата: Братчику, намисничку, сядь собі на крісличку,
прав собі червоного від пана молодого,
або: хто нам червоним бразне, той собі дівку возьме...

і звісна співанка: Татарин, братик, Татарин,
продав сестру за талар,
русу косу за пятак,
біле личко пішло й так ¹⁾.

Але се пам'ять реальних явищ значно давніших ніж XI вік. В оповіданню Повісти про Полян, здасть ся, бачимо уже початки посагу — так мабуть треба розуміти се „припосаху что по ней вдаду-че“ ²⁾. А посаг був явищем розмірно дуже пізнім, і для становища жінки в родині чоловіка незвичайно важним.

Умичка і купно жінки були взагалі основними формами шлюбу у індоєвропейських племен і в більше або менше сильних пережитках задержали ся у різних народів в історичних часах, так само як і у нас (вони з рештою не були якоюсь виключною прикметою Індоєвропейців і загально звістні по цілім світі ³⁾). Бачучи їх лише в обрядових пережитках в перших історичних часах у наших племен, ми тим самим мусимо признавати їх шлюб і родинне житє взагалі дуже сильно виробленими. Се дійсно показують инші — історичні й лінгвістичні свідоцтва. Не тільки в початках історичного життя українських племен, а навіть в часах праслов'янських ми бачимо вироблену вже патріархальну родину й патріархальні родові відносини. Лінгвістичні факти показують, що патріархальний побут панував уже в цілій силі в часах перед розділом індоєвропейських племен. Коли припустити, що індоєвропейські племена дійсно перейшли через такі форми шлюбу й родинного життя, як стадна й родова спільність жінок, спільний шлюб братів і матріархальний рід, як то приймає певна школа соціологів, — то прийдеть ся разом признати, що ці форми були пережиті предками індоєвропейських племен десь давніше перед

¹⁾ Zbiór wiadomości т. VII с. 158 X с. 29, Головацькій II с. 109.

²⁾ Часто толкують се як віно, викуп за жінку. Але слова: „по ней“ вказують на посаг.

³⁾ Див. паралелі з різних країв і рас у Вестермарка Geschichte der menschlichen Ehe, 1893 розд. XVII, Hildebrandt Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Culturstufen с. 9 і далі. Державинъ Обычай умыканія невѣстъ и его переживанія въ свадебныхъ обрадахъ у соврем. народовъ, 1905 (Сборникъ въ честь Ламанскаго). Про форми умички й купна у індоєвропейських племен — Schrader Reallexicon sub vocibus Brautkauf, Raubehe.

їх розділом, бо в часах безпосередно перед розділом, як свідчить язиковий запас, патріархальний тип мав повну перевагу.

Але се зістаєть ся взагалі великим питанням, чи індоєвропейськими племенами були пережиті такі форми як стада спільність жінок, спільний шлюб братів, або матріархат. Звісна схема еволюції супружества, уставлена згаденою школою (Багофена, Морґана, Мак-Ленана й ин.), парне патріархальне супружество чоловіка й жінки вважає кінцевим явищем в довгім ланцюху еволюції супружества, що вийшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок, переходило через спільність жінок родову, братську, взагалі форми поліандричні, характеризовані матріархатом, і аж вкінці дійшло до форм патріархальних ¹⁾). Але ся схема має характер тільки гіпотетичний і зовсім не може бути признаною за універсальну, инакше сказавши — про поліандричні й матріархальні форми родини напевно можна говорити лише у тих племен чи рас, де є виразні докази істновання сих форм, бо розвій супружих і родинних відносин не мусів конче переходити у всіх племен через отсі форми ²⁾).

Для українських племен, і для словянських народів, взагалі таких дуже певних доказів ми досі не маємо. Ті сліди й пережитки, які вказують ся в сучасній етнології на доказ істновання у них поліандричних і матріархальних фаз супружества, переважно дуже непевні. Належить памятати, що супружі відносини підлягають дуже сильним впливам ріжних економічних, культурних і релігійних чинників, в них бувають кроки наперед і назад, і ніяк не можна всякі прояви ослаблення супружого союзу й морального житя уважати без дальших церемоній за пережитки початкового неунормованого супружества. Тому наприклад добачати в слабкості супружих звязей у коза-

¹⁾ Bachofen Mutterrecht, 1861, Antiquarische Briefe, 1880. Morgan Ancient Society, 1877. Mac-Lennan Studies of ancient History, 1886. Giraud Teulon Les origines du mariage et de la famille, 1884, й ин. У нас сі погляди були спопуляризовані особливо книжкою Енгельса, виданою в українськїм перекладі: Початок родини, приватної власности й держави, 1899 (Бібліотека Видавничої Спільки).

²⁾ Див критику згаденої схеми в працях: Starcke Die primitive Familie in ihrer Entsehung und Entwicklung, 1888, Leipzig. Westermarck Geschichte der menschlichen Ehe, 1893, Jena. Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1896, Freiburg. Про Індоєвропейців спеціально: Delbrück Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen, 1889, Leipzig, і Das Mutterrecht bei den Indogermanen (Preussische Jahrbücher т. LXXIX, 1). Schrader über Bezeichnungen der Heiratverwandschaft bei den idg. Völkern (I. F. XVII) і також Reallexicon sub vocibus Polyandrie, Mutterrecht.

ків останки початкового стадного життя, а в куніцях, плачених за дозвіл на шлюб дідичеві; викуп за право, яке старшина мав до всіх жінок роду, або в великоросійськiм снохачестві — останки сього права, досить небезпечно. Що було-б, як би ми не знали, що ослаблення супружества у деяких великоросійських сектантів було впливом новішої релігійної доктрини ¹⁾, або наприклад, що поява зовсім реального купна жінок у українських осадників Таврії стала ся найновішими часами, очевидно під впливом татарських взірців, — та й схотіли б добачати тут пережитки колишніх форм супружества?

З різних пережитків, на які вказувано, сліди старших форм супружних і родинних відносин в ритуалі українського весіля найбільше серйозні. Але й їх належить брати cum grano salis. Весільний ритуал — се не скостенілі обрядові схеми, донесені нам в непорушній цілості, а поетична перерібка, амальгама різних обрядів, свобідно доповнена всілякими побутовими подробицями, не звязаними навіть безпосередно з шлюбним ритуалом (таким нпр. треба вважати ціле представлення шлюбу в княжій обстанові — князь і княгиня, бояре, дружина молодого і т. д.) ²⁾. Тому коли нпр. в перезві бачать останок первісного гетеризму (стадного супружества), в церемонії частування — відгомони фратрогамії (спільного супружества братів), в важній ролі матери й брата (не батька) молоді у вступних церемоніях — образ матріархальних відносин ³⁾, то все се лишаєть ся не більше як інтересною гіпотезою, поки її не потвердять иньші факти і вказівки (як потверджують ся обряди умички й купна, відносини родові, й т. и.) ⁴⁾.

¹⁾ Згадаю нпр. ослаблення супружних звязей у безпоповців, титулованне сестрами жінок в деяких містичних сектах, протегованне гетеризму для ослаблення супружеств і формальні сексуальні оргії, до яких доходять декотрі з них. Щоб з того можна зробити, слідячи їх методом переживань — як би не звісна була генеза сих явищ?

²⁾ Крім загальних праць вказаних вище згадаю ще: Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ 1881, Религіозно-миѣнческоє значеніє малорусской свадьбы (К. Старина 1885, III), Къ вопросу о вліянні греческаго и римскаго свадебнаго ритуала (ibid. 1886, I). Януржинскій Свадьба малорусская какъ религіозно-бытовая драма (К. Ст. 1896, XI). Свадебный обрядъ въ Угорской Руси — Ж. Старина 1892. Буковинське весіле — Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1901. Весільні ритуали з лівобічної України—Матер. до укр. етнології т. I і III, галицькі ibid. т. X. Література весільного обряду у індоевропейських племен Schrader Sprachvergleichung³ II с. 33.

³⁾ Див. особливо праці Охримовича й Волка.

⁴⁾ З значною правдоподібністю можна вилучити з сучасного українського й ино-словянського весільного ритуала також певні моменти, що належали до старої шлюбної церемонії, як обрядовий перевід молоді з

В кождім разі, припускаючи навіть сліди таких старших форм супружества, їх треба признати значно старшими не тільки від праслов'янських часів, а навіть від часів індоєвропейського розселення¹⁾.

Лінгвістика, як я вже спісннув, вповні виразно показує панування патріархальних відносин в часах перед розділом індоєвропейських племен: першенство батька в родині й перевагу його роду супроти роду матери²⁾.

Імен батька є кілька: санскр. *pitár* — слов'янської форми бракує, санскр. *tátas*, наше тато, і ще грецьк. *ἄτα*, лат. і гот. *atta*, слав. *отць*. Імя матери санскр. *mātar* — слав. *мати*, лат. *matr* і наше *мама*; назв. сина санскр. *sūnú*, сл. *сынъ*, дочки санскр. *duhitár*, сл. *дъщи*, брата санскр. *bhrātar*, сл. *братъ*, сестри санскр. *svásar*, сл. *сестра*, стрія санскр. *pitrva*, ір. *tūrua*³⁾, — всі вони безперечно належать до спільного, праіндоєвропейського запасу.

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: для свекра і свекрухи, санскр. *svásara* і *svasrū*, гр. *ἐκχρός* і *ἐκχρά*, сл. *свекръ* і *свекры*, для дeвeр'я санскр. *devar*, старосл. *дѣверъ* (брат чоловіка), для сестри — зовиці є паралелі між європейськими мовами: гр. *γάμος*, загальносл. *зълва*, для ятрівки санскр. *yātar*, сл. *ятры* (жінка дeвeр'я), для невістки санскр. *snushā*, сл. і старорус. *снѣха*.

Імена для свояків по жінці в праіндоєвропейськiм запасі виражені далеко слабше, так само як і для рідних по матери⁴⁾. Факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід

її оселі до оселі молодого, прощання молодої з її домом і домовими духами й вступна жертва духам рода її мужа, до котрого вступав, обрядовий хліб (коровай) і обрядове деревце (гильце), й т. ин.

¹⁾ Виходило-б в таких разі, що їх відгомони, задержали ся на кілька тисячоліть в весільнім ритуалі, — і се вповні можливо. Бачимо, що обряди купна й умички, які були обрядами, пережитками тому тисячу літ, задержали ся в весільнім обряді до наших часів так свіжо, неважаючи на прискорене темпо культурної еволюції. Могли отже задержати ся й відгомони форм з часів перед-індоєвропейських.

²⁾ Див. Delbrück Indogerm. Vermandtschaftsnamen, Schrader Reallexicon sub vocibus Ehe, Heiratd, Familie.

³⁾ Про сей ряд див. I. F. XXIII с. 124.

⁴⁾ Шрадер (ор. с.) доказував навіть, ідучи ще далі від Дельбріка, що тих імен в індоєвропейськiм запасі нема зовсім. Против сього виступає Грт (*Untersuchungen zur indogerm. Altertumskunde*, I. F. XXI), доводячи, що назви вуя, зятя, швагра й ин. належать теж до індоєвропейського запасу.

свого чоловіка, як не розриваючи з своїм родом зовсім, то все ж значно ослаблюючи свої звязки з ним. Родство признавало ся головню в середині батькового рода, рід матери зоставав ся більш чужим. Таким чином відносини патріархальні зазначені доста категорично.

Пізнійше по части в кругу європейської групи, по части в слов'янсько-литовській, деякі з давніх загальних означень споріднення спеціалізують ся для певних свояків по матери, як брат матери — уй (лат. *avus* і *avunculus*), нетий (сестриччя, санскр. — *párat*, що значить взагалі потомка, сина, внука, так само як спеціалізувало ся східнословянське племенник для сина брата або сестри), і т. и. Явище також інтересне, бо теж показує новіший характер сих відносин (або поворот до давнього, коли приймати істнованне стадії матриархальної).

Інтересна теж стара назва для чоловіка санскр. *páti* — чоловік і пан, гр. *πάσις*, лит. *pàts*, для жінки — санскр. *gna*, гр. *γυνή*, слов. жена, від *gen* — рід, родити¹⁾. Загальної назви для батька й матери не було, як нема її в нашій мові доси (батько-матір). Тут відбилися також дійсні відносини: чоловік і жінка — се в давнім супружестві величини неодакові, чоловік був паном родини, призначенне жінки передо всім — помножати і забезпечати істнованне роду.

Слов'янський термін для шлюбу вести („водимая“ — жінка шлюбна) сягає теж праїндоевропейських часів. В ріжних індоєвропейських мовах він дістав ріжні значіння, звязані в шлюбом — санскр. *vadhu* (молода), грецьке *ἔδουον* (шлюбний дарунок), лит. *wedú* (жонитись і купувати). Він може вказувати на церемонію переводу жінки з батькового рода в рід мужа — вираз „вести жінку“ в ріжних мовах задержав ся для означення шлюбу (теж значінне маємо і в иньшим слов'янським терміні — „сягати“, вести, з того посаг). Ще давнійше він означав просто вивід жінки з її роду — те-ж відокремленне від її роду, що відбило ся в поданих вище фактах мови і в ритуальнім уведенню її в дім і рід чоловіка, та в богатих переживаннях заховало ся у ріжних слов'янських племен. Але при тім сей термін здобуває ще иньше, характеристичне значінне — купувати (жінку), задокументоване в ріжних мовах зовсім виразно, як наведене вище литовське *wedú*, слов'янське *vъno*, *vънити*, купувати, анґ. *weotuma* — викуп за жінку, і т. и.

Повна перевага чоловіка-мужа, зазначена вже сими язиковими виразами, потверджуєть ся иньшими фактами. В найраніших історично літературних звістках індоєвропейських племен скрізь виступає ся

¹⁾ В тій близькості виразів „жінка“ і „рід“ бачать слід матриархату його оборонці.

перевага чоловіка, зазначена часом навіть дуже різко. У словянських племен взагалі, а українських зокрема, в найстарших історично-літературних і правних пам'ятках чоловік стоїть все на першому плані. В сім напрямі впливало потім і християнство, але воно, безперечно, не створило сеї переваги чоловіка: все сказане вище і те що буде далі сказано до сеї справи, не полишає сумніву, що християнство, ледви ще з'являючи ся, вже заставляло у нас міцно сформовану патріархальну родину, а не якісь стадні форми пожиття. Християнство не стільки вже навіть скріпляло, як ослабляло остроту влади батька над жінкою й дітьми, передану поганськими часами. Задокументований нашою найдавнішою літописею шлюбний обряд розбування чоловіка жінкою показує виразно, що жінка уважала ся слугою чоловіка¹⁾. Таке явище, як можливість убивання жінки по смерті чоловіка, показує, що вона уважала ся його власністю, його інвентарем. Таке-ж поняття лежить в многоженстві, що в поганських часах широко практикувало ся у українських племен — при повнім виключенню поліандрії. Бачимо його в високих вимогах моральності від жінки при великій поблажливості, або й повній свободі для чоловіка, і т. д.

Викуплена від її роду або силоміць вхоплена жінка з початку була такою-ж власністю чоловіка, такою річю його інвентара, як і всяка иньша. Хотів він мати жінок більше, а ставало його на купно і удержане більшого їх числа, ніщо не перешкоджало йому мати їх більше. З сього виникає повна свобода многоженства, а з другого та обставина, що се многоженство практикувалось тільки багатими, значними, а загал жив в одноженстві від непам'ятних часів. Так було в загалі в патріархальних відносинах, так було і у наших предків. Повість закидає Сіверянам, Радимичам і В'ятчам, що вони мали по дві й по три жінки. Теж саме практикувалось і в Полянській землі. Історія руської княжої династії дає тому приклади зовсім виразні. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогніду. Володимир мав пять жінок офіціальних (вонимья), окрім численних наложниць. Про многоженність у Русинів, і Словян взагалі, говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що словянські королі замикають своїх жінок; у одного чоловіка буває їх двадцять і більше²⁾. Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюб-

¹⁾ Іпат с. 50.

²⁾ Іпат с. 50 і 53, Ал-Бекрі с. 54. Порівняти теж слова ібн-Русе „як лебідчик мав три жінки“ .. Поминаю оповідання ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідає на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповідання в дійсности ледве чи належить до Руси (може до Хозарів).

ною, інші звалися „меньшцями“, „наложницями“, але й воно не знищило відразу многоженства, ані не зробило ріжниць між шлюбними й нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правила м. Іоана, ще сто літ по Володимировім охрещенню було звичайним явищем, що деякі „безъ студа и бес срама 2 жеѣвѣ имѣють“. Святополк не робив ріжниць між шлюбним сином Ярославом і не шлюбним Мстиславом; галицький Ярослав передав своє князівство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. и. Про практикування розводу („розпусти“) довідуємось з того-ж Правила м. Іоана; „иже своє подружье оставить и поймая иную, такоже и жены“¹⁾.

Словянські жінки мали репутацію дуже вірних — такі відзиви маємо від Візантійців, Німців і Арабів (Маврикій, Боніфаций, аль-Бекрі)²⁾. Очевидно на сю репутацію рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерті чоловіка, але ця характеристика таки відповідала дійсності. Про тяжкі карі за переступ для жінки і співпривинника у західніх Словян каже Титмар. Кардізі каже про східніх, що за інтригу з замужньою жінкою провинника вбивають, „не приймаючи ніяких оправдань“³⁾; кара над жінкою розуміється сама собою. В наших джерелах ми не стрічаємо ані одного факту зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розуміється, бували, доводять хоч би „урѣканія“ Володимирової устави. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повинні нас дивувати: як я сказав уже, се консеквентні виводи з погляду, що жінка то власність чоловіка, отже не може вийти з його волі й власности, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сій погляді мав свій початок дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерті чоловіка: коли чоловік потребував різних річей свого інвентаря на тім світі, і з ним ховали різні найпотрібніші річі: зброю, знарядя, забивали його коня, — зовсім натурально було се зробити і з його жінкою. Пізнійше сей людський звичай прибирав инакше значіння — доказу похвальної любови жінки до чоловіка, мотивував ся й иншими мотивами, як тяжке життя вдовиці й ин.⁴⁾ Він існував у різних індоєвропейських народів і, видно, ще не зник у Словян IX—X в. Ібн-Фадлан був сам

¹⁾ Правило м. Іоана § 6 і 21, Іпат. с. 117, 442.

²⁾ Стратегіка Маврикія XI. 5, Тактика Льва XIII § 105 (у Міня, ер. гр. т. LXXXIX N. 760), аль-Бекрі вид. Розена с. 18.

³⁾ Отчетъ Бартольда с. 123.

⁴⁾ Цезар мотивує у Галів існування сього звичаю навіть безпечністю чоловіка, аби жінка його не звела зі світу.

свідком, як одну з невільниць руського купця вмовили вмерти з ним і вонли та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про се цілий ряд звісток, почавши від Маврикія (VI в.) і кінчаючи купою звісток з X в. „Їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задують себе, не уважаючи житем вдовиче жите“, каже Маврикій, і за ним повторяє се Лев; про західніх Словян говорить Боніфацій (VIII в.) і Тітмар (X в.), про східніх — арабське джерело IX в. (Ібн-Русте і Кардізі), також Масуді¹). Дивно, що наша літопись, вичисляючи різні иньші темні сторони поганського життя, нічого про се не каже; може християнському аскету се самовідречення жінки не здавало ся вартим закиду, а може в XI в. сей звичай так основно вийшов з уживання, що й памяти про нього не було.

Масуді каже про східніх Словян і Русь: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індійців, тільки у них жінку палять тоді тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененням по смерти, згаданим у Масуді був, правдоподібно, обряд описаний у Ібн-Фадлана. В нім, очевидно, відбили ся ті мотиви, які приводили взагалі до практики забивання жінки разом з чоловіком: на тім світі жінка потрібна чоловікови, через те хто був не жонатий, то треба його бодай по смерті оженити, аби мав жінку на тім світі²), Толкованне, що жінці сього потрібно, аби увійти до раю, вийшло або в непорозуміння, або з одного з тих пізніших мотивовань сього звичаю, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусіла вмирати обовязково; одначе воно ледве чи було так. Він сам каже, що жінки се чинили добровільно; з слів Маврикія виходить, що не всі жінки заподівали собі смерть, а у Ібн-Русте смерть жінки виступає як акт любови, до котрої, розумієть ся, нікого не присилуєш: як у небжчика було кілька жінок (він каже: три жінки), то задуюєть ся з них та, котра твердить, що найбільше любила небжчика.

Так благородні мотиви підсували ся з часом сій неблагородній установі, як і цілий круг супружних відносин взагалі, вийшовши з не-

¹) Ібн-Даст с. 30, Кардізі, Масуді у Гаркаві с. 129.

²) Мотиви і звичай широко росповсюджені взагалі на індо-європейським ґрунті, про нього спеціальна студія О. Шрадера: Totenhochzeit, Сна, 1904.

людсько-реалістичних початків, ідеалізував ся, убагородняв ся з часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівности, обопільного обов'язку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам нпр. наше Слово о полку Ігоревім в подружній парі Ігоря і його княгині Ярославни. В часи сформовання Руської держави (а мабуть і ще скорше) первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка взагалі були вже анахронізмом і держали ся лише в пережитках. Староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за убиство жінки (без вини її) чоловік платив таку-ж кару як за кожного иншого¹⁾. Бачимо початки й економічної самостійности — завязки особного майна жінки. Зрештою маєткові права членів родини за життя її голови — чоловіка-батька не нормують ся правом, бо майно признаєть ся по виключною власністю батка, а спільним майном цілої родини: тим поясняєть ся, що право розпорядження ним було обмежене для самого батька. Взагалі відносини членів родини між собою, за життя її голови, право взагалі не мішаєть ся, в повній силі признаючи власть чоловіка супроти жінки й дітей і тільки крайні ексцеси змушують право до вмішання.

З смертю батька на перший план виступає мати, як голова родини. Розклад родової організації поставив її на становище безпосередно по чоловіці; опікуна діти достають лише в таким разі, коли мати виходить вдруге замож. Образ матери-вдови, розсудної, обов'язкової, зручної й навіть суворої господині або правительки рисуєть ся в наших старім письменстві, як побачимо, сильними рисами. Він сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за життя чоловіка, і дійсно ми маємо й безпосередні вказівки про широку сферу інтересів і діяльности жінок та досить широку свободу їх²⁾.

Оперта на патріархальних основах родина входила в склад ширших родинно-економічних організацій.

У різних індоєвропейських племен на початках їх історичного життя і геть пізніше бачимо сильно розвинений патріархальний родовий устрій. Родини, звязані спорідненням (по батьку) і ще більше — спільними сакральними, релігійними зв'язками³⁾, творять певні групи,

¹⁾ Огляд постанов права в т. III гл. 4.

²⁾ Про родинні відносини і вплив християнства на них в XI—XIII в. дав. тамже — в т. III гл. 4.

³⁾ Новіші соціологи владуть сильний натиск на те, що в основі своїй родові організації не були (або не мусіли бути) звязані спорідненням, і ся зв'язь крові тільки пізніше входить в представлення членів роду

які служать підвалиною економічних і суспільно-політичних відносин. Словянські й спеціально — українські племена, безперечно, перейшли також через подібну стадію. Весільний ритуал український виводить „роди“ молодого й молоді, численні, зложені з ближших і дальших свояків :

Ой роде, роде багатий, подаруй товариць рогатий :
 Ви, дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову,
 А ви дайте, братчики, баранці, а ви дайте, сестрички, ягнички,
 Ви, далекий родочку, червоні...

або : Бо наш рід великий, щоб було чим обділити,
 У нас роду много — не обділим всего...¹⁾

В різних явищах українського життя історичних часів ми стрічаємо сліди патріархального родового устрою, родових відносин — як нпр. ідею патріархального роду з його спільним майном у княжих відносинах староруської династії, як виключення доньок від спадку в староруським праві, і т. п. Ми чуємо ще, так би сказати, близькість цих родових відносин. Можливо, що сей родовий устрій в добу прасловянській і в часах словянського розселення ще був вповні живий. Але в початках історичного життя українських племен бачимо його вже тільки в останках і пережитках, в формах ослаблених або розмішаних уже иньшими ідеями й принципами.

Правда, сей родовий устрій племен словянських і спеціально — українських довго був і в повній мірі досі лишається справою спірною; але значна частина спору полягає на неоднаковим розумінню термінів. Те все що виходить за границі тіснішої родини (зложеної з батька, матери й дітей), розуміється, не конче ще рід, і група свояків, звязаних не родовими, а якимись иньшими (нпр. економічними) звязками, також не буде групою родовою. Розуміючи рід як таку організацію, до споріднені родини вяжуться силою чи принципом сього споріднення певними реальними звязками, ми мусимо признати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою.

¹⁾ Zbiór wiadomości X с. 51, XI с. 137. Сей рід дослідники (Охримович оп. с.) уважають матріархальним. Чи був він колись матріархальним, се лишаю на боці (справа стоїть в звязку з питанням про матріархат у наших племен взагалі), а беру тільки вказівки на існування родів. Иньші вказівки, з історичних часів, вказують на рід патріархальний. Чи він розвинувся з матріархального, чи без нього сформувався, се иньше питання. Так само не зачіпаю питання про генетичні відносини рода і родини, бо се питання спірне і вповні виходить за наші історичні перспективи.

Оборонці родової теорії вказували часто на саму термінологію нашої найдавнішої літописи.

В Повісті дійсно виступає як основа давнього руського, взагалі східнослов'янського побуту „рід“: „Поляномъ же живущимъ о собѣ и владѣющимъ роды своими, и живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своимъ (вар.: роды своими)“, каже вона¹). Одначе перше ніж робити якісь виводи з сього, треба подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи взагалі літопись. Показуєть ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цілий нарід: „ми отъ рода Рускаго“²), часом рід в значінню династії, покоління: „по сей братѣвъ начаша дѣржати родъ ихъ княженіе въ Полях“³), часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (сам оден, без братів) хотів осістись на Дунаю, але йому не дали⁴); в новгородській версії Кий осів ся на одній з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на інших горах⁵). Очевидно, в сім тіснійшій значінню родини ужите се слово і в наведеном вище, княжичнім тексті літописи про Полян: кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоєвропейське означенне для чоловіка-батька, як пана, володаря). Тільки ся родина не конче мусіла бути тісною родиною в сучаснім значінню, зложеною з батька й недорослих дітей, а могла бути родиною ширшою.

¹) Сей текст літописи про полянські „роди“ дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної організації давньої Руси. Її виставив, очевидно — під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Еверс у своїй голосній праці *Das älteste Recht der Russen*, 1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Руси, Соловйов в книзі: О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Руси, 1846, особно п. н.: *Исторія отношеній князей Рюрикова дома*, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1). Другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелін (статі, зібрані 1859 р. в його Сочиненіяхъ, є й нове виданне). Далі треба назвати Чічеріца (*Опытъ по исторіи русскаго права*, 1858), Нікітского (*Внутренняя исторія Пскова*, 1873), по часті Забеліна (*Исторія русской жизни*, 1876). Против теорії родового побуту виступили славянофили, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родової теорії (як її представляв Соловйов) у К. Аксакова (*Сочиненія* т. I). Потім ся громадська теорія положена була в основу праць сеї школи, як Лешкова *Русскій народъ и государство*, 1858, Бѣляева *Разсказы изъ русской исторіи*, 1865. Як посередній погляд між сими двома теоріями явила ся потім теорія за-дружна чи родово-громадська. Вона о стільки була сильніша, що оперла ся на конкретнім факті — аналогіяхъ полуднево-західніх Словян.

²) Іпат. с. 19. ³) Іпат. с. 6. ⁴) Іпат. с. 6. ⁵) Новг. с. 3.

В землях українських, і інших східнословянських (білоруських і великоросійських), у Словаків, Болгар, а найбільше — у західніх Сербів додержалися до наших часів ширші родини, зложені з кількох родин тісніших, звичайно звязаних між собою спорідненням в мужеській лінії, зі спільним майном, під управою свого старшини — найчастіше старшого в роді (хоч і не виключно). Нині все ширше приймається погляд, дійсно дуже правдоподібний, що в цих родинно-економічних звязках, які відповідають ширшій індійській родині (joint family, Grossfamilie) і звістні в різних часах у всіх майже індоевропейських племен, маємо пережиток не тільки словянської, а й взагалі індоевропейської старовини. Зрештою в певних економічних обставинах (нпр. де хліборобство вимагає більшого числа рук до роботи) такі комбінації родин так практичні, і зрештою так прості, що диктують ся самими обставинами¹⁾. Не будучи такою складною й крухою інституцією, як організація родова, такі ширші родини могли зносити легше всякі суспільні й колонізаційні переломи, могли безкоштовно довго держати ся як останки родових організацій, або й незалежно від них завязувати ся.

З поміж словянських народів, як я вже сказав, найбільше й найживіше задержали ся ці ширші родини у західніх Сербів, тут через те найскорше звернули на себе увагу дослідників та стали вихідною точкою для дальших спостережень. В літературі звуть ся вони звичайно „задругами“, хоч ся назва в дійсности стрічається тільки спорадично, і виробленого, технічного імени ширша родина не має²⁾.

¹⁾ Schrader Reallexicon с. 218 і далі, Grosse Die Formen der Familie розд. IX.

²⁾ Перший звернув увагу на суспільний устрій західніх Сербів і покористував ся ним до реконструкції історичного побуту Словян взагалі Г. Іречек в праці *Slovanske právo v Čechách a na Moravě*. Спеціально до старо-руського устрою приложив його аналогії Леонтович — О значенні верви по Русской Правді и Полицькому статуту сравнительно съ задругою юго-западныхъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1867, потім в статі Задружно-общинний характеръ политическаго быта древней Руси, Ж. М. Н. П. 1874 (статья нескінчена, і автор не пішов далі загальних фраз). Погляд Леонтовича був прийнятій Бестужевим-Рюміним в його Русській Історії I, гл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих інших російських дослідників. Туж задружну форму кляли в основу суспільної еволюції в історії інших словянських народів — нпр. для Чехії Vasek Vývoj společnosti a práva slovanského v Čechách (Aletheia, 1897), для Польщі — Balzer Rewizya teoryi o pierwotnem osadnictwie w Polsce (Kwartalnik hist. 1898) й ин. Задружну форму положив в основу словянського господарського життя й колонізації також Майцен в звісній своїй книзі A. Meitzen Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, der Kelten, Rö-

Зрештою тут імя не має значіння. Ним означають ширші родини, що складають ся з більшого числа властивих родин, спільного походження по мужеській лінії. — до третього, четвертого, часом пятого коліна. Посторонні особи також можуть увійти до такої ширшої родини через ожєненне або через умову, але взагалі така чужородна домішка незначна і такі мішані задруги стрічають ся рідше, — се передовсім союз рідних по батьку. Його члени мають спільне майно, провадять спільне господарство й мешкають вкуші, в хатках, зібраних наоколо хати, де мешкає голова — домашин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше, виїмково велике число, якого вони досягають, се 50—60. Править задругою звичайно старший віком — батько або старший в роді, але не конче; часом домашиним буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домашиним може бути й жінка (особливо мати - удова), навіть дів-

mer, Finnen und Slaven II, 1895). При тім одначе не обходило ся без довірностей і натягань задружної інституції, що мусіли викликати протести. Такі натягання впр. у Леонтовича й ин. викликали критику Ягіча, Богішча, Собестіанского, Самоквасова. Фактично, задруга стала копальнею золота для ріжних будівничих суспільних теорій і кождий знаходив собі там, чого йому було потреба, наповнюючи фантазією або натягаючи, чого бракувало. Тому такі критичні остороги були дуже на місці. Але деякі дослідники пішли в противний бік і попробували викинути задружний устрій з історії давнього суспільного устрою, як форму пізнійшу. Перший виступив з таким поглядом сербський учений Новакович в статі: Село (Глас. срп. акад. XXIV, 1891), додаючи в задружній організації впливи візантійської і турецької податкової системи, отже явища пізнійші. Потім розвинув його погляди і ще далі пішов в тім напрямі Peisker в статі Slovo o zadrúze (Národopisny sborník českoslovansky, 1899) і ширше по німецьки Forschungen zur Social und Wirtschaftsgeschichte der Slaven 3. Die serbische Zadruga, Берлін, 1900 (Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII); його підтримали також инші дослідники старо-словянського устрою як V. Levec (Věstnik Slov. stařožitnosti, III ч. 29), Памм в Globus 1900, Zum Streite über altslavische Hausschipschaften „Zadruga“, Сергєєвич в III т. своїх Юрид. Древностей (1903). Та попри деякі цінні остороги й замітки, ся гадка — звести до самих пізнійших фіскальних впливів ті родинно-суспільні форми, які між иньшим доховали ся в задружній організації, розумієть ся хибна. Критики, що виступили проти сього погляда — як Balzer O zadrudze słowiańskieje (Kwartalnik hist. 1899), Смирновъ — Очеркъ культурной історіи южныхъ Славянъ (Зап. Каз. ун. 1900, V), Kadlec K „Slovu o zadrúze“ (Národopisny Sborník 1900), Marković Die Serbische Hauskommunion. 1903, Липськ, — стоять тут на міцнім ґрунті фактів. Але там де починають ся доводи істновання задруги, се повяте береть ся нераз занадто широко, і під нього підтягають ся явища не конче відповідні.

чина. Домачин заступає задругу перед всякими посторонніми, кермує господарством; одначе права його ограничені: у всіх важнійших випадках він не може рішати сам, а ціла задруга. Задруга має своє імя, переважно патронімічне, що додаєть ся до імен її членів. Розростаючи ся, вона розпадаєть ся на дрібнійші задруги або поодинокі родини; поділ майна робить ся різно — по числу голів, чи по певним генеалогічним лініям, чи відповідно до більшої або меншої кількості праці, вложеної в спільно майно поодинокими родинами. Цілого села задруга не творить ніколи, а входить як складова частина його.

В гірських місцевостях галицької й угорської Русі заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки менші числом: вони досягають до 25 душ, з поділенням майном, під управою „газди“, або „завідці“, найчастійше — старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і де инде на Україні, а в XVIII століттю вони стрічались далеко частійше¹⁾. Крім того нам добре звісні форми, що здавна розвинулись у нас з сеї початкової ширшої родини.

В ріжних околицях України: в Галичині, на Поділю, на Волині і в Полісю ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“;

¹⁾ Про ширші родини на українській території: І. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне житє—Перший винок, 1887. Рід Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi (Časopis musea král. Českého, 1878). Луцицькій Сябры і сябринное землевладѣніє въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ 1899, I і II і осібно, по німецьки в Jahrbücher Шмолера: Zur Geschichte der Grundeigentumsformen in Kleinrussland). Ал. Ефименко Изслѣдованія народної живни, 1884. А. Щербина Договірныя сѣмья (Сѣверный Вѣстникъ 1888, IX). Самоквасовъ Семейная община въ Курскомъ уѣздѣ (Записки геогр. общ. по отдѣлу этнографіи т. IV, 1878). Для полудневої Словянщини головний матеріал дає збірник В. Борішча Zbornik zadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena, 1874; з літератури назву Борішча D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates (Revue de droit intern. XVI, 1884), Гешова Задружно то владѣніє и работаніє въ Бѣлгарія (Период. Списание 1889), Йовановича Исторіјски развитак српске задруге, 1896 (Біград), Е. Miller Die Hauskommunion des Südslaven (Jahrb. der internat. Verbin. für vgl. Rechtswissen. III). Бобчевъ Бѣлгарска челядна задруга, 1907 (Сборникъ за нар. умотв. XXII). Dopsch Die südslavische Hauskommunionen (Oester. Rundschau 1909). Для Словаків і Поляків — цитовані праці Піча й Бальцера. Літературу й матеріал про ширшу родину у Словян подас книжка Кадлца (K. Kadlec) Rodinny nedíl čili zadruha v pravu slovanskim (1898). Загальнійше — G. Cohn Gemeinder-schaft und Hausgenossenschaft (Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss. XIII. 1899).

близші звістки про них маємо з XVI в., але тоді сї дворища (в латинських актах агеае) були вже пережитком. Дворище менше від тих великих задруг, по великості відповідає гірським газдівствам. Тільки виїмково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частїйша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родин, що мають свої особні призвища. Що до способів володіння у членів дворища звістки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім володінню зіставались луки, ліси то що; орна земля в XVI в., хоч не всюди поділена реально, здасть ся, не була вже і спільною власністю: кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному подїлу, генеалогії членів, не загальному числу голов в данім моменті. Безперечно, давнїйше всі взагалі ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинности відбувають ся з дворища, а не з господарства.

Аналогічне з дворищем явище — се посябрина, „себровство“, спілка „сябрів“. Се теж група господарств, звязаних переважно кровним спорідненнем, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах. В лївобічній Україні, де нова колонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цілу еволюцію форм власности, сї посябрини були в силі ще в XVIII віці¹⁾.

Як на пережитки подібного устрою вказує ще на села околичної шляхти на Подїлю, в Барщині, де поодинокі кутки („части“) сїл розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів⁴⁾. Лївобічний хутір у своїм початку був властиво теж нічим иньшим як старим дворищем²⁾.

Дворища або посябрини ми знаємо ближше в часах, коли вони вже кінчили своє існування. Для давнїйших часів ми мусимо в них припустити більше значінне кровного звязку та спільне володінне, так що сї форми стрінуть ся з тими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісті. Ми можемо означити його

¹⁾ Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII II, ч. 96.

²⁾ Література: В.-Буданова *Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в.* — Киевскій Сборникъ 1892, Ефименкової *Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси*, в I т. зб. „Южная Русь“, Любавскаго *Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 453—4*, мое — *Економічний стан селян на галицькій Подністровїю* (Жерела т. I с. 7—4, про дворища в Галицькій Русі), Лучицького *Сябры и сябринное землевладѣніе*.

як родинно-господарський звязок групи людей, звязаних кривним спорідненням по батьку (рідше — з домішкою чужеродців), що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, який „володіє“ сим родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постанова Руської Правди про пімсту: право мстити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри¹⁾—се й буде звичайний склад такого тіснійшого „роду“.

Память про споріднення, розуміють ся, ішла далі сих тісних границь. Але далеко не скрізь і не всюда тіснійші роди чи ширші родини свідомістю самого споріднення, чи певними традиціями, які сімулювали споріднення, вziali ся в ширші організації, які б можна назвати справді родами у властивім значінню того слова. Ми бачимо їх у західніх Сербів, де такі родові організації, під іменем брацтва і племена дожили до наших часів. В „братства“ входять цілі села, чи поодинокі задруги з різних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне призвище; число таких братчиків часом рахується на кілька тисяч, але вони уважають ся своїкими і до недавна не женились у своїм братстві²⁾. З братств складається „племя“; з рештою братство, розростаючись, само може перейти в племя³⁾. Українські племена, судячи з різних пережитків, також перейшли через таку стадію, коли в склад роду входили не тільки близші свояки, а й „далекій родочок“. Але в старій Руси ми вже не стрічаємо слідів якихось ширших родових організацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз групи „родів“ і сіл, що виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненим. „Братчина“ в найдавнішій східно-словянській матеріалі се вже союз сусідніх осель, звязаний релігійними, сакральними звязками⁴⁾. На традицію ще ширших родових груп вказує той загально-словянський факт, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі на — *ичі*; таку форму приймають і назви, що мають на певно не родовий, а територіальний початок, от як наші Дреговичі (пізнійше в тій формі прозивають ся люде навіть від імени міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має аналогії й у иньших індоєвропейських народів

¹⁾ Акад. код. § 1, варіанти у Калачова с. 178—9.

²⁾ Bogišić Zbornik с. 511 і далі, Krauss розд. III.

³⁾ Тут племя означає ширший рід. В старословянській письменстві воно як і родъ значить свояків, рід, але також нарід і φύλη, tribus (сі слова в св. Письмі перекладають ся через „племя“), і в сім останнім значінню я його уживаю, в противстваленню до „рода“ (gens, γένος).

⁴⁾ Про се і звязані з сею справою неясности див. т. VI с. 500—2.

(у Германців нпр. наросток *inga*), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались групами людей споріднених, спільного коріння; теж саме значить уживання слова „рід“ в значінню племена, народу — „мы отъ рода Рускаго“.

Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого. Старі родовоплемінні організації, правдоподібно, значно ослабли, або й потратили ся в часах словянського розселення й пізніших колонізаційних змінах. Ті племена, які виступають перед нами в X—XI, занадто великі, занадто екстензивні, аби в них могла держати ся традиція спільної генеалогії. Певні племінні імена могли бути привнесені з правітчини; навіть основою нових племінних груп могли послужити старі родовоплемінні організації (особливо на територіях ближших до правітчини, до вихідних точок розселення). Але на новій території племена сформували ся безперечно під рішучим впливом географічно-колонізаційних обставин — тим більше рішучим, чим то було далше від правітчини, а ближше до колонізаційної периферії.

З розвитком осілого життя на нових територіях, при значній екстензивності нової колонізації, родові звязи, очевидно, слабли далі, і за границями ширшої родини почуте споріднення все більше обмежало ся певним моральним значінням, без якихось реальніших прикмет. Над ним беруть гору мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної, принцип громадський і з другого боку — індивідуальний. За ілюстрацію може нам знову послужити наш весільний обряд, де місце традиційного рода вкінці заступають сусіди, члени сільської громади, вже зовсім не звязані спорідненням. Молода спронує на весіле всіх сусідів, або й все село, і сї сусіди в обрядових піснях титулюють ся по традиції родом.

Такий перехід від відносин родинних і родових до сусідських і громадських був тим лекший, що сї відносини сусідські й громадські розвивали ся таки на основі відносин родинних або родових, або з значною їх домішкою. Уже при першій розселенню дуже часто, або й звичайно рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розростали ся й ділили ся ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, звязані спорідненням, і творили громаду, сусідство.

Ширша родина в своїх ріжних формах (задруга, газдівство, дворище) звичайно ніколи не держить ся купи так довго, щоб з розростом своїм дати ціле село, більшу осаду. Спільне господарство вести показуєть ся практичним і можливим тільки до певної границі. Розширяти його в рамках ширшої родини до безконечности — стає не-

можливим, і коли таке ведення натрапляє на труднощі, ділиться ся ширша родина на кілька поменьших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібю, а при нормальних обставинах розростають ся й ділять ся потім далі. Такий звичай — осідати родинами чи дворицями зокрема, пбдальше, серед своїх ґрунтів — очевидно споконвічний загальнослов'янський звичай. Тісно скуплені многолюдні села, які бачимо тепер — були продуктом пізніших господарських і всяких иньших обставин. Стару практику представляють нам українські хутори, або села, які без змін задержали ся так, як розвинули ся з поодиноких відокремлених дворич¹⁾; такі села гірські карпатські, де поодинокі хати стоять серед своїх ґрунтів, так що село буває розкидане на кількадесять квадратних кілометрів. Сей старий звичай — селити ся відокремленими родинами, очевидно, представляє нам Прокопій в своїм клясичнім тексті про побут Антів і Словен²⁾, кажучи, що вони мешкають „розкиданими й відокремленими осадами“, „селянсь далеко оден від одного“.

Група таких родин-дворич, звязана сусідством, економічними, а часто також і кровними звязками, творила з часом село, в нинішнім значінню (в старій Русі се слово такого значіння не мало). Кровний звязок, або пам'ять про нього лишали часто свій слід в загальній іменній, патронімічній назві, що прикладалась до цілої групи дворич: численні патронімічні назви осад на нашій території на *ичі, вичі, виць*, зістали ся слідом таких родових завязків. Пам'ять приналежності до одного рода мусіла довго жити в членах такої групи, оживляючи ті звязки, які виникали з територіальної близькості, сусідства й мотивів економічних. Ліси, сіножали, води довго зіставали ся в неподільнім уживанню всіх сих родів-дворич і лише з часом (і то не вповні) воно індивідуалізовало ся. Таким чином і село часто було групою звязаною родинно-економічними звязками, подібно як двориче, тільки сі звязки в селі були далеко слабші, ніж у ширшій родині, а навіть у дворичу; домішка чужеродців могла бути тут далеко більша ніж в дворичу; та й незалежно від сеї домішки самий принцип иньший — се вже не рід, а громада. Коли навіть в ширшій родині не видержують ся вповні принципи патріархальних відносин, і до них подмішують певні елементи громадські (як можливість вибору голови, обмеження його влади спільною радою членів рода, право до спільного майна всіх членів, щб в разі порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати розділу)—то в сільській

1) Бачив я нпр. такі околиці української шляхти на Поділю.

2) De bello Got. III. XIV

групі родин родовий елемент зовсім іде на другий плян. Се громада, зложена з правно і економічно самостійних господарств — дворич, що самі розпоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких дворич. Певний рід, по родовим традиціям, або завдяки матеріальній перевазі може мати першество чи особливий вплив в такій громаді; громада може лишати старшині сього роду репрезентацію в певних нагодах, може передати йому якісь постійні функції, але все таки власть і управа лежать в руках громади. Спільне володінне задержувало ся звичайно тільки що до менше интересних та неподільних земельних просторів, або мало характер лише переходовий. Властивого спільного володіння громади у нас і у Словян загалом не виробило ся, і великоросійська земельна „община“ мусить уважати ся продуктом пізнійших чинників.

Такий процес розвою громади з родини можемо слідити в історичних часах наприклад на селах дрібної української шляхти, що в своїм житю могла розвивати ся свobodно, а знову для історії своїх околнць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком¹⁾. З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського життя: він вповні згожуєть ся як з аналогіями архаїчних форм у нивших Словян, так і з фактами староруського життя.

Сільській групі „родів“ — дворич досить близько відповідає громада Руської Правди — „вервь“. Вона з одного боку на стільки не велика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз свobodний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свobodні умови. Так з руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дикую виру“, коли не хотіла видати убийника, або убийство було випадкове. Але платила тільки тоді, як сей убийник належав до такого союзу, — коли він „вложив ся в дикую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе²⁾.

Для зрозуміння внутрішнього життя такої громади за браком відомостей можуть послужити подробиці міського громадського життя в давній Русі: міське жите було тільки дальшим ступенем в розвою сільського. Виключивши пізнійші елементи княжої адміністрації й дру-

¹⁾ З них видані дві збірки: Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV части Архива Юго-Юанпадной Россіи і моя про барську шляхту тамже в ч. VIII т. I і II.

²⁾ Карамз. код. § 4 і 6, варіанти у Калачова с. 186—8; про вервь мова ще при огляді сусільного устрою Руської держави (т. III гл. IV).

жинного устрою, бачимо, що громадські справи порядкує в місті рада — віче старців (віче в Білгороді під 997 р., нарада київських старців під 983 р.). Сама назва останніх показує, що се мусіли бути старшини родин-дворець, переважно старші люде (у Болгар подекуди й досі так звуть ся визначніші господарі, яких 10—20, що держать управу села¹⁾). Таку-ж назву мав часто старшина громади: в західно-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічасмо „старців“, рівнозначних з отаманами або війтами громад; тоді їх вже іменувала власть, давнійше вони бували виборними або дідичними. Як я вже сказав, старшинство в громаді могло в більшій або меншій мірі привязуватись до певного роду; при тім могли бути різні варіанти: в західній Сербії нпр. в одних громадах старшину села вибирають, в інших вибору не буває, а старшиною буває домашин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підупадати, а визначить ся натомість иньша, старшин (або князів як їх звуть) беруть з сеї нової, і т. д.²⁾.

Територіальний принцип, що лежить в основі такої локальної сільської організації, становить підставу в дальшій процесі суспільної будови. Вихідною точкою такої ширшої суспільної організації стає город³⁾.

Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городищами“ (сей термін приходить вже на перших сторонах Повісти: „городище Києвсьць“⁴⁾). Такі городища рахують ся у нас сотками: нпр. в теперішній Київській губ. їх рахують звиш чотирох соток (435), на Волини до півчетвертаста (348), на Поділю понад півтретяста, в Чернигівщині коло півтораста, і т. д., і з них значна частина сягає передісторичних або ранніх історичних часів. Не дурно Скандинави зва-

¹⁾ Вогішич Zbornik I с. 521.

²⁾ Вогішич Zbornik I с. 522—3.

³⁾ Про городи й городський устрій див. Соловйова т. I гл. III, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далі, Самоквасова Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Болярская дума древней Руси—Рус. Мысль 1880 і коротше в книжковім виданю сеї праці, гл. I, Піч Zur germanisch-ungarischen Streitfrage с. 148 і далі. Про класифікацію городищ — Самоквасовъ ор. с. с. 118 і далі, реферати Антоновича (резюме в Чтеніях кнѣв. істор. тов. т. III с. 10 і далі і в Трудах X съѣзда т. III с. 104), Історія Сѣвер. земли с. 52 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 6.

ли Словянщину красм городів, Gardariki. Пробовано теперішні городища розкласифікувати хронологічно. Дійсно можна з них вирізнити пізнійші, правильно-чотиригранні городища, збудовані відповідно вимогам артилерійської стрільби і поза тим, полишаючи на боці загадкової досі „розкопані могили“ або „городища-майдани“¹⁾, лишають ся ще два типи: городища округлі, положені часто на рівнині й окружені невисоким валом, а часом і ровом, — і городища на високих, крутих шилах, на рогах між ріками та яругами, від приступнішого боку загорожені системою концентричних валів. Ся остання форма уважаєть ся типовою для князівсько-дружинних часів, перша — для давніших. Ся класифікація має за собою стільки, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище з погляду інженерської штуки²⁾, а між городищами округлими стрічають ся такі, що мають сліди ще камяної культури; але на підставі сього уважати всі округлі городища давнішими було-б передчасно. Окрім валів город боровили часто деревляними укріпленнями в виді стін³⁾. Коли властивий городчи замок не міг містити всіх осадників, то „передгородьє“ обводили деревляними палісадами — ча-стоколом (так званий „острог“). Кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадують ся тільки піз-нійше і зрідка, як щось незвичайне.

Город ставив ся, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило те чи иньше плем'я — більше або меньше безпечних, потребувало воно й більш або меньше густої сітки таких городів. Захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами вели ся завзяті бійки і з огляду на них треба було мати якесь прибіжище. Для групи з кількох сусідніх сіл було доконечною потребою мати свій город, часом же і для ще дріб-нійших груп людности — для поодиноких сіл треба було свого город-ка. Як широка була ся потреба, видно з вступних легенд Повісти, — бо при своїй легендарности вони мають в собі образ дійсних обставин житя. Кий, кажуть вони, прийшовши з своїм родом над Дунай, по-ставив для себе осібний городок. Розумієть ся, яка група ставила со-

¹⁾ Про них статя п. Мельник-Антонович в т. III кийських Записок — там подана література і перегляд гадок про початок і призначенне городищ сього типу.

²⁾ Як приклади городищ сього типу можна вказати нпр. городище вишгородське під Київом, в Галичині — коло Звенигородки (пов. Бібрка), над с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кількома лі-ніями валів.

³⁾ Про сю фортифікаційну техніку див. в т. III.

бі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька моргів, стрічаємо й дуже невеликі, де могло змістити ся хіба кілька родин з своїм майном.

Будова і поправлюванне города утворюли певний звязок між учасниками. Там де людність сиділа рідко і роскидало, поставленне про безпеку такого малого городка сусідніми „родами“ дворичами могло бути першим або одним з перших завязків згуртовання їх в певну групу, яка відповідає нашим поняттям про громаду сільську. В інших випадках вона звязувала більшу масу осель, яка відповідає групі громад. В обох разях се був звязок чисто територіальний, незалежний від того, чи сі учасники уважали себе членами одного роду чи ні. Поруч із справами будови і утримування городка повставали й інші звязки — спільна оборона під час війни, збиранне потрібних засобів на спільні цілі, забезпеченне публичного спокою, переслідуванне провинників і злочинців. В часах Литовської держави ми бачимо в наших землях зовсім незалежні від урядової адміністрації союзи сусідніх сіл — громад, в певних територіальних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на осібних „вічах“, куди сходили ся господарі всіх цих громад; се так звані „копи“¹⁾). В XVI в. вони вже доживають свій вік і початки сеї інституції лежать по всякій імовірности в староруських часах, в звязку з такими союзами громад.

Для дальшої еволюції відносин мали значінне ті города, котрі звязували більші групи осад, і тим більше було їх значінне, чим більші були сі групи й зайняті ним території. З сього погляду доля і роля городів була дуже неоднакова. Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далі тільки сховищами для невеликих груп сусідніх дворич чи сіл, порожніми в часи спокою. Інші-ж з часом ставали політичними і культурними центрами не тільки для своєї непосредньої околиці, але й для сусідніх городів та їх округів. На се могли впливати різні обставини. В одних випадках таке значінне города могло бути сотворене давнішими життєм місцевости й тільки відроджувало ся на ново з новим розселеннем; в інших випадках було сотворено новими відносинами. Там, де більш розвинений був родовий елемент, город найстаршого роду в певнім племені натурально міг стати й центром для інших городків; але у нас, як я сказав, слідів такого ширшого розвою родового елементу не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи на боці сю причину, як можливу тільки, вкажемо інші, територіальні. Причиною значіння мо-

¹⁾ Літературу „кп“ і їх історії див. в т. V с. 629.

гло бути особливо міцне положення городка, міцнійше від інших, або його особливо важне стратегічне значіння, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи; взагалі потреби оборони мусіли тут відігравати важну роль. Але не менш важне значіння мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозі, ставав торговельним осередком ширшої околиці; в нім з часом збиралась постійна людність торговельна і промислова; являлась потреба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи інших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувала ся стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, мешкала попід ними, і так виростав „острог“—огорожені оселі наоколо властивого „города“. Разом з тим такий город ставав центром ширшого округу: громада його „граждан“ набувала особливого впливу в усяких справах; її голос рішав для всього округу. Вона вела провід і задавала тон: „что же старѣйшии судмають, на томъ же пригороди стануть“¹⁾, старше місто рішає справу і для своїх пригородів, себ то для міст, що стоять під його політичним впливом, його гегемонією. Сей принцип суспільного життя старої Руси безсумнівно мав свій початок в житю таких дрібних округів „волостей“ і доперва з них був перенесений на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округу, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що заступало й викидало з уживання стару племінну назву. Так являлись Бужане і Червняне на території Дулібів, або Полочане, Смоленяне і Псковичі на території Кривичів, і т. и.

Сі системи, гегемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшій розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинули ся не скрізь однаково, бо розвій залежав від більшої чи меншої інтенсивности культурного й політичного життя, від більшого чи меншого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — нпр. у Сіверян, у Дулібів, у Полян, сі городські організації від початків історичного життя заступають місце старої племінної, у інших як Деревляне, Радимичі, Вятичі, не розвинулись такі сильніші городські центри, сі землі довго заховують свій аморфний племінний устрій і самі племінні назви живуть довше. Особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в XII в. виступають все під своєю племінною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначніших політичних центрів.

Городський — чисто територіальний устрій стрічав ся з племін-

¹⁾ Лавр. с. 358.

ним поділом, і з комбінації сих двох елементів утворюали ся на місці початкових племінних територій-земель нові землі-волости (волость — власть, підвласна територія, організація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським життям, без сильних городських центрів, були притягнені до сусідніх чужоплеменних центрів — Деревляне до Києва, Радимичі й Вятичі до Чернигова. З другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств: так Сіверщина поділилась на землю Чернігівську й Переяславську, Кривницька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську). Тільки тут треба застерегти ся: на зміцнення звязків города з пригородами, на перетворення сих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірності рішучо вплинув уже князівсько-дружинний устрій. Ми бачимо ці відносини у нас всюди уже так, як вони уложили ся за часів розвою сього нового політичного елементу. Не знати, чи без нього гегемонія города над пригородами була чимсь більшим як моральною перевагою, моральним впливом. Можливо, що вповні конкретною залежність від „города“ його „пригородів“ стала аж тоді, як в городі засів князь, чи його намістник, з засобом військової сили для піддержання свого престіжу, і тому дальша політична роля города входить уже в історію нового князівсько-дружинного устрою, котрою займемо ся в дальших главах.

Початки Руської держави.

„Словени й Анти“, каже в своїй класичній характеристиці Прокпій, „не правлять ся одною особою, але з давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злі, рішає громада“. „Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою“, каже трохи пізнійший т. зв. Маврикій і далі поясняє: „у них багато начальників (ῥήγες), які не живуть у згоді, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо ближших до наших границь, і тоді на иньших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну власть ¹⁾“.

Сими дорогоцінними звістками характеризуєть ся політичний устрій наших племен в часах розселення—найстарших часах, куди ми в розслідї розвою політичного життя сих племен можемо сягнути скільки небудь надійно при теперішніх наших наукових засобах.

Противставляючи політичне життя східно- й полуднево-словянських племен сильно централізованому, монархічному політичному устрою імперії, обидва візантійські письменники з притиском підно-

¹⁾ Τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τὰ τε εὐμφορὰ καὶ δύσκολα ἐς κοινὸν ἀγέται — Procopii De b. G. III. 14. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσιν οὐδὲ κατὰ τὴν συσταθὴν μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι... Πολλῶν δὲ ὄντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφόνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους οὐκ ἀποποντίνας αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγους ἢ δώροις καὶ μάλιστα τοὺς ἐγγυτέρω τῶν μεθωρίων, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέρχεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς πάντας ἔχθρα ἔνωσιν ἢ μοναρχίαν ποιήσῃ — Mauricii Strategicum XI. 5 (p. 218 ed. Scheffer).

сять, що сї словянські племена не мають такої централізованої монархічної влади¹⁾.

Се, очевидно, правда. Ані в прасловянській добі, ані в часах розселення, ані у сих ані у иньших словянських племен ще не виробило ся сильної монархічної влади, ані міцної і трівкої воєнної організації. Зрештою і у иньших індоєвропейських народів сильна і трівка монархічна власть являєть ся продуктом пізнішої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах словянського розселення у українських і взагалі у словянських племен можна припускати ще досить живу родову й племінну організацію, і на них мусіла опирати ся їх політична організація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про антські й сусідні словянські племена сих часів належать очевидно до стадії такого родового і племінного життя. На підставі їх та з родово-племінного життя иньших індоєвропейських племен можемо до певної міри уявити собі основи політичного устрою наших племен в сій стадії суспільного розвитку²⁾.

¹⁾ Пайскер в цитованій праці своїй (*Die ältere Beziehungen der Slaven* с. 126—30) висловив гадку, що сї характеристики належать не до Словян, а до гіпотетичної „жунанської“ верстви урало-алтайських кочовників; але на се нема ніякого доказу, і взагалі його теорія споконвічного поневолення Словян, що нібито викривило індоєвропейські основи словянського життя, немає під собою підстав (див. Записки т. 103).

²⁾ Огляд праїндоєвропейських, або ліпше сказати — загальноіндоєвропейських підстав політичної організації у Шрадера *Reallexicon, sub vocibus König, Staat, Volk, Volksversammlung*. В своїй реконструкції індоєвропейського побуту (*Sprachvergl. u. Urgeschichte*) він одначе не пішов далі родо-племінних форм, так само і Гірт (*Die Indogermanen*). Проби Ляйста (*Leist Altrarisches jus gentium, 1889, Altrarisches jus civile, 1892—6*), що намагав ся з памяток різних індоєвропейських племен вивести конкретну основу спільного індоєвропейського права досить скентично були прийняті в науці. При певних індивідуальних прикметах, котрими визначав ся суспільно-політичний процес індоєвропейських народів, належить бути обережним в конструванні спільної праїндоєвропейської спадщини в сій сфері; навіть порівнюючи суспільно-політичний уклад найблизших своїхів: Словян, Литви і германських племен, бачимо, як значно розходять ся вони. З другого боку порівнянне спільних основ індоєвропейського укладу з життям иньших примітивних народів остерігає, щоб сих основ не брати за щось індивідуальне, спеціальне індоєвропейське. Див. етнологічний матеріал в працях Letourneau *La guerre dans les diverses races humaines, 1895. Post Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz, 1895. Hildebrand Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen, 1896. Fraser Lectures on the early history of the Kingship, 1905. Mumford The origin of leadership (The American Journal of Sociology, 1906)*. На жаль бракує праць, які б поставили собі завданням прослідити аналогії в переході племінного устрою до державного у різних словянських народів.

Хропологи́чно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остготів з Антами за Вінітара, в останній чверті IV віку. Вінітар воює з Антами, з початку його бють, але він потім поправляється й бере в неволю та розпинає „короля Антів Божа з силами і сімдесятьма старшинами“¹⁾). Я вказував на своїм місці²⁾), що ця звістка про конфлікт Готів з Антами має значні права на наше довіре, тільки, розуміється, до її літературної, стилістичної форми не можна прив'язувати багато значіння. Тому титул короля (rex), наданий тому Божови, треба, розуміється, відложити на бік. Поминаючи титул, маємо перед собою якогось більшого антського проводиря, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остготів (сеї подробиці легенда певно вже не вдумала). Значить се голова більшого антського племені, або скорше — кількох племен, а поруч нього виступає велике число старшини, правдоподібно — начальників чи старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в середині VI в. ми стрічали ся з иньшим чільним провідником Антів. Візантійський письменник називає його Мезамиром „сином Ідаризія, братом Колягаста“. Сей Мезамир був висланий в посольстві до Аварів після невдатної битви Антів з Аварами, аби викупити невільників. Але бувши чоловіком мовним і смілим в словах³⁾), він вів себе й говорив перед Аварами занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів убити Мезамира, представивши, що сей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кожному ворогові⁴⁾). Отже перед нами чоловік з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи завдячав він очевидно не тільки особистим здібностям — що був добрим бесідником і здібним вождем, але й значінню свого роду, що передовсім відвинуло його. Ми бачимо рід, династію, не якусь просто родову, а племінну, значіне котрої не обмежало ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далі. В „гордих словах“ її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охоті й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відограти ролю Божа та стати на чолі більшої групи антських племен і організувати більші воєнні сили.

¹⁾ regem eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus — *Getica* cap. 48.

²⁾ Див. ст. 165, пор. 177—8.

³⁾ στωμόλος τε ὄν καὶ ὑφαγώρας.

⁴⁾ Менадр — *Hist. Graeci minores* II с. 5—6 (*Excerpta historica* ed. de Boor I с. 443).

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більше-менше постійну, династичну владу в своїм племіні, чисто дідичну, спадщинну або спадщинно-виборну (як то бачимо у різних народів, що члени певної династії народнім вибором дістають ся на становище племінного провідника). В певних хвилях, коли більші групи племен поривали ся до солідарної акції, оден з таких начальників вибором народу міг проголошувати ся чи признавати ся спільним вождем і ставав на чолі тої групи племен. У подунайських Словян, з котрими Греки стикали ся частійше, а котрих політичний устрій сучасні грецькі письменники вповні ототожнюють з антським (така однаковість сама собою вповні правдоподібна в тодішніх обставинах), ми стрічаємо таких племінних начальників і головних вождів з досить виразними означіннями їх влади. Згадуєть ся напр. „земля Ардагаста“, що в иньшій разі виступає вождем війська; називають ся такі особи як „Пірагаст племінний начальник (філарх), провідник ватаги (війська)“, „Музок в варварській мові званий рікс“ і т. и. ¹⁾

Таких начальників племен, очевидно, має на гадці Маврикій, кажучи, що Словяне й Анти мають багато „ріксів“, ῥήγες, які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висунути над ними одного проводира.

Ужитий ним тут термін ῥήγες може бути не простим літературним означенням (лат. *reges*)—одним з тих якими античні письменники означали різних варварських начальників, не журачи ся тим, які титули в дійсности вони носили. Можливо, що маємо тут транскрипцію дійсного словянського титулу, уживаного між Антами й подунайськими Слов'янами для таких племінних вождів. Таку гадку піддає що йно наведена згадка (Теофілакта Сімоката, сучасника ціє. Маврикія) про того Музока, „званого в варварській (значить словянській) мові ῥήξ. Звістка, як ми бачимо, досить категорична, і хоч в історичних часах сей титул вийшов у Словян з уживання ²⁾, лишеть ся вповні можливим, що в часах прасловянських се слово уживало ся в такім зна-

¹⁾ τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον χώραν — Theophylacti VI. 7 і I. 7. Πειράγαστος φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πλεθούος ἐκείνης—ib. VII. 4. Μουσόκιον τὸν λεγόμενον ῥήγα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῇ — ib. VI. 9.

²⁾ Але може з сею старою традицією стоять в звязи фрази Галицької літописи: „Бѣла риксъ, рекъмый король угорський“, „риксъ ти угорський, рекше король“ — Іпат. с. 507 і 554. Літописець, очевидно, має на гадці титул гех, але передаючи його в такій формі, хто зна, чи не робить се під впливом пам'яті старого словянського титулу?

чівню. Діло в тим, що се загально-індоєвропейське слово (санскр. *gāj-
раджа*, лат. *rex*, старокельт. *rix*), видно, було затратило ся в германській і слов'яно-литовській групі язиків, але під культурним впливом Кельтів пішло розповсюджувати ся між ними на ново. Від Кельтів прийняли його Німці (з старокельтск. *rix*, ірл. *rix*, готське *reiks* — начальник; ст. ірл. *rix*, нім. *rihi* — держава, *Reich*). Від Німців, може — Готів спеціально, прийняли його племена литовські, а разом з ними, можливо — і слов'янські: старонпрус. *rikis* — пан, *riks* держава, русько-литовське *рыкушя*, *господиня*; тут би було місце й для слов'янської форми тогож слова, як титулу племінних начальників.

Інший такий титул, перейнятий також від Німців (може Готів), ще в часах праслов'янських, або при самих початках розселення — се князь, кн'язь, з горішновім. *chuning* (властиво княжич, королевич, з *kuni, король, з патронімічним наростком *-ing*), як і старонпруське *konagis*, фінське *kuningas* — король, лит. *kuningas* — пан, священник, і т. п. В яким значінню було з початку перейняте се слово Слов'янами — чи значило воно найвищих, найбільших вождів, так як кілька століть пізнійше перейняте слово *краль*, король (з імени Карла Великого); чи мало ширше значінне власти взагалі, трудно сказати. Ми бачимо пізнійше се слово в дуже відмінних значіннях. Подекуди воно уживало ся, видно, як почесний титул взагалі і напр. у Поляків дало слова *książe* і *ksiadz* (так як литовське *kuningas*). У східніх Слов'ян означає володаря, державця, старшину певного територіального округу, більшого або меньшого (так у нас в XIII в. болоховські князі представляють собою старшин дуже дрібних міських округів). У полудневих „кн'язь“ сходить на значінне сільського старшини: в такому значінню уживасть ся воно тепер, і в такому ж значінню перейшло в практику громад волоського права, де князь означає сільського старшину (рівнозначного з *jude*, *judec*)¹⁾. При такій хиткості значіння сього слова, про його силу в праслов'янських часах можна ставляти хіба різні гіпотези²⁾. Не забігаючи далеко на се поле, зазначу тільки, що чужі терміни для власти дуже часто переймасть ся для означення вишого степеня власти, і так могло бути з термінами *chuning* і *reiks*: вони могли бути перейняті для означення визначніших племінних старшин чи вождів.

¹⁾ Див. інтересну розвідку проф. Богдана: *Über die rumänische Knesen*. *Archiv für sl. Phil.* т. XXV—XXVI.

²⁾ Ставлено не раз здогади, що перейняте слова „кн'язь“ стало ся наслідком пановання Германців, особливо Готів над Слов'янами. Вона, розумієть ся, вповні довільна.

При родовій організації однак начальники племен, як би вони не називалися, зіставалися властиво *primi inter pares*, головішими між іншими „старцями“ — старшинами родів племені, і всякий важніший крок їх мусів настати за відомістю і згодою тих старшин. Тут перший прояв словянської „демократії“, як її називає Прокопій; розуміється, демократією її можна було назвати лише в протиставленню до візантійсько-римського монархізму, бо в дійсності се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос самі старшини родів, як у пізніших, історичних часах (XI—XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далі — всякі справи, що виходили за границю домашніх інтересів племені, потрібували згоди й рішення збору старців і народу з дотичних племен. Прокопій дає нам в кількох словах дуже цінний образок такого ширшого віча Антів в епізоді про псевдо-Хилвудія. Коли розійшлася чуток про того псевдо-Хилвудія між народом, каже він, зібралися майже всі Анти, вони рішили вести справу спільно, обіцяючи собі великі користи з того, що мають в своїх руках грецького воеводу Хилвудія¹⁾. На своїм вічу вони погрозами примушують псевдо-Хилвудія прийняти на себе роль правдивого Хилвудія, і плянують якусь неясну ближше акцію супроти Візантії й подунайських Словян, з якими тоді поріжнилися були. На подібних ширших вічах мусіли рішатися взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племен, чи груп родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з поміж племінної старшини, і т. д. „Всякі справи, добрі чи злі, віддаються на рішення громади“, каже Прокопій.

Така солідарна акція більшої групи племен була не легка і не тривка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розріжнення начальників, нездатність мас до субординації. Маврикій толкує сим браком карности навіть спосіб війни у Словян: що вони не знають бити ся в тісних, правильно усталених лавах, ані люблять виступати на місцях голих і рівних, а роблять охотнійше засідки: напади нечаяні. Їх рішення змінні й не стійні, каже Маврикій, — бо одні одним перечать з зависти й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала сі ріжниці й могла привести до підпорядкування своїх гадок власти одного (*μοναρχίαν ποιήσῃ*). Та й то

¹⁾ Ἐπει δὲ ὁ λόγος περιφερόμενος ἐς ἀπαντας ἤλθεν, ἠγγέροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ ἅνται σχεδὸν ἀπαντες κοινῆν δὲ εἶναι τὴν πράξιν ἡξίου Procopii De bello Got. III 14.

така солідарність ледво чи обіймала коли нібудь всі антські племена. В наведеному оповіданні Прокопія ніяк не можна брати буквально його слів про участь в нараді „майже всіх Антів“. Правдоподібно, мова тут про близші до візантійських границь антські племена, а не всіх Антів від Дністра до Дону.

Так представляють ся нам політичні відносини українських племен в часах розселення. Бачимо групування в численні новеликі групи (мб. племінні), з начальниками на чолі; судячи по численности й ролі сих останніх, були сі племена менші від таких, які бачимо у нас в X—XI в., але муіло се бути все таки щось більше як прості роди, хоч би й ширші. Постійної одностайної політичної організації нема, тільки від часу до часу повстають одностайні солідарні заходи в спільній небезпечности чи в спільнім інтересі. Поруч старшинських дипастий широке значінне віча. Від часу до часу ширші віча дають власть вибираним з поміж сеї старшини воєнним вождам, що ставали понад звичайними властями й організували більші воєнні сили.

По звістках Маврикія минає три столітя, перше ніж знаходять ся джерела, які-б кинули світло на політичні відносини наших племен: якісь докладніші дати про них маємо не скорше як для X віку.

За сей час кольтонізація ствердла, значнійші зміни викликав тільки поворотний рух людности зі степів під натиском турецьких орд; та й звістки наші з сього часу дотикають ся не тої рухливої напів-кочової периферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнійшої, інтензивнійшої кольтонізації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племінний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, сотворені городським житем. Все се муіло внести певні зміни в політичний устрій і ми бачимо в нім значні відміни в порівнянні з *Sturm- und Drang*- періодом антських часів.

Племінне групування сих часів ми вже знаємо. Повість наша як тільки могла виразно зазначила, що поділ на племена був тоді етнографічний. Племена ріжнились етнографічними прикметами: „имѣяхуть бо обычая своя и законы отець своихъ, и предания, каждо своя норовъ“, каже літописець і стараєть ся схарактеризовати ріжниці в звичаях, обрядах і побуті сих ріжних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значінне сього поділу ще не могло зовсім забутиься, — що се був етнографічний поділ. Дійсно археологія виказує деякі

ріжниць похоронного обряду й культурної обстанови у різних племен. Можливо, що з часом і діалектологія викаже докладніше сліди племінних ріжниць в мові, бо ріжниць діалектів могли служити теж для відрізнення племен, так само як і ріжниць в культурі. Сі ріжниць могли істновати між племенами в зародку ще на правітчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відрізняли себе від сусідів, як особна група. Теорія, що староруський поділ на племена був політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культурности не вистало-б на таке розріжнення,—не може устояти ся. Політичне групування бачимо пізнійше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, з часом заступають давнійші — племінні, етнографічні назви. Так ми бачимо, що імя Дулібів заступає ся новими назвами Бужан, Волинян, Червонських городів і т. п., і то вже дуже рано, тим часом як у иньших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких політичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім¹⁾.

При своїй великості й екстензивности, при величезних територіях, котрих части часом досить слабо були з собою повязані, сі племена для політичної організації були взагалі дуже важкою підставою. Тому вони в пізнійшій політичній організації звичайно розбивали ся на дрібніші кусні. Деякі факти виявляють одначе живучість тих первісних племінних тіл, яка свідчить про істнування певної внутрішньої, бодай моральної звязи в середині старого племінного тіла. Треба сказати, що се питання живучости старого племінного поділу і його значіння в пізнійшій політичній групуванню взагалі не легке. В літературі висловлялись супротивні погляди на се і для вияснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, а головне діло — не знаємо докладно старих етнографічних границь²⁾. Одначе деякі факти таки виразно

¹⁾ Теорію про політичний характер староруського племінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной літописи гл. IV, вид. 2 с. 29 і далі: „при виясненню значіння т. зв. східно-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етнографічні відмінні; кожда галузь східного Словянства була не етнографічною, а політичною одиницею“. Потім сей погляд розвивав, хоч не дуже зручно проф. Філевіч в своїй Історії древней Руси с. 221—3 й на ин. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географіи, Ж. М. Н. П. 1874, VIII.

²⁾ Про вплив племінного поділу на пізнійший політичний уклад Руси виразно висловив ся В. Пассек в статях: Княжеская и докняжеская Русь. Потім сей погляд розвинув Костомаров і положив його в основу своєї звісної теорії про федеративний принцип давнього русь-

свідчать, що старі племінні відносини не лишилися без значіння в пізнійшій. Такі сліди живучості їх, як напр. відокремленне в особі князівство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під своєю племінною назвою Вятичів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель, що прокидалася в пізнійших рахунках, кажуть нам рахувати ся з старими етнографічними групами як живою основою пізнійших політичних організацій.

Правда, ці політичні організації далеко не вповні відповідали етнографічним групам. Не тільки, що з одного племені виходило часом кілька груп і навпаки кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переяславське князівство на сіверянським ґрунті або Київське — зложено з Полян і Деревлян): політичні центри могли притягати й частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невиразні часом етнографічні границі, мішану колонізацію і т. п.). Але бути в певній мірі основами політичної організації се племенам не перешкоджало, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізнійше, в XII в. відрізнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян, від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Київа.

Творчим одначе елементом в політичній організації й політичних відносинах сих часів стало перед усім городське жите, городські відносини. З комбінації племінного підкладу з елементом городським повстають нові „волости“, території звязані з певними городами, як їх політичними центрами¹⁾. Вони стають властивою підставою дальших політичних відносин і розвій сих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурно

кого устрою (Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси) Сей погляд ліг в основу і київської серії монографій поодиноких земель зроблених по плану пок. Антоновича. Против сього погляду з одного боку виступали ті, що признавали старий племінний поділ знищеним пізнійшим поділом на князівства: сей погляд виразно висловив уже Соловйов (т. III гл. 1, с. 691 стереот. вид.), йогож знаходимо і у Ключевского (Боярская дума² с. 25 і Курсь рус. исторіи I с. 158—9). З другого боку, виступали против нього противники етнографічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філевич (див. попередню нотку).

¹⁾ В князичній характеристичній городських відносин староруських часів, поданій Суздальською літописею (Лавр. 358), системи старших і меньших городів зуть ся „волостями“, себ-то політично-адміністративними тілами: „Новгородци бо означала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходится: на чтоже старѣйшии сдумаютъ, на томъже пригорода стануть“. Пор. аналізу терміна „волость“ у Сергѣевича Русскія юридическія древности I с. 3—5.

житє, торговля, зносини і городське житє були більше розвищені, там розвинули ся й більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурнаго житя, там не виробили такі міські гегемонії, й племінна територія складала ся з більшого числа дрібних міських громад.

Політичні відносини в середині таких більших і меньших міських громад і між ними, — при всіх модифікаціях, внесених розвитком міського житя, при перевазі територіальних принципів над родово-племянними, — одначе все такі близько аналогічні з політичними відносинами антських часів. Як тоді племінні групи, так тепер виступають перед нами волости городські, з „князями“ на чолі, і з тим же „громадським правлінням“ в своїм політичнім житю.

Київський літописець XI в. представляє собі, що перед київською династією князі існували скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин. Рід київських братів держав „княжение въ Поляхъ“, „а въ Деревляхъ своє, а Дръговичи своє, а Словене своє въ Новѣгородѣ, а другіє на Полотѣ“¹⁾). Хоч ся звістка стоїть в тіснім звязку з легендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою знаємо таки поіменно князів, що не належали до київської династії і були останками давнішого суспільного устрою, як деревський князь Мал, а може й вятицький Ходота, що з своїм сином робив якісь клопоти Всеволодови в 1080-х роках. На жаль ближших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала По-вість оповідає лише, що повстаннє Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову²⁾). Про Ходоту знаємо ще меньше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (дві зимѣ) ходив в „Вятичі“, на „Ходоту и на сына его“³⁾).

Слова літописця про старі „княження“ у різних племен звучать не ясно: не видно, чи автор представляв собі по одному князю на ціле племя, чи по більше. Так само не ясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князів. Говорячи про того князя Мала, літописне оповіданнє зве його просто „деревським“ князем, Деревляне звать його „своїм князем“, — віби виходить, що він був князем усієї Деревської землі. Але від народнього переказу, записаного з народніх уст по сто літах, не все

¹⁾ Іпат. с. 6.— ²⁾ Іпат. с. 34—5, 1 Новг. с. 9.

³⁾ Лавр. с. 239; титулу князя він в сій записці не має, але се ще не рїшає питання.

можна жадати такої докладности, і легенди взагалі люблять узагальняти. На нившім місці легенда чи її редактор вкладає в уста по-слів Мала такі замітні слова: „наши князи добри суть, рас-плодили Деревськую землю“¹⁾. Тут мова іде вповні виразно про більше число сучасних деревських князів (толкованне про династію князів, що наступали по собі, можна зробити тільки з натяганням тексту). Се відповідає і гадці літописи про потомство всіх трох київських бра-тів, що княжило в Полицькій землі²⁾. Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо представити собі, аби величезні племінні те-риторії держали ся під властю одного князя, при браку воєнної й адміністраційної організації, і при таким, досить другоряднім станови-щі князя попри віче, як то бачимо у таких не-дружинних князів.

Що до ролі віча дуже цінною і цікавою ілюстрацією служить те-ж оповідання про деревлянську війну. Князь чи князі грають зовсім другорядну ролю в цілій історії, а всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшии мужи, иже держать Деревськую землю“. По-встанне стало ся після того як „Деревляне“ „здумали з князем своїм Малом“; одначе рішають справу вони, і в дальшій оповіданню літописець (чи легенда) зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженити свого князя з Ігоровою удовою знову постанов-ляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Де-ревская земля“. Се все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібне. Але власне при такій невизнач-ній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнішої політичної орґа-нізації на цілу землю-племя дуже неймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною орґанізацією, от як і в Де-ревлянській, були князі в більшій числі, в міських волостях, щось як пізніші князі дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землі, з слабою властю, з другорядним значіннем побіч громади з її „ліп-шими мужами“, а поруч таких князівств могли істновати й округи — волости без князів, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“: так і в пізнійшій руху против князівсько-дружинного устрою (в середині XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу³⁾.

В світлі сих спостережень дістає певну цінність одна обставина, на котру зворну тут увагу. В оповіданнях літописи де йде мова про

¹⁾ І Новг. I. с. Варіант Повісті: „иже роспасли суть Д. землю“.

²⁾ „По сей братьяи почаша держати родъ ихъ княжение в Поляхъ“.

³⁾ Про се в т. III гл. 2.

племена перед заціпленням у них князівсько-дружинного устрою, нема мови про князів, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляне воюють, нараджують ся, иньшими способами себе проявляють. З племенами воюють київські князі, — і нідо не сказано, аби вони ходили походом на князів уличських, чи сіверянських, чи вятицьких. Очевидно в представленню пізнійших поколінь роля князя в переддружинних часах настільки никла перед волею й ролею волости-землі, її віча, що традиція не числить ся з князями. Одним одинокий виїмок, де князь названий — се той деревський князь Мал. Але ж на те є й виїмова причина: народній переказ обертав ся коло глузливого представлення невдалого сватання деревлянського князя до київської княгині. Та й тут, як ми бачимо, князь слідом усунений на другий план, і виступають самі „Деревляне“.

Навіть в порівнянню з полудневими антськими начальниками князі північних українських волостей IX—X в. гралі мабуть ролю менше замітну. В напів-кочовничім, воєничім і розбійничім житю чорноморського розселення антських начальників мусимо представляти собі на чолі воєнних ватаг, дружин; сі дружини, ближше звязані з своїми вождями, давали їм певну підпору й значінне в усіх справах в середині племені. В осілім, хліборобськім і господарськім житю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвою князівської власти. Групуванне волостей і князів в ширші союзи, в солідарні заходи, які-б обіймали ціле плем'я, з одним вождем на чолі, в обставинах північних, ліпше захищених країв IX—X вв. також, певно, йшло тяжше, мусіло перемогати більшу інерцію, як в рухливім житю VI в. Тільки з появою дружини в Києві підносить ся значінне тутешнього князя й починаєть ся концентрованне волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим по иньших племінних центрах, зостаєть ся невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу політичну організацію по за Києвом — се звістка вже нам згадка Масуді про державу Валіанана й її короля Маджака¹⁾. Племя Валіанана, каже він, одно з основних, головнійших племен словянських; давнійше йому підлягали всі иньші племена, бо воно мало над ними владу, і його королеви підлягали королі иньших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королів. В сім оповіданню, розумієть ся, багато побільшення, і в кождім разі про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило-б, не можна думати. Його звістки про словянські

¹⁾ Варіанти: Махак, Маджаль, Бабак. Про звістку див. вище с. 208.

племена взагалі не дуже докладні, а орієнтованне в них незвичайно утрудняє велика заплутанина й непевність в іменах. Так і з сею звісткою. Вона незвичайно загальна, а імя Волинян і їх короля читають ся так різно, що властиві форми досі навіть не пробовано установити на певно. До наших Волинян її можна прикладати з більшою може правдоподібністю, як до якогось иньшого словянського племені, чи краю¹⁾, але від сеї правдоподібности далека дорога до певности, тим більше що на поперте сеї звістки Масуді в приложенню до Волинян ми не можемо нічого вказати окрім того, що місто Волинь знаємо, і імя Волинян було безсумніву політичним, а не племінним терміном.

Коли прийняти звістку Масуді, виходило б що сей наш Волинь десь в ІХ століттю (може при кінці) став був на якийсь час центром політичної системи, яка обіймала сусідні волости чи племена — в кождім разі, розумієть ся, не так широко, як то Масуді представляє²⁾. Звістка про се могла на тій торговельній дорозі, що йшла з західньої Європи на Схід, дістати ся до Арабів в побільшених розмірах. Але судячи з неї ж навіть, ся політична система не держала ся довго і очевидно — особливо міцною організацією не визначала ся.

Але супроти вказаних вище прикмет Масудієвої звістки все се про наших Волинян можемо говорити тільки дуже гіпотетично. І в результаті до виступлення на перший план Київа з його князями ми нічого певного не можемо сказати, чи були якісь більші й міцніші політичні організації на нашій землі.

Перейдім отже до Київа.

¹⁾ Вестберг (І. с.) підносить против звязування сеї звістки з нашими Волинянами те, що мовляв по літописи ся назва зявила ся пізнійше. Власне, що з літописею в руках ми можемо класти політичну роль Волиня на кінець ІХ в., чи другу половину, не стрічаючи ся з ніякими трудностями (див. вище с. 208). Для Масуді-ж, що писав се в 940-х рр., і те що діяло ся в кінці ІХ в. було „давнійшим часом“, як він означає се при державі Волинян.

²⁾ Про гіпотезу Маркварта, що в сій звістці криєть ся память про антську державу VI в. (Маджава він уважає одною особою з Мезамиром), і ся держава обіймала дійсно цілий ряд словянських племен і панувала також і над степовими ордами в роді болгарської, — див. в прим. 4. В російській літературі звістку Масуді прийняв без застережень особливо пок. Ключевский, на її основі представляючи, що Дуліби панували над усіма східними Слов'янами і передали їм своє імя (Волинян), як пізніше Русь, — і также поклав се на часи аварського нападу (Курсь русской исторіи I с. 124).

Історія початків Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як завдяки своїй традиції, з котрою й досі наука не може собі дати ради. Розумію тут нашу київську літопись з її оповіданням про початки Київської держави. Як то вказано ширше в спеціальному додатку про нашу Найдавнішу літопись ¹⁾, літопись писала ся в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вяснення сього питання: „откуда есть пошла Руская земля (себо Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснійшій значінню), кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Се тоді вже було питанням без відповіді, і для його вяснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гіпотез.

В тодішнім громадянстві мусіли бути ріжні перекази в сій справі. Так в самій літописі переказано легенду про трох братів Полян Кия, Щека і Хорива, що збудовали спільно місто Київ, в імя старшого брата, і полишили свої імена в назвах урочищ Щековиці, Хоревіці і річки Либеди (названої по імені сестри). Від них київські мудрці XI віка виводили імя Полян і полянсько плем'я ²⁾. Заразом в тих самих чи інших обясненнях київських початків сї брати уважались предками київської династії: сліди такого толкування зістали ся в оповіданню Повісти ³⁾, а в парафразі Длугоша маємо, здасть ся, слід досить старої й авторитетної компіляції, де київська династія включно до Аскольда і Дира представляла ся безпосереднім потомством Кия і його братів ⁴⁾. Розуміть ся, ціле се оповідання про київських братів було тільки т. зв. етимологічним мітом. з імен

¹⁾ Екскурс II.

²⁾ Порівняти: „бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от них же суть Поляне Кияне и до сего дне“ (Пат. с. 5). Кияне — тут очевидно, пізнійша гльоса, пор. Толстовський кодекс 1 Новгород. літоп. „отъ нихже суть нынѣ Поляне и до сего дне“; з початку приписано було може тільки слово „Киевъ“, як в Радивилівським кодексі (Лавр. с. 9). Потім до сього тексту додано ще поправку: „яже и до сей братья бяху Поляне“ — погляд просто протилежний, що заперечує, мов би Поляне походили від київських братів.

³⁾ В Повісті: „по сей братьи почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“ (в новгородській того нема).

⁴⁾ *Absumptis deinde Kyg, Szczyek et Korew, filii eorum et nepotes linea directa succedentes principabantur apud Ruthenos annis multis, donec successio huiusmodi ad duos fratres germanos Oszkald videlicet et Dyr pervenit* — кн. I с. 63. В пізнійших компіляціях маємо версію, що Аскольда і Дира вважає „Киевими племянниками“ (Гилярова Преданія русской начальной літописи ст. 140).

місцевостей зроблено історичні особи, героїв-осадників міста. Поруч цього переказу істнував иньший анологічний, де оповідало ся, що Київ мав перевіз на Дніпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевіз, а потім тут стало місто Київ. І сей другий міт теж міг служити людям для обяснення початку Київської держави не згірше як тисячолітя служила для подібної ціли напр. історія побудовання Риму Ромулом.

Але сі й правдоподібно - инші ще, нам не звістні перекази не задовольнили автора літописи і він уложив инакшу, дуже штучну комбінацію про чужоземний, варязький початок руського імени й київської держави та династії. Моменти, на яких оперла ся отся теорія що до справи „Руської“ держави, можна вказати виразно. Така традиція „варязького“ завойовання в північних землях (имаху дань Варязи приходяще изъ заморья на Чюди и на Словѣнех...). Присутність в X і XI в. в Києві значних ватаг Скандинавів, Варягів, як їх у Києві звали (Vaeringjar скандинавських саг ¹). Те що вони в Києві, особливо в X в., грали значну ролю на княжій дворі, надавали йому часами до певної міри, навіть варязьку закрутку. Нарешті — факт, що сі Варяги ще з X в. приймали імя „Руся“, по імени тієї держави, котрій служили, тим більше, що руське імя було особливо тісно звязане з київською дружиною, і з іменем Руси переходили потім в инші землі, так що в другій половині XI в. напр. в візантійських памятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами: Βαράγγοι: Ῥώζ — Варяги Русь ²).

Такі були загальні явища. Могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки. Для прикладу вкажу на один, звістний нам ближше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помічу варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрибуції: „се градъ нашъ, и мы пряхом и“. Так оповідає переказ, записаний в літописи ³). Він при тім памятає, що Володимир не був варязьким конунгом, а київським княжичем. Але як би стало ся щось подібне століте перед тим, — як легко-б з того міг утворити ся переказ, що мовляв київські князі і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину, й перед ними тут не було князів! Подібні факти могли вплинути й на комбінації автора літописи. Що

¹) Се слово виводять звичайно з давнього норманського var — віра, обітниця, отже заприсяжена дружина — Томсен, відчит III.

²) Про сей дуже важний для вяснення генези літописної легенди момент див. особливо у Васілевського — Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ, 1874, передруковано в „Трудах В. Г. Василевскаго“, т. I, 1908.

³) Іпат. с. 53.

то були вповні, чи в дуже значній мірі його комбінації, а не готовий народній переказ про варязькі початки держави, виходить з того, що по за літописею ми не маємо ніде, ні в одному старшому утворі нашого письменства ні в усній традиції ніяких скільки-небудь виразних натяків на такі перекази про варязькі початки руського імени й Руської держави ¹⁾).

Поруч тенденції варязької і в зв'язку з нею виступає ще друга — новгородська. В тій варязької теорії, що перед усім кидаєть ся нам у вічі, ся друга, з нею зв'язана, не звертала такої уваги, але з нею треба рахувати ся також. Проступає вона досить виразно. Зваряження Новгородців представлено як наслідок добровільного покликання до себе варязької династії. Стара традиція варязького завойовання і панування в новгородських землях нейтралізуєть ся тим, що Новгородці з компанією прогнали тих давніших Варягів завойовників і напастників, і пізнійший варязький елемент не має нічого спільного з ними; тим способом честь Новгорода віратована. Натомість підчеркуєть ся, що Київ був завойований і опанований варязькими династами з Новгорода, багато разів — перший раз Аскольдом і Диром, потім Олегом і Ігорем — подібно як в пізнійших часах здобували Київ з Варягами і Новгородцями Володимир і його син Ярослав, правом меча. Ідея завойовання здимаєть ся з Новгорода, що мовляв ніколи не був завойований з Києва, і цілою силою обертаєть ся против Києва. Дань,

---

¹⁾ Ак. Шахматов, заговоривши в останній книзі своїй (Розысканія о древн. русскихъ лѣтоп. сводахъ с. 309—310) про те, що „упорная традиція указывала на варяжское происхождение кievской княжеской династии и княжескихъ дружинниковъ“, на доказ сього вважав на слова проложного життя Володимира: „съ бысть сынъ Святославль отъ племени воряжска князь Володимиръ“, і на наведену вже Ключевским анострофу слова на неділю митаря і фарисея до „благороднихъ“: „не хвали ся родом, не кажи батько у мене боярин і мученики Христови брати мені“: Ключевский толкував се як похвалінне своїм варязьким родом — спорідненнем з київськими мучениками-варягами. Одначе перший текст треба вважати гльосою проложного життя, бо маємо тексти без сього додатку (див. Чтенія київ. істор. тов. II с. 28), а наведена Ключевским анострофа, навіть приймаючи його толкованне, говорить про дружинну моду — хвалити ся варязьким походженням, але не має нічого до династії. А хоч д. Шахматов наводить се тільки для прикладу, думаю, що більших і вразнійших прикладів у нього не знайшло ся, коли потім ще покликав ся тільки на родинні зв'язки Ярослава з варязькими конунгами, мов би то вони „мають значінне для питання про варязьке походженне київської княжкої династії“. Не тільки про „упорну“, а взагалі про яку небудь традицію варязького походження династії трудно говорити — поза літописю.

яку платили Новгородці київським князям — се не дань до київського скарбу: вона призначаєть ся місцевим, новгородським Варягам, їх родичам („суть новгородстїи людїе отъ рода варяжска“). І князїв вони собі брали з Київа доброю волею (історія як Новгородці просили собі від Святослава котрогось з синїв).

Ся тенденція стоїть очевидно в звязку з одного боку — з змаганнями Новгородців до політичної автономії (порівняти переговори князїв з Новгородцями, щоб прийняли князем Святополковича замість Мономаховича, в епоху закінчення Повісти). З другого боку вона опираєть ся на старій традиції Новгорода, як старшого по Київі стола, резиденції престолонаслідника, звідки той переходить до Київа. В такій позиції бачимо Новгород уже за Ігоря, а пізнійші факти як запанованне Володимира і Ярослава над Київом підтримали і зміцнили се значінне Новгорода в потомстві Ярослава. Новгородські князі фактично показали ся будучими київськими князями; Новгород се розсадник київських князїв, руська *vagina regum*.

Шід впливом сих тенденцій охочі взагалї до штучних комбінацій укладчики нашої літописи в оконечнім результатї своєї колективної роботи, здогадїв і спостережень дали нам такі виводи. Імя Руси принесли до Київа Варяги; се було імя варязького народу, що внемігрував з початку до Новгорода, а потім прийшов звідти до Київа. Переселенне се стало ся наслідком того, що Новгородці закликали варязьких династів сього племени до себе князувати. Новгородці, Кривичі, Меря і Чудь були підбиті Варягами й давали їм дань, потім спромогли ся їх прогнати „за море“, але не було між ними порядку і вічні усобиці докучили їм так, що вони звернули ся до Варягів же й покликали до себе на князїв і володарїв. На сей поклик прийшли до них три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, „с роды своїми“, і засїли в головних містах Новгородців, Кривичїв і Чуди. З них вижив лише Рюрик. За сина його Ігоря до сеї варязької руської держави прилучені були подніпрянські землі, й столицею став Київ. Став ся сей прихід Варягів до Київа в серединї IX в., бо в другій половинї IX в. Візантійці вже знають Русь, а її автор Повісти уважав київською.

Лєгенду про київських братїв Кия, Щека і Хорива укладчики літописи не відкинули, але обернули так, що, мовляв, потомки тих братїв вигинули, й Київ в IX в. не мав князїв (натомість вони рішучо виступили проти лєгенди про Кия перевозника). Київські князі Аскольд і Дир, що не належали до пізнійшої династїї (X віку), а мусїли існувати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стають в літописи Варягами, що відпросивши ся у новгород-

ського князя, опанували позбавлений князів Київ, але мусіли уступити з місця перед своїм князем Ігорем, коли його привіз до Києва опікун Олег.

Зазначу, що иньша версія, дуже розповсюджена в пізніших компіляціях XVI—XVII в., пішла ще далі в тім напрямі й зробила самих київських братів виходячими з Новгороду: вони прийшли сюди, випросивши ся у кн. Олега, заснували Київ, а потім Олег їх забив. При тім Кий на нових оселях стає кондотієром, ватажком дружини, яку собі зібрав, і його „наймають“ Доревляне¹⁾. І сі версії тільки що пізнійші, а стільки ж властиво варті, скільки й оповідання літописи про Аскольда і Дира: се останнє виглядає зовсім як казка, а різні варіації історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція. Очевидно, не було ніякого скристалізованого народнього переказу про початки київської династії, і кожний книжник укладав його собі як хотів (подібно як легенду про київських братів). В одній версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігорового опікуна, пущені ним на Грецію; друга нічого не згадує про се, а самого Олега не уважає князем і активну ролю в опануванні Києва надає Ігорови; в третій Ігор, або Олег, відбирають Київ безпосередно від його осадників²⁾. Правдоподібно, давніша версія звязувала пізнішу київську династію просто з Києм, і тільки пізнішими комбінаціями про Аскольда, Дира й Олега сей звязок був розірваний³⁾.

¹⁾ Див. Гилярова Преданія русскої начальної літописи с. 69 і далі, теж у Жданова Русскій былевой эпись с. 605, і Халанского Экскурсы въ область древнихъ рукописей — в Трудахъ предварит. комитета XII арх. съезда т. I с. 412—3, 422. В ширших версіях київські братя — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомість пущені з землі; з тридцятьма иньшими Новгородцями вони приходять на Дніпро й заснують там місто. Цікаво при тім, що коротшу версію сього оповідання, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в иньших — Олега) над Києм і його братами (з поминенням Аскольда і Дира) маємо в досить ранніх компіляціях (Гиляровъ с. 72), і вона повторяєт ся в великім числі збірників. Се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь пізнішу модифікацію літописного оповідання, а самостійну версію, і вона аж пізнійше була злучена з літописною, а з сеї контамінації вийшло, що пущених Олегом київських братів побивають Аскольд і Дир, послі Олегові, а сих побиває Олег (як в варіанті „Літописца верьтцѣ“) — Гиляровъ с. 70).

²⁾ Другу версію маємо і в 1 Новгородській літ., третю — нпр. у Гилярова с. 139 (хронограф XVI в.).

³⁾ Як вже згадував, в пізніших компіляціях (Гиляровъ с. 140) маємо версію, що Аскольд і Дир були „Кієві племянники“. Звідси ще

Я спинився на сьм епізоді, бо тут ми застаємо комбінативну роботу наших книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам світло на цілу теорію Повісти. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер¹⁾. І так, хронологічне уміщення приходу Варягів в другій половині IX в. стоїть очевидно, в залежності від походу Русі на Візантію в 860 р. — факту перейнятого з візантійських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючи ся до Новгороду, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінації: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її шукали там протягом півтора століття повійші норманісти), — для того оглядно перевів її без останку на нові осаді. Взагалі ся прикмета Повісти — широке уживання штучної комбінації, признана тепер в науці без ріжницї і т. зв. норманістами і анти-норманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід київської династії з Варягів до Київа через Новгород — се комбінація вірна чи ні, або як признати можливість, що тут автор ужив чийсь готовий переказ чи погляд, — то се чи вірний переказ, чи хибний здогад?

Над сьм сушили голову покоління за поколіннями істориків, і завзята боротьба вела ся від середини XVIII віку, а хоч новішими часами (яких тридцять літ) полеміка притихла, то два противні погляди все стоять проти себе. На сьм місці ми не будемо ширше входити в історію сього питання²⁾, вкажемо тільки головні моменти.

Довгий час самий факт приходу до Київа заморської династії, закликаній до Новгороду, не викликав непевностей, і застановляли ся тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Проти т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші з теоріями західно-словянської, литовської й иньшої дружини і династії, що мовляв були закликані на Русь і положили початок Руській державі й династії. Але серед сеї полеміки виявила ся з часом хиткість самої літописної традиції, виказав себе її штучний характер, ріжні суперечности й хибн в ній, в результаті вона здіскредитовалась, й історики стали пробувати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

оден крок — і Ігор стане Князем внуком. В новгородській версії Повісти Кий від Ігоря хронологічно стоїть зовсім недалеко: оповідання дає таке вражіння, що Варяги підбили Новгородців, а сі їх прогнали дуже скоро по часах київських братів.

¹⁾ Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завзяв сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

²⁾ Про неї дивись II курс.

Справді, хронологія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показала зовсім хибною; Руська державна організація мусіла завязатись далеко раніше, бо вже на початку IX в. звістні заморські напади Руси і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор з першої половини IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими нападами (Життє Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (ібн-Хордадбег). Такі ж сумніви викликає літописна теорія, що імя Руси було принесене з півночі варязькою дружиною. В самій Повісті з під редакторської руки, яка сякаєть ся скрізь одностайно і можливо категорично перевести погляд, що імя Руси було принесене покликаною варязькою дружиною, зовсім помітно відбуваєть ся погляд першого укладчика (чи укладчиків) літописи, що говорив про прихід на Русь Варягів, а не Руси, бо руське імя вважав традицією київською і прихід варязьких дружин до Києва вважав тим моментом, коли до них пристало руське імя¹). Історики ж приходять ся рахуватись з одного боку з тим фактом, що норманської Руси в скандинавських сторонах таки не вдало ся відшукати і через те прийнятий норманістами вивід руського імени Варягів через їх фінське прозвище робить ся з великими натяганнями²). З другого боку він мусить мати на увазі, що імя Руси в наших тубільних джерелах все привязуєть ся спеціально до Полянської землі, і се виразно показує, що се імя належить не півночі, а полудню, було місцевим в Київщині³). Нарешті важно і *argumentum a silentio*: північні саги, що так багато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нічим не натякають на скандинавський рід руської династії, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нічого не говорять про варязький початок Руси инші руські джерела, поза Повістю.

З другого боку одначе стоять далі перед дослідниками ті факти, на яких оперла ся варязька теорія київських літописців, і підперті їх авторитетом, категоричним тоном їх оповідання, всею пізнішою історичною традицією, що оперла ся на їх виводах—вони не перестають впливати на напрям історичної мисли... Літописна теорія стала надто привичною розв'язкою проблеми початків Руської держави, надто глибоко ввійшла в оборот наукової мисли і домашньої і західноєвропейської, а ненаукові славянофільські наскоки на норманізм як

¹) Се звісна фраза, оцінена вже норманістом Соловйовим (I с. 115): „Бѣша у него Варязи и Словѣни и прочи прозвашася Русью“, і реконструована Шахматовим в таким виді: „Бѣша у него мужи Варязи и оттолѣ прозвашася Русию“ (Розыск. с. 542). Пор. вище с. 192.

²) Про се див. в екскурсі II.

³) Див. вище с. 190.

на доктрину „непатріотичну“ призвичаїли наукові круги, особливо західні, дивити ся на антинорманізм як певний симптом ненаукового мислення. Се безсумніву в дуже сильній мірі паралізує наукову думку і затримує її на утертих стежках традиції. Варязька теорія лежить все ще завали-дорогою на шляху досліджу початків політичного життя східного словянства — камінем соблазна, котрий історична наука так само вагаєть ся положити в цілости основою історії Руської держави, як і перескочити через нього — боячи ся завадити о нього, як бидний Васька Бусласвич. Особливо же в останніх часах, по десятиліттях скептичнішого настрою, стало помітно знова збільшене поважання для літописної традиції (під впливами головню фільольогічних дослідів) і в звязку з тим нерішуче становище історичних дослідів перед загадкою варязтва, не здатного ані на те щоб покласти його во главу угла, ані охочого уступити своє місце реконструкціям без нього. Тим часом така реконструкція неминує.

Норманісти протягом близько двох століть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справді важні, та вони доводять тільки те, що на Русі в IX—X в. в княжій службі було багато Варягів, і що через се в Візантії не відрізняли часом сих варязьких зайд від Русинів-Словян. Се доводять найважніші історичні свідоща — Ліудпранд і особливо Бертинська хроніка, і фільольогічні — норманські імена Олегових та Ігорових дружинників і „руські“ імена Двіпрових порогів у Константина Порфирородного, що як не всі те бодай в части таки безперечно норманські. Але що варязький елемент грав велику роль в двірськім і державнім життю IX—X в., ми й без того знаємо; се власне був той момент, що привів і авторів літописи до варязької теорії. Питання лежить в чім иньшій — чи вірні їх звістки, що київська княжа династія, котра творила Руську державу, була норманська, здобула полудне завойовуючи з північних земель, і на праві завойовання, операжуи ся на свої варязькі дружини, будувала суспільно-політичний уклад Русі? Чи треба рахувати ся тільки з варязьким елементом в еволюції місцевого життя, чи з варязькою державою заложеною на місцевім, словянськім ґрунті?

Теорія варязької держави опираєть ся виключно на оповідання літописи. Одначе серед сучасних дослідників, навіть найбільше прихильних норманізмови, дуже не багато знаходить ся охочих прийняти її оповідання в цілости. Особливо скептично приймаєть ся сими норманістами літописна історія закликання варязьких конунгів Новгородцями і їх союзниками; вона дійсно настільки неймовірно сконструювана, що її тяжко виратувати навіть найбільш поблажливою аналізою, почавши від неймовірної фантазії сих північних політиків — запрошувати до

себе на панованні тих самих насильників, котрих що йно прогнали вони від себе за їх насильства, — і кінчаючи сою предивною федерацією Новгородських Словен з фінськими племенами, що служили предметом економічної експлоатації і політичних аспірацій Новгорода в X—XI вв., але ніколи не могли представляти такого союзу племен разом з Новгородцями. Дослідники-норманісти загально вважають сою історію невдалою комбінацією книжників, шукають в ній різних політичних тенденцій,—але за те в інших частях літописної традиції, тому тільки що вони виглядають більш імовірно, хочуть бачити живу пам'ять і народні перекази.

Так само відкидають вони теорію Повісти, що до Словян переселив ся цілий варязький нарід і скупив ся по різних містах в більших масах, заслонивши собою тубильну словянську або фінську людність¹⁾. Сьому справді рішучо противить ся факт, що норманський елемент не зоставив таких значних слідів ані в мові, ані в праві, ані в побуті, як можна було-б сподівати ся при такій масовій міграції, і тому приходиться, ратуючи варязьку теорію, признавати, що на Русь прийшла династія з нечисленною горсткою дружини, і ту норманську горстку зараз же, без сліду майже, проглинув словянський елемент.

Ті теорії, що в противність норманізму не хотіли бачити в Варягах Повісти Скандинавів, але виходили все таки з звістки про закликанне князів, також не годні були ратувати тим оповіданням літописи. Важнішою з них була теорія балтійська; вона уважала тих літописних Варягів балтійськими Слов'янами, та мала против себе всі ті аргументи, які має норманізм, з додатком того, що против неї стояла сама Повість, бо вона безсумніву уважає Варягів Норманами, а на Русі не можна навіть виказати присутности балтійської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтійською теорією, лежала в полеміці з норманізмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значіння.

Друга теорія, яка взяла в спадщину певну частину норманістів, була готська, чи готсько-герульська в своїй новійшій фазі. Досі одначе ніхто з її репрезентантів не виступив з цілою конструкцією початків Руської держави, не пішов далі поодиноких натяків, і ті натяки звичайно не йшли дальше виводу самого руського імени.

Які поправки не робити в теорії чужоземного початку Русі й Київської держави, приймаючи її, приходиться ся сей чужоземний поча-

¹⁾ „Новгородьци — ти суть людье отъ рода варязьска, прежде бо бѣша Словѣни“, каже Повість.

ток прийняти на віру, з джерела досить пізнього, як показало ся — штучно укомбінованого, з цілим рядом основних помилок.

Супроти такого характеру його — наукова обережність наказує в усякім разі не класти варязької теорії літописи підвалиною для реконструкції руської історії; її можна, скажимо фігуально, ужити собі для декорації, але нічого на ній не годить ся будувати, бо се була-б будова на піску.

З огляду на се постараємо ся розглянути ся в початках руського державного життя, по можности менше опираючи ся на теорії Повісти, а оперуючи тими даними, які літописи дають незалежно від своєї тенденції, та звістками иньших джерел.

Наша держава зветь ся в свійських і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантійці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і разом центр сієї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсім звязував тоді собою сю державну організацію, — на дружинну верству, так що імя Руси пристає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі, і вони з сим іменем ідуть потім далі, хоч перед тим сї назви не мають. Але разом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею: се Русь, Руська земля *хат'єсох'н*, і під сим іменем вона противставляєть ся всім иньшим, як „муж руський“ (Киянин) противставляєть ся під сим іменем людям з иньших країв¹⁾). Сю спеціалізацію руського імени на Київі й Киянах з одного боку і на її державі з другого найприроднійше можна пояснити тим, що імя Руси, яке-б не було його походження, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі тоді, коли вона ставала центром тої ширшої „Руської“ держави і йдучи з Київва, як з її племінного центра, ся назва обіймала де далі ширші круги²⁾). Уже з того одного виходило б, що й ся державна організація мусіла вийти з Київва, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Київва.

Що Київ став такою вихідною точкою нової державної організації, се було зовсім природно. Він був найбільшим торговельним і найбагатшим містом на цілїм просторі тієї пізнійшої Руської держави. Його далека торгівля документуєть ся находками монет римських, візантійських, арабських на його території³⁾, а від IX в. маємо й письменні

¹⁾ Див. вище с. 190—2.

²⁾ Про пояснення з фінського Ruotsi, особливо в новійшій редакції сеї теорії, даній ак. Шахматовим, див. в екскурсі І.

³⁾ Історію Київва як міста див. в т. II гл. IV.

звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, багатства вимагали оборони завсіди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и ниѣми окольными“. Київ, положений на границі Полянської землі¹⁾, на узькім клині, висуненім між Сіверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких річних піратів, особливо вимагав для своєї торгівлі і для своїх купецьких караванів такої оборони — певної, організованої, сильної. Певно, що про неї мусіли здавна подбати ті „ліпшіи мужи“, що „держали“ „Руську“ землю, багаті натриціанські роди Київа, безпосередно інтересовані в його торгівлі. Тільки при забезпеченій обороні могла розвинути ся торгівля в такому пограничнім місті. Широка ж сіль торговельних зносин Київа, яку бачимо вже в IX віці, була неможлива без організованих, завсіди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусіли з'явити ся тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах з'явили ся в Київі дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподібно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повісти, що Київ опановала прихожа варязька династія з своєю дружиною, бо певно в усякім разі (поминаючи повну непевність цієї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в ній оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „придоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городок и въспрошаста, ркуце: чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роди ихъ и платимы дань Козарамъ. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городѣ семь, и многи Варигы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. Такої іділі не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у „обидимих сусідами“ Полян. Не пояснить нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимольогічний міт, всунений в пореказ про часи, коли Київ не мав сильної організованої княжої влади і Поляне „живяху каждо съ родомъ своимъ“²⁾. Може найбільше привабна з усеї традиції подробиця пізній-

---

¹⁾ За Дніпром вже була Сіверщина, але пізнійше київські князі, здаєть ся, як побачимо низше (т. II), прилучили до Київа вузенький владпоть на лівім боці Дніпра, щоб сим захистити Київ.

²⁾ В Повісти Поляне живуть з початку „роды своими“, потім з'являють ся ті брати (по вишій верзії — праотці Полянського племені), вони „изгыбоша“, і в результаті з'стають ся знову „роды“ без княжої влади, що приносить ся на ново Варягами.

ших хронографів про Кия кондотієра, ватажка дружини — але вона занадто пізня, аби з нею що небудь зробити.

Припустивши навіть, що київська династія X в. була чужа, варязька (хоч, повторюю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се мабуть була-б тільки переміва династії, як і представляла то собі старша редакція літописи: нова варязька династія заступила-б місцеву, київську. Що найбільше — дідичні варязькі князі з своєю дружиною заступили місце давнішої воєнної організації, без котрої неможливо собі представити тутешнього життя. Київ і варязька династія з горсткою своїх Варягів, що скоро розпили ся в руській стихії, могла хіба прискорити темп тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Цовість представляла.

Треба тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків воєнної організації, коли Київ не був ще самотнім центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — існування тисяцьких у Київщині не тільки в Києві, але й у Білгороді й Вишгороді. Сю тисячну воєнну організацію стрічаємо готовою вже в перших відомих нам ближніх часах Руської держави (кінець X віка): земля поділяється на сотки і на десятки, на чолі десятків стоять десятники, а на чолі соток — соцьки, і се все разом становить тисячу, на чолі її — тисяцький, інакше воєвода, найвищий воєнний урядник землі чи князівства. Початки і розвій отсеї десяточної організації, звісної у різних індоєвропейських і інших народів (Перуанців, Монголів і ин.), мало відомі і в історичних часах вона виступає уже доволі слабо¹⁾. Після

¹⁾ Дехто як Müllenhof Deut. Altert. IV с. 177, Leist Alt-arisches jus civile II. 224, Brunner Deutsche Rechtsgeschichte I с. 181, уважали десяточну організацію навіть пра-індоєвропейською. Се непевне, і широке розповсюдження сеї організації поза індоєвропейським світом показує, що вона могла виникати спонтанічно, самосійно. Се треба мати на увазі супроти гадок про запозичання сеї тисячної, взагалі десяточної організації східними Слов'янами від Німців, спеціально східних, готської групи де звісні також тисяцькі в епоху по розселенні (і саме слово спільне — гот. *þúsundi*, старосл. *тысящта*, лит. *tūkstantis*). До тогож старогерманська десяточна організація представляє ся так неясно, її останки в історичних часах такі фрагментарні і в своїм значінню непевні, що тяжко виробити собі суд про те, як виглядала вона в суцільнім, початковім виді, і чи могла служити прототином для східнослов'янської організації. Новітні дослідники як Schwerin Die altgermanische Hundertschaft (1907), Rietschel Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft (Ztschr. f. Savigny-Stift. 1907) дуже сильно виступили против теорії воєнно-територіального десяточного устрою, аналогічного з нашим, і кладуть натиск на сотню як форму колонізаційно-аграрну.

того як розвинулась дружинна організація і на неї перейшла вся вага в обороні, тисячна організація тратить свій чисто-воєнний характер: в Новгороді напр. соцькі й тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волині XIII в. „сто“ стає адміністративним і фінансовим округом. Ще пізнійше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на організацію сільської людности, безпосередно залежної від княжого замку¹). В військовій організації XI—XII в. тисячна організація вже мало дає себе знати, крім того що тисяцький лишається головним воєводою. Слід незвичайно високого значіння тисяцького зістав ся в тім, що події в Київщині датують ся не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сі факти приводять до гадки, що ця воєнна організація була старшою від князівсько-дружинної; через те в період найбільшого розвою дружинного устрою, за династії Володимира, ми застаємо ту тисячну, взагалі десяточну організацію в періоді упадку й розкладу.

Сліди цієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона не скрізь була місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що й ця десяточна організація не була з якої иньшої з східно-слов'янських земель перенесена князями в Київщину, але навпаки — тут була переведена з давен-давна і звідси, бодай в деяких фрагментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. н.) переносила ся в иньші землі. Досить можливо, що то була місцева стара, перед-дружинна організація оборони в „Руській“ (Полянській) землі. І тут треба піднести сю цікаву обставину, що тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство²), на маленькім просторі старої Полянської землі бачимо трох тисяцьких — в Києві, Вишгороді й Білгороді; тим часом ці останні два городи грають тоді при Києві дуже скромну роль й дуже рідко бувають княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів, і перше навіть, ніж вони стали осібними княжими волостями.

Се насуває питання, чи існування в сих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги

¹) Грамоти Всеволода новгородського, нпр. в Христоматії В. Буданова I с. 226 і далі; Іпатська л. с. 613; про галицькі сотні дв. в т. V с. 147—8.

²) Звичайно кождий князь має тисяцького, що zarazом буває тисяцьким його князівства й називається то по імені столиці, то по імені князя, як то ми бачимо в XII в.

над пригородами, і кожний значніший город сам організував військо-ву оборону на тій території, що безпосередно до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звістного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізніше знищених міст було центром такої організації, і ця організація була зроблена в формі поділу людности чи городської волости на десятки й сотки? Аж пізніше, з розвитком київської дружини, в таким разі стратила ся воєнна організація своє значіння, й вождь київської дружини вповні підбив під свій вплив ці провінціальні центри та злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністраційну цілість. Той факт, що в Києві й надалі зістались тисяцькі, вказував би, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось иньший став на чолі дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: чи київський князь, що не задовольняючись земським військом завів звою осібну, від нього безпосередно залежну дружину; чи якийсь ватажок-кондотієр, свійський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною; чи такий узурпатор, що силоміць опанував Київ¹⁾.

То тільки певно: розвій воєнних сил Києва, що не міг стати ся

¹⁾ Протів такого толковання десяточного устрою як перед-дружинного інституту, вступив недавно Прѣсняковъ, з початку в особній статі: „Кормилецъ, воевода, тысяцкий“ (Извѣст. отд. рус. языка 1908, I), а потім в книзі „Княжое право“ (1909). Опираючися на згаданих німецьких критиках, що мовляв „устраniająть миражъ тысячно-сотеной організації. какъ основы и древнѣйшаго воєннаго строя и расселенія“ в жвтю германським, він головний натиск кладе на сотню як фіскальну організацію, і вважає її ділом княжого режиму. Але при тім зістаєть ся неясним, яким чином ся сотна організація завершила ся тисячею — бо в дійсности, очевидно, організація йшла не від сотні до тисячі, тільки від тисячі до сотень. Зовсім неправдоподібно, щоб з простого зложеня десяти сотень явило ся понятє їх цілости — тисячі, і булоб даремно припускати, що тисяча в дійсности складала ся рівно з десяти сотень чи дванадцяти (бо в числовій системі можливе і вагання між десятма і дванадцятма — пор. Шрадера Reallexicon с. 969). Тисяча початково могла бути неозначеним словом для сил, має, аналогічним понятєм як полкъ — уоружений нарід, Volk (як слов. тьма і грецьке μύριο), котре тільки потім по десяточній системі розчленило ся на сотні й десятки. З другого боку теорія княжого походження організації не вяснить нам, яка потреба була княжому режимови творити сей уряд тисяцького-воеводи, коли князь сам властиво має бути вождем воєнних сил: се уряд в основі своїй для княжої власти конкурентній, він асимілюваний кінець кінцем княжим устроєм, але органічно з нього зовсім не впливає (див. про тисячу в т. III² с. 233—6).

інакше як з утворенням спеціального війська — дружини, почався далеко скорше, ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (οἱ Ῥῶς) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині цього століття була в Візантії вже добре звісна, як розбійничий і нелюдський нарід. Життя Георгія Амастридського (писане в 1-ій полов. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастру (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердим“. Життя Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравліна на Сурож (теперішній Су-дак на південному березі Криму), що мав статися десь в кінці VIII або на початку IX в.¹⁾ А патріарх Фотій в своїм посланні (в 860-х рр.) зве Русь „народом загально звістним з своєї нелюдськості й воєнничості“²⁾.

Укладники київської літописи приложили звістку про похід 860 р.³⁾ до київської Руси. Це цікаво — при її теорії про початок Руси, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Руси і втиснула як могла між закликанням Варягів і приходом до Київа Олега: очевидно, вона тут ішла невідомо і навіть проти своєї теорії за загальним переконанням, що Русь — се Київщина. Ця подробиця має характер і вартість історичного документу. З сею вказівкою Повісти сходяться вказівки иньших сучасних джерел. Патр. Фотій в своїй проповіді каже, що нападники (Русь) прийшли з краю, відділеного від Греків численними краями і племенами, морями й сплавними ріками⁴⁾. Ціс. Лев в своїй тактиці (писаній при кінці IX в.)

¹⁾ Ἐφοδος ἴν βαρβάρων τῶν Ῥῶς, ἔθνος, πάντες ἴσασιν. ὠμότη-
τος καὶ ἀπηνούς καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου φιλανθρωπίας λειψανόν — Життя
Григорія Амастр. гл. 43—Васильевский Русско-візантійськія изслѣдованія
(тексти і коментар). Життя Стефана Сурозького—*ibidem* с. 100—1, чудо
3; про нього *ibid.* с. CCLXXXIX і далі, і новійше: Вестберг О житті св.
Стефана Сурожскаго (Виз. Временникъ 1907) чудо не має слідів піз-
нійшої фабрикації, виключивши слова: „ізъ Новаграда“: „По смерті
же святаго мало лѣтъ минуоу, приде рать велика русская ізъ Нова-
града, князь Бравлинъ силенъ збѣло“.

²⁾ τὸ παρά πολλοῖς κολλάκας θρολλούμενον καὶ εἰς ὠμότητα καὶ
μαρτονίαν πάντας δευτέρους ταττόμενον — властиво: „нарід, про котрий
так часто говорено, котрий переходить всі иньші що до нелюдськості й
охоти до убивання“ — Photii epistolae ed. Valetta с. 178.

³⁾ Вона була перейнята ними з візантійських джерел і хибно
датована 866 роком.

⁴⁾ Χώρας πόσας ἔθναρχίας τε καὶ ποταμοῖς ναυσίποροις καὶ ἀλι-
μένοις πελάγεσι τῶν ἐπελασάντων διεργμένων—Lexicon Vindobonense с. 208.

згадуючи про подорожі по Чорному морю „так званих північних Скитів“, себ то Русь¹⁾, каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо виїзять в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблів²⁾. Сі пояснення показують, що в руських піратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережя, бодай виключно, а похід 860 р., зовсім певно, вийшов таки не з сього побережя, а з дальших країв. В оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до візантійського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, київську мабуть. Сі посла „руського короля, прозвищем хакана“, послані до візантійського імператора не могли вернути ся безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони зявилися тільки при кінці століття тут). Тому візантійський імператор не схотів їх пустити назад тією дорою, а переслав до імп. Людвика Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому³⁾. Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хиба до київського князя. Виходило б з того, що в 30-х рр. IX в. в Києві був уже мабуть якийсь сильний „король“ руський.

Але се ми й без того мусілиб вивести уже з самих руських походів на початку X в. Очевидна річ, що коли сі походи на Чорне море йшли від київського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережем, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом і в своїм розпорядженню тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звали ся руськими через те, що залежали від київського князя, бо приймаючи, що руське імя розходило ся з Києва разом із залежністю від Києва, инакше сього пояснити не можемо. Отже в обох разях мусимо прийняти, що на початках IX в. в Києві була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу своєї діяльності далеко поза околиці Києва.

І значить треба думати, що вже в VIII в. найпізнійше, київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів місцевого жита і безпечности київських зносин і торгівлі та маючи значні воєнні дружини, які

¹⁾ Мізійських Словян і Болгар зве він їх власними іменами.

²⁾ Τῶν ἐν πολέμας ταχτικῶν αὐτοῦτος παράδοσις, гл. 19, видана у Міня Patrologiae cursus, series graeca т. 107.

³⁾ Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores I с. 434. Література сього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсі II.

для самого свого удержання потребували війни, почали вожувати сусідні племена та споружати далекі походи, на землі Візантійської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська застава.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками послі висилають ся від імени двадцяти чотирох (або двадцяти п'яти) князів, на чолі котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор; декотрі з них могли бути тільки членами династії, без уділів, але яких двадцять було князів на князівствах¹⁾, що підлягали київському князеві, або намістників з титулом чи значіннем князів — те що умова Олега називає: „іже суть подъ рукою его (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ боярь“. Така велика державна система не може виробити ся протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де руські князі одним махом опановують цілий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають полудневі племена. В дійсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границю історичної традиції), були здобутком мабуть цілого столітя або й більше.

В результаті завязки державного життя київського відсовують ся гень за межі ІХ віка, і організація сильного війська і князівської влади в Києві (що мусіла випередити всякі підбивання сусідів і далекі походи) іде в глибину VIII в., або й ще далі. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm- und Drang-періодом словянської колонізації наступили спокійніші часи на середнім Подніпров'ю. Десь в VI—VII в., і могла розвинути ся панова торгівля й інтензивніший господарський промисел. Тоді могла наступити на сам перед серед різних проб оборони та воєнна десяточна організація, а далі мусів розвинути ся і князівсько-дружинний устрій; се сталося би — найпізніше в VIII віці.

Можна б ще піднести, як хронологічний момент, що в легенді про хозарську зверхність над Київом виступає в ширшій версії київська громада — Поляне, про князя нема згадки. Коли б можна було покладатись на деталі сеї легенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князівської влади, хозарська-ж зверхність могла зявитись тут десь в другій половині VII чи в першій половині VIII в. — найдалше. Але на деталі народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю, як у данім разі.

¹⁾ Низше побачимо, що се число — коло двадцяти досить трілко тримаєть ся в середині Х в.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю, чи політичним впливом Хозарів, се можна приймати за певне: крім народньої традиції про дань ¹⁾, переказаної в Повісті, про се ж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладав ся до київських, взагалі до руських князів (в слові Іларіона XI в.—великий каган Володимир, в Слові о полку Ігоревім—каган Олег, у Ібн-Русте й ин. король Руси зветь ся хахан-Рус). Він і давніше, видно, уживав ся князями: руський король, призвищем хахан (себ то каган), що послав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, правдоподібно, теж київський князь (про хозарського кагана ніяк не можна тут думати, бо з ним Візантія мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потрібувала-б пересилати його послів аж через західну імперію, як то стало ся з тими руськими послами 839 р.). Про те, як Кияне вибили ся з під хозарської зверхности, автор Повісті вже не знав нічого (сама легенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжниць меча й шаблі, й віщує пізнійшу перемогу Киян над Хозарами). Сей факт може свідчити тільки, що се стало ся дуже давно. В усякім разі на початках IX в., коли князівсько-дружинний устрій прийшов до значного розвою, хозарської зверхности над Київом не могло бути.

В сій хозарській зверхности пробувано вказати важний поворотний момент в утворенню Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувала ся торгівлею, торговельні міста мусіли подбати самі про своє забезпечення, й се змусило їх до організації воєнних сил ²⁾. Се дуже привабливе пояснення дало-б нам і хронологічний вихідний момент, та тільки воно зовсім ілюзоричне. Хозарська держава менше всього була поліцейською новочасною державою і дуже мало могла впливати на відносини далеких словянських племен Подніпров'я ³⁾. Тутешні багатші, торговельні міста мусіли дба-

¹⁾ Сама по собі ся традиція про дань могла-б вирости і з пам'яті про торговельні десятини, побирані Хозарами від руських купців на дорозі на Схід. Свого значіння вона набирає поруч иньших даних.

²⁾ Ключевській Водрская дума ³ с. 23, Курсь рус. исторіи I с. 150 і далі.

³⁾ Ще менше можна згодити ся з гадкою, висловленою иньшим поважним російським ученим, що початки руської державної організації були дані Хозарами—вони дали взірці державного устрою й вищої культури руським Слов'янам (Ламанский Житіє св. Кирила, Ж. М. Н. П. 1903. V с. 150 і далі, пор. VI с. 352). Культурність Хозар в порівнянню нпр. з київською Русію перецінюють ся тут зовсім не заслужено. Примітивний устрій півкочевої орди також зовсім не надавав ся на взірець для організації оселих племен. Організація держави Олега чи Іго-

ти про забезпечення своїх інтересів і їх охорону зовсім незалежно від хозарської власти, хоч би й були ще під хозарською зверхністю. І найбільший торговельний центр — Київ мусів думати ще скорше, ніж упала сила Хозар, над забезпеченням свого місцевого торгу й свободної комунікації по торговельним дорогам, скоро тільки такий торговий рух почав розвивати ся,—а се вкінці мусіло само собою привести до розвою воєнних сил й сильної княжої власти.

Виходячи з поняття про торгівлю як движучу силу, що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних,—ми можемо собі представити, як забезпечення торговельних зносин і вигід торгівлі мусіло потягнути за собою утворення певної політичної системи. Забезпечення торговельних доріг само собою мусіло потягнути за собою будову в найбільше небезпечних місцях, або в більших центрах торгівлі „городків“, де київські князі саджали „своїх мужів“, а найбільше неспокойні племена приходило ся при тім „примучувати“. Контрибуції й дали, які при тім зберали ся з них, і саме примучування, получене з забиранням людей в цеволу, давало цінний запас товарів київській купецькій дружині, і се мусіло заохочувати київських князів до розширення сих примучувань і „полоудій“ — походів за данею на примучені і замирені вже території. В парі з тим ішли все дальші походи, морем і суходолом. І сі також теребили торговельні дороги (бачимо наприклад, що походами на візантійські землі здобували ся різні полекші для руської торгівлі на Візантію), але ще більше мали на меті здобичу, та й добру службу служили повазі київських князів — зміцнюючи їх владу і впливи. Так в тіснім звязку з охороною київської торгівлі виросла б державна система, що як з одного боку служила інтересам торгівлі і зверхньої купецько-воєнської верстви, так з другого боку сама стає цілею для правительства й дружини, що правила сею системою й жила з її доходів.

Такий характер має київська державна система X в. і се може служити на поперте гадки, що власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського купецького патриціату послужило тою пружиною, що пустила в рух політичне життя Київів і його системи¹⁾. Але так

ря, при всій своїй примітивності, була ступенем вищим в порівнянні з устроєм Хозарської держави.

¹⁾ Протипереходження значіння торгівлі в історії старого життя висловлювали ся недавно Рожковъ (Обзоръ русской истории съ социологической точки зрѣнія I с. 25) и Прѣсняковъ (Княжое право с. 162); вони підносять, що в глибину народнього життя вплива торгівлі не

схематично-правильно під впливами одного торговельного фактора вона, розуміється, не розвивала ся, бо він не впливав ізольовано-одинокю. Ті воєнні сили, на котрі опирала ся торговельна діяльність Київів, вносила нерозривні пертурбації, бо були занадто незалежні від неї, приходячи в житє київської громади звідки инде.

На зустріч запотрібованню Київів в воєнних силах ішло їх предложение з далекої скандинавської *varina gentium*.

Від першої половини IX в. він міг користувати ся для своїх сил найкращими дружинними континґентами з скандинавських виходів — „Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норманів прямували на береги Фрації та Англії, иньші пускали ся за грошима й здобичю в „східні краї“ (*Austrvegr*). Наша літопись переказує, що на певний час Варяги підбили собі новгородських Словен, Кривичів і сусідні фінські народи і збирали з них дань. Иньші ватаги їх пускали ся далі на полудень, шукаючи добрих okazji, воєнних успіхів і здобичи в самостійних воєнних заходах чи в службі місцевих династій та громад. Київські князі, чи може старшини, так само старшина иньших значнійших торгових гнізд на великім Дніпровім шляху могли брати їх для оборони своєї чи своїх караванів; ці гнізда служили етапами, де збирали ся сї варязькі авантюристи і з них проторювали собі дорогу далі до моря і за море. Київ служив їм стацією до Візантії, куди Варяги пускали ся в походи з київськими князями, а пізнійше (особливо в XI в.) і на службу. Швендяло їх сею дорогою потім так багато, що Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ уже в першій половині X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів¹⁾. На сїм шляху Київ був головним пристановищем для Варягів і варязькі ватаги заважили тут велико і в ріжних ролях мусїли висту-

проходили, і се в значній мірі вірно (пор. вище с. 302—3). Але ролю політичного ферменту тим центрам, де виробляла ся справді значнійша купецька верства, ніяк не можна заперечити. На тлі бідного, інертного жита мас сільських і пригородських сі невеличкі, але рухливі і засібні, повні енергії й ініціативи купки городського купецтва не тільки сильно мусїли вирізнятись, але і витворювати сильні зміни в сїм житті.

¹⁾ Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осідатись на Русь. Легко сказати—ходити впоперек через цілу східню Европу, без якихось опорних точок, без жадного забезпечення від тих народів, серед котрих ішла та дорога. Цікаво прочитати описи подорожей скандинавських авантюристів в Біармію (про них статя Тіандера Пофздені Норманновъ въ Бѣлое море, Извѣстія отд. рус. яз. 1902, III): якими небезпечними, героїчними представляють ся сї напади на поблизу моря положені осади Фінів!

пати. Завдяки тільки варязьким дружинам завязки політичної організації, які були в Києві і його ближніх околицях, могли так скоро вирости і поширити ся, обхопити таку величезну просторонь і звязати її в досить міцну систему. Чи варязькі конунги при тім засідали і на київським княжим столі, сього не можемо сказати напевно, не вірячи в літописні оповідання, але й незалежно від того варязькі дружини, приймаючи участь в місцевих відносинах, суперечках і війнах, не раз, певно, тримали в своїх руках правління, розпоряджало долею міста й його людности. Згадати такі епізоди, як прихід Володимира або Ярослава на Київ з варязькою силою, або повстання Новгородців против варязьких дружин за Ярослава, що закінчило ся кривавою різнею, заданою Новгородцям Ярославом.

Навіть не приймаючи зовсім літописної теорії про варязький початок Руської держави й княжої династії, треба признати чимале, хоч би й служебне значінне варязьким ватагам в процесі будови сеї держави в ІХ—Х в. З Варягів виходили намістники в підвласні народи: між Ігоревими князями чимало мають норманські імена (що до декотрих імен зістають ся сумніви — чи вони справді скандинавські). Богато Варягів було в вищій і низшій дружині, в ближшій окруженню князя: варязький вплив був остільки сильний на київським дворі, що молодим княжичам Х в. давали варязькі імена; такий напр. „нетий“, се бго племенник кн. Ігоря Якун (руська перерібка скандинавського імени Гакон). Се почалось уже з 1-ої пол. ІХ в.: вже послі руського „кагана“, послані в Візантію десь 838—9 р., були правдоподібно Варяги. Тривало-ж воно до часів Володимира Вел., ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона). Аж в 1-ій пол. ХІ в., коли перейшла на їх мода на Руси, Варяги починають більше мандрувати далі на полудень і в 1-ій пол. ХІ в. часто стрічають ся на службі в Візантії: до тих часів у Візантії знали переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звали ся Русію (порівняти руські назви порогів). Не диво, коли автор Повісти під впливом сих обставин уложив теорію, що не тільки київська династія була норманська, але й сама Русь — то Нормани, .Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Києві аж роїло ся від Варягів, члени київської династії носять словянські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги не зовсім певні що до свого початку, хоч їх з правдоподібністю поясняють з норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусіли зробити прислугу київським князям ще в сфері, про котру найменше знаємо — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських кня-

зів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в кождім разі в розвою її власти в середині самої землі мусли важну ролю відограти сі чужі, не звязані з громадою норманські дружини, на котрі операли ся князі в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землі далеко відійшла від „демократичного“ устрою Проконієвих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градськіи“ відійшли на другий плян перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки і суд і адміністрацію.

При кінці X віку сей процес уже вповні закінчив ся, коли повірити зложеній кількадесять літ пізніше літописній повісти про Володимира; як відгомон давнійшого виступають в його раді попри дружинниках-боярах „старци градськіи“, але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусила сформуватись така княжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Києві і взагалі в Руській державі. Ми муσιμο бачити тут щось більше, як припадкову хронологічну стрічу сих двох фактів.

Же в 2-ій пол. VIII в. мусли київські князі перейти до підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу і сильнішу дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „изодѣваючи оружьемъ и порты“ свою дружину та помножаючи її, князь здобував в ній силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволяв ся з під опіки громади й земської аристократії — „лішних людей“, і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядячи власновільно, через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“. Тим способом адміністрація, суд, фінанси могли по волі переходити від громадських репрезентантів усякого рода в руки княжих посадників, тивунів та ріжних иньших агентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша).

Аж ослабленне княжої власти в другій половині XI в. піднесло значінне громади-віча, тай то воно не пішло у нас далі громадської контролі над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всі галузи адміністрації.

По сих загальних увагах про початки Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток про неї, які маємо. Бідні вони і мало їх, але тим більше випадає уважно перейти всі, скільки маємо.

Вони починають ся звістками про походи Русь на чужі землі; я про них уже згадував, а тепер виберу їх з цілого IX віку¹⁾.

На початку IX в. „погибельний учинками й іменем“ нарід Русь (ої Рѡс) під проводом якогось неназваного на імя воєводи (ἡγέμων) спустошив малоазійські береги від Пропонтиди до Синопа. Довідуємось про се з Життя Георгія Амастрідського, з приводу чуда, яке над сим Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Близших відомостей про Русь не знаходимо в сім риторичнім утворі, крім одного натяку на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря, як край сеї Русь.

До тих же більш менше часів — початку IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповідання життя Стефана Сурозького (знову з приводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратію“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчи)²⁾. Пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгороду, треба вважати пізнішим додатком, зрештою-ж се оповідання, хоч переховане тільки в слов'янсько-руським перекладі, не має слідів пізнішої редакції³⁾.

¹⁾ Про раніші ніби то згадки про Русь див. прим. 9: Непевні або хибно до Русь прикладані звістки VII—IX ст.

²⁾ Про обидва епізоди дивись вище с. 393. Література: Васильєвскій: Русско-византийскія изслѣдованія (основні монографії про обидва життя: давніші розвідки по них страли значінне); новіше: Халавскій Къ исторіи позитическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, Ж. М. Н. П. 1902. VIII (сурозьку легенду вважає він руською перерібною амастрідською); Шахматов (Корсунская легенда и крещеніе Владимира — Сборник Ламанского і особно, с. 121) пробував відновити давніший погляд, що сурозька легенда говорить про корсунський похід Володимира; против сього замітки Шестакова в Ж. М. Н. П. 1908, I, і в новітній редакції своїх виводів (Разысканія о древн. лѣтоп. сводахъ) Шахматов уже не повторив сього погляду. Вестбергъ О житіи св. Стефана Сурожскаго (Виз. Врем. 19 7) — поправки до студії Васілев кого.

³⁾ Саме імя Бравлина (вар.: Бравалинъ, Бравленінъ, Бранливъ) як імя власне, признаєть ся не всіма. Востоков (Описание Румянцевскаго музея с. 689) висловив гадку, що правдива лекція — се „князь бранливъ“ (отже — воєвничий князь). Се толкованне було піддержане Голубинским (Ист. рус. церкви I. 1² с. 59), але воно було збите аргументами, що сей варіант — поправка пізніших копістів, і в старім письменстві слова „бранлив“ не знаємо. Новітніми часами дано нове толко-

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі випадково, тільки тому, що були згадані в агіографічних утворах, з powodu зв'язаних з ними чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Руси на чорноморські береги було тоді далеко більше. Я навів вище слова життя Георгія Амастридського (написаного в 1-ій пол. IX в.) про руський нарід, як добре звістний своїми погібельними вчинками: „Русь, нарід суворий, як то всі знають—вони не мають утіхи ні в чім людським, тільки в убийстві“.

Таким чином голосний похід 860 р., коли Русь, використавши се, що імператор Михаїл в військом пішов в Малу Азію, несподівано прохопила ся в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був чимсь нечуваним. Нового було хіба тільки, що Русь відважила ся написати на саму столицю і то може по довгім замиренню, до котрого привело візантійське правителство своїми дипломатичними зносинами з Русю в 840 рр.¹⁾ Похід став ся літом 860 р.; в недавно віднайденій візантійській хроніці він датований 18 червня. Русь встигла пограбувати околиці Царгорода, зруйновала передмістя і нагнала великого страху на саме місто, позбавлене всякої оборони. До наших часів дійшли проповіді патр. Фотія, проголошені ним під ту хвилю, і в них скрізь шумну візантійську риторіку пробивають місцями досить живі відгінки тодішніх настроїв. Живо переданий сей несподіваний страх, коли перед неприготованим містом показали ся „варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погібельним—море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм даючи приємне і легке плавання, а на нас (Греків) підіймаючи грізні хвилі війни“. „Вони йшли попри місто, несучи уруже-

ванне — що Бравлинъ вийшло помилкою з Мравлинъ. Таку гадку підніс Веселовский — Мелкія замѣтилъ въ былинамъ, Ж. М. Н. П. 1890, III с. 22, пор. Карловича Germanische Elemente im slavischen Mythos und Brauch (Archiv für Religionswissenschaft, 1900), а розвинув далі Халанский (Къ исторіи поетическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщомъ с. 313). Веселовский се „Мравлинъ“ розумів як словянську перерібку грецького Μουρμύδων; Халанский — як стягнену форму Моровлинъ — Муровленинъ — Мурманинъ, розуміючи тут князя мурманського (норманського) Олега, котрого дублетом признає він Ілю Муромлянина — Муромця. Обидва сі толковання одначе більше дотенні ніж певні. Простійше з них толкованне проф. Халанского, але й воно опираєть ся на цілім ряді гіпотез, дуже рисковних — як перерібка народньої форми Моровлин в народніх устах в абсурдне Боровлин, потім штучна архаїзація його в Бравлин, опущенне імені князя, а полишенне самого епітету, і т. в.

¹⁾ Про джерела й літературу цього походу див. в примітках (10).

них пловців, загрожуючи місту смертю від меча, і вся надія людська облишила місто, і воно держало ся тільки надією на Бога“. „Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, коли жите наше збирало ся зайти з заходом сонця і світ нашого істновання мала поглинути глибока темрява ночі? переляк і темрява опанували розум, і ухо прислухало ся тільки до одної вiсти: варвари вже перелізли мур! вороги опанували місто! Чи пригадуєте той переляк, ті слези і лемент—як вдарило ся в них місто в останній розпуці!“

Нагля Русь покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вiсть про руський напад поспішив ся з дороги назад, і Русь стратила надію взяти місто. Одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стоїть одинокко супроти иньших, що не згадують про якісь страти Руси. В пізнійших хроніках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одіж Божої Матери; але сучасник патр. Фотій, нічого не згадує про чудо: воно було перенесене на сей напад з легенди про аварський напад на Царгород 626 р.

Русь тоді знала дорогу не тільки на Чорне море. Десь по тім голоснім поході на Царгород став ся руський похід на полудневі береги Каспійського моря. Від пізнійшого, але солідного історика Табарістана (полудневого берега Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємо ся, що за часів Хасана-abu-Зейда приходила Русь на Абесгун (славне портове місто в східно-полудневім куті Каспійського моря), але військо abu-Зейда знищило нападників. Сей abu-Зейд володів Табарістаном між 862 і 884 р.¹⁾

Як я вже сказав, ці звістки свідчать в першій лінії про значний розвій воєнних сил сієї Руси. В поході 860 р. було, судячи по числу кораблів, поданому візантійськими джерелами, 6—8 тис. мужа²⁾, а й похід переказаний в Життії Георгія Амастрідського не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лінії, як я вже сказав, ці

¹⁾ Текст у Дорна—Каспій с. 5 і 464, над ближшим означенням року сього походу застановляв ся тамже с. XLVIII Куїні, але не прийшов ні до якого певного виводу, а хоч і прихилив ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходив з хронології Повісті, так що ці його виводи не мають ніякої цiни. Дорн (с. XLVIII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети abu-Зейда 880—3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадуєть ся що то була побіда над Русю, але сам далі наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про побіду abu-Зейда над поганами—Турками в 873/4 р.

²⁾ Літопись рахує на корабель по 40 мужа в поході Олега. Похід легендарний, але сю подробицю можемо прийняти як вповні реально.

„руські“ походи свідчать про якусь більшу державну організацію на середнім і нижнім Дніпрі. В посланні Фотія (860-і рр.) маємо й безпосередній натяк на се: Русь підняла ся на Візантію, каже він, „підбивши сусідів і з того загородившись“¹⁾.

Факти дипломатичних зносин сеї Руси з Царгородом також дають доказ якоїсь більшої держави, з ширшим політичним світоглядом. Маємо їх два. Оден—се прихід послів від „руського короля, прозвищем хакана“, до візантійського імператора Теофіля в 839 р., для навязання дружних відносин²⁾. Другий — се зносини Руси з Візантєю по поході 860 р. По всякій правдоподібности, сї дипломатичні зносини були результатом сильних нападів Руси на візантійські землі й ініціатива їх вийшла від Візантії. Першим разом заходила ся вона зробити кінець нападам Руси на візантійські землі, що діяли ся в перших десятиліттях IX в., і встигла довести до якихось приязних відносин, мабуть — задаривши і закупивши руського князя і його старшину, як се було в 860-х р. Сим другим разом Візантійське правительство постарало ся себе забезпечити від таких грізних несподіванок, яким був похід 860 р.,—особливо небезпечних при тяжкій війні, яку Візантії приходило ся тоді вести з Арабами. Про сї другі переговори біограф імператора Василя оповідає, що сей імператор прихилив до згоди „нарід руський необорний і поганський, роздаючи йому одежі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещенне“. Висланий на Русь єпископ, по його словам, зробив сильне вражіння на Русинів своєю проповідю і багатьох охрестив; до сього вражіння, мовляв, особливо причинило ся чудо: проповідник, для переконання слухачів-Русинів, вложив в огонь євангеліс, і огонь не зробив на нім ніякого сліду — се рішучо вплинуло на успіх проповіді (мотив такої проби огнем досить розповсюднений в легендарній агіологічній літературі)³⁾

¹⁾ τὸς περίε αὐτῶν δουλωσάμενοι καθεῖθεν ὑπέροχα φρονηματισθέντες— Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

²⁾ Quos rex illorum chakanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asse-rebant, causa direxerat—див вище с. 394.

³⁾ Біографія імн. Василя в *Cogrus hist. Byz. XVII* гл. 97. Оповідання про руську місію перейшло потім до різних пізніших візантійських компіляторів—Кедрина, Зонари, Гліки і до російських збірок, як Никонівськя Завдяки тотожности імені імн. Василя Македонянина з іменем Володимирового швагра в деяких грець их компіляціях се оповідання дуже характеристичним способом скомбіновано з охрещенням Руси за Володимира — див. повість видану Бандуриєм, нове видання в *Analecta byzantino-russica* ed. Regel, Спб., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Яхі бар. Розена с. 222. Про Бандуриєву повість див. новіші замітки ак. Ламанського — оп. с. гл. XVII.

Про се завязанне приязних відносин з Русю і висланне до них єпископа каже також і сучасник Фотій в своїм отружнику, але без всяких близших подробиць. Фотій каже, що Русь, наряд загально звістний з своєї нелюдськості й воєвничості, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла єпископа і з ворогів стала підвластною приятелькою імперії,—себ то стала її союзником й обіцяла воєнну поміч¹⁾. Ся Фотієва згадка походить з-перед 866/7 р. і дає розуміти, що зносини розпочали ся не так за часів імн. Василя (що в маю 866 р. став соправителем імн. Михаїла, а від 867 правив сам), як може ще й скорше, слідом по руським поході 860 року²⁾.

Притім в візантійських джерелах не називають ся ані правителі Руси, що вели сі зносини з Царгородом, ані провідники походу 860 року. Повість временних літ каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князів X віку. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість, видно, знає добре Володимирового батька Святослава і діда — Ігоря. По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя — варязького конунга Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря. Через се всі иньші київські князі мусіли опинити ся по-за династією: Олег став воєводою Ігоря, або в иньшій верзії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умеравши „предасть княжене свое Олгови, отъ рода ему суца, вьдавъ ему на руцѣ сына своего Игоря, баше бо молодъ вельми“. Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом своїм“ до Царгоро-

¹⁾ Photii epistolae p. 178.

²⁾ Біографія зрештою виразно суперечить з отружником Фотіа, бо каже, що єпископа на Русь після патр. Ігнатій, що настав по упадку Фотія в 867 р., а Фотій згадує про висланне єпископа в своїм отружнику, ще перед своїм уступленням. Ламанский в своїй розвідці про св. Кирила старав ся довести, що Русь навязала зносини з Візантією зараз по невдалім поході, під вражіннем царгородських процесій, але се тільки здогад: хронологічно воно можливо, але довести, що се стало ся десь в р. 861, нема чим. При тім Ламанский висловив гадку, що в тій Фотієвій місії на Русь був посланий св. Кирил, і його т. зв. хозарська місія, що привела до хрещення „до двухсотъ чаді“, була в дійсности місією на Русь. Гіпотеза інтєресна, хоч і лишаєт ся невиясненим, чому наші джерела (Гавдерік і Панонське життє) говорять про Хозар замість Руси, що в тім часі мабуть не стояла вже під хозарською зверхністю. Можливо одначе, що місія на Русь і дипломатичні зносини з Хозарією були складовими частинами тої самої дипломатичної акції, яку розпочало візантійське правительство по інциденті 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому злили ся до купи.

да, але по дорозі опановали Київ, що стояв без князів: почали княжити над „Польскою“ (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерті Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій верзії Повісти править іменем Ігоря: забиваючи Аскольда і Дира, він відкликує ся до прав Ігоря: „вы вѣста князя, ни роду княжа, но азъ есмь роду княжа“, и вывѣсша Игоря— „а се естъ сынъ Рюриковъ“¹⁾). Се поправка: коротша редакція не вважаючи Олега приналежним до династії представляє його просто тільки воєводою Ігоря: „възрастшу же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воєвода, именовъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“. В сій верзії Ігорь сам каже забити Аскольда і Дира, покликуючи ся на свої права: „нъ азъ есмь князь, и мнѣ достоить княжити“²⁾). Редактор ширшої верзії Повісти, що мав перед очима умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем руським“, не міг лишити Олега в титулі воєводи, і зробив його опікуном Ігоря, регентом Руської держави, а за для того — і свояком Ігоревим.

Добра то опіка, що триває тридцять літ, коли Ігор давно мусів бути повнолітнім! Текст умови з Візантисю рішучо противить ся сьому поясненню, бо Олег в ній зовсім не згадує нічого про того ніби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всѣхъ иже суть подъ рукою его, свѣтльхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Очевидно Олег не був ані опікуном, ані воєводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігор, його попередником на київській столі. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в таким разі наші книжники не зробили-б з Олега Ігорового воєводи, для уратовання династичного принципу. Щось мусіло бути таке, що не дозволяло пристібнути Олега до пізнійшої династії — і звідти ті штучні пояснення його ролі правителя³⁾.

Не менш підозріла справа Аскольда й Дира. Я насамперед

¹⁾ Іпат. с. 13.

²⁾ 1 Новг. с. 5. Ся форма слів Ігоря зістала ся в ширшій верзії, як найліпший доказ компромісу в справі Олега.

³⁾ Шахматов пробував довести, що в первісній редакції літописи Олег таки й був князем (Розысканія с. 318). А ргіогі вважаю се зовсім можливим, навіть правоподібним, але вислідити сеї заміни конкретню досі не удало ся.

мушу нагадати версію, що Аскольд і Дир були потомки Кия: вона, очевидно, давніша від того що маємо не тільки в ширшій „Повісти“, але і в коротшій (новгородській) її редакції. Коротша редакція, в дусі тої династичної ідеї, яка звучить в промові Олега (чи Ігоря) до Аскольда і Дири, уже представляє Аскольда і Дири Варягами-приходнями: „нарекоста ся князема“, самовільно і самозвано. Ширша Повість розвиває се далі: Аскольд і Дир не просто якісь Варяги, а люде Рюрикові, „не племени его, но боярина“, з дружини Рюрика — Ігоря. Виходить все таки нескладно і тепер: Аскольд і Дир, відпросивши ся від свого „князя“, ідуть на Царгород, але по дорозі займають Київ, що зовсім ніколи не належав їх князеві, і за се гинуть як узурпатори— яка логіка в тім узурпаторстві? Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісти, не відкликуєть ся до своїх династичних прав, і се зовсім натурально, бо династичної ідеї княжої в її пізнійшій формі, в якій знали її літописці другої половини XI в., як виключно право Володимирової династії на князуванне в землях Руської держави, в X в. ще не могло бути. Недорічність відчули пізнійші компілятори і вставили поясненне, що Олег післав Аскольда і Дири з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Києві, і Олег розсердив ся за се спроневіренне і постановив помститись¹⁾. Поясненне се, розумієть ся, нічого не варто, та цікаво тим, що показує почуте недоладности в оповіданню Повісти. Так само неймовірне й згадане вже її оповіданне, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „пойдоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: ‚чий се городъ?‘ Они же (Кияне) рекоша: ‚была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, роды ихъ, и платимы дань Козарамъ‘. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городѣ семъ, и многы Варягы съвокуниста, и начаста владѣти Польскою землею“. В коротшій (новгородській) версії Повісти нема нічого про те, як Аскольд і Дир заявили ся в Києві — се, очевидно нова і дуже нещаслива в своїй ідилічності комбінація.

І ще дрібна, але характеристична подробиця: Аскольда і Дири убивають разом „злудѣи Игореві“ і несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в ріжних місцях: „погребоша Асколда на горѣ, еже ся нинѣ Угорьское наричеть, ижде естъ двор Олминъ, на той могилѣ постави Олма церковь святого Николы“, — отже на теперішнім Печерську, на Дніпровім березі, гень низше київської пристани, що була на устю Почайни. А „Дирева могила за святою

¹⁾ Гиляровъ Преданія Начальной лѣт. с. 70—72 (рукописи XVII в.).

Ириною“, отже десь коло теперішньої Софійської катедрі, добрих півмилі від Угорського. Очевидно, Аскольда і Дира не вбили разом, взагалі — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт¹⁾.

Тай само по собі взявши, се князювання в Києві двох князів разом, що по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, дуже неправдоподібно.

Аскольда поховано на Угорським. Очевидно — він жив в тім князівстві, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (пам'ять, що Аскольд жив тут, привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами). Се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про хрещення частини Русі по тім поході, при умові: дуже ймовірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією прийняв християнство. Тим зовсім природно пояснюють ся факти, що Повесть звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставлено церкву.

Що до Дира, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.). Перший між словянськими королями, каже він, то король аль-Дир²⁾, він має великі міста, численні, залюднені землі; в столицю його держави приходять мусульманські купці з ріжними товарами³⁾. Нема ніяких трудностей прикласти се до найбільшого політичного центра східньої Словянщини — Києва, що провадив велику торгівлю із Сходом, — хіба те, що Масуді говорить про Дира, як сучасника, коли сучасником його був Ігор⁴⁾; але можливе непорозуміння, наслідком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він ніде не називає його), прийняв Дира за сучасника. Звістка Масуді для нас важна, бо свідчить, що Дир був князем (бо що він дійсно був в Києві, за те свідчить традиція його могили „за святою Ориною“). Той факт, що в нашій традиції Дир звязується до купи з Аскольдом, так що вони скрізь в парі виступають, дає підставу думати, що в них

¹⁾ Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як пізнійшу приписку, звістку про Дирову могилу — Источникъ лѣтописнаго сказанія о происхожденіи Руси (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

²⁾ Аль — арабський член, Дир — імя. Варіант: аль Дин.

³⁾ Вид. Гаркави с. 137.

⁴⁾ Вестберг (Beiträge IX), признаючи, що держава Алдира відповідає Київській державі, так і поправляє без церемонії Алдира на Ігоря, пор. Їх анализу с. 396.

треба бачити князів близьких хронологічно. Далеко відсовувати назад Дира не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (та й у традиції він все кладеться на другім місці, по Аскольдї)¹⁾, отже правдоподібніше буде Дира класти по Аскольдї, перед Олегом (хоч не виключено, що він княжив ще пізніше, по Олегу). Сей Дир жив мабуть на княжім дворі на старім городі, де був княжий двір в середині X в.,—тож там його й поховано.

Початок Олегового князівства можна трохи посунути на пізніше з огляду на звістку про війну Дира (в літописи розуміється—Аскольда і Дира) з Печенігами: до конфлікту з Печенігами у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіз літописної хронології приводить до виводу, що в подіях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюється на 3—4 роки²⁾. Отже Дир міг жити в 980-х рр.

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „відого“ князя показували в різних місцях („погребоща ѿ на горѣ, иже глаголеть ся Щековица“, а знов „єсть могила єго в Ладозѣ“)³⁾, то ще не велике диво; але-ж бо і в самім Києві було аж дві Олегові могили — одна на Щекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було у Києві двох князів того імені, одного на початку X в., а другого перед тим, напр. десь в першій половині IX в.? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в літописи так багато скуплено подій коло Олега⁴⁾.

Нарешті міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Києва, або київським воєводою⁵⁾.

¹⁾ Придоста два Варяга и нарекоста ся князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ (1 Новг. с. 4).

Бяста у него (Рурика) два мужа: Аскольдъ и Дирдъ (Іпат. с. 11).

Иде Аскольдъ и Диръ на Грѣки — Іпат. с. 12.

воваша Аскольдъ и Диръ Полочанъ — Никон. I с. 9.

избиша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Диръ — Никон. I с. 9 и увидѣ Олегъ, яко Оскольдъ и Дирдъ княжита...

и убиша Асколда и Дира — Іпат. с. 13.

²⁾ Про се низше і в екскурсі I.

³⁾ Іпат. с. 24 і 1 Новг. с. 7.

⁴⁾ Здогад про двох Олегів висловив проф. Антонович — Публичныя лекції с. 57; про Олегову могилу в Києві і її місце спеціально розвідає проф. П. Лебединцева в Чтеніях київського історичного товариства т. I.

⁵⁾ Про поправки імені Бравлина див. вище с. 401—2.

Отже по тих наших елюкубраціях реєстр старших київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлин??

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше.

Дир — при кінці 880-х рр. правдоподібно ще княжив.

Олег — одинока певна дата його князівства се 911 р. (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тім.

Ігор, вмер по 944 р., а перед 948—9 рр.

Ольга—регентка в 940—950 рр.

Святослав — вмер 972 р.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натикають на існування вже більшої політичної організації, скупленої коло „Руської“ — Полянської землі. Патр. Фотий же говорить виразно, що Русь перед своїм походом на Візантію в 860 р. уже „підбила своїх сусідів“. Попробуємо тепер розглянути ся в сім питанню.

Почнемо від Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабі відомости про сформованне комплексу земель Руської держави. Він вийшов з сієї трудности, зложивши сю історію на части північного Олега. Не можемо знати, чи йшов він тут за народніми традиціями, що говорили про війни й завойовання Олега (або Олегів), чи на власну руку скомбінував сю грандіозну окупацію. Новгородські Словени, полоцькі й ізборські (пізнійші псковські) Кривичі з словянськими колоніями в землях Чуди, Веси і Мери становлять у нього державу Руріка; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тоді визначне торговельне місто) і Київщину: „поиде Олегъ, посемъ вои свои многи — Варяги, Чюдь, Словѣны, Мѣрю, Вєсь, Кривичи, и прияи городъ Смоленєскъ, и посади въ немъ мужъ свой; и придоста къ горамъ киевскимъ...“ По сім, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронологічній схемі Повісти се уміщено під 883—5 р.)—„и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Поляныи, Радимичи, а со Уличи имѣяше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його поході на Візантію беруть участь ще Хорвати, Дуліби й Тиверці в ролі союзників („яже суть толковины“ — помічники¹⁾), а в північній

¹⁾ Так найправдоподібнійше пояснив се слово Григорович на підставі гльос азбуковника: Александръ — помощникъ людемъ, сирѣчь толковникъ, Алексѣй — пособникъ, толковникъ. Труды III съѣзда I с. ЛШ.

версії приписані ще Вятичі. Крім того на сі ж часи треба б положити прилученне Дреговичів, бо пізнійше ніде нема згадки про се. По сій Олеговій роботі його наступникам мало що зіставалось робити з східно-словянськими народами. Ігор „примучив“ Уличів і воевав ся з Деревлянами, Святослав підбив на ново Вятичів, а Володимир знову підбив Полочан, Радимичів і Вятичів і привернув західні землі.

Розуміть ся, укладчики літописи мали ліпші відомости про походи Володимира й Святослава, ніж з кінця IX в. Про походи другої половини X в. могла бути розмірно свіжа пам'ять в другій половині XI в., коли укладала ся Повість. Дійсно, походи Святослава напр. потверджують ся иньшими джерелами досять докладно (крім подробиць, розуміть ся); але вже всі походи Ігоря зв'язані з ріжними легендами і на стільки й переховали ся в пам'яті, на скільки були зв'язані з якоюсь легендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантію, не мають навіть і легендарної закраски, а виглядають всі на комбінацію автора. В кождім разі, навіть припускаючи тут якісь перекази, традиції, все-ж таки завоювання цілої Сіверщини (найбільшої з етнографічних територій!), зав'язаних в своїй свободолюбности Деревлян і ще Радимичів в три походи, розуміть ся, лишить ся повним абсурдом. Не краще виглядає похід Олега з Новгороду на Київ, де він без спротивлення опановує міста на дорозі, скидає своїх бояр узурпаторів з київського стола, а на Новгородців, що по словам літописи „суть оть рода варяжська, преже бо б'ша Слов'ни“, зараз накладає дань — „Варягом даяти“. Коли зважити ще й недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитем, і той цікавий факт, що в хронологічній таблиці, на иньшій місці Повісти, зовсім ігноруєть ся й Рурик, і князівство Олега в Новгороді, а рахунок іде „оть п'рваго л'ѣта Олгова (до сього дописано потім: „понецьже сѣде в Києвѣ“, щоб погодити з літописною теорією)—то мусимо усунути з сфери фактів цілий той Олегів похід з Новгороду на Київ, як дуже сумнівну вигадку¹⁾.

Відкидаючи з огляду на се, як непевну комбінацію пізнього книжника, літописну традицію про згрупування земель Руської держави, попробуємо порадити собі иньшими способами. Передовсім ми мусимо виходити з вище поставленого виводу, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусіли, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього століття — коли якісь спеціальні міркування такому припущенню не противлять ся. Що вже тоді Руська держава була велика, зложена з великого числа

¹⁾ Див. вище с. 381 і екскурс. I.

ріжним способом звязаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізнійших територіальних здобутків, і велике число підручних князів за часів Ігоря, і нарешті деякі безпосередні, зовсім певні вказівки.

Способи, якими поодинокі землі чи племена могли бути тоді звязані з Київом, були ріжні — мушу се особливо піднести. Ми можемо більш менш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землі входили в круг політичного впливу Києва скажимо — на початку X в., але рідко де зможемо докладніше означити, в яких саме відносинах, в якій степені залежності стояла та чи иньша земля до Києва. А в тих відносинах могли бути найріжнійші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами“ київського князя, се-б то добровільно чи не добровільно — наслідком „примучування“, підпали його політичному впливу, послали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, ані не мали иньших зобовязань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи. Иньший нарід наслідком „примучувань“ обовязувався платити дань, але при тим заховував своїх князів і внутрішню управу в цілости, ненарушену. Деревляне напр., примушені здавна (по Повісти — за Олега) платити дань київському князеві, заховують до середини X в. своїх власних князів, що, очевидно, правлять ними по давньому („наши князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, противставляючи київським здирщикам), а роля київського князя обмежалась періодичними походами туди за дакею („полюдис“). Знов иньше племя чи земля могла дістати особного князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсім самостійно, обовязаний тільки помочию або що найбільше — даниною київському князю. Нарешті (і се вже найвища ступень залежності) київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролі намістників — „посадників“ і задержати управу безпосередно в своїх руках.

Вертаючи ся по сім поясненню до річи — передо всім візьмемо під увагу нашу той факт, що, виключивши легендарне оповідання про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з сього оповідання), в народній памяти не зістало ся ніякої памяти про те, як прийшли до політичного звязку з Київом міста на великій водній дорозі дніпровсько-балтійській, на тій „пути із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно само по собі зовсім зрозуміло, і так мусіло бути. Коли ми пригадаємо, що Київ був перед усім торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібности, мусіли дати тут ініціативу до державної організації

і взагалі кермували політичним життям, то мусимо прийняти, що київська політика була перед усім звернена на забезпечення торгівлі, а слідом — на опанованне своєї найважливішої торговельної дороги. В гору Дніпром найважливішими стаціями на сій дорозі були — полявський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили торговельні шляхи на Двину, на Волхов і на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Фінської затоки, Полоцьк — на західній дорозі, Двиною. Дорогу Дніпром на полудень від Києва знаємо дуже мало, бо сї краї застаємо в періоді упадка під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Києва Витичев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олеше.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князів, племена і городи на нім — під політичним впливом Києва, чи підбиті і обсажені київськими „світлими і великими князями“, чи звязані союзами з Київом, під київською гегемонією. Сьому фактові дала вираз Повість временних літ, представивши як здобуток першого київського князя — підбите торговельних міст і цілих племен на Дніпровій дорозі.

З нижнім Дніпром се певно стало ся ще до початків IX в., про се свідчать руські походи на Чорнім морі з IX в.

В літописній традиції війни з Уличами, що сиділи низше Полян по Дніпру, звязують ся з найдавнішими князями: в ширшій верзії Повісти Олег „имѣяше рать“ з Уличами й Тиверцями, в коротшій, новгородській воюють з Уличами Аскольд і Дир¹⁾. Не знати, чи се пам'ять про давні війни за торговельну дорогу, перенесені на яке столітє пізнійше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в таким разі се не були перші проби: нові війни могли вести ся київськими князями наслідком порушень здавна усталених відносин, чи для зміцнення свого впливу та власти над територією нижнього Дніпра. Але тоді Уличі ще не були опановані або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Києва над ними. Пам'ять про неї переховала ся досить добре, завдяки ріжним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога уличького міста Чересічна тривала три роки, вкінці здобуто його; Уличів примучено нарешті на стільки, що вони мусіли згодити ся давати дань. Управу сеї нової провінції чи властиво збір дани передав Ігорь своєму воєводі Свенельду²⁾. В звязку

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 14.

²⁾ 1 Новг. с. 7—8.

з сою кампанією літописець згадує про перехід Уличів з над Дніпра в землі між Богом і Дністром. Хронологічні відносини сеї міграції до кампанії неясні; коли кампанія стала ся по міграції, як то можна уважати правдоподібнішим¹⁾, то можна думати, що вона могла бути наслідком міграції — що помандрувавши з над Дніпра, Уличі хотіли вилотити ся з уставлених київськими князями форм залежності, й се привело до сеї війни, що й закінчила ся капітуляцією Уличів.

Ослаблене переселенням Уличів Подніпрове вимагало тим більшої охорони від Печенігів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, і вже в 90-х рр. з'являють ся над Дунаєм. Про перші конфлікти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорить звістка, перехована тільки в одному пізнійшій літописній збірнику (Никонівській): „избѣша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Дирь“²⁾. Нема ніякої причини помітувати сою запискою, тільки по вище висловленому сю подію скорше можна приложити до кн. Дира. Після того Повість містить під 920 р. ляконічну фразу, що Ігор воював з Печенігами. Оповіді щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенізькі напади безпосередно стали досягати київських околиць; перед тим мусіли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенізького натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігоря з Візантією 944 р.: тут Русини обов'язують ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не зимувати там собі (очевидно іде мова головню про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалі тих північних доріг, які вели з Києва до північних земель, то тут повторюю, важно, що Повість залічує опанованне їх до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразі умови з Греками під 907 р. межі „руськими городами“, де сиділи „велиции князя, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Любеч³⁾. Очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин

¹⁾ Див. ст. 204.

²⁾ Никон. I с. 9.

³⁾ Можливий сумнів, чи сі города стояли в умові, чи може се додаток літописця, бо низше в уривку сеїж умови вчислено тільки: „отъ города Києва, и пакы ис Чернигова, и Переяславля, и прочия городы“, а тут: „на Киевъ, также и на Черниговъ, и на Переяславль, и на Полтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы“. Можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се ампліфікація літописця; але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Києва за перших князів.

Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвласними Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціальної Руси“ — Мілініску, що не може бути нічим иньшим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо і крайню стацію на дніпровсько-балтійським шляху, Новгород (Νεμογάρδη), „де сидів Святослав, син руського князя Ігоря“.

Другою важною торговельною дорогою, може не менше як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Києва на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Итіль і через нього далі в закаспійські землі; вже-ж у IX в. руські купці користали з них (як каже ібн-Хордадбег). Ці шляхи йшли через землі Сіверян та Вятичів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сіверяне держали в своїх руках на значній просторони Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Києва.

І Сіверяне і Вятичі і Радимичі підлягали колись хозарській зверхности, як і Поляне. Увільнивши ся від Хозарів сам (а се мусіло стати ся в кождім разі не пізнійше VIII в.), Київ мусів зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підпорядкованне сих народів київській політиці мусіло йти в парі з визволенням їх з залежности від Хозарів. Се визволення, розумієть ся, мало свої присміні сторони для тутешніх громад, і вони улекшували справу київської політики на ґрунті: треба було тільки забезпечити сі племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князів не мусіла бути надто тяжкою.

Сіверянські центри — Любеч, Чернигів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими намістниками й залогам (парафраза Олегової умови). Чернигів (Τσερνίγωγα) і мабуть Любеч (Τελιούτζα) виступають між руськими містами у Константина Порфирородного¹⁾. В дійсности ся наддніпрянська скрайка сіверянської території мусіла ще далеко скорше прийти в залежність від Києва, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого політичного вплива Вятичів.

Вятичів згадує Повість між учасниками Олегового походу на

¹⁾ Τελιούτζα, розумієть ся, дуже мало подібна до Любеча, але таке толкованне сього слова (загально прийняте) має більше за собою, ніж може здавати ся на перший погляд: иньшого подібвійшого імени на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константин, видно, вичисляє важніші міста на Дніпровій дорозі в напрямі з півночи на полудень.

Візантію, хоч се імя читається і не у всіх кодексах¹⁾); але що в XI в. розпросторенне зверхности руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранішим від походів Святослава і кляло ся на початки X в., се потверджує оповіданне Повісти, що вже Рюрику підлягав Муром, цєвтр словянської колонізації в землях фінської Муроми (на середній Оці), північно-східніх сусідів Вятичів²⁾). Але тодішня залежність Вятичів від Києва була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарів тут ще не був знищений: Вятичі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Святослава на Хозар та зруйнуванне Хозарської держави увільнили Вятичів зовсім від Хозарів³⁾. Се зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де за часи Володимира напевно звістна київська волость в Муромі. Що в тіснішій залежності від Київської держави Вятичі дійсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отой Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назву і якость на узбочи стоять в тодішнім політичнім житю. Але нам тут досить того факта, що в поглядах київських літописців в першій половині X в. під політичним впливом Києва стоять навіть Вятичі: супроти того для сіверянського Подніпров'я початки залежности від Києва треба посунути гень назад за межі X в.

Що до Подон'я, то передовсім тут важні походи Русь на схід; ми починаємо про них чути з останньої чверти IX в., від того походу Русь на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Русь, коли вона страшно пустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову⁴⁾. Русь при тім звичайно проходила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, плула Волгою в Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тоді перепустило Русь в Каспійське море добровільно за обіцяну половину здобичи, але очевидно, сї походи зовсім не були хозарському правительству милі, і коли воно їх не спинало, то тому, що не мало сили: сї походи

¹⁾ Іпат. с. 11.   ²⁾ Іпат. с. 42.

³⁾ Вятичів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнішої літописи (Іпатським й ин.), в Переяславо-суздальській і пізнійшій Архангелогородській компіляції; тому імя Вятичів в сім оповіданню дехто вважав пізнійшим додатком — Ламбін Ж. М. Н. II. 1873, VII, Багалій Історія Сѣвер. з. с. 34.

⁴⁾ Про сї походи і їх хронологію низче.

свідчать про повний упадок Хозарської держави почавши з кінцем IX в.

З другого боку, її походи на Каспійське море для Русі не були-б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнім Дону, — подібно як чорноморські походи свідчать про її панування на нижнім Дніпрі. І дійсно, ми маємо виразні вказівки з 1-ої пол. X в. про київські впливи в землях нижнього Дону й Азовського побережжя: в умові Ігоря з Візантією 944 р. руський князь обов'язуєть ся не перепускати на кримський бік Болгарів Чорних, що жили на кавказьким березі Азовського моря: „а о сихъ иже то приходятъ Червнии Болгаре и воюють въ странѣ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пушастъ: пакостятъ странѣ той“¹⁾. Виходить, що київський князь чи безпосередно, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку, коли міг пускати або не пускати тих Болгар з Кавказу до Криму. Стара Фанагорія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся *Tomatarua*, та *Matarua*²⁾, в руських — Тматорокань, виступає в числі руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параграф умови Ігоря показує, що ті краї належали до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Інший параграф тієїж Ігоревої умови з Греками, де „князі руські“ зобов'язують ся не воювати грецьких городів в Корсуньским краю і не мати на нього претензій, а за те Візантія обіцяє Русі поміч — очевидно в тих азовських краях, — натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробували його розширити далі, забираючи візантійські городи. Сюди-ж належить звістка Льва Диякона³⁾, що Ігор по своїм нещасливим поході на Візантію утік до дому „ледви з десятию човнами до Кімерийського Боспору“ (Керченської протоки).

¹⁾ Ламбін в своїй розвідці О Тматараканской Русі (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читає: „пакостятъ и странѣ его“ (с. 66); він думає, що тут мова про тматороканського князя, і той володів землями по обох боках Боспора, а заснування сього князівства Л. покладає на часи Олега (с. 70 і далі). Васілевский прикладає до сього князівства оповідання арабського географа про той „острів великості на три дні дороги“, „вкритий лісами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, де по словам його жила Русь (Ібн-Росте с. 34)—Васілевский Русско-візантійські отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Гаркави в Трудах IV зїзда II с. 242. З рівним, або й більшим правом можна б приложити се оповідання до дніпровських плавнів і Запорожжя.

²⁾ Каталог епархій виданий De Boor-ом (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891) (*Tomatarua*), Константин Порфир. De adm. с. 42.

³⁾ VI. 10.

Взявши се все разом, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подоне в своїх руках вже в першій половині X в. А що власне часи по приході Печенігів як найменше надавали ся до нових здобутків у сих краях, мусимо змідненне впливу і власти київських князів в них відсунути на другу половину IX в. Очевидно, се розширення руських впливів на Подоне мусіло стояти в звязку з боротьбою Київів з хозарською зверхністю на лівім боці Дніпра, було її дальшим продовженням.

Не так уже торговельні інтереси, як передовсім оборона спокою і безпечности кермувала відносинами Київів до сусідів на заході. Так важна пізнійше торговельна дорога на захід тоді далеко не могла рівняти ся значінням із східною та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусіли вже в найперші часи привести Київську державу до боротьби з сими сусідами. Коротша версія Повісти каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дири, ширша говорить, що Олег, осівши ся в Київі, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, почя на нихъ дань иматъ по черньѣ кузь“¹⁾). Як і иньші звістки про Олега, й ся значить стільки, що в переконанню літописця Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусіли давати дань київським князям. Що в першій половині X в. Деревляне дійсно були вже данниками київських князів, се ми на певно знаємо з двох джерел, що себе посполу потверджують: легенда про смерть Ігоря памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою; Константин Порфирородний між підвластними Київів народами, куди київські князі ходили по дань (на полюдіє), згадує й Деревлян²⁾).

Сі данні відносини, певно, устави ся не від разу. Деревляне сильно борюкались проти київської зверхности; літописці знали, що за Ігоря було деревлянське повстанне, а результатом його — заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстанне, що закінчило ся смертю Ігоря; початок же сього деревлянського примучування виходив не тільки за границі X, а може й IX столітя. В половині X в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князів і власну управу; повстанне 940-х рр. закінчилось, правдоподібно, знесенням деревлянської автономії, й Святослав посадив уже „въ Деревѣхъ“³⁾ свого сина,

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 13.

²⁾ Βερβάνχοι De adm. 9 (Тиверців, як деякі толкують, трудно тут бачити); на иньшому місці Βερβλενχοι — гл. 37.

³⁾ Іпат. с. 45.

чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем малолітнього княжича. В 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля вповні прилучається до Полянської і не має вже особних князів, хоч би і з київської династії.

Разом із зміцненням влади над Деревською землею мусіло йти розширення політичного впливу Києва над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли довго зістатись поза сферою київського політичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зісталося в літописи, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих труднощостей¹⁾. Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвласними Київському племенам, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західні сусіди Деревлян — Дуліби, та полудневі — Тиверці по словам Повісти мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всі вони виступають в поході Олега на Грецію як „толковини“, себ то автономні племена, обов'язані до висилання своїх військ на поміч київському князю. Про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ця війна не привела до яких небудь острійших форм залежності від Києва крім посилання своїх полків. Лучан (Λευζάνοι) стрічаємо між підвласними Київському народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина Порфирородного). Але полуднево-західні землі втратили свій інтерес для київських князів після печенізького потону, що розігнав тутешню оселу колонізацію. Натомість західні українські краї здобували більше значіння, але й тут, на західній окраїні Київська держава мусіла конкурувати з впливом інших, подібно як вона молодих, повних агресивної сили держав — Польської, Чеської й Угорської, і ся конкуренція вимагала пильної уваги київського правительства. На жаль, авторів Повісти доля сих західніх країв інтересувала також мало як і чорноморська або донська Русь; тому трудно сказати з якою певністю, наскільки змагання Володимира коло повернення сих західніх країн були явищем новим, або тільки відновленням, чи поверненням того, що вже перед тим, в IX—X в. було раз приведене в залежність від Києва.

На сам кінець відложив я справу Новгороду і північних земель. Супроти полудневих земель, безпосередно зв'язаних з Київом, се

---

¹⁾ Сей брак відомостей пробували пояснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Києва (Соловйов I с. 117, Завитневич — Область Дреговичей с. 586 й инш.).

иньший світ, друга політична система. На полудні ми не стрічаємо слідів існування ширшої політичної системи, опертої на аналогічних основах з київською: поодинокі землі, племена, городські системи (що найбільше) мабуть безпосередньо підбивали ся київськими князями. Але на півночі була, очевидно, аналогічна система, котрої політичним центром і дружинним осередком послужив Новгород, історичне гніздо варязьких дружин, що звідси поширювали свої політичні впливи і данні відносини поміж фінські народи Поволжа і озерних країв. Не будемо входити тут в темну, мало відому і слабо висліджену минувшину сеї системи. Вкажемо зате характеристичний паралелізм в історичній традиції, чи конструкції початків новгородської традиції з київською. Як тут поруч легенди про київських братів теорія варязького завойовання, так там поруч варязького завойовання Гостомислова легенда про свійський, своземський початок¹⁾, не скомбінована, а відкинена потім зовсім під впливами варязької теорії,—бо ся друга була приладжена *ad majorem gloriam* Новгорода і його політичних тенденцій супроти Києва.

Про сі впливи новгородських тенденцій на конструкцію повісти про початки Руської держави говорив я вище (с. 381). За сими тенденційними конструкціями, що мали підчеркнуті споконвічну автономність Новгорода, а для того доказували його так сказати — історичне старшинство перед Київом, що був мовляв здобутком Новгорода, а не навпаки,—завикла пам'ять про реальні відносини обох систем, київської і новгородської. Пропав для нас майже безслідно сей многоважний в історії Руської держави момент — стріча і сполученне сих двох політичних систем, що було вихідною точкою пізнішої великої, об'єднаної політичної системи, як вона представляє ся нам в звістках і фактах X віку. Очевидно тільки, що для літописців XI віку се був момент так би сказати—передісторичний; він випередив собою ту історію Руської держави, про котру вони могли щось розповісти; сполученне обох систем на дніпровській дорозі—се вихідний момент, від котрого ведуть вони сю історію. Центральне значіння, яке мав Новгород в тім моменті на півночі (незалежно від того, які могли бути раніші центри чи етапи в розвою тої північної системи) виявляє ся в самим напрямі сеї історичної „пути з Варяг у Греки“: лишаючи на боці ближшу і простішу дорогу двинську з старим Полоцьком, що відходить зовсім на другий план (через те може так і відокремив ся він пізніше), ся головна артерія простує кружною дорогою на Новгород, бо

¹⁾ Про Гостомислову легенду кілька новіших, побіжних правда, заміток у Шахматова, Разысканія с. 213, 308, 517.

він являєть ся ключем до всієї тої північної системи волзько-озерної. Становище Новгороду як старшої з київських волостей, де сидить наслідник київського престолу за Ігоря, підчеркує се значінне його як другого стола в новій, великій східно-словянській системі.

Але з другого боку звістки про новгородську дань, що проскочили під руками київських літописців, пояснюють нам дійсний характер сього сполучення обох систем. Олег в той момент, як стає князем в Києві, накладає на Новгород данину—„от Новгорода гривень 300 на лѣто мира дѣля“¹⁾; инакше сказавши—данні відносини Новгороду до Києва теж виходить за всяку історичну давність—вони являють ся одним з історичних атрибутів Руської держави Х в. Се доповняє звістка про Ярославове повстаннє против батька: „Ярославу же сущю Новѣгородѣ и урокомъ дающую Києву двѣ тысячѣ гривень отъ года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ роздаваху“ (до сього поясненнє: „и тако даяху вси посадници новгородскии“²⁾). Новгород платив дань до київського княжого скарбу від непамятних часів, від хвилі свого включення в київську політичну систему аж „до смерти Ярослава“. Се обертає до гори літописне оповіданнє про відносини Новгороду до Києва, і дає зрозуміти, що в дійсности не Київ був здобутком Новгороду, а навпаки—Новгород здобутком Києва, і Смоленськ послужив не етапом в руху новгородського князя на полудне, а навпаки—київським ключем до новгородської системи, яким він зіставав довго і пізнійше — опорною базою київської системи супроти озерних країв і Поволжа.

Що до хронології то тут має цїну отсе переконаннє літописця, що звязок Новгороду і Києва виходить за границі епохи князїв Ігоря—Святослава—Володимира: се факт старший від них. Натяк на залежність Новгороду можна бачити і в звістці Джайгані (писав при кінці ІХ або на початку Х в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяба, Київ), „Славїї“ і Танїї (чи Табїї)³⁾; досить правдоподібно приймають, що ся Славїя — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігорів син сидів в Новгороді за життя батька; він був тоді о стільки малий, що розумієть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнійший стіл, одного з синів київського князя, часто—

¹⁾ Лавр. с. 23, пор. Новгород. с. 6 (тут замість Олега, розумієть ся, Ігор).

²⁾ Лавр. с. 127.

³⁾ Труды III съѣзда I с. 279, пор. вище с. 196 і 296.

найстаршого, могла уставити ся ще скорше, ніж за Ігоря, і малого Святослава післано тільки за сим звичаєм.

По за сим трудно щось більше сказати.

Таким чином протягом IX і на початках X віку Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила потім в склад Руської держави. Всі східно-слов'янські племена, з де якими фінськими сусідами на півночі, тим чи иньшим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в переважній частині була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під гегемонією Києва, а не під властю його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи „велици князи подь Ольгомъ суще“¹⁾, Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігорів син, і Смоленськ, куди ніби то Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсажені з руки київського князя як раз: а) слов'янські волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намістників муїли сидіти й київські залоги, що боронили сі дороги і торговлю а zarazом вели торг з місцевою людністю; б) слов'янські колонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), — вони мали теж важне торговельне і економічне значіння, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізнійших московських „острогів“ в Сибірі, що мали головною метою збирання „сибірської казни“, а для того муїли мати якусь воєнну силу і представляли собою ніби якусь адміністрацію. Ся схема о тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прийняти вчислені Повістю резиденції київських намістників чи князів за приблизно-реальні для початку X в.

Взагалі як початки київської держави муїли бути тісно звязані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше інтереси державні переплутували ся з торговельними, а купецька верства з правительственною. Се найвиразнійше відбило ся в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торгівля її управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсім до купи. Князі з цілою Русю (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюднє в підвластні слов'янські землі,

¹⁾ Треба уважити сі слова цитатою з умови, не поясненнем Повісти: сама Повість не говорить ніде про таких великих князів; натомість деякі імена городів міг додати й редактор Повісти.

там цілу зиму збирають вони дань, на весну Русь збираєть ся до Київа, споряджає торговельну флоту й їде в Царгород (розумієть ся — не тільки сюди, а взагалі в різні грецькі торговельні центри), з предметами дани й торгвлі. Се представлення вповні потверджуєть ся автентичними умовами київських князів з Візантисю, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омегу дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — заразом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послужі у торгвлі, а торгвля становить знову ту економічну підвалину, на котрій оперують ся князі й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Київа (хоч се досить правдоподібно); досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київа, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — приналежности до „руського“ центра, була тим елементом, що держав усі ці „волости“ в звязку з торговельним і державним осередком сієї системи — Київом, і заразом як кров обігала по всій системі держави, оживляючи її й удержуючи в цілості. В сучасних джерелах візантійських і арабських імя Руси надаєть ся спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розрізняє отсю Русь і підвластних „Словян“. З арабських письменників се найбільш виразно виступає у Ібн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має ані ґрунтів, ані господарства, живе з того, що забирає у Словян і спродує сусідам; війна — їх промисел; новонародженому кладуть меч і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати-меш тільки те, що здобудеш сим мечем“¹⁾.

Разом з дружиною імя Руси, що було заразом іменем політичного центра і зверхньої верстви держави, переносило ся і на підвластні землі. Тойже сам Константин Порфирородний називає київські волости, противставляючи їх Київу, „провінціальною Русію“ (ἡ ἔξω Ρωσία). Джайгані, і за ним пізнійші східні письменники імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель. Повість временних літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в X в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парафразі умови 907 р. Чернигів, Переяслав й ин. звуть ся „руськими городами“. Ними володіла Русь.

¹⁾ Вид. Хвольсона ст. 35.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. X в. система безпосередньо зв'язаних з Києвом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в ній виступає що найменше двадцять князів. Їх реєстр має свій інтерес, тому його наведу. Наперед тільки завважу, що сей склад держави з яких двадцяти князівств можемо уважати досить тривким для середини X в.: коли тринадцять літ пізніше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знов 20 або 22 послы, очевидно — від сучасних руських князів.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою

сын його Святослав (новгородський)

два племенники — Ігорь і Якун (норманське Акун, Гакон)

Предслав¹⁾

Сфандрь, жінка Уліба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свою волость, як Ольга, бо самого Уліба не згадано)

Турд (норман. *Dódr*)

Арьфасть (норм. *Arnfastr*)

Сфиркь

Тудко (може зменшене від Тудор)

Тудор

Евлиск (чи Ерлиск, мабуть попсоване імя)

Воік (теж)

Яминд (Аменгдъ, норманське *A'mundi*)

Гунар (норманське *Gunar*)

Бери (норм. *Bjorn*)

Алдан

Елек

Егон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тульб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинь, Успинь).

Цікаво, що між сими іменами „князья“ 944 р. не знаходимо ми імен відомих нам з Повісти — ані восводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, збирати з неї дань, ані деревлянкого князя Мала. Можемо тут спустити ся на літопись, що такі особи тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були зв'язані з пам'ятною подією — як Ігоря убили Деревлани. З тої неприсутности їх тут

¹⁾ Не Предслава, бо при жінках спеціально се зазначено, що то жінки.

виходило б, що в вище поданий реєстр не включено тубильних князів і князьків, які далі правили своїми округами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміле, бо сї князі не входили безпосередно в державну та дружинну організацію), ані не заведено тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на полюде до тих чи иньших підвластних, але не приведених в безпосередню залежність від Київа волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськїм штабі¹⁾ і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержання своєї дружини.

Число таких земель, де непорушно зїставала ся свїйська управа і свої князі, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастїйше) прибував, з полком дружини для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціальний) чи котрий з бояр на полюде, збирати данину, — число таких земель, кажу, мусїло бути ще дуже велике в 1-й пол. X в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи й не бачили на своїй терїторїї київських князів чи бояр, навіть тимчасово; в такїм станї були, по всякій правдоподїбности, всі західні краї — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнїм сходї — Вятичі, взагалї землі що лежали осторонь; їх звязок з Київською державою був зовсїм хисткий, майже номїнальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. полягала в змцненню сїх звязків, розширенню сїєї системи „руських“ намістників і залог та розгалуженню її в усїх направах, в середину волостей, з часом все далї. В оповіданнї Константина Порфирородного терїторїї Словян новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сїверян і иньших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюдис“. Образ зовсїм вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Київа, бо вже був цілий ряд провінціальних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя“. В таких землях громади правили ся собі по своєму, як хотїли, тільки обовязані були віддати відповідну данину князеви на „полюдію“ і виживити дружину езекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Русю“ йдуть на зиму в „словянські“ землі й там переговорують ся до весни). Тільки поволї до сього збору дани почали прилучатись і ріжні адміністраційні та судові компетенції. Се дуже добре ілюструє пізнїйше оповіданне літописи під 1071 р.: в Білоозе-

¹⁾ Дрібнїйші бояре також і при иньших, провінціальних центрах.

ро приходять для збирання дани в імени кн. Святослава Янь Вишатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини „кудесників“; безправности сі, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слідство й чинить езекуцію. Те що в другій половині XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських аннексах, в X в., певно, практикувало ся і в словянських волостях. Навіть ще за часів Ярослави бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий агент) тільки періодично приїздить у волость („урок вирнику“ в Руській Правді), — о скільки ж менша мусіла бути участь центральної власти в управі і суді волости століте перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, і за границею міста, де резидував князь чи намістник, та його найблизшого округа — властиво її не було зовсім.

В тісніше звязаних з Київом землях самоуправа зіставала ся непорушеною тільки в границях дрібніших округів; в головніших центрах землі сиділи князі чи намістники і служили якимись судовими чи адміністративними інстанціями, бодай у важніших справах, бодай часом. Але у иньших племен, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, на цілих етнографічних територіях в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсечасних резидентів, і весь давній устрій землі зістававсь непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань, сю дань він передав Свенельду на удержання його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебувають в „Деревах“ (нема сліду того). Очевидно, Свенельд вибирав собі дань підчас осіннього полюдя („и приспѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні поручення; в Деревах же по давньому правили „добрі“ деревлянські князі, „иже роспасли суть Деревськую землю“. Аж по великій війні з Деревлянами в половині X в. скінчилась ота давня управа. Теж і у Вятичів: в другій половині X в. їх оподаткував київський князь, а ще при кінці XI були тут якісь свої князі-правителі. На такі території дивили ся в Києві головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданню про зачіпку Ігоря з Деревлянами. Вся київська політика супроти сих підвластних племен кінчить ся на змаганню здерти як можна більше.

Як і в сучасній державній політиці мілітарних держав, все оберало ся коло удержання армії — княжої дружини. Розширення підвласної території, побільшення дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержання цілому корпусови дружини, що мав

тримати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержувати ся з побираної дани й натуралій в своїм окрузі, князь мав на поготові воєнні кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібні контингенти; при тім сї залоги забезпечали торгівлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшення ж воєнної сили, *vice versa*, давало можливість київському князеві все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воєводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воєводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціальні князі — були часом занадто сильні і могли вирости над голову київському князеві; він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воєвод могло часом вивязувати ся певне суперництво, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воєвод не стала для дружинника привабнішою, як у нього; коли Свенельд дістав деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се даль єси єдиному мужеві много: отроци Свѣнелъжи изодѣли ся суть оружиєм и порты, а мы нази“, и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марикувала, не вважала становище Свенельдової дружини кращим від свого.

Підручні „світлі князі“, зовсім природно, мали тенденцію своє князівство уважати дідичним і не раз приходили до повної фактичної незалежності. Ілюстрацію дає історія з Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рюрикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часів Святослава там сидів князь Рогволод; по літописи він „пришелъ изъ заморья“. Чи прийшов він дійсно зза моря чи ні, не знати, але певно, що Полоцьку волость, яка входила вже в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, хоч може не сам особисто, а ще якийсь його батько чи дід. Але по смерті Святослава Рогволод займає зовсім рівнорядне становище з Святославовими синами, і князь з київської династії тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусіли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби мати змогу користати з своєї правної прерогативи — влади великого князя і зверхника.

Певну опору в сїм давало йому значінне самого Київів — центра торгівлі й культури для всієї держави, головного дружинного гні-

зда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізніше мусіли тягнути. Але се все служило до певної міри тільки. Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій її примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти—походами, змінами намістників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсипала ся.

Не мале значінне мусіли тут мати далекі походи, особливо в культурнійшій краї полудня і сходу. Дати ініціативу, скупити відповідні, дуже значні сили міг тільки голова держави — київський князь: він мобілізував залоги, покликав до участі полки від підвласних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. и. Похід в разі успіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фрагмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину не тільки змобілізовану до похода, але й полишену на залогах. Таким чином сї походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одно тіло всю дружину верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчуті однієть державної організації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сї походи повторяли ся досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибоше розгалуженою. Далекі дружинні походи зникають разом з тим, як на перший план виступає внутрішня земська організація і в управі лучать ся з князівсько-дружинними елементами елементи земські. Сей процес розвиваєть ся особливо в другій половині XI в., і з того часу нема вже тих дружинних походів.

VIII.

Від Олега до Святослава.

По загальних замітках про Руську державу X віку переглянемо факти з політичної історії Руси X в. в їх хронологічній розвою, в порядку князів.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега, час великих успіхів київської політики, вінчаних незвичайно щасливим походом на Візантію, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Руси. Богато переказів звязано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Царгорода, поставивши свої човни на колеса та підїхавши під вітрилами під царгородські мури, про всякі його вибаганки — як пошите на руські кораблі шовкових вітрил з грецької здобичи або повішенне на царгородській брамі щитів на знак побіди. Треба собі уявити чар Царгорода, сього „нового Рима“ з його вишукуваними формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйною, квітчастою амальгамою античних і східніх елементів, що для словянських і взагалі східно-європейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стилєвого Рима для Германців. Тільки уявивши собі сей чар, зрозуміємо як вражали сі легенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и прозваша Олега: ‚вїщїй‘, бяху бо люди погани и невѣголови“¹⁾.

Звязані з іменем Олега в Повісті здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятками X в. Але той віщій князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стіни Царгорода, що шле своїй дружині шовкові вітрила на кораблі й умирає

¹⁾ Іпат. с. 19.

від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояна (Слово о полку Ігоревім):

ни хытру, ни горазду
ни птичу горазду
суда божия не минути,

сей віщий князь — то не мертва концепція пізнійшого книжника, а живий утвор народньої творчости. Виразно відбиває він від витворених в реторті київського книжника гомункулів, якими заповнена в Повісти друга половина IX в., і з сим Олегом народньої традиції мусимо рахувати ся, дарма що па нього були мабуть перенесені певні традиції про иньших осіб подібного імени — від якогось Олега старших часів, а також від кн. Ольги ¹⁾).

Одинока дата, звязана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронологічній схемі Повісти він умирає слідом, тієї-ж осени, але се тільки результат непевних хронологічних рахунків, мабуть в залежности від того, що сей рік 911 був датою, поза котру не можна було відсунути Олегової смерті назад. В дійсности наоколо цієї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сміливих походів Руси в чужі краї, що як найбільше відповідають фігурі віщого князя і дають привід думати, що жив він довше, ніж каже літописна хронологія.

Але насамперед спинимо ся над сим походом на Візантію. Ширша версія Повісти оповідає широко про нього під 907 р. Оповідання се наскрізь легендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати—скелеті його, який лишаєть ся по таким очищенню. Що більше: з огляду на повне мовчання грецьких джерел стає дуже неймовірним, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця в

¹⁾ На помішання Олега з Ольгою в народній традиції дав позір Халанский в статі: Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, ст. III. На жаль, праця лишила ся не скінчена; в виданих своїх частях (Ж. М. Н. П. 1902, VIII, 1903, XI, Извѣстія 1903, II і посмертна публікація Ж. М. Н. П. 1911, IX: Отношеніе былинъ объ Ильѣ Муромцѣ къ сказаніямъ объ Олегѣ Вѣщемъ) вона дає деякі цікаві спостереження, але грішить своїм змаганням підтягнути все можливе до переказів про Олега, не відрізняючи справжніх переказів від простих помилок, книжних комбінацій і т. и. Особливо звертає на себе увагу його теорія, що Ілля Муромець—се Олег мурманський (норманський) князь (див. також по німецьки в Archiv XXV: Pias von Reussen und Pja Murotes); однак епітет мурманського для Олега лишаєть ся зовсім непевним, бо опираєть ся на таким непевним джерелі як т. зв. Йогимівська літопись, де він зветь ся „урманським“, а самий перехід імени Олега в Ілю, при таких формах як Олег, Вольга, дуже сумнівний (пор. замітки Ягіча, I. с.).

дійности могла бути перенесена на нього з походу 860 р. або розписана деталями з оповідань про похід Ігоря. Натомість дуже ймовірно, що були якісь походи Русь на візантійські землі на початку X в., і мабуть не одні, подібно як то ми бачили на початку IX в., — походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народньою фантазією, а Візантію примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Русь умов¹⁾. Останній факт в русько-візантійських відносинах перед тим — се угода з Руссю, заведена в 860-х роках; тоді правительство, як висловляється біограф імн. Василя, не жалувало „одіж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило угоду і спокій у руських князів. Редактор нашої Повісти мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в услім разі перед 912 р. (себ то перед смертю імн. Льва, що в ній згадується); тут Русь признаєть ся одноразова контрибуція і дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім в 944 р.). Фрагментів і парафраз сеї умови ніяк не можна вважати фантазією чи фальсифікатом²⁾, а так само

¹⁾ Згадаю, що пок. Василевский „якийсь натяк“ на руський похід з поч. X в. добачав у тім факті, що у Симеона Льготата „там, де треба було бути оповіданням про похід Олега“, стоїть текст про легендарного руського епоніма — *Рѡс ѡфодроѡ* (Рус.-виз. изслідуванія с. СХХХVII). Сей натяк однак в дійности не існує, бо згадка про Русь прийшла в оповіданні Симеона в цілім комплексі фільологічних елюкбрацій. Про літописне оповідання про похід Олега ще стаття Ламбіна Походь Олега на Царьградь сказка или нѣтъ? (Ж. М. Н. П. 1873, VII).

²⁾ Що парафраза русько-візантійського трактату під 907 р. Повісти має фактичну основу, найважнійший доказ бачу в тім, що ся частина, де містяться уривки і парафрази умови, від слів „и начаша Грѣци мира просити“ і до слів „И рече Олегъ“..., явилася як вставка. Се доводить і порівняння з текстом І Новг. і є слід вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов — О началн. сводѣ с. 48). У сій вставці можуть бути додатки самого редактора; так взято з легендарного оповідання й повторено тут про контрибуцію по 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна, і ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрибуцію в умові). Могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с.), але що лишається ся по за тим, то не має найменших познак непевности. Що до становища сеї справи в науці, то Еверс і Тобін уважали сі фрагменти прелімінаром умови 911 р., і (до сього погляду прилучив ся недавніми часами Васильовъ Візантія и Арабы II с. 165). Сергєєвич уважав цілу сю умову сумнівною — див. перегляд сього питання в його статі: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882, передрукована в Левціях и изслідуваніях по исторіи рус. права, вид. 1903 р. с. 616). Переважає однак нині погляд про осібність і автентичність умови 907 р. — див. инпр. В.-Буданова Исторія рус. права² й ин.

трудно вважати ці уступки результатом страху, заданого Русию Візантії п'ятьдесять літ перед тим. Отже знові правдоподібно, що Олег чинив десь в початках X в. напади на візантійські землі, хоч і не на самий Царгород. В такому разі не було-б дивним, що в візантійській хронографії (дуже слабій взагалі для 1-ої пол. X в.) про ці походи не знаходимо згадки¹⁾.

В згаданих фрагментах умови говорить ся, що Греки пристали на контрибуцію для Олегового війська і „уклади“ (контрибуції) для руських князів, Олегових підручних; руським купцям дали право вільної торгівлі без оплати мита; протягом шістьох місяців ці купці мали діставати удержання в Царгороді й потрібні корабельні припаси на дорогу. Але вони мали мешкати не в самім Царгороді, а на передмістю коло церкви св. Маманта („у св. Мами“), візантійські урядники мали вести їм реєстр, і до міста дозволялось їм вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї (можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли і се було причиною таких поліційних обмежень).

Крім сих фрагментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненням до попередньої. Ця нова умова спеціально займаєть ся уставленням правних норм в різних справах, що могли заходити між Русю і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких колекціях по грецьких і руських містах. Тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, про викуп невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі візантійського імператора: на випадок смерті без тестаменту застерігаєть ся, що спадщина має йти своякам небіжчика на Русі; в особній статті руські князі обіцяють не боронити своїм дружинникам вступити до візантійського війська. Умова стаєть незвичайно важне джерело для історії руського права і дає ви-

¹⁾ Про русько-візантійські відносини X в., окрім спеціальних монографій, що вказують принагідно, згадують тут ще загальні — стару розвідку Вількена в *Abhandlungen d. Berliner Akademie 1829: Ueber die Verhältnisse der Russen zum Byzant. Reiche*; Ламанській Нѣскольکو словъ объ отношеніяхъ русскихъ къ Грекамъ (Рус. Весѣда 1858, IV); Самоквасовъ Свидѣтельства современныхъ источниковъ о военныхъ и договорныхъ отношеніяхъ словино-руссовъ къ Грекамъ до Владиміра (Варшав. унів. изв. 1886, VI), відчит Успенского Русь и Византия въ X вѣкѣ, 1888, і статю Г. Величка в Записках Н. т. ім. Шевченка т. VI: Політичні і торговельні взаємини Русь і Візантії.

разне свідoctво ріжнородних і живих зносин тодішньої Русі з Візантією¹⁾).

Заведена тепер нова згода Русі з Візантією трівала довго, і Візантія користала з руських військ в ріжних своїх потребах. Так припадком довідуємо ся, що руський полк, в числі 700 мужа, був в візантійськiм морськiм поході Імерія на Арабів, коло р. 910. Заплачено йому за сей похід 100 літр золота (7200 золотих²⁾). З кореспонденції царгородського патріарха Миколая Містика так само припадково довідуємось, що в своїй тяжкій боротьбі з болгарським царем Симеоном Візантія забезпечила ся тоді, деь коло р. 920, також помічю Русі. Чи дійсно була тоді послана поміч з Русі, не знати, але се дуже правдоподібно³⁾).

Звістка про участь руських вояків в поході Імерія дозволяє нам уставити трохи ближше час руських походів на Візантію: походи Русі на візантійські землі мали місце деь перед 909—10 роками, коли бачимо руських вояків в візантійській службі. В 909—10 рр. руському правительству також було не час нападати на Візантію тому, що воно було зайняте походами на схід.

909/10 р., оповідає пізнійший історик Табарістана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла багато пограбовати й коло Абесгуна і на противнім березі моря, поки насніла

¹⁾ Про русько-візантійські умови див. іще — статі Срезневского і Белаява О договорах кн. Олега съ Греками, 1852 і 1854 (в Извѣстіях Академіи наук. т. I і III), Лавровского О византійськiх элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками, 1853; Сокольского О договорахъ Олега съ Греками (київ. Унив. изв. 1870, IV); Мик. Шухевича О договорахъ Русі з Греками (Часописъ правнича т. II, 1890); Димитрію Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Визант. временникъ 1895, оцінка в Запискахъ наук. тов. ім. Шевченка т. XVI), Некрасовъ Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 г. (Извѣстія отд. рус. языка 1902, III, оцінка в Запискахъ т. LV); Лонгиновъ Мирные договоры русскихъ съ Греками, 1904 (Записки одеські)

²⁾ Рахунки сього походу заховали ся в збірнику Константина Порфирородного, т. зв. *De cerimoniis aulae byzantinae* (ed. Bonn. p. 651 sq.), але без дати. Новійші дослідники датують сю експедицію 909—911 роками. Див. особливо Васильевъ *Византия и Арабы* II с. 165, також Ламанській *Житіє св. Кирилла* (Ж. М. Н. П. 1904, I с. 148).

³⁾ Листи Миколая в *Patrologiae cursus com. s. graeca* т. CX, див. лист 23; про них Златарски *Писмата на цариградския патриархъ Николай Мистика до българския царь Симеона* — Сборникъ за народни умотворения т. XII с. 153 і далі. Лист Миколая з згадкою про руську поміч Златарський приблизно датує 922 роком, Успенський кладе на часи коло р. 920 (Ж. Старина 1889, IV с. 282).

поміч від Абуль-Абаса губернатора Табарістана (що тоді належав до халіфата Саманідів); покріплений сею помічю начальник Сарі (столиці сього полудневого берега) напав на Русь несподівано в ночі, розбив її, а взятих в неволю порозсилав по ріжних околицях Табарістана ¹⁾).

Так оповідає наше джерело. В нім одначе багато непевного. До такого далекого походу і смілого піратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів в звістці ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або мова йде про часткову ватагу з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат цілого походу був так дуже нещасливий, бо слідом як раз бачимо новий похід.

По словам ібн-ель-Хасана Русь повторила другого року свій напад, але й сим разом їй не повело ся, бо її погромили в Гілянї, і потім руських нападів не було ²⁾). Се закінчення дає підставу звязувати сю звістку з походом Русї оповідженим Масуді, далеко докладнійше, хоч і з ріжницею в датї. По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти з Каспійське море, пообіцявши хозарському каганови половину здобичи за перепущенне (властиво мабуть вони не так купили той пропуск, як змусили кагана їх пустити). Дїставши ся на Каспійське море, Русь почала грабувати полудневі береги, т. зв. Табарістан та дальші землі на захід (Адербайджан) і на північ аж до р. Кури. Запускаючи ся досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дітей, грабувала майно, розсилала кінних і палила“. Звязуючи се сповідання з звісткою ібн-ель-Хасана, сей похід кладуть на 301 р. гіджри (913/4) ³⁾ і такий брак всякої оборони краю від руського нападу толкують тим, що в Табарістані було тоді

¹⁾ Дорнъ—Каспій с. 5 і далі і 464 (текст); про сей же похід, очевидно, згадує коротко ще пізнійший історик Табарістана Зегір-ед-Дін (XV в.) (Дорн с. 28 — 9, инші прикладали сю звістку до походу 913/4 р.). Про сі походи ще розвідки—Григорьева О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ, в збірнику його „Россія и Азія“ с. 12 і далі, Вестберга Beiträge IV і Къ анализу 5 і Маркварта Streifzüge с. 330 і д.

²⁾ Тексти у Дорна Каспій с. 6 і 464. Добиває Русь в сій звістці „шїрван-шах хозарський“; ся згадка володаря хозарського дає до думання, може Дорн упростив своє поясненне, толкуючи се як простий титул шїрван-шаха: може тут відгомін погрому Русї в землі Хозар?

³⁾ Григорьевъ с. 19. Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібнійше—на першу половину 914 р. Вестберг виводив з початку осїнь 913—але в новійшій статї (Къ анализу) пересуває вже на 920 - і роки, не вважаючи вказаним звязувати його з другим походом ібн-ель-Хасана, бо сей вказує на 298 р. гіджри.

повстання, військо Саманідів розбили повстанці і дати сильний опір руському війську не було кому. Протягом кількох місяців воно панувало на цілім побережю, і ніхто не міг противити ся Руси. Нарешті, по кількох місяцях такого господаровання, Русь пустила ся назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на Русь при повороті, в числі 15 тис., і по словам Масуді побило до 30 тис. Руси; иньші втікли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й сі останки були знищені по ріжних місцях— в Буртасах (Мордві) і в Болгарії ¹⁾). Масуді каже, що то була пімста мусульман—хозарських наємників; але правдоподібніше, що хозарське правительство, не здужавши здержати Русь в її поході на море, натомість постаралось її знищити, коли вона верталась, ослаблена довгою війною і обтяжена здобичю. Одначе чи дійсно руське військо знищено так зовсім, як оповідає Масуді, не можна твердити. Хоч число сього війська, подане у Масуді на 50.000, може й побільшене, але воно мусіло бути велике, й знищити його ціле в дійсности було не так легко.

Про такі походи на Візантію і Схід говорять нам ріжні, незалежні від себе джерела. Вісти заховали ся досить припадково, в дійсности тих походів могло бути більше. Досить правдоподібно, що всі сі походи припадали на кінець князювання Олега: вони наступають оден по одному, а для організації їх треба було такого впливу й власти над тодішньою політичною системою Руської держави, котру київський князь набував аж по роках правління: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг змобілізувати потрібну для того армію ²⁾). Се піддає гадку, що смерть Олега в дійсности могла стати ся трохи пізнійше, ніж даєє Повість; а як побачимо низше, спізненне на кілька років приходить ся констатувати, дійсно, і в деяких иньших датах Повісти.

В літописи з Олегових походів заховала ся память тільки про похід на Візантію. Память про східні походи задержала ся, очевидно, в північній биліні про похід Вольги Святославича на Індійське царство, або як у иньших версіях воно зветь ся—Турець-землю, Золоту орду. В літературі нераз підношено гадку, що сей Вольга розвинув ся з літописного Олега. Дійсно є чимало прикмет, що можуть вказувати на нього: Вольга—київський князь, вожд дружини, збирає дань з гро-

¹⁾ Масуді—вид. Барбе де Мейпара і Куртрейля (Prairies d'or, Paris, 1861 sq.) II. 18, переклад з коментарем в збірнику Гаркаві і в моїх Вишках, новий переклад у Маркварта I. с. ²⁾ Див. вище с. 428.

мад, що спротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індійське царство. Його імя Вольга—Олег, з спірантним *в* на початку, а патроніміка Святославич, як досить правдоподібно здогадують ся, могла зявити ся під впливом оповідань про голосного Олега Святославича сіверського з XI в. Його прикмети химерника-чудодія могли розвинути ся під впливом помішання переказів про Олега з переказами про Волха—Волхва (се імя через подібність мішаєть ся з іменем Вольги) та про його чуда. Могло тут дещо примішати ся і з переказів про Всеслава та його химери (припускають і иньші впливи—нпр. повістей про Олександра Вел.).

Обернувши ся пташкою, вислухус в сій биліні віщій князь пляни „турецького солтана“, або царя індійського; обернувши ся вовком—душить він його коней; обернувшись горностаєм перегризає тетиви на луках, нищить иньшу зброю в арсеналі, і таким способом зробивши ворога зовсім безпомічним, веде потім на нього з Київa свою дружину, бере в полон солтанову силу й здобуває нечисленну здобичу й полон:

а що було при поділі дешево—то жіночий рід:
 старушечки по полушечці
 молодушечки по дві полушечці,
 а красні дівчаточка по денежці ¹⁾.

Подібних переказів про Олегові походи на схід в часах утворення „Повісти врем. літ“ мусіло бути й більше. Крім того сї всі оті походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли зложити ся в народній памяти на той розмальований фантазією поколінь образ походу віщого князя на світову столицю — Царгород, дати йому краски й подробиці.

У всякім разі похід на Індійське царство—не царгородський похід, як думають звичайно—се може бути тільки каспійський похід, і при тім на традицію про нього могли зложити ся не самі лише Олегові, а й пізнійші походи Руси на схід.

Відповідно до сказаного вище, смерть Олега ми повинні положити дещо пізнійше, ніж датує її ширша редакція Повісти — мабуть не

¹⁾ Література: Миллеръ Илья Муромецъ гл. IV. Костомаровъ Преданія нач. лѣтописи гл. VII. Ждановъ Русскій былевой эпосъ с. 403 і далі. Веселовскій Мелкія замѣтки къ былинамъ Ж. М. Н. П. 1890, III і Южнорусскія былины II с. 237. Кирпичниковъ Історія всеобщей литературы II с. 230. В. Миллеръ Очерки рус. народной словесности с. 166. Халадскій Къ історіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ—Ж. М. Н. П. 1903, XI.

скорше як на рр. 914—5¹⁾). По його смерті в Повісті безпосередньо наступає Ігор (в старшій версії її, як знаємо, Олег тільки воєвода Ігоря). Як саме перейшов стіл від Олега для Ігоря, літописцям зісталося зовсім неясним і незвісним. А ми хоч не маємо виразної причини категорично заперечувати безпосереднього наступства Ігоря по Олегови, мусимо зазначити, що всі ті факти, які напевно знаємо про Ігоря, укладаються в значно пізніші часи—в сорокові роки X в.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої традиції. Вона зв'язана з трагічною історією його смерті і тому мала всі шанси добре захватитись в народній пам'яті. Інша серія відома нам з чужих, сучасних джерел. І перші і другі факти, оскільки можуть бути датовані докладно, повторюю, припадають на сорокові роки X в.²⁾, і вповні можливо, що Ігор в дійсності став київським князем значно пізніше, ніж то подає хронологія Повісті, і в її каталогу київських князів між Олегом і Ігорем є прогалина. Вище (с. 409) я зазначив, що між Олегом і Ігорем міг княжити Дир; хоч правдоподібнішим здасться вважати Аскольда і Дира сусідами, з огляду на київську традицію, але звістка Масуді про Дира може вказувати і на пізніший час. Закінчилося правління Ігоря можливо теж трохи пізніше ніж маємо в літописи.

Династичні відносини між Олегом і Ігорем зістаються нам зовсім невідомими, як невідомі були вони й редакторам Повісті.

Факти, переказані літописю з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежності від Києва підвладних слов'янських народів, про котрий я говорив вище. Літописць оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерті підняли ся проти київського князя, але Ігор їх приборкав на ново і „взложи на ня дань большю Ольгови“. Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян—Уличами. По довгій війні приборкано й їх; місто Пересічен взято по трьохлітній облозі, й Ігор переіменив попередню лекшу форму залежності Уличів від Києва на тяжшу: перед тим вони, правдоподібно, признавали тільки київську гегемонію й обов'язані були помагати на війні (бо про дань не згадується), тепер мусіли давати

¹⁾ Не надаючи тому особливого значіння, пригадую все таки, що по хронології новгородської редакції Повісті Олег умирав по р. 922.

²⁾ В короткій версії Повісті, при хронологізації її, облога Пересічна й війна з Уличами розірвана зовсім не до речі, і початок облоги Пересічна має дату 922 р., а кінець 940, і в середину вставляємо 17 по-рожніх років (хоч текст говорить, що облога тривала 3 роки). В ширшій редакції прогалина між початком Ігорєвого влязвання і 941 роком заповнена витягами з візантійських джерел, що до Русі не належать.

дань. Сю дань віддав Ігор Свенельду, одному з видатніших своїх воеводів, що вів ту війну з Уличами,—на удержання його дружини. Але уличька дань не вдовольнила Свенельда; в тодішній міграції Уличів від Печенігів і результати кампанії і доходи від уличької дани могли легко стати ілюзоричними.

Щоб нагородити Свенельда, Ігор дав йому деревлянську дань. Ся мусіла давати значно більший дохід, бо Ігорева дружина почала робити свому князеві закиди, що він за багато дав одному воеводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер краще удержання, як вона сама: „отроци Свѣдѣлжи изоодѣли ся суть оружьемъ и порты, а мы нази“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань зібрав з Деревлян полюде й на себе. Ігор здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміть ся, надужитим відносин, усталених „в Деревех“. Повість каже, що всякими насильствами Ігор вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнивши ся тим, а лише розохотившись, він іще раз пішов до них з невеликим відділом дружинників, аби не ділитись новою контрибуцією з цілою дружиною (виглядає се як дальша легендарна ампліфікація на тему Ігоревої користоловності). Кінець кінцем одна з деревлянських громад—міста Іскоростеня, прийшовши до рознуки від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину. Самого Ігоря, по словам Льва Днякона, Деревляне привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини¹). Літопись не знає сеї подробиці, вона просто каже тільки про смерть Ігоря в битві і згадає його могилу коло Іскоростеня, котру знали ще за часів писання літописи²).

¹) VI. 10.

²) Недавно ак. Шахматов в статі: „Мстиславъ Лютый въ русской поэзіи“ (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ. т. XVIII) і потім в новім обробленні в Размыслияхъ о древн. лѣтоп. св. гл. XIV поставив дуже смілу і в смілости своїй дуже привабливу гіпотезу, що в старшій редакції літописи смерть Ігоря була оновіджена зовсім інакше: против Ігоря за безаконно забрану дань виступив Мстиша Свенельдич і в битві з ним поліг Ігорь; се був оден з епізодів дружинного епоса, який освідував сього Мстишу під іменем Мстислава Лютого; пізнійше одначе такий скандальний з двірського погляду епізод був заступлений історією пімсти Ольги за Ігоря, де провідником Деревлян виступив князь Мал, а Свенельд с сином Мстишею представлені були вірними слугами київського князя. Таку заміну автор поясняє впливом иншого переказу, що повідав про смерть Мстислава Лютого (Люта) з руки деревлянського князя Олега, з чого вийшли війни між Киянами і Деревською землею: викреставши се оновідання для історії усобиці Святословичів, оден з укладчиків літописи викинув оновідання про війну Мстислава Свенельдича з

Розуміть ся, війною з Деревлянами й Уличами не вичерпувала ся внутрішня діяльність Ігоря: стільки лише донесла народня пам'ять, і то завдяки тому, що сї війни звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще ляконічно згадує про війну Ігоря з Печенігами: „Ігор же воеваше на Печенігы“ (під 920 р.). Звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенігами могли вести ся і не раз певно вели ся.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи.

941 р. Ігор з великою флотою пішов на візантійські землі. Про сей похід маємо цілий ряд джерел: окрім хроніки сучасного візантійського хроніста Симеона Льоготета (й тих компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули) ¹⁾, маємо оповідання про нього в житії сучасного сьвятого Василя Нового (ум. 944), написанім його учеником Григорієм, далі — в хроніці Ліудпранда, що користав з оповідання наочного

Ігорем. Слід першої редакції задержав ся у Длугоша, де князем деревлянським, провідником повстання виступає Miskina—Мстиша, і в згадці літописи (по смерті Ігоря) про Свенельда — „тѣже отецъ Мъстишинъ“. Гипотеза як бачимо, сконструована дуже зручно. Я міг би навіть вказати ще одну подробицю, яка ішла б в лад їй: старий волинський рід Киселів, що виводив себе від „Святолда“, воєводи київського, мав своїм родовим маєтком село Нискиничі (в Володимирським повіті), котре виводив з надання Ягайлового (див. Несецького під словом Kisiel, також статю Новицького про Киселів в Київ. Старині 1885, IX). Святолд—се очевидно русько-литовська форма Свенельда, і ся комбінація „придомка“ Святолдичів з родиним гніздом Нискиничами може наводити на гадку про існування на Волині якоїсь традиції про Нискину Святолдича (Свенельдича), котрого дійсно можна бачити в Длугошевім Нискині (не Мискині отже, як приймає Шахматов для зближення з Мстишею, з котрим одначе і „Мискину“ дуже трудно звязати звуково). За всім тим допустити існування популярного переказу в 1-й пол. XI в., який би повідав про смерть Ігоря з руки Свенельдича, що боронив батьківських прав, вважаю незвичайно трудним, супроти існування безсумніву популярних переказів про пімсту Ольги над Деревлянами. Події не були такі давні для другої чверти XI в., і той факт що Свенельд і його син займали високе становище на дворі Ігорового сина, робить досить сумнівним і самий факт і існування традицій про смерть Ігоря з руки Свенельдича.

¹⁾ Текст. т. зв. Симеона Льоготета в Corpus hist. byzantinae t. XXXVIII, там же оперті на нім компіляції — продовження Теофана і Георгія Монаха чи Амартола. Лев Граматик в Corpus hist. Byz. т. XI і в вид. Муральта при виданню хроніки Амартола. Про відносини сих компіляцій до себе див. літературу в прим. 10. Уривки з джерел про похід 941 р. з коментарем в моїх Виїмках розд. 20 і далі.

свідка — свого вітчима, нарешті — у сучасного арабського географа Масуді ¹⁾).

Доповняючи одним друге (бо кожде джерело підносить лише певні моменти в сій кампанії), дістаємо досить докладну історію походу, але причини війни лишають ся незвістні. Недокладні й відомости про сили Ігоря. Симеон Льготет і иньші візантійці числять Ігореве військо на 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число розуміється, не можливо; иньший сучасник — Лїудпранд каже, що човнів було звиш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разі фльота мусіла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо візантійська фльота вислана була тоді проти Сараценів. Тим поясняєть ся, що візантійський імператор, як каже Житие Василя Нового, завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратіга), але правительство не зуміло задержати руського походу на дорозі. Фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської протоки (Γερών), а заразом може була й якась сухопутна дїверсія ²⁾. Але фльоті не повело ся. Царгородська протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігор почав палити й руйнувати береги протоки, але на його кораблі напала грецька ескадра човнів з т. зв. „яним огнем“ — горючою хемічною масою, що кидала ся на чужі кораблі (як тепер виходить, се був по просту

¹⁾ Епізод життя Василя Н. про руський похід, промищений в Acta Sanctorum, видав з рукоп. XIV в. Олекс. Веселовский в Журн. Мин. Нар. Просв. 1889, I (повторено в Разысканіяхъ в области русскаго духовнаго стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — Сборн. II отд. т. 46); тут вказано й на подробиці сього епізоду спільні з Повістю. Оповідання нашої Повісті виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Життя, але з деякими відмінами, які ледва чи можна вважати роботою автора Повісті (напр. на місце р. Риви Життя приходить Вігінія, де вона тече); правдоподібніше, що тут було яесь подібне, але иньше джерело. Лїудпрандова Antapodosis в Monumenta Germ. historica Scriptorum III; його звістка широко коментувала ся в розвідках про початок Руси, але тільки що до самого імени Руси, — з норманського і антинорманського погляду. Звістку Масуді опубліковав Гаркаві в Журналі Мин. Нар. Просв. 1872, IV. Про поворот Ігоря — Льва Диякона VI гл. 10.

²⁾ Звертають на себе увагу згадки про Печенігів і Болгар в оповіданні Масуді, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: або що Русь ходила на Візантію вкуші з Болгарами й Печенігами, або — і на Болгар і на Печенігів. Далі маємо: Русь підбила візантійські міста й Бурджан (дун. Болгарів): дуже привабно зіставити з сим звістку Повісті про похід 944 р., що тоді Ігор наняв собі до походу Печенігів і наслав їх, помиривши ся з Візантією, на Болгарів.

такі наш перох)¹⁾. Руська фльота, багато стративши, мусіла завернути ся, й Ігор пустив ся грабувати чорноморське побереже М. Азії. Тут пустошили землі почавши від Боспору далі на схід—береги Бітнії й Пафлягонії, як оповідає Льбогетет. Ігореві вояки при тім задавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землі, забивали залізні цвяхи в голову. Але поки Ігореве військо господарувало тут, Візантія стягнула свої сили: корпус македонської кавалерії винищив руські відділи, післані в глибину Бітнії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в бльокаду; забракло йому припасу, і в вересні воно мусіло силоміць пробиватись крізь візантійські кораблі. В битві Руси не пощастило, багато її кораблів пропало. Останок встиг потай викрастись і пустив ся плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе нагородити. Але грецька скоро се спостерігла, пустилась на здогін і догнала частину руських кораблів (передні встигли втікти). Греки знов ужили „ясного огню“ й цілком знищили сю частину. Деякі, боячись огня, кидались в море і тонули. Чимало Русинів взято було в неволю. Ліудпранд, вітчим історика, бувши тоді в посольстві у імператора, бачив як рубали голови руським невільникам у Царгороді.

Ігор з останками фльоти втік, кинувши ся в Азовську протоку. Хто знає, чи на Дніпрі не приготовано було йому те саме, що потім спіткало Святослава в повороті його з походу на Грецію.

Се розмире з Візантією закінчило ся 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзну й торговельну умову, в цілости переховану в Повісті. Візантія й руські князі обов'язали ся посполу не нарушати володінь другої сторони в Криму й на Азовським морі, навпаки помагати їх удержувати. Руські князі обов'язували ся посилати помічне військо імператорови, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе з деякими обмеженнями давніших вигід для руських купців, признаних за Олега; загострено також контролю над руськими купцями у Візантії, заборонено їм зіставались на зиму в Царгороді й т. п. Можемо здогадувати ся, що Візантія могла мати знов якісь прикраси від сих купців: можна думати навіть, що зза сього вийшло й розмире з Візантією, подібно як се стало ся за Ярослава: „вийшла у Візантії суперечка з якимись скитськими (себто руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“, як оповідає про сей пізніший розрив сучасний хроніст. З другого боку, застереження, які робить в умові Візантія проти руських претензій на її кримські землі, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантійські землі. Се зовсім

¹⁾ Се видно з рецепти його в тактиці Льва—Krumbacher² с. 636.

зрозуміло: стоячи одною ногою на устю Дніпра, а другою — на Азовській протоці, мореходна й торговельна Русь мусіла все звертати завистне око на Крим, і пізнійший похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

Війна Ігоря з Візантією, як бачимо, була зовсім не щаслива. Редактори літописи знайшли в якійсь хронографічній збірці коротку звістку (грецького походження) про сей невдалий похід і з початку скомбінували її з переказом про щасливий похід Олега на Царгород: так маємо в повгородській версії, де сей Ігорів похід стоїть під р. 920, а під 922 р., як реванш,—щасливий похід Олега. ¹⁾ Потім коли прийшло ся сей Олегів похід з усім його князюваннем перенести наперед Ігоря, а для нещасливого Ігорового походу знайшли ся ще докладніші відомости в продовженню Амартола й інших джерелах, редактори Повісті пошукали реванша в інших оповіданнях,—тим більше що знайдений ними трактат Ігоря з Візантією навів їх на гадку, що перед тим трактатом мусів бути, иньший похід, котрим Ігор відбив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До оповіданя про такий новий похід автор використав народній переказ; не знати тільки, чи сей переказ ходив і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відгомоном нещасливого походу 941 р. (як похід Святослава в народній пам'яті здобув зовсім небувале, щасливе закінчення), чи був анонімний. На підставі його оповідаєть ся в Повісті, що Ігор, аби помстити ся за неудачу, з новими силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантію 944 р. Імператор, настрашивши ся, вислав до нього послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Посли перестріля Ігоря в поході коло Дунаю — Ігор став радити ся з дружиною, і дружина пристала на візантійські умови: „что хоцем боле того, не бивши ся имати злато, и сребро, и паволоки? Єда кто вѣсть, кто одолѣть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свѣтень?“ По таким розважнім міркуванню Ігор пристав на візантійську пропозицію й вислав Печенігів на Болгар ²⁾, а сам вернув ся зі здобичею до дому ³⁾.

¹⁾ Шахматов (Разысканія с. 99) влучно вказав на записки хронографа при Палей, де читаєть ся записка про похід Ігоря в такій стилізації, що з неї ніби виходить дата 920 р., як датована ся запись в повгородській версії.

²⁾ Можливо, що тут маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігор дійсно післав Візантії на Болгар.

³⁾ Про легендарність другого походу Ігоря див. старі замітки Костомарова. Преданія первоначальной літописи, Монографія т. XIII. Деякотрі одначе і потім рахували ся з звісткою Повісті, як би з автентичною, напр. Кунік в Касній Дорна с. 520. Задалеко йде Шахматов (I. с. с. 395) називаючи сей похід „явно сочиненным“.

Ся подробиця, що Ігор вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказувати, що тут маємо народній переказ про той самий похід 941 р. У всякім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характеристична для історичної манери Повісти. Що походу 944 р. в дійсности не було, в тим не може бути непевности; численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть руського реваншу, а головню—що сама умова 944 р. свідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменський історик Мойсей Каганкатаваці в своїй Історії Агван, і пізнійший (XIII в.) арабський письменник ібн-ель-Атір; коротки звістки є у багатьох пізнійших письменників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обставі в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русинів, що зруйновали околиці Бердаї й узяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь ¹⁾, з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його воєнки виїздять на бій на слонях, центр становить Русь, „розбійники подобні до вовків і львів“, — немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Плятон, побачивши, втік би з перестрашу. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі багату здобич — особливо дорогі шкіри.

При всій фантастичности свого оповідання, Нізамі дає в нім одначе й цікаву вказівку про дорогу, кудю прийшла Русь: вона, йшла берегом до Дербента й не можучи пройти далі сим проходом пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподобно, що памятаючи хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів згаданих у Нізамі, Лезгинів про яких говорить Бар-Жид). Кораблями вона прийшла на усте Кури й поплила рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній географії (у Птолемея), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його

¹⁾ Се імя правдоподобно толкуєть ся як покалічене „Кандавлъ“ Александрії.

²⁾ Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспію ст. 473—6, пор. ів. с. XXXV і 67.

була Бердаа, на однім з полуднових притоків Кури (Тертері), недалеко від його устя в Куру. Се було велике й багате місто: ібн Хаукаль, звідавши Бердау чотири роки по руськім погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошення, се місто мало ще й тоді багато торгів, каравансарайів і публичних лазень; тепер від нього лишилися тільки останки глиняних стін і цвинтарі, а серед них сільце Бердачи Берде¹). В середині Х в. Арран належав до каліфата, що тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогу й опанувала місто; людей вона помилувала й поведила ся з ними добре; коли піднялося повстання в місті, то Русь з початку гамувала його, а далі, коли люди не слухали, звеліла їм протягом трох днів вийти з міста, і тих, що не виконали сього, забрала в неволю; при тім багато народу було побито й майно заграблено. З Бердаї руське військо робило напади на сусідні місцевості. Але воно понесло сильні втрати від дисентерії, що розширилася в ній, бо Русини забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусіднього Азербайджана став збирати сили на визволення Бердаї; перша битва, де він виступив на чолі 30 тис. людей, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засідці, йому удалося побити багато Русів й обложити її в бердаїськім замку. Та усобиці в землях каліфату примусили його залишити облогу Бердаї. Але пошість тим часом ще сильніше нищила руське військо і воно нарешті постановило само кинути Бердау, пробувши в ній шість місяців. Забравши на себе що ліпше, Русь вийшла на берег Кури і з багатою здобичею поплила назад: задержувати її або догнати ніхто не відважився²).

Похід сей ібн-ель-Атір уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); однак судячи з подробиць самого оповідання виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку³).

Дивним мусить здаватися, що сей казковий похід, як і пізніший похід Святослава на схід, як би судити з Повісти, не полишив слідів в народній традиції, тим часом як візантійські походи

¹) Література: Григорьевъ — Европа и Азія (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далі (статі Шармуа і Броссе), Дорнь — Каспій с. 495 і далі: тут подані тексти з коментарем. „Історію Агван“ Каганкатаваці видав в рос. перекладі Патканов (Спб. 1861), Нізамі — Charmer Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, Stbg., 1827.

²) Каспій с. 521—2.

³) Каспій с. 521—2.

були в ній так багато заступлені. Правда, традиція візантійських походів піддержувалась пізнішими походами й зносинами, тим часом, як Схід, загорожений турецькими ордами від другої половини X в., вийшов скоро з круга народної традиції; але можливо, що автори літописи по просту занедбали сю сторону традиції — Схід не цікавив їх та й не мали вони тут опертя в літературних і дипломатичних пам'ятках, що звертали увагу на народні перекази про походи на Візантію¹⁾. Я вище вказував можливі сліди пам'яті про східні походи в народній поезії: на поетичну традицію про походи на „Індійське царство“ могли зложити ся перекази про різні походи на Схід, не самого тільки Олега.

На тім кінчать ся наші відомости про політичні події на Русі з часів Ігоря. Умова 944 р. кидає світло на внутрішній склад держави. Бачимо, яка то велика вже й складна була політична система: яких з двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по різних волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, не рахуючи земель, що правили ся тубільними князями, з обов'язком дани, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номінально, розуміть ся), в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігор і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород. Інші тодішні князі не належали до династії Ігоря, або деякі хіба в далекій лінії були посвоячені з нею; багато з них мають виразні норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізніший герой Еймундової саги; декотрі (як Предслав) мають імена слов'янські — сі могли бути дружинниками або тубільними князями, такими що ввійшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісті Ігор, востроплений між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої воевничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолобний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новітній історіографії здавна зложила ся характеристика Ігоря як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цілості до сфери белетристики; на характеристику народніх легенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігор займає в еволюційнім процесі Руської держави, промовляє рішучо проти сеї характеристики. Се мусіла бути енергічна й здібна людина, коли не дала розвалити ся

---

¹⁾ Характеристично, що в старшій версії Повісті з часів Олега й Ігоря маємо тільки один похід на Візантію, а в ширшій, що користала з візантійських джерел і мала умови Русі з Візантією — вже три!

державній будові, такій скомплікованій і хисткій. Скорше можна прийняти сю коротку характеристику старшої версії Повісти: „и возраст-шо же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ“¹⁾.

Його одруження з Ольгою „от Плескова“ (може донькою псковського „світлого і великого князя“) коротко згадане в старшій версії („приведе себѣ жену отъ Плескова именемъ Ольгу, и бѣ мудра и смыслена“) описане в пізнійшій легенді, звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — в кождім разі старшій. Ігор на ловах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось звіря і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга — селянська дівчина; вона впала в око молодому князеві, й він „нѣкіє глаголы глумленіемъ претворяше къ ней“, але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що він потім посватав собі сю дівчину за жінку²⁾. В ширшій версії Повісти, відповідно до її поправки, що Ігор був під опікою Олега, сей сватас йому жінку, але подробиць про сватання не подано ніяких. Одинокій син Ігоря Святослав родив ся по хронології Повісти 942 р., а 945, слідом по умові з Греками, мав вмерти Ігор. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігор в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау. Відповідно до сеї дати й загального спізнення дат в літописи, про котре буду говорити на иньшій місці³⁾, ми повинні продовжити Ігореве життя до 947—8 р. Але з слів Константина Порфирородного виходило-б, що в 948—53 рр. Ігоря вже не було на світі: в 9 гл. трактату званого „Про управу держави“ він говорить про часи, як Святослав сидів у Києві, в часі минулим, значить Святослав тоді вже перейшов до Києва, а матеріали для сього трактату, по новішим розслідам, були зібрані в рр. 948—53⁴⁾.

Повість каже, що Святослав по смерті батька зістав ся малым, і було регентство. На сю звістку можемо покладатись: се й сто літ пізнійше в Києві мусіли добре памятати.

Управу земель, що стояли в безпосередній власті київського стола обняла по Ігорі його жінка Ольга. З її регентства в традиції пе-

¹⁾ Новг. с. 5.

²⁾ Степенная книга I с. 6 sq., иньші варіанти — у Гилярова ст. 155—6, також Халанскій оп. с. гл. III. ³⁾ Див. екскурс I.

⁴⁾ Bury The treatise De administrando imperio — Byz. Zeitschr. 1906. Rambaud L'empire Grec au X siècle с. 171—2.

реховало ся два факти: оден — її війна з Деревлянами, другий — її охрещенне. Обидва факти густо приодягли ся легендарним покровом і прикрасили ся ріжними анекдотичними подробицями, що нагадують перекази про Олега і Володимира, особливо про Олега. Олег і Ольга се легендарна пара премудрих і хитрих князів, котрі вміли постояти за себе і діннати свого тою примітивною хитрістю, яку так цїнить примітивна суспільність. Нема сумніву, що подібність імени помагала такому уподобленню сих двох фігур в народній традиції і давала притоку переносити ріжні перекази з Олега на Ольгу і навпаки, як ми то бачимо в пізнійших книжних перерібках літописних переказів в особливо різкій формі¹⁾. Поза тим одначе лежала глибока созвучність в обох типах київської традиції і в розвою й обробленню їх вела її аналогічними дорогами. З-поза церковної закраски, яка налягла на образ Ольги в літописи завдяки сполученню церковної традиції з легендарною народною, виступає виразно стать хитрої княгині змальована сею останньою — такою виступає Ольга в своїх переговорах і з темними лісовими недоріками Деревлянами і з всесвітніми хитрунами й крутіями царгородськими Греками, і так її прославляє потім київська суспільна опінія в Володимировій легенді: „Ольга яже бѣ мудрѣйши всѣхъ человекъ“. Але вона жінка — не просто голова держави, і се порушує повну симетрію з Олегом. Як жінка Ольга завзато боронить своєї жіночої чести — з початку дівочої (в пізнійшій легенді про залицяння Ігоря), потім вдовиної чести (сватання Мала й грецького саря) — привабна і пожадана всіма, а zarazом неприступна, що кождому вміє дати відповідну відправу: найвища похвала для неї як жінки.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, була правдоподібно першим визначним актом її регентства. Вона була в датна і закінчила ся значним обмеженнем старої деревлянської автономії. Зникли старі „добрі“ князі, край сильно спустошено, наряд обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім дани до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка („взложи на ня дань тяжку, и двѣ части идетъ Киеву, а третья Вышегороду, къ Ольгѣ, бѣ бо Вы-

¹⁾ На сі пізнійші мішання звернув увагу поп. Халанский в своїх цитованих статях Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, Ж. М. Н. II. 1903, XI—XII, і Матеріали и замѣтки къ исторіи русскаго героическаго эпоса, Извѣстія отд. русск. яз. 1003, II. Але він не пішов далі побіжних заміток. Один з таких характеристичних переносів — се оповіданне пізнійших компіляцій про облогу деревлянського міста Кольца — вона прикладаєть ся то до Олега то до Ольги — Гиляровъ оп. с. с. 141 і 250.

шегородъ Ольжинъ городъ“) ¹⁾. Се була-б фактична основа легендарного оповідання. В його коротшій, старшій редакції повстаннє й потім війна з Ольгою представлені загально-деревлянською справою: вона воює з Деревлянами взагалі й приводить до покори Деревську землю. Ширша редакція оповідає крім того при спеціальне завзяте Ольги на Іскоростень і поясняє його тим, що тутешні люде вбили її чоловіка. Тому по приборканню Деревської землі („вси ваши города передаша-ся мнѣ, и ялися по дань“, каже Ольга Іскоростянам), Ольга хотіла особливо помстити ся на Іскоростянах; через те не прийняла їх покори, а спалила місто: „старѣйшины же города ижже, а прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

В народній традиції ся війна Олега з Деревлянами прикрашена була ріжними легендарними подробицями. Такою прикрасою передо всім треба уважати сватаннє до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и сотворимъ ему якоже хоцемъ“ ²⁾. Сама по собі ся подробиця дуже неймовірна, введена більше для комізму. Ольга не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других; штучні способи підступного побивання сих послів знову виразно зраджують легенду. За першим разом Ольга намовляє деревлянських послів жадати від Киян, щоб несли їх до Ольги на авдієнцію в човнах, в яких вони приїхали, і їх несуть в тих човнах і викидають в глибоку яму та засипають живими ³⁾. За другим разом Ольга каже їм іти до лазні перед авдієнцією, і там їх палять разом з лазнею. Потім урядивши ніби перед весілем тризну на могилі свого чоловіка під Іскоростнем, Ольга побиває деревлянську старшину, коли та упила ся на тризні. На останку вона йде походом на Деревлянську землю, воює її, а не мігши здобути силою Іскоростень, знову уживає підступу ⁴⁾: каже, що обмежить ся данею по три голу-

¹⁾ Іпат. с. 38.

²⁾ Під час коректи сих сторін появилася стаття С. Корфа: Деревлянскій князь Мала (Ж. М. Н. П. 1912, II); він розвиває тут гадку Г. Піпінга, що імя Мала вийшло з непорозуміння, з хибного розуміння скандинавської формули (I); котрою Деревляне сватали Ольгу за одного з своїх князів—отже не було ніякого князя Мала. Згадую сей здогад не вважаючи на його фантастичність.

³⁾ Сей мотив несення в човнах і т. д. лишаєть ся неясним. В нїм бачили традицію про хованнє в човнах, але такого обряду не знаємо ані у Полян ані у Деревлян.

⁴⁾ Сього епізоду в новгородській версії Повісті нема—історія кінчить ся тут походом Ольги з Святославом на Деревську землю. Шімста Ольги над Іскоростянами—дальша ампліфікація літописного оброблення легенди.

би і по три горобці від хати, аби лише покорили ся, а коли урадовані Іскоростяне сповняють се, вона запалює Іскорость, пустивши на місто тих голубів та горобців з привязаним до них запаленим трупом—мотив дуже старий і розширений, почавши від Самсона, що попавив подібним способом поля Филістимлян, і до переказу, що Татари здобули Київ „голубами“ (у Даліміля) ¹⁾. Деякі епізоди сеї деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу з циклу полянсько-деревлянських війн, що мусіли зіставити багаті сліди в народній традиції з віків пограничних суперечок, а представляли Деревлян дурними людьми, обдурюваними Полянами ²⁾. За всім тим цікава та загальна характеристика, яку надає ся традиція Ользі — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної мстниці за свого чоловіка, притемнена потім в книжній традиції образом „начальниці руських синів“ в християнстві, релігії любови й пробачення, що так мало відповідає тому легендарному характерови.

Інша серія фактів з життя Ольги оброблена легендою — се її подорож до Царгороду і охрещення. Про розширення християнства на Русі буду говорити на інших місцях, а тут обмежу ся на самим факті охрещення Ольги і звязаних з ним легендах. В літописи він також густо приодягнений легендою: коли Ольга приїхала до Царгороду, „цар“ покликав її до себе і тут „видѣвъ ю добру суццю лицемъ и смысленну

¹⁾ Цікаві паралелі до цього мотиву дає вірменський історик Асохик: він оповідає, що багдадський емір Ібн-Хосров (кінець X в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх назад обмащених нафтою й запалених, і з тої нагоди згадає, окрім Самсона ще Олександра Бел., що запалив деревляне місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізоду цього нема в романі Псевдо-Калістена, а він цікавий своєю близькістю до літописного (див. у Васілевського Варяго-русская дружина Ж. М. Н. П. 1875, II с. 403). Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в сагах до Ярославового зятя Гаральда: він подібним способом мав запалити одно місто в Сичллі; колись се служило одним з аргументів норманської теорії, що сей мотив Повісти — норманський.

²⁾ Свого часу д. Коробка опублікував перекази про Ольгу з околиць Іскорости (Сказанія объ урочищахъ Овручскаго уѣзда и былинныя о Вольгѣ Святославичѣ, Житомир, 1898). В основі вони далеко відходять від літописної легенди: Ольга тут посварена з чоловіком, шукає і вбиває його. Але є де що дуже близьке: „Потом вона сама воювала тай зювала тих, що воювала, і вони стали юй коритьца, то вона не просила грошей, а зювила по парі горобцов тай привязала серники тай пустила, тай полетели вони по хлівах, по своїх хатах, тай попалили усе. І єсть тут могила, де се чоловік закопаний“ (в Іскорости). Сі незвичайні близькі до Повісти подробиці, при загальній відмінності переказів, признаю ся, мені здають ся дещо сумнівними — чи не ідуть вони з книжної традиції.

велми“, залицяв ся до неї й хотів оженитись; але Ольга обдурила його: сказала, що вона „погана“ — значить цар не може з нею звінчати ся, а коли хоче, щоб вона вихрестила ся, то нехай сам буде її хрещеним батьком, инакше вона не вихрестить ся. Цар послухав і „охрестив її“, але тепер, будши кумом, не міг уже з нею женитись. „И рече цар: переклюкала (перехитрила) мя Олга!“, і мусив її пустити до дому. Попробував за те поживити ся від неї принаймні чимсь иншим: взаміну дарів, які дав їй, як своїй хрещениці, взяв з неї обіцянку, що пришло йому багато челяди, воску і шкір і військо в поміч. Прислав до неї послів до Київa, як вона вернула ся, і нагадав їй сю обіцянку — „много одарихъ ты, ты бо рекла ми еси тако: яко аще возвращуся в Русь, многи дары пришлю ти — челядь и воскъ и скору, и вои в помощь.“ Але й тут викрутилась Ольга — сказала послови: „скажи ти цареви: прийди та постій у мене на Почайні (пристани київській), скільки стояла я у тебе в Суді (пристани царгородській) — тоді тобі дам“ ¹⁾).

В сім літописнім оповіданні про побут Ольги в Царгороді й охрещення там пробували знайти різні спомини про реальні факти, але се діло пусте: пред нами очевидно чиста легенда, якій не допоможуть ніякі коментарі ніякі поправки: мудра княгиня зручно дурить хитрих Греків, як обдурила темних Деревлян. Сватання грецького царя — просто легендарна паралеля до сватання деревського князя; нема чого й говорити, що в дійсности се не могло мати місця: тодішній імператор Константин Порфирородний ²⁾, звістний літерат і книголюбець, мав тоді живу жінку і був у таких шановних літах, що певно не думав з нею розводити ся за для варварської „архонтисси“. Триумф мудрої княгині над Греками се паралеля до триумфу Олегового; з другого боку подробиця легенди, як Ольга хитрощами намовляє царя, щоб її охрестив, впадає в тон Володимирової легенди — як той здобуває собі у Греків охрещення оружною рукою. В тім дусі в пізніших перерібках літописних оповідань стрічаємо дальшу комбінацію сих мотивів — оружний похід Ольги на Царград (з подробицями Олегового), котрим вона приводить до перестраха Греків (палить Царгород за помічю горобців) і вкінці хрестить ся. ³⁾

¹⁾ Нов. с. 13—5, Лавр. с. 59—61.

²⁾ Коротша версія приложила сю звістку хибно до Цяміскія, ширша поправила сю похибку.

³⁾ Гилларов ор. с. 250 — З. Шахматов прихильєть ся до годьї, що сей варіант існував уже в епоху літописа і до нього ведуть деякі подробиці літописної легенди (Разысканія с 113). З сього погляду звертають увагу на себе досить неясні слова Антонієвого хожденія до Царгороду (див. низше) про дань взяту Ольгою „ходивши ко Царюграду.“

Тим часом як в Повісті подорож Ольги до Царгорода так тісно зв'язано з її охрещенням, — сучасні візантійські двірські зібрані з ініціативи тогож Константина Порфиродного і звісни під назвою *De serimoniis aulae Byzantinae*¹⁾, докладно оповідаючи про великі церемонії, з якими приймали Ольгу в Царгороді, нічого не згадують про її охрещення. З другого боку звістка Повісті не стоїть і одинокою: сучасні й пізніші німецькі анали, візантійський хроніст Скіліца, XI віку, і руські похвали Володимирі й Ользі кажуть теж, що Ольга охрестилася в Царгороді²⁾. Згідність ся може зробити вражіння. Але як подумати, як легко могло зв'язати ся з подорожю Ольги до Царгорода її охрещення у всіх тих джерелах, далеких то місцем то часом свого написання, то мовчанне двірських протоколів про ті церемонії, які були-б, певно, зв'язані з такою визначною подією, як охрещення руської княгині, — стає фактом більше важним, ніж всі ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестилася в Києві, і без особливого розголосу, так що сей факт не лишив особливої пам'яті на місці і був оцінений тільки ретроспективно, по охрещенню Русі за Володимира. Се охрещення її мусимо класти десь коло часу подорожі до Царгорода, але скорше по ній, як перед нею, бо візантійські протоколи нічим ще не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправді священик, аке се що найбільше може тільки показувати, що вона інтересувалась тоді християнством, а міг він служити по просту й товмачем). Не сталося се мабуть і пізніше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р., в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена³⁾.

1) Бонський *Corpus scrip. hist. Byz.* VIII. II. 15.

2) Похвали — нпр. в *Чтениях киев. ист. тов.* II. 2 с. 18 і 20, Скіліца — в компіляції Кедрена II с. 329 ed. Bonn.; німецькі анали див. низше с. 455.

3) Шахматов, застановляючи ся над датою охрещення Ольги, подає, як він його називає „совершенно элементарный способ согласования обоях греческихъ источниковъ“ (*De serimoniis* і Скіліца): Ольга хрестилася в р. 955, а до Царгорода їздила в 957 р. хрещеною. Одначе дата 955 р. у Скіліци-Кедрена безпосередно зв'язана з приїздом Ольги до Царгороду і коли охрещення відділяти від приїзду, то для датовання охрещення вона не дає нічого. А як дата приїзду вона суперечить далеко певнійшій даті *De serimoniis*. Тому й не може служити до potwierдження літописної дати 955 р., як її уживає Шахматов: він уважає її „першою достовірною датою“ літопису, і на тій основі признає достовірною і дату смерті Ольги, але думає, що сю дату смерті рік і день літописець узяв з новісти про Ольгу, а дата охрещення самостійна (с. 117—8). Що день — то можливо, але роки мають туж прирхету опізнення, як і делкі инші літописні дати X віку.

Хоч би подорож Ольги до Царгороду дійсно стояла в певнім внутрішнім звязку з її заміром охреститись, то на зверх мала характер дипломатичної визити, і була такою по всій очевидности¹⁾. Між двором її згадують ся послы (ἀποκριτάριοι) руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь переговори з візантійським двором. Часу приїзду до Царгороду в записях не вказано; перша авдієнція відбула ся 9 вересня 957 р.²⁾ З Ольгою був її племенник, на жаль — не названий на імя, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалі значний двір: протокол називає крім племенника і згаданого священника Григорія (що дістав подарунки менші від товмачів, отже не грав особливої ролі) ще 12 близьких до княгині жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20 (на иньшій місці 22) послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Прийmano Ольгу на дворі в подібній обстанові, як перед тим посла від володарів сирійських — Гамданідів. Але як особа висока і шановна, вона була увільнена від ріжних поклонів і чолобить, які мусіли робити перед лицем імператора послы. Перша авдієнція відбула ся в великій силі Магнаври, призначеній на прийняте визначнійших „ігеменів“. Се була розкішна саля з ріжними чудами візантійської розкоши і премудрости, призначеними на те, щоб приголомшити приїзжих варварів величністю Грецької держави і грецької культури. Золотий трон, на котрім засідав імператор, мало того що був розкішно прикрашений всякими оздобами, мав ще хитрий механізм, що міг подносити в повітре сей трон, виправляти в рух фігури левів, що були розміщені в ріжних місцях, і давати їм голос, так що левни „страшенно ричали“, птахи гармонійно співали, і подібні механізми були прироблені також до иньших оздоб, що прикрашали сю салю³⁾. В сю салю була введена начальниками церемоній Ольга з найзначнійшими жінками свого двору — йшла сама на переді, за нею по рангу йшли її дами, потім послы і купці. Коли вона стала на призначенім місці, царський льоготет (міністр заграничих справ)

¹⁾ Недавно Знойко в своїй статі про Святослава (Ж. М. Н. П. 1908. XII с. 293) здогадував ся, що сею подорожею Ольга хотіла поправити лихі торговельні умови, сотворені Ігоревим трактатом; торговельні мотиви підозрівав ще ранійше Успенский ор. с.

²⁾ Літописне оповідання натякає, що Ольга довгенько ждала авдієнції, значить приїхала ще літом або й весною 957 р., може бути, що тут є реальний спомин. З другого боку Айнолов (див вище) віддав недавно думку, що час побуту Ольги можна б вирахувати з ріжниць між другою виплатою їй (за 49 день) і першою від приїзду. Але між тими і сими виплатами не видно постійної пропориції.

³⁾ Загальний церемоніал прийнять — De cerim. p. 589.

обмінював ся з нею „звичайними“ запитаннями — етикетальними питаннями про дорогу, здорове, та всякими компліментами. По тім звичайно наступала продукція тих всяких чуд палати — звіря рухали ся і ричали, птахи співали, органи грали; далі цісарєви підносили ся дари привезені чужинцями і на тім авідієнція кінчила ся, і чужинці виходили знову при реві львів і музиці органів. Ольга вийшовши з цісарської авдієнції перепочала в залі трофеїв і потім введена була до салі Юстиніана, де чекала її на троні цариця з невісткою, окружена своїм двором. Тут іменем цариці препозіт знову розміняв ся з Ольгою подібними ж етикетальними питаннями і по сім вона, з двором своїм знову вийшла до салі трофеїв, де могла сісти (на авдієнції мусіла стояти). Потім була введена до салі кенурґія, де могла спочити, а потім була покликана на приватну авдієнцію до цісаря, що прийняв її в покоях цариці разом з царицею і дітьми, саму без її двору. Ользі тут сказано сісти і оповісти царєви, що мала йому сказати. По сім правдивім послуханню був парадний обід, Ольга з княгинями і дамами своїми обідала в салі Юстиніана у цариці, а мужчини — свояки Ольги, послі і купці у імператора в золотій палаті. Ольга вийшовши уклонила ся цариці, що з невісткою засіла на троні; потім введені були иньші княгині й дами Ольги—вони поклонили ся до землі. Ольга обідала за осібним столом з найвищими двірськими дамами, „зостами“: їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці. За обідом співці з двох значнійших візантійських церков — св. Апостолів і св. Софії співали співи на честь царської фамлії, показувано якісь сценічні представлення і штуки скоморохів.

Після обіду Ольга була запрошена на десерт до тіснійшої родини цісарської, до їдальної палати: сюди принесено малий золотий стіл і до нього засіли обидва царі: Константин і його соправитель Роман, невістка і діти царські, і з ними Ольга. При тім княгині візантійським звичаєм піднесено гроші: 500 драхм на золотим емальованім тарілю (драхма варта близько франк), і її люде також дістали: племенник 30, иньші свояки і своячки по 20, послі послі і купці по 12, ріжна служба по 3 до 8 драхм. Подібно і сирійським послам пред. тим дано кождому по 500 драхм. Значінне сеї практики не ясне: як на дарунки виглядають сі суми за малі, тому вислювано здогад, що се прожиточні гроші, дієти, які візантійське правительство було обовязане виплачувати — „слебноє“ умов 907 і 944 р.

Потім 18 жовтня був знову парадний обід, правдоподібно—прощальний. Імператор знов обідав з мужчинами-Русинами в золотій палаті, а цариця з дітьми й невісткою обідали з Ольгою й її дамами в „пентекувуклії“, великій салі при церкві св. Павла, і знову роз-

дано гроші, тільки в менших сумах: Ользі 200 драхм, племеннику 20 і т. п.¹⁾.

Про відїзд Ольги, як і про приїзд не сказано нічого. Як памятку її побуту пізнійше довго ще показували у св. Софії прочаюм руським золотий, перлами прикрашеной таріль, з різбленим образком Христа, подарований до тої церкви Ольгою²⁾.

З двірських записок виходить, що Ольгу приймаю досить чесно як на двірську етикету і пізнійший Скїліца переказує правдиву пам'ять сього факту, згадуючи, що вона була „пошанована гідно“. Але можливо, що регентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподївалася собі на візантійським дворі лїпшої чести, ніж яка була показана сирійському послови. Записане в літописи оповідання, як Ольга казала візантійським послам, щоб імператор стїльки постояв у неї в Почайні, скїльки вона настояла ся в Судї, чекаючи прийнята, може бути слїдом таких переказів; тільки в літописи сї перекази взагалї покриті подробицями Ольжиного хрещення, зачерпненими з якогось церковного джерела. Друга ще інтереснійша подробиця в сїм оповіданнї се—згадка про обїцяну Ольгою військову поміч; я навіязую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала політичний, дипломатичний характер, а не робила ся для охрещення.

В німецьких анналах згадуєть ся, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отона I послї від „королеви Русї Олени“ (*Helene reginae Rugorum*). Сї послї мали просити для

¹⁾ Про подарїк Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловйова, Голубінскаго й ин.) ще Rambaud *L'empire Grec au X siècle* і спеціальні статї: W. Fischer *Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion* (*Zeitschrift für Geschichte und Politik* herausg. von Zwiedineck-Südenhorst, Штутгарт, 1888. XI — головно коментарїй до описи авдієнції) і Д. Айналовъ *Св. княгиня Ольга въ Царьгородѣ* (теж коментарїй до оповіданя *De cerimoniis*, в Трудах XII археол. зїзду) і О дарахъ руськимъ князьямъ и посламъ въ Византію (Изв. от. рус. яз. 1908, II). Загальні коментарї *De cerimoniis* давній — Райске в *Corpus scrip. hist.* В. т. IX, і новий — Беляева *Byzantina I і II*, 1891 і 1893 (особливо т. II—спеціалью про авдієнції).

²⁾ „Блюдо велико злато служебное Ольги руской, когда взяла дань, ходивши ко Царюграду... во блюдѣ же камень драгій, на томъ же камени написанъ Христось... у того же блюда все по верхови жемчюгомъ учинено“—Путешествіе арх. Антонія, вид. Савваитова с. 68—6, про сю звістку статя Айналова: *Даръ св. ки. Ольги въ ризницю св. Софїи, в Трудах XII зїзду, т. III*. Можливо, що в звязку з сими царгородськими пам'ятками по Ользі стоїть приписка „Слова о том како кристїлася Ольга“: „но посла злато патріарху Царяграда“—Чтенія кїев. іст. тов. II с. 68.

руського народу єпископа й священників, але потім виявилось, що се все було непорозуміння: руські послы *ficte ut post claruit venientes*, і висланий на Русь єпископ вернув ся ні з чим¹⁾.

Сю загадкову місію пробувано пояснити ріжними способами. Одні здогадувались, що ті ніби послы Ольги були прості обманці; за сим толкованнем промовляв би буквальный зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнійше пояснене, — що Ольга дійсно просила прислати єпископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не доставши єрархії для своєї землі від константинопольського патріархату звернув ся по неї до папи, але потім, доставши єпископа від патріарха, відслав латинського єпископа. Та в таким разі треба наперед відповісти на питання: чи Ольга, охрестившись сама, забирала ся до якогось ширення християнства на Русі і організації християнської церкви?

На се питання можемо дати тільки негативну відповідь: судячи по всьому, охрещення Ольги було її особистою справою; наші джерела не дають підстави думати про якісь заходи її, подібні до пізніших Володимирових. Літопись каже тільки, що вона пробувала повернути до християнства свого сина Святослава та що сама жила по християнськи і не дозволила ховати себе по поганському обряду: „6ѣ бо имущи презвутера и тѣ похорони блажену Ольгу“²⁾. На якогось єпископа, організації єрархії нема найменшого натяку, і певно їх і

¹⁾ Продовження хроніки Регінона під р. 959 (сучасне) — *Monumenta Germaniae hist., Scriptorum t. I c. 624*; теж (під 960 р.) в пізніших анналах — Гільдесгаймських (кінця X в.) (послы руського народу — *Rusciae gentis*), Отенбургських, Кведлінбургських і Лямберта (XI в.) — *ibid. t. III c. 60—1, VI c. 4*, і згадка в *Mon. G. h., diplomata I N 366*. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Ріген, але сю справу рішає добре обзнайомлений з руськими справами Тітмар Мерзебургський (II. 14), бо каже, що наслідком того посольства висвячений єп. Адалберт (у нього — Етельберт) висвячений був для Русі (*Ruscia* — як скрізь він зве Русь). Тексти (в перекладі) див. у моїх Віймках XXIII.

Література: Соловйов I. с. 141. Rambaud *Empire Grec au X siècle* с. 380 і далі. Вороновъ О латинських проповідників на Русі Київської в X и XI вѣках — Чтенія київ. істор. тов. I. Голубинскій Історія рус. церкви I с. 81. Фортинскій Крещеніє кн. Володимира в Русі по западнымъ извѣстіямъ Чтенія київ. II. с. 120. Скобельскій Згадки о Русі в жерелах німецьких — Справозданне львівської акад. гімназії 1881 р. В. Пархоменко Древне-русская княгиня св. Ольга (вопросъ о крещеніи ея), 1911 (проба рішення питання на основі прод. Регінона).

²⁾ Іпат. с. 44, пор. проложне житяє її — Чтенія київські II с. 68.

не було. Правда, стара „Похвала“ каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бѣсовская съкруши“, але коли се їй не простий lapsus linguae, під впливом оповідання про Володимира, подібно як і проложна згадка про „сокрушення кумирів“ (Похвала ся взагалі написана дуже риторично й фразисто, без фактів),—то їй тут хіба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сама „Похвала“ нічого не може сказати про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним життєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського єпископа, бо з того мусіло-б вийти, що вона заходила ся коло організації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо вважати обяснення, що Ольга посилала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотів використати сю нагоду для місіонерства, чи з власної ініціативи, чи тому що послали на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонерства. Не треба забувати, що Отон взагалі з запалом заходив ся коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цілям.

Дальша історія того непорозуміння була така:

На другий рік висвячено на єпископа для Руси монаха Лібуція й поручено йому їхати туди, але він умер, нім вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнішого магдебурського архієпископа; як прикрою уважали сю місію, видно з того, що визначення на неї Адальберта обьяняли інтригами проти нього. На другий рік Адальберт вернув ся назад, „не змігши нічого зробити“ на Руси. Очевидно, непорозуміння виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов ніякого спочуття для свого місіонерства. Посольство Ольги для Отона тим часом зістає ся першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Руси з Німецьким цісарством.

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 958 р. була вона регенткою. З сим згоджуєть ся й оповідання Повісти, що по своїм охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнівав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за нарід, „кормячи сина свого до мужества его и до възраста его“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно до сього, а також і з огляду на те, що для приготування до грандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Святослав мусів мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного регентства й початок правління Святослава на початок 960-х рр.

Про внутрішню діяльність Ольги літопись виймово упустила кілька слів в звязку з її розпорядженнями і ріжними слідами діяльності в приборканій Деревлянській землі: по Деревлянській землі єсть її становища і ловища, і по иньших сторонах; по р. Мсті вона устала „погости“ — центральні адміністративні місця для громад, і розложила дань „по всій землі“; від неї зістали ся погости, ловища і „знаменія“—ловецькі знаки, і ріжні сліди діяльності, нпр. в Пскові є її санки, на Десні є село її імени — Ольжичі, на Дніпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села¹⁾.

Істнованне таких слідів Ольжиної діяльності в Новгородських краях дав привід літописцеві викомбінувати її подорож на північ, „к Новгороду“, в сих адміністративних справах²⁾. А старе проложне життє Ольги в звязку з сим характеризує її діяльність взагалі, що вона „обиходяще всю Руськую землю, дани и уроки льгьки уставляючи“³⁾.

В сїм привязанню до Ольги ріжних слідів княжої діяльності по

¹⁾ Новг. с. 12, пор. Іпат. с. 38.

²⁾ Шахматов бачить тут новгородську приписку, зроблену в новгородській перерібці київської літописної записи: він думає, що новгородський літописець міг прийняти Деревську землю київської літописи за свою новгородську „Деревську“ околицю, де був і свій Коростинь, і тому приписав до деревських розпоряджень Ольги звістки про сліди її діяльності на Мсті і Лузі і по всій землі. Початковий текст київської літописи він реставрує в такій формі: „И иде Ольга по Деревьстѣ земли съ съномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; суть перевѣсища ея и ловища по вьсей земли, и по Днѣбру перевѣсища и по Деснѣ и єсть село ея Ольжичи и доселѣ“, і з того робить вивід, що літописець зачислив і Подесенє до Деревської землі (Разысканія с. 110—1, 171—3, 444, 632 і статя До питання про північні перекази за княгиню Ольгу в київських Записках т. II). Одначе як історично неправдоподібно, щоб київський літописець XI в. зачислив до Деревської землі Подесенє, відрізанє Вишгородською (поляською) волостю Ольги від Деревської землі, а новгородський літописець XI в. помішав Деревську землю, де воювали Ігор і Ольга, з своєю Деревською землею (се могло бути неясним пізнішим книжником XVI—XVII вв., котрих цитує Шахматов, а не літописцеві XI в., хоч би й новгородському)—так і зроблена Шахматовим реконструкція літописного тексту не зовсім мене переконує. Згадка про наддніпринські ловища і Ольжичі не може вважати ся текстом початковим, се додаток, відділений від деревського епізода певним фіналом; здаєть ся що новгородські Ольжині сліди приписані були скорше і доперва ними були викликані спомини про дніпринсько-десенські сліди її діяльності; а новгородські згадки—се одна з звичайних контамінацій звісток новгородських з київськими, які проходять далеко в глибину літописної концепції. В кождім разі „уставы і уроки“ деревлянські і „перевѣсища и ловища по вьсей землѣ“ дві річи зовсім відмінні, і сї другі не належать до Деревської землі.

³⁾ „кумиры сокрушаючи“ додано недорічно—I. с.

ріжних сторонах безсумнівно відбила ся память про неї як про визначну правительку, хоч декотрі з тих традицій і назв могли йти не конче від Ольги, а від Олегів.

Державну систему руську Ольга без сумніву держала сильною і зручною рукою. Ся система не ослабла і не розвалилась в часі між Ігорем і Святославом, коли сей останній, як тільки до нього управа перейшла фактично, міг забрати ся до далеких походів, що вимагали таких сил і правильности в державній машині. Він не потребував гаяти часу на „примучуваннє“ непослушних племен, що користали з перемін на київськїм столі, з ослаблення державної власти, аби вимкнути ся з київського ретязя — з рук матери прийняв він державу в повній силі й порядку. Княгиня, що лишила таку вікову память своєю пімстою за смерть чоловіка, видко, вміла його заступити.

Не вважаючи на недовге своє правління (яких небудь десять літ фактичного правління, або й менше), Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями. Се, щоб так сказати, тахітний дружнїности між київськими князями. Роль князя — правителя, голови держави зовсім сходить на другий плян перед воєнним ватажком. Се чистий запорожець на київськїм столі, і він прегарно схарактеризований з сього боку в класичнім тексті нашої літописи: „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком, почав збирати багато хоробрих воєків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але нарізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, шик на углях і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спаннє конячу опону, а в голові сідло, і такі-ж були й його воєки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „їду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарній короткості характеристикою, зачерпненою з народної традиції й консеквентно переведеною в дальшій оповіданню літописи, згоджуєть ся вповні й те, що оповідає про Святополка історик його війни з Греками Лев Диякон: на зїзді з імператором Святослав імпонує Грекам незвичайною простотою свого убрання й поведження, а от як каже у нього Святослав в остатній біді, в своїй нещасливій війні з Цимісієм: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові — пропала, коли тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків одидичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою необорною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасеннє. То не наш звичай—

втікачами йти до дему, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сміливим мужам“¹⁾).

До сих слів сама напрошуєть ся в порівнянне славної промова Святослава в літописи, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подітись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землі, а поляжемо тут кістями: однаково мертвому нема сорому, а як втічемо, то тоді сором. Не побіжимо же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тоді самі за себе промишляйте“²⁾).

В характеристиці сього князя, як бачимо, народня традиція зістала ся вірна фактам. Інша річ, чи за тими зверхніми фактами, підхопленими нею, не лежали якісь ширші і серйозніші політичні пляни; літописна промова Святослава, де він мотивує своє завзяте до болгарських плянів („хочю жити в Переяславци на Дунаї, яко то єсть среда землі моєї, то ту вся благаля сходяться“) принаймні показує, що гадки Святослава йшли далше від чисто воєнних, руйнівних утіх. Може б при більшим запасі фактичного матеріалу сї політичні пляни виступили перед нами виразнійше. Але фактів характеристичних для Святославової подітики маємо дуже мало, а літописна традиція стала на становищі київських політиків, які осудили сї широкі ширяння князя, що занедбував за ними близші київські інтереси — „ты, княже, чужой землі ищешь и блюдешь, а своя ся лишив“, — і з сього становища обробила літопись його історію³⁾).

З усеї діяльності Святослава ми знаємо тільки дві групи походів: східні війни і грецько-болгарську кампанію; ними майже вичерпуєть ся його політична діяльність.

Останнім ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль про сю сторону його діяльності, дуже важну своїми наслідками в історії східної Європи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу;

¹⁾ IX. 7.

²⁾ Іпат. с. 45—6.

³⁾ Єсть певна глибока ріжниця в загальнім тоні оповідання про воєнні подвиги Святослава, держаного з становища дружинних переказів про удатного князя-героя, і в сїм епізоді боярських докорів Святославу, і так само далі — в Свенельдовій радї, котрої Святослав не послухав і загинув через те в Порогах. Тут мабуть літопись комбінувала два ріжні джерела, а може маємо і пізнійшу вставку. Шахматов уважає історію болгарської війни запозиченою з якоїсь болгарської хроніки; але се здаєть ся мині мало правдоподібним. Про се гіпотетичне болгарське джерело нашої літописи див. в екскурсі I.

по дорозі він надибав Вятичів і довідавши ся, що вони дають дань Хозарам, пішов на Хозарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу Вежу (Саркол), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (побѣди) Вятичів та примусив їх давати дань. Оповідання се механічно розбито роками на кілька ніби осібних походів. Приглянувши ся ближше, бачимо, що крім того воно скомбіновано принаймні з двох осібних оповідань¹⁾.

Перше оповідання, в епічнім стилі, продовжуючи характеристику Святослава, розповідає, як він пішов на Хозарів, післявши своїм звичаєм наперед оповістку про сей похід. Почувши Святославову оповістку Хозари вийшли против нього з князем своїм каганом і зіступили ся битись; стала ся битва і подолів Хозарів Святослав і взяв город Білу Вежу; і Ясів побідив і Касогів і вернув ся до Київа²⁾.— І по сім наступало оповідання про Святославів похід на Болгарів.

Потім до оповідання про похід на Хозарів прилучено похід на Волгу: „Святослав надибав Вятичів, і спитав їх: „Кому дасте дань“, вони сказали: „Хозарам по шелягу від рала даємо“ (тут пропала відповідь Святослава, в стилі Олегових наказів Радимичам та Сіверянам: не давайте Хозарамъ, но мнѣ давайте), і побідив Вятичів Святослав і наложив на них дань“.

Почнемо від сеї звістки. Вище я сказав, що Вятичі правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері політичного впливу Київа, але при тім зіставались далі в ближшій залежності від Хозарів³⁾. В Повісті Святослав не вибираєть ся спеціальним походом на Вятичів, „вятицьке питання“ виникає у нього під час походу на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Святослав приводить і Вятичів до тіснішої залежності від Київа. Се все зовсім можливе; походи Святослава на середню Волгу натурально потягнули за собою тісніше прилучення до держави тамошніх земель, не тільки самих Вятичів: зміцнення руської зверхности в фінських землях Оки й середньої Волги, де зявляєть ся кілька княжих волостей за Володимира, мусимо положити теж на часи Святослава, як результат сих його походів. Але чи обмежали ся сим ті походи на Волгу?

Звістки сучасного арабського географа (писав в 970-х рр.) ібн-

¹⁾ Див. мою статью: „До питання про розселення Вятичів“ (Записки львівські т. 98)—против толковання сього тексту даного Шахматовим (Южним поселенія Вятичей — Изв. акад. 1907, теж Разысканія с. 119).

²⁾ Шахматов уважає пізнішою допискою також Ясів і Касогів (Разысканія с. 426), але се не дуже мене переконує.

³⁾ С. 415—6.

Хаукаля доповняють нашу літопись. З них довідуємо ся, що Русь знищила тоді Болгар і спустошила Буртаси — часто згадуваний в звістках про арабську торгівлю край на середній Волзі (Мордва як думають). „Тепер не зістало ся й сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хозара“, каже Хаукаль, „бо Русь знищила всіх їх, забрала від їх всі ті краї й загорнула собі; а ті, що спасли ся з їх рук, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподіваючи ся прийти до згоди з Русію та піддати ся їй“¹⁾. Сей удар для Болгара одначе не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волзька Болгарія скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як багате торговельне місто існував до XV в., передавши потім своє значінне сусідній Казани.

Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був натомість похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже, що Святослав взяв Білу Вежу — Саркел²⁾, важну кріпость на шії між Волгою й Доном, що тоді ще, видно, була в руках Хозарів, хоч залюднювала її також і словянська людність. Хаукаль оповідає, що Русь пограбувала тоді Ітиль і Семендер, багате хозарське місто на березу Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люде з Ітиля розбігли ся по каспійському побережю. Чи була ся руїна така безповоротна, можна сумнівати ся; маємо згадку (в науковій літературі, правда, досі помітувану) про війну з Хозарами Володимира. Але в кождім разі існуванню колись сильної

¹⁾ Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркаві с. 218. Недавно Вестберг (Veitgräbe V) висловив згадку, що згаданий у Хаукаля погром Болгарів і Хозарів вийшов не від Святослава, а від якоїсь ватаги норманської Русі. Він виходить з того, що в 969 р. Святослав не міг зього походу вчинити, та вказує на слова Хаукаля, що ся Русь по погромі пішла „в Рум і Андалузій“ і принує, що ті норманські нападники з Волги дійсно поплили через Середземельне море до дому. Ціла обстановка такого норманського походу одначе, як бачимо, дуже фантастична, а з невеликою поправкою оповідання ібн-Хаукаля, як я вказав у тексті, вповні годить ся з літописними звістками. Андалузія однаково мусить бути непорозумінням або хибною комбінацією, а „Рум“ вповні відповідає пізнійшій війні Святослава з Греками. До тогож ібн-Хаукаль каже, що Русь не тільки пограбила, а й загорнула собі краї Болгарів і Хозарів; про мандрівних Норманів як можна було се сказат ?

²⁾ Біла Вежа — се переклад на руське назви Саркел: сар — білий, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Саркел як раз *ἀσπρον ὄβελιον* — De adm. 42. Про її місце див. вище с. 221.

Хозарської держави задано удар фатальний, і потім протягом ХІ в. вона втратила всяке значіння. Автор Повісти, пригадуючи, як Хозари колись брали дань з Полян і мали напроорокувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѣють бо Хозари русьтнн князи и до днешняго дня“¹⁾. Останки Хозарів на нижній Волзі, під іменем Саксинів, не грали вже ніякої важнійшої ролі. Якусь значнійшу кольонію Хозарів літопись згадує в ХІ в. також у Тмуторокани²⁾.

В звязку з сим погромом Хозарської держави стояла війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — по осетинськи Черкеси і тетер звуть ся Касар). Дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселі здогадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подонє³⁾. Таким способом ся війна стояла-б в тіснім звязку з хозарською війною на Подоню і з інтересами Тмутороканської волости; пізніше таку боротьбу з кавказькими сусідами вів далі тмутороканський князь Мстислав.

По хронології літописи сї походи відбувають ся в 964 — 6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на таким великім просторі і такі сильні побіди не були досягнені одним походом, а забрали кілька років. Тільки хронологія літописи тут спізнюєть ся, як і в нинішніх фактах. Хаукаль каже, що спустошення Булгара, Бургаса і Хазара стало ся 358 р. геджри, себ то 968 — 9 р., перед походом Руси на Візантію. Тут очевидно мова про перший похід Святослава на Болгарію, що став ся 968 р., як я рахую, — бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнійше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сї війни дось в р. 965 — 7, а може займали вони і початок 968 р.⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 9.

²⁾ Іпат. с. 148—4.

³⁾ Миллеръ Осетинскіе этюды III с. 67—8 (він вказує на звістку Іпат. л. с. 204, де війна з Ясами звязуєть ся з походом на Дін, і пробує з осетинського видолкувати назву Сугрова як сурх гау — червоне село). Кулаковскій Христіанство у Аланъ, і йогож Аланы гл. VII—VIII. Спицынъ Истор. археол. разысканія. Пор. вище с. 127

⁴⁾ До походів Святослава на подонські краї часто привязують т. звані уривки Газе. 1819 р. славний свого часу візантист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фрагменти знайдені ним в однім кодексі, що після того невідомо де подів ся. По письму він зачисляв їх до X в. і уважав автографом, судячи по поправкам (текст передруковано в бонським корпусі, при хроніці Льва Диякона, т. XI). В них оповідаєть ся про перенраву якогось грецького відділу

Що до мотивів цих походів, то на оден показує сама літопись — зміцненне Руської держави на сході, скріпленне залежності від Київя земель на Оці і Волзі й Азовським побережю. Далі можна вказати на другий мотив: Хозари стояли на перешкодї походам на каспійське побережє; в 913 р. Хозари і „Буртаси“ знищили руський похід, і в 944 р., як ми бачили, Русь ходила вже не Волгою, а сухоходом, обминаючи Хозарів по їх підступі. Знищенне Хозарської держави відкривало вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влізла нагло болгарська справа в плини Святослава, ми слідом почувли-б про руський похід на полудневе каспійське побережє.

Але головним і безпосереднім мотивом зіставалась мабуть все таки богата здобич в торговельних містах болгарських, буртаських, хозарських.

Розуміть ся, зруйнованне цих міст, як і походи на каспійське побережє, своїми дальшими наслідками були дуже шкідні для руської торгovelі. Вони не зістали ся без впливу на упадок торгovelі Руси зі Сходом, що дає себе знати з кінцем X і в XI в. (між иньшим — і на монетних скарбах), хоч тут вплинули й иньші причини — упадок торгovelі в закаспійським Ховаресмі, непорядки в каліфаті, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи.

через Дніпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся *τὰ Κλήματα*, та про будову кріпости для її оборони. Ніяких хронологічних вказівок оповіданне не має, окрім астрономічних і то не дуже докладних: звичайно бачили в них вказівку на Сатурна в зодіаку водоля, констеляцію, що повторяєть ся по близько тридцятьох літах і триває по півтреті року (в астрономічних рахунках, які бували подавані у розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, а розвідка Вестберга і його виладки обертають сю справу ще инакше: тава констеляція від кінця IX і до кінця XI в. мала б місце лише в р. 963 і 1080—2; Крім того в датованню оповіданих в фрагментах подій виходили з палеографічного означення часу рукописи, даного Газе, але його не можна брати за дуже докладне. Географічні вказівки — згадка про Дніпро та про якогось *κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασίλειον*, міста *Μαυρόχαστρον* та *Βορίων* і ті *κλήματα* можуть теж давати місце ріжним толкованням. *Κλήματα* звала ся візантійська провінція на кримським згір'ю і тому переважно прикладалось се оповіданне до Криму. Через усі ті напевности толковано се оповіданне найріжнійшими способами. Сам Газе прикладав його до походу Володимира на Корсунь, Геденов і Куник до походів Святослава на Азовське побережє, Васілевский — до болгарського походу Святослава, Ламбін до походу на Крим Олега,

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Хозарії, що становила протягом кількох віків забороло Європи против турецьких орд; зносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Що правда, се забороло останніми часами само стало дуже слабе й мало що значило; воно не задержало Печенігів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слідом присувають ся до українських земель (бачимо їх в поході Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецького руху в чорноморські степи зовсім мало-значні були успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сі руські волости з часом все більше ставали островами, відрізаними від решти Руської держави турецьким потоком, а сей ширшав і зміцняв ся рік за роком, забераючи все більші території у осілої словянської людности та придавлюючи головні артерії руської торгівлі з полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, яка тяжка стала торговельна комунікація під печенізькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнім Дніпром і чорноморським берегом приходилося йти не инакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою“. Очевидно, те саме було і з східними дорогами.

Успенский—до візантійсько-хозарських відносин на початку X в., Вестберг і Шестаков — до тих же відносин в 960-х рр., Мілюков до болгарсько-руських відносин при кінці IX в., Ніч противно переносив се на пізнійший час — на 991—2 р. і бачив тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю, і т. д. Так як справа стоїть тепер, оповідання фрагментів може давати матеріал до різних гіпотез, може гіпотетично вристочуватись до ілюстрації того чи иншого епізоду, але ні-яких певних ввазівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, і більше спиняти ся коло них не буду.

Література: Геденовъ Отрывки изъ изслѣдованій о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далі; Ламбинъ О Тму-тараканской Руси, Ж. М. Н. П. 1874, I с. 79 і далі; Куникъ О запискѣ готскаго топарха (так називав він сі фрагменти) — Записки пет. акад. т. XXV; Васильевскій — Русско византійскія изслѣдованія II: Записки греческаго топарха, Ж. М. Н. П. 1876, VI; Бурачковъ О запискѣ готскаго топарха — Ж. М. Н. П., 1877, VII; Pic Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht, 1882, с. 83—5, теж Die Dacieschen Slaven (Sitzungsberichte der böhmischen Gesellschaft, 1888, с. 278—9); Успенскій—Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря, К. Ст. 1889, V, і полеміка Васілевского і Успенского в Ж. М. Н. П. 1889 і К. Ст. 1889; Милуковъ Время и мѣсто дѣяствія записки греческаго топарха — Труды VIII з'їзда т. III; Westberg Die Fragmente des Toparcha Gothicus, 1901 (Memoires de l' acad. de St. Petersbourg, VIII série, V). Шестаковъ Памятники Христіанскаго Херсонеса, III, 1908.

На сю сторону чи київські князі чи літопись, чи обоє разом, здаєть ся за мало уважали. Літопись оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не взяли Київа і обложили його „в силѣ тяжцѣ“ (великим військом), так що в місті „изнемогаху людєє гладомъ и водою“, а війську з Задніпрянщини хоч і удало ся пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далі в тісній бльокаді (и не б'яше лѣзъ кони напоити: на Лыбеди Печенѣгы), так що прийшло ся викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? По словам Літописи Святослав обмежив ся тільки тим, що „сѣбра воя и прогна Печенѣгы в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характеристично; очевидно, в XI в. нічого не памятали про якусь енергічну боротьбу з Печенігами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки лаконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.).¹⁾ Се може до певної міри свідчити, що дійсно київські князі не вели в сїм напрямі енергічної боротьби, хоч певно мали часті конфлікти з Печенігами, призабуті народом. Київське правительство може й справді держало ся більш пасивно супроти печенівського потопу (хоч не так пасивно як виходило-б з мовчання Літописи), а енергічнійше заходило до боротьби з ним тільки тоді, як Печеніги почали доскулювати київським околицям (за Володимира). До пояснення такої пасивности київських князів можна вказати, по перше, на те, що від Печенігів поки ще терпіли чорноморські племена, связані тільки слабшим політичним звязком з Русню й може не дуже охочі до київської зверхности (як судити по Уличах),—тому київські князі могли не дуже ними журити ся й пильнували тільки торговельних доріг. По друге, на сих торговельних дорогах торгівля провадилась далі під військовою охроною, і сї обставини, що передавали монополь заграничної торгівлі в руки князя й дружини та усували конкуренцію свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружині, тож вони може й тому не дуже старались усунути сї обставини, хоч розумієть ся — таки політика була-б дуже близькоока.

Досить того факту, що особливої енергії в боротьбі з Печенігами не не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню літописи і взагалі по сучасним нашим джерелам, дуже бідним.

Я казав, що по тих грізних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподіватись походу на дальші каспійські побережа: щасливий похід 944 р. захоплював до сього, й ті Святославові по-

¹⁾ Завважу, що в деяких пізнійших літописних перерібках Ольга також ходить походом на Печенігів—Гиляровъ с. 250.

ходи до певної міри могли служити просто приготуванням до такого походу. Але несподівана пропозиція з иньшої сторони відвернула увагу увагу Святослава від сходу на полудневий захід — на Болгарію. Справа була незвичайно приваблива. Грандіозні перспективи відкрили ся перед Святославом. Болгарська кампанія, хоч невдачна, варта уваги супроти тих великих змін в життю Руської держави, які могла б принести, як би пішла щасливо; Руська держава готова була загорнути під себе полудневе словянство й стати сильним суперником Візантії¹⁾

Ініціатива болгарської кампанії Святослава вийшла з Царгороду.

Візантія в першій половині X в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодого Болгарською державою. Болгарський цар Симеон (893 † 927) не жартом був забирав ся до підбиття цілого Балканського півострова, що пересяк словянською колонізацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги словянства над еленізмом. Як ми знаємо, Візантія в сій боротьбі звертала ся й по руську поміч (згадка коло 920 р., а потім звістка Повісти при мітичнім поході 944 р., що Ігор наслав Печенігів на Болгарію). Але енергічної участі в ній Русь, правдоподібно, не брала: нема на се вказівок. Вкінці грандіозного свого плану Симеон перевести не подумав, чи не відваживсь, але Візантія мусіла уложити з його наступником Петром дуже не гошову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цїсарський титул, а болгарській церкві — патріархат і повну незалежність мало й того що за Петра видано візантійську царівну (річі страшні для візантійських понять!),—але візантійський імператор обов'язав ся платити Болгарам річну данину, і за Візантією лишили ся, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережжя Егейського й Іонійського моря моря та Пелопонес — решта зістала ся Болгарії.

Ті соромні відносини Візантії до Болгарії задумав зірвати війсьничий імператор Никифор Фока (963 † 969), користаючи з нездарности Симеонового наступника на болгарським престолі — Петра, та з ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства — східне (Петрове) й західне (Шішманове). Никифор вирік ся на далі платити дань Болгарії, покликуючи ся на те, що Болгари не охороняють Візантію від нападів Угрів, як була умова, й позабирав сусідні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східніх границях держави — в Сирії, Никифор не хотів сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Русь. Попередні проби ужити

¹⁾ Про джерела до болгарської кампанії Святослава й спірні питання її див. примітку 11.

її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо) не привели теж ні до чого конкретного. Тож Никифор взяв ся до інших способів. Він вибрав для цієї справи якогось Калокіра, „чоловіка сміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонського протевона, і поручив йому завести багаті дарунки Святославу (по словам Льва Диякона — шістори тисячі фунтів золота, 108 тис. червоних), та звабити перспективою завоювання Болгарії для себе. Не знати, чи теж з поручення імператора-ж, щоб увійти в довіре Святослава, чи на власну руку, Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім, помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізнійше Калокір, як кажуть, дійсно зрадив Никифора і думав за корону, обіцяючи Святославу Болгарію й великі суми за поміч¹⁾); але се не виключає можливости, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певнійше звабити Святослава²⁾). Калокір, вперед обдарований титулом патриція за сю місію, прибув до Святослава, доручив йому багаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи³⁾. „Палкий і сміливий, відважний та діяльний“ Святослав, як його характеризує Лев, не потребував, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Візантії не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торговлю, присунути ся до самої Візантії, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляни Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півостров і саму світову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми єсть в Києвѣ жити“, каже в літописи Святослав, коли його намовляють лишити ся в Києві для обори землі: „хоцю жити в Переяславци на Дунаи, яко то єсть среда землі моєї, яко ту вся блага сходятся: оть Грѣкъ паволоки, золото, вино и овощи разноличнии, и ись Чеховъ и изь Угоръ серебро и кони (коні), изь Руси же скоро и воскъ и медъ и чо-

¹⁾ Скіліца у Кедрена с. 384.

²⁾ Успенскій (Русь и Византія въ X в.), и за нимъ Знойко (О посольствѣ Калокіра) здогадують ся, що Калокір задумував заснувати собі самостійне володінне в Криму; Знойко думає, що Калокір тільки для відвернення уваги Візантії нарадив їй пустити Святослава на Болгарію і взяв собі те золото, що Никифор дав йому для Святослава, і т. и. Все се здогади, для яких наших джерел властиво не дають ніякого опертя.

³⁾ Лев IV. 6, V. 1, Скіліца (Кедрен) с. 372.

лядь“¹⁾). Се торговельне значінне Болгарії, розуміть ся, було Свято-славови вперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії.

По словам Льва, Святослав не гаючи ся зібрав велике військо—60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, приготування мусіли бути короткі, бо ще десь 967—8 р., судячи з звістки Хаукаля, Святослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Звістки про сю першу війну дуже бідні. Лев і літопись згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устояти ся; по Льву, їх сили були значно слабші (він рахує їх на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силістрія). Петра се так вразило, що він захорював і небавом вмер. Святослав опанував частину Болгарії²⁾. Літопись каже, що він взяв 80 міст по Дунаю й осів ся в Переяславці³⁾, себто малій Преславі, на південь від Дунаю⁴⁾. Ся цифра завойованих Святославом міст виглядає шідозріло⁵⁾, але дуже правдоподібно, що він опанував зразу край між Дунаєм і Чорним морем.

Одначе слідом Святослава відкликали на Русь вісти про Печенігів—що вони тримають в блокаді Київ. Київське боярство при тім мало докоряти Святославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занастив Руси: „ты, княже, чужей земли ищешь і блюдешь, а своєю ся лишивъ: мало бо насъ не взяша. Печенъзи, и матеръ твою, и дѣтей твоихъ“. Його умовляли лишити ся в Києві, та Святослава занадто заінтересовали нові політичні перспективи, й він рішучо не згодив ся кинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далі в Києві в неприсутности сина, вже збирала ся на той світ; вона задержала сина при собі і вмерла на його руках. Таке оповідає літопись, спиняючи ся довше на обставинах смерти Ольги—що вона заповіла поховати її не поганським, а християнським обрядом, та присвячуючи їй похвалу, зачорниену з якогось книжного життя, що величало її яко предтечу християнства на Руси і відкривало дорогу її пізнійшій канонізації⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 44.   ²⁾ Лев VI. 1.   ³⁾ Іпат. с. 42.

⁴⁾ Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії була недалеко Шумли—тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул.

⁵⁾ Її обясняють книжним джерелом, нпр. з Провонія, але де хто боронив і її реальности—нпр. Васілевский; про згодаг Шахматова в екс. I.

⁶⁾ Іпат. с. 44. В XI віні Ольга канонізована ще не була, і коли се наступило, докладнійше не звістно—тільки стрічаємо її пізнійше між

Святослав, маючи плян дальшого завоювання Болгарії, постановив організувати на Русі правительство в імені своїх малих синів. Старшого Ярополка посадив князем в Кіїві, меньшого — Олега у Деревлян, в Овручу.

Новгород, що був теж в безпосередній залежності від Святослава, ще з його дитячих літ, мав правити ся намістником, але Новгородці, оповідає се літописне оповідання, очевидно — з новгородського джерела, — рішучо спротивились тому. Вони зажадали, аби Святослав у них посадив когось з синів, инакше грозили ся найти собі иньшого князя. Тоді Святослав сказав Новгородцям, аби самі умовили собі котрого з його синів. Та ні Ярополк ані Олег не схотіли йти в Новгород (можливо, що на скільки сам Новгород був важним ключем до торговельних доріг і політичних впливів в руках київського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже в тих часах не був привабливим). Тоді оден з Святославових бояр, Добриня з Любеча, брат Святославової підложниці Малуші, порадив Новгородцям просити собі князем Володимира, сина сїєї Малуші від Святослава. Літопис каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (милостницею) Ольги¹⁾: є варіант, що вона була ключницею її, але

руськими святами перед-татарських часів. Правдоподібно Володимир переніс її мощі до київської катедрі, де вони були предметом поважаня уже в XI в. — літопись (I. с.) і Похвала (Чтенія київські II с. 20—1) підносять, що її мощі лежать цілі, і так її Бог прославляє. Про кононізацію — Васильєвъ Історія канонізації рускихъ святихъ (Чтенія московські 1894). Голубинскій Історія канонізації святихъ въ русской церкви, 1894 (замітки до попередньої) і нове обробленне тої-ж теми, під тим же титулом, 1902 р. (Чтенія московські).

¹⁾ „Милостниці“ — Іпат. і Переясл.-Сузд.; Лавр., і Новг. і пізн. зводи натомісь — „ключниці“. Про Малушу були дві давніші спеціальні статейки, надруковані в Записках петербург. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѣ св. Володимира по матери, і Срезневского О Малушѣ, милостницѣ в. кн. Ольги, матери в. кн. Владиміра. Прозоровскій висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто иньший як звістний деревлянський князь Мал, що сватав колись Ольгу: під час її походу на Деревлянську землю він, мовляв, впавсь у неволю й оселеню його в Любечі. Ц. тим поясняв, що Володимир був признаний сином Святослава рівноправним з иньшими; розуміють ся. се поясненне мало потрібне, бо нешлюбні князі сини займають рівне становище з правними і пізнійше, без огляду на становище своїх матерей. Але його здогад про Малка прийняв і доповнив недавно цілим рядом дальших міркувань Шахматов (Разыск. с. 374 і далі). Літописного Малка Любчанина він поправляє на Малка Кольчанина — князя міста Кольчя пізнійших компіляцій (Шахматов вважає се місто за Клеческ, але се мало правдоподібно, як мині здаєть ся); призвище Добрині „Микитич“ він поправляє на

правдоподібно, се толкованне стоїть в звязку з тим, що пізніше Рогнідъ називала Володимира сином рабині („робичичем“). Судячи по високому становищу в дружині її брата Добрині, трудно вважати Малушу звичайною служницею (ключницею) або рабинею.¹⁾

Новгородці вчинили як радив Добриня, попросили собі Володимира і Святослав післав його до них, з його вуєм Добринею, що мав бути дійсним управителем волости, так само як і иньшим синам приділив Святослав таких бояр. Сі оповіджені літописею події на стільки тісно звязані з перервою в болгарській війні, що надають певність оповіданню літописи про саму перерву.

Урядивши управу на Русі, Святослав міг вернути ся до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напускаючи Святослава на Болгарів, розумієть ся, не мав зовсім заміру дати йому опанувати Болгарію — треба було її тільки ослабити. Святослав від разу розбив Болгарську державу, і Никифорови треба було спішити ся збрати овочі з своєї політики, поки вона не оборнула ся

„Мистинич, і думає, що се місце читало ся з початку: „отець же бѣ има Мистиша Свѣнельдичъ“ (або: Мистиша Деревлянинъ); дійсне імя Володимирової матери було Малфрідъ (згадка про її смерть без всякого пояснення под 1000 р.), а Малушею літописъ її охрестила в звязку з заміною імени Мстиші іменем Мала в літописнім оповіданню про деревлянське повстанне. Таким чином Володимир стає правнуком Свенельда, Добриня внуком. Одначе вся ся генеалогія збудована на дуже крихкій підставі. Щоб літописець хотів переробляти цілу генеалогію Володимира, даючи йому в діди нещасливого деревлянського Мала, замість славного Свенельда, се дуже неймовірно; коли б Малка він уважав справді Малом деревлянським, мабуть не зіставив би без пояснення, хто був сей Малко Любчанин; и дивне б було прзвище робичича для Володимира, коли б він був потомком такого найпершого боярського роду як Свенельдів.

¹⁾ В пізнійших компіляціях маємо таку подробицю: „бѣ роженіе Володимеру в Вудутинѣ вѣси, тамо бо въ гнѣвѣ отслала ея (Малушу) Ольга, село бо бяше ея тамо и умираючи даде его святѣй Богородицѣ“ (Никон. I с. 35); ся остання подробиця—про запись того села св. Богородиці дає певну авторитетність сій звістці, а вона, як бачимо, представляє Малушу властительною села. Брат її Добриня лишив глибокий слід в народній традиції, ставши одним з виднійших „богатырів“ Володимирового циклю в великоруським билиннім епосі. Але його імя обросло найріжнішими казковими і легендарними мотивами, і майже ніщо не говорить нам про його фактичну діяльність (хіба роля Володимирового свата, переказана зрештою в літописній легенді про одруженне Володимира з Рогнідою, але й сей мотив дійшов в дуже ослабленій формі). Лишила ся тільки загальна характеристика його, як чоловіка двірського, вихованого, аристократа з високого роду. (Літературу див. на с. 436 і низше).

проти нього самого. Він енергічно забрався до скріплення Царгорода (очевидно — боячи ся морського походу Русь на саму столицю, як за давніших князів). Розпочав переговори з болгарським правительством, приймаючи на себе роль вже опікуна Болгар. Але серед цих заходів спіткала його двірська революція: в грудні 969 р. вбито Никифора, й імператором оголошено Іоана Цимісіхія, його убийцю, Вірменина з роду, зручного правителя і воєводу¹⁾.

Цимісіхій переняв управу в трудних обставинах: в Візантії панував голод, треба було боронити Сирію від Арабів, а з півночі насувала ся руська гроза.

На жаль, за другу болгарську кампанію Святослава ми ще менше знаємо як за першу, можна сказати — нічого не знаємо. Оповідане нам про неї тільки наша літопись, але те що вона дає тут — се народна традиція про війну Святослава з Болгарами й Греками взагалі, без ріжниць першої і другої кампанії (в новійшій редакції вона скомбінована з умовою Святослава з Візантією й відповідно до того дещо змінена). Роскішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцінніших епізодів — з літературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечности й історичної вартости не має ніякої. Оповіданне літописи починаєть ся облогою Переславця. Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святослав підбодрив дружину: „прийдець ся нам тут полягти, потягнім же мужно, братя і дружино“, і переміг Болгар та взяв місто „копієм“—віддав пограбувати. По сїм він заповів похід Грекам, але ті хитрим підступом довідали ся про число його воєків: прислали послів сказати, що не годні з ним бити ся, дадуть йому дань, питають лише, скільки має війська, аби вирахувати дань, а як він сказав—вони виставили десять разів сильніше військо („суть бо Греци льстиви и до сего дне“, додає при тїм оповіданне). Руське військо настрашило ся чисельної переваги ворогів, але не тратить духа Святослав: він держить свою славу, наведену вище промову до війська, і одушевлене військо відповідає йому, що готове полягти з ним разом („гдѣ, княже, глава твоя, ту и главы наша сложимъ“). Греки побиті, тікають; Святослав, розбиваючи міста („иже стоять пусты и до днешнего дне“) іде під Царгород. Греки пробують його зманити богатими дарами, але Святослав не звертає уваги на зодото й наволоки, за те як посилають йому в Дарунку різне оружє, приймає його з великою утіхою. Греки переконують ся, що мають до діла з дуже твердим воєком, і рішають згодити ся давати йому дань, скільки він скаже—„бо мало що не дійшов

¹⁾ Лев Диякон VI. 2 і далі.

Царгорода". Святослав вертає в Переяславець „с похвалою великою“, але що військо його понесло великі страти, постановляє удати ся на Русь за свіжим військом, та на дорозі гине від Печенігів¹⁾).

Се тільки далекі й покручені відгомони війни з Греками як її з більшою фактичною вірністю оповідають візантійські джерела²⁾).

Святослав, ідучи з Болгарії ратувати Київ, певно, не кинув її на ласку божу, лишив у ній своє військо й не потребував на ново підбивати з поворотом, хіба скріпив та розширив перші здобутки. Він опанував тепер не тільки передбалканську Болгарію³⁾, а переніс війну за Балкани, терором держачи Болгарів в послуху: казали, що взявши Філіпополь, він вбив на палю 20 тисяч люда. Розуміть ся, се чутка у всякім разі сильно побільшена.

Візантійці кажуть, що Цимісхій з огляду на сирійську війну хотів з початку поладити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надієв ся на можливість такого поладження. У Льва Дякона він жадає від Святослава, щоб той взяв собі нагороду, „яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію“, і залишив її, бо вона, мовляв, належить Візантії. Та коли справді така була пропозиція, то вона хіба могла провокувати Святослава: йому наперед предложено було взяти Болгарію собі, а тепер кидали подачку як мурипови за роботу й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, коли Візантія дасть йому відповідну оплату за здобуті ним багаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчасу забирають ся з Європи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Святославу: инакше мирити ся він не буде. А коли Цимісхій на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Святославу, що пропаде тут в Болгарії, розгніваний Святослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се може бути реальною основою тої заповіді, яку дає Святослав Грекам в літописи.

Про дальші перипетії війни Візантійці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі київська традиція. Для оборони візантійських земель Цимісхій, зайнятий тоді передовсім азійськими справами, вислав против Святослава магістра Варду Скліра з військом. На сю вість рушило на Скліра військо руське, разом з ва-

¹⁾ Іпат. с. 42—8.

²⁾ Лев VI. 8 і далі, Кедрен с. 372 і 388 і далі.

³⁾ Так згадану у Скіліци (П. 401) *Κωνσταντία* Васілевський уважав Константіолею коло теперішнього Білграда — Ж. М. Н. П. 1876, VI. 434.

тагами Болгарів, Угрів і навіть Печенігів¹). Коло Аркадіополя (недалеко Адріанополя) стала ся битва, де по словам Візантійців Греки завдяки засідці мали страшно побити Русинів: пропало більш як 20 тис. Русь, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і тільки багато покалічено. Очевидно, ся звістка не багато більше варта, як оповідання літописи про ту світлу перемогу Святослава з 10 тисячами над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповідання Льва: Цимісхій слідом послав нове військо в Європу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь²).

Та замірови Цимісхія перешкодило повстання братанича імп. Никифора Варди Фоки в Малій Азії. Цимісхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Скліра мусів відкликати до Азії. Коли Склір пішов, Русь знову почала господарити в візантійських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони „немилосердно грабували й руйнували“³). Аж зловивши Фоку, Цимісхій з початком 971 р. міг забрати ся до боротьби з Святославом⁴). Він вислав брандери („огненосні кораблі“ — з грецьким огнем) на усте Дунаю, щоб загородити Русь дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати до них ніяких помічних сил, а сам рушив під Адріанополь — пограничне місце Візантії з Болгарією. Тут він довідав ся, що Русь против всякого сподівання зіставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто ризикованим дальший похід, Цимісхій постановляє використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб відразу опанувати Болгарією. При тим він іде слідом політики Никифора, бере на себе ролю опікуна Болгарів супроти Русь і тим перетягає їх на свою сторону.

Похід Цимісхієви удав ся. По словам Візантійців, він мав менші сили, ніж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цимісхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скліца рахує Цимісхієве військо, що з ним рушило наперед, навіть тільки на 9 тис.). Але хутким нападом Цимісхій застав неприготованою болгарську столицю

¹) Про Печенігів говорить тільки Скліца; пізнійшу ворожнечу їх до Святослава він поясняє тим, що вони гнівали ся за його згоду з Греками (с. 413). Число Святославового війська у нього зовсім неможливе — до 308 тисяч. Лев рахує у Святослава 30 тис., у Скліра 10 тисяч.

²) Лев VI. 11 і далі, Скліца-Кедрен с. 384 і далі.

³) Лев VII 9.

⁴) Лев VIII. 1 і далі, Скліца-Кедрен с. 392 і далі.

Преславу. Там сидів з руським військом „Сфенкел“, як його називають візантійські джерела — „що мав третє місце по Святославу“, мабуть Свенельд, що в літописній транскрипції трактату 971 р. виступає поруч Святослава. В Преславі ж був болгарський цар Борис та Калокір. В битві Русь не устояла ся, замкнула ся в місті, але по двох днях, по сильній обороні, його взято в велику п'ятницю¹⁾. Руська залога майже вся загинула: останки її замкнули ся в царськїм дворі і сильно боронились, але двір запалено, й огонь примусив Русинів вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимісхій признав болгарським володарем і заявив, що прийшов боронити Болгарію від Руси.

Взявши Преславу, Цимісхій поспішив ся на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолі, на Дунаю. Взятє Преслави й проголошення Бориса зробило своє вражінне в Болгарії: по дорозі болгарські міста передавали ся Цимісхїєви, і Болгари взагалі переходили до нього. Святослав, заклопотаний тим, хотів, по словам Візантійців, ратувати ся терором, арештовав значнійших Болгар і багато їх повбивав. Та Цимісхій не гаяв часу з приверненням Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкїм бою йому удало ся перемогти Святославове військо, що мусіло замкнути ся в місті, і Цимісхій розпочав бльокаду Доростола. Як раз наспіла й фльота та обступила Доростол брандерами від Дунаю. Русь, боячи ся тих брандерів, повитягала свої човни до міста. Розпочала ся тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скіліці²⁾.

Русь зчаства виходила з Доростола й пробувала розбити бльокаду, але їй не удавало ся перемогти Греків. В місті не ставало запасів; дуже тяжко було пробитись за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня попалити грецькі машини, але се не вдалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, мусіла поволі відступати по невдатнїм бою до міста. Богато загинуло її при тім: в ночі при світлі місяця збирала Русь трупи земляків на рівнині і потім палила їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невільників на службу небіжчикам, а в Дунай кидаючи дітей та півнів, як оповідає Лев Д. Але й Грекам було не весело: побіди над Русію коштували дорого, Русь била ся завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, знаходили між ними й жінок. Великі страти і безконечна облога дуже гризли Цимісхія. Скіліца оповідає інтересний переказ, що Цимісхій

1) 971 р. припадала вона на 14 цвітня.

2) Лев IX. і і далі, Скіліца-Кедрен с. 397 і далі.

заохочував Святослава закінчити війну поединком замість тратити свої війська; Святослав мав дуже гідно відповісти, що він свої обов'язки ліпше знає, як його ворог, а коли імператорови не хочеться жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів смерті.

По тих великих стратах коло машин, Святослав мав нараду з своєю старшиною; де-хто мав радити викрасти ся по noci через грецьку флоту; інші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки поясняли, що тільки чудом, під проводом самого св. Федора, удалось їм перемогти Русь. Лев рахує страти Русі в с'ім бою на півшіснадцятій тисячі (його числа одначе мусять бути сильно побільшені); сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимісієм, годячи ся віддати Грекам невільників і уступити ся з Болгарії, а жадаючи вільного пропуску до дому і потрібних для війська припасів. Цимісіхій, розумієть ся, дуже радо прийняв згоду. Уложено трактат, де Святослав вирікав ся всяких претензій на кримські землі Візантії („власть Корсунськую и елико есть городовъ ихъ“) і на Болгарію, заповідав, що занехає боротьбу з Візантією й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновлення торговельної умови з Візантією; з огляду, що перехована в Літописи умова нічого про торгівлю не каже, приходять ся думати, що попередні торговельні умови були potwierdжені особним трактатом. Русь дістала по дві мірки (медіми) збіжа, бо потребувала припасу. Лев каже, що хліб видано було на 22 тис. Русі, а втрати Русі в війні рахує на 38 тисяч.

По закінченій умові Святослав захотів побачити ся з імператором. Цимісіхій прибув над Дунай з великим відділом кінноти в багатій, позолоченій зброї; Святослав же приплив на човні, гребучи разом з іншими і нічим не визначаючи ся з поміж них крім чистоти своєї полотняної одежі; одинокою окрасою у нього був золотий ковток в усі. Про його вигляд, як його описує Лев, ми вже говорили: був він середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, сині очі, густі брови і виглядав понуро й суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавці свого човна, він поговорив трохи з імператором і відїхав.

Так закінчила ся болгарська війна. Візантійська політика досягнула своє: східня Болгарія була прилучена до Візантії, тільки західна заціліла на якийсь час в руках нової династії Шішмана. Плани

Святослава пронали. Лише руська традиція, переказана в літописи, запам'ятала собі щасливі початки сієї кампанії і зігнорувала невдатне закінчення; тому текст умови, заведений в ширшу редакцію літописи, стоїть в дивній суперечности з її оповіданням.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потішати себе багатю здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він і дійсно заміру з свіжими силами вернути ся назад, як то каже літопись: „и рече: поиду в Русь и приведу боле дружини“. Се дуже можливо. Сю можливість могло провидіти й візантійське правительство та постаратись її усунути.

Скіліца каже, що Святослав по згоді просив Цимісіхія посередничити у Печенігів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу, з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Святослава. Печеніги пристали на все, тільки не згодили ся перепустити Святослава, бо загіївались на нього за те, що він помирился з Греками¹⁾. Си звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печеніги були до останньої хвилі ворогами Греків (одначе не помогали Святославови в в останній війні!) — щож за розум був у Святослава просити Греків, аби посередничили у них? З другого боку виходить, що Цимісіхій вислав послів не так в інтересах Святослава, як для забезпечення Болгарії від Печенігів, а в справі Святослава Печеніги як раз постановили не перепускати його, і Греки, мовляв, мусіли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Скіліца своїм оповіданням хотів закрити дійсний предмет переговорів,

Коли Святослав надплив із своєю флотою, показало ся, що Печеніги завчасу залягли Дніпрові пороги — те місце, де купцям приходило ся перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі, і де Печеніги звичайно нападали на торговельні ватаги. Літопись каже, що Печеніги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Преслави, що Святослав іде з великою здобичею та малою дружиною, і тому залягли дорогу. Питанне, чи треба тут розуміти Болгарів, чи Греків, що опанували тоді Болгарію, вигнавши Святослава? Дуже правдоподібно, що мова тут про Греків, і се відповідало-б тій недоговореній звістці Скіліци, а можна до того навязати звістку (виправді — дуже загальну), що пізнійші відносини Русі до Візантії не були добрими, аж до Володимирового шлюбу: підступне поведіння Греків супроти Святослава могло дійсно уневажнити угоду уложену ним з Візантією.

¹⁾ У Кедрена с. 412.

Підійшовши до порогів, Святослав переконав ся, що сили Печенігів занадто великі, аби йому можна було перебити ся з своєю сильно зменьшеною дружиною і великими багажами. Свенельд радив покинути човни, багажі й піше військо на нижнім Дніпрі та на конях промкнутися ся степом до Києва. Але Святослав не пристає на се: се-ж значило стратити всю здобич з війни. Він вернув ся на усте Дніпра, на так зв. Білобереже¹⁾, й тут зістав ся зимувати, сподіючись, що або Печенігів відтягне що небудь від порогів, або паспіє поміч з Києва. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже в Волгарії Русь пішла з дуже малим припасом); почав ся сильний голод, „яко по полугривні голова коняча“ (продавалась). Перебідувавши зиму, Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Святослава, очевидно, притисла біда, і він рішив ся ризкувати — іти пробоем. Проба випала нещасливо; сам Святослав наложив головою. На Русі оповідали, що печенізький ватажок з пихи зробив чашу з голови Святослава; пізніші компіляції додають, що на тій чаші була зроблена була надпись в дусі боярських упімнень Святославоу: „чужихъ ища, своя погуби“²⁾. Свенельд промкнув ся в Київ, не знати — човнами чи суходелом — на конях.

Се стало ся 972 р., як я рахую. Святослав мусів бути ще дуже молодим тоді, мав яких тридцять літ з лишком.

---

¹⁾ Білобережем звали ся Дніпрові береги починаючи від устя аж гень вище порогів, див. Архивъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лсота — в Мемуарах Южн. Руск I с. 162, Воскрес. л. I с. 241. Білобереже, де зимував Святослав — се усте Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками „да не имѣють Русь власти зимувати въ устьи Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣрья“ (острів св. Евтерія — о. Березань, як звичайно думають).

²⁾ Гилларовъ с. 319, Львовська літ. с. 61, Стрийковский I. с. 123, ще у Шахматова с. 132.

ІХ.

Закінченне будови Руської держави: часи Володимира Вел.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюваннем в Києві зайнята в літописи самою боротьбою синів Святослава¹⁾. Боярські правительства, що правили іменем малих князів, пильнували, зовсім природно, кожде своєї волости; політична система руських земель стратила почуте своєї одности й розпала ся фактично на групу самостійних волостей, поки з поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергічна і здібна індивідуальність та взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лінії покликаний до сієї ролі. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомости. Але він не показав потрібних до того здібностей і його збив з позиції молодший брат.

Літопись оповідає, що насамперед вийшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Літописець, очевидно — за голосом традиції, причиною сього уважас Свенельда, одного з видатніших київських бояр: в умові 971 р. Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважніша по нім особа, і при Ярополці він мабуть стояв на чолі правління. Літопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на ловах заїхав на територію другого Святославича Олега, деревлянського князя; той надїхав на се, бо теж бавив ся тоді ловами, і довідавши ся, що се син Свенельда, вбив його; літопись не поясняє — чи була се якась ворожнеча до Свенельда, чи тільки кара за переступленне границі. Щоб помститись, Свенельд на-

¹⁾ Про хронологію сих років в примітці 11.

мовив Ярополк до війни з Олегом, зманивши його перспективою прилучення Деревської волости. Ярополк дійсно пішов війною на Олег; в битві під Вручим (Овручом) військо Олега розбито й сам він загинув серед утікачки: зіпхнули його з греблі й забили коні й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдови за такий результат війни, але таки взяв собі Олегову волость. Володимир, прочувши про се, втік за море, і Ярополк посадовив своїх посадників і в новгородських волостях, „и бѣ володѣя единѣ в Руси“¹⁾.

Розуміть ся се оповіданне, що ініціатором того всього був Свенельд і причиною війни послужила така фамілійна історія, не виглядає дуже серйозно. Досить виразні прикмети вказують на те, що вся історія про убиство Свенельдового сина, як причину війни, була пізнішою вставкою в літописне оповіданне, яке знало тільки звичайне боярське підмовлюванне: „пойди на брата свой и прими волость его“²⁾. Історія Ярополка ціла обробляє оден сей мотив — як гинуть князі від злих дорадників бояр: послухав Ярополк Свенельда і розпочав усобицю, котра кінець кінцем на нього ж обернулась (Володимер местник за пролиту кров); послухав Блуда — позбавив себе помочи землі й мусів віддати ся на заріз. В дійсности мати під боком осібною князя в Деревській землі, сидячи в Києві, само по собі не було Ярополкови вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи до конфлікту. А може й не треба було ніяких поводів до того, що властиво впливало з самої традиції київського стола як центра руської політичної системи і на київського князя клало як певного рода обовязок чести — взяти знова в руки спадщину попередників. Що кінець кінцем Ярополк свідомо взяв ся до сповнення сього завдання, в тім нема сумніву. Инакше не було причини Володимирови кидати свій Новгород, і не було-б чого Ярополкови посилати своїх посадників в його волости. Мусіло бути ясно, про що йде справа. Процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами політичного звязку між ними мусів повторяти ся не раз уже по смерті київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати сучасникам і по ним зміркувати, що київський князь береть ся до збирання батьківських земель.

¹⁾ Іпат. с. 49.

²⁾ Шахматов у своїх „Разысканіяхъ“ с. 358 і далі уґрунтував се досить основно, вказавши, що в новгородських редакціях читаємо: „Ярополкъ княжа въ Киевѣ и возвода бѣ у него Блудъ“, і се безпосередно вижеть ся з дальшим оповіданнем про Блуда, ігноруючи Свенельда. Інтересно також, що в Длугошевім оповіданню про сі події нема нічого про убиство Люта і намови Свенельда, а Ярополк йде на Олега просто за для principandi maioritae (с. 129).

Але і роля Володимира в дійсности не була така випадкова, як представляє літопись.

По словам літописи здібний і енергічний „робичич“ тікає з Новгороду, побоявшись кривавих заходів Ярополка, але не має заміру капитулювати перед ним. По якійсь часі ¹⁾ він вертає в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, виганяє з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогами і зараз потім посилає Ярополкови вість про війну: „Володимерь идетъ на тя, пристраивай ся противу бити ся“ ²⁾, але сама дає зрозуміти, що в дійсности воно мусіло йти не так хутко. Каже, що Володимер „сѣбра вои многы — Варягы и Словены (Новгородців) и Чюдь и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка. І тут же пізніша вставка вставляє війну з полоцьким князем.

Ся історія війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі. Володимер і Ярополк в однім і тім самім часі сватають Рогнідь, доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питає доньку, кого вона волить; донька каже, що не піде за „робичича“ (сина рабині — гіперболічний натяк на нешлюбну матір Володимира), вона волить Ярополка. Сю відповідь переказали Добрині, братови Володимирової матери; той загнувавсь і постановив помститись. Серед приготowań Рогніди до весільної подорожі до Києва Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великим військом. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слідом пішов на її жениха Ярополка і вбив його. За такі нещастя Рогнідь прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Ізяслав, але потім він мав інших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть прилучила ся до всіх тих гірких почуть, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про помсту її опанувала. Якось в ночи, коли Володимер ночував у неї, вона хотіла його зарізати ножом, але Володимер прокинувся і вхопив її за руку; вона признала ся, що хотіла помстити ся за батька, коли Володимер перестав любити її з дитиною. Володимер постановив її вбити за се; він звелів їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся святочна обетанова мала побільшити вражінне кари. Але Рогнідь дала голий меч своєму малому синові, і коли Володимер увійшов до покою, той виступив перед батьком та сказав, як

¹⁾ В літописи се стоїть під 980 р., але тут, очевидно, зібрані події з кількох років. ²⁾ Іпат. с. 50.

Його мати навчила: „батьку, ти думаш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і на випадок—местника за матір), Володимир кинув свій меч, що наготував на Рогнідь, і сказав: „а хто ж тебе тут сподівав ся?“ Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати їй з сином батьківщину. Володимир так і зробив. „І від того часу Рогволожі внуки підіймають меч на Ярославових внуків“, кінчить ся повість „в'їдущих“ в літописнім переказі.

Як я сказав, вона має виразні ознаки поетичного оброблення ¹⁾. Оповідання літописи під 980 р. — се початок повісти, в цілості-ж вона подана в Суздальській літописи під 1128 р. Тут має вона пояснити традиційну ворожнечу династій Ізяслава полоцького і Ярослава київського, але складала ся вона очевидно зовсім незалежно від сеї тенденції і мало надавала ся для сеї мети, бо Ярослав, син Рогніди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Ізяслав. Приладжено її до сеї тенденції вже пізнійше, і в тім напрямі може змінено й деякі подробиці, але початок її старший, ніж та династична ворожнеча, з котрою звязувано її потім ²⁾. Вона входить в цикл переказів про Володимира, як великого і ненаситного женолюбця, пересказів безсумнівно багатих і розроблюваних сою ашого і сучасниками і пізнішою творчістю (такий еротичний темперамент в представленнях тодішніх являв ся прикметою енергії й сили, і не мав в собі нічого непочестного з не-церковного погляду),—тільки переховали ся вони в убогих останках, переважно на услугах побожної легенди ³⁾. Поетична поволока одначе не підриває значіння історичного факта, з котрим звязала ся легенда—війни Володимира, перед його походом на Київ, з сусіднім полоцьким князем, що в сі переходові часи прийшов був до фактичної самостійності й хилив ся на сторону Ярополка. Чи влучно одначе умістив редактор повісти сей епізод між поворотом Володимира з-за моря і його походом на Київ, се инше діло. Може воно в дійсности було й инакше.

¹⁾ Давнійшу літературу епізода про Рогнідь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольського Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской в. с. 71, з новішого: Лобода Русскія былины о сватовствѣ, 1904, гл. VI, Шахматовъ Корсунская легенда гл. XII.

²⁾ Так мусить бути змінений здогад дослідників, що толкували сю легенду, як символізацію династичної боротьби київських Ярославичів з полоцькими Ізяславичами — див. праці Д.-Запольського, Лободы ор. с., Голубовского Нѣсколько соображеній о кн. Турѣ.

³⁾ Здогад Шахматова (Корсунская легенда I. с.), що легенда про Рогнідь являєть ся перерібною легенди про сватання грецької царівни, здаєть ся мені зайвим — се два самостійні епізоди з цілого циклу, що могли запозичати ся певними мотивами, але мають самостійний початок.

Подібно як з усеї діяльності Ярополка на полудні маємо припадком тільки його війну з братом Олегом, хоч на сїм його політична діяльність мабуть не кінчила ся, і подібних війни, котрими він змагав ся підбити собі старі київські волости, могло і мабуть таки було далеко більше, — так і з діяльності Володимира чи Володимирового двору полоцька війна, захована нам припадком легендою про Рогнідь, мабуть теж не була єдиною. Тим часом, як Ярополк збирав волости на полудні, Володимир чи його амбітний регент Добриня мабуть не дармували на півночі і займали ся тимже, поки нарешті сі два володарі — полудня і півночі — не стріли ся і не звели рішучої битви між собою за те, кому з них володіти усею руською державною системою. Утеча Володимира з Новгороду і Ярополкове посадження намісників у Новгороді показують на конфлікт далеко раніший від Володимирового походу на Київ. Конфлікт Володимира з полоцьким князем, що хилив ся на сторону Ярополка і шукав у нього помочи против претенсій новгородського князя, теж міг значно випередити стрічу Володимира з Ярополком, може навіть викликав або прискорив сю стрічу і боротьбу двох представників двох дружинних гнїзд — полудневого і північного. По літописи Ярослав був одним з молодших синів Володимира від Рогніди — ставить ся звичайно на третім місці¹⁾, а вмер на 76-ім році життя в р. 1054, так що все се (коли нема тут де помилки) відсуває шлюб Володимира за Рогнідою на кілька років перед його походом на Київ — десь на 976 або 975 р.

Сама війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало. Літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „воеводи Ярополча“, що здавши ся на обіцянки Володимира, став йому „прияті“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибели, та оповідання про Варягів, учасників Володимирового походу.

Володимир, каже літопись, прийшов на Ярополка „сь вои многими“. Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засів у Києві. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а підмовлений ним Блуд старав ся під час сих боїв вбити Ярополка. Але між Киянами не можна було найти людців для того; Ярополк у Києві, очевидно, мав повагу і популярність, тому Блуд лихими радами старав ся поставити його в можливо трудне становище, а потім нарадив втікти з Києва, настрашивши, ніби то Кияне мають зносити з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втік в замок Родню на полудневій границі Київщини, ало тут його в облозі притис голод і всяка біда. Тоді Блуд намовив його піддати ся Володимирови. Яро-

¹⁾ Новг. с. 30, Іпат. с. 53.

полк послухав; але коли прибув до Володимира, тут Варяги на даний знак пробили його мечами. Володимир по тім опанував Київщину; Похвала Володимиру дає день сеї події — 11 червня ¹⁾). Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоб Володимир дав їм контрибуцію по дві гривни від кожної душі в Києві, замість грабовати місто, — бо на се давало їм право оружне здобуте („се градъ нашъ и мы прияхомъ и“). Володимир жалував грабувати свою нову столицю; він пообіцяв зібрати гроші за місяць, а тим часом, очевидно, зібрав військо проти Варягів. Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службі здібніших, а решту виправив до Візантії, ще й перестеріг імператора, аби не тріпмав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь.

Оповідання, як бачимо, дуже наївне, ловить легендарні перекази, зверхні подробиці, не входячи глибше в причини і зміст сеї боротьби. Новіші дослідники пробували освітлити його певними принципіальними мотивами. Оповідання т. зв. Якимівської літописи, що Добриня в війні з Ярополком рахував на його непопулярність в народі, „зане христіанамъ даде волю велику“ ²⁾ — дав привід перенести сю боротьбу на релігійний ґрунт: Ярополк був прихильником християнства, Володимир виступив против нього як прихильник поганства, завдяки сьому

---

¹⁾ Про рік сеї події див. примітку 11, тамже про відносини Похвали до літописи. Видання Похвали (новіші) з різних кодексів в Чтеніях київ. істор. тов. II с. 17, в Записках петерб. акад. т. 72 (1893) і в Записках академії вільної серії (серія VIII т. I, 1897).

²⁾ Ся „літопись“ оповідає, що назустріч Володимирови, коли він рушив на Київ, Ярополк вислав своїх послів, намовляючи його до згоди, а разом військо в землю Кривницьку; Володимир злякав ся і хотів вертати, але Добриня заспокоїв його наведеними вище міркуваннями, а з висланими Ярополком воеводами завів зносини, перетягнув на сторону Володимира і вони прилучили ся до нього недалеко Смоленська (Татищевъ, I с. 38). Соловйов, не рішаючи питання про автентичність сього оповідання, таке пояснення Володимирової побіди релігійним роздвоєнням і боротьбою поганства з християнством уважав правдоподібним і дотепним, навіть як би воно було видумане; не тільки ставлення ідолів, але й славне Володимирове женюлюбство він уважав його демонстрацією против християнства (I с. 158—9). Новішими часами Среуль (ор. с.), ігноруючи Соловйова і критичні замітки, піднесені против виводів Соловйова Голубінским (I² с. 148 і д.), висловив анальоґічні гадки, але вони майже нічого не дають нового понад те, що висловив свого часу Соловйов, і в повній силі против його виводів можуть бути повторені виводи Голубінського.

знайшов прихильників серед самих Ярополкових боярів, які тримали ся поганства, і повалив тим способом Ярополка, а ставши князем Київщини, приложив всі старання до того, щоб поганський культ підняти, оживити, зробити поганську віру життєвим нервом сучасного життя, і коли се не вдало ся — бо поганство показало свою мертвоту і нездатність до конкуренції з иньшими релігіями, які здобували собі прихильників на Русі — Володимир рішив пошукати иньшої віри для сеї ролі. Одначе, незалежно від дуже малої авторитетности самої „Якимівської літописи“¹⁾, таке об'ясненне боротьби Володимира з Ярополком не знаходить собі ніякого потвердження в наших відомостях. Ми не маємо слідів опозиції християнству в Києві, і літопис досить виразно говорить про популярність в Києві Ярополка, а якесь спеціальне маніфестування своєї прихильности для поганства з боку Володимира також не має підстави в джерелах. Нема ніякої причини його боротьби з Ярополком переводити на иньший ґрунт з того дійсного, на яким вона розвинула ся — ґрунту політичного, на котрім стрінули ся два збирачі Святославової спадщини, як півстоліття пізнійше стріли ся так само знов два збирачі Володимирової спадщини — так само київський і новгородський. Все той самий момент київсько-новгородського суперництва, що полишив глибокі сліди і в історії нашої літописної традиції.

Утечею Ярополка з Києва і смертю його справа не була порішена. Київ прийшло ся здобувати силоміць. Сю подробицю літописного оповідання можемо прийняти за певну, як і те, що головну ролю відіграли при тім норманські ватаги, приведені Володимиром. Вони хотіли використати сю свою заслугу, жадали контрибуцій і мабуть хотіли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлікту, сю справу поладити й зіставити Варягів з нічим. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантію по сій кампанії сама по собі можлива²⁾. Але може бути, що ми маємо тут відгомін дещо пізній-

¹⁾ В тій формі, в якій її маємо — себто в виривках надрукованих Татішевим (оригінал зник), ся „літопис“ має виразні сліди ученої руки XVIII в., тому її екстраваганції не мають навіть такої вартости, як літописні перерібки XVI—XVII вв., котрими тепер користуємо ся cum grano salis. Найбільш гостра оцінка сеї літописи — Голубінського (О такъ наз. Іоакимовской літописи — Прибавленія къ твор. отцевъ церкви 1881. IV). Історія питання у Сенігова Ист.-эриг. изслѣдованія (1887) і у Иконникова Опытъ русской исторіографіи II с. 330—1.

²⁾ Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронології мали подати ся з Києва до Царгорода Варяги, на четвертий рік царювання імп. Василя, припадає звістка візантійських джерел про прихід якогось німецького князя: Πέτρος ἀδελφός τοῦ βασιλέως Φραγγίας (на иньшій

шого факта — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантії¹).

Перші роки князювання Володимира мусіли піти на збирання „розсіпаної храмини“ Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятилітнього (від смерти Ольги) правління боярських регенцій і вимагала радикальної напрари. На жаль, з цього періоду діяльності Володимира, з сієї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомости, що дають хіба дуже далекий образ її. В верхніх п'яти роках князювання Володимира в літописи маємо зареєстровані отсі події:

Під 981 р. Володимир привертає західні українські землі: „іде Володимиръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червень и инны грады“²).

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, звязаний з історією київських мучеників. Володимир спустошив землю Ятвягів („взя землю ихъ“)³). Про сі західні походи поговорю далі.

Під 981—2 р. стоить боротьба на сході: Вятичі, примушені Святославом до дани, очевидно, скинули по його смерті київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстання, і Володимир на другий рік мав знову ходити ва них і побіджати їх „вѣторос“⁴). Вони одначе заховали, мабуть, і на далі свою самоуправу, примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давніми підданими Руси. Не знати, чи вийшло з послухности се взагалі не визначне нічим племя, чи було яке спеціальне повстання, чи (може найскорше) був се похід на якогось князя чи намістника, котрого треба було привести до послухности, як Рогволода. Радимичі були, розуміється, побіджені. З

місця *ὁ γνήσιος ἀνέψιος τοῦ ῥήγος Γερμανῶν* (Cecaumeni Strategicum ed. Wassiliewski et Iernstedt — Записки петерб. унів. т. 38, § 224). Знайти такого принца між німецькими трудно, але й бачити тут варязького конунга теж не легко. Див. коментар до сеї звістки Васілевського в Ж. М. Н. П. 1881, VIII.

¹) Менш правдоподібним здається ся мнї новійший здогад Шахматова (Разыск. с. 481), що се факт перенесений сюди з усобиці Володимировичів. ²) Новг. с. 31, Іпат. с. 54.

³) Шахматов вважає історію мучеників, зачерпену з книжного сказанія, за механічно причеплену до сеї ятвязької війни (Разыск. с. 26, 27, 147), але може бути і навпаки — що ятвязький похід був звязаний з історією мучеників в старій традиції і завдяки їй для нас захований.

⁴) Шахматов висловив здогад, що другий похід на Вятичів се дублет першого (Разыск. с. 175), але виразних вказівок на се нема.

сею війною звязана приказка, що „Піщанці (Радимичі з над р. Писчани) від вовчого хвоста тікають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воєводи Володимира. Правдоподібно одначе, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражнили Піщанців їх сусіди, а воєвода з нього вийшов як лінгвістичний міт — обясненне певної фрази через дієву особу, якогось героя. Одначе мусіла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сей вовчий хвіст не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів. В літературі були різні здогади, які се Болгари, але ясно, що не нинішні, як волзькі. На се вказує участь в поході Торків, котрих в тім часі представити над Дунаєм не можна, і похвала Володимиру (і Володимирове життє, котре вважаєть ся за джерело похвали) сих Болгарів зве „Сребреними Болгарами“, а се було призвище Болгар волзьких ¹⁾. Тут маємо, очевидно, продовженне походів Святослава на схід. Володимир виправив своє військо човнами (по Оці і Волзі), а взяті до сього в союзники при-волзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави появили ся в сих краях, прибули суходолом. В літописи при тім розказана анекдотка. Добриня каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ' то — за великі пани як на нас), дани нам давати не будуть, ліпше шукаймо „лапотників“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирился з Болгарами. Ся анекдотка показувала, що Володимир по Святославовій руйні, коли Болгари почали знову поростати в піре, хотів привести їх до становища данників Русь, але хоч їх побіджено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укладає з ними згоду й вертаєть ся назад. Старе життє Володимира поруч сього походу його на „Сребрених Болгар“ має ще похід на Хозарів ²⁾, і хоч в літературі сю звістку легковажать, вважаючи за схиблену згадку про походи Святослава, одначе я не бачу причин так нею помітувати і в звязку з сформуванням Тмутороканської

¹⁾ Пор. Іпат. с. 423. Новішими часами бачили в них дунайських Болгарів нпр. Голубінский Ист. церкви I² с. 167, Линниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Ж. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребренія на Сербяны). Шахматов (Разыск. с. 175). Приймаючи, що се був похід на Болгар Дунайських, виходило б, що Володимир уже перед пізнішими переговорами з Візантисю вмів ся до боротьби Візантії з Болгарією й виступав як раз по стороні Візантії; тим часом Яхя виразно каже, що перед тими переговорами між Володимиром і Візантисю відносини були ворожі.

²⁾ Ятвягы (зам Ятвягы) взяли и Сребрениа Болгары и на Козары шесть побѣди и и дань взяли на нихъ“ — Чтенія кievськ. іст. тов. II, с. 16.

волости і кримськими справами така війна з хозарськими недобитками вповні можлива.

Потім з дальших років маємо в тімже житті (і в Похвалі) яко-нічну згадку про якийсь похід „на Пороги“, другого року по охрещенні, може для забезпечення свободної комунікації Дніпром з Кримом і Візантією, з огляду на тодішні зносини, а в літописи ще похід на Хорватів під 993 р.

З принагідної звістки літописи про волости, роздані Володимиром його синам, бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привів до тіснійшого зв'язку з Київом, розсажавши своїх синів в їх центрах, замість колишніх „світлих і великих“ князів, що часом набували заобогато значіння й ставали фактично самостійними князями, і таким чином скріпив зв'язь земель династичним зв'язком. Велика родина Володимирова зробила йому тут важну прислугу; він мав від своїх численних живок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головніших містах, очевидно — під опікою різних бояр, як сам замолоду правив в Новгороді. Літопись виказує у Володимирових синів отсі волости: Новгород Вишеслава, потім Ярослава, Псков Судислава, Полоцьк Ізяслава, Смоленськ Станислава, Туров (Дреговичська земля) Святополка, Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русю і польським пограниччям) Всеволода, Тмуторокань (Подоне, кримські і кавказькі волости) Мстислава, Ростов (центр мерянських колюцій) Ярослава, потім Бориса, Муром (центр поокських колюцій) — Гліба¹). В безпосередній управі Володимира зісталось середнє Подніпровє — землі Полян, Сіверян і Радимичів, та новоприборкані Вятичі; сі останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князів (іще столітє пізніше бачимо тут якогось загадкового „Ходоту і його сина“).

Коли порівняти сю територію, взяту під близшу власть Володимиром, з тією, яку бачимо обсадженою київськими династами за Святослава (землі Полян і Деревлян, може Сівера, та Новгород), бачимо значний поступ з розвою державної одности. Ся робота мусіла зайняти довший час, не могла обійти ся без боротьби; звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західні окраїни — то тільки уривкові й випадкові відгомони сієї сторони в діяльності Володимира.

¹) В старших кодексах (з груп Іпатської, Лаврентіївської й І Новгород.) Псков і Смоленськ не згадують ся, тільки в І Софійській, Воскресенській, Никоновській і Тверській. Що Судислав дійсно сидів в Пскові, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподібною й звістку про Смоленськ.

Спеціально про західні походи літопись повинна-б була оповісти далеко більше; тепер же маємо тільки ті коротенькі записки про три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (в другій половині свого князювання) в згоді „съ князи околными его: съ Болеславомъ лядськимъ и съ Стефаномъ угорськимъ, и съ Андрихомъ чеськимъ“¹⁾, та ще пізнійша Галицько-волинська літопись, з нагоди походів Данила від Каліш, завважає, що перед Данилом ніхто не ходив так глибоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“²⁾. Стільки дає нам наша історіографія. Західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподівав ся великої війни з Русю³⁾, а Тітмар згадує про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка літописи під 981 р.: „иде Володимиръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ Перемишль, Червень и ины грады, иже суть и до сего дня подъ Русью“⁴⁾ — звістка, що задала великого труду історикам.

Значінне сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень і иньші міста. Не мучачи й не натягаючи тексту не можна инакше зрозуміти; розуміть ся, при тім польськими сї міста могли бути на погляд літописця тільки політично, а не стнографічно, бо стільки про руську колонізацію на заході він мусів знати. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські городи, а також Перемишль, Червень і ин. („грады ихъ, Перемишль“ і ин.), не відповідають вимогам старої складні, бо в ній інтерпункція не мала ніякої ролі; се тільки натягання для виратовання літописної відомости через виключенне з „лядських городів“ Перемишля й ин., але таке натягання нічого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ин. мають бути польськими городами, відомість нашої літописи натрапляє на ипшу трудність. Діло в тім, в 980-х р., коли Володимир мав відбрати від Польської держави Перемишль и Червень, Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький⁵⁾; його відомість польські історики були поставили в непев-

¹⁾ Лавр. 124, Іпат. с. 87.   ²⁾ Іпат. с. 505.

³⁾ Гільдесгаймські аннали Monum. Germ. h., Script. III р. 69 (iminebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Тітмар VI. 55.   ⁴⁾ Новг. с. 31, Лавр. с. 80, Іпат. с. 54.

⁵⁾ I. 33. На сій підставі вже Репель (I с. 144) підозривав тут в нашій літописі помилку, що Червенські городи були відібрані від Ляхів.

ність¹⁾, але знайшлося свідoctво у сучасника — географа Ібрагіма ібн-Якуба, що теж зачисляє Краків до чеських міст, а польського князя Мешка зве „володарем півночи“²⁾. Чи Краківська земля належала до Польської держави перед тим, не знати. Знаємо, що основою сеї держави були великопольські землі, а Краків належав до Мешкового наступника Болеслава. Тим часом українські городи між Сяном і Бугом могли дістати ся під Польську державу тільки в таким разі, коли вона володіла Малопольщею: дуже мало правдоподібно, щоб вона могла захопити в свої руки сей український клин, не володіючи Малопольщею, або затримала його по тим як Чехи опанували Малопольщу³⁾ і володіла Перемислем, не володіючи Краковом. Тому звістка

¹⁾ Małeckie Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce — Przewodnik nauk. i liter. 1875 с. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. с. 3 (відб. з XXX т. краківських Rozpraw).

²⁾ Извѣстія ад-Бекри с. 47. Звістка його належить до третьої чверти X в., в ближшій датованню його подорожи дослідники не згожують ся: одні приймають 965, инші знов 978 р.; виказ чималої спеціальної літератури про Ібрагіма див. у Якоба Ein arabischer Berichterstatter, 1896 с. 9, і ще новійший у Вестберга Коментарій на записку Ібрагіма ібн-Якуба, 1903 ст. 3 і далі; про різні виводи року подорожи Ібрагіма тут с. 72 і далі. Останніми часами С. Закшевський пробує (власливо поки що — заповідає пробу) поставити в сумнів звістку Ібрагіма про Краків (Sprawozdania z posiedzeń akademii 1910, 7); але поки що ся звістка стоїть не захитана.

³⁾ Такі здогади висловляв краківський професор, тепер уже покійний К. Потваньський, порушуючи сю справу в ряді своїх праць: Kraków przed Piastami, 1898 — Rozprawy wudz. hist.-filoz. XXXV, і знову, в новій редакції, під тим же титулом — Rocznik Krakowski, т. I, далі — Granice biskupstwa krakowskiego (Rocznik т. IV) і вкінці — Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik histor. 1903). Він стояв при літописній записці 981 р., а з фактом приналежности Кракова до Чехії старав ся її погодити такою комбінацією, що Краков належав до Чехів тільки з ближшею своєю околицею, а східню Малопольщу, і з нею західню Русь забрав Мешко, й задержав її й після того, як Чехи забрали Краків, і тільки в 981 р. відібрав ті руські волости Володимир. Шельонговський в своїй недавній праці Najstarsze drogi z Polski na wschód (1909) старав ся довести можливість прилучення західньої України до Великопольщі через Мазовше, перше ніж була прилучена до неї Малопольща. Все се одначе довільні гіпотези, що не мають иншої підпори окрім тольк літописної звістки і грішать штучністю й довільністю. Як припускати, щоб Чеська держава при своїй екстензивности в другій половині X в. обмежила ся ближшею околицею Кракова, і під носом у неї Мешко володів протягом десятиліть східньою Малопольщею й Галицькою Русією? Як неправдоподібно виглядає роспросторенне Мешкової держави під Карпати, клином між Чеською державою й Руською! Приналежність східньої Малопольщі до Мешка в середині X в. виводить ся тільки з того, що коли до

нашої літописи, що Володимир відбрав її руські городи „від Ляхів“, стає досить сумнівною.

Але може вони належали до Чехії, й під літописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики дійсно втягають в границі тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служить фундаційна грамота празького єпискуства, видана в 1086 р. цісарем Генрихом IV, як потвердження, мовляв, давнішої фундації, з часів Отона. В ній справді границями празького єпискуства на сході названі ріки Буг і Стир¹⁾. Таке незвичайне розширення празької дієцезії на схід толковано тим, що границями її служили границі Чеської держави, отже Буг і Стир виходять границями Чеської держави за часів засновання празької єпископії, себ то в 970-х рр. тільки що річку Стир для більшої імовірности декотрі при тім поправляють на Стрий²⁾.

Тепер одначе не можна сумнівати ся, що ті границі празької дієцезії не автентичні, що такої фундаційної грамоти з Отонових часів не було, і що маємо тут витвір останньої чверти XI в., подиктований тодішніми претенсіями празької катедри на моравську дієцезію³⁾. Але яким титулом втягнуто сюди Галицьку Русь (поріччя Буга і Стира — се пограничне Галицької Русі від північного заходу, від Волини), — се все таки зістаєть ся загадкою і про се можна робити хіба

Мешка належали Червенські городи, то мусіла й Малополюща до нього належати. Володіння Чехів обмежують ся тіснійшою околицею Кракова знову з огляду на туж звістку. *Wiadomość t. zw. Nestora, który ja podaje, jest pewną i prawdopodobnie nawet się opiera na jakiejś goczniarskiej zapisce* (Kw. hist. s. 25) — більше того на її потвердження Потканський не міг нічого сказати (Див. ще в моїх рецензіях в т. XXVI і LIX Записок Наук. тов. ім. Ш.).

¹⁾ *Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 87*; крім Козьми фундація відома в в копії монахівського державного архива, де в чім відмінній, виданий Штумпфом (*Acta imperii III ч. 76*).

²⁾ *Palacki Dějiny I. 1³ s. 252, Dudik Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sd., Tomek Dějiny I § 12 й ин.*

³⁾ *Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, иньшу літературу старшу див. в статі Реґеля Учредительныя грамоты пражской епархии, в Сборнику учеників Ламанского, і у Кентжиньского оп. с. с. 4. Новійше: Bachmann Beiträge von Böhmens Geschichte und Geschichtsquellen — Mittheilungen des Instituts XXI (він підозриває автентичність і привилей 1086 р.), Kaloušek O listine cisaře Indřicha z roku 1086 (Česki časop. historicky, 1902), Potkański O przywileju z 1086 r., Pekař K sporu o zakládaci listinu biskupstvi pražského (Č. ž. hist. 1904), Szelağowski Kwestya ruska w świetle historyi, 1911.*

тільки здогади¹⁾). Що се стоїть в звязку з традицією про чесько-моравське панованне в малопольських землях, вповні правдоподібно. Може бути, що в X в. разом з Краковом до Чехії належали й деякі пограничні українські землі. Але припускати, що дійсно ціла Галицька Русь належала в X в. до Чеської держави, дуже трудно, можна сказати — неможливо. Не pomoже тут нічого й таке толкованне літописної записки 981 р., що тут під Ляхами треба розуміти Чехів: на се давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре вміла відрізняти Ляхів від Чехів.

Нема одначе потреби брати нашу літописну звістку дуже серйозно що до кожного слова. Літопись в сій часті походить десь з кінця XI в., а хоч деякі оборонці сеї звістки (особливо в польській історіографії), щоб збільшити й авторитетність, висловляють здогад, що редактор літописи використав тут якусь давнішу літописну записку, то на се нема ніякої вказівки ні в сій звістці, ні взагалі в сій часті літописи²⁾). А навіть приймаючи, що літописець виходив тут з старшої традиції, ми не можемо знати, як виглядала ся традиція в своїй старій формі: чи там сї городи також відбєрали ся „від Ляхів“. Маємо на кождім кроці слїди власних комбїнацій редакторів літописи, і „Ляхи“ в сій записці могли також дуже легко зявити ся наслідком такої комбїнації.

Мусимо пам'ятати що літопись уклала ся по свіжо пережитій боротьбі наших князїв з Польщею за „Червенські городи“ й иньші західні українні. Зовсім природно, що літописець міг перенести таку боротьбу на кількадесять лїт назад і захотївши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом, догадав ся, що він відбрав їх „від Ляхів“, тим бїльше, що мусїв знати за походи Володимира на Польщу, коли пам'ятає їх автор галицької літописи в XIII в.³⁾. Самої звістки літописи про походи Володимира на початках його князювання на захід для привернення західних україн, ми через се ще не відкидаємо. Тї західні українні могли вже давній-

¹⁾ Найбїльш правдоподібним здаєть ся менї, що редактори фундаментального привилєю прилучили до Кракова західні руські землі, які недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сміливий, під впливом свіжої пам'ятї про се. Сю гаду, висловлену мною в 1-м виданню сеї книги, розвинув Потканський в статї *Przywilej z 1086 r.*, толкуючи границю по Буг і Стир як означенне земель, які забрав був Болеслав Сміливий. На реальну границю одначе се означенне в такім разї не надаєть ся, та й зїстаєть ся взагалі дуже непевним, чи Болеслав Сміливий забрав західні руські землі дійсно (див. т. II гл. 2).

²⁾ Див. ще нїзше, в I екскурсі.

³⁾ Шахматов в своїм аналізі літописи теж прийшов тепер до ви-

ше стояти під політичним впливом Київа, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучав би на ново. Чи стояли воєни в тім моменті, бодай в частині під певним впливом Чехів? Се можливо, але ми про се нічого не знаємо на певно. Політична же залежність їх від Польщі супроти сказаного вище представляєть ся сумнівною.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звістна запись вдови Мешка Оди з 990-х (992—6) рр., де вона означаючи границі Польської держави, веде їх від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь і границями Руси аж до Кракова“¹⁾. Північний граничний пункт цієї лінії поясняє й зарезом потверджує сучасник Титмар, кажучи, що св. Бруно загинув в 1009 р. на границях Пруссії й Руси“²⁾. Розуміть ся, імя Руси в сих звістках прикладаєть ся до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — київської держави; надання Оди вичисляє границі не етнографічні, а політичні. Взввши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), мусимо бачити тут границі Володимирової держави, хоч можливо, що її границі були ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. На заході й західній півночі ці границі досягали границь східно-словянської колонізації, може й забравши дещо до тієї території від литовських племен, та містили в собі й мішані польсько-українські погранича. Опанованне Перемишля, Червна й ин. городів та боротьба з Ятвягами — се тільки де-котрі моменти в сїм доконанім Володимиром ділі. Чи були при тім явсьє конфлікти з Польщею, не знаємо.

воду, що записка про придученне забузьких земель мабуть оперта „на пригадках викликаних подїями 1031 р., коли Ярослав і Мстислав „заяста грады Червеньския опять“; вказуючи що між 981 р. і сею запискою 1031 р. рівно 50 літ, він думає що й рік 981 зявив ся тут через відрахованне сеї круглої цифри від подїї 1031 р. (с. 461—2). При тім одначе він зачисляє записку до першої редакції літопися (1039 р.), а се не певно — могла зявитись вона і при хронологізації літопися. Варто завважити, що старе життє (і Похвала), вичислюючи походи Володимира, не має сього походу на Ляхів—так само і на Хорватів.

1) a primo latere longum mare, sine Bruzze usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Craccoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere. Документ, властиво його зміст, захований в збірці кард. Deusdedit з останньої чверти XI в., був богато разів виданий, останнє виданнє (1905): Glanvell Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit I с. 199. Новійша студія про сю запись: Łodyński Dokument „Dagome iudex“ а „Kwestya sardyńska“ w XI w. (Rozprawę w. hist. filoz., LIV, 1911); тут вказана й література.

2) in confinio predictae regionis (Prucia) et Rusciae — VI. 58.

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити з того часу, як на княжій столі в Польщі за сів Болеслав Хоробрий (992)¹). Але ближше про тодішню боротьбу Польщі й Руси не знаємо нічого, і я тільки позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром пограничні землі з мішаним залюдненням, або може й які польські землі. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняється тим, що відбирає забрані Чехами польські землі, а пробує прилучити до Польщі й землі чеські, — так було і з Русією. Заміри Болеслава стають нам ясними з подій по смерті Володимира: Болеслав забирає тоді т. зв. Червенські городи, себто верхнє Побужжє, а правдоподібно й землі верхнього Дністра. Мабуть на сім же ґрунті розвинули ся перед тим ворожі відносини між Болеславом і Володимиром, за його життя. Можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої обертала ся тодішня польська політика. Вже в 992 р., як ми бачили з німецьких джерел, заносило ся на війну між Русією и Польщею. В нашій літописи є під 993 р. похід на Хорватів; може ся „хорватська війна“ лишила ся відгомном боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомном і якоїсь иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за карпатську Україну²).

Пізнійший наш літописець згадує про походи Володимира в глибоку Польщу. Їх найвідповідніше буде як раз тут умістити. Чим воно скінчило ся тоді, не знати, але ся згадка про глибокі походи Володимира, котрої нема причини легковажити, свідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору брав Володимир. Се й само по собі досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньші політичні справи, що займали тоді Болеслава та розділяли його сили й розбивали енергію (боротьба з Полабськими Слов'янами й Чехами, потім з Німеччиною³). Згадку літописи про пізнійшу згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі

¹) Про конфлікт з Мешвом говорить ще т. зв. Якимівська літопис (у Тагіщева I. 38), але се джерело занадто непевне, аби на ній щось будувати.

²) На сю звістку про хорватську війну пробує потрохи перенести вагу Шельонґовский, признаючи комбінативний характер записки 981 р. (Granica Polski i Rusi w X—XI w.—Sprawozd. akad. 1910, II, i Kwestya ruska—здогади переважно слабо уарґументовані і зроблені з невеликим знанням порушених питань).

³) Короткі звістки пізнійших хроністів — Німця Гельмольда (I. 15: omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subjecit, sed et Rusiam et Prussos) і Поляка Кадлубка (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — очевидно, тільки побільшені відгомони його походів на Русь по смерті Володимира.

настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усіма силами звернутись против німецького цісаря (1003). Се потверджує зовсім певна звістка сучасного німецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Святополка.

Але сей шлюб не поправив відносин між сватами, і згода не була трівка. Той сам Тітмар оповідає, що Святополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстання проти батька, але Володимир завчасу довідався і увязнив сина разом з його жінкою та її духовником еп. Райнберном, приданим їй Болеславом: очевидно, Володимир підозривав Райнберна, що й він приложив рук до цієї справи¹⁾. Дуже правдоподібно, що посіваючи таку фамілійну війну в руській династії, Болеслав сподівався здобути сею дорогою інтереси для нього українські землі, і дійсно досягнув був свого — тільки пізніше, вже по смерті Володимира.

Коли викрилися ті інтриги в родині Володимира, не знаємо. Бачимо тільки, що незадовго перед смертю Володимира прийшло у нього до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цісарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Німців і Печенігів. Але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенігами, Болеслав казав вирізати всіх Печенігів, і похід на тім скінчився, очевидно — не мавши иншого результату крім спустошення руських земель²⁾. На иньшій місці Тітмар згадує, що Болеслав уступався за свого зятя Святополка³⁾. Не знати, чи не мав і похід 1013 р. свої мети⁴⁾; але Болеслав при тім мусів мати й загальніші мотиви, що виступили на верх кілька літ пізніше, і його вмішання в родинні справи Володимира могли бути тільки приводом для політичних плянів — територіальних здобутків.

Так стояли справи з Польщею. Ще менше, а властиво нічого ми не знаємо, як було з українськими землями на полудень від Карпатів. З українськими землями на їх північних згірках землі закарапатські вязались органічно, і прилучення перших було прилученням, певно, і тих других до Київської держави — по скільки в тім часі могла бути якась трівка і скристалізована українська колонізація — чого властиво з певністю сказати не можемо. В вище згаданім літописнім тексті говориться, що Володимир в другій половині свого

¹⁾ Тітмар VII. 52.   ²⁾ Тітмар VI. 55.

³⁾ in quantum potuit vindicare non desistit — Тітмар VII. 52.

⁴⁾ Линниченко (Взаимныя отношенія Руси и Польши с. 85) згадував, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арештованне Святополка; правдоподібніше може буде уважати арешт поводом до походу.

князювання жив у згоді „с князи околними“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Олдрихом чеським¹⁾. З Чехією Володимир мусів бути в безпосередній стичности, як вона володіла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлікти; може тут лежить зерно тої звістки про похід Володимира на Хорватів²⁾. Коли з Угорщиною Володимирова держава теж стикалась безпосередно й були які політичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка літописи), то се могло б мати місце і за Карпатами³⁾. Але і тут може бути у літописця ретроспективне освітлення, з становища пізнійших відносин до Угорщини.

Я зазначив уже, що літопис збирає війни Володимира для відбудовання Руської держави головню на перших роках його князювання (перші п'ять років). Як ні бідні й випадкові подані нею відомости, як ні конвенціональне може бути розміщення Володимирових походів між тими роками, але в головнім таке групування Володимирових війн на перших роках його правління мабуть не довільне. Пізнійше дві річи опановали увагу Володимира й усе иньше віддалили на другий план. Одна — то боротьба з Печенігами; я говорив про неї вище⁴⁾ і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Руси і якою повсечасною грозою висіла над нею. Переказані літописцем епізоди — то тільки випадково заховані в пам'яті подробиці цієї важкої боротьби: „бѣ рать велика бес переступа“, і добре як у Володимира ставало по за нею сил утримувати попередні територіальні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 987 р. Вона виплила з відносин до Візантії.

Останній факт в сих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Візантії з Святославом 971 р. Все дальше ховаєть ся в пітьмі. Можемо здогадувати ся, що угода обома сторонами укладалась нещиро й не привела до добрих відносин: на Візантію спадало підозрінне що до смерти Святослава, і добре обзнайомлений сучасник ібн-Яхя каже, що по смерти Святослава Русь з Візантією була в неприязних відносинах⁵⁾. Але нагла біда примусила Візантію

1) Андрихомъ в Лавр., в иньших хабно — Андрикомъ.

2) Див. вище (с. 202) про Хорватів чеських.

3) Шельонговскій в цитованій книжці (Najst. drogi), доказуючи брах безпосереднього сполучення між українською Галичиною і порічем горішньої Висли, веде західні дороги з України через Угорщину, але се дуже натягнуто. 4) С. 239 — 41.

5) Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Одначе звістка ся, винена принагідно, може бути й загальною характеристикою

звернути ся за помічю до Русь. Се зрештою була не новина, і ми знаємо такі факти в різних формах почавши від часів Олега і до визнання Святослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було против внутрішніх ворогів, ще більш страшних і небезпечних. Звістний вже нам своїм попереднім повстанням Варда Фока (братанич імп. Никифора Фоки) знову забунтував. Імператор Василь, внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерти Цимісхія, послав був Фоку проти звістного нам теж Варди Скліра, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерти Цимісхія (976). Фока переміг Скліра і зайняв всевластне становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора посповались, сам оголосив себе імператором — у вересні 987 р. Повстання пішло йому добре, й при кінці того року військо його вже стояло над Босфором. От у сій великій небезпечности імп. Василь і звернув ся до свого могутного сусіда Володимира.

Володимир згодив ся допомогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир в таким разі охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусіла статись при кінці 987 або що найдалше в перших місяцях 988 р., бо весною чи літом того року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережа, а на другий рік на весну в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо, Фока наложив головою¹⁾). Руський помічний

русько-візантійських відносин, тому не треба перецінювати її значіння. Деякі, як Успенский, пробують знайти у Візантійців натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Візантії, аж доки не увійшов з нею в союз. Але таких натяків властиво нема. Успенский вказує у Льва Диякона (X. 8) назви „скитський“ в описи подій 986 р. (*Σκοδική σουθήεια, μάχηρα Σκοδική*) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладає ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом. Про те що похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Болгар Дунайських, як робить Успенский і інші, див. вище с. 486.

¹⁾ В літературі знімало ся питання про те, чи Володимир послав військо, чи сам ходив в Візантію. Се друге виходить з ібн-ель-Атіра (див. низше); те-ж каже ель-Макін і латинський переклад Скіліци. Правдоподібно, се все також недокладности компіляторів, яку бачимо у ель-Макіна. Яхя й Скіліца-Кедрен нічого не кажуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом; оповідання Яхї тут особливо важне, воно не лише можливість припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атіра і ель-Макіна були свідомими поправками, а не помилками. Васілевский (Ж. М. Н. П. 1876, III) добачав на се натяк і в тексті Пселя, але мені здаєть ся — зовсім безпідставно. Успенский (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признавав похід Володимира в Константино-

корпус, зложений мабуть з різноплеменних вояків — словянських, норманських і всяких можливих, зістав ся й на далі в Візантії. Два сучасники — Сирієць ібн Яхя й Вірменин Асохік згадують про участь його в візантійських походах в Азії в 999—1000 р. й Асохік каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Русь, як видав за нього сестру; тоді-ж, каже він, Русь „увірвала в Христа“. По його словам, сієї Русь було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами“¹⁾. Почавши від сього часу „руський“ чи то „варязький“ корпус стає повсечасним явищем в візантійській армії й невідмінно фігурує аж до останньої чверти XI в. Сі Варяги становили двірську гвардію, прибічну сторожу імператора; пізнійше їх місце заступають західні вояки, особливо Англіїці, що переймають і імя Варягів²⁾.

Але осягнувши своє — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спішив ся виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантійців їх імператор в порівнянню з володарями всього світа, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипломатичних візантійських кругах не цінив ся високо: з візантійського двірського формуляра середини X в. бачимо, що до руського князя писало ся з меньшою етикеткою ніж до хозарського кагана, не кажучи за болгарського царя³⁾. Видати „пор-

поль, але не з помічним полком, а пізнійше; але се вже буде зовсім до-вільним згодею (правда, що й Успенский висловив його дуже неясно, див. с. 308—9). Берте-Делягард думає, що Володимир вирушив був на чолі свого полку—і се той похід „в порогаи“: Володимир чекав на нижнім Дніпрі царівни, а не дочекавши ся, звернув своє військо на Корсунь, і вже потім як здобув його і діждав ся приїзду царівни, післав військо в Візантію. Се вже зовсім суперечить нашим джерелам.

¹⁾ Яхя в вид. Розена с. 40, Асохік в рос. перекладі Еміна (1864) с. 200—1.

²⁾ Про се див. основну розвідку Васілевского: *Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ* — Ж. М. Н. П. 1874—5, передрукована в „Трудах“ його, т. I (1908).

³⁾ До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, христолубних римських імператорів, до руського князя“ (*Γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ρωμάνου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ρωσίας*), і печатка привішувала ся завбільшки в два золотих. З такою-ж етикеткою писалось до угорського і до печенізького князя. Але хозарському кагану послядала ся грамота з печаткою в три золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднійшого й найславнійшого кагана Хазарії“ — *De cerimoniis* II. 48.

фірородну доньку порфірородного імператора візантійського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зваяжити ся тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немилою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до ахілевої п'яти візантійсько-руських відносин — кримських земель Візавтії. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Святослава візантійське правительство застерегало ся від претензій руських князів на його кримські землі, до которых ті підходили з півночі і зі сходу, від країв хозарських. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив його столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозі взяв його. Літописна повість, і незалежна від неї друга повість т. зв. корсунська легенда, що поруч поетичних і взагалі літературних елементів, заховали, очевидно, також і деякі вповні реальні подробиці сеї війни, оповідають, що Володимир, приступивши до міста, пробував здобути його приступом, і для того звелів сипати „приспу“ під мури міста, але Корсуняне зробивши траншею під мурами, забирали землю, і так сей замисел не удався. План виголодити місто і змусити до підданья також не удавав ся, облога тягла ся 6 місяців без усякого успіху, аж поки зрада одного чоловіка з міста не дала змоги відібрати обложеним воду, і се змусило місто піддатись¹⁾. Корсунська легенда називає тим винником Варяг Жберна, що запискою, пущеною на стрілі в стан Володимира, звернув його увагу на те, що корабельники проносять запаси і воду до міста, і Володимир, перекопавши дорогу їм, перервав сей довіз і змусив місто піддатись. Літописна повість, повторяючи сю звістку про острого, пущену на стрілі Володимирови, позиває її автором попа Анастаса, пізнішого соборнаго священника київського, взятого туди Володимиром, після того як місто піддало ся; по її оповіданню, більш правдоподібному, Анастас вказав Володимирови напрям міських водопроводів, і той перекопавши їх, відібрав воду у міста і тим змусив Корсунян, що йому піддали ся²⁾. З хронологічних вка-

¹⁾ Цінний коментар до наших повістей про корсунську облогу дав недавно Берте-Делягард в статі Какъ Владиміръ осаждалъ Корсунъ (давнійша робота Голицына Рѣчной и морской походъ Владиміра — Русская Старина 1886, X); його замітки цінні докладним знанням театру війни, топографії старого Херсонеса і його околиць, хоч з самим трактованням джерел в сій студії переважно не можна згодити ся.

²⁾ Сі дві паралельні епізоди корсунської легенди і літописи треба, очевидно, вважати двома обробленнями одної і тої самої теми; тяжко прийняти їх разом — як то робить Берте-Делягард, думаючи, що з початку

зівок грецьких джерел виходило б, що взято Корсунь десь літом 989 р.¹⁾.

Володимирова демонстрація досягнула своє; немилу вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерти Фоки Склір вийшов знову на верх і підняв нове повстання, а з півночі все сильніше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерті Цимісіхія підняв східню Болгарію, опанував її, а далі почав воювати візантійські землі під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опанували Верію, сильну пограничну візантійську кріпость в Тесалоніцькій темі, й стали страшні самому Солуневі, другому місту по Царгороді. Приходилось імн. Василю „зложити пиху з серця“. З Скліром увійшов він в переговори й обсилав його всякими ласками²⁾, а Володимирові мусів виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весілля її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Візантії: „вдасть же за в'їно Корсунь Грѣкомъ царицѣ дѣля“, як оповідає літописна повість.

Так представляєть ся розвій сих подій з комбінування звісток наших джерел з візантійськими й арабськими. Важна вказівка, яку дають ці джерела, — що по першій умові Василя з Володимиром наступило між ними непорозуміння, і Володимир, виславши вже поміч Візантії, потім взяв Херсонес³⁾. Яка тому була причина, джерела не

Володимир був остережений Жберном і перервав довіз припасу, потім став робити приспу і нарешті Анастас порадив йому перекопати водопроводи.

¹⁾ Огняві стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Яхя с. 28—9), по словам сучасника Льва Дякона (X 10), провіщали біду, і дійсно Русь взяла Херсон, а Болгари Верію. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (що став ся в жовтні тогож року), правдоподібно здогадують ся, що Корсунь взято скорше, ніж появилася та друга комета, див. Васілевского Русско-візант. отр. 1. с. с. 156—8, Розен Яхя с. 214—5.

²⁾ Це порозуміння з Скліром стало ся в вересні 989 р. — Яхя с. 25. Очевидно, відносини з Володимиром тоді ще не були полагожені, инакше імператор мабуть не став би так поважати ся перед бунтівником.

³⁾ У Кедрена, з powodu згадки про участь Руси в війні з Фокою, поясняє ся: *ἐτοχε γάρ (імператор) σωμαχίαν προσκαλεσάμενος ἔξ αὐτῶν καὶ κηδεστήν ποιησάμενος τὸν ἀρχοντα τούτων Βλαδμηρὸν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀδελφῇ Ἀννῆν*. Як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна вимагати повної докладності. Ще загальнійше каже Зонара. Більш категорично висловляеть ся ібн-ель-Атір: імператори „просили у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою; і

кажуть, але коли зважити, що головне джерело — Яхя відрізняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сїєї умови (не після шлюбу), а наші українські джерела кажуть виразно, що аж по корсуньськїм походї цісарівну Анну віддано за Володимира¹⁾, то не може бути сумніву в тїм, що власне проволока зі сповненням шлюбної умови — так прикрої візантійському дворови²⁾, була причиною війни Володимира з Візантїєю.

Серед сих подій якось, видно, непримітно стало ся саме охрещення Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладнїших відомостей в сїй справї³⁾, але, що дивнїше, й на Русї при кінці XI в. про се ходили найріжнїйші оповїданннн: „се же не свѣдуєще право глаголють, яко крестился есть в Киевѣ, инии же рѣша: въ Василевѣ, друзи же рѣша инако сказующе“, каже літопись і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсунї, після того як приїхала його наречена. Одначе инше джерело — старе житие Володимира (включене і в „Память“ мнїха Якова), чи властиво уміщена в нїм хронологїчна табличка Володимирових дїл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третєє лѣто“ по охрещенню; корсунь-

вона не схотїла вайти за чоловіка иншої релїгїї і тоді він прийняв християнство, і було се початком християнства у Русї; оженив ся він з нею і пішов на Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми зважимо, що Атїр тут компїлює, то зовсім зрозумїло буде, як легко він міг помінати умову про шлюб перед висланням помочи і довершенне шлюбу по тїм. Яхя висловляєть ся дуже докладно, він говорить про умову: „і оженив ся цар Русї з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післав (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Русї...“. Як бачимо—докладно, але при найменшій недоброглядности в висловленню вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі: так воно вийшло вже у компїлятора Яхї ель-Маїна, — нема нічого дивного, що вийшло так і у ібн-ель-Атїра. З огляду на се не можна надавати ваги сим звісткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них низше), що шлюб Володимира відбув ся по походї на Корсунь, вони зовсім відпадають.

¹⁾ На сїй точці сходять ся незалежні від себе й суперечні в инших точках наші джерела: літописне оповїданнє про охрещення Володимира і *Память* чи *Цї* джерело.

²⁾ *Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur*, сказали в Царгородї за Никифора на таку пропозицію Отона В. (*Corpus h. V. XI c. 350*).

³⁾ Візантїйці — не тільки Лев Дякон та Псель, але й Скіліца (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсім охрещення його й Русї.

ський же похід в сїм Володимировім життю має на метї тільки здобути християнських людей для проповідї й священників для охрещення Руської землі. Згадана хронологїчна табличка в усякім разї не менш певне джерело, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його версія автентичнїша від тих „інако сказующих“. Коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимівки імператора Володимир з свого боку мусїв усувати все, що могло дати візантійському дворови оправданий повод до таких відтягань (а таким було б певно в першій лінії його поганство),—зовсім певно стає, що він мусїв охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією против Візантії — перед корсунським походом.

До сього-ж приводить і хронологія. Літопис оповідає про охрещення Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім прагматичнім оповіданню події багатьох років і тим самим виключаєть ся докладне датованнє їх. Згадана хронологїчна табличка в житїї каже, що Володимир охрестив ся на десятім році по смерті Ярополка (що по її хронології умер 978 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015); се приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по візантійським джерелам; по табличці воно сталоь на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, табличка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обоєнїльно себе потверджують. Тому можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестив ся перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже табличка — повних два роки перед походом? Се не дуже певно, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстаннєм Фоки і взятєм Корсуня не минуло двох літ¹⁾. Але рахунок таблички можна виправдати, прийнявши, що Володимир охрестив ся на початку 988 р. (мартівський 987 р.), що автор таблички перекладав роки від сотворення світа на роки між подїями, і як часто бувало, порахував при тім неповні роки²⁾.

1) Щоб ратувати сей рахунок, умову цїсарів з Володимиром пересувають на кінець 986 р., ще перед повстаннєм Фоки. Але Яхя говорить досить виразно каже, що по руську поміч цїсарі звернули ся після повстання Фоки.

2) Вихідна точка сього рахунку теж непевна, як я виказую в примітці 11, бо незнати, чи Ярополк дійсно загинув в 978 р. Але вона нам важна як рахункова підстава таблички; її хибність не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив з дати охрещення, означеної роком від сотворення світа. Зрештою можлива й якась інакша помилка при рахунку; в усякім разї лишаєть ся головне: хрещення Володимира стоїть перед походом на Корсунь, відділене від нього певним часом.

При хресті дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого просктованого швагра.

Де саме охрестив ся Володимир—не знати¹⁾. Вище чули ми поговірки, що він хрестив ся в Києві, иньші говорили, що в Василеві (теперішнім Василькові), иньші — що де инде. Може найпростійшою і найблизшою до правди гадкою буде, що таки в Києві. Гадка про Василів, містечко, що могло як раз від нового імени Володимира дістати своє імя, дуже привабна, але власне така комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там охрестив ся Володимир.

Хрещенне стало ся без великої помпи і розголосу — хоч і нема підстави думати, що було воно та й ним, як думають деякі дослідники, толкуючи тим непевність наших джерел на тім пункті²⁾. Для такої тайности також не можна добачити ніяких важних причин.

Наші давні письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів, як се й зовсім натурально для них. „Прииде нань посѣщение Вышняго“, каже найстарший з них — Лларіон, „...и вѣсія разум в сердца его, яко разумѣти суесту идольскыя лети, и взыскати единого Бога, сътворышаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житті Бориса і Гліба) натякаючи на якусь „спону“ (перешкоду, прикрість), наведену на нього Богом, щоб спам'ятати його і навернути на праву віру — „явлення божие быти ему крестьяну створи ся“. Такі ж загальні натяки на боже просвіщенне, вплив Святого Духа повторяють ся в иньших старих памятках; вони переходять провідною гадкою і через літописне оповіданне, що до недавня було вихідною точкою й для сучасної історіографії, і тому варта особливої уваги. В ній Володимир малюеть ся запаленим прихильником поганської віри, нечуваним женолюбом і розпустником, але ласка божа стереже його. До нього приходять місіонарі ріжних релігій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгари-Магометане, „Німці от Рима“, хозарські Жиди, нарешті грецький „філософ“. Володимир одначе не здаєть ся. Він постановляє

¹⁾ Літературу про час і обставини охрещення Володимира див. в примітці 12.

²⁾ Скруль недавно пішов так далеко в сих здогадах, що вважає тайним не тільки хрещенне Володимира, але і трактат цісарів з ним і обідняку руки царівни, і думає, що похід Володимира став ся за змовою з цісарями: його діверсія на Корсунь мала оправдати в очах візантійського громадянства таку негідну річ — відданне царівни за Володимира; тому й Анастас, передаючи місто Володимирови, постував згідно з волею цісарів і т. й.

„испытати о всѣхъ вѣрахъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ посилав десять мужа на звідини; вони оглядають різні обряди і вернувши ся, захвалюють перед Володимиром грецьку віру; бояре підтримують їх оповідання прикладом покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйши всихъ человекъ“, і Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись. Але хоч при облозі Корсуня Володимир прирік охреститись, як що візьме місто, і з тим йому прислали цісарі свою сестру,—він ще вагаєть ся, і аж чудо—що очи йому чудесно загоїлись, приводить його до охрещення. Охрестивши ся в Корсуні, він побрав ся з царівною, і забравши з Корсуня священників і різні святощі, вернув ся до Київа. Тут насамперед нищить ідоли, а далі збирає з цілого Київа людей на Дніпро, і так стало ся всенародне хрещення¹⁾.

Історичну нестійність сього оповідання вказано тепер вже вповні. Ми бачили, що в дійсности ініціатива в зносинах Володимира з Візантією вийшла не від нього, але від Візантії, й просят шлюбу був не оконечною, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психологічного становища беручи, поступованне Володимира в літописи зовсім неймовірне²⁾. Літопись комбінує різні перекази, різні виводи і мотивування Володимирового хрещення, громадять одні на другі, так що одно другому входить в дорогу і перебиває. Намови грецького місіонера, неважаючи на всі свої аргументи, котрі мусіли очевидно в своїй версії переконати Володимира і привести до хрещення,—кінчать ся нічим, бо Володимир переносить справу на раду бояр, а з сеї наради виходить проба вір через посольства. Мотив посольств збирає всякі аргументи за перевагою грецької віри, але всі заходи кінчать ся новою оцінкою бояр, яка завертає справу назад до пункта, який сам по собі без всяких проб міг рішити справу — посилавть ся на приклад мудрої Ольги (мотив, з якого виводить Володимирове охрещення „Память“ Якова). По сім похід на Корсунь мав би значінне тільки як простий спосіб здійснення вже міцно прийнятого рішення (так як в старім житті Володимир просить Бога „дати“ йому сей город, аби звідти дістати попів і учителів християнства „на всю землю“). Одначе з дальшої історії походу виявляєть ся, що ніякого певного рішення у Володимира нема; в оповіданні вривають ся мотиви з тих версій, де корсунський похід, очевидно, слу-

¹⁾ Іпат. с. 56—80.

²⁾ Сю сторону свого часу докладно вияснив Голубінский в своїй аналізі літописного оповідання.

жив провидінню способом, щоб провести Володимира на християнську віру незалежно від його замірів і плянів: він ухиляється від охрещення до останнього, але хороба і чудесне одужання нарешті приводять його до хреста.

Сей мотив — приведення Володимира провидінням до охрещення против його волі і свідомости, здається, був розвинутий в старій традиції на тлі народніх і поетичних оброблень його женолюбства, еротизма, кажучи по теперішньому. Через призму книжної, церковної письменности пройшли тільки деякі уривки свого старшого Володимирового епосу¹⁾. Літописна повість описує його монетруальну похоть, котра потребувала не десятки, а сотні жінок, так що не вдоволяючи ся своїми гаремами, він ще забирав мужніх жінок і дівчат у своїх підданих²⁾. Ріжні фрагменти старих переказів і пісень описують його „сватання“ — заходи дістати жінку то з того, то з другого високого, неприступного роду, — заходи закрашені суворою, жорстокою закраскою, що кінчать ся наругою мстивого князя над гордою красунею, яка не хотіла його. Так сватає він (в наведеній вище записи) Рогнідь, княжну полоцьку, і зневажений нею, здобуває її силоміць — силою бере місто і вхопивши Рогнідь, безчестить її на очах батьків, а потім убиває її батька. Далі — в корсунській легенді — посилає „воеводу свого Олега“ до „корсунського князя“, просити за себе дочки його; корсунський князь посмівається з такої фантазії „поганого“, тоді Володимир іде під Корсунь, стоїть під ним девять місяців і таки здобувши город, знов безчестить княжну³⁾, котрої руки доби-

¹⁾ Пок. Голубинський пробував раціоналізувати ці сотні підложниць, толкуючи, що тут може бути мова про невідомі призначені для торгу (і с. 146). Але в дійсности маємо тут поетичний гіперболізм, який зовсім не потрібно раціоналізувати.

²⁾ В сучасній былинній поезії заховали ся тільки ослаблені відгомони сей теми, вь былинні про те, як сватав Дунай за Володимира доньку литовського короля: саме сватання Володимира відійшло в сій былинні на другій плян супроти її другого епізода — поєдинку Дуная з „поляницею“, сестрою Володимирової нареченої. В більшости варіантів її все-таки литовський король відмовляє ще своєї доньки Володимирови — в деяких відзивається ся досить непочестно про нього (напр. Гильфердинга II с. 102. Б'лмор. былины 79), і Дунай змушує його до згоди силою, побиваючи його і його людей. Але в деяких варіантах сей головний мотив атрофіював ся зовсім, і король відразу дає згоду на шлюб (літературу див. вище с. 436, спеціальна праця Лобода: Русскія былины о сватовствѣ, 1904).

³⁾ Легенда описує се з особливою суворою докладністю: „князя корсунського и со княгинею поимать, а дщер ихъ к себѣ взялъ вь шатер, а князя и княгиню привязал у шатерныя сохи, и съ ихъ дщерію

вав ся, і обезчестивши, вже помітує нею—віддає за Варяга Жберна, що йому поміг здобути місто, а сам бере собі ще вищу ціль—царгородську царівну: посилає Олега і Жберна до Царгороду, просити царівни, грозячи, як не дадуть, зробити з Царгородом те саме, що зробив з Корсунем. І виманивши царівну у братів хоче і з нею „безв'їріє (вар. беззаконіє) сотворити“—аж тут мішаєть в се рука божа і наславши сліпоту на нього змушує замість того хрестити ся. „Прельщенъ бысть женою и наконецъ обрѣто благодать божию“, резюмус провідну гадку один з варіантів—через похоть жіночу рука божа справила Володимира до правої віри і спасення.

Полишаючи на боці такі надприродні, провіденціальні обясненія Володимирового навернення, мусимо пошукати більш реальних і конкретних мотивів в обставинах Володимирової діяльності, в його становищі володаря і політика. Ми бачили до тепер Володимира в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова—одного з видатнійших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далі, звязав сю слабо злучену систему земель династичним звязком, і се значно зміцнило її в порівнянню з попередніми часами. Не виключаючи моральних елементів, ми і в иньшій многоважній його ділі—перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у таких політиків з покликання все перед усім обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціатива союзу вийшла від Візантії. На прошенне помочи Володимир відповів жаданням руки візантійської царівни. Се на око зовсім марне жадання набере для нас значіння, коли ми перенесемо ся в сьвітогляд людей X в. Не тільки Рим Старий і Новий (Візантія) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри сьвітового життя,—але сим поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блиску, слави, культурности, візантійський імператор—недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престіжа, щось як Людовик XIV в очах сучасних європейських потентатів і потентатиків, тільки ще в значно більшій мірі. За сим імператором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутности, недосяжної величи, від простих смертельників відрізаної стіною штучної, вередливої, невимовно привабливої для варварської фантазії церемонії й етикету, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусі

пред ними беззаконство сотвори, и по трех днех повелѣ князя и княгню убити, а дщер их за боярина Ижберна дал“. Тексты у Шахматова Корсунская легенда с. 46—8.

елементи античні з східніми. І варварські володарі навипередки запобігали візантійського двору, щоб у нього перейняти для себе щось із сеї авреолі; як планети світять відбитим сонечним світом, так вони хотіли взяти на себе щось із сього світового огнища, щоб ним засвітити перед очима своїх варварських підданих і піднести в їх очах себе, свою владу і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижу влади, бо вона звичайно в сих примітивних організаціях занадто низько стояла. З сих мотивів розщипають ся варварські королі й князі за візантійськими регаліями, візантійськими титулами, візантійськими царівнами. Трудно знайти європейську державу, щоб між її інсигніями не було якоїсь „римської“ корони, чи чогось такого иньшого. Русь не була виньком.

Пізнійший візантійський полігістор Ірїгора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар (ὁ Ρωστικός) дістав титул стольника (τοῦ ἐπί τῆς τραπέζης) ще за часів Константина Вел.¹⁾ Для часів Константина се, розуміть ся, неможливо, але тут може крити ся пам'ять про якийсь факт наділення подібним титулом руського князя дуже давніх часів.

В своїх поученнях синові дід імп. Василя, Константин Порфирородний дуже докладно застановляєть ся над тим, як вимовляти ся від того рода варварських жадань. Се поучення о стільки характеристичне і для русько-візантійських відносин, що варто його зацитувати, тим більше, що між тими претендентами на візантійські гонори Константин виразно називає й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себ то Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевняти ся, аби прислано йому царських убрань, або корон, або орнатів (στέλαι) за якусь прислугу або поміч, то так вимовляти ся, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені“, але прислані від Бога ангелом імп. Константинови і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, ані кому небудь дані.

„Але перейдїм, пише імператор, до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевняти ся, аби посвоячити ся з імператором Ромейв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тоді такими доводами відмовити на се

¹⁾ Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239.

недорічне жадання, що й на се є заборона, страшна і непорушна постановою святого і великого Константина“. Вона забороняє імператорови своячити ся з чужими, особливо невірними народами,—виключивши тільки Франків, додає імператор супроти шлюбу Отона з візантійською царівною. Коли-ж би хто покликуював ся на факт, що імператор Роман видав свою внучку за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі, і за той шлюб він мав велику ганьбу та й досі мають йому те за зло¹⁾.

Як бачимо, Константин також згадує за руських князів, що вже перед тим допевнялись собі інсігній від Візантії. Нічого дивного, що й Володимир; будуючи руську державу, забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цісаря, захотів приодягнутись авреолью царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвяченням з візантійським двором виязлось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсігній. Се нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду легенди — про т. зв. Мономахові регалії; я мушу спинитись тут коло неї, хоч би як найкоротше²⁾.

В XVI — XVII в. була широко розповсюджена легенда про перенесення на Русь царських регалій з Візантії. Найбільш популярна версія, уложена в літературні форми великоруськими книжниками в 1-ій чверті XVI в. і слідом перейнята московським правительством,

¹⁾ De adm. 13.

²⁾ Важнійша література: Оболенскій Соборная грамота духовенства; Вельтманъ Царскій златой вѣнецъ і т. н. — Чтенія московскіі 1860, I; Макарій Історія рус. церкви II² с. 288, 1860, I; Прозоровскій Объ утваряхъ приписываемыхъ Владимиру Мономаху — Записки отд. рус. і слав. арх. русскаго археологич. общества т. III і Труды III зѣзду т. II (в додатках); Терновскій Изученіе византійской исторіи, II с. 155 і далі; Васильевскій Русско-византійскіе отрывки, I — Ж. М. Н. П. 1875, XII. Regel Analecta byzantino russica с. LVII і далі; И. Толстой О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., н. серия т. III; Вѣляевъ Византина II с. 216; Ждановъ Русскій былевой эпосъ гл. I; Кондаковъ Русскіе влады I с. 60 і далі і його ж Русскія древности т. V с. 40 і далі; особливо інтересні тут праці Регеля і Жданова. Див. ще мою Історію Київщини с. 126, і ввазану низше на с. 509 новійшу полеміку з Кондаковим в справі Мономахової шапки. Окрім того, з літературного боку — статі Веселовского в Історіи русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далі, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. акад. т. 45, Пыпина Історія русской литературы, II гл. I.

що положило її в основу прав на царський титул¹⁾, оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давніших походів на Візантію; се військо спустошить візантійські землі; настрашений імператор Константин Мономах послав в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські регалії своїм потомкам. При тім в деяких версіях додасть ся, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати ці регалії, але не короуватись ними, аж до часу, коли поставить Бог царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю легенду для санкції свого царського титулу²⁾.

Ся легенда, безперечно, досить нової дати. Вона має в собі багато анахронізмів, як в титулах послів, так і в імені імператора: Константин Мономах умер, коли Володимир Мономах мав тільки два роки (тому в деяких пізніших компіляціях імя Константина поправляється на Олексія Комнена). В „Слові о погибели Руської землі“, зложенім десь у в другій половині XIII в., бачимо що йно перші завязки легенди: тут імператор (Мануїл) послав Володимирови дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взялъ“³⁾. Свою пізнішу форму вона дістала очевидно в дальших століттях.

Поруч сеї версії, прийнятої вкінці в московськїм письменстві, були й иньші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсїгнії під час походу в Крим, від генуезького губернатора м. Кафи⁴⁾. Друге оповідання говорило, що царською короною короновано св. Володимира; при тім його війна з Греками перетворила ся в похід на Царгород⁵⁾.

Коли поставити коло себе всі звістні нам перекази, то стає дуже правдоподібним, що вони розвинули ся з початкової легенди про те, як Володимир Вел. здобув інсїгнії своїм походом на Крим; з сієї початкової легенди пішло дві версії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і замість Херсонеса і Греків зявилась Кафа і Генуезія), друга оповідала про похід на Царгород, а

¹⁾ Вона вирізана була 1551 р. на царськїм місці в московськїй катедрі.

²⁾ Найраніша редакція сеї версії — Спиридона Савви, у Жданова ор. с. додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

³⁾ Вєд. Мєнарьова с. 24 (Памятники др. писъм. ч. 84).

⁴⁾ Герберштайтц, пер. Анонімова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковскій вид. 1846 т. I с. 188, ту ж історію повторяють Петрей, Герера, Де Мопіні — Жданов ор. с. 120.

⁵⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62—3.

імя „старого Володимира“ заступила іменем його славного правнука-іменика, що теж був посвячений з візантійським домом і мав війну з Візантією¹⁾. Початкову версію — про Володимира Вел. ми маємо тепер тільки вже в скomboвану з Мономаховою; але се власне промовляє за її давність²⁾.

Сей літературний вивід вповні відповідає історичним обставинам. Чули ми вище, як руські князі просили у Візантії інсигнії; дуже правдоподбно, що й Володимир з рукою візантійської царівни дістав якісь інсигнії, не царські (се менш правдоподбно), але напр. корону кесаря, і нею коронував ся. А ригі се зовсім правдоподбно. Пробувано підперти сю правдоподібність і позитивними фактами.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверджувала права московських царів на їх титул, пробувано прочитати в вишкробанім місці згадку про коронування Володимира Вел., одначе річ ся зістає ся непевною³⁾. З другого боку недавно пробувано довести, що найважнійша з „Мономахових“ регалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувши пізнійші часті, дійсно візантійська корона десь XI — XII в., в таким разі було-б можливо одно з двох, або — що се шапка Володимира Вел., яка в пізнійшій традиції була надана його іменику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю пам'ятку, або — се корона Володимира Мономаха — і сей факт власне міг замінити імя Володимира Вел. іменем Мономаха в легенді. Одначе візантійська генеальогія корони зістає ся непевною, й иньші боронять її східнього, і те пізнішого початку⁴⁾. Отже сі до-

1) Про неї див. в мой Історії Київщини с. 127.

2) До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далі; тільки він при тім думав, що царське вінчанне було відомомом шлюбного вінчання Володимира (с. 144 — 5). Посереднім моментом для переходу від Володимира Вел. до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за часів Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло зявитись за для його іменика — руського Мономаха.

3) Регель Аналекта с. LXX — I, против того замітка Мілюкова Главныя теченія русской исторической мысли I¹ с. 157 прим. 2 і Жданова ор. с. 142.

4) Візантійського характеру корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; вкінці він зачислав її, з огляду на деякі дрібні технічні деталі, до XII в., але сього погляду не мотивував (Влады с. 75). Його виводи викликали ряд закидів: Соболевский (Мономахова шапка и царский венец — Археол. извѣстія 1797, III) уважає її перебіркою княжого клобука. Ануцин (Археологическое значеніе „Мономаховой шапки“ ib. V — VI) боронив можливости орієнтальної роботи. Нарешті покійний уже Філімонов (О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства 1898, II) категорично заявив,

води поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських регаліях на його монетах. Але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на візантійських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зостає ся поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною.

Вертаю ся до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою шлюбу з царівною, щоб Володимир охрестив ся. Яхя каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се могло зявити ся як вивід з пізнішого, хоч і в такім жаданню теж нема нічого неможливого. Для Володимира не було трудности ні в тім ні в сім. Християнство було найважнішою складовою частиною візантійської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантії, тож зближаючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним — приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значінне буде мати розповсюдження з княжої руки серед народів його держави з їх різнородними, але примітивніми, слабо виробленими релігійними формами, релігії нової, культурної, з її багатим змістом, виробленими формами, міцною сярархією, релігії що мусіла-б опиратись, як на свою підпору, на княжу власть і звязувати новим культурним узлом різнородні народи і області його держави. Розуміється, не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характера: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо знові прийняти, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати сієї політичної сторони релігійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити.

Справа нової релігії стояла тим легше, що на Русі християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мами“, в кримських грецьких містах, в Тмуторокани, — ті Русини, що служили вже в початках X в. в Візантії або ходили

що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Калиті. Його праця одначе, скільки мині відомо, не вийшла досі в цілості, й не можна оцінити його аргу-ментації.

туди помічними полками, нарешті — навіть ті руські полки, що грабували візантійські землі — всі вони аж надто мали нагоди пізнати ближше християнство; а при тім впливі, який взагалі мала візантійська культура на перенятливу словянську натуру, при слабости й невиробленности словянської релігії — легко могли підпадати впливу християнства. Життя (Стефана Сурозького, Георгія Амастрідського) оповідають в формі чуд про вражіння, яке робило християнство на руських розбишаків; чи не мали місця такі впливи, такі вражіння, тільки в звичайніших, буденніших формах, скрізь де стикав ся світ русько-словянський з грецьким?

Іби-Хордадбег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами¹⁾, і нема причини приймати се скептично. Християне могли вже й тоді бути між ними.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнійшого числа Русинів по поході 860 р., заходами візантійського правительства і єрархії. Охрестив ся мабуть і сам князь Аскольд. Патр. Фотий каже про вислання на Русь єпископа²⁾. Єпископська катедра була і в руській Тмуторокани³⁾.

Від 860-х рр. можемо датувати істповання в Київі якоїсь більшої громади християнської Русі, що не лишила ся без значіння в пізнійшим розвою християнства й християнської культури. Справедливо вказують, що дуже швидкий розвій християнства, духовної верстви, словянського письменства від Володимирових часів не можна собі представити без попереднього — без значнійших християнських громад в X в.⁴⁾ Наша Повість згадує церкву св. Ілі в Київі на Подолі над Почайною в першій половині X в.⁵⁾ Цікаво, що ся київська церква присвячена як раз тому святому, що в релігійнім світогляді Словян і Русі спеціально заступив місце бога-громовника Це-

¹⁾ Вид. до Гусе с. 116.

²⁾ Див. вище с. 404—5, 408.

³⁾ Див. вище.

⁴⁾ Ламанскій оп. с. гл. XXV.

⁵⁾ Повість називає її: „сборная церкви“: Се очевидно переклад грецького *καθολική ἐκκλησία* в оригінальнім тексті умови 944 р., — в умові говорить ся про парохіальну, публичну церкву (в противність домовій). Трудність заходить тільки в тім, що умова говорить теж про присягу християнської Русі в церкві св. Ілі, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілі, одну в Київі, другу в Царгороді, де - б мали присягати відпоручники при уложенню умови? Мені здаєть ся, що тут йде мова про одну церкву — київську, і в умові наперед заведено церемоніал, як має бути потверджена умова в Київі. Але чи сяк чи так, тільки київська церква св. Ілі зовсім певна: за се ручать докладні топографічні вказівки Повісти.

руна: се вказує на певне приладженне нового релігійного світогляду до давнього.

В трактаті Ігоря з Візантією 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської, навіть на першому місці. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалі між вищими верствами в Києві було тієї хрещеної Русі вже досить багато. Тим пояснюється факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестилася сама. Лишаючи на боці питання, де вона охрестилася, мусимо в усякім разі признать, що познайомилася вона з християнством на ґрунті, в Києві; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Києва якогось свого священника Григорія. Святослав, як оповідає літопись, не хотів охрестити ся, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насмівались)“, зауважає літописець, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Києві і, в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивлення забили і батька і сина¹⁾. Новітні розкопки коло Десятинної церкви викрили чимале християнське цвинтарище з часів перед Володимиром, в ближшій сусідстві княжого двору.

До річи. Автор літописного оповідання має то переконання, що перші київські християне були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи крѣстьяни“ поясняє він з поводу згадки про церкву св. Іллі. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконання: княжа дружина, що по умові з Візантією присягала в церкві св. Іллі в 944 р., була на його думку варязька; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги²⁾. Але, розуміть ся, в дійсности такої національної виключности

¹⁾ Пат. с. 54 — 5, пор. вище с. 326 — 7. Ламанский припускає, що при тій нагоді був погром християн в Києві, і що се привело до напруження між Візантією й Руссю, яке згадає Яхя. Я думаю, що про такий погром, коли б він був, наша літопись потрапила б нам сказати де що більше як про убиство Варяга, а для напруження з Візантією були й інші причини.

²⁾ Сей погляд літописи розвивув у своїй історії руської церкви пок. Голубинский (I гл. 2), уважаючи Варягів учителями Русі що до християнства. Він знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскім, що піддержав і далі розвивув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубинського (Записки пет. ак. ХLI с. 52) і в спеціальній статі: Варяги въ начальной истории христианства въ Киевѣ, 1887. Замітки против сей теорії новітше у Ламанского оп. с. гл. XII.

Окрім літописи Голубинский покликував ся ще на сагу про Олава Трігвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестивши ся в Греції, привіз

не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь і з Русинами ходячи в грецькі землі, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусіло се початись ще давніше, бо вони ще частіше знайомили ся з християнством, і християнської Руси мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Таким чином ґрунт для християнства в Києві був уже приготований, і в самій київській князій династії були християне. Володимир сам мусів ближше знати християн, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перехід на християнство не був для нього чимсь незвичайним. Важніше було те, що перемінивши сам релігію, він — чи під впливом Візантії (як каже Яхя), чи з власної ініціативи — доложив усяких старань до того, щоб ту нову релігію розповсюдити в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глибока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюдження християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходив ся коло розповсюдження його по своїй державі, і то дуже енергічно, не спиняючись і перед певним натиском. Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестивши ся сам, „подвиже ся паче и заповѣда по всей землѣ своей хрестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славити ся святѣй Троицѣ... и не бысть ни единого же противяще ся благочестному его повелѣнню: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещаху ся, понеже бѣ благовѣрие его съ властїю съпряжено, и въ сдино время вся земля наша въслави Христа съ Отцомъ и съ св. Духомъ“. Не менш категорично висловляеть ся старе житие і з ним мнїх Яков. Володимир, кажуть вони, „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольския и требища всюду раскопа и посѣче и идоли вся съкруши и всю землю русскую и грады честными церквами украси“.

Літописень оповідає про все се ширше. Володимир скоро прий-

звідти на Русь єпископа і намовив Володимира й його жінку Аллоґію (себ то Ольгу) охреститись — *Antiquités russes d'apres les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, I, 1850* (тут подані три редакції цієї саги). Се оповідалис одначе звістне нам в значно пізніших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саґ — побільшати ролю й значінне своїх героїв, не має важного значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймсерінґлі нічого не говорять про участь Олава в охрещенню Русь. В новім виданню (Г² с. 256) Гюлбінскій сам уже не привязував до сей саги особливого значіння.

шов з Корсуня до Київа, зараз звелів понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна привязавши коневи до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тім дванадцять мужа били його палицями; потім викинули ідола в Дніпро, й Володимир звелів відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинуло на мілину, „що й досі зветь ся Перуна р'нь“. Після того Володимир заповів по Київу, аби всі без виїмку йшли на ріку, хреститись, і люде радісно сповняли се велінне, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі священники з Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Дніпрі нарід, а Володимир після того звелів ставити церкви на місцях, де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и поцы, и людие на крещение приводити по всемъ градомъ и селомъ“¹⁾.

Де що в сїм оповіданню оперете, очевидно, на місцевих переказах і має в собі реальне зерно. Так про якийсь всенароднє охрещеннє людей в Київі говорить ще й Нестор в житії Бориса і Гліба²⁾, і ми, правдоподібно, маємо тут факт. Про нищення ідолів з усякими глазуваннями в Новгороді оповідає Новгородська літопись³⁾. Але маємо й таке, що ніяк не може бути прийняте. Як не звістне було-б у Київі християнство, скільки-б не покладав ся. Володимир на вплив своєї власти, про котрий говорить Іларіон, — все таки нагло кликати нарід до хрещення на ріку без всякого попереднього приготування було б дуже дивно і не тактовно з боку Володимира, а нищити ідолів перше, ніж люде були приєднані до християнства, було-б уже чистою провокацією. Саме літописне оповіданнє припускає, що бояре Володимирові охрестили ся скорше, і се зовсім правдоподібно: скорше можна було привести до хрещення двір, як ціле місто; мусимо припустити довші заходи Володимира коло приготування та прихилення до нової віри народу. Все се не стояло зовсім у звязку

¹⁾ Іпат. с. 81.

²⁾ У Нестора вся історія виходить рядом чудь. Володимир охрестив ся через якусь чудесну пригуду: „сему Богъ спону нѣкакѹ навѣды и створи быти ему хрїстьянину, яко же древле Плакидѣ“ (ниже він се називає: „явление боже“); хрестивши ся сам, Володимир зараз велить хрестити ся, „вельможамъ своимъ и всѣмъ людемъ“ і се теж виходить моментально: „слышите чюдо исполнь благодати, како вчера заповѣдалъ всѣмъ требу приносити идоломъ, а днесъ повелѣваєтъ хрѣстити ся“... Рівнож чудом було те, що ніхто не противив ся тому велінню, „но акы издавна научени, тако течаху радующе ся къ крещению“ (виданнє Срезневского с. 6 — 7).

³⁾ І Новгород. с. 65.

з походом на Корсунь, бо він, по всякій імовірності, мав одинокою метою—змусити імн. Василя, аби вислав нарешті царівну до шлюбу, і виник зовсім несподівано. По літописи справа виглядає так, що аж після сього походу з Корсуня та Царгороду здобув Володимир священників для охрещення, і старе життє Володимира представляє ніби то де инде крім Корсуня Володимир не міг знайти попів і учителів християнства для своїх людей. Але в дійсности він мав їх і в Київі, міг понад те дуже легко дістати скільки йому було потрібно і з Греції, і з Болгарії, і не потребував для того ходити походом на Греків, а міг свої заходи коло приготування людности до нової віри повести зразу, як рішив охрестити ся сам.

Не маючи причин приймати безпосередню звязь християнської проповіді з походом на Корсунь, ми одначе тратимо разом з тим і підставу для хронології київського хрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, вправді може бути роком охрещення Киян, але певности в тім нема. Охрестивши ся сам, Володимир міг, розумієть ся, зараз забратись до приготування до християнства бояр і київського люду, та протягом року привести його до всенароднього хрещення. За тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещення Руси безпосередню в'язеть ся з охрещенням самого Володимира: натяків на якийсь довший час між ними нема. Більше тут поки що неможна сказати.

Що не вважаючи на приготування, не всі люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хіба потрібно-б було чуда, яке й припускає Нестор. Лларіон натомісь підносить вплив страху. Се певно; тільки ледви чи уважав Володимир відповідним брати ся до гострих репресій. Та по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торгівлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Київі. Се особливо могло бути в містах на великій грецькій путі: по містах близших до чорноморського побережа та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернігів і т. н. Тут навіть могли бути й церкви. Хрестячи Киян, Володимир, певно, зараз же заходив ся коло росповсюдження християнства по тих иньших більших центрах, наскільки ставало в нього для того відповідних сил—проповідницьких і взагалі церковних. Але безпосередні відомости з них маємо тільки про Новгород. Тут теж оповідаєть ся, що ідоли понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенароднє хрещення нічого не сказано. Досить популярна

в пауці звістка т. зв. Якимівської літописи оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люде пробували боронити ся проти присланого для того Добрині, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислів'є: „Путята (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем“¹⁾. Але на сій Якимівській літописи лежать сліди дуже пізньої руки, і з вісток її трудно користати. В усякім разі треба піднести що про всенародне охрещення ніде окрім Київа нема мови, — так і в Новгороді.

Се має своє значінне. Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двору. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й не можливо робити по иньших містах, а особливо тих, що слабо й недавно звязані були з Київом. Самі громадки навернених до християнства мусіли меншати в міру віддалення від Київа, від християнського світа, і в міру зменшення в них „руських“ кольоній. Таке саме ослабленне впливу нової віри ішло знову „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд і десь при кінці XI чи в першій половині XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никола, що проповідували християнство в їх землі²⁾. В Ростові, судячи по аґіографічним памяткам, перші два єпископи були зовсім *in partibus*, третій — св. Леонтий дперва в 2-ій пол. XI в. встиг ріжними заходами привести частину міської людности до християнства, між иньшим — збираючи дітей і навчаючи їх християнській вірі, але при тім багато натерпів ся всякої муки, а по деяким версіям навіть був замучений; аж пізнійшому єпископу Ісаї надаєть ся охрещенне краю³⁾. Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо дуже проречисте свідoctво для Новгорода, як там слабо трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв „хуля вѣру крестьянскую“, то по стороні єпископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людьє вси идоша за волѣхва“⁴⁾.

І на Україні по всякій імовірности християнство на початках стало реліґією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо дальші від куль-

¹⁾ 1 Новг. с. 65, 3 Новг. в Полн. собр. лѣтоп. III с. 207, оповіданне Якимівської літописи у Татіщева Ист. Рос. I с. 38—40.

²⁾ Пат. с. 8, Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

³⁾ Патерик с. 90, Макарий II² с. 27—9, Голубінский I² с. 199.

⁴⁾ Пат. с. 127.

турних центрів. При кінці XI в. мніх Яков, що жив сам здасть ся в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчанне річею тільки бояр і князів, а самі поберають ся без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереження митрополита в тій же памятці про жертви людей „б'сомь, болотомь и кладезомь“, не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі¹). Правда, літописець каже, що Володимир „нача людие на крещенне приводити по всемь градомь и селомь“²), але коли зважимо, що між сим простим людом одинокою можливою проповідю була устна, і подумаємо, як то тяжко було приготувати потрібне для таких місій число відповідних проповідників, то сю звістку літописи про села мусимо прийняти з великим скептицизмом; хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст³). Християнізація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі і про неї за часи Володимира не можна ще було й думати. Вона могла бути осягнена тільки протягом довгих віків, спільними силами правительства і єрархії, а ще більше — силою натурального впливу християнства, як релігії вищої і більш виробленої, втіленої в конкретні форми й обряди.

Взагалі коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иньшими в нашім старім письменстві, то аж ударяє ся обставина, що найдавніша наша літопись і иньші повісти про Володимира дають такі мінімальні звістки про початки церковної організації й заходи князів коло неї. Оповідши, як Володимир привів на Русь „попів“ з Корсуня, літопись зовсім нічого не каже про організацію церковної єрархії, аж до поставлення митрополитом звістного Іларіона. Новгородська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. загально про охрещенне „всеї землі Руської“ й тут каже, що в Києві поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа, в иньших містах єпископів, попів і дияконів⁴). Згадка про новгородського архієпископа сама виявляє

¹) Правила м. Іоана § 15 і 30, також в т. III гл. 4.

²) Іпат. с. 81.

³) Категоричні фрази старого життя і Памяти Якова про хрещенне „всеї Руської землі“ мабуть не розуміють тут Руську землю в ширшій значінню.

⁴) 1 Новгород. с. 65, під тимже роком в 1 Псков. і 2 Новгород. (в додатку).

пізнійший час сеї звістки, бо архієпископи новгородські почали ся тільки з XII ст., і низше в ресетрі митрополитів тоїж літописи не знаходимо ніякої традиції про володимирових митрополитів: першим названий Феопемпт, з 1030-х рр. Ще грубійший анахронізм містять собі записки иньших літописних компіляцій про заснування митрополії Володимиром: тут уже помішано охрещення Руси за Володимира з охрещенням за патр. Фотія і імп. Василя Македонянина, і Володимир бере митрополита від патр. Фотія: се баламуцтво поширило ся головою з церковної устави Володимира, почавши від старших редакцій її¹⁾, і воно дає сильне свідоцтво того, як неясно представляв ся початок руської ерархії.

Імення перших митрополитів були також незвістні і зістають ся незвісними й нам²⁾. Більшість компіляцій³⁾ першим митрополитом ставить Леона — його то Володимир узяв „від Фотія патріарха“. Але сього Леона знаємо тільки з полемічної літератури, де оден полемічний утвір проти Латинян надписуєть ся в деяких кодексах іменем Λέωντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσσία Πρεσβύτατος — Леона митрополита переславського на Руси. Не тільки близше не відомий час його правління, але навіть висловляля ся підозріння, чи не був він в дійсности митрополитом болгарським (Преслави болгарської)⁴⁾. В пізнійших каталогоах (від XV в.) першим митрополитом пишеть ся Михаїл, і ряд митрополитів до Іларіона виглядає так: Михаїл, Леон, Іоан, Теопемпт, Кирил, Іларіон. В Києві стрічасмо ся з пізнішою (XVII в.) традицією про мощі „першого митрополита Михаїла“, що лежать тепер в Печерській лаврі, але тяжко сказати, чи ся київська традиція про мощі вплинула на появу сього першого митрополита в каталогоах, чи навпаки. Очевидно, тільки, що в каталогоах київських митрополитів Михаїл попав на перше місце в звязку все з тим же перемішанням охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компіляціях

1) Устава Володимира в Кормчій, писаній коло 1282 р. Проф. Суворов одначе оголосив сю уставу за пізнійшу приписку і се досі не провірено.

2) Важнійша література: Макарій Ист. рус. церкви I с. 32 і далі, Голубінский ор. с. I² с. 277 і далі, Малышевскій Киевскіе церковные соборы (Труды К. Дух. Акад. 1883, XII). Лебединцевъ Къ вопросу о кiev. митр. Михаїлѣ (Чтенія кiev. истор. тов. т. X). Павловъ Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, котороє называєть перваго русскаго митрополита Михаїломъ Сириномъ (ib. т. XI., і тамже „Примѣчаніе“ до сього Лебединцева). Шахматовъ Общерусскіе лѣтописные своды гл. V і йогож Корсунская легенда (гл. VIII).

3) Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

4) Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владиміра с. 72—3.

говорить ся, що при першій охрещенню Русь за Фотія післано на Русь митрополита Михаїла¹⁾. Стрінувши ся з традицією старших катальогів про першого митрополита Леона, він потім уміщує ся то на першій місці, то на другій, по Леоні²⁾.

Я спинив ся трохи коло сього, аби показати, як неясно стоїть справа з початками церковної організації за Володимира. До Ярославових часів не маємо ніяких сучасних відомостей про митрополитів руських: в пам'ятках XI—XII вв. стічаємо тільки отсих трьох митрополитів, або архієпископів: Іоана (десь в 1020-х р.), Теопемпта (в 1030-х) і Іларіона, поставленого 1051 р.³⁾. Титул Леона митрополита переяславського дав привід до здогаду, що з початку митрополія була не в Києві, а в Переяславі⁴⁾, бо і літопись знає Єфрема єпископа переяславського з 2-ої пол. XI в. з титулом митрополита, а оден з кодексів (лаврентіївський) при тім поясняє се: „бѣ бо преже в Переяслави митропольа“⁵⁾. Так поставлена була гіпотеза, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав,

1) Як митрополит висланий за Фотія Михаїл виступає нпр. в Паліодії — Рус. истор. библ. IV с. 971, Густинський літоп. с. 253, в пізнійшій Житті Володимира — в Чтеніях кiev. іст. тов. II. 2 с. 37. Як на джерело сеї звістки Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотієм єпископ називає ся Михаїлом; иньша гадка Павлова, що імя Михаїла зявилося на руській ґрунті, через те, що Михаїла Сінкела, автора внесеного в літопись ісповідавня, даного Володимирови, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповіданне. Шахматов поставив давніше здогад, що Михаїл зявив ся як перший митрополит в московській митрополитичій компіляції поч. XV в., і відти перейшов в пізнійші компіляції. В новійшій своїй праці (Корсун. легенда с. 67) він думає, що імя Михаїла як першого митрополита зявилося уже в корсунській легенді, ще в XI в., відти перейшло в деякі редакції Володимирової устави; при тім він приймає здогад Голубинського, що так дійсно звав ся митрополит післаний на Русь в IX в., але той проповідав „таврийським Русам“ (гіпотетичним).

2) Напр. при 1 Новгор. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

3) Сказанія о Борисѣ и Гдѣбѣ с. 26, Іпат. с. 108 і 109.

4) Література: Макарій I² с. 37—8, Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквою с. 423, Голубинскій I² с. 328 і далі, Малышевскій Киевскіе церковные соборы; Лебединцевъ Гдѣ жили первые кievскіе митрополиты, въ Переяславі или Кіевѣ? — Кіев. Старица 1885, I; Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ, I с.

5) Лаврент. с. 202, иньші кодекси сієї редакції не мають сеї гльоси, ані пізнійші компіляції, тільки Никонівська розвиває її: „и зивяху множає тамо митрополити кievстии и всея Руси, и єпископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомість иньші поправляють дивний титул Єфрема на єпископа, нпр. Воскрес. I. 5, Хлебниковський код. — Іпат. с. 146.

аж Ярослав переніс митрополію до Києва, збудувавши Софійську катедру, тим більше, що деякі візнійші літописні компіляції, оповідаючи про будову Софійської катедри, кажуть при тім, що Ярослав „устави митрополію“ в Києві¹⁾. Інші йдуть іще далі, припускаючи, що до Ярослава взагалі не було на Русі ніякої митрополії, і тільки при ній зявила ся вона²⁾.

Одначе старші джерела не дають підстави для таких здогадів. Стара літопись каже тільки, що Ярослав побудував в Києві митрополію, себ то катедральну церкву св. Софії³⁾, а не засновав її яко інституцію, і взагалі нічим не можда довести, щоб у Києві не було митрополії перед Ярославом; *argumentum a silentio* літописи нічого не значить, бо й взагалі вона нічого не каже про єрархічні справи. Навпаки, сучасник Тітмар згадує навіть виразно київського „архієпископа“ при київській кампанії 1018 р.; правда на таке далеко джерело трудно покладати ся⁴⁾, але і старе життє Володимира (включене в „Память і Похвалу“ Якова), досить високо оцінене в новійшій літературі, теж говорить про митрополитів при Володимирі, і то так, що тяжко розуміти тут митрополитів якихось инакше, а не київських⁵⁾. Традиція про київську митрополію при Володимирі усталила ся міцно і вчасно, уже від XIII в. Всі літописні компіляції і взагалі всі ті джерела, що кажуть за устанвлення єрархії за Володимира, вказують на Київ і ніяких натяків на Ярославову фундацію або на перенесення митрополії з Переяслава до Києва не дають⁶⁾.

Не можна також легковажити і того факта, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесенням рези-

1) Софійськ., Воскр., Никоп., Твер. й ин.

2) Так Шахматов Корсунская легенда с. 68.

3) Іпат. с. 106.

4) Володимир „праздноваше чество праздникия господскыя и три трапезы поставляше в дому своемъ: пръвую митрополиту съ епископы и черноризцы и съ священничьскимъ чиномъ, вторую нищимъ и убогимъ, третію себѣ и бояромъ и всѣмъ мужемъ своимъ“ (Чтенія кiev. II с. 15 і 21) — очевидно автор розуміє тут пири в київській резиденції Володимира.

5) VIII. 16. Архієпископами руські митрополити XI в. звать ся не тільки у Тітмара, але і в иньших старих пам'ятках, нпр. Несторовім Життї Бориса і Гліба, в заголовку слова Леонтия). Се дало привід Голубінському до гіпотези, що з початку руська церква мала незалежного від патріарха архієпископа (в візантійській церкві архієпископ значить стільки, що автокефальний єпископ, отже більше як митрополит), аж пізнійше стратила свою незалежність, і її севіор став тоді звати ся тільки митрополитом.

6) Устава Володимира з рукоп. XIII в.: „взяхь перваго митрополита Леона Киеву“ (Чтенія кiev. II. 2 с. 65).

денції руських митрополитів до Москви, нічого не згадував про перенесення митрополії до Київ^а, хоч такий прецедент був би йому дуже на руку: очевидно, він уважав Київ споконвічною митрополиччою резиденцією¹⁾. Що переяславські єпископи мали колись титул митрополитів — се можна вважати певним; та коли єп. Єфрем в 2-ій пол. XI в. мав титул митрополита тільки гоноровий, як се всі признають, то могло се мати місце й перед тим, не уймаючи значіння київського єпископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Яхя каже про „митрополитів і єпископів“, післаних на Русь до Володимира для охрещення, в числі mnogim²⁾; може ся звістка має реальний характер — може митрополитів послано відразу й кількох на Русь.

Але про те, коли саме з'явили ся на Русі митрополити й почала ся організуватись церква, як бачимо, нема ніяких докладних вказівок. Виходить з літописних дат 989 або 991 р. про організацію церкви — не можна, бо звістки під сими роками западто сумаричні, мають пізніші позначки та до того заходять ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячи ся коло охрещення Русі, потребував єпископів, що візантійське правительство не мало причини робити в тім трудності в тодішніх обставинах, і коли вже поставлялось для Русі кількох єпископів, могли відразу поставити їм і митрополита чи митрополитів. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хрестив Русь, мовчить про єпископів, але з другого боку з Яхї виходить, що ще перше, ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди численних „митрополитів і єпископів“. Правда, покладатись дуже на деталічну докладність Яхї не можна, можна одначе вважати за вповні правдоподібну річ, в кождім разі, що вже за Володимира засновано митрополію і кілька єпископій на Русі, а правдоподібно — що се сталось дуже скоро після того, як взагалі виникла справа християнізовання Русі (може ще й перед походом на Корсунь).

Не маємо ніяких певних підвалин і для розв'язання питання, які єпископії засновано вже за Володимира, й скільки їх було. Над сим питанням застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено єпископів в Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир³⁾, Білгород (коло Київ^а), „и по инымъ многим градомъ єпископы

¹⁾ Акт 1354 р. — Рус. истор. библ. VI 2 с. 63 = Acta patriarchatus Constantinop. I с. 351. Сю обставину справедливо підніс Лебединцев у згаданій розвідці. ²⁾ Вид. Розена с. 24.

³⁾ Не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тоді ще не було, отже міг би бути тільки Володимир Волинський.

постави“ митрополит Леон ¹⁾). Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, скільки було єпископій за Володимиром, і при тім звичайно причислюють до вичислених вище ще катедри: тмутороканську, полоцьку і туровську ²⁾). Все се, розуміть ся, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про єпископів з часів Володимира є властиво тільки для Новгороду (в Новгородській літописи) і ще хіба для Ростова (в житії Леонтия, десь з XII в.). Імена перших єпископів чернігівського, володимирського, білгородського, які стрічаємо в тих пізніх компіляціях, мають дуже проблематичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціальних єпископів тільки в другій полов. XI в. Що за Володимира було поставлено більше число єпископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть ріжні джерела — Лларіонове Слово ³⁾, літописна повість і житие. З огляду на вище сказане про розповсюдження християнства можна вважати правдоподібною, що єпископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торгівлі й культури в Володимировій державі: до сієї категорії дійсно належать крім Києва Новгород, Чернігів і Переяслав; Тмуторокань мав єпископа ще й перед тим ⁴⁾). Для Ростова є місцева традиція, як я згадав; нічого не можна закинути проти можливости володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзьку дорогу можливостей. Круг єпископських катедр в головнім уставив ся в середині XI в., по тім прибуло їх дуже небогато: напевно знаємо як новозасновані тільки смоленську (1137), рязанську (між 1187 і 1207), володимирську на Клязмі (1226) і угровсько-холмську (за Данила); до тих же новозаснованих можна з певною правдоподібністю зачислити галицьку й перемиську. Інших десять катедр (крім київської ще білгородська, юрівська, володимирська, туровська, чернігівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусіли бути засновані до половини XI в. Але котрі з них істнували за Володимира, котрі явили ся вже за Ярослава, докладно означити не можна ⁵⁾).

Память про заходи Володимира коло матеріального забезпечення руської церкви зістала ся в звістці про десятину, надану ним київ-

¹⁾ Никоновська л. I с. 65, Степенная книга I с. 114.

²⁾ Филарет — Исторія рус. церкви I³ с. 113, Макарій I² с. 40, Голубинскій I² с. 333.

³⁾ „Пастыри словесныхъ овецъ Христовъ стаха єпископи и прозвѣтери и діакони“.

⁴⁾ В каталогу єпископій з VIII в., що видав de Voog, є й ó Тмуторока.

⁵⁾ Див. особливо огляд єпархій у Голубинского I² с. 664 і далі.

ській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се даю церкви сей святій Богородиці отъ имѣнія своего и отъ мовихъ градъ десятую часть“¹⁾, а т. зв. церковна устава Володимира поясняє се так: „отъ всего княжего суда десятую вѣкшу, а ис торгу десятую недѣлю, а из домов на всяко лѣто отъ всякого жита“²⁾. Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, і їй мала б іти десятина від доходів княжего господарства, від торгових і судових доходів з цілої Руської, себ то Київської землі. Той факт, що ми пізніше стрічаємо ся з десятиною княжих доходів як звичайною формою наділення кафедр і по інших руських землях (в Новгороді, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира стала загальною формою забезпечення єпископських кафедр. Чи була ся форма дотації підказана безпосередно біблійною практикою, чи був тут і вплив західньої церковної організації, лишасть ся неясним, бо дуже мало знаємо про західні впливи у нас в тих часах³⁾. Великі різниці десятини, заведеної на Руси, від десятини західньої промовляли-б скорше против таких впливів: у нас десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів, і то лише для єпископських кафедр.

Крім того пізніше стрічаємось і з нерухомою власністю кафедр чи інших церковних іституцій, але виказати час надання сих дотацій не можна.

Заходячи ся коло розповсюдження християнства, Володимир підтримував заразом і звязані з ним сторони культурного жита, що були з ним нерозлучні—штуку і книжню освіту; і освіта і артистична творчість в Візантії, як і на Заході, тоді передовсім служили релігійним потребам, і тому християнство було заразом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на се становище, яке Володимир

¹⁾ Іпат. с. 85, і Новг. с. 72.

²⁾ Чтенія київські II. 2 с. 66. Саму уставу, безперечно, ми маємо в пізніших редакціях, але де що в ній по всякій правдоподібности належить ще до практики Володимирових часів, див. літературу сеї справи в т. III гл. 3. Шахматов недавно поставив здогад, що устава входила в одну з редакцій „житія особаго состава“ (корсунської легенди) (Корсун. лег. с. 70).

³⁾ Про західні впливи особливо Суворовъ Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Ярославль, 1888 і Къ вопросу о западномъ влияніи на древне-русское право, 1893 (відповідь на критику Павлова). Західні впливи на заведення десятини на Руси Володимиром признав і Голубинский в повім виданню своєї історії I² с. 505—6.

зайняв взагалі супроти візантійської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елементу, чи з змагань до присвоєння самої візантійської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другим разі результат був би той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одноголосно кажуть, що Володимир по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких близких подробиць про се. Літопись оповідає, що Володимир „повелѣ рубити церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры“; так в Києві поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й иньші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено „по градомъ церкви и попы“. Ще загальнійше кажуть про се иньші джерела (Ларіон, житие, „Память і похвала“). Близші відомости подає літопись тільки про будову церкви Богородиці в Києві¹⁾: вона каже, що будували її майстри з Візантії, прикликані для сього, далі що Володимир передав до сеї церкви взяті в Корсуні ікони, церковні річи й хрести, і призначив до неї священників, приведених з Корсуна.

При сім оповіданню треба мати на увазі істнуванне у нас широко розповсюдненої корсунської легенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних корсунських річей, з яких декотрі зовсім безпідставно називали ся корсунськими²⁾; тому з усякими оповіданнями про корсунські святині треба бути обережним, і нам далеко інтереснійші иньші подробиці літописного оповідання. І так літописець і автор жития підчеркують, що церква Богородиці була камяна: про иньші церкви, ставлені зараз по охрещенню, літопись каже, що Володимир їх „повелѣ рубити“, себ то ставити з дерева. Отже кладуть ся початки камяного будівництва на Руси. Далі — для сеї церкви спроваджують ся майстри з Візантії, пероймасть ся церковна архітектура.

Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки літописи, тільки їх не треба брати занадто абсолютно. Так камяне будівництво було вже й перед тим: літопись оповідає про кам'яний княжий „терем“ за часів Ольги, отже у всякім разі уважає його давнійшим від Володимира³⁾; і візантійські майстри могли бути на Руси давнійше. Але в звязку з новими, церковними течіями візантійське мистецтво на довго бере перевагу над течіями східними, що конкурували тут з ним давнійше.

¹⁾ Іпат. с. 83.

²⁾ Див. вище с. 283.

³⁾ І Новг. с. 10, Лавр. с. 54, Іпат. с. 35; се місце читаєть ся з варіантами, але кам'яний терем є у всіх версіях.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, і була нею аж до побудовання нової „митрополії“ — св. Софії за Ярослава; інакше не можна собі витолкувати її багатой фундації. Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціально „Десятинною“. Церква ся не існує, бо завалила ся в 1240 році, але розкопки її фундаментів в XIX ст. показали, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель“, вона була не багато менша від пізнійшої Софійської катедри¹⁾, але збудована інакше, в простійшим плані, як потім будували ся звичайно тільки помельші церкви; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в XIX століттю, далеко не займає цілої площі давньої церкви і не дає поняття про стиль і вигляд старої будови, про котру деяке поняття починають давати нові розкопки її фундаментів: останки старої підлоги, фресків і т. и.

Можна вважати вповні правдоподібним, що Володимир будував і більше кам'яних церков, тільки на певно не можна їх вказати: всі такі традиції більше або менше сумнівні.

Що Володимир хотів прищепити на Русі візантійську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний літописею факт, що він звелів узяти з Корсуня до Києва чотири бронзові фігури коней та дві бронзові статуї — „капища“²⁾, і вони були поставлені в Києві в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора³⁾.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню літописи про праці Володимира для християнства: „нача поимати у нарочитої чади дѣти и даяти на учение книжное“. Справедливо було завважено, що коли йде мова про дітей „нарочитої чади“, себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготування кліриків — що виходили не з тих аристократичних, а з інших кругів, а щось більше — прищиплення тодішньої візантійської освіти, культурного виховання вищим кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантійського світа. І сі змагання не були марні — ми маємо уже з перших поколінь учеників чоло-

¹⁾ Середній корабель старої Десятинної церкви по планам зробленим в 1-ій пол. XIX в. має 20×38 метрів, ціла площа старих фундаментів 33×46, давньої часті Софійської катедри 33×30. Результати нових розкопок ще не опубліковані.

²⁾ Про значінне сього слова див. Матеріали для словара Срезневського *sub voce*. ³⁾ Іпат. с. 79.

віка, що стоїть на висоті тодішньої візантійської культури — се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимирови.

Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значніші християнські громади на Русі, то мусіли бути звязки книжності й школи¹⁾. Але з організацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусів зрости дуже значно, і вона мусіла розвинути ся на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як організоване було научанне — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на вільнім місці²⁾. Мусимо собі представляти колективну науку, то значить певного рода школи на візантійський взір у „дідакалів“ і „маїстрів“ при єпископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгороді, зложена з кількох професорів, під проводом свого ректора, була в унадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимирової доби — хіба для грецької місії давніших часів, але про неї нічого не знаємо³⁾.

Ще одну подробицю візантійської культури, пересажену на руський ґрунт за Володимира тут пригадаю, а то монету⁴⁾. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети⁵⁾, за Володимира зявляєть ся золота й срібна, роблена на взірець сучасних візантійських (копійовано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і візантійські соліди коло $\frac{1}{72}$ візантійського фунта

¹⁾ Ламанский в недавній своїй праці поставив гіпотезу, що словянська книжність була принесена на Русь Кирилом уже в 860-х роках.

²⁾ Т. III гл. 4.

³⁾ Про тодішнє візантійське шкільництво див. статью Скабаллановича Византийская наука и школы въ XI в. — Христианское чтение 1884 кн. III — VI, сюдиж відчит Соколова о О народныхъ школахъ въ Византии съ пол. IX до пол. XV в. (дод. до час. Церковныи вѣдомости, 1897, VII).

⁴⁾ Важнійша література: И. Толстой Древнѣйшія русскія монеты вел. княж. Кіевскаго 1882, йогож О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ X — XI в. в Запискахъ имп. русскаго археол. общества, нова серія т. III (се головні праці), Н. Черневъ — Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Вѣстникъ археологій и исторіи т. VI (1888) і йогож статі в III і IV вип. Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ; Н. Л. О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ в. к. Кіевскаго, 1889; ще розвідки Куніка й Бартоломея в III і IV т. Извѣстій археологич. общества.

⁵⁾ Поминаючи суперечне питання про болгарську монету Святослава — див. прим. II.

(„золотник“). Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже неформну сидячу фігурку Володимира в царських інсіґніях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фігура і напис: „Вламиръ (Владимиръ) на столѣ“; одна монета (примірник через се не зовсім певний) має инакше: „Владимиръ а се его злто“. Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті ріжними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся багато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх дуже подібний до золотих і приналежність його Володимирови не підлягає сумніву. Важать вони різно, напис: „Владимиръ на столѣ“, або „Владимиръ, а се его сребро“, з ріжними відмінами. Інші монети з іменем Володимира різнять ся виконанням фігури князя (на декотрих — особливе т. зв. IV типа, вона зроблена вже далеко ліпше), а ще більше тим, що з другого боку вони мають замість образу Спасителя геральдичну фігуру і наоколо неї напис: „Владимиръ на столѣ“, а з другого боку: „а се его сребро“¹⁾. Походження й значіння тієї геральдичної фігури досі не відгадане, але вона повторяєт ся і на інших тодішніх виробах — на цеглі Десятинної церкви. З огляду на неформність роботи в порівнянні з візантійськими взірцями, матриці всіх типів Володимирових монет уважають роботою руських монетників.

¹⁾ Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимирови на мій погляд доводить ся основно двома фактами: подібністю до штамів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой неформність Володимирової фігури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цесарів) і друге — псковським скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками інших монет, що не йшли далі перших років XI в. Срібняки сього типа знайшли ся в київсьім скарбі 1877 (було їх там більше як сто). Монети інших типів з іменем Володимира належать до категорії „ніжинських срібняків“ (велика нахідка коло Ніжина 1856 р.) Чернев доводив, що то мусіли бути чернігівські монети, бо вони не стрічають ся в Київщині; його аргументація не особлива, але розумієт ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь иншого Володимира. Гр. Толстой, боронячи приналежности і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стріли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шванський і Могилівський скарби), а всі разом — в ніжинсьім скарбі; монети Шванського і Могилівського скарбів дійсно не йшли далі першої чверти XI в., і се справді факт важний. Хронологія типів вясняєт ся перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа.

Отсе й усе більше менше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантійської культури на Україну. Розуміть ся, се дуже мало в порівнянні з великим значінням цього моменту в культурній історії українського народу — того повороту, який він тут витворив. В перших віках свого історичного життя Україна займала посереднє становище між впливами орієнтальної культури й візантійської — що зрештою й сама була аліяжем античних і орієнтальних елементів. В другій половині X в. на Україні робить ся несвідомий зворот від Сходу до Візантії. Торговля й культурні впливи Сходу по части ослабляли ся самі, по части були підкопані походами руських князів; заразом Руська держава приходить у все тіснішу стичність з Візантією — політичну й заразом культурну. Володимир свідомо і енергічно похнув Русь в сїм напрямі. Се було як раз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближша географічно, а культура її — і духова і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був горячий ясний день, тим часом як над Німеччиною сходила блідонька зоря. При тім візантійська культура була ближша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східніми елементами, до котрих Україна була призвичаєна безпосередно, а й словянськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в зеніті своєї сили й слави.

Зворот до візантійської культури в тодішнім становищу Руси був отже вповні природним. В оцінці його супроти пізніших результатів нинішніми часами різнять ся значно: одним сей зворот до Візантії, а не до Заходу представляєть ся дуже спасенним, иньшим — фатальним, що затяжів потім над всею дальшою долею східно-словянської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у російських славянофілів, другий — у приклонників західньої культури й католицизму. Ми ж у самім сїм звороті не бачимо нічого ані особливо спасенного ані фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінці, се ясно; але сам по собі сей зворот не був нічим і шкідним. Візантійська культура сама по собі в кождім разі була не гіршою підставою для дальшого культурного розвою, як

Але треба сказати, що на монетах II тина імя Володимира читаєть ся з такими натяганнями, що воно дуже непевне.

культура римсько-німецька; згірдливі погляди на „візантійщину“ нині стали в науці пережитком. Коли у східного словянства ся візантійська культура виродила ся в візантійщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантійську культуру в усій глибині й повноті, в усіх її благородніших прикметах, а потім не дали сим позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданіє візантійській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключности супроти культури західньої; як побачимо в своїм місці — в дальших століттях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантійські основи цивілізації її не перешкаджали присвоєнню елементів цивілізації західньої.

А з становища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстатовання — що зворот Руси до візантійської культури в її тодішніх обставинах був знові природним.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих, особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець сумарично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скупилася многоважна, многостороння, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави; дещо дала для її характеристики літопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсім се була християнізація й заціплення візантійської культури на Руси. Ми сконстатували, що пляни Володимира були широкі: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Руси, до котрої змагав Володимир, хоч zarazом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещення городів і сел, ставлення церков, навчання дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича.

Не мало містить в собі також і коротеньке оповідання літописи про Володимирових синів, розсаджених в ріжних руських волостях. Сих синів приходило ся розсаджувати не на порожні крісла; се був цілий переворот у внутрішній організації держави. Поволі підросли сї сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адміністративних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло иньших справ внутрішньої організації. До нас від неї долинули тільки глухі, невизравні відгомони. Володимир,

оповідає принагідно літопись, „думав“ з дружиною „о стробньи земленемь, и о уставѣхъ земленемь, и о ратѣхъ“, — про справи устрою й порядку в землях і справи воєнні. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроєм“. Намножили ся розбійники, і єпископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся грѣха“. На се єпископи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував „вири“ (грошеві кари) і почав розбійників карати (смертю). Але згодом єпископи і „старці“ (земська старшина) сказали: багато приходиться ся воювати, здались би „вири“ на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику кар грошевих¹⁾.

Се оповідання в літописи має характеризувати побожний настрій князя, перемену, що стала ся з колишнім грішником. Але вона дає нам характеристичний виринок з тих реформ, які при участі дружини, земських заступників і нового культурного елемента — духовенства, переводили ся сильною рукою Володимира у внутрішній укладі руських земель, для приладження його до нових політичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо констатувати їх існування.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішній діяльності Володимира.

Літопись, житис, пізнійші билини залюбки і дуже багато оповідають нам про Володимирові пири: вони стали епічною характеристикою його доби²⁾. Літопись або житис бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, дослідники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира; але може бути, що сї „пировання“ мали й трохи глибший підклад.

Я зверну увагу на те, що сї славні пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на меті самої утіхи князя, друге — що в сих пирах брала участь не тільки дружина, а й громадські люде. На церковні празники Володимир спрощував „старѣйшины по веимъ градомъ и люди многы“. Правдоподібно, „старци градски“ засідали не тільки в раді Володимира, а

¹⁾ „И живяше Володимиръ по стробнью дѣдно и отню“, кінчать літопись (Іпат. с. 87): думаю, що сї слова по контексту належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї, як загальну характеристику.

²⁾ Чтенія київські с. 15 і 21, Іпат. с. 91.

й на його пирах¹⁾). Як в радї, так і на трапезах стрічали ся репрезентанти суспільности з дружинними й церковними, тут зміцняли ся відносини сих елементів та заглажував ся антагонізм їх, що відчував ся, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна його виказати наочно. В таких разі гроші, що видавали ся на сї пири, а такі потрібні були на „рать многу“, не були виклинені марно і з політичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої організації держави вела ся серед „рати великої бес переступа“ проти Печенігів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цілої держави. Не повторяючи сказаного про се на иньшій місці²⁾ пригадаю тут тільки, що при кінці X і на початку XI в. київська околиця була попросту в бльокаді від Печенігів; що боротьба з ними, при всім напруженню, вела ся з дуже перемінним щастем; з небезпечностями для особи самого Володимира; що для оборони загрожених околиць вели ся грандіозні фортифікаційні роботи на великій оборонній лінії й примусова колонізація полудневих погранич.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало ані охоти ані спромоги заходити ся з иньшими сусідами Руської держави. Його задачею супроти них мусіла бути оборона, захованне в цілости набутого. Важніших війн тут не було, в тім можемо покласти ся на нашу літопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенігами, нутус одніський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів³⁾. В дійсности, розуміть ся, було таких фактів більше — такі були війни з Болеславом в 992 і 1013 р., про котрі я казав вище; ще більше, очевидно, вело ся війн поодинокими Володимировими синами з ріжними сусідами їх волостей; але чогось важнішого тут, мабуть, не було — ми знали б певно хоч дещо.

Та боронити цілости держави Володимирови приходило ся не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сїєї системи, хоч був міцніший від давнішого, не забезпечав її

¹⁾ Літопись каже, що ті щоденні пири Володимира робили ся „бояромь, и грыдьмь, и соцькимь, и десятникомь, и нарочитымь мужемь“. Як би виходити з термінольоґії поч. XII в., коли літопись закінчувала ся, то се б була мова тільки про дружину, але чи „бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, можна сумнівати ся а ргіюґі, так само як і при загальнім напрямі Володимирової політики досить виймовірно, аби сї прийнятя робило ся тільки для дружини.

²⁾ С. 240—242.

³⁾ Іпат. с. 83.

вповні від непевностей і порушень. Останні роки життя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я розповів за якісь замисли одного з старших Володимирових синів — туровського князя Святополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сій справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Святополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавши ся, увязнив Святополка. Потім його випущено: перед смертю батька він перебував в Київі на волі, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород — принаймні бачимо якісь ближші відносини й особливу прихильність до нього Вишгородців.

За Святополком виступив з послухності батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопись поясняє, що давніші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській залозі (очевидно, висланої сюди з Київa) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Київa, і се саме мав чинити Ярослав, але перестав присилати гроші до Київa. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготування: звелів прорубати в лісах дороги для війська та мостити мости через ріки й болота. Ярослав не відступив перед сією перспективою боротьби й спровадив собі в великім числі Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости“, каже літопись — Володимир вмер серед сих приготувань і усобиця відорвала ся вже по його смерті.

Смерть застала Володимира ще не в старих літах — він ледви чи мав і 60 літ¹⁾, і застала зовсім не приготованим, а се поставило його державу в дуже трудні обставини.

Володимир, здасть ся, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса; перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція Бориса в Київі не була відповідно приготовлена, а до того в момент смерті Володимира самого Бориса не було в Київі: його вислано з військом на Печенігів, що вступили в Переяславську волость²⁾. Натомість в Київі перебував на вільній стопі Святополк посварений з батьком, а в Новгороді приготував ся до війни Ярослав. Се все витворило сильні замішання зараз по смерті Володимира і захитало державою.

Володимир умер 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром коло пізнішого Печерського монастиря). Смерть

¹⁾ Се виходить з того, що його батько по смерті Ігоря був „велими дѣтескъ“.

²⁾ Іпат. с. 80.

Його кілька днів держали в секреті супроти певних обставин, вкінці вивезено його тіло в церкву Богородиці Десятинної, і тут поховано в мармурянім гробі поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.¹⁾ В 1240 р. церква упала в київській руїні, й з нею пропали гроби похованих там руських князів. В 1635 р., за митрополита Петра Могили, забравши ся до реставрації Десятинної церкви, мали знайти в її руїнах кости Володимира, „въ мраморномъ гробѣ, идѣже древле положени быша“, але не маємо ніяких близьких звісток про ті прикмети, по яким констатували тоді, що се гріб Володимира, а тепер і самого гроба вже не маємо. Могила задумував перенести ті Володимирові кости з церемонією до Софійської катедрі і просив московського царя прислати для сього новий гріб, але гроба з Москви не прислали, і той Володимирів гріб і мощі (окрім кількох костей, що в виді реліквій по тій Могилиній нахідці переховують ся по різних місцях) самі незнати де поділи ся²⁾.

Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всі, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із заслугами Константина, канонізовано його досить пізно. В літописи й старім житті маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: житие боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почеси противу оного воздаянью“, та взиває сучасників, аби молили ся за Володимиром, аби його Бог прославив (чудами). Очевидно, брак тих чуд був головною причиною, чому отягали ся з канонізацією Володимира. Дуже правдоподібно також, що на перешкоді стояли й тодішні аскетичні погляди на християнську святість, бо з ними не мирила ся память про веселі Володимирові пири й взагалі память сього „ласкавого князя“. Його стали признавати святим, коли ослабла ся традиція — перші згадки про нього як признаного святого походять з другої половини XIII в.³⁾.

¹⁾ Пат. л. 89—90, Титмар VII. 52. Скільца-Кедрен одначе кладе смерть Володимирової жінки на пізнійше.

²⁾ Акты Южной и Зап. России III с. 29, Tetrathurgima с. 4, Голубевъ Петръ Могила II с. 426 і далі, Закревскій Описаніе Кіева I с. 281 і далі. Слова Могили про морморяний гріб Володимира уневажняютъ здогади, що гріб з червоного шіферу, знайдений в фундаментах Десятинної церкви, в 1824 р., може бути Володимировим гробом, знайденим Могилою. Тепер як Володимирові останки переховують ся: голова в київській Лаврі, рука в Софійській катедрі, нижня щова в московській Успенській катедрі.

³⁾ Малышевскій Когда и гдѣ впервые установлено празднованіе памяти св. Владимира (Труды кiev. академіи 1882, I), Голубинскій Исторія канонизація с. 63—4, Исторія церкви I² с. 185—6.

Старе порівняння Володимира з Константином дуже відповідне— подібність між ними не обмежуєть ся їх заслугами християнству. Константин також передо всім був політик, і з політичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудував розсипану державу, але zarazом заходив ся коло того, аби звязати її міцнішою внутрішньою звязею. Досі властиво одним звязком у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цілій системі Руської держави і звязувала та удержувала її своєю одністю й одністю своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілості сієї системи. Володимир дав нові, иньші звязи.

Передовсім — звязок династичний. Він полягав на тім, що в землях Руської держави посаджено синів одного батька, членів одної династії. З сього розвиваєть ся потім погляд, що династія Володимира має монополію, виключне право князювання в землях його держави, що всі землі Володимирової держави—то отчина Володимирової династії; що всі князі мусять солідарно боронити цілості сієї отчини, і в тім їх інтерес, бо кождий князь по своєму роду, по своїй приналежності до династії має право на волость в сій отчині. Таким чином заложена була хоч слабенька, але все-ж жива центріпетальна тенденція (кажу — слабенька, бо значіння сього моменту не треба перецінювати, і поруч нього стояло змагання кождого князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильно заважив звязок релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією розпросторювалась візантійська культура. І та віра й та культура на цілій простороні Володимирової держави опирались на авторитеті Володимира, потім — на його династії, і прихильники їх тим самим мусіли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в різних варварських державах, де росповсюдненне християнства ішло з гори, від правительства. Чи мало при тім правительство на меті перенести на Русь і те релігійне освященне влади, яке було в Візантії, се тяжше припустити, бо для такої програми треба було занадто близького знання візантійських відносин, і в кождім разі пересадити на Русь сі погляди в значнійшій мірі не удало ся.

Не треба легковажити й впливу того нового права, яке витворювало ся тепер із звичайового (головно руського, полянського) через при-

ладженне його до нових державних вимог (справа вир за Володимира)¹). Змодифіковане відповідно до державної практики київське звичайове право потім протягом віків популяризуєть ся династією й дружиною в землях Володимирової держави й стає підвалиною місцевих прав і практик: ми стрічаємо постанови київських князів в північних кодексах Руської Правди, і ще пізнійше одні й тіж правні норми повторяють ся в місцевих правних памятках ріжних земель, що колись належали до Руської держави, а давно вже стратили звязь між собою. Глибокі впливи й пережитки київського права Руської Правди в Литовським Статуті дають найбільш виразисте свідоцтво в сім напрямі, бо право Литовського Статута розвилось з практики земель полоцьких, найбільш відокремлених в системі Руської держави, найбільш ізольованих від київських впливів і тим часом, бачимо з сього—й вони стояли вповні під впливами київського права, так само як і письменности й культури.

Се все одначе були звязки більш моральні, культурні. Вони не в силі були удержати Володимирову державу в формі міцно сконсолідованого політичного тіла, одначе жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити. А в їх еволюції епохальне значінне має князюванне Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землі,—„бешеть бо яко волкъ въ-схищая и грабя“, як кажуть про нього Деревляне в літописній легенді²). Батько Володимира загинув, як лицар авантюрик в далеком поході, зіставивши память відірваного від ґрунту войовника-волоцюги. Володимир умірає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „сидоша ся бецисла и плакаша ся по немь — бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя“³). В сих трох моментах відбиваєть ся еволюція Руської держави в X в. За князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходив ся коло того, аби підсю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тім політично значінне діяльности Володимира і його право на імя Великого, котрим називаєть його Галицька літопись⁴).

В книжній літературі зістала ся про Володимира традиція го-

¹) Недавно ролю Володимира як реформатора правних відносин Руси особливо різко поставив Гец (Goetz) в своїй книжці *Das russische Recht* (1910), але його виводи мають сильно гіпотетичний характер і прийняті досить скептично в наукових кругах.

²) Іпат. с. 35.

³) Іпат. с. 90.

⁴) Іпат. с. 505.

ловно як про апостола християнства, та пам'ять про його християнські чесноти. Джерела свої й чужі сходять ся на тим погляді, що той колись распустний поганець в високій мірі перейняв ся потім духом християнства, як релігії любови й милосердя. Почавши від Титмара, що опираєть ся, правдоподібно, на українській і взагалі східно-слов'янській репутації принесеній в Німечину вояками, що ходили з Болеславом на Київ,—Ларіон, літопись, старе життє, Похвала Якова—всі ці старші джерела підносять сю сторону характеру Володимира¹⁾. На рахунок цієї чесноти йдуть і ті ширі Володимира, котрих глибоше політичне значіння пробував я вище вяснити. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты, яке къ убогемъ творяще, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Ларіон, додаючи, що ті „щедроты и милостыня до нынѣ въ человекѣхъ поминаемы суть“. Літопись і життє ближше знайомлять нас із сими наказами „въ человекѣхъ“. Життє оповідає про празникові „трапези“ в Володимировім дворі — ставив він три трапези: одну митрополиту з єпископами й иньшим духовенством, другу нищим і убогим, третю собі і боярам своїм і всім мужам своїм (вар.: всім людям). Ширше росповідає літопись: Володимир, каже вона, казав усім старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі і каліки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелів возити возами всякий припас: хліб, мясо, рибу, всяку городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князеви, чи без нього, уряджував ся пир на дворі, в „гридниці“, для „бояр, гридей, соцьких, десятицьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нічого²⁾. Трапило ся раз, що дружина на підпитку почала відказувати на князя: „зло есть нашимъ головамъ, да (дав) намъ ести древними лжицами, а не серебряными“, і Володимир казав задоболити й сю забаганку, зробити срібні ложки, кажучи: „серебром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дід і батько мій здобув з дружиною золото й срібло“. Як ба-

¹⁾ Титмар VIII. 52, Ларіон—Чтенія кїївські II с. 56—7, Життє і Похвала Якова іbid. с. 21—2 і 15, літопись — Новг. с. 73—4, Іпат. с. 86—7.

²⁾ Літопись Переяслава Суздальського розмальовує далі се оповідання: „И бываше на обѣдѣ томъ множество отъ мясъ—и отъ скота и отъ птицъ и отъ звѣрины и отъ рыбы драгоцѣнны и овошца отъ дасла (sic) и отъ всякого учиненія рукъ человекъ и отъ питія вина разна и отъ мѣдъ разныхъ, перцю же выходила колода безо князя, а при князи 3 колоды на недѣлю, а колода 8 бочекъ“ (с. 34).

чимо, оповіданне кладе особливий натиск на ласку Володимира до дружини — відгомін спеціально дружинної традиції.

При особливих нагодах, каже літопись, споряжав Володимир пиря для великої маси народу: на свято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на памятку, як він виратовав ся від Печенігів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, посадників і „старійшин“ з усіх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла. Вісім день тривав сей празник, а по нім безпосередно наступав на Пречисту храм у Києві — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѣтель“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся лѣта творяше“ Володимир.

Народня пам'ять ухопила найбільше сї Володимирові пири. В Володимировім цікльо, що переховав ся тепер в народі великоросійськїм та (в фрагментах) білоруськїм, але веде свій початок очевидно з полудня, центром все виступає двір Володимира і на нім „почестний пир“. Коло сього центра групує той епос ріжні походи Володимирових „богатырів“, але в них сам Володимир відіграє зовсім пасивну роль: він тільки, пируючи, загадує ріжні поручення своїм „богатырям“, які й носять всякі праці для Руської землі:

„А й у солнышка да у Владимира
 Пированьице было по третій день.
 Солнышко идетъ на вечери,
 А почестный пиръ идетъ на весели,
 Все-то на пиру да напивалиси,
 Все же на честномъ да наѣдалиси,
 Все же на пиру и поросхвастались.
 И сироговѣритъ солнышко Владимиръ
 стольне-кіевской:
 Нечѣмъ солнышку Владимиру похвастати!
 „Не выправлены дани выходы
 „За двѣнадцать годъ да за тринадцать лѣтъ,
 „За тринадцать лѣтъ да съ половиною“.
 Сидятъ же тутъ три руськихъ могучихъ богатыря:
 Старый козаць да Илья Муромецъ,
 Мболодой Добрыня сынъ Никитиничъ,
 Михайль Потыкъ сынъ Ивановичъ.
 Испроговѣритъ Владимиръ стольне-кіевской:
 „Ай же вы три руськихъ могучихъ богатыря!
 „Старый козаць да Илья Муромецъ,
 „Вы сѣздите-тео въ Каменну Орду,
 „Въ Каменную-то Орду въ большу землю,
 „Повыправте-тко дани выходы
 „За двѣнадцать годъ за тринадцать лѣтъ,
 „За тринадцать лѣтъ да съ половиною.

„Молодой Добрыня сынъ Никитиничъ!
„Създятѣ-тко вы да нѣ-в-ольшу землю,
„Не въ большую-ту землю да въ Золоту орду,
„Тамъ выправтѣ-тко дани выходы
„За двѣнадцать годъ за тринадцать лѣтъ,
„За тринадцать лѣтъ да съ половиною.
„Третій могучій богатырь да Михайло Потыкъ сынъ Ивановичъ
„Ты създѣ-тко въ землю во Подольскую,
„Тамъ повыправь-ко ты дани выходы
„За двѣнадцать годъ да за тринадцать лѣтъ,
„За тринадцать лѣтъ да съ половиною“¹⁾).

При всѣхъ глибокихъ змѣнахъ, які ся билинна традиція перейшла на великоруськимъ ґрунті²⁾), хто зна — чи не переховала ся в сѣм моменті реальна память про ті пізнійші роки Володимирового князювання, коли він перед усїм віддавав ся внутрішнімъ культурнимъ справамъ своєї держави, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

---

¹⁾ Билина про Михайла Потыка—Гильфердингъ I с. 63.

²⁾ Про се особливо праці Халанскаго „Великорусскія былинны кїевскаго цикла і Миллера Очерки русской народной словесности.

ПРИМІТКИ.

1. Грецька колонізація північного берега Чорного моря.

Грецькі оселі північного берега Чорного Моря мають велику літературу, з котрої вичислимо тільки дещо важнійше або новійше (деяка дрібніша література в другім виданню).

Загальнійше: монографія Бека в II т. *Corpus inscriptionum Graecarum* (розд. XI). *Koehler Gesammelte Schriften I—II*, 1850. Уваровъ Изслѣдованія о древностяхъ южной Россіи, 1851 (теж по французьки 1855). Кене Описаніе музеума кн. В. Кочубея I—II (теж по французьки 1857). E. Muralt *Les colonies de la côte nord-ouest de la mer Noire depuis le Danube jusqu' au Boug — Mémoires de la société d' archéologie de St. Petersbourg*, II. Беккеръ Берегъ Понта Евксинскаго отъ Истра до Бориссена — *Записки одеські т. III. Thirion De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt*, 1884. Bürchner *Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier*, 1884. G. Herzberg *Kurze Geschichte der altgriech. Colonisation*, 1892 (Gütersloh). E. Meyer *Geschichte Alterthums II § 286—9, 419*. Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I. Кулаковскій: *Прошлое Тавриды*, 1906. Stern *Die griechische Colonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung (Klio, 1909)*. Латишев—ряд більших і меньших статей зібраних в збірнику *Почтиа*, Спб, 1909.

Для Мітрідатової доби: Meyer *Geschichte des Königreichs Pontos*, 1899. Niese *Straboniana (Rheinisches Museum 1887)*. Th. Reinach *Mithridat Eupator*, нім. пер. Strazzula *Mitridate VI, gli Sciti e il regno Bosporano fino al 62 d. C.*, 1903 Мессіна. Domaszewski *Die Entwicklung der Provinz Moesia*, N. Heidelb. Jahrb. 1891. Premerstein *Die Anfänge der Provinz Moesia (Jahreshefte d. öster. arch. Inst. 1898)*. Ростовцевъ Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ (Ж. М. Н. II. 1900, III), і в другій редакції: *Römische Bestatzungen in der Krim und das Kastell Charax (Klio, 1902)*.

В. Filow Die Legionen der Provinz Moesia, 1906. Також Момзена Römische Geschichte т. V гл. VII.

Спеціальне. — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849. Брунь Черноморье т. I. Фонъ-Штернъ О послѣднихъ раскопкахъ въ Аккерманѣ (Записки од. XXIII — виясняє справу місяця давньої Тіри). Кочубинскій Тура (Турасть)-Бѣлгородъ-Аккерманъ и его новая ландшафтная надпись отъ 1454 г. (ibid.).

Для Ольвії — Латисевъ Исслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ Ольвіи, 1887. Hirst The cults of Olbia, 1902, переклад з додатками Латисева в Изв. арх. ком. XXVII. Ростовцевъ Меридагъ Понтійскій и Ольвія — ib. XVIII. Про новіші нахідки і розкопки окрім Отчетів археол. комісії ще спроводзанає фон-Штерна в протоколах одеського іст. тов. — Записки од. т. XXII, Фармаковского в Извѣстіяхъ археологической комиссии, виш. III, VIII, XIII.

Для Херсонеса: Кене Исслѣдованія объ исторіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848. Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856. Rambau L'empire grec au X siècle—Constantin Porphyrogénète, 1870, екскурс про Херсонес с. 484 і далі. Брунь Черноморье т. I. Латышевъ Эпиграфическія данныя о государственномъ устройствѣ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. П. 1884, VI. Статі Мальмберга і Орешнікова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалахъ по археол. Россіи N 7. Бертъе Делагардъ Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одеські т. XVI, його-ж Раскопки Херсониса, 1893 (Матеріалы по археології Россіи изд. археол. ком. N 12), його-ж О Херсонисѣ, 1911 (Изв. арх. ком. XVI). Schneidewirth Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taurien, Берлін, 1897. Селивановъ О Херсонисѣ Таврическомъ, Од. 1898. Brandys Chersonesos, 1899 Бобринскій Херсонесъ Тавричeskій, 1905. Памятники христіанскаго Херсонеса т. I—III (1905—11). Справозданна з новішихъ розкопокъ Костюшко-Валюжинича в Извѣстіяхъ археол. ком. з пр. 1899—1907.

Для Пантикапея і Боспорського царства: Ашикъ Воспорское царство, 1847. Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854. Леонтьевъ Археологическія розысканія на мѣстѣ древняго Таманиса и въ его окрестностяхъ 1854 (Пропислев), IV). Герцъ Археологическая топографія Таманскаго полуострова і Историческій обзор археолог. изслѣдованій на Таман. пол. — Собр. соч. т. I і II, 1898. Забѣлинъ Объясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труды III археол. з'їзда т. II. Орѣшниковъ Босфоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ, 1884. Монографія Латышева, видана у вступі II т. Inscriptiones (1890), потім по російськи повторена в збірнику його Pontica, 1909. Панаховний Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської області — Записки Н. то-

варяства ім. Шевченка т. Н. Ortmann Der regno Bosporano Spartocidagum, 1891 (дисерт., Гале). Мельниковъ-Разведенковъ Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартикидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племенъ Кавказа т. XXI). Кулаковскій Къ исторіи Боспора Киммерійскаго въ концѣ VI в.—Византійскій временникъ 1896. Brandys Bosporos, 1897 (Pauly-Wissowa Realencyclopädie). Mordtmann Historische Bilder vom Bosporos (Mitt. d. deut. Ausflugs-Ver.) 1907. Про новіші систематичні розкопки Керчи справоздання Думберга і Шкорпила в Извѣстіях і Отчетах археол. ком., про танаіські—Извѣстія XXV.

Про понтійську торгівлю спеціально Preller Ueber die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler, 1864. Спеціально про рибний промисел: Köhler Τάρχος ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (Nouveaux mémoires de l'Acad. de St. Petersburg, VI s. v. I), теж Bonnel Beiträge zur Alterthumskunde Russlands I с. 97—9, де вказана й иньша література. Про хлібну торгівлю — многословна розвідка G. Perrot La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athènes et le royaume du Bosphore Cimmérien, Revue historique 1877. IV. Мищенко Торговля сношенія Аеинской республики съ царями Босфора — київські Університ. Извѣстія 1878, теж у Латишева Ольвія гл. I. З статей Штерна крім згаданих уже ще: E. von Stern Sur les relations commerciales entre l'Egipe et les colonies grecques situées sur le bord de la mer Noire—Compte rendu du congrès au Caire 1909.

Чорноморської торгівлі дотикається ся почасти звісна праця Садовского Drogi handlowe, звичайно в німецькім перекладі Кона: Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres (1877), але ся книжка взагалі низша своєї репутації, має багато довільностей і баламуцтв.

Епіграфічний матеріал зібрав Латишев в Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, I, II і IV, 1886—1901 (ширші коментарії в Матеріалах по археології Россія вип. 9, 17 і 23) і Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Нахідки останніх літ — в Извѣстіях арх. ком. Тексти грецьких авторів для нашого побережя зібрані Латишевим же н. т. Извѣстія древнихъ писателей о Скииіи и Кавказѣ. Нумізматичний матеріал найповніше зібраний у Бурачкова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллинскимъ колоніямъ на сѣверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новійше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерійскаго в Записках одесского історичного товариства т. XV. Кераміка: Музей Одесскаго общества історіи

т. I—II теракоти Теодозії, Ольбії і Пантікапея, т. III Феодосія и ея керамика (1897—1906) Багато дрібних розвідок і матеріалів в одеських Записках, в Трудах VI археол. зїзду і в Извѣстіях археолог. комиссії.

Дрібніша бібліографія для Крима див. в показчику Маркевича Тауриса, I—II, для кавказького побережа — в давнійшій праці Міансара *Bibliographia caucasica et transcaucasica*, 1874.

2. Література Геродотової Скитії. Обясненне Геродотових звісток про Скитію і взагалі скитське питання має цілу літературу; наведемо лише важніше: Zeuss *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837). Ukert *Geographie der Griechen und Römer*, III. 2 — *Skythien* (1846). Neumann *Die Hellenen in Skythenlande* (1855). Древности Геродотової Скїеї, т. I і II, 1865 і 1873. Заб'їльнє Історія русскої жизни I, 1876. Bonnell *Beiträge zur Alterthumskunde Russlands*, I (1882). Sayce *The ancient Empires of the East. Herodotos I—III*, 1883 (проти його скептичних поглядів виступив Ф. Мищенко з статями: Былъ ли Геродотъ въ предѣлахъ Южной Россіи, и Не въ мѣру строгий судъ надъ Геродотомъ — передр. при II т. його перекладу Геродота). Maig *Das Land der Skythen bei Herodot* (Saaz, 1885). Лаппо-Данилевскій Скискія древности, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV). Миллеръ—Осетинскіе этюды т. III (екскурс II). Tomaschek *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden* — *Sitzungsberichte der Wiener Ak.* т. 115 і 117. A. Hauvette *Géographie d' Hérodote* (*Revue de phil.*, 1889). Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. II (1889). Krauth *Das Skythenland nach Herodotos* (*Neue Jahrbücher für Phil.*, 1890, I) і *Die Sieben Flüsse Skythiens nach Herodots Bericht*, 1894 (Erfurt, Festschrift). Мищенко — крім згаданого статі в *Ж. М. Н. П.* 1896 кн. V і XII, *Филолог. Обзорніи* 1898 і дальші. Браунъ *Разысканія* (екскурс. про Скитію с. 228 і далі, особливо широко про Геррос). *Niederle Slov. starožitnosti I* (1904). Westberg *Zur Topographie des Herodot* (*Klio* 1904 і 1906). Де-що див. ще в вид. 2. В нашій літературі про Скитів писав багато неб. О. Партицький, але з „словянського“ становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами літ, 1889, *Старинна історія Галичини*, 1804).

Вчисляти ріжні погляди на національність Скитів було-б дуже довго і малоцікаво. Давнійше росповсюднений погляд на Скитів як народ урало-алтайський, що заступали нпр. Нібур, Бек, Найман (головна праця сього напрямку), скритикував Шіфнер в *Mélanges asiatiques* петерб. академії 1856 т. II і Всеволод Мілер Осетинскіе этюды т. III; з новіших оборонців сеї теорії див. працю Нодя (G. Nagy) про Скитів в вид. угорської академії 1905. Мішаною людністю

вважали Скитію Фр. Мілер, Вамбері, Мищенко, Латішев і сам Всеволод Мілер по часті. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс— Die Deutschen und die Nachbarstämme с. 285 sg., головню етнологічними подібностями. Лінгвістичний звязок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Міленгофа Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten — Monatsberichte der Berliner Akademie 1866 (передруковано з додатками в т. III його Deutsche Altertumskunde). Дальшим важним придбаннем для сієї справи були праці московського професора Вс. Міллера, що виходив з спеціальних студій над Осетинами— Осетинські етюды т. III, 1887, Эпиграфические слѣды иранства на югѣ Россіи Журналь Мин. Нар. Просв. 1889, IX (в скороченню вийшло в Осет. эт.) і йогож етнологічна студія: Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ ibid. 1882, VIII. Сам Мілер одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скитів, а східніх, кочових відділяє від них, хоч всі докази їх урало-алтайства признає нестійними. Факти з історії культури і штуки, що в кождім разі вказують на тісні звязки скитсько-сарматської людности з Іранцями передньої Азії, піднесено в згаданій праці Толстого і Кондакова т. II. Далі мушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка Kritik der ältesten Nachrichten u Skythischen Norden і йогож статю в Ausland 1883 ч. 36, Soltau Zur Erklärung der Sprache der Skythen, Berlin, 1887, Соболевського Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten (Archiv, XXVII, 1905) і студію Маркварта (Marquart): Über einige skythisch-iranische Völkernamen, в його Untersuchungen zur Geschichte Erans, II (Philologus, 1907).

3. Держава Германаріха і Дніпровий город Готів. Досі дуже мало зроблено для відповідного зрозуміння Йорданової легенди про Германаріхову державу. Правда, ще Кепке (Koeperke Deutsche Forschungen с. 104 і далі), потім Бессель (I. с. с. 156—7) пробували відрізнити те що належить в сій легенді народній сазі і те що пішло з її літературних перерібок у — Касіодора і Йордана. Реєстр народів вони уважали пізнішим літературним розвитком слів легенди, що Германаріх підбив багато північних народів, і виключали з сього тільки Герулів і Словян — Венедів, припускаючи, що про них могла згадувати і сама сага. На жаль сей здоровий, критичний погляд на Германаріхову легенду, як і скептичні уваги Гріма (Die deutsche Heldensage с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далі) не знайшли дальшого розвитку в науці. Констатуючи недорічності в сій легенді, учені все ще не відважують ся попрощати ся з Германаріховою легендою і що найбільше — пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на таким ґрунті стоять напр. Вітерсгайм II² с. 2 sq., Міленгоф II с. 83, Dahn Urgeschichte

I с. 230, Кауфман *Deutsche Geschichte* I с. 102—3, Браунъ Розысканія с. 1, Marquart *Osteurop. Streifzüge* с. 378, Л. Шмідт *Geschichte d. deut. Stämme* с. 99 і далі і *Allg. Gesch. d. German. Völker* с. 88 й ин. (Загальний погляд на Германаріхову легенду і літературу її див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III² гл. XIV § 39—43, Jireczek *Deutsche Heldensade*, 1898). Старання дослідників і досі звернені майже виключно на відшіфрованне покручених назв підбитих народів. Уже Цайс (ор. с. 688 і далі) добачив назви Веси, Мері, Мордві й Черемисів в Йорданових *Vasina, Merens, Mordens, Inniscaris*, і закінчення *ens, ans* толкував як готські наростки многого числа. Сею дорогою пішли й пізніші дослідники, приймаючи в значній частині його тлумачення та пробуючи поправити иньші імена сього ряду. Так Коскінен *Tindos in Aunxis* толкував як Чудь на *Aunus (Aunuksenmaa)*, між Ладожським і Чудським озером,—тлумачення, прийняте й Міленгофом, але відкинене Спельманом. Міленгоф (II с. 74 і далі) в *Goltescytha* бачив *Scuti* Адама Бременського — словянську Чудь, в *Broncas* Пермь (Біармію, гот. *Bermans*). Мариварт *Rogastadzans* толкує як готський переклад Птолемаєвих *Ροβροχοι* — мешканців Поволжа (*Rha*). В Navego колись бачили навіть Новгород.

Нову дорогу вказав у сій справі Теодор Грінберг в своїй статі *Ermanariks Völker (Zeitschrift für deutsches Altertum, т. 38, 1895)*. Він став на тім становищі, що сей ряд, бувши уривком чи цитатою в якійсь піснї, містить не самі ймення, а й епітети. Свої пояснення дає він більше прикладу, і такий самий безпретенсійний характер має проба реставрації ритмічної цілоти сеї цитати:

scýthathiodos inaxungis
uasínobrocans mérens mórdens
ínniscàns rógastádzans
áthala ubegénascolda.

Се мало б значити: „Скитські народи, що їздять на возах, мешканців лук — Мерян і Мордван (або й тут Г. готовий бачити епітети), мешканців рівнин — пустельників, народи обовязані до військової помочи.“ Та саме тлумачення—річ другорядна, але основна ідея — звести більшість слів сього ряду до епічних імен, а цілий ряд — до поетичного уривку, дуже цінна. При тім виникає питання, чи в своїм прототипі ся фраза вязала ся з Германаріхом? Се можливо, але так само могла вона бути звязаною з ним доперва в літературній редакції Германаріхової легенди. Друге, ті реальні ймення народів, які б знайшли ся в сій фразі—наскільки про них можна думати, що вони дійсно стояли під зверхністю Готів коли небудь, за Германаріха чи в иньшій часі, обо ввійшли сюди принаймні через спомини про якісь війни і конфлікти з Остготами, а не

притягнені просто з повітря, з чутки, для декорації, як різні реальні і легендарні народи пізнішої Олександрової легенди? На жаль, новітні дослідники не зважали на ці сторони питання, й інтерна проба Грінберга не зробила на них відповідного враження, так само як і давніші вказівки здорового історичного скептицизму. Признаючи глибокі впливи пізнішого поетичного оброблення на Германаріхову легенду в Йорнандовій версії, вони однак сліпо держать ся традиції на пункті політичної могутності Германаріха і як я сказав, — головну увагу звертають на дешифрованне народів записаних сею легендою йому в піддані, а не на критику традиції в сім пункті.

Про „Дніпрову столицю“ Германаріха найбільше говорить Нерварсаса (*Antiquités russes* I с. 196 і новіше виданне: *Det norske oldskriftselskabs Samlinger*, XVII, 1873). В ній виступає Нідр, нещлюбний син короля Гейдрекка що панував в Рейдготіі аж до *Harvadhafjöll* (толкують хорватські, або карпатські гори, вар. *havada* — стрічні гори), а столицею мав „Дніпровий город“. По смерті Гейдрекка вимагає він від його спадкоємця і сина Ангантира, аби віддав йому половину батьківщини: жадає „(половину) того великого ліса, що зветь ся *Murkvidbr* (темний ліс), ту святу могилу, що лежить при шляху (варіант: в Готських краях), ту гарну скалу в Дніпровських місцях, половину замків що мав Гейдрек.“ Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в. (вона має різні варіанти, пізніші й давніші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізніший характер не підлягає сумніву). Стара пісня про Атилю—*Atla-Kvidha*, правда, теж каже про „дніпровські місця, славний ліс, званий у людей Темною дібровою“ (*Antiqu. russes* I с. 35), але ці слова уважають ся пізнішою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізніша пісня про *Hlod'a* і *Angantheow*, оперта на *Nervarsasa*, поясняє се означенне докладнійше: „Славний ліс, що зветься Темною дібровою, та свята могила, що стоїть в землі Готів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях.“ Й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далі загальних примет, що хіба гіпотетично можуть прикладати ся до Києва, його печер і гір (мовляв Аскольдової могили). Крім того *Вігфусон* поправляв в *Hamdismal*, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові пізніша, в однім вірші слово *diura* (*djurr* — глибокий) на *Daupar*, і читав: „вони побачили палату Готів і кручі берегів Дніпра.“ Але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити. Таким чином бачимо, що всі згадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певністю бачити в ній Київ, і якісь хоч трошечки докладнійші (хоч все ще дуже загальні) вказівки на Київ маємо в пам'ятках пізніх, з часів, коли Київ був світовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співці його розуміти. (Додам, що граматична аналіза

„Дніпрового города“ вказує, що се властиво не город на Дніпрі, а город якоїсь мітичної особи, званої Danrag або навіть Danp, і вона могла бути принаджена до Дніпра по созвучности).

З огляду бідність і загальність сеї традиції в літературі довго задовольнялись загальною згадкою про „Дніпровий город“, не пробувши ближше означити його місця — див. *Antiquités russes* I p. 112, Куніка в *Mélanges russes* t. IV. 5 p. 520. Аж готська теорія, шукаючи, якби звязати Готів з київською Русю, підсунула тут толковання про Київ: Кунік, висловуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспію (с. 55), виставив здогад, що може в Дніпровим Городі треба бачити Київ (Danpstadig... Дніпровський город; Київ?). За ним пішов Брун — Черноморье II с. 289, пор. 291, Будилович у своїм рефераті на VIII археологічнім з'їзді, Антонович Публичныя лекції по археол. и исторіи Києва с. 36, Кулаковскій Карта Европ. Сарматіи с. 31, Браунъ, Разысканія с. 245—6, Prásek Herodot с. 60, Халанскій Къ сказаніямъ объ Олегѣ вѣщемъ, I й ин. Ісландський учений Вігфусон присвятив сьому питанню спеціальну розвідку (*Place of the Hamtheow lay*, в *Grimm Centenary*, 1886, що видали G. Vigfusson і F. Powell). Він доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Германаріха (оповідання Йордана про державу Германаріха приймає він вповні). Основну критику його поглядів дали пок. М. Дашкевич в київських Унів. Извѣстіяхъ 1886 — Придніпровье и Киевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы, Ол. Веселовскій в Ж. М. Н. П. 1887, VI і Записки романо-герм. отдѣленія филол. общ., I (Спб., 1888): Киевъ—градъ Днѣпра, і Heinzel Über die Hervararsage (*Sitzungsberichte* віденської академії т. 114). Недавно повертали коротко до сеї справи Шаровольскій у зб. Ерапос і Рожнецкий (*Изъ исторіи Києва и Днѣпра въ быломъ эпосѣ*, звѣстія отд. рус. яз. 1911), що теж вважає можливим в Дніпровім городі бачити Київ готських часів. Я застановив ся над сею гіпотезою про Германаріхову столицю головно з огляду на готську теорію (про неї мова в ескурсі II).

4. Антське питання.

Антській справі присвятив я свого часу особну розвідку в *Записках Наук. тов. ім. Шевченка* в т. XXI (1898) п. т. Анти; її головні висновки ввійшли потім в перше видання моєї *Історії*, і я без особливих змін повторюю їх і тепер. Праці, які принесло до сього питання останнє десятиліття, в тім і найновіша проба перегляду сього питання, дана Л. Нідерле (*Antové*, 1910), не подали нічого такого, щоб змушувало відступити від основних точок погляду, поставленого тоді. Переглядови питання хочу присвятити особну статтю, а тут обмежу ся кількома замітками що до двох головних теорій, з яких одна бачить в Антах термін політичного характеру, друга — етнографічного.

Що назва Антів мала політичне значіння, таку гадку підніс Кунік в книжці *Извѣстія Ал-Бекри*, ч. I (1878) с. 147: він тут каже дуже категорично, що Анти були династи азійського, може черкеського роду, які підбили собі чорноморських Словян, і тому останні відрізняють ся від інших Словян. Невважаючи на повну голословність, завдяки своему категоричному тонові ся гадка пішла в курс: я стрів її, з відкликом до цієї статі Куніка, у Шімана *op. s. t. I s. 18 — 9*, у Дені (*Lavisse et Rambaud Histoire générale I. 691*), що перейняв її очевидно у Шімана. Від Дені прийняв сю гадку Вірт в своїй недавній „Історії Азії і Схід. Європи“ (*A. Wirth Geschichte Asiens und Osteuropas*, Гале, 1905, див. особл. с. 249 — 250). Не постаравши ся зовсім познайомити ся з відомостями, які маємо про Антів, він для сих азійських Антів знайшов созвучну назву в Удах, бачить в них античних Будинів, *Uti, Οὐτίτοι*, пізніших *Utiguri, Uldini, Euduseni* і т. д., в славянській вимові се мало б звучати як Анти, і Вірт бачить уже тут не династію, а таки черкеське плем'я, що помандрувало на захід і опанувало Словян (с. 147, 149, 182, 191 — 2, 251 — 3, 272). З такою безпідставною фантазією нема що полемізувати, вистане сказати, що книжка Вірта взагалі має незвичайно фантастичний, характер, до куріозности. Візантійські письменники виразно звуть Антів Слов'янами, у всім подібними до полудневих Словян, їх старшини носять виразні слов'янські ймення, так що й про чужу династію трудно думати, — взагалі про таку чужу династію абсолютно нічого не знаємо. Повна політична аморфність, брак сильної власти, який бачимо виразно в оповіданню Прокопія, не дозволяють приймати сеї теорії навіть в більше здержливій формі здогаду про політичний характер антського імени („najprędzej polityczny jakiś związek kilku plemion“) як її підняв Потканський (в згадуваній статі *Lachowie i Lechici* с. 24) — бо власне не бачимо у Антів ніякої політичної концентрації.

Друга теорія має історію значно старшу.

Уже Цайс висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу Слов'янства по мові на два великі відділи — західній (чи як він зве — північно-західній) і північно-східно-полудневий (*Russen und Süd-völker*), і як на паралель вказав на поділ в Повісті временних діт Слов'янства на Словян і Ляхів: „Слов'яне і Ляхове стоять тут на против себе зовсім як в давнину *Slaveni* і *Antae*, лише там *Slaveni* (= Словене) стоять на заході“ (*Die Deutschen* с. 602 — 4). Сю гадку прийняв був Реслер (*Zeitpunkt* с. 90), і пізнійше Крек (*Einleitung*² с. 205 — 6, на інших місцях, с. 330 він говорить трохи инакше — див. низше). Відповідно до того Анти мали-б означати Русь † полудневих Словян, Словени — західніх. Але се толковане не відповідає фактам. Одиноква обставина, що могла-б промовляти за таким розумінням (на неї вказав Шафа-

рик П. 25, 7) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називав племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σχλαβηνοί). Але вона не так важна, може показувати тільки, що Прокопій слово Σχλαβηνοί уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів, або ще скорше — що він уважав сих північних Словян одноплеменими з тими, що займали панонське побереже Дунаю бо розуміється, не міг знати їх ближше. Деякі учені, відділяючи від Антів Словян полудневих, вважають Антську назву терміном цілої східної групи. В таким напрямі висловив ся уже Крек (с. 330), в назвах Антів і Словен протиставляючи Словян „руських“ і західніх. Ще виразніше поставив сю тезу, против мого погляду, А. Погодін — що Анти означають взагалі Східних Словян (Изъ истории слав. передвижений с. 27); такі гадки висловляє кінець кінцем і Маркварт *Osteurop. Streifzüge* с. 2. Сі дослідники не спинають ся на трудностях, звязаних з розумінням Антів як цілої східної галузі Словянства, хоч їх розумів уже Шафарик (I. с.), загально висловляючись, що ми не знаємо, як далеко антське імя сягало на північ. Візантійці ледви чи мислили собі під сею назвою ціле східнословянське розселення, мабуть і не звіснє їм в цілости, і в своїх згадках про Антів, певно, не мали на гадці північних племен східно-словянської галузі: ті Анти чорноморського побережа, про яких вони говорять, були, очевидно, племена полудневі тільки. Такий погляд приймає й Нідерле в остатній статі і тільки через очевидне непорозуміння (незрозуміння моїх слів) вважає потрібним полемізувати зо мною (с. 11).

Як вищеподані розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широкі, так знов за узьке розуміння знаходимо у декотрих (нпр. Голубинський *Исторія русской церкви* I² с. 15), що в Антах бачать самих чорноморських Уличів і Тиверців. Ми не знаємо вказівок, що сі племена займали цілу антську просторовь, яка сягала Дону; та й чому-б як раз сі два руські племена злучались в одній загальній назві?

Вкінці спинимо ся ще на здогадах Маркварта, що в своїх останніх працях взагалі присвятив багато уваги Антам і поставив ряд сміливих здогадів і гіпотез, по часті вповні нових, по часті висловлених уже давнійше, не стараючи ся звязати їх в певну цілість, і часто навіть суперечачи собі. З огляду на інтерес, викликаний його смілими „набiгами“ (*Streifzüge*) в сферу східноєвропейської історії IV — IX вв. я спиню ся трохи над сими його гіпотезами тим більше, що до них приходить ся вертати ся нераз. Як згадано в тексті, Йорданову звістку про розселення Антів від Дністра до Дніпра М. вважає переказом звістки Аблябія, півмітичного джерела Косіодора, що могло б бути писана не десь в початках VI в. За Аблябія, думає він, Анти дійсно сиділи між Дністром і Дніпром тільки, а пізнійше, за Прокопія, розширили ся за

Дніпро (Streifzüge с. XXV); вони відповідають Уличам, Тиверцям і Дулібам — ці писменні назви заступили і витіснили згодом назву Антів (с. 193—4). Задумуючи ся над їх розселенням, М. готов припускати тепер уже, що на Чорноморю до Дністра і Дунаю Анти розселили ся аж по переході Готів до Мізії, з кінцем VII і в VIII вв. (с. 194). Літописну пам'ять про боротьбу Дулібів з Обрами М. прикладає до Антів, тотожність імен наводить його на гадку, що Дуліби (частина хіба) тоді перейшли в середні дунайські краї. Він думає, що переговори Юстиніана з Обрами скінчили ся переселенням їх в Дакію, другим разом здасть ся йому правдоподібним, що Авари переселили наших Дулібів на середній Дунай, і там ці Дуліби стали завязком чеського королівства (королівство Дулаба у Масуді) (Streifz. с. 123 — 7, Chronologie с. 78). Подібність імен Мезамира і Келагаста, антських старшин з часів аварського нападу, з Безмером і Гостуном, болгарськими старшинами в звісній реєстрі болгарських князів, наводить його на гадку, що Анти в середині VI в. (554 — 558), перед приходом Аварів, панували над Оногундрами-Болгарами (Chron. 80, Str. 147). Се мало діяти ся вже на нових, дакійських осадах Антів. Що більше. В звісній державі Валіана у Масуді і королю Маджаку М. бачить тогож Мезамира і його Антів: Маджаке зменшена, пестлива форма від Мезамира, а Валіана — се Волиняне, себто побужські Дуліби, пізнійша назва Антів (Str. 147). Анти виростають таким чином на світову силу, грають ролю якогось політичного ферменту. Їх князі панують под Болгарами, вони дають початок пізнійшій Чехії; їх держава в пізнійшій арабській традиції зістає ся центральним політичним вузлом, що зв'язує під своїм пануванням всі слов'янські племена. Дуже се все привабливе, але спираєть ся на тонкій стеблині — Менандровій традиції про Мезамира. А Мезамир зовсім не надаєть ся на ту ролю, яку призначує йому Маркварт. В 2 вид. 'свої Історії я взяв під аналіз се Менандрове оповідання про Мезамира — читач знайде його без особливих змін на с. 368 цього видання. Мезамир зовсім не могутний володар, а просто впливовий, здібний чоловік, з якоїсь родовой династії. Могутні володарі не їздять в посольстві. На ролю болгарського зверхника, ані тим менше — короля слов'янських народів він не надаєть ся римузу. А з тим привабливі фантазії Маркварта розлітають ся як дим.

5. Література східно-слов'янського розселення.

Підставовою працею для історії східно-слов'янського розселення в добі „Повісти временних літ“ зістаєть ся й по нинішній час книга Н. Барсова (док. професора варшав. університета) Очерки русской исторической географии, вид. 2, 1885. Він опираєть ся передо всім на дуже старанній і дотепній аналізі звісток літописних, а при тім велику вагу клав на вказівки географічні й хорографічні — назви рік і осад, але переступав

в тім часом межу і хапав ся за дуже далекі й випадкові подібозвучности. Се до певної міри дискредитувало сей метод, так що з пізнійших дослідників лише декотрі звертали ся до нього. Зручно й широко ужив сього хоро- і топографічного метода Корсаковъ в цінній монографії Меря и Ростовское княженіе, 1872; дуже сильно підносив його цінність Филевичъ в своїй Історії Древней Руси, т. I (одинокій), 1896, і реферат: О разработкѣ географической номенклатуры (Труды X съѣзда I, і дискусія іbid. III с. 89), але саме переведення сього методу у нього ледви аби могло кого небудь одушевити. Деякі справедливі остороги в статі Соболевского Названія населенныхъ мѣстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографіи (Ж. Старина, 1893).

Праця Барсова послужила вихідною точкою для серії київських монографій по історії поодиноких земель, де історії старої колонізації уділяло ся досить багато місця — такі монографії: П. Голубовского Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1881; Д. Багалія теж Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1882; П. Голубовского Печевѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ — Історія южнорусскихъ степей IX—XIII в. (богато займаєть ся полудневою, пограничною з стеном колонізацією); Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885; М. Андріяшева Очеркъ історіи Волинской земли до к. XIV в., 1887; мій Очеркъ історіи Киевской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в., 1891; М. Довнаръ-Запольского Очеркъ історіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891; П. Голубовского Історія Смоленской земли до начала XV ст., 1895; П. Иванова Историческія судьбы Волинской земли до к. XVI ст., 1895; В. Данилевича Очеркъ історіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896; В. Ляскоронского Історія Переяславской земли до пол. XIV ст., 1897 (нове вид. 1903) Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, ч. I, XI—XIII вв., 1901. Між сими дванадцятьма монографіями були розумієть ся і сильніші й слабші, але історично-географічна часть в них дуже часто становить найсильнішу сторону і зроблена з найбільшим накладом (нпр. монографії Андріяшева, Ляскоронского, Голубовского про Смоленщину)

При тім під впливами пок. Антоновича, ініціативи котрого завдячує наука сю серію монографій, в сих монографіях, особливо від 90-х рр. робили ся пильні старання використати, як помічний матеріал при історично-географічних дослідях, результати археологічних розслідувань. Сею дорогою пішов також київський професор (дух. академії) Завитневичъ в своїх працях, починаючи від першої програмової, щоб так сказати: Область Дреговичей, какъ предметъ археологическаго изслѣдованія (Труды кiev. дух. акад. 1886, VIII). Та хоч я сам був одним з тих, що пробував ужити археологічний матеріал для визначення границь племен, мушу

признати ся, що з тим трохи поспішив ся і я і інші. Як виявили пізніші археологічні досліди, те що ми готові були брати за характеристичні етнографічні прикмети, й на їх основі тягнути етнографічні межі — показало ся далеко не таким певним; аналогічні форми почали показувати ся на різних племінних територіях, а що все таки досліди лишають ся фрагментаричними, не систематичними, тож, показуєть ся, й говорити про племінні похоронні обряди і про племінні культурно-етнографічні типи у всякім разі тепер ще неможна. Найліпше се задокументували огляди археологічних здобутків, зроблені А. Спіциним: Обзорніе нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русской и словянской археологіи кн. I, II і IV — в Записках рус. археол. общ., 1896—1899) и Расселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1898, VIII). Спіцин стоїть на становищі тих племінних типів, але на його роботі найліпше видко, яких натягань треба, аби перевести сю племінну систему через нинішній археологічний матеріал ¹⁾).

Разом майже зі згаданими працями Спіцина появиля ся иньша проба вяснення етнографічної системи східного словянства — на підставі фактів лінгвістики, діалектології: се була праця ак. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“. Сама ідея не була нова; гадка про те, що сучасні діалекти відповідають у нас давньому племенному поділові, висловлена була дуже рішучо ще Чубинським і Михальчуком в розвідці „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи“ — в VII т. Трудів етнографической экспедиції въ Юго-западный край, 1874. Але роботи, яка поставила б собі завданням детайлічно прослідити, о скільки території племен відповідають або не відповідають сучасним діалектичним групам, ми не мали й тепер не маємо. Праця Шахматова будувала власну теорію, нагинаючи під неї, часом дуже свобідно, і сучасну діалектологію, й стару етнографію; його провідна ідея — се рішучий вплив політичних організацій, держав XIV і пізніших віків, що розбили старі племінні групи й стали підвалиною нових „народностей“. Про сю провідну ідею див. мою рецензію в VII т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Про предложење Шахматовим групуванне племен X—XI вв. буду говорити зараз низше.

6. Теорія старої великоросійської кольонізації на Подніпров'ю.

Теорія ся носить імя Погодіна, що дав їй вповні виразний вислов, але се були тільки крайні льогічні виводів з тих поглядів про

¹⁾ Прогалини в нашій матеріалі виказує мала, зроблена ним — в Трудах отд. рус. и сл. арх. т. V с. 407. Але і з заштрихованих тут країн багато досліджено аж надто поверховно.

тісну зв'язь Руси київської з Московською державою, які з-давня закорилися в великоруських кругах, в великоросійській книжній традиції. Там пояснюється обставина, що й теорія Погодіна й її нове видання — теорія Соболевського серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу з нею майже виключно вели Українці.

Сам Погодін каже, що його привели до тих висновків слова Срезневського й Лавровського, ніби в староруських пам'ятках нема прикмет української мови. Сам він давніше, в 1840-х рр. (див. його Изслѣдованія III с. 317) думав инакше, але під впливом авторитета філологів прийняв сю гадку і дальше вивів з неї, що значить Кияне й не були Українцями, а на доказ того покликував ся ще на брак билинної поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князів і боярства. Розв'язує він усе отсе здогадом, що „кіевські Великоросіяне“ вийшли на північ по татарським погроми, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десь дуже скоро, хоч Погодін ближше сього часу не означає. Взагалі його стаття, в котрій розвинув він свою теорію (писана в 1851 р. в виді листу до Срезневського й надрукована в 1856 р. в V т. Извѣстій Академії п. т. Записка о русскомъ языкѣ, а потім, в тім же році, в VII т. його Изслѣдованій), мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладности, а заразом ставлячи ще більше відважні здогади що до початків слов'янської мови взагалі. Ще філологічним аргументам (дуже дістантським і наївним) дав він тут більше місця, історичну-ж сторону своєї гіпотези по-пробував аргументувати доперва відповідаючи Максимовичу на його критику.

Максимович завзято виступив против висновків Погодіна з двома серіями статей (все в Рускій Бесѣд-і): „Филологическія письма“ в р. 1856 і „Отвѣтныя письма“ в 1858, з нагоди відповіді Погодіна. Тут він розбирав головню філологічні погляди Погодіна, а його теорії про українську міграцію присвятив статтю „О мнимо́мъ залустьїніи Украинны“ (1857). В поміч йому прибув потім Ол. Котляревський з статтю „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянскої земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його Собранія сочиненій), тим часом як теорію Погодіна постарав ся піддержати філологічними аргументами П. Лавровскій (оден з моральних її батьків) в статтях: „Обзоръ замѣчательнѣйшихъ особенностей нарѣчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ“ (Ж. М. Н. П., 1859) і „По вопросу о южнорусскомъ языкѣ“ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобытности малорусскаго нарѣчія“ (День; 1763. всі три серії передруковані в III т. Собранія со-

чиненій Максимовича), і сям закінчила ся перша стадія в історії сього питання. В ній особливо вяснена була історична форма питання—безпідставність гіпотези про міграцію київських Великоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріалом, устатив вірний погляд на справу.

Натомість фільологічна сторона питання не була висвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріалом, та й словянська діалектологія була ще тоді в пелюшках. Се було причиною, що теорію Погодіна відогріто наново як раз від фільологічного кінця: зробив се Олексій Соболевский, тодішній професор київського університета, фільолог-спеціаліст. В 1882 р. він прочитав у київськiм історичнiм товариствi реферат: „Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вв.“; в нiм він виходив від спостереження, що в пам'ятках, які він уважав київськими, бракує українських фонетичних прикмет (які знаходив у пам'ятках, що зачисляв до галицько-волинських), і на сiй підставі поновляв Погодінську гіпотезу. Новиною в його рефераті була фільологічна аргументація; історичну обстанову теорії Соболевский брав готовою від Погодіна, з тою ріжницею, що відсував залюднення Подніпров'я Українцями аж на XVI в. — се було консеквентно з його точки, але се-ж зводило цілу теорію ad absurdum (Погодін добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї кольонізації не можна).

Реферат Соболевского викликав цілу бурю в київськiм історичнiм товариствi. З контр-рефератами виступили Антонович, Дашкевич, Житецький, з дрібнішими замітками — Науменко, Мищенко, О. Левицький, Голубевский, Лучицький, Голубев (знову самі Українці, з виїмком проф. Голубева). На жаль, і реферат Соболевского, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (близше не піддержав його ніхто), і контр-реферати полишили ся недрукованими, подані були тільки короткі змісти їх в Читеніяхъ товариства (т. II). На ґрунті фільології XI—XII вв. Соболевский був сильнішим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонно простудіованим рукописним матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали. Натомість на історичнiм ґрунті теорія Соболевского потерпіла сильні удади, особливо від Антоновича, що перед тим оголосив розвідку, де виступав против гадки про спустінне Києва й Київщини („Кіевъ, его судьба и значеніе съ XVI по XVI столѣтіе“ — в Київській Старині 1882 р., передр. в 1 т. його Монографій), а відповідаючи на теорію Соболевского вказав на кольонізаційний напрям з півночі на полудень України, як він представляється в люстраціях з середини XVI в. Соболевский одначе зістав ся при своїм погляді й розвинув його в своїх працях: Очерки изъ исторіи русскаго языка, 1884, Лекції по исторіи русскаго языка, 1888, і поменьших

статях — Істочники кїевскаго говора, 1885 (Ж. М. Н. П., II), Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кїева, 1885 (київ. Университет. Изв., VII), Населеніе Украйны въ XII вѣкѣ (Ж. Старина, 1895), й ин.

Противъ фільологічної сторони теорії Соболевского тоді виступив ак. Ягіч (Четыре критико-палеографическихъ статьи, 1884, — з приводу Очерків, Критическихъ замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889, з приводу Лекцій); основна критика його змусила Соболевского до деякихъ поправокъ в своїй теорії. Важного союзника зате здобув він в Шахматові (теп. академіку петербургськїм), що в своїй статі Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894 (Русскій Филологическій Вѣстникъ) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-полянсько-сіверянськихъ Великоросів. Натомість поруч ак. Ягіча виступили в обороні українства кїївського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (львівського) з розвідками про Житіє Сави (Мочульській—Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житіє св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унив. т. 62, Колеса — Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmale a. d. XIII Jhdte Žitije sv. Savy, 1896 — Archiv für sl. Phil., т. 18). З паперів неб. Потебні опубліковано також і його критику теорії Соболевского (Извѣстія II отд. академії, 1896). Сам Ягіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїхъ Einige Streitfragen (1898, Archiv für sl. Phil. XX). Нарешті проф. Кримський в Кїївській Старині 1898—9 надрукував широку критичну статю (не скінчену): Филологія и Погодинская гипотеза, де зібрав багатий матеріал (осібно виїшла р. 1904). Як стояла тоді справа в очах незамішаних у ній фільологів, може служити показчикомъ вступна лекція кїївського фільолога Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболевского (Унив. Изв., 1898, III). Нарешті під впливом критики, здаєть ся — найбільше під впливом останньої статі Ягіча відступив від погодїнської теорії ак. Шахматов: в новім обробленнї згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, Спб., 1899 — з Ж. М. Н. П., IV) він признає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Кїїва — каже: „у всякім разі ми не маємо причини не признати кїївської людности полудневоруською, хоч вона в самім Кїїві була значно розмішана иньшими руськими племенами“ (с. 25). Тільки сам Соболевский нічого не попустив з своєї „гіпотези“, і сердито відказує на „україноманів“, що не хочуть приймати його теорії (Къ исторіи малорусскаго нарѣчія, Р. Фил. Вѣстн. 1910).

Серед істориків проба Соболевского відреставрувати „на соліднихъ основахъ“ Погодїнську теорію не знайшла особливого спочуття. Не тільки українські дослідники, а й иньші, що ближше займали ся історією Подніпров'я в XIII—XV в., писали зі становища противного сій теорії—Зотовъ

О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время (написано ще в 1884 р., але видруковано аж у 1893), Владимирскій-Будановъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Юго-западной Россіи — праця звернена головно против польських теорій, але виступає, хоч і здержливіше, також і против Погодінської), Ласкоронський в названій вище історії Переяславщини; недавно Спицин в своїх „Историко-археологическихъ разсканіяхъ“ (Ж. М. Н. П. 1909, I) піддав критиці деякі здогади і аргументи за переселенням подніпрянської людности на північний схід — головно пок. Ключевского, що в своїм Курс-і русской исторіи (I с. 344 і д.) виступив рішучим оборонцем Погодінської теорії. Детайлічний перегляд сього питання і критику аргументів про спустінне Київщини з історичного стновища я дав в своїм Очерку исторіи Киевской земли, 1891, гл. VI — Киевская земля отъ монгольскаго нашествія до конца XIV в.; він зістаєть ся й досі найбільш повним переглядом питання з історичного боку, й до деяких другорядних аргументів і деталей відсилаю до нього читача і тепер. Загальний погляд на сю справу знайдуть читачі в томі III гл. 2 сеї Історії. Тут же хочу ще сказати кілька слів про теорію сіверянських Великоросів, яка виринула новішими часами на тлі давнішої теорії Погодина і Соболевского і представлена поважними іменами Ягіча і Шахматова.

Сеї гадки, що Сіверяне були Великороси, я не можу трактувати инакше як уступку, яку роблять згадані учені Погодінській теорії. Зовсім виразно видно се у Ягіча: відкидаючи гадку про полянських Великоросів на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клин на правім боці серед української кольонізації (сеї довід, видко, по тім вплинув і на Шахматова), він пише: „За Дніпром на широкім просторі до сходу і півночи могла мати свою арену уже иньша, полуднева східня група племен або діалектів — се признаю я охочо; Сіверяне Найдавнійшої літописи могли й язиково відріжнати ся від осадників правого боку Дніпра“ (Einige Streitfragen с. 30).

III. учений як бачимо, не вказує на те ніяких мотивів, тільки припускає можливість такого припущення, а властиво — по просту ділять спірну територію між прихильниками і противниками Погодінської теорії, не даючи аргументів. Шахматов пробував аргументувати: вказував на політичну окремішність Сіверян від Полян, на доказ їх етнографічної особности: „Припустити, що Сіверяне були одноплеменниками Полян й иньших полуднево-руських племен, не маємо підстави: політична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною володимирських князів — з другого, виразно, думаю, свідчить, що Сіверяне й

Поляне ніколи не могли створити спільного племінного центра, а пізніше — коли Русь розпадала ся на області, утворити одну спільну область“ (Къ вопросу объ образовании рус. нарѣчій с. 25). Розуміть ся, се аргумент зовсім слабкий: політична осібність не доводить приналежності до двох етнографічних груп; найліпшим доказом той сам Переяслав, що все стремів до політичної осібності від Сіверян і для того піддава ся суздальським князям, з котрим все мали свої пограничні рахунки князі чернігівські; його ціль чисто політична: відокремити ся політично під управою династії далекої, котра не прилучить його як додаток до котрогось з сусідніх князівств (див. т. II гл. 5). Не сильніші й інші аргументи, наведені автором на поперте теорії сіверянських Великоросів. Я не буду спиняти ся тут на них, бо розбирав їх докладніше в статі: Спільні питання староруської етнографії (Статті по славновѣдѣнню, I). (Пор. також мої замітки, висловлені ак. Ягічу в листі на його запитання і подані в його статі Einige Streitfr. с. 30, і в моїй рецензії на сю статю — Записки т. XXVI в. 6).

Ак. Шахматов зачисляв при тім до Сіверян усю лівобічну людність. В новійшій розвідці своїй про Вятчів (1909) він відступив від сього погляду, а з тим не вважає вже потрібним далі підтримувати і гіпотезу про „середно-руське“ походження Сіверян. Думаю, що інші фільологи роспроцавши ся з теорією київських Великоросів, дуже скоро дадуть спокій і сіверянським, а з тим і скінчить своє існування гіпотеза про те, що східні часті нинішньої української території були залюднені давніше племенами великоросійської групи.

7. Література західньої границі української кольонізації. Про польсько-українську границю в Галичині див. передусім стару, але не зовсім перестарілу (принаймні досі не заступлену чимсь ліпшим) працю Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, 1849, с. 23, *Czörnig Ethnographie der österreichischen Monarchie I* с. 49 і далі і йогож *Ethnographische Karte*, 1855 (арк. 2) і менше виданс 1866. Головацкій *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. I* (вступ) і йогож *Карпатская Русь в Ж. М. Н. П.*, 1875, VI (з наукового погляду не багато интересного). А. Д(обрянский) *О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владимира*, Ж. М. Н. П. 1880. III (для польсько-української границі тут по Зубрицьким теж не багато нового), І. Верхратський — интересна монографія про Замішанців в *Записках Наукового товариства ім. Шевченка т. III. Połkański Granice biskupstwa krakowskiego — Rocznik krakowski*, IV (детальнішу студію автор заповів на пізніше, але не сповнив своєї обіцянки). За то заповів студію Закшевський в конспекті згаданім на с. 489.

Про польсько-українську границю між Вислою та Бугом писалось

чимало, але шкодив публіцистичний елемент, що домішував ся сюди й не раз дискредитував самі факти. Згадаю що важніше про північну українську границу. Для історичної етнографії — Барсов² гл. V і VI. Крыжановскій Русское Забужье — Собрание сочинений т. П. Лонгиновъ Червенскіе города, 1885. Pleszyński Wojarzu międzyrzeczu (Bibb. Wisły, XI). Площанскій Холмская Русь, I—II, 1899. Филевичъ—Исторія древней Руси I с. 239. Potkański Kraków przed Piastami I. с. с. 106. Народописна карта д-ра Величка. Михальчука Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи (Труды этногр. экспедиціи VII). Григорьевъ О малорусскихъ говорахъ Съдлецкой губ. — Древности-Труды славян. ком. моск. археол. общества т. III. Соболевскій Опытъ русской діалектологии (Живая Старина 1892, II). Карскій Матеріалы для изученія сѣверно-малор. и переходныхъ говоровъ (Изв. отд. рус. яз. 1898, III) і йогожъ Бѣлоруссы т. I. Введение къ изученію языка и народной словесности, 1903. І з літератури про Холмщину: Францевъ Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси, 1909; Dziewulski Statystyka ludności див. Lubelskiej і Siedleckiej, 1909; Соболевскій Холмская Русь въ этнографическомъ отношеніи, 1910; Szelągowski Kwestya ruska w swietle historyi, 1911.

Про українську колонізацію на полудень від Карпатів крім уже названого: Срезневскій Русь Угорская (Вѣстникъ рус. геогр. общ., 1852, IV). Biderman Die ungarischen Ruthenen, I і II, 1862 — 7. Rösler Rumänische Studien гл. VII. Васильевскій Византия и Печенѣги Ж. М. Н. II. 1872, XII (дод. II). Успенскій Образование второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V. Кочубинскій О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсьѣ в Трудахъ VII з'їзда т. II. Pfé Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren (Sitzungsberichte der Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften, 1888). Филевичъ Исторія древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ“ в Варшавскихъ университет., извѣстіяхъ 1896, VIII. Соболевскій Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами (Живая Старина, 1894). Кулаковскій Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Византийскій Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайську Русь). Петровъ Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по офіціальнымъ даннымъ, Спб. 1911, Когда возникли русскія поселенія на угорской дольной землѣ (Изв. отд. рус. яз., 1911).

Про сучасну Угорську Русь: Петровъ Замѣтки по Угорской Руси (1892, повторено і. т.: Матеріалы по исторіи Угорской Руси, IV, 1906) В. Гнатюк Hungaro-ruthenica, 1899 (відбитка критичнихъ замѣтокъ з XXVIII т. Записокъ) і Rusini v Uhrách (Slov. Přehled, 1899). Томашевскій Угорські Русини в сѣвітлі мадирської урядової статистики, 1903 (Записки Наук. т.

ім. Ш. т. LVI); Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі, 1905 (іб. т. LXVII), Етнографічна карта Угорської Русі, 1910 (Стаття по словяновѣдѣнню, III). Дрібнішу літературу подає Францевъ Обзоръ важѣйшихъ изученій Угорської Русі, 1899 (Рус. фил. вѣст. т. 44).

Велика література розвинула ся останніми роками спеціально про західню українсько-словацьку границю; вчислю лише що важніше: Mišik Akej viery sú Slováci статі в Slovenské Pohľady 1895 і 1896. Соболевскій О границѣ Русскихъ и Словаковъ въ Угорщинѣ (Ж. Стар. 1895). Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897. В. Гнатюк Русини Пряшівської епархії та їх говори (Записки т. XXXV), Словаки чи Русини (ibid. т. XLII). Niederle Národopisná para uherskych Slovaků na základě sěitaní lidu z roku 1900, р. 1903, йогож К sporu o ruskoslovanské rozhraní v Uhrach (Slov. Přehled, 1903) і Ješte k sporu o ruskoslovenskou hranici v Uhrách (ibid. 1904). Будиловичъ къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Русі, 1904. Czambel Slovenska reč a jej miesto v rodine slovanskyhъ jazykov, 1906.

Натомість приглухла останніми літами справа слідів руської колонізації в Семигороді, що в 1880—90 годах досить інтригувала учені круги і мала свій вплив на теорію карпатської правітчини східнього словянства. 1802 р. вийшла брошура Вольфа De vestigiis Ruthenorum in Transilvania; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorfflein, Великий і Малий Cserged, Bongrad; Вольф всього рахував 130 родин. Його референт в Siebenbürg. Provinzialblätter 1807, II підносив се число до 200. Про сі останки писали в XVIII в. Бел і Бенке, і на поч. XIX Едер — (див. про них у Філевіча Отчет і Історія 1 гл., і у Кочубинського в Трудах с. 37 і далі). Надеждін, що побував в Семигороді на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підніс значіне сих руських осад для історії руської колонізації (О путешествіи по южн. славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 кн. IV—VI): „я зовсім переконав ся, незаперечними доказами, що руська стихія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпата, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Мадярів в Панонію“. На потвердження він вказував на семигородських Русинів, і сію подунайською Русю уважав можливим пояснити літонисні легенди про міграцію Словян з над Дунаю, про подорож Кля й т. и. — с. 103—5. Одначе норманізм, устами Куніка в Verufung der Schwed. Rodsen (гл. V), виключив угорських Русинів з історії давньої руської колонізації. З другого ж боку теорія Шафарика (II § 30), що семигородські Словяне були Болгари, вплинула також на те, що сю руську колонізацію Семигорода спущено з ова. Публікуючи в перше тексти з Чергеда (Denkschrift віденської академії т. VII, 1856), Мікльосич признав їх болгарськими, але потім відступив від цієї гадки і чергедські тексти признав

пам'яткою мови „дакійських Словян“: *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen* (Denkschrift т. XXXIV с. 125—6, тут видано тексти Едера), теж *Vergleichende Grammatik* III. 201, *Altslovenische Formenlehre* XXV. В 1859 р. в своїх „Слов'янах в М. Азії“ виступив з загальними увагами проти Кунікового погляду Ламанский. Але питання про загадкову руську кольонізацію в Угорщині виринуло на верх знову тільки завдяки Реслерови, коли в 1871 р. вийшли його *Rumänische Studien*; за ним піднесли гадку про стару руську кольонізацію на Дунаю Васілевский (1872), Успенский, Грот, а Кочубинський і Піч заходилися коло того, щоб оперти на фактах сі здогади про руську кольонізацію Семигорода. Одначе супроти руської теорії виступила болгарська, що одним словом слов'янським елементом семигородської кольонізації вважала Болгар і руське ім'я останніх Семигородських Русинів мала за просте непорозуміння (Мілетіч). Фактично, дуже залутує справу той факт, коли мова останніх семигородських „Русинів“ справді показується болгарською; але справа руської кольонізації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від тих останніх. Ягіч нпр., що в рецензії праці Філевіча досить скептично висловився про руську теорію (*Archiv*. XIX с. 237), в пізнійшій розвідці (*Archiv* XX с. 22—3) признавав уже певним фактом, що в Семигороді Русь стрічалася з Болгарами.

8. З української антропології й етнології.

Антропологічні студії над сучасним українським типом дуже ще неовні і нечисленні, що найважніше — поминено найліпше законсервоване від не-слов'янських впливів українське Полісе (див. *Записки* XVIII, бібл. с. 54). Тому всі означення українського типу поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями.

Д. Анучін, найвизначніший антрополог Росії, дав таку характеристику фізичного типу Українців: Українці з фізичного погляду відрізняються від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнім вищом на 1—4 см. (по військовим даним 1874—83 рр.). Друга відміна—більший процент темноволосих (60—90°), темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темношкірих, в порівнянні з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянні з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах до зросту—невелика (теж і внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лица має в порівнянні більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще ніж у Поляків і Великоросів; іноді помічаються досить високі, винуклі щокі і широкий відступ межі очима, трохи низьке перенісе. (*Енциклопедический словарь*, від. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малороссы).

Український антрополог Ф. Вовк характеризує українську людину в масі своїй як високу ростом, короткоголову, темноволосу і темнооку, з простим і узьким носом, доста короткими руками і т. д., при тім фізичні прикметі прийняті ним за основні (високий зріст, короткоголовість, темна краса) убувають в напрямі з полудневого заходу на північний схід (Українці въ антропологическомъ отношеніи, Украинскій Вѣстникъ, 1906, і по німецьки в часоп. *Ukrainische Rundschau*, 1908, *Die Ukrainer in anthropologischer Beleuchtung*).

Пок. Д. Гильченко, опираючи ся на дотеперішніх студіях, загальними ознаками Українця признавав: високий зріст, яснорожевий колір шкіри, темне волосє і очі ясних відтінків, але при тім зазначав, що вагання темного типу дуже велике (6—39%), а про такі ознаки як високий зріст і брахікефалія казав, що й вони ще вимагають перевірки, особливо з огляду на великі варіації українського типу по місцевостям; ясний тип він уважав сильнішим, здатнішим до життя, бо має більші розміри груди, і признавав його за початковий. — Кубанські козаки, антропологическій очеркъ (Извѣстія импер. общества естествознанія, антропологии и этногр. т. XC, 1897).

Талько-Гринцевич, зібравши досить великий метеріал головно в полудневій Клівщині, теж констатував перевагу ясноволосого типу (57%) над темноволосим (42%), чистих блондинів (20%) над брутетами (25%) (*Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego, Zbiór wiadomości* т. XVI).

Питанням про археологічний слов'янський тип на підставі археологічного матеріалу перший соріозно зайняв ся головно Богданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лептопрозолинний доліхокефалізм); його статі: Матеріали для антропологии курганнаго періода Москов. губ. (1867, Извѣстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описаніе курганныхъ череновъ Смоленской губ. (Антропол. выставка, II), Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ (з над Псла, *ibid.*), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (*ibid.*), Древніе Кіевляне, по ихъ черепахъ и могилахъ (*ibid.* т. III), Курганные жители Сѣверянской земли (*ibid.*), Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (*ibid.*) Древніе Новгородцы по ихъ черепахъ (*ibid.*), Къ краніології смоленскихъ курганныхъ череповъ (*ibid.* т. IV); про дослїди його над черепами давнїйших часів див. вище с. 59. Результати своїх дослїдів він звів і подав у своїм рефераті *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale* (Congrès international á Moscou, I). Дослїди Богданова мали одначе ту слабу сторону, що вони часом оперті були на нечисленнім матеріалі, а головно— що він розпоряджав черепами з чужих розкопок і не будши сам археологом, не дуже застановляв ся над критерієм слов'янства тих могил, з котрих були ті черени (через те найбільш вартні його поміри сїверян-

ських і квівських черепів, бо сей матеріал був найбільш певний). Його спостереження, що в старих словянських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі potwierдження в новіших розслідах східнословянських могил. Антропологічні поміри з української території, окрім тих праць Богданова, подані були в отсих публікаціях: Антонович Раскопки въ странѣ Древлянъ — Матеріали по археології Росції ч. 11, і Раскопки кургановъ въ Западной Волни (Труды XI сѣзда I). Гамченко Житомирській могильникъ, 1868, Городище и могильникъ на р. Корчеватій (Труды IX сѣзда т. II) і Раскопки въ бассейні р. Случи (Труды XI сѣзда т. I). Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ (ibid.). Покровскій Антропологическія даннія о типѣ череповъ изъ волынскихъ кургановъ (ib. т. II — резюме, результати вийшли в статю п. Мельник). Talko-Hryncewicz Przyczynki do poznania swiata kurhanowego Ukrainy (Materjaly antropologiczne т. IV (деревлянські й „полянські“ могили — поміри останніх похованні тим, що сюди введені й деякі чорноклобуцькі похорони). Поповъ Анатомическое изслѣдование костей, найденныхъ при раскопкахъ кургановъ Харьковской губерніи, реф. II — кости з Ницахського могильника (Труды предварит. комитета XII сѣзда т. I). Загальніші роботи, крім згаданого реферата Богданова, — Niederle O původu Slovanů, 1896, Slovanské Starožitnosti I, 1902 (гл. 2). Sergi De combien le type du crâne de la population actuelle de la Russie centrale diffère-t-il du tupe antique de l'époque des courganes? (Comptes-rendus du XII congrés international de medecine, II, 1899). Талько-Гринцевичъ Опытъ физической характеристики древнихъ восточныхъ Славянъ (палеоэтнологическій очеркъ), 1910 (Статьи по славяновѣдѣнію, III).

Згадана праця Нідерле O původu Sl. з усею рішучістю проголосила первісний словянський тип за довгоголовий — на підставі археологічно-антропологічного матеріалу, і білявий — на підставі історичних свідочств. Обставлена досить солідними аргументами, вона викликала живу дискусію над сим питанням. Перегляд головних моментів її дає Нідерле в Slov. Star. с. 87 і далі. Між аргументами contra, які були висунені в сій дискусії, як важніші можна зазначити такі: словянство довгоголових небіжчиків не доведене ще. Могили з паленими небіжчиками можуть бути як раз останками коротьоголової людности. Що до краси, то звернули на себе увагу досліді Мінакова — О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ средней Россіи (Труды моск. антроп. отд. т. XIX): він підносить, що останки волося, які він мав (а мав їх з 20 могил Московської, Ярославської й Костромської губернії) всі темні, а білявих не було між ними зовсім. Сі аргументи одначе не в силі забити теорію білявих довгоголовців: досліді Мінакова опирають ся на матеріалі з фінської території. Що до довгоголовости, то Нідерле, бороня-

чи свою теорію, справедливо вказав, що попри довгоголову людність ми не бачимо якогось короткоголового типу, в яким могли б добачати людність слов'янську. Дійсно, коли Слов'яне при своїм розселенню асимілювали тубільну довгоголову расу, то вони повинні б виступити дуже виразно, як друга раса по при неї в могильних нахідках X—XI вв., а цього нема. Припустити, що вони всі спалені, неможливо, бо у Слов'ян ми знаємо обидва похоронні типи, і в кождім разі як зник обряд палення, короткоголова людність повинна б виступити перед нами відразу дуже сильно. Взагалі Нідерле досить щасливо боронив свою теорію в новім перегляді; але обстаючи за нею, зводить питання вже тільки на чисельну перевагу ясного й довгоголового типа серед слов'янської людності. Інакше сказавши, ми ніколи не знаємо Слов'ян одностаїним антропологічним типом. Еволюція його при тім зостаєть ся все таки неясною. Перехід від довгоголового, хоч би й переважного тільки, а не виключного типу, до нинішнього короткоголового, зостаєть ся і нині справою невиясненою, і в сім головна трудність, зв'язана з теорією довгоголовости.

Тут же подам важнішу літературу шлюбних і родинних відносин у Слов'ян і в давній Русі, не подану при тексті. Старша література вказана була 2 вид., тут згадаю ще: Bogišić Pravní običaji u Slovena, 1867 й йогож Zbornik zadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena, 1874. Заб'ялинъ Бытъ русскихъ царьцъ, 1869 (вступ). Шилевскій Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ, 1869. Шашковъ Очеркъ исторіи русской женщины, 1871 (передруковане в Собрані-і сочиненій, т. I. 1898). Hanel Věno v právu slovanském (Pravnik, 1871). Статі Смірнова про звичайове східнослов'янське родинне право і шлюб: Очерки семейныхъ отношеній, 1878 і статі в журн. Юридическій Вѣстникъ 1878 (V і VII). Черновъ Объ обычномъ семейственномъ и наследственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, V). Krauss Sitte und Brauch der Südslaven, 1885. М. Ковалевскій Нѣкоторыя архаическія черты семейнаго и наследственнаго права (Юрид. вѣстн., 1885), йогож Первобытное право, 1886 (выпуск I рід, в. II родина), Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété, 1890 і Early law and modern custom in Russia (рос. переклад в час. Всемирний Вѣстникъ 1903). Вовк (Volkov) Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie, 1891—2, перед тим по болгарськи: Свадбарскитѣ обреди на слов'янскитѣ народи, в Сборникъ за нар. умотворенія, III — V, 1890 — 1). Желобовскій Семья по воззрѣніямъ русскаго народа, 1892 (з Филол. Записок). Krek Zur Geschichte russischer Hochzeitsbräuche, 1893. Охримович Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ в исторіи эволюціи семьи (Этнографическое обозрѣніе, т. XI і далі, не скінчене), йогож замітки

в „Житю і слові“ 1895. Krauss Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, I—III, 1898—1902 (з *Кроптади*). Rhamm der Verkehr der Geschlechtern unter den Slaven (Globus, 1902). Мр. Г. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (Матеріали до укр. етнол. т. VIII і X). Окрім того сюди же належать відповідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — Изслѣдованія по ист. рус. права, I, 1896). Література звичайового права: Якушкинъ Обычное право, т. I, 1875, т. II, 1896.

9. Непевні або хибно до Русі прикладані звістки VII—IX вв.

Окрім наведених в тексті звісток про Русь IX в. прикладало ся до них ще чимало иньших — а їх перейду тут.

Найстарша, нині вповні вичернена з історії Русі звістка — т. зв. Табарі (а властиво його персидської перебірки Баламі, 2-ої пол. X в., бо текста Табарі тоді не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в. Підчас походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Абзаб) Шахріар признає зверхність Арабів і укладає з ними умову, що замість дани він буде воювати з Русю: „я живу між двома ворогами, одні — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого світа, а особливо Арабів, а воювати з нею ніхто не вмє крім тутешніх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русією самі і власною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркаві с. 74.

Вперше про сю Русь довідали ся в 1820-х рр., але в курс пустив її Дорн 1841 р. (Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder). Кунік в довшій екскурсії (Berufung II с. 84 sd.) доводив, що та Русь була турецька (на тім більш менше стояв він ще й у перших додатках до „Каспія“, с. 53). Антинорманісти 1860 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанській О Славянахъ с. 142, Гедесонъ Отрывки в I т. Зап. Ак. Н., Иловайскій О мн. призваніи с. 71, Еще о норманизмѣ с. 125). Гаркаві (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспію ще рішучо стояв за нею (с. 20). Кунік в своїх пізнійших додатках до Каспія (с. 579 і далі) розвинув ширше скептичний погляд Гаркаві (подав тут і історію питання). Але поки не було відомо текста Табарі, справа зіставала ся неясною, — хоч, розуміть ся, як би Русь і була в тексті Табарі, звістка його не стала б через се певною: як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і в иньших джерел, а Табарі, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. X в. (умер 922|3 р.), під впливом їх міг перенести Русь в VII в. Аж в 1874 р. Дорн добув з Константинополя текст Табарі для сієї звістки: в нїм Русі не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятим ворогом і з ріжними народами, в дальнім назва-

ні тільки Аляни й Турки (Каспій, передм. с. XLIV і LV). Таким чином імя Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів X в., і воно не має ніякого історичного значіння. „Табарієва Русь“ тим самим була вичеркнена з історії; Гедеонов і Іловайський в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсім.

Відпала також звістка Теофана про „руські кораблі“ 773 р., що часто фігурували, і ще у Іловайського, в перших виданнях статей О мнимомъ призваніи Варяговъ (с. 21, в новім виданню автор відступив від них — Разысканія² с. 17) і Еще о норманизмѣ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніма на Болгарію, каже, що він εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ῥόσια χελάνδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὸν Δαυοῦβην ποταμὸν — ed. de Boor I с. 466 (видавець ще дав велике Р до ῥόσια). Очевидно літописець каже про „пофарбовані на червоно (ῥόσια) хеляндії“ — важкі тигарові кораблі, подібно як у Константина Порфирородного є ἀγύρια ῥόσια (De adm. гл. 51). Анастасій бібліотекар (IX в.) так і перекладає Теофанів текст: ingressus et ipse in rubea chelandia (ed. de Boor II с. 295). Аж Гоар († 1653) в своїм перекладі Теофана переклав се як Russorum chelandia (так воно ввійшло з його перекладом і до бонського Corpus). Звідти воно й пішло ходити по історіях, хоч уже Баєр в своїх Origines russicae поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу одісею цих руських кораблів оповів Кунік в „Каспій“ Дорна с. 362 — 371, 682, і його екскурсе про них, правдоподібно, вже на завісді виключив сі „червоні хеляндії“ з історії Руси.

В першій виданню сього тому (с. 244 і 414) я поставив був як найдавнішу згадку про руські походи звістку Тактики ціс. Льва про подорожі на Чорне море „північних Скитів“. Зробив я се тому, що новіші дослідники уважали автором тактики ціс. Льва III Ісаврянина († 741) — Цахаріє в Byzantinische Zeitschrift 1894 с. 487, Шенк — ibid. 1896 с. 298, Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur² с. 636. При тім зазначив я одначе, що подекуди Тактика має вразні відомости IX в. Ще більший натиск на них положив Кулаковський в замітці: „Левъ Мудрый или Левъ Исаврійскій былъ авторомъ Тактики“ (Византійскій временникъ, 1898), вважаючи погляд Цахаріє-Шенка внові хибним. Супроти того звістка вертаєть ся до своєї давньої дати — кінця IX в.

Ак. Успенский попробував здобути для Руси ще одну звістку — напад на околиці Царгорода якогось поганського народу за імц. Теофія (Cont. Theoph. IV с. 7), звязуючи його з оповіданням Симеона Льготета про Ρῶς σφοδρός (Лев VII. 13) — Патріархъ Іоаннъ VII и Русь-Дромиты, Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розумієть ся, дуже гіпотетичне.

Не виключеною вповні з наукового обороту, але в високій мірі непевною зостається згадка про Русь в Херсонесі в Панонській легенді про св. Кирила. Тут оповідається ся, що св. Кирил в Херсонесі „обрѣтъ же ту свяггеліе и псалтырь руськыи писмены писано, и чловѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ съ нимъ и силу рѣчи приемы свои бесѣдѣ прикладае разлучи писмена, гласная и съгласная, и въ богу молитву дръже, въскорѣ начеть чисти и сказати“ (вид. Мікльосіча, в Denkschr. Wien. Ak. XIX). Найчастіше толкувала ся звістка ся так, що мова тут іде про готський переклад св. письма, а що він зветь ся тут руським, то норманісти се поясняють так, що Варяги, змішавши ся з кримськими Готами, уживали їх книги, і властиво про Варягів тут згадують ся; прихильники ж готської теорії, уважаючи „руське“ імя назвою Готів, доводять, що тут мова про кримських Готів; див. Голубинський Св. Кирилъ и Меѳодій первоучители словянские, 1885, и Исторія русской церкви I² с. 49, Pastrnek Dějiny slov. apostolů Cyrilla a Methoda, 1902 с. 52, Шестаковъ Очерки по ист. Херсонеса с. 54 (Пам. христ. Херсон. III) ¹⁾. Обидва объясненія дуже непевні, як зовсім справедливо вказав Ламанский — Житіе св. Кирилла какъ религиозно-эпическое сказаніе. Ж. М. Н. П. 1903 IV с. 374 і далі (сам Ламанский, як перед тим Срезневский і Будилович, бачить тут Русина-Словянина). Але сама звістка легенди дуже непевна і може бути значно пізнішою. Цілий ряд учених уважали її інтерполяцією — Горский, Бодянский, м. Макарий, Гильфердинг, Кунік, Ватенбах. Против сього вказувано (Будилович, Васілевский), що сі слова читають ся в усіх кодексах легенди; але ж бо й ціла вона повна баламутств, мотивів чисто легендарних, очевидно — пізнійшого походження, так що й зачислюючи наведену звістку про руські книги до основного тексту, ніяк не можна її трактувати як поважне джерело для відносин 2-ої пол. IX в., не вважаючи на деякі архаїчні подробиці оповідання про Кирилову місію. Див. критику її в цитованій праці Ламанского і у Франка Святий Климент у Корсуні (1906) ст. 219 і д.

Про Марквартову Русь VI в. низше в екскурсі II.

10. Похід Руси на Царгород в 860 році.

Джерела: Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres de l' universite de Gand, IX); тут видано хроніку від Цезаря до Романа III (XI в.), де міститься хронологічна дата походу Руси і звістка, що її побито: $\mu\eta\gamma\iota$ 'Ιουνίω $\eta\eta'$ (ινδικτιώνος) η' ἔτους $\zeta\tau\epsilon\eta'$, τῷ ε' ἔτει τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ (Михаїла) ἤλθον Ῥῶς ἀν ναυσὶ δακρυαίαις,

¹⁾ Давнійша бібліографія питання — Архангельский Св. Кирилъ и Меѳодій, Казань, 1885, дод. с. 25.

οὶ διὰ πρεσβειῶν τῆς πανομνήτου θεοτόκου κατεκοριεύθησαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἠττήθησαν τε καὶ ἠφανίσθησαν (с. 33). Сю звістку про побіду над Русю боронив de Boor (див. нижче), доводячи, що то записка сучасна, але вона противить ся оповіданню Фотія і венецької хроніки і не варта довіря. 2) Казання Фотія—видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Спб. 1867, у Мілера Fragmenta hist. graec. 1870, часопись 'Αλλήθεια, 1881, Записки петерб. академії 1906; переклад на основі тих видань в моїх Виїмках с. 22 і далі, бібліографія в посмертній статі Куніка (також в Записках петерб. акад. 1906): О трех спискахъ Фотіевыхъ бесѣдъ 865 г. 3) Так званий Симеон Логотет, або псевдо-Логотет, і оперті на нїм компіляції — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII р. 674, Лев Граматик іб. т. XI с. 123, продовження хроніки Амартола в вид. Муральта — Ученія Записки петерб. акад. т. VI с. 736 — 7. Про Симеонову хроніку і її компілятивні редакції розвідки: Patzig Leo Grammaticus und seine Sippe (Byzantinische Zeitschrift 1895). Васильевскій Хроника Логогета (Византийскій Временникъ 1895). De Boor Die Chronik des Logotheten (Byz. Zeitschrift, 1897). De Boor зачав випускати критичний текст Амартола (Georgii Monachi Chronicon, I—II томи 1904 р. у Тейбнера) і заповідає осібний том з його продовженнями. 4) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumenta Germ. hist., Scriptorum VII с. 18, тут інтересне число кораблів — 360 замість 200 грецьких джерел, і закінченне: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est. Побіжні згадки про руський напад у Никити Пафлагонського в біографії патріарха Ігнатія — Migne Patrologiae series graeca t. 105 с. 375, 516, 525. До ньогож прикладають натяк в посланню папи Николая I до цесаря Михаїла (Migne т. 119 с. 954), але се не певно.

Давнійша література цього походу, що оберталась головно коло да-ти походу, по нахідді Кюмона перестаріла ся (найважнійше з неї: Куніка Berufung der Rodsen гл. X і Извѣстія ал-Бекри екскурсе II, Голубінского Історія рус. церкви I гл. I). Новійша: Васілевскій в Визант. Временнику 1894, с. 258 і далі. De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byz. Zeitschrift 1895). Лопаревъ Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византию въ 860 г. (Виз. Врем., 1895, IV) і відповідь Васілевского Авары, а не Русскіе, Феодоръ, а не Георгій (іб. 1896, I — вказує, що наведе-на Лопаревим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.). Васильевъ Византия и Арабы, т. I (820 — 867) с. 189 і далі. Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла какъ религиозно-эпическое произведение (Ж. М. Н. П. 1903, VI і XII) — спеціально застановляєть ся над питанням про побіду над Русю (збиває згаданий

погляд de Voog-a) і над довгістю облоги — збиває гадку про те, що облога потягнула ся довше як рік — така гадка опирається на дату увільнення Царгорода в Прольогу, під 7 липня. З інших гадок, які підносять ак. Ламанский, згадаю ще здогад, що Русинів наслали на Царгород Араби (VI с. 359 і XII с. 383). Вона одначе не має підпертя в джерелах і мало правдоподібна.

Вкiнцi згадаю, що русько-візантійськими відносинами 860-х рр починається серія візантійських мініатюр на русько-візантійські теми: в мадрідській кодексі Свіліци, з XIV вв. маємо мініатюри, де представлений візантійський єпископ-місіонер перед руським князем (чудо з євангелієм), потім наступають: руська флота (похід Ігоря), авдієнція Ольги, ряд образків з війни Святослава з Візантією і друга серія — з походу Володимира Ярославовича (коротка характеристика їх у Кондакова — Русские влады I, 212). Другу таку серію візантійських мініатюр маємо в ватиканській кодексі хроніки Манасії, теж з XIV в. (болгарська війна Святослава). Мініатюри ці не вистудіовані досі і навіть не видані в цілості (найбільше їх зібрано в публікаціях Шлюмберже (див. нижче), тому трудно сказати рішуче слово про історичну вартість цих образків, але реальність представлення Руси на них дуже сумнівна. Теж треба сказати й про словянські мініатюри пізніших рукописей. Найбогатшу колекцію їх дає виданий недавно з усіма ілюстраціями Радзивилівський кодекс літописи — Памятники древней письменности СХVІІІ, Радзивилловская или Кенигсбергская лѣтопись, Спб., 1902, про ці мініатюри розвідка Сицова в Извѣстіях отд. рус. языка 1905.

11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронологія 960 і 970-х рр.

Література русько-болгарсько-візантійської війни досить значна. Крім загальних курсів, стара монографія (чи збірка виписок з джерел) А. Черткова Описаніє войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI). Срезневский Слѣды глаголицы въ памяти. X в. (Извѣстія II отд. пет. ак., VII с. 341 — 5 — про рік смерти Святослава, 973, на основі Льва Д.). Сюди ж належать спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куніка і Васілевського в т. XXVІІІ Записок петерб. академії (й особно, 1876); з них Ламбін і Васілевський переходять критично хронологію війни Святослава з Цимісієм, Ламбін боронить 972, Кунік і Васілевський 973 р. Е. Бѣловъ — Борьба в. кн. кiev. Святослава Игоревича съ имп. I. Цимісіємъ, Ж. М. Н. П. 1873, XII. М. Дриновъ — Южные Славяне и Византия въ X в., Чтенія московскіи 1875, III, с. 91 і далі. Jireček Geschichte der Bulgaren гл. X. Васілевскій Русско-византийскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI (передруковано в томі його Тру-

div). Couret La Russie à Constantinople (Revue de quest. historiques, 1876, I). G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, 1896. Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896. Westberg — Die Swjatoslaw-Chronologie von 967 — 973 (в його Ibrāhim's-ibn-Jakūbs Reisebericht в Mémoires de l'acad. série VIII, III — боронить літописну хронологію, а дату смерті 973 р.). Знойко: О посольствѣ Калокіра въ Кіевъ (Ж. М. Н. П. 1907, IV) і О походахъ Святослава на Востокъ ib. 1908, XII). Шахматовъ Разысканія гл. IV. Тутже згадаю ще питання про болгарську монету Святослава. Сі монети стали відомі від 1880-х рр.; вони мають з одного боку фігуру князя, з другого — образ Спасителя і напис: Святославъ цр Блгарм (цар Болгаром). Було дві гадки: одні бачили в сім Святославі болгарського царя (1296 — 1322), інші — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше російський нумизмат Савелєв, пізніше Еггер (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далі) і Чернев (Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далі, тут і література питання); вони вказують на примітивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монеті поганського князя поясняють болгарською монетною традицією.

Джерелами для історії Святославого походу служать: Лев Диякон, Сквіліца, наша літопись і деякі другорядні. Лев з Калої (в Малій Азії) родив ся коло 950 р., в чині диякона брав участь в болгарськім поході імп. Василя Македонянина (986) і кілька років пізніше описав сучасні події, від смерті Константина Порфирородного до смерті Цимісхія (959 — 975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дуже важне, бо одинокє сучасне джерело для сього часу. Він визначає ся взагалі докладністю і значною об'єктивністю (трохи є сторонничости для Візантії — див. Krumbacher Geschichte der byzantinischen Literatur² с. с. 267). Його історія видана в XI томі бонського корпусу і в CXVII т. Патрології Міня; для історії русько-візантійської війни — се перше джерело. Сквіліца писав свою хроніку світа в XI в., користав між иньшими і з Льва Диякона, але поруч нього і з иньших джерел. Його оповідання про русько-візантійську війну взагалі дуже близьке до Льва, але є деякі подробиці, яких не має Лев, і виглядає скорше так, як би Лев і Сквіліца користали місцями з одного джерела, різним способом скорочуючи його. Ся частина Сквіліци увійшла майже без усяких перемін в хроніку Кедрена (писав при кінці XI або на початку XII в.), і з нього приходиться ся користати в сій Кедреновій хроніці, бо грецький

текст Скїліци не виданий досї (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.). Кедрена маємо в бонських корпусї т. XXXIII і в Патрольоїї Міня т. CXXXII. Про відносини Скїліци й ин. хронїстів до Льва спеціальна розвідка: Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr. 1897. Про серію мініатюр з болгарської війни Святослава в мадрїдській кодексі Скїліци див. в прим. 10.

Отже на брак джерел для болгарської війни Святослава скаргити ся не можна, але деякі моменти в нїй лишають ся неясними, а головко великі труднощі задає хронольоїя. Головні з сих трудностей я зазначу тут і умотивую свій погляд на них. Початок кампанїї літопись датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Святослав воював привольські краї. З візантійців Лев кладе місїю Колокіра на 965|6 р. (індикт 9), Скїліца Кедрен на 966|7 (інд. 10), а прихід Святослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев ближе не означає часу приходу). Я не буду входити в те, яким способом вийшла тут різниця в рахунку між Львом і Скїліцою-Кедреном, тільки піднесу, що з огляду на зазначені в тексті обставини походу Святослава ми повинні б прийняти дату Скїліци-Кедрена; але вона має труднощі, бо Скїліца-Кедрен рахує по індіктам і рокам царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсі дати: індікт 7 липень — другий рік Никифора (с. 361), індікт 10 червень — четвертий рік Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індікті (968). Але що його рахунок по індіктам сходить ся з його рахунком по рокам світа, а в рахунку на роки царства він не згоджуєть ся з Львом, то безсумнішше здаєть ся прийняти дату індікта. Отже Святослав прийшов до Болгарїї 968 р.

Друга труднощість — означити перерву, коли Святослав вернув ся до Київa. Літопись датує її 968 — 970 рр., так що на болгарську і грецьку кампанїю у неї лишаєть ся не повних два роки. Можливо, що хронольоїя літописи оперта тут на датї смерти Ольги; в похвалї Ользі Якова мнїха рахуєть ся, що Ольга умерла 15 років по охрещенню, 11|VII 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерти Ольги і в літописи (тільки що то було б на пятнадцятім, не по пятнадцятьох роках). Але зїстаєть ся питанням на скільки рахунок похвали тут самостійний від хронольоїї літописи (пор. вище с. 451). Коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожи її до Царгороду, то вона в літописи зовсім хибна (тож рахувати, як Васїлевський, від дати дійсної подорожи Ольги до Царгорода до її смерти 14 років, се значить громадити непевности). Отже дати літописи і похвали самі по собі не дають нічого певного. З Візантійців згадує про перерву в Святославовїй війнї Скїліца-Кедрен. Згадавши про похід Святослава і починені ним спустошення п'ятого року царства, він

каже, що Русь слідом вернула ся до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як поперед, або ще й гірше“ (с. 372)¹⁾. Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити що Никифор перед смертю енергічно забрав ся до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половині 969 р. мусів вернути ся до Болгарії. Се б на стільки згожувало ся з літописю, що і в ній Святослав вертає на Русь вже на другий рік болгарської війни. Тоді побут Святослава в Київі прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудності — року Цимісієвого походу на Святослава. Лев Диякон зовсім виразно каже, що він став ся на третій рік Цимісієвого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінці другого року царства, Цимісіій урядив своє весіле (VII. 9); тоді б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й приймають декотрі. Тим часом в літописи умова Святослава з Греками, що закінчила війну, датована липнем 971 р., індикта 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне підтвердження в хронології Яхі (писав у 1-ій пол. XI в. і для візантійських подій мабуть користав з ранішних грецьких записок, ближше про нього див. на с. 574). У Яхі Цимісіій воює в Болгарії в 971 р., а в осени 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Яхя с. 181 — 4. Вказівки Сміліци-Кедрена (с. 392) не мають особливого значіння: у нього Цимісіій забераєть ся до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготувань, чи походу, а що другий рік царства кінчать ся як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зонара, як чистий компілятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виходить виразна суперечність; по однім боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другім Яхя (власне дуже багатий на дати). Справу може рішити зовсім просто дата документа — умови Цимісіія з Святославом; одначе тут насуваєть ся питання — чи дата не вставлена на підставі літописної хронології, або чи не перемінена? Я уважаю се неправдоподібним: адже умова Ігоря не має дати, й літописець не уважав потрібним її доповняти, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблюванне. При тім же хронології версій київської й суздальської, де князюванне Ярополка починаєть ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше пере-

¹⁾ Шахматов одмітив до сього ще приписку на маргінезі болгарського перекладу Манасії: „При семъ Никифоръ цари плѣниши Русь Българскую землю по дваци въ двѣю лѣту“ (Разыск. с. 121).

шкоджала, апіж надавала ся, бо незнати куди дівають ся цілий рік (між поворотом Святослава і князівством Ярополка).

Коротко зводячи сказане вище, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., доволі коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава 973 р. Але з огляду на всі ті труднощі будемо уважати сі дати тільки правдоподібними; а застановив ся я над ними тому, що ся справа має вже цілу літературу.

Хронологія перших років Володимирового панування в Київі дає знову ріжні непевности. Маємо тут два головні рахунки—в літописі і в життє Володимира, включенім в похвалу Якова, і вони не годять ся між собою. Літопись рахує Ярополкового князювання 8 років, життє каже, що Володимир сів в Київі „въ осмое лѣто“ по смерти батька; се можна-б погодити, прийнявши, що літопись рахує неповних 8 років, але літопись кладе в результаті початок Володимирового князівства на 980 рік, а життє на червень 978 р.: „сѣде въ Києвѣ князь Володимир въ осмое лѣто по смерти отца своего Святослава мѣсяца іюня въ 11 въ лѣто в 6486, крести же ся Володимеръ князь въ 10-е лѣто по убіеніи брата своего Ярополка“. При тім одначе і літопись (с. 10) і життє рахують однаково Володимирове князювання в Київі на 37 років (в життї він, як бачимо, охрестив ся „въ десятое лѣто“ по смерти Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лѣтъ“), а смерть його всїзгідно кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в 1 Новгородській літописі початок Ярополкового князівства кладеть ся на той же 972 р., що й смерть Святослава, а в иньших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Святослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (зимівка його в Білобережї стоїть під 971 р., „вестѣ же приспѣвъши (тут вставляеть ся 972 р. — рахуючи від 1 марта) поиде Святославъ въ порогѣ“, і вбили його), так що виходило-б, ніби минув рік між смертю Святослава і князюванням Ярополка, тим часом се понятя рівнозначні, бо Ярополк і без того сидів у Київі, і літопись потує тільки правний момент, а не якийсь новий факт.

Зовсім ясно, що в основі сієї хронології лежить рахунок літ князювання: 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але від смерти Святослава десь в марті 972 р. до смерти Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяці. Се пробують поправити, приймаючи, що літа панування Ярополка в дійсности треба рахувати не від смерти Святослава, а від посадження Ярополка; кладучи се на р. 970, дістають до смерти Володимира повних 45 літ, і смерть Ярополка припадає на р. 978, як у життї (так недавно рахував Среуль, 1. с.). Одначе 970 р. як початок Ярополкового панування не дуже правдоподібний, і треба б в таким разі брати 969, а життє виразно рахує Воло-

димирів прихід до Київ на восьмий рік від смерти його батька. Очевидно, літа князювань рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмим році князювання (коли прийняти дату життя — 11|VI, то буде 7 рік і два-три місяці), Володимир на 37-ім (по життю по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерти Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розуміть ся, як і рік смерти Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цікаво, звідки міг узятись день смерти Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? Як знаємо, в т. зв. Якимовській літописи, виданій Татіщевим, річ представляєть ся так, що Ярополк був прихильником християнства; ся Якимівська літопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом), і її звістка маловартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользі, і як старший—міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка. Шахматов пробував вивести дату його смерти з записки про смерть мучеників Варягів, що мала, мовляв, дату 12 липня 978 р.; але се йому не вдало ся, на мій погляд — його мірковання западто вийшли штучні (Разыск. с. 26). Так само не вдоволяє мене його гіпотеза, що хронологія життя опираєть ся на хронології старшої редакції літописи — т. зв. древнїйшого свода (на сій підставі хронологічну табличку життя — подій по охрещенню Володимира, Шахматов включає в свою реконструкцію „Древнїйшого свода“). Так як тепер стоїть справа, ми мусимо констатувати тільки незалежність хронології й звісток життя-Похвали від літописи. (Питання про відносини життя і Похвали Якова і про залежність або незалежність життя Похвали від літописи зістають ся неясним і суперечними: див. Соболевского Памятники древне-русской литературы посвященные Владимиру св., Никольский матеріали для повременнаго списка русских писателей, 1906, Шахматовъ Корсунская легенда гл. II і Разысканія гл. II, иньша література у Никольського оп. с.; що до авторства Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерти Теодосія, автора посланія до в. кн. Дмитрія і канонїчних запитань до митроп. Іоана, — теж зістаєть ся досі велике вагання, пор. цитовані праці Шахматова, де він висловлюєть ся раз за, другий раз—проти авторства сього Якова, але треба признати, що підстави того авторства незвичайно слабкі).

12. Охрещенне Володимира і Руси.

Питання про час і обставини охрещення Володимира мають уже чималу літературу. Але не кажучи за давнїйші писання, що взагалі стояли на ґрунті літописної традиції, ся література властиво має своєю вихідною точкою розвідку пок. Голубінского в Журналі Мин. Нар.

Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880). Він взяв літописну повість під дуже скрупульозний аналіз, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головно Похвалу Якова. Натомість Васілевский в статі Русско-византійські отрывки, II. Къ історіи 976—986 г. (Ж. М. Н. П. 1876, III, передр. в Трудах II) притягнув звістки візантійських і арабських джерел, між ними ель-Макіна, що користав з Яхі. Потім 1883 р. вийшли витяги з самого Яхі видані бар. Розеном, з важним коментарем (Императоръ Василій Болгаробойца. Извлечения изъ лѣтописи Яхьи Антиохійскаго). Наближенне дев'яťсотлітнього ювілею охрещення Руси, що мав святкувати ся в Росії, звернуло особливу увагу на сі питання і спеціально на рік охрещення. Вичислю головніше з літератури тих років: Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковію, 1878, гл. VI. Рецензії Малишевского на Голубінского (Отчетъ о присудж. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, —се властиво самостійна робота, з аналізою джерел і деякими гіпотезами). Линниченко Современное состояние вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Киев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полеміка з Успенским, рік прийнято 989 для Володимирового й загальноного охрещення). П. Лебединцев) Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимірѣ (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд). Завитневачъ О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра и о годѣ крещенія Кіевлянъ (з поводу статі Лебединцева)—Труды Акад. 1888, I, і Владимірській збірникъ виданий тою ж академією, де уміщено статі також інших авторів до сеї справи. Соболевскій Годъ крещенія Владиміра св. (в т. III Чтеній кiev. істор. товариства, див. ще справозданне з диспути Соболевского і Завитневича в кievській товаристві тамже т. III с. 5 і далі, також Ж. М. Н. П. 1888, VI: Соболевскій боронив літописної традиції, тим часом як Завитневич виходив з хронології Якова й приймав роки 987 і 990).

Пізнійша література: Regel Analecta byzantino-russica 1891 с. XXI—LXXII і далі. Schlumberger L'épopée byzantine, I, 1896, гл. XI. Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла гл. XXV (Ж. М. Н. П. 1904, I). Шестаковъ Памятники правосл. Херсонеса, III, 1908. Сюди ж входить ряд праць що трактують традицію про Володиміра з історично літературного становища — крім цитованих уже праць Мілера, Жданова, Халанскаго, Лободи, присвячених традиції поетичній, сюди належать особливо, по згаданій уже публікації Соболевского: Памятники древне-русской литературы, посвященные Владиміру св. (збірка текстів зі вступними замітками, в II т. Чтеній кiev. істор. тов.), такі новітні праці: Никольского Къ вопросу объ источникахъ літописнаго

сказанія о св. Володимирѣ (Христ. Чтеніе 1902, VII) і йогож Матеріалы для поврем. списка писателей (1906) і Матеріалы для історіи древне-руск. духовной письменности (Сборникъ отд. рус. яз. т. 82, 1907). Шахматовъ. Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Володимира, 1904 (з Сборника харьк. філол. тов.), Корсунская легенда о крещеніи Володимира, 1906 (з Сборника на честь Ламанского), Разысканія о лѣтоп. сводахъ гл. V. Srkulj Drei Fragen aus der Taufe des heil. Vladimir, 1907 (Archiv XXIX). А. Бертъе-Делагардъ: Какъ Володимиръ осаждалъ Корсунъ (Извѣстія отд. рус. языка 1909)—останні праці викликані головою „Корсунскою легендою“ Шахматова, як і замітки Шестакова, передруковані в додатках до названої вище праці.

Головною підставою для зверхньої, фактичної історії сих подій в новійшій літературі став Яхя, звістний з імени давнійше, але опублікований і введений в круг джерел доперва бар. Розеном. Яхя син Саїда був православний Грек з Єгипта, лікар з професії, пізнійше жив в Антіохії. Він був свояком александрійського патріарха Евтихія († 939/40) і повів далі арабську хроніку сього Евтихія, що мала титул „Дороге намисто“ і кінчила ся 857/8 р. В першій редакції свою хроніку Яхя написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далі, також по арабськи, не знати як далеко (кінця не маємо, але певно доходила вона до 1031 р.). Для візантійських відомостей 2-ої пол. X в., дуже у нього богатих, з дуже докладними даними, Яхя мусів використати якісь місцеві грецькі записки, нам невідсті.

З опублікованнем текстів Яхї стратили значінне відомости про русько-візантійські справи арабського письменника XIII в. ель-Махіна († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Яхю; натомість оповідання ібн-ель-Атіра (теж XIII в., † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти з Яхї, але джерело сих відмінних звісток невідоме. Текст ель-Махіна видано в Лейдені 1625, ібн-ель-Атіра видав 1851 р. (і далі) Торнберг; уривки з них в перекладі в Записках петерб. академії т. XXIV (Кунникъ О запискѣ готскаго топарха с. 147), у Васілевскаго в Ж. М. Н. П. 1876, III, в примітках до Яхї Розена с. 199 і далі.

Звістки Візантійців дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Яхї й ібн-ель-Атіра. З них Псель, що писав в 2-ій пол. XI в., згадує тільки про поміч від Володимира (їїкава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народі); текст виданий в Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas, т. IV с. 10. Лев Дьякон, оповідаючи про війну з Фокою, нічого не згадує про Русь (X. 9). Скіліца-Кедрин (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI р. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженив ся з царівною.

З наших, українських джерел довго опиралося все на літописні оповідання. Голубинський поруч із гострою критикою його висунув на передній план „Память і похвалу“ т. зв. мніха Якова, як джерело більш певне і самостійне. Протилежно такої високої оцінки „Похвали“ виступив Соболевський, вважаючи її твором пізнішим, опертим на житті Володимира. Потім по довгій перерві по тих працях до книжної традиції про Володимира узяв ся Нікольський і особливо докладно спинився коло неї Шахматов в книжці Корсунская легенда. Сими новішими працями поруч літописи намічено такі старі книжні твори присвячені Володимирови:

„Древне житие“, як його назвав Соболевський, включене в „Память і похвалу“, звісне осібно тільки в пізніших рукописах, XVI в., видане в згаданій збірці текстів Соболевським.

„Память і Похвала“ мніха Якова; в тій формі, як її тепер маємо, вона досить механічно злучена з кількох кусків: крім „древнього життя“ війшла сюди похвала Володимира і похвала Ользі; літературу див. вище с. 572; друковано багато разів.

Проложне житие Володимира, звісне в коротшій редакції в рукописах прологів XIV в., текст в збірці Соболевського; в різних рукописах має різні додатки і вставки — так ширша редакція, видана там же під ч. V, має вставку з корсунської легенди, або т. зв. „життя особаго состава.“ Про се проложне житие крім названих в горі праць ще статейка Шахматова в Извѣстіяхъ академіи наукъ 1907: Какъ назывался первый рускій святой мученикъ.

Житие торжественника, або як його звать „звичайне“, обычное житие, звісне в рукописах XV—XVI вв., видане в збірці Соболевського під ч. III. Особливу редакцію його, з цікавими відмінами містить білоруський збірник XVI в., теп. Чудова монастиря, котрому Шахматов в своїм перекладі присвячує особливий розділ (Корсун. лег. VI).

„Слово о томъ какъ крестися Владимиръ возмя Корсунь“, звісне в багатьох рукописах XV—XVII в., в деяких з іменем „грішного Теодосія“ як зве себе автор чи компілятор в закінченню. Видане Нікольським в „Матеріалахъ духов. письменности.“

Нарешті — Корсунська легенда або „житие особаго состава“, дуже интересна, найбільше закрашена легендою повість про Володимира, завважена Ждановим і Халакским в літописнім збірнику XVII в. петерб. публич. бібл. і опублікована в повнійшій редакції у Шахматова (Корсун. легенда гл. VII), з збірника XVII в. бібліотеки Плігіна (теп. академії наук), де вона творить осібну статю п. заг. „Житие в. кн. Владимира самодержца руския земли“.

Філіація сих повістей і їх хронологія не уставлені докладно і в літературі на сім пункті висловлялися найрізніші гадки. Так напр.

м. Макарій, Голубінський й ин. вважали „звичайне життє“ прототипом літописного оповідання, а „Пам'ять і похвалу“ самостійним від нього твором XI в. Тим часом Соболевський вважає літописне оповідання прототипом „звичайного життя“, а Шахматов бачить в звичайнім життю перерібку літописи під впливами древняго і проложного життя — воно відсуває ся таким чином на далекий плян філіації, тим часом як Соболевський вважав проложне життє витягом з звичайного. Нікольський вважав джерелом літописного оповідання „Слово како крестися...“ Шахматов же бачить в нїм витяг з літописного оповідання, але з деяким запозичливим з корсун. легенди. Про великі вагання в поглядах на Похвалу т. зв. Якова згадував я вище (с. 572) і т. д.

Взагалі не вважаючи на великі поступи останніх літ (особливо студій Шахматова) все багатство рукописної традиції не використано ще й тепер, і тому даремно було-б силкувати ся розв'язати ці питання безповоротно і уставити філіацію сеї традиції вповні певно і всесторонно. Основним питанням тут зістаєть ся все таки склад літописного оповідання. Поруч нього визначають ся особливо замітними екстраваганціями „Древнє життє“ (включене в „Похвалу“) і корсунська легенда („Життє особаго состава“), пробу реконструкції котрої дав Шахматов в Корсун. легенді (с. 46 і далі), але питання їх походження кінцеь кінцем незмінно приводять до питання про літописне оповідання.

Аналізи його, почавши від Голубінського, виразно виказали нельогічності і суперечності в його укладі; перед нами очевидно контамінація різних оповідань про охрещенне — правдоподібно з кількох книжних утворів, що дають себе знати в громадженню різних мотивів і різних доріг, котрі приводять Володимира до охрещення. Шахматов, справедливо підносячи ці суперечності і нельогічності, вважає літописне оповідання за комбінацію двох джерел. Одно — се перша редакція літописи („древнїйший сводь“), що оповідала про охрещенне Володимира в Києві, під впливом проповіді місіонера, підтриманої боярами, що підірнули її прикладом Ольги; Шахматов дав її реконструкцію, пропустивши пробу вір через посольства і оповідання про похід на Корсунь. Друге — се повість про охрещенне Володимира в Корсуні, або корсунська легенда, котру Шахматов пробує реконструувати на основі Плігінської повісті, доповнюючи її иньшими елементами, з літописи з иньших повістей (так він вставляє сюди коротку звістку про пробу вір через посольство й иньші епізоди — Корсун. лег. с. 110 і далі). Оповідання першої редакції літописи по думці Шахматова не мало в собі нічого реального, се був чисто літературний утвір — перерібка болгарської повісті про охрещенне болгарського князя Бориса, де в чім лише приправлена до місцевих обставин. Далеко більше історичного мала в собі повість про охрещенне Володи-

мира в Корсуні, хоч сам факт хрещення Володимира в Корсуні не історичний, а з другого боку — повість використала для самої війни легендарні й поетичні джерела — „биліну“ про сватання Володимира. По гадці Шахматова, ся повість, або корсунська легенда, як її називаю для короткості, зявля ся серед корсунських попів київської катедрі, потомків виведеного з Корсуня духовенства, що підчеркували нею тісні церковні звязки Руси з Візантією, і завдяки більшому багатству фактичного матеріалу вона взяла перевагу над оповіданням першої редакції літописи при дальших перерібах її.

Невважаючи на багатий матеріал традиції, використаний Шахматовим, і весь дотеп його комбінацій, не вважаю справу розвязаною його гіпотезами. Не переконує мене його гадка, що оповідання першої редакції було таке лусте — що автор не міг нічого знайти в традиції про Володимирове охрещення, так що звернув ся до болгарської повісти про Бориса; доказів на невірлике черпання з сього болгарського джерела Шахматов, по моєму, не дає, хоч його здогад і поспішив прийняти Среуль. З другого боку не дуже промовляє до переконання його гадка, що саме в правовірних церковних грецько-руських кругах соборного духовенства були в основу повісти про охрещення положені народні поетичні утвори про сватання Володимира, дуже мало созвучні християнським мотивам і не перероблені ними. Нарешті — по-за конструкцією Шахматова лишаєть ся оден з визначних епізодів — київське посольство для оцінки ріжних вір. В корсунським епізоді, куди його вставляє Ш., йому нема місця: візантійський двір не має ще ніяких запевнень Володимира і ханаєть ся за надію охрещення, як за обставину, що може дати якийсь можливий вид відданю царівни за Володимира: „еда како [тебе ради] обратить его (Володимира) Господь“. Перед сим нема місця ніяким рішенням Володимира в справі християнської віри, він хоче тільки царівни, і по приході її пробує ще викрутити ся від охрещення, аж Бог чудом його примуше.

Треба сказати, що зроблене Володимиром „испытаніе о всѣхъ вѣрахъ“, хоч як белетристично виглядає в літописній повісти, одначе знаходять собі паралелі в чужесторонніх джерелах. Одна така звістка знайшла ся в жидівських рукописах зібраних Фірковичом, в видѣ записки з р. 986 про прихід київських послів до хозарського кагана, аби розвідати ся про релігію (видана Хвольсоном в I т. Сборника статей по еврейской истории 1866). Проф. Гаркаві признав сю записку фальсифікатом — фальсифікатів в колекції Фірковича взагалі показало ся чимало (статі в Извѣстіях рус. археологическаго общества т. VIII, Ж. М. Н. П. 1877, VII, і Altjüdische Denkmäler aus der Krim, 1876). Невважаючи на оборону її иньшими гебраїстами (Берхинъ Еврейській документъ о по-

сольствѣ св. Владимира для испытанія вѣр—Кіев. Старина 1884, XI, пор. замітку Голубовского тамже 1885, III), ся записка зістаєть ся дуже сумнівою, незалежно навіть від підозрливости свого джерела — колекції Фірвовича. Важніша иньша звістка, перська, в „Збірнику анекдот“ Магомета аль-Ауфі, XIII в. Навязуючи до старої характеристики Русинів (у ібн-Русте й ин.) як народу, що живе виключно з війни, се оповідання каже, що прийнявши християнство, Русини не могли вже воювати, але що не мали иньшого способу до прожитку, то вкінці рішили ся прийняти магометанство, й цар „Буладмір“ вислав послів в Ховарезм — заявити про се бажанне. Володар Ховарезма прийняв їх дуже радо і післав дарунки й магометанського імама (духовного), научити Русь магометанству. Русини прийняли магометанство й почали знову воювати. Звістку сю опублікував ще Гамер — Hammer Sur les origines russes, 1827, але в дуже попсованій формі, без імени Володимира, так що вона дала декому, навіть Куніку повід до ріжних дивоглядних виводів — Kunik Ergänzende Bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfassung des Lebens des heil. Georg von Amastris, Bulletin de l'academie, XXVII. В оригінальній формі опубліковав її Бартольд в 1896 р. — Новое мусульманское известіе о русскихъ, Записки восточного отдѣленія русскаго археод. общества т. IX.

Питанне, як толкувати собі сю звістку? Прийняти, що се літературне запозиченне, покручений відгомін оповідання літописної повісти про послів, висланих Володимиром на „испытаніе“? Таких запозичень одначе у східніх письменників не знаємо більше. Чи оповідання літописної повісти не байка, і Володимир, рішивши ся з звісних нам мотивів завести на Руси християнство, дійсно для декорума зробив наперед таке „испытаніе“ і розіслав послів? Само по собі в тім також не було нічого неможливого. В кождім разі з сим епізодом треба бути обережним і не викидати його як просту літературну видумку.

Посольства до Володимира від представників ріжних релігій, котрі Шахматов вважає також літературною видумкою, теж останніми часами своїх оборонців в Сркулі і Берте-Делягарді, які припускають тут сліди ріжних посольств — тільки в справах більш політичних, ніж релігійних.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавніша київська літопись.

Таке чи иньше розумінне найдавнішого періода нашої історії стоїть в тісній залежности від такого чи иньшого погляду на нашу найдавнішу літопись — її генезу, склад, джерела і т. и., бо від того залежить наш погляд на переважну більшість звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо вглянути в сю справу трохи ближше, що б було яснійшим і умотивованим наше становище до відомостей, які вона подає нам.

Найдавнішою (інакше Початковою, Начальною, Несторовою) літописею зветь ся компіляція, зроблена в Києві на початку XI в. Ми не маємо її осібно, а тільки в складі тих літописних збірників, куди вона увійшла як складова, звичайно — вступна частина. В більш чистій формі вона переховала ся в двох збірниках. Одну версію маємо в волинськїм збірнику, закінченим деє при кінці XIII в. — се полудневна версія. Найдавніший її кодекс (рукопись) — Іпатський, званий по імені костромєського Іпатського монастиря (в північній Росії); де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в. (коло р. 1425, як приймають). Другий відмінний кодекс — Хлебніковський, списаний в XVI в. судячи по письму; від нього ідуть кілька новіших копій: т. зв. Погодінський — списаний, як тепер здогадують ся в 1621 р. в Животові, в Брацлавщині, Єрмолаївський списаний з Хлебніковського в XVIII в., Нарушевичівський (або Краківський), списаний з Погодінського. Другу версію, північну маємо в суздальськїм збірнику, закінченим на початку XIV в.; найдавніший її кодекс — Лаврентіївський, званий так по імені писара, ченця Лаврентія, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалі, 1377 р.; новіші кодекси: Радивилівський (інакше—

Кенігсберський), Академічний (інакше — Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і заховав ся тільки в варіантах до 907 р.), всі з XV віку. Поза тим, в більш або менш змінених формах заховала ся Найдавніша літопись в иньших численних компіляціях.

В найстаршій — Лаврентіївській кодексі Найдавніша літопись титулуєть ся так: „Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Кієвѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Сей титул повторяєть ся і в иньших кодексах і компіляціях, але з деякими відміними; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої версії дописано: „Повѣсть... черноризца Феодосіева манастиря Печерскаго“, а в однім з кодексів (Хлебніковській) маємо ще й імя: „Нестера черноризца“. Низше побачимо, що отсей титул, по всякій правдоподібности, належить тільки до першої, вступної частини літописи, а тепер спинимо ся на отсім імени літописця.

Імя Нестора в титулі „Повісти“ вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житий Феодосія та Бориса і Гліба, був автором літописи. Сю традицію ми знаходимо вже в Печерській Патерику (XIII в.), і завдяки його популярности сей погляд став широко розповсюдженим, — хоч і не загальним (бо напр. редактор Никонівської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлебніковського кодекса імя Нестора стояло в титулі ще кількох (Татіщев знав їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разі, як можно було гадати, певну відповідь на питання, звідки зявилась Найдавніша літопись: її, мовляв, написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студій давньої руської історії се уважалось певним. Було тільки певне вагання що до границі — де кінчить ся ота Нестрова літопись; але вже Мілер в 1775 р. вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнішої літописи. Так справа на початку здавалась ясною. Літопись уважалась одноцільною працею Нестора, і на сім ґрунті став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлецер. Він поставив першою задачею наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільологічної критики, і його „Нестор“ на довго став провідником в студіях давньої руської історії. Під впливом його поглядів досить непримітно проминуло перші гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Строевим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнішої аналізи літописи привели доперва т. зв. „скептики“, московський професор М. Каченовський та його ученики, що рядом статей в 1820-х і 30-х рр. попробували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї

умови з Греками — фальсифікати, що се робота пізнійша і т. и. Хоч як се було нестійне в цілості, але при тім були висловлені й деякі важні гадки, напр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи й т. и. В результаті се привело до докладніших студій над літописею зі сторони її оборонців, і так появилися дві важні аналізи — Погодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали потім статі професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними аргументами проти погляду, що автором чи редактором літописи був Нестор. Його аргументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і разом з тим на перший план виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську роботу. На розв'яз сього останнього питання особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 1860 і 70-х рр. зачіпала кардинальні питання генези літописи. В результаті появилося кілька визначних праць, присвячених аналізі літописи. Срезневский в своїх „Чтеніях“ (1862 р.) поспробував вирізнити з літописи давніші циклі записок; в полеміці Геденова і Куніка про початок Русі вияснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Русі; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по просту архивом, в котрім переховались різнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненнем її компілятивного характеру.

З кінцем 1860-х рр. студії над Найдавнішою літописею затихли, але дальші роботи над давньою руською історією вносили до них важні гадки й спостереження. Важне значінне напр. мали скептичні замітки Лювайського про вступні части літописи, або напр. принагідно переведена деякими ученими реабілітація звісток, що не ввійшли в Найдавнішу літопись в її чистійших версіях, а знаходять ся тільки в пізніших компіляціях. Потім важний поворот в студіях над літописею зробив 1890 рр. петербурський академік Шахматов рядом спостережень над хронологією й взагалі укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої редакції: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частині самостійну версію літописи, і до того — старшу ніж та, яку маємо в ширших версіях Повісти, полудневій і північній. Виявило ся при тім ще яснійше, що для вияснення питань, звязаних з Найдавнішою літописею, дуже важне значінне часом мають пізнійші, навіть дуже пізні компіляції, поминені в давнійших археографічних планах і видавництвах (так друга редакція 1 Повг. літописи, що тепер здо-

була таке першорядне значіння, була опублікована тільки 1888 р., а багато компіляцій зовсім не видано, або є тільки давні, малоприступні, неповні й непоправні видання). В результаті, тим часом як при кінці 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених літописи (Сухомлінова, Срезневского, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа літописи здавала ся майже вичерпаною, тепер вона була поставлена на ново й цілий ряд питань стало на чергу, для свого розв'язання потребуючи попередю ще археографічної роботи. Остання книга Шахматова (Разысканія о древнѣйшихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908), що збирає разом результати його п'ятнадцятилітньої праці над літописею, повинна послужити точкою виходу для дальших, дуже ще довгих студій над нею.

В сій огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всі питання, зв'язані з Найдавнійшою літописею й обмежу ся кількома, найбільш важними для нас, а то про склад літописи, про час появи ріжних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо від першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладати ся до цілої літописи, аж до початків XII в. „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (себто Полянської, Київської) землі та про найперших князів її („кто въ Киевѣ нача первѣе княжити“), отже се мало бути оповідання про події, що не доходили навіть до кінця X в., бо инакше-б у самім титулі згадано було про епохальну для кожного київського книжника подію—охрещення Руси, як згадано в коротшій версії (так називаю я вступну часть 1 Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время“. З другого боку, в Повість мусіло входити що найменше князювання Ігоря, — бо Олега її коротша редакція зовсім не вважала за князя.

Цікаво, очевидно, було-б докладніше вирізнити сю властиву „Повість“ з цілої літописи. Се й попробував зробити Срезневский. Він вказав, що в хронологічній табличці князів, уміщеній в літописи під 852 р. є певна ріжниця в рахуванні років до Святослава і після нього: „отъ пѣрваго лѣта Олгова до пѣрваго лѣта Игорева лѣтъ 31; отъ пѣрваго лѣта Игорева до пѣрваго лѣта Святославля лѣтъ 33; отъ пѣрваго лѣта Святославля до пѣрваго лѣта Ярополча лѣтъ 28; Ярополкъ княжи лѣтъ 8; Володимерь княжи лѣтъ 37; Ярославъ княжи лѣтъ 40“. На сій основі Срезневский поставив згогад про три циклі відомостей в літописи: оден до смерти Святослава, другий до смерти Ярослава, третій — по ній. Окрім того він вказував, що звістки з болгарської та візантійської історії в літописи уривають ся на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році уривалась якась давнійша літо-

пись. Се останнє спостереження тепер не має значіння, від коли цілий ряд подібних звісток об'яснено з продовження Амартола чи опертого на нїм хронографа. Але гадка, що одна з редакцій Повісти могла кінчити ся смертю Святослава, не стратила певної імовірности і тепер, тим більше, що в полудневій і північній версії тут дійсно ніби закінченнє: „И бысть всехъ лѣтъ княжения Святославля лѣтъ 28, и нача княжити Ярополкъ“. Але найстарша редакція Повісти могла кінчити ся ще скорше, на смерті Ігоря нпр., або на пїмстї Ольги, а не доходити до смерті Святослава.

Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістю я буду називати вступну частину Найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи її кінцем смерть Святослава), — редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найдавнішої літописи, ми маємо ще самостійну й старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тим його велика заслуга в історії сього питання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред.¹⁾ недостачу звісток до 1017 р. доповнено оповіданнєм, що від 945 р. (смерть Ігоря) хоч ріжнить ся значними прогалинами та варіантами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної версії, все таки досить близьке до них. Але до 945 р. воно ріжнить ся від них ще більше: хронологія в новгородській версії зовсім відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звітках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воевода Ігоря); є деякі звітки, яких не маємо в ширших версіях (про війну Ігоря з Уличами), загалом же взявши новгородська версія далеко коротша від ширшої редакції і багато матеріалу в ній бракує, тому можемо звати її коротшою (або новгородською) редакцією²⁾.

Тепер виникає важне й невияшене ще питання, як розуміти ріжницю в відносинах коротшої редакції до ширшої перед 945 р. і по нїм? Границею сей рік ледви міг бути: оповідання коротшої редакції під 945 р., що належить вже до другої частини, безпосередно звязане з попереднім (під р. 922—942). Тим часом єсть виразні ріжниці перед і по сїм році: особливо кидаєть ся в очі ріжниця в хронологізації: до 945 хронологія короткої версії вповні відмінна від ширшої, з 945 згоджуєть ся з нею. Можна-б припустити, що від 945 р. коротша версія в пізнійшій Повісти лишила ся менше зміненою,

¹⁾ Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодекса.

²⁾ Шахматов зве новгородську редакцію літописи „Начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не відріжняючи вступної частини, себто властивої Повісти від дальших частей Найдавнішої літописи.

тим часом як частина до 944 р. була знові перероблена й доповнена новими редакторами, котрих роботу маємо в пізнійшій Повісті, і відти така різниця перед і по 945 р. Але можна поставити ще иньший здогад: що від 945 р. друга редакція 1 Новгородської літописи була доповнена з иньшого джерела—редактор відписував не з Повісті тієї коротшої редакції, як до р. 945, а з иньшої. Я-б се уважав найбільш правдоподібним уважаючи на ту зміну в хронологізації, але розуміть ся, все се ще буде тільки здогад: до вяснення сеї справи поможуть з часом дальші студії над невиданими літописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісті до 945 р. дві редакції—коротку й ширшу (останню в двох версіях—полудневій і північній), і для часу від 945 також дві—коротшу (новгородську) і розширену (в двох версіях—полудневій і північній).

Чи коротка версія, перехована в новгородській редакції (до 945 р.) заховала ся в початковим виді, а не скорочена? В теперішнім виді вона, в порівнанню з ширшою редакцією, виглядає голим кістяком, як буде видко з сього побіжного огляду:

коротка редакція:

_____
_____
_____

київські брати
похід на Царгород

_____
_____
_____

хозарська дань, Аскольд і Дир

прихід варязьких князів

_____
_____
_____

Ігор в Києві

_____
_____
_____

920 Похід Ігоря на Царгород

922 Похід Олега на Царгород

_____
_____
_____

922 смерть Олега

війна з Уличами

_____
_____
_____

ширша редакція:

етнографія загальна
етнографія словянська і руська
путь із Варяг в Греки і св. Андрій
київські брати

2 і 3-ій етнографічний огляд

хозарська дань
хронологічна таблиця
охрещенне Болгарів
прихід варязьких князів
Аскольд і Дир

похід на Царгород

Олег в Києві

походи Олега

Угри

Кирил і Мефодій

907 похід Олега на Царгород

1 умова з Греками

2 умова з Греками

912 смерть Олега

походи Ігоря і византийські звістки

похід Ігоря на Царгород (в короткій
ред. під 920 р.)

2-й похід

умова з Греками

945—смерть Ігоря, а далі иньша редакція, близша до ширшої Повісті.

Як на просте скорочення чогось аналогічного з ширшою редакцією зміст короткої редакції виглядає занадто пляновим — є певна суцільність в тім кістяку; про скорочення звісної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні ріжниці; тільки деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана була ся стара Повість, очевидно, без років. Ті кілька років, які бачимо в короткій редакції, — то пізнійші, досить незручні вставки: так 854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імн. Михаїла, поставлено над всім оповіданням від київських братів аж до походу Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками. Так само обидва оповідання взяті з грецького джерела: про похід на Царгород за імн. Михаїла та Ігорів похід — се вставки додані вже пізніше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між київськими братами і хозарською даню (само оповідання має тут сліди розриву: „по сяхъ лѣтехъ братіа сіи изгибоша“...), похід Ігоря — перед походом Олега. Се уміщення їх саме показує, що сї додатки зроблені не з ширшої редакції, а незалежно від неї; на се вказують і иньші подробиці: оповідання про Ігоревий похід не звязане з Аскольдом і Диром, оповідання про Ігоревий похід не має звісток з життя Василя Нов., є й ликові відміни.

Порівнюючи обидві редакції Повісти, ширшу й коротку, можна приблизно відреставрувати старшу редакцію її, що оповідала про київських братів, хозарську дань, прихід варязьких князів до Новгороду, а потім Ігоря до Києва, про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами, та про його смерть, — те що Шахматов зве „начальним сводом“. В своїй останній праці він поспробував піти ще далі: вилучивши пізнійші додатки і зміни, дійти ще старшої, першої редакції літописи котру, він зве „древнішим киевским сводом“. По його гадці, в результаті тої аналітичної роботи, дістанемо таку запись:

Легенда про київських братів, що кінчила ся словами: „и по сяхъ братии держати почаша родъ ихъ княженне в Поляхъ; и бѣша ратьни съ Древлянами и съ Угличи“.

Варяги Півночи — їх пановання у Словен і ин. (без подликання Рюрика і братів), їх князь Олег, похід його на Смоленськ і Київ, де він знаходить Аскольда і Дира.

Похід Олега на Царгород і смерть.

Ігор — його війни з Деревлянами і Уличами, деревлянська дань і смерть Ігоря (в иньшій формі, де конфлікт виходив між Ігорем і Свенельдичем Мстишею).

Похід Ольги на Деревлян (без історії пімсти) і її розпорядження.

Подоріж Ольги до Царгороду і охрещення, її намови Святослава на християнство.

Святослав — його походи на Хозар, Вятичів і Болгарів.
 Прихід Печенігів на Київ і смерть Ольги.
 Друга болгарська кампанія Святослава і смерть його.
 Усобиця Ярополка і Олега, і т. д.

Шахматов думає, що ся літопись була зладжена при київській митрополичій катедрі коло р. 1039 і доведена до 1037 року, а пізнійше, в 1070-х рр. (1073) вона була доповнена в Печерським монастирі „великим Никоном“ і коло р. 1095 тамже продовжена і скомбінована з новгородською перерібною літописи 1039 року — так повстав „Начальний свод“, старша редакція Повісти, а потім в 1116 і 1118 — дві ширші редакції її.

Полишаючи на боці отсю генеальогію редакцій, дуже складну і гіпотетичну, я сплину ся трохи коло даної Шахматовим реконструкції першої літописної записи. Вважаю її дуже цінною як пробу, як імпульс до дальшої аналітичної роботи; його помічення над слідами пізнійших вставок і змін в літописнім тексті часто дуже влучні; але дану ним пробу реконструкції вважаю далекою ще від розв'язання питання про обсяг і склад першої літописної записи.

Я не певний навіть, чи взагалі при теперішнім стані нашого матеріалу, без нових відкрить в сфері літописної традиції ми можемо надіятися на скільки небудь докладну реконструкцію тої першої літописи. В даній тепер пробі Шахматов подекуди спинаєть ся ще на півдорозі — напр. ледво чи вдовольть кого зроблений ним розділ оповідання про Варягів між київською літописею і її новгородською перерібною, або полишення в київській літописи Аскольда і Дира в такій неумотивованій формі (по всякій правдоподібности Аскольд і Дир в початковій редакції були зв'язані з легендою про київських братів, як сказано було вище), і т. д. Правда не легко відрізнити контамінацію, переведену пізнійшими редакторами, від того що могло з'явитися уже в першій редакції з комбінування різних переказів (або переказів з письменними звітками). З другого боку я думаю, що перша редакція літописи в кождім разі ледви чи сягала так далеко, аж до р. 1037, як приймає Шахматов, і належало б пошукати коротшого літописного цікля, відповідно до сказаного вище.

Не маючи змоги вилучити в чистім виді першу редакцію літописи, не можемо ставити собі завдання — з її змісту докладно визначити час її написання. Та непевність і вагання в літописнім представленню основних фактів і відносин з початків X в., яке помічаємо вже в ранішніх редакціях (особливо вагання що до Олега і його відносин до Ігоря), показують в кождім разі, що поза XI вік на-

зад початків сей літописи виносити ніяк не годить ся¹⁾). Деякі подробиці літописного оповідання досить виразно вказують на середні десятиліття XI віку як на той час, коли йшла ся літописна редакція — хоч ми звичайно й не можемо ствердити, що певна фраза була вже в першій редакції літописи. Напр. пояснення: „Дирева могила за святою Ириною“, що читаєть ся в короткій редакції, вказує на часи не давніши від 1030—1040-х років, бо та частина міста, де стояв монастир св. Ірини, була забудовна вже по 30-х р. XI в. З другого боку читаючи в коротшій версії при оповіданню про усобицю Святославичів, що могила Олега „єсть и до сего дня“ коло Овруча, мусимо міркувати, що се писало ся до перенесення Олегових костей до київської церкви Богородиці, записаного під р. 1044²⁾). В оповіданню про контрибуцію наложену на Новгородців за Олега стояло: „єже и нынѣ дають“, як заховало ся в Никон. лїт., з того в 1 Новг. вийшло: „єже не дають“, а в полуд. і півн. версіях поправлено: „єже до смерти Ярославлѣ даяше Варягом“, — отже се писало ся не пізнійше половини XI в. Таке ж значінне мають пояснення під 945 р. (в коротшій і ширшій редакції), що Свенельд був „отець Мьстишинѣ“, — се виясненне могло мати значінне тоді тільки, як ще був у свіжій пам'яті сей Мстиша, або пояснення топографії Києва в історії пімсти Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же бяше Киевъ идеже єсть нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинь“ — Никифора і Чудина ми знаємо, оба були визначними боярами в момент смерти Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18), і до сього часу мусить належати се поясненне.

Ширші редакції мають сліди пізнішого часу. Так в етногра-

¹⁾ Мушу піднести, що в першій редакції варязької теорії Повісти, як ми можемо собі представити її, прихід Варягів на Русь припадав на часи пізнійші від тих, на які паде він в останній редакції її. Перша редакція не знала довгого правління Ігоря, його неповноліття, і т. д. Все те, що свійсьва традиція донесла про Ігоря, містило ся легко в двох десятиліттях перед його смертю; на сі часи припадав і легендарний похід Руси на Грецію, датований потім 907 роком; тому що в народній традиції ранійші події закривають ся пізнішими, ледво аби перший укладчик Повісти представляв сей похід старшим від 940-х років (від походу 941 року). Прихід Рурика в Новгород і Аскольда в Київ супроти того припали-б, в представленню автора, десь на початки X, найдаліше — на кінець IX в. Їх пересунули потім о кількадесят літ назад писемні звістки про Русь (звістки грецьких хроністів і умови), віднайдені пізнійше редактором, чи редакторами Повісти (тому й зявила ся така маса порожніх років при Ігорі), а в першій редакції початки варязької Руси ледви чи представляли ся старшими від самого кінця IX або початку X віку.

²⁾ 1 Новг. с. 26, Лавр. с. 151.

фічним огляді (Іпат. с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половці, що вказувало-б на час не ранійший останньої чверти XI в., бо Русь ближше познайомилась з Половцями тільки в 1060-х рр. Таке-ж значінне має згадка тамже, що поганський похоронний обряд заховав ся досі у Вятичів,—значить инші племена були вже тоді християнізовані. Для північної редакції маємо на решті докладну дату, коли вона була закінчена, — се приписка під 1110 р.: „игумень Сильвестръ святого Михаила написах книги си лѣтописецъ... в 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, але у всякім разі вона була закінчена після смерти Святополка і Давида Ігоровича († 1113), як видно з хронологічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., в заведеній до літописи повісти Василя. Вказати докладну границю, де кінчить ся найдавніша літопись в полудневій версії, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здаєть ся, що до неїж належить ще оповідання про смерть Святополка; можливо що вона була закінчена трохи пізнійше, ніж північна¹⁾. Коротша версія новгородська мусить бути ранійша, але у всякім разі належить теж не старшим часам як кінець XI в.

Таким чином Найдавніша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, перейшовши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питання, на жаль, не можна відповісти. Можливо, ще значну частину редакційної роботи доконала та сама рука: той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісти временних літ, міг трудити ся над її розширенням (певна однотійність в деяких тенденціях, напр. в поглядах на початок Руси, руської династії і на її династичні права, може наводити на таку гадку—хіба б припустити, що пізнійший редактор перейняв ся виложеними в старшій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу неможливо, хоч би з огляду на той значний простір часу, тай ріжні суперечности, що досить слідні в теперішнім тексті.

Я згадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанського збили сей погляд²⁾ (до них де що доложив недавніми часами Щепкін, як низше); вони довели, що Нестор,

¹⁾ Шахматов приймає 1118 р., але більш гіпотетично.

²⁾ Найбільше виразна суперечність така: Нестор в житії Теодосія каже, що не застав уже Теодосія живого, вступавши до Печерського монастиря, а в літописи оповідач, чи редактор, каже про себе, в першій особі, що прийшовши до Печерського монастиря, був пострижений Теодосієм.

автор життя Теодосія та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій, описаних в тих його утворах, в літописи ужито зовсім інших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором Найдавнішої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в Найдавнішу літопис, але се стрічаєть ся з тією-ж трудностю: як раз печерські події, описані в Найдавнішій літописі, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором: вони перечать ся з життям Теодосія і в фактах і в загальнім освітленню печерських подій. Коли традиція (досить пізня, XIII в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважити або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. Шахматов, що в ранішних своїх працях силкував ся оборонити літописательство Нестора, в новішій уже спинаєть ся на Никоні, характеризованим у Нестора як чоловік книжний і письменний: по його думці, бувши тмутороканським ігуменом, Никон відти приніс сучасні відомости в літопис і різні старші хозарські і тмутороканські перекази і легенди. Можливости такої не бачу підстав заперечувати, але і певних доказів Никонової роботи також не бачу¹⁾. Богатство печерських звісток з другої половини XI в. робить правдоподібною гадку, що літопис перейшла в сім часі через руки когось з печерської братії — може був ним і Никон. З далеко більшою правдоподібною, майже — з певністю, можна назвати одного з пізнішних редакторів її — видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в згаданій приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку — брак відомостей про Видубицький монастир не дозволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в.

Як поворотні точки, де кінчила ся літопис в різні стадії розвою, крім третьої чверти X в. (між смертю Ігоря і Володимировим хрещенням) з значною правдоподібною можна прийняти ще 1030 — 1040 рр.: тут дійсно відчуваєть ся прогалина, по котрій наступає як вступ до чогось нового запис про смерть Ярослава і його роз-

---

¹⁾ Серія тмутороканських звісток, навіть як би вони були принесені Никоним, могли бути вписані иньшим літописцем; але вони могли мати з'явити ся і не через безпосередні звязки Кієва з Тмутороканем, а з кругів дружинних чернігівських, тому що говорили про княжат чернігівських (в тім і перекази про Мстислава тмутороканського). А хозарські перекази вказані Шахматовим дуже мало мають в собі хозарського: легенда про хозарську дань не хозарська, а київська.

порядження, Вказані далі Шахматовим як такі поворотні моменти записки під 1073 і 1093 рр. також мають де що за собою, але не виступають так певно. Пізніші руки перейшли по літописи і загладили багато. Через се наші міркування про розвій літопис все ще мусять мати загальний і приблизний характер.

Ті найстарші часи літописи, що могли бути описані в 1030—40-х рр., без літ (означимо їх буквою А для схематичного перегляду), маємо в Новгородській літописи вже доповнені деякими звітками грецького (чи грецько-болгарського) походження і незручно розбиті на роки: над вступною частиною поставлено 854 р., події з часів Ігоря розділені на кілька років, решту виповнено порожніми роками; в 2-ій редакції Новгородської літописи маємо сю частину до року 944 (в її теперішнім виді назв'ї її В).

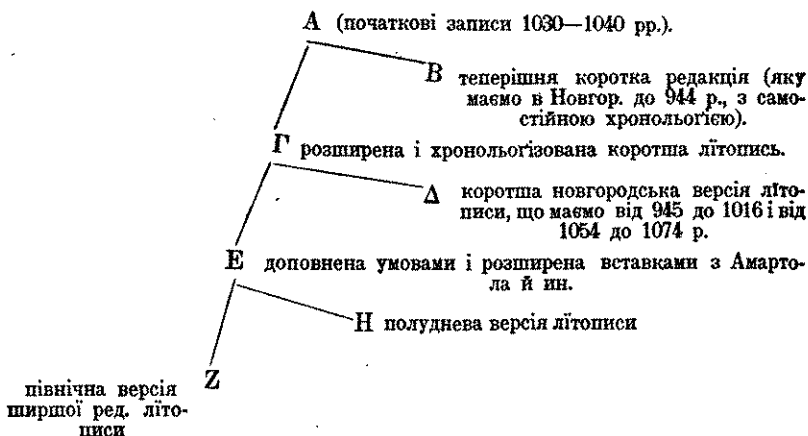
Незалежно від неї стара запис (А) кількома наворотами протягом другої половини XI віку була продовжена, розширена, перероблена й хронологізована — доведена до тої стадії, яку звемо коротшою редакцією (Г), а Шахматов називає Начальним сводом: в досить чистім виді маємо се в 1 Новгород., від р. 945 до 1016 і від 1054 до 1074. Тут нема ще вступних географічно-етнографічних оглядів, вставок з Амартола, нема русько-візантійських трактатів, нема ще деяких переказів — напр. останньої пімсти Ольги (спалення Коростеня)¹).

Сі доповнення одержала літопись потім, переходячи в стадію, котру звемо ширшою редакцією (Е). Редакційна робота робила ся й тепер не від разу, а кількома наворотами і можливо — кількома руками. Так ипр. на вступі сей етнографічний огляд українських племен дасть ся трома наворотами: повторенне вступних слів „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених ріжними часами. Сю ширшу редакцію продовжену до 2-го десятиліття XII в., маємо в двох версіях, північній і полудневій.

Таким чином коротка схема розвою літописної роботи була б така:

¹) Чи при тім київська літопись була скомбінована з новгородською, як думає Шахматов, се мені не ясно і я не бачу на се доказів. Новгородські погляди, новгородська тенденція, як я її назвав, проходить глибоко в конценцію літописи і вона комбінує на ріжних місцях зовсім явним образом перекази київські з новгородськими (початок київських князів, діяльність Ольги, Володимира, війна Ярослава з Святополком), але власне через те я б скорше вважав се не пізнійшою контамінацією, а такою комбінацією, яка лежить в основі літописи, коли на першій, то перших редакцій.

Якими джерелами при тім розпоряджали укладчики літописи, ми вже по часті бачили. Почнемо від старшої редакції, як ми її означали вище: київські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігорь в Києві, Олегів похід на Царгород і його смерть, війни з Уличами. Пам'ятаємо при тім, що в теперішнім тексті можливо є деякі скорочення, що оповідання мабуть ішло далі, але тут ми будемо тримати ся того, що вирізнили з його теперішнього складу в 2-ій ред. Новгород., з перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії з нагоди епізоду про хозарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, — се збірка переказів і комбінацій редактора. Вирізнити сї комбінації не всюди можна на певно. Я не буду твердити на певно, чи нпр. пояснення, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігор був син Рюрика, а Олег його воевода, або оповідання, що Ігор прийшов з Новгорода й забив Аскольда і Дира — то все комбінації виключно самого укладчика літописи. Але вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як різнородно укладались тоді ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, тому й тут признаю дуже велику участь комбінаціям автора сєї початкової редакції. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епізоди про київських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Уличами. Звістки сучасника в сій редакції — тільки пояснення, напр. де могили Аскольда, Дира, Олега.

При дальших редакціях сєї часті, включно до поч. XII в., використано цілий ряд писаних джерел, переважно чужих. Так ужито звістки Георгія Амартола з його продовженням; звідси взято окрім історії походу Руси на Царгород за імн. Михаїла та Ігорової експеди-

ції, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесвітньої історії — дивні звичаї різних народів, в паралель поганським звичаям руських народів (Іпат. с. 8—9, тут він і цитує ся: „глаголетъ Георгий в лѣтописецѣ“), „вольхвованія отъ чародѣйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24—5). Від Амартола також ідуть дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в літопись уже при її хронологізації¹). Зістаєть ся одначе непевним, наскільки користала вона безпосередно з самого Амартола, а не з якоїсь історичної компіляції, що черпала з Амартола тільки між иньшим — бо деякі хронологічні непорозуміння редакторів літописи виявляють ся власне за посередництвом таких власне компіляцій²). Для хронології ужито хронологічну працю патр. Никифора *Χρονολογικόν σύντομον* (Літописець вскорѣ“, або „вкратцѣ“, як він зветь ся в словянським перекладі)³); з нього взята хронологічна схема під 852 р. (як се довів Шахматов). В оповіданню про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередно чи посередно з життя Василя Нового, як ми бачили вище (с. 440). Оповіданне про Кирила и Методія (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісти, близької до панонських житий.

Осібну категорію становлять русько-візантійські умови — дві вь цілости і одна в парафразі й уривках (під 907 р.).

Слідів користання з свійських, місцевих книжних творів, писаних повістей в сій часті не помітно ніде, так само і з яких небудь давніших свійських річних записок. Сухомлінов свого часу поставив був теорію, що наші літописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналістичними записками, але такі короткі аналістичні записки належать до свіжіших редакторських верств в нашій літописи, а слідів пасхальних таблиць в давній Русі досі не викрито. Срезневський пробував довести існування в літописи записок ще з X в., але

¹) Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлінова, де автор виказує й иньші писані джерела, і у Шахматова Хронологія.

²) Шахматов поставив був здогад, що редактор Повісти користав з певної енциклопедії (принесеної мабуть з Болгарії), де були м. и. хроніка Амартола, хронологія Никифора, біблійно-апокрифічна історія, котрої сліди масмо в літописній повісти про Володимира (Начальний літописний сводь и его источники, пор. йогож Древнеболгарская энциклопедія X в.). Здогад сей одначе має вповні гіпотетичний характер, і здаєть ся, сам Шахматов тепер не дуже стоїть за ним.

³) Він виданий з старшого кодекса (XIII в.) в I т. Полного Собр. лѣтоп., і з Никон. збірника — в т. IX, компіляцію його фрагментів з уривками з Амартола вид. Бѣлковуровъ п. т. Русскія лѣтописи по рукописи Н. П. Никифорова, Мва, 1898.

більшість вказаних ним звісток очевидно взята з чужих джерел, або пізнійше викомбінована і тепер тільки одна звістка з X в. зістаєть ся загадкою. — се комета під 911 р. Здогади Ламбіна і новіjšі — Ламанського про більші письменні матеріали з X в. використані в літописи, вповні теоретичні. Шахматов в своїй останній аналізі літописи також прийшов по виводу, що до часів Ольги не видно сліду використання якихось свійських писаних джерел¹⁾.

В другій половині X вв. редакційні верстви відріжнити ще тяжше. Присутність посторонніх книжних утворів відчуваєть ся місцями дуже сильно, але виріжнити їх докладно незвичайно трудно, майже неможливо. Шахматов, перевівши свою останню аналізу літописи, припускає такі книжні джерела, використані в літописи:

болгарська літопись, що оповідала про війни Святослава²⁾,
сказаніє про кн. Ольгу — її подорож до Царгорода, державні
труди і смерть,

сказаніє про Варягів мучеників,

сказаніє про Володимира,

фундаційна грамота Володимира церкві Богородниці Десятинній,

сказаніє про Бориса і Гліба.

З сих гіпотетичних джерел болгарська літопись зовсім сумнівна — всі наведені покази на неї мало значать, а головно. що трудно в болгарській джерелі припускати таке змальованне Святослава, як бачимо в літописи (а вона на думку Шахматова зачерпнула се оповіданне з тої болгарської літописи). Фундаційна грамота Володимира могла входити в повість про нього. Що літописець використав якісь книжні повісти чи слова про Ольгу, мучеників - Варягів, Володимира, Бориса і Гліба, се вповні можливо, і навіть в розмірах ширших, ніж припускає Шахматов. Діло в тім, що Шахматов при своїй реконструкції першої редакції літописи припускає значні утрати з неї — пропуски пороблені при перерібці — і тому ріжні екстраваганції супротив літописи, які ми знаходимо в писаннях про Ольгу, Володимира і т. д. по за літописю, занадто зводить до першої, утраченої редакції літописи, а тим самим до мінімуму приводить самостійність тих писань від літописи: так напр. вплив сказанія про Володимира він зводить до самої похвали крещенію, сказаніє про Бориса і Гліба до „короткої записи вишгородської церкви про убієніє, похорон, віднайдєнне мощей, прославленне і чуда від них“ — власне через те

1) Див. особливо резюме в гл. XVIII.

2) Її вплив він додає також в згадці літописця, що Греки прийняли Олега за св. Дмитрія в його поході під Царгород.

що забагато кладе на рахунок гіпотетичної першої редакції літописи, хоч сам а ргіогі приймає, що не можна на рахунок літописців писати всієї тої агіольогічної роботи, з котрою ми стрічаємо ся в літописи (часто з очевидними фрагментами тільки).

Деякі книжні запозичення, які маємо в сій часті літописи, могли дістати ся сею посередньою дорогою — через використані літописцем книжні „сказанія“, напр. в промові філософа уривки з Палєу, або джерела спільного з нею, а в уста самого Володимира вложено ісповідання віри, не зовсім православне („піваріанське“), викрите недавно Нікольским в особнім виді в рукоп. XII — XIII в. під назвою „Написанія о вѣрѣ“ (Сухомлінов вказував ранійше на ісповідання Михайла Сінкела, включене в Святославів збірник 1073 р., але літописне ісповідання ріжнить ся від нього).

Старих літописних записок не видно і в сій часті. До такого виводу прийшов і Шахматов. Пок. Кунік вказав на ряд записок, що можуть походити з княжого помянника¹⁾, але вони починають ся від р. 1100 (роки уродження і смерти осіб з княжої родини), перед тим їх не видко.

Як я казав уже, Повість і її продовження з початку мали форму прагматичного оповідання, і аж пізнійше розділено його на роки, а при тім пододавано і коротких записок, зачерпнених з ріжних джерел чужих і свійських або викомбінованих, з роками. Се була робота аналогічна з пізнійшою Галицько-волинською літописею, котру автор теж писав без років і аж пізнійше заміряв їх визначити (Іпат. с. 544), тільки не зробив сього. Такий прагматичний характер мало оповідання, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р. Сліди пізнійшого вставлявання річних чисел для першої частини я вказував вже вище; для дальшої вкажу нпр. на р. 988.

Для хронологізації редактор мав перед усім дві головні опорні точки. Перша — звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з датою викомбінованою з грецьких джерел — викомбінованою хибно, але як саме, сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова²⁾. На сій даті оперте все датованне перших подій, аж до приходу Олега до Київa. Друга крайня опорна точка для вирахования дат — се дата смерти Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі посередні дати редактор міг вивести теж з візантійських джерел (як нпр. для походу Ігоря 941 р.). Для другої половини X в. міг він знайти деякі хронологічні вказів-

¹⁾ Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владиміровича, 1896.

²⁾ Найновійші — Разысканія с. 98.

ки в тих „сказаніях“ про Ольгу, Володимира й ин., використаних в літописи—може рік смерти Ольги, хоч в деяких випадках міг мати самі дні без року (напр. при смерті Ярополка). Натомість датами русько-византийських умов міг він покористувати ся хіба для поправок, тому що — як ми вище вивели з огляду на новгородську редакцію, ці умови були введені в літопись уже по довершенню хронологічного поділу.

Чи мав редактор якісь свійські хронологічні таблички, що могли-б йому означити границі князювань і розложити події? Це питання дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна. Срезневский висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по рокам князювань означені були визначніші події. Ми дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в старім житті його: „по святем же крещеніи поживе бл. кн. Володимерь 28 лѣтъ; на другоє лѣто по крещеніи къ порогомъ ходи, на третіє лѣто Корсунь городъ взя, на 4-ое лѣто церковь камену св. Богородица заложи“ і т. д. Але вона не має прикмет глибокої давнини і могла заявити ся, так як і літописні дати, з пізнійших пригадок¹⁾. В ширшій версії літописи під 852 р. маємо табличку князівств—я навів її вище; вона згоджуєть ся роками літописи що до князівств Олега й Ігоря²⁾, можна погодити її й для Святослава та Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року. Коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під осібіні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була взірцем для редактора при останній хронологізації і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізнєнне літописних дат; так східні походи Святослава в дійсности стали ся років на два пізнійше; подорож Ольги до Царго-

¹⁾ Шахматов думає, що ся табличка була в старшій редакції літописи і відти взята старім житием.

²⁾ Срезневский думав противно, але він не звернув уваги, що звычайно тоді зараховували і перший і останній рік князівства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сів в Кієві 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сів 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославового князівства 945 р., будем мати до його смерти під 972 р. теж 28 р., як в таблиці; одначе в усіх версіях титул про початок Святославового князівства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира тоді забракне оден рік рішучо.

роду теж о два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнішими роками смерти Олега й Ігоря. Як би признати, що редактор, розкладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчислав цілі роки, то се нам обяснило-б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольги ми мали-б ріжницю два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири: в дійсности, коли табличка була добра, він мав би вмерти в 915 — 6 р. Однакове спізнєнне подорожи Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще инше: що сї факти в якійсь табличці датовані були роками князівств, і спізнали ся через хибний рахунок при хронологізації літописи. Але наскільки сї всі рахунки самостійні взагалі від літописи — не тільки від останньої хронології, а і від старших редакцій її, се зістає ся неясним.

Як на народні перекази в сих дальших частях літописи можна на певно вказати, окрім вказаного вище, ще другий похід Ігоря на Візантію, деревську війну по смерти Ігоря (цікаво, що останнього епізоду Ольгиної пімсти в новгородській версії бракує, вона додана при пізнійшій редакції), більшу частину з оповідання про подорож Ольги до Царгорода (сватання імператора, посольство його до Києва), історію Святослава. Історія Володимира теж має багато елементів народних переказів: війни синів Святослава, Володимирові пири; дечого і тут бракує в коротшій (новгородській) версії: напр. під 993 р. тут тільки коротка звістка: „иде Володимиръ на Хорваты“, в ширшій додано зі словами: „Пришедшу же ему съ войны Хороватской...“ чисто народній переказ про боротьбу отрока з Печенігом і заснування Переяслава; так само до порожнього 997 р. (як у новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський кисіль. Трудно уставити напевно — чи тут маємо пізніші додатки ширшої редакції — чи скорочення в новгородській версії.

Що до устних оповідань свідків, то з них користано, розумієть ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р., записуючи смерть дев'яностолітнього боярина Яня, літописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписах в лѣтописицѣ“, — але що власне, не поясняє. Маємо оповідання Гюргати Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповідання було записано безпосередно редактором, чи перейшло до нього через якесь сказання або що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо сліди їх — напр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

„и бывъши ноци, бысть тьма, и громове, и молънья и дождь яко посвѣтяша мълънья, и блисташа ся оружья, елико же мълънія освѣтя-

ше, то́лько мечи видяху, и такъ другъ друга убиваше,¹⁾ и бѣ гроза велика, и сѣча сильна и страшна“,

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):

„и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святославля і внука Ярославля“.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частині, де відкривався безкрай простір здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів. Така історія розселення Слов'ян з Дунаю під натиском Волохів (Іпат. с. 3 — 4 і 6 — 7), в ній даремно старалися відкрити якусь дійсну історію, і ще найправдоподібніше, що сю теорію літописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів в дунайських краях. Далі — комбінація подорожжя Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через Київ до Риму. Історія міграцій чужих народів — тут Хозари, через непорозуміння, виступили в ролі „білих Угрів“. Історія запросин варязьких князів на Русь в порівнянні з коротеньким оповіданням старшої редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, напр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуться ты Варягы Русь, яко се друзие звутся Свее, друзии Урмани...“ і т. и., або многозначний додаток: „пояша по собѣ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певну зв'язь з Руриком і розповіджено, як вони з'явилися в Києві, чого не було в короткій редакції; так само пізніше вложені імена Аскольда і Дири в оповідання Амартола — в короткій редакції їх там нема. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду старшої редакції, що він був тільки воєводою Ігоря, з'явився компромісовий погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісті історію про Кирила й Методія з її категоричною заявою, що Русь — се слов'янський нарід („Словѣнску языку... отъ негоже языка и мы все Русь; а Словѣнскъ языкъ и Рускый одинъ“), редактор спішиться сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозвашася Русю, а пѣрвѣ бѣша Словѣне“. Але в менш важних справах автор не дбав так про суперечности — напр. маючи історію про побут Андрія в Києві, він лишає в оповіданні про Володимира слова диявола, що на Русі не було апостолів (Іпат. с. 80).

Аналіза літописи дала нам спроможність слідити за тим, як поволі, протягом десятиліть збиралися в ній матеріали. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких відпадків лише-

¹⁾ Ся фраза упуцена в Іпат., Лавр. і под. кодексах, а заховала ся лише в пізніших компіляціях.

ло ся нам дещо в короткій редакції літописи, дещо в пізнійших компіляціях. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не вийшла в останній редакції, се не всюди можна пояснити. Дуже часто могло се стати ся через недогляд: напр. бачимо, що в останній редакції не ввійшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовження — повстання Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити; але де що могло викидатись і свідомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцільну працю, доти сі відпадки дуже легковажено (особливо се гостро виступає у Карамзіна). Тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які переміни при тім робились, сі відпадки в наших очах мають не менше значіння, як і заведене в літопись. Розумієть ся, треба тільки відрізняти те, що по всякій імовірности належить до записок XI—XII в., від пізнійших комбінацій (як напр. вивід Руси від річки Руси в Воскресенській літ.), від пізнійших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (нпр. похід Прусів, що помилкою зроблено з напасті від „прузів“ — сарани, і т. д.) З сього погляду сі екстраваганції пізнійших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додам тільки ще дещо з бібліографії.

Видання Найдавнішої літописи: перше видання, з Радивилівського кодекса, з скороченнями, вийшло 1767 р. (Бібліотека російская историческая, I, з передмовою Шлещера). Нове видання на підставі кодексів північної групи, розпочате Тимковським на початку XIX в., доведене було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного собрания літописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник, і в нім Найд. літопись північної версії; до варіантів ужито кодекси полудневої версії, а самої полудневої версії не видано: вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Літопись по Ипатскому списку (весь волинський збірник) і Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку — фототипічне видання самої Найдавнішої літописи; в 1908 р. вийшло нове видання II тому полного собрания з повним текстом волинського збірника. Північна версія була видана ще кілька разів: Літопись по Лаврентьевскому списку, 1872 р. (нове видання 1897 р.) і крім того сама Повість в фототипічнім виданню: Повѣсть врем. лѣтъ по Лавр. списку, 1872 і в звичайнім 1910; готуєть ся нове видання I тома Полного собрания. Радивилівський кодекс виданий фототипічно з його численними мініатюрами в р. 1902 в двох томах п. т. Радивилівская или Кенигсбергская Літопись (Памятники древней письменности, ХCVIII). Зведений текст найдавнішої літописи з варіантами й доповненнями з усіх виданих літописних збірників: Сводная літопись, составленная по всімъ изданнымъ спискамъ літописи Л. Лейбовичемъ, 1876.

Видання иньших літописей і літописних компіляцій: Новгородська найдавніша і пізнійші — в III і IV т. Полного собрания літописей, 1841 і 1848. Новгородская літопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888; крім того фототипічне видання синодального кодекса, 1888.

Новгородскія літописи (друга і третя) 1879. Російская літопись по списку Софійському великаго Новгорода, 1795. Літописець, що держав у собі Російську історію з 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописець, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійський часописець, вид. Строев 1820 р. (два томи). 1 Псковська — особне вид. 1837 р. Погодіна і потім в Полном соб. т. IV. Літопис Переяславля Суздальскаго (близька до півн. версії Повісти, але з деякими додатками) — з одної рукописи вид. 1851 р. кн. Оболенський, з иншого, фрагментарного кодекса Белокуров, 1898, н. т. Русскія літописи. В Полном собрані-і літописей крім вказаних вийшли ще: в V і VI т. Вибіржы з Софійських літописей, в т. VII і VIII Воскресенська, в IX—XIII Никонівська (1 вид. 1767—1792 р., 8 томів), в XV — Тверська літ. (готується нове видання), в XVI — Збірник Авраамка, в XVIII т. літопис Семионівська (ще не вийшла), в XX літоп. вид. Львова, в XXI Степенна книга, в XXII Хронограф, в XXIII Єрмолинська (не вийшла). Найдавнішу літопись сі компіляції мають переважно в скороченнях; найближчий до ширшої версії текст старої літописи в Воскресенській, найбагатший екстраваганціями — в Никонівській.

Важніша література Найдавнішої літописи: Татищев в I т. Історії Російської гл. V—VII. Миллеръ О первомъ літописцѣ російскомъ (Ежемесячныя сочиненія, 1755). Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, і Nestor, russische Annalen 1802—9, 5 томів (рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 томи). Строева передмова до Софійського часописця, 1820, Йогож О византійськихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828).

З писань скептиківъ головніше: Каченовского О кожаныхъ деньгахъ (Вѣстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ російской історіи (Ученныя Записки моск. унив., 1833); Скромненка (С. Строева) О недостоверности древней русской історіи и ложности мнѣнія касательно древности рус. літописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ літописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя літописи (ib. 1835) (се відповіді на полеміку Погодіна). Про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской историографіи — Унив. изв. кнѣв. 1871 і особно. Реакція противъ выводовъ скептиковъ: Погодіна Несторъ — друковалося в часоп. Русская Библиотека від 1834 р., особно 1836, передрук в I т. Исследований; Бутковъ Оборона літописи Несторовой отъ навіта скептиковъ, 1840. З тих часівъ ще: Перевощиковъ О русскихъ літописяхъ, 1 вид. 1836. Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842). Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан., 1843 — описано кодекси). Полъновъ Библиографическое обозрѣніе русскихъ літописей (Ж. М. Н. П. 1849).

Полеміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ, Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского — Отечественныя Записки, 1851, Йогож: Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерика Печ. о літописи Нестора (Врем. VII, 1850, „Примітки“ до неї Шевирьова ib. X, 1851), Объясненіе нѣкоторыхъ недоумѣній касательно літописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальша, докладніша аналіза літописи: Соловьевъ Історія Россіи,

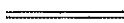
особл. т. III гл. I. Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи какъ памятникъ литературномъ — Ученыя зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), Йогож О предаіяхъ въ древней рус. лѣтоп. (Основа, 1861). Костомаровъ Лекціи по русской исторіи, I (1861), йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Монографій). Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно, тут три перші статі: чотири дальші, в часті видруковані, не були тоді винушені, й вийшли доперва в Извѣстіяхъ отд. рус. языка 1903, I). Билярскій Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. 1862). Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868). Дисертація Леже (Léger) De Nestore rerum russicarum scriptore, 1868 виходила з перестарілих поглядів, і для неї література і полеміка 50-х і 60 рр. не існувала, новіші виводи Леже використав уже в передмові до свого перекладу літописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'École des langues orientales vivantes, 1884). З літератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбинъ — з його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописнаго сказанія о началѣ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманизмѣ, гл. IV і V (1872, передр. в Разысканіяхъ). Погодинъ Борьба не на животь, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналіза повісти про Володимира). Маркевичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеськ. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кнѣжить сл 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновіша література — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Θεодосія (Извѣстія отд. рус. языка, 1896, рецензія моя в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XVII). Е. Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897). Моє: Нестор і лѣтопись (Привіт, ювілейний збірник д-ра Франка, 1898). Відповідь Шахматова на статю Щепкіна в Извѣстіяхъ, 1898, I. В справі редакцій лѣтописи і її джерел праці Шахматова: О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно), Исходная точка лѣтосчисленія Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1897, III), Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензія в Записках т. XXI), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статя лишилась недокінчена, автор підходить до поставлених в ній питань на ново, і з иншого боку в статі Общерусскіе своды). Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), Начальный лѣтописный сводъ и его источники, 1900 (Юбилейный сборникъ В. Θ. Миллера — Извѣстія моск. общ. люб. антроп. и этногр. т. 97), Древнеболгарская энциклопедія X в. Визант. врем. 1900, — оцінки в Записках т. 40 і 45), Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X, 1901, XI — тут про найдавнішу лѣтопись в гл. IV, оцінка в Записках т. LIX). Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik, 1893 (слабеньке). Истринь Одинъ только переводъ Псевдокаллистоена, а древнеболгарская энциклопедія X вѣка — мнимая (Визант. врем. 1903) — репліка на статю Шахматова. Нарешті, з останніх праць Шахматова (поми-

наючи спеціальніші, вичислені вище)—Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908.

Про инші лѣтописні збірники і компіляції головнѣше: окрім згаданихъ праць Шахматова: О начальномъ кiev. сводѣ, Древнѣйш. редакція и Общерусскіе своды, ще його-ж: Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XIV в. (Изв. отд. рус. яз. 1901). Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычній сводъ (ib. 1903) і замѣтки про Никонівську компіляцію (ib. 1900, з поводу книги Лихачева). Далі: Сениговъ Исслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887. Янишь Новгородская лѣтопись и ея московскія передѣлки, 1878. Тихомировъ О сборникѣ именуемомъ Тверскою лѣтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож Нѣсколько замѣтокъ о новгородскихъ лѣтописяхъ (Ж. М. Н. П., 1891, IX) і Обзорѣніе состава московскихъ лѣтописныхъ сводовъ (Лѣтопись занятій археогр. ком. X, 1895) — огляд пізнѣйшихъ частин Воскр., Никон, Соф., і 4 Новг. л. Полѣновъ Обзорѣніе лѣтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки II отд. петерб. акад. I. 1854). Лавровскій Исслѣдованіе о лѣтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про Степенну книгу розвідка Васенка. Про компіляцію Татищева—вищеназвана праця Сенигова; але і видана Татищевимъ Якимівська лѣтопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцѣнки. Важнѣйші екстравагантні пізнѣйшихъ компіляцій супроти текста Лаврент. кодекса зібравъ Бестужев-Рюмін в згаданій вище праці; регабілітаціі їхъ присвятивъ кілька сторін Шахматов в згаданій праці Общерусскіе своды (X с. 164 і далі). Ширшій, дуже интересний звідъ версій з пізнѣйшихъ компіляцій і парафразъ зробивъ Гіляровъ н. т. Преданія русской начальной лѣтописи, 1878 (вийшло лише в 1890-х рр.), але тільки до смерти Ольги. Переглядъ рукописного матеріалу: Шиловъ, Описаніе рукописей содержащихъ лѣтописные тексты, 1910 (Лѣтоп. зан. археогр. ком. XXII).

Дрібнѣйша література у Иконникова Опытъ русской исторіографіи, т. II.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіографії треба почати від Повісти временних літ, бо автори і редактори її, особливо останніх редакцій виходили з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтійським побережю: „сице бо звахуть ся ты Варяги Русь, яко се друзии зовут ся Свее (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньгяне, нини Готе (Готланд) — тако и си“. Варягами на Руси X—XI в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; редактор Повісти виразно відріжняє їх від Словян і як видко з наведеного тексту, уважає назву Варягів етнографічною — загальним іменем північно-германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізнійше ми стрічаємо тлумачення, що варязькі князі були „Німці“, як то читаємо в численних перерібках Повісти¹⁾, або Шведи, як в Новгороді 1613 р. мотивували вибір на володаря шведського королевича тим, що й перші князі прийшли звідти²⁾. З початком наукових студій над історією Руси, в XVIII в., оповідання Повісти про початки Руської держави прийнято просто як доіма, зовсім отже природно, що „Варяги-Русь“ за Повістю уважали ся Норманами; а що наукові студії розпочалися Німцями або взагалі ученими, далеко ліпше обзнайомленими з світом германським, ніж словянським, тож для старо-руського права і інституцій, назв і термінів традицій і переказів знаходили ся паралелі чи джерела в германських мовах і реаліях, там збирали ся нові потвердження до тих моментів, які привели автора Повісти до

¹⁾ Див. напр. виказ їх у Гилярова Преданія с. 107.

²⁾ Так принаймні оповідає про се сучасний шведський історик Відекінд в своїй *Historia belli sueco-moscoviticæ*, від котрої деякі норманісти ведуть новішу норманістичну літературу.

Його теорії, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією, так що за нею виглядала вона дуже солідно. До певної міри прилучалось до того ще й саме словянське зневіре в свої сили на полі політичної та культурної роботи та німецьке легковаження словянського елементу. Се все, повторюю, складалось зовсім природно, а першою причиною зіставала ся сама Повесть і її канонічний авторитет; так що закиди деяких російських шовіністів, що в норманській теорії бачили трохи не інтригу проти Словян (нпр. Коялович в своїй Історії руссаго самосознання, и ин.), зовсім безпідставні.

Готліб Сіґфрід Баєр (р. 1694 † 1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студій коло історії Русь, закликаий до заснованої тоді петербурської академії наук, перший науково уарґументовав норманську теорію і навів важні докази з чужих джерел: вказав на звістку Бертинських аналів, на „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинавськими *Vaering'* ами та византийськими *Βαράγγυ'* ами; не спеціалізуючи ближше, він уважав сих Варягів „благородними з Скандинавії й Данії, союзниками і наємниками Русинів“. Його розвідки: *De Varagis, Origines Russicae; Geographia Ross. ex Constantino Porphurogen. i in. друкували ся в Commentarii Academiae scient. Petrop. і зібрані в Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770.* За ним пішов в сїм напрямі цілий ряд праць — переважно німецьких та скандинавських письменників; з поміж них треба піднести особливо розвідку Штрубе де Шірмон (теж петербурського академіка) *Sur l'origine et les changements des lois russes, 1766,* де руському праву вперше дано паралелі з північно-германського права, звістні вже нам праці Шлещера, та орієнталіста Френа, де звістки східніх письменників коментовано з погляду норманської теорії (*Ibn Foszlai's und anderer Araber Berichte, 1823, і дрібніші статі*). З иньших праць згадаємо: Бьорнера *Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastiis, 1743—4.* Thunmann *Untersuchungen über die älteste Geschichte der nordlichen Völker 1772, Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen Völker 1774.* F. Krug (найбільш крайній і консеквентний норманіст) *Zur Münzkunde Russlands 1805, Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands. I—II, 1842.* Lehrberg *Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschithte Russlands, 1816* (Константинові імена порогів) і т. и.

Перші прояви опозиції сьому канонічному поглядови не мали наукової вартости. Академічна промова 1749 р. петербурського академіка Г. Ф. Мілера: *Origines gentis et nominis Russorum,* уложена з

норманського становища, була поводом до першого нападу на норманістів зі сторони Ломоносова. Але його полеміка не могла мати значіння: так ненаукові були мотиви її в порівнянні з науковим характером норманської теорії. Поле здобули норманісти; „законоположник“ історії Руси Шлєцер канонізував норманізм в „Несторі“, книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії Росії не тільки для словянського, а й взагалі європейського світа.

Важніший напад повів славний в розвою історіографії Руси Густав Еверс († 1830) в своїх *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*, I—II, 1814. Ця праця піднесла цілий ряд важких закидів проти норманської теорії: вказувала на неймовірність призначення недавніх ворогів, виступала проти виводу імен з самих скандинавських пнів та доводила, що Скандинави були тільки наємниками на Руси, відкидала вивід Руси з *Ruotsi* і *Rosslagen*'а, вказувала на мовчання північних джерел, підносила *argumentum a silentio*, доводила неможливість, аби Варяги занесли християнство до Києва. Збиваючи аргументи норманістів, Еверс налягав заразом на існування Руси здавна в Чорноморщині і ся сторона була підтримана слідом иншим дорпатським ученим — Найманом в розвідці *Über älteste Wohnsitze der Russen*. Та як то було і з пізнішими антинорманістами, сї позитивні сторони праці Еверса дискредитовані були хибами в його пробах власного реконструювання історії Руси (виводи, що Волохи — Болгари, що київські князі були з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притягання до Руси біблійного Роша і Роксоланів¹⁾), і взагалі його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона.

Більше сенсаційна, але меньш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовского: признаючи, що літописи були зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала й літописну історію початків Руси мітом. Разом з нею виступила словянська теорія — що Варяги були балтійські Словяно: писання Максимовича (*Откуда идет Русская земля* 1837), Венелина (*Скандинавоманія* 1842) й ин., але з дуже слабим аргументованнем.

Сї атаки з ріжних боків на норманську теорію відбили два учені, петербурські академіки, що від того часу зайняли становище патронів норманізму, М. Погодін своєю дисертацією *О происхожде-*

¹⁾ Русь з Роксоланами одначе звязували й пізніше — не тільки Гловайський, але й Антонович (*Публичныя лекціи*, 1897), й ин.

ни Руси, 1825 (нове перероблене видання в П т. Изслѣдованій 1846 — Происхождение Варяговъ-Руси) і Ернст (Аріст) Кунік двотомовою працею *Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen*, 1844—5. Ці книжки, особливо Кунікова, досі зістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далі обовязок боронити норманську теорію. Кунік як досить методично вишколений ерудит одначе добре розумів, що „самими покликуннями на „почтеного“ Нестора нічого не зробиш, по части через те, що батько історії норманізму записав переказ про утворенне Руської держави аж 250 років по сій події, по части через те, що в ній є деякі хиби, і ними дехто покористував ся, правда — що досить довільно“. Відчуваючи вагу піднесених закидів і слабі сторони теорії, Кунік неустанно шукав нових опор норманізови. Покинувши на боці Повість він звернувся до джерел візантійських та західних, коментував з норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспю Дорна, „Разысканія“ при текстах аль-Бекри вид. Розеном, и. ин., потім він на сю дорогу пустив свого ученика Вестберга), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідки про кагана 839 р. в Записках Академії Наукъ т. VI, в Разысканіях IV, про амастрідську і сурозьку Русь — в *Bulletin hist.-phil. de l'Academie*, 1845 і 1881, і в Записках Ак. Н. т. XXIV). Признавши комбінаційні елементи в Повісті по доказах Гедеонова, він переніс цілу вагу з історичних доказів на фільольогічні та етнольогічні (став ударяти на „водобользъкість“ Словян і на поділ народів на морські і сухопутні), а в кінці, видно — траплячи надію устояти ся з норманізмом, висунув готську теорію („Каспій“ с. 430 і далі). Не те Погодін: чоловік досить слабкої наукової школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характеристичне було його аргументованне проти поправок в хронології Повісті, спеціально — проти відсовування назад року призначення Рурика: мовляв инакше Ігор мусів би родити ся скорше, а тим часом під Київом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках. При такій безграничній вірі для нього й після критики Гедеонова в традиційній історії початків Руси зіставалося ся все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дисертацій Погодіна й Куніка поле знову задержали норманісти. Видаючи 1846 р. нове видання своєї праці, Погодін був тієї гадки, що справа початку Руси „найменше може переіменити ся через які небудь нові нахідки“ (Изслѣдованія I р. VII). Плєяда істориків, що виступила в 40-х рр., уважала норманізм питанням вирішеним (Беляєв, Каволіп, Соловійов і ин.). Одначе не минуло й двад-

цати літ, як напади на норманську теорію поновили ся ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Погодіна зробила значне вражіння праця петербургського славіста В. Ламанскаго О Славянахъ въ Малой Азій, Африкѣ и Іспаніи, 1859 р., де автор виступив з многосторонню критикою Кунікової *Begrüfung*. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в російській суспільности Костомаров своїм „Началом Руси“, 1860, де Русь виводила ся з Литви, з над Німана, і викликаний ним публичний диспут Костомарова з Погодіним; сам Костомаров пізнійше відступив від своєї дійсно — дуже слабкої теорії¹⁾, але кредит норманізму був зовсім захитаний в ширших кругах; тодішня гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського диспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („попомнящіе родства“), і суд просить їх і публіку за виясненнем справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло ся перед самим тисячолітєм початку Руської держави, коли ставив ся монумент тисячолітя в Новгороді).

Далеко важнійші були, хоч не зробили вражіння поза кругами спеціалістів, „Отрывки о варяжскомъ вопросѣ“ С. Гедеонова (Записки Академіи Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх, перероблена і доповнена, видана була осібно в 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѣдованіе“). Се була найсоліднійша праця з усіх, що появилася доси проти норманської теорії. Написана з відповідною ерудицією, вона давала детальну критику всіх тих свідочств, на котрих опирала ся норманська теорія. З цілим натиском автор вказував на приналежність руського імени полудновим краям і на неправдоподібні виводи сього імени норманістами з финського *Kuotsi*, шведского *Roslagen'a*, вказував на брак слідів норманізму в руській мові, праві і т. и., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на сім пункті (*reductio ad absurdum*), пригадував на ново *argumentum a silentio*. Особливо-ж важною заслугою його було вияснення систематизму, комбінативного характера Повісти, хоч сам Гедеонов при тім приймав літописну легенду про призвання князів і бачив в Варягах балтійських Словян, подібно як і видана слідом Історія русской жизни Забеліна (I т. 1876, II 1879). Ся балтійська теорія була власне слабкою стороною цілої роботи Гедеонова і в значній мірі ослабляла значіння його критики норманізму, — як попадали в фальшиве положення всі, хто приймаючи легенду По-

¹⁾ Се не перешкодило з'являти ся й пізнійше оборонцям сеї теорії — див. нпр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на IX археол. зїзді.

вісти, збивав при тім норманізм: очевидно бо, що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму (бо й автора її до сієї теорії привело, правдоподібно, передовсім значінне Норманів на Руси в X—XI в.), а усуваючи норманізм і зістаючи ся з легендою призвання Варягів, автори всяких „балтійських“, „лятовських“, „фінських“ і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадно становище їх на полі реконструкції руської історії тільки вигідніше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на безсумнівних фактах.

У всякім разі праця Геденова мала великий вплив в науці. Крайній норманізм Круґа, з його „норреноу“ (норманською мовою), скандинавською мітологією, скандинавським побутом на Руси, здавало ся, забито було безповоротно; значінне історичних доказів норманізму було підване, норманістам прийшло ся зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшов ряд солідних розвідок, що не займаючи ся норманізмом спеціально, стояли виразно на антінорманським становищу, як Изслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русской Правды Лянґе 1859, О погребальнихъ обычаяхъ языческихъ Славян Ол. Котляревського 1868, Извѣстія Ибн-Даста Хвольсона 1896, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянах и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Ловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібніші полемічні замітки—все се зібрано в книжці Розысканія о началѣ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнійшою полемікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1886 і Вторая дополнительная полемика, 1902, резюме в популярній формі — Откуда пошла Русская земля, в II т. Собранія сочиненій). Від сього часу він приймає на себе як спеціальну задачу на кождім місці воювати з норманізмом і літописною легендою. Правда, що антінорманісти могли собі часто бажати менш енерґічного, але більш обережного адвоката: фільолоґія, котрою Ловайский хотів побивати фільолоґію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабкий — він розрубував питання, замість розв'язувати (як напр. поправка Slavonum замість Sueonum в звістці 839 р.); його власні теорії (Роксоляни — Русь, Гуни і Болгари — Словяне і т. и.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антінорманізмом не виходила на здоровле сьому останньому; але енерґія Ловайского і ширенне антінорманської теорії через підручники робили своє. Ще важніше було, що

Гловайський не обмежив ся, як переважна більшість антинорманістів, толкуванням на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначення вигадкою пізнішого книжника; се було новим виданням скептицизму Каченовського, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, які з усею рішучістю висловив Геденов, хоч і не прийняв погляду Гловайського про непевність літописної легенди. Канонічне значіння „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорію вів Погодін в ряді статей, зібраних 1874 р. під характеристичним титулом: „Борьба не на животь, а на смерть съ новыми историческими ересьями“. З Геденовим полемізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Погодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456 — 8). Він розумів трудности норманізму, хоч держав ся його і традиції Повісти¹⁾. Його полемічно-сатирична стаття „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ (aux marins d'eau douce)“, написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в світ. Недописаними лишили ся його „Разысканія“, друковані як додаток до текстів аль-Бекри (перша частина вийшла в 1878 р., друга видана вже по його смерті, донерва в 1903 р.). Він перервав з кінцем 70-х рр. сю розпочату і видруковану вже в значній часті роботу, лишив невиданими кілька иньших статей (Дополненія къ „Варягамъ и Руси“ Геденова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерті своєї, що наступила в 1899 р. не дав уже з сих питань, що займали його до кінця, ніякої більшої публікації, очевидно — стрівши ся з цілим рядом трудностей і непевностей, для яких треба було вступних студій, критичного освітлення матеріалу, і т. д. Він шукав — і не знаходив нових доста сильних точок оперття для традиційного норманізму. „після того як принаймні — в руській науці, признано за неможливе розв'язати варязько-руське питання чисто історичною дорогою“, як писав він у „Каспій“ (с. 460). Дійсно, Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, як Погодінська „Борьба“; „не вважаючи на багато гарного, основного і користного“, як свого часу Кунік писав про „Борьбу“ Погодіна (Каспій с. 457) вони не могли допомогти норманізмови. Поділ народів на сухопутні й морські,

¹⁾ Свої вірні традиційні погляди на початкову історію Руси виловив він в своїх посмертних Разысканіях — Извѣстія ал-Бекри, II, 1903 с. 105 і далі. Не дурно він норманістів з вдовolenням титулював „Несторовцями“.

рекомендований Куніком, розумієть ся, не міг нікому промовити до фантазії, особливо коли сам же Кунік розводив ся про морські походи Словян VII в.; норманські імена ще менше могли підперти легенду про призвання, ніж історичні докази, полишені на боці Куніком; присутність мореходної Русі на полудні перед 862 р., заперечувана Куніком, слідом була зміцнена розвідкою Васілевського про Амастридську легенду (Русско-византійські отрывки, VIII. Ж. М. Н. П. 1878, II — III, передруковані в Русско-византійских изслѣдованіях 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове видання Хордадбега де Гіе (1989), що відсунуло Хордадбегову звістку про Русь на кількадесять лѣть назад, і розвідка того-ж Васілевського про Сузьську легенду (1893).

Не могла мати ніякого впливу й талановито та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звістного лінгвіста: *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, 1877, три виклади, читані ним в Оксфордї 1876 р. (німецький переклад Борнемана *Der Ursprung des russischen Staates*, Гота 1879, російський — Аммона, *Начало русскаго государства*, 1891, з московських „Чтеній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західніх, де норманізм тішивсь і далі повним кредитом, ся книжка й досі зістаєть ся користним підручником, але вона не приносила нічого нового, будши тільки перегляненим і поправленим зводом старих доводів норманізму, і не йшла властиво далі старої дісертації Куніка.

Се була остання спеціальна монографія з норманського становища; по ній ніхто з норманістів нездобув ся на енергію чи на відвагу дати нову рецензію норманської теорії по всіх тих заданих їй ударах. З другого боку нещасливі й ненаукові комбінації деяких антинорманістів (Гловайського, Забеліна і самого Геденова), як я вже згадував, дискредитували непомалу й антинорманізм. Норманізм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Русі зіставала ся невияшеною. Коли в 1880 р. виступив пок. Ключевський із своїми студіями про початки руської суспільно-політичної організації (Боярская дума древней Руси — статї друковались в Русській Мысли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тією-ж назвою), він сї початки старав ся освітити незалежно не тільки від норманізму, але й від літописної легенди. В монографіях поодиноких земель давньої Русі, що почали виходити в Київї почавши від 1881 р., літописна легенда або признавала ся непевною або зовсім відкидалась. Деякі хотились готської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, Кунік уже в Каспію (с. 430 і далі).

Хоч Томсен перестерігав задалегід від готської теорії, бо та „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), вона була на якийсь час, в 1890-х рр., розбудила надії. Проба Будиловича — ширше розвинути й уаргументовати сю теорію на археологічним зїзді 1890 р. була принята з інтересом і надїями (див. напр. справозданне в К. Старині 1890, III с. 476—7 й ин.). Але сї надїї скоро упали, коли дійсно виступила та „неможлива плутанина“, і виявило ся, що самі оборонці теорії не можуть піти далі дуже неясних натяків. Власне такий характер мав відчит Успенского на IX археологічним зїзді (див. його протоколи в II т. Трудів зїзду) — він давав ще далеко менше, ніж реферат Будиловича, й інтерес до готської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз. Цікаво, що обидва реферати не були навіть друковані, і таким чином готська теорія не була навіть поставлена в літературі¹⁾ хоч якось докладніше.

Дійсно, вона не могла мати виглядів. Вивід руського імени від готського *hrôdh (слава) — ся головна точка, pièce de resistance готської теорії, піднесена Куніком і піддержана пізнішими готистами, стрічаєть ся з безконечними трудностями, як показав Браун в своїй спеціальній студії: Гипотеза проф. Будиловича о готскомъ происхожденіи названія „Русь“ (Записки филологического общества при петербургскомъ унив.) і потім в книзі Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній (с. 2 і далі). Він виказав, що імена Hrôdhigutô — Славно-готи, Hrôdhgotaland — Славноготія, від яких хочуть вивести те руське імя, історично незвісні, а перехід *hrôdh в Русь противить ся лінгвістичним спостереженням²⁾. Васілевский в своїй студії про Сурожську легенду (Русско-византийскія изслѣдованія — в IX т. Лѣтописи археографической комиссіи) попробував був признати кримським Готам „всѣ извѣстія о Руси и русскихъ до половины IX вѣка“, але в такій неясній формі, що його гадку приходило ся доперва відгадувати; і дійсно, дуже трудно припустити, що то дрібні кольонії християнських Готів, добре звістних в царгородських кругах, виступали в тих поганських варварах руських походів, не кажучи вже, що нема найменшого сліду, аби кримські Готи носили руське імя.

Потім в иньшій формі і з иньшої сторони попробував підійти

¹⁾ Ширше справозданне з реферата Будиловича в Ж. М. Н. П. 1890 VI с. 25 — 9.

²⁾ Він признає одначе можливим предложений Куніком вивід з *hrôdh финського Ruotsi; але така комбінація старої норманської теорії з готською ледво чи pomoже котрій з них.

до своєї справи звисний німецький орієнталіст Маркварт в своїй, багато згадуваній вище книзі: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (1903). Лишаючи на боці проби виводу руського імени від Готів, він підніє різні сумніви (з лінгвістичного становища) що до виводів руського імени предложених норманістами і поставив иньшу гіпотезу: грецько *Ῥῶς* походить від старого імени Герулів *Hrōs*, що задержалося мовляв в місцевій традиції і потім пренесене було на скандинавських авантюристів. Підставою послужив йому реєстр чорноморських і прикавказьких народів в „Церковній історії“ Захарії Ретора, сирійського письменника середини VI віку: тут разом з історичними народами, вибраними з різних джерел і уміщеними поруч Алянів, виступають в сусідстві їх, далі в глибину края різні казкові народи — карли, песиголовці і амазонки, і при тім оповідається про зносини амазонок з сусіднім народом *Hrōs* — „з довгим тілом, ще не має зброї, і коні його не можуть носити, бо має довге тіло (чи довгі кінчини)“. Німецькі перекладчики цієї історії бачили в сій назві загальне означення, з грецького *Ῥῶς*, але Маркварт бачить тут назву народу, від котрої пішло пізніше *Ῥῶς*, а в самім народі вгадує Герулів. По його думці велике тіло сього народу і брак кінної їзди вказують на його германське походження, а сусідство з Алянами і Амазонками — на найбільш східне з чорноморських германських племен — Герулів: назву *Hrōs* він добачує в Йорданових Розомонах (див. вище с. 144), а пізніше, коли зявилися тут норманські вікінги (в IX в.), на них перенесено сю герульську назву з огляду на їх подібність до герульських нападників (с. 353 і д.).

Я згадую сю гіпотезу з огляду на авторитетне ім'я її автора: завдяки сьому авторитетови вона збудила була деякі надії, особливо між людьми, які далі стояли від справи; але від першого дотику критики мусіла вона упасти. Прогалина, з одного боку, між дійсними Герулами, що емігрували відси по гунським погроми і могли зістати ся хіба в дрібних останках, з другого — між згадкою сирійського письменника і появою *Ῥῶς* в IX віці; невпевність самого імени *Hrōs* і брак всяких доказів його реального існування; мало правдоподібна можливість перенесення її на вікінгів, які появили ся на дніпровій дорозі, тим часом як ті *Hrōs* мали бути в прикавказьких сторонах — все се робить мало правдоподібною сю дуже штучну і складну гіпотезу¹⁾. Тому сам Маркварт, очевидно відчуваючи всі слабкі сторони її,

¹⁾ Пор. критичні замітки до Марквартової гіпотези Кулаковського: *Новые домысли о происхождении имени Русь* (Универс. извѣстія київські 1906, VI).

вагасть ся між нею і иньшим припущеннем—що сі Нгòs VI в. се були скандинавські Руси, які волзькою дорогою мовляв уже тоді могли ходити на азовське побереже — від герульських емігрантів довідавши ся про сі сторони (sic).

Вивід Руси від Готів мабуть замкнений. Готська теорія держить ся в значінню гіпотези про особливе значінне Готів в суспільно-політичній і культурній еволюції східнього Словянства. Кунік в своїм „Открытім письмі“ зазначив був її досить сильно і висловив гадку, що багато слідів, які виводили ся від Норманів, треба виводити від Готів. Але се його „Письмо“ не було опубліковане в своїм часі й не могло зробити впливу на ширші круги. Теорію готських впливів поставив в 1899 р. наново Браун в згаданій праці: Разысканія въ области гото-слав. отношеній. Заперечуючи вивід Руси від Готів, він також признає незвичайний вплив їх на словянську взагалі й спеціально руську культуру й суспільно-політичну еволюцію — „готську епоху“ як один з найважійших моментів „въ исторіи до-рюриковскаго періода“ (с. 18 — 21, пор. 335). Але все се автор тільки обіцяв довести, і наперед уже сказати можна, що в його представленню дуже багато і сильно побільшеного. Навіть його учитель і прихильник Веселовский мусів в своїй — дуже прихильній рецензії його книги (Извѣстія рус. яз. 1900, I с. 21 — 2) обмежити розмах свого ученика. Дати Готам таку ролю в культурній і політичній історії Руси буде ще тяжше, ніж було з Норманами, і надії норманістів, що від Готів можна буде вивести все те, що не удало ся вивести від Норманів, ледво чи здійснять ся.

Зрештою разом з упадком готської теорії Руси ми помічаємо в останніх часах нове оживленне норманізму. Ряд праць що вийшли в сих роках, роблять таке вражінне. Розумію Разысканія Брауна і його менші роботу (особливо Фріандъ и Шимонъ сыновья варяжскаго князя Африкана, Извѣстія отд. рус. яз. 1902); Ст. Рожнецкого (ученика проф. Томсена) *Regin und Thor* (Archiv für sl. Phil. 1901), де автор дає ревізію норманської теорії, і новішу студію Изъ исторіи Киева и Днѣпра въ былевомъ эпосѣ (1911); публікації Вестберга, навіяні впливами Куніка — *Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht* (Mémoires de l'Académie 1898), теж в новім виданню п. т. Коментарій на записку Ибр. ибн-Якуба, 1903, *Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa* (Mémoires 1899), Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Ж. М. Н. II. 1908); ак. Шахматова Сказанію о призваніи Варяговъ (Изв. отд. рус. яз. 1904), й ин. Коли додати ще праці иньших дослідників, що вийшли в тім-же часі й принагідно також підчеркують норманські погляди досить сильно (як

Ламанського про Кирила й Методія, Халанського про традицію про Олега й ин.), то се справді складаєть ся на образ відродження норманства, яке можна-б назвати неонорманізмом. При тім сих нових дослідників, що виступили під сим знаком, характеризує нераз велике норманське завзяте. Браун, відкидаючи готську теорію, проголошує норманську теорію безсумнівним фактом, аксіомою. Рожнецкий жалує, що норманісти попустили поле битви антинорманістам і зазначає точки до дальшої роботи в дусі крайнього норманізму. Вестберг, менше обережний ніж його учитель Кунік, безпardonно викидає ті свідoctва, які норманістам ненаручні, або підставляє північну, скандинавську Русь замість полудневої — нпр. оголошує за пізнійшу гльоєу згадку Русинів у ібн-Хордадбега, бачить Балтійське море в Руськім морі Масуді, скандинавських пиратів в звістці ібн-Хаукаля про погром Болгара і Хозара (Beiträge). Піппінг і за ним Корф воскрешують старі погляди Круга на широке розповсюдження скандинавської мови навіть в глухих деревських лісах, і т. д.

Сей норманський запал, се канонізованне літописної традиції й варязької доктрини не віщує науці нічого доброго. З такою канонізацією неможливий плодотворний науковий поступ. 1875 р., пишучи про *Varjormax*-ю, як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманістам закиди, що норманська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (Каспій с. 461). Але як неважне обвинуваченне норманістів в „німецькій інтризі“, так справедливий сей закид про шкідливість норманізму. „Проста, ясна“ норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., знімала з історика обовязок шукати слідів суспільної еволюції в самому народі, бо історія розпочиналась „від порожнього місця“ — від приходу Норманів. Справедливо писав Геденон (Варяги и Русь I с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студіювання, хоч би з словянського погляду, мови, правних прикмет релігійних віровань і т. и. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманізму товче: „трактати — скандинавська прикмета, писані вони по грецьки й шведьки; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсувають норманські килими Бає, хочете про побут, релігію — скандинавські саги“. Літописна легенда ставала чистим прокрустовим ложем для фактів нашої початкової історії: Шлещер положив своє veto на Аскольдову Русь; Амастридська і Сузовька легенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., а найоб'єктивніший і найсоліднійший з норманістів Кунік в своїх посмертних працях кладе

натиск на те, що до Аскольда словянська Русь не могла плавати, бо належала до водобоязких!

Калічення йшло глибоше, в саму основу. Історія Руси, починаючи ся з такого нечуваного початку, від кореня відрізняла ся від історії інших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Погодін в передмові до своєї книги „Древняя русская история“; виникла словянофільська теорія про виречення політичних прав і брак боротьби в історії Руси, теорії відвічної пасивності словянського елементу і потреби чужих творчих елементів для нього. З цього погляду негативний результат попередньої полеміки — дискредитування норманської легенди, має своє значіння. Може кождий приймати на віру чи не приймати літописну легенду, але не може будувати виключно на сій основі, мусить шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. и. и. Априорне канонізування варязької доктрини стає важким кроком назад.

Оглянувши історію норманської теорії, зведім до купи й переглянемо головні підвалини її. Почнемо від історичних доказів.

Під 839 р. продовження Бертинських аніалів (автором його вважають Пруденція Галіндо, еп. Труа, † 861), французька урядова двірська літопись, оповідає, як ми вже знаємо¹⁾, про прихід до Людвика Побожного, в Інгельгайм, послів що „звали себе чи свій нарід Русию“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, „прізвизцем хакана“ — *misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chacanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat.* Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх посилати назад тією дорогою. Людовик, розпитуючи сих послів Руси, довідав ся, що вони з роду Шведа (*quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum*), і впав на гадку, що то може шпигуни (Франція тоді терпіла від Норманів), тому задержав їх у себе, щоб довідати ся, чи дійсно вони не мали злих намірів²⁾.

Ширший коментар до цього тексту у Куніка *Berufung II. 197 sq.*, Гедеонова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далі: *Gutzeit Die*

¹⁾ Див. вище ст. 394, 356, 402, 404.

²⁾ *Monumenta Germaniae hist.*, I. 434. Про результат Людовикових розвідувань літопись нічого не каже.

Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882, і йогож Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890, Успенского Патр. Іоаннъ VII Грамматикъ и Русь-Дромиты — Ж. М. Н. П. 1890, I с. 26 і далі, Васілевского Русско-визант. изслѣдованія с. СХХП і далі, Куніка Извѣстія ал-Бекри II, роз. III (крім того мала лишити ся не видана иньша розвідка його про се).

Норманісти ударяють на те, що тут Русь показуєть ся gens Sueonum. Де сиділа тоді ся Русь — чи в Швеції, чи в Києві, чи десь в Чудській землі (як думав Кунік в *Mélanges russes* V. 15 і Томсен I. с.), се ближше не вияснено у них. Трудність робить тільки той русько-норманський каганат. Тому старші норманісти толковали *shaganus* vocabulo як „на імя Гакон“ (Штрубе, Шлецер, недавно Гутцайт) — толкованне дуже натягнене; Кунік присвятив сій назві спеціальну розвідку в Записках Ак. Н. т. VI і в ній теж прихильєть ся до гадки, що се імя, а не титул, але зіставляє в кінці справу непорішеною. Тож почавши від Круга, пробовали також витолкувати, чому-б той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що сим титулом візантійський імператор від себе потитулював норманського князя, і вказували на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Scr. III, 523), де він полемізує з ним, що хаганом не називав ся володар ані Хозарів, ані Норманів (*chaganum vero non praelatum Avaram, non Gazarorum, non Nortmannorum nuncupari reperimus*). Та тільки не знати, чи *Nortmanni* стояли в листі візантійського імператора, і дуже можливо що там стояли якісь Βόρειοι Σχόδοι, як припускав Гедеонов, себто можливо знов таки Русини, котрих так зве Тактика Льва¹⁾.

Розумієть ся сї Русини, послы руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Германці, що служили у „руського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулюють ся руські князі ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від Руси (Rhos). Зауважу, що слова: *se id est gentem suam*, можливо, треба перекласти так: „вони, чи властиво їх нарід (що їх післяв) — називаєть ся Русь“. Піднесу ще справедливу увагу Васілевского (СХХIV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були ані Норвежці, ані Дани, а якісь північні Германці. Поправку Гловайского *Slavogum* я згадував; розумієть ся — вона неможлива.

Далі, арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб (писав

¹⁾ Vice versa Кунік в своїх Разысканіях (IV) толкує Βόρειοι Σχόδοι Льва як переклад слова *Nortmanni*.

891—2 р. в Єгипті) оповідає про звістний нам з інших джерел напад на Сєвілю Норманів 844 р. в таких словах: „В се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — *Maŕog*), звані Русь, 223 р. (геджри, себто 843/4), вони брали в неволю, грабували, палили й забивали“ (вид. Гаркаві с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: *Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmannen waren* (*Bulletin de l'Acad.*, 1838, t. IV). По тім про неї писали Кунік *Berufung* II. 285 і далі, Разысканія V с. 151 і далі, Гедєонов розд. XIX, Гаркаві Сказанія с. 66, 288, Томсен відч. II, *Gutzeit Erläuterungen zur ältesten Geschichte Russlands* с. 19, Вестберг *Beiträge* VI і Къ анализу, IV. Норманістам в ній важне ототожнення Руси з Норманами; при тім вони одначе признають, що се субективний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русю не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побереже і самий Царгород, він міг здогадувати ся, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнійше в гіпотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад: „Андалузські люде думали, ніби се поганський наїд, що приходить в їх край через протоку Океана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гібралтар); я-ж думаю, а Біг знає ліпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучаєть ся з морем Маїотіс (Азовським) і Найтас (Чорним), і що той наїд — Русь, згадувана у нас вище, бо ніхто крім неї не їздить сям морем, що злучаєть ся з океаном“ (Гаркаві с. 129). По тім всім ототожнення аль-Якубі має дуже мало ваги; в найліпшій разі воно-б було аналогічним із звісткою Ліудіранда, тільки менш важним¹⁾.

В посмертних Разысканіях Куніка звістний орієнталіст де Гус звертає увагу на подібне помішання Руси з Норманами у ібн-Хаукаля. Що він каже Святославу по погромі Болгара іти походом на „Візантію і Іспанію“, „Рум і Андалуз“, ми вже бачили (с. 461), На інших місці він каже, що на Іспанію нападають кораблі „Руси, Турків, Словян і Печенігів“, отже туть перенесено на норманські походи цілу обстанову нашої Руси. Розумієть ся, се непорозумінне чисто теоретичне, і по попередніх таких фактах у Якубі й Масуді не має особливого інтересу — хоч Вестберг і хоче брати зовсім реально

¹⁾ Ламанський, потім Гаркаві піднесли були навіть ряд гадок за тим, що слова: „звані Русь“ се пізнійша інтерполяція, взята з Масуді (ор. с. с. 67); Гаркаві вказує, що пізнійші арабські письменники, пишучи про той напад, не згадують про Русь, і що Масуді покликав ся-б на аль-Якубі, та може й рішучійше-б висловив свою гадку, як би бачив ті слова в тексті Якубі. Против сього Кунік Разысканія і Вестберг і с.

сю звістку: що нападники, спустошивши Болгар, вертали ся потім до Скандинавії через Середземне море й Гібралтар (Beiträge V).

Аналогічні помішання маємо і у західніх письменників. Венеціанський хроніст дякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про похід Русь на Царгород каже, що його зробили *Normannorum gentes: eo tempore Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt* і т. д. (M. Germ. hist. VII. 18, без року). В пізнійшій хроніці Біондо (XV в.) се вже оповідасть ся так: *Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiasi, classem 360 navium Constantinopolim duhere* (Blondi Historiarum... decades p. 177 — Каспій 375). Кунік, що пустив сю звістку в курс¹⁾, здогадував ся, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розумієть ся — се тільки здогад, а що се не був наочний свідок, то тут, очевидно, могло (властиво — мусіло) стати ся теж, що з Якубі й Масуді: як той надав норманський похід ближше йому звістній Русь, так Іоан чи його джерело надало руський похід ближше йому звістним Норманам.

Заговоривши про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послання Фотія про Русь, як про нарід „славнозвістний, що підбив сусідні народи, прийшов здалека“ і т. и., деякі бачили доказ, що те Нормани (Круг, Кунік II. 369). Сей доказ згадую більше яко куріоз; Томсен вже ані згадав про нього.

Аналогічна з звісткою Іоанна, але далеко важійша звістка еп. Ліудпранда († 972). В своїй *Antapodosis*, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він оповідає про похід Ігоря на Візантію 941 р. на підставі оповідання свого вітчима, теж Ліудпранда на імя, що був того року послом в Візантії, і каже: „Є нарід в північних краях,—Греки його звуть з огляду на фізичний вигляд „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами, бо по німецьки *nord* значить північ, а *man* чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (*Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios (ροβιοι), nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippe Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus*). Далі Ліудпранд оповідає про похід „короля сього народу на імя Інґера“ (*inger*) і каже, що взяті в неволю Ігореві воляки були шостинані в присутности його вітчима — *Monum. Germ hist. Script, III. 331*. Про сю звістку ширше у Геденова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним

¹⁾ Каспій I. с., про неї ще Томсен, відч. II.

з головних історичних доказів норманізму. Але коли Ліудпранд старший не виходив тут з якоїсь теоретичної комбінації, а бачив Ігорових воєнків і пізнав між ними Норманів, то се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоровім війську, а се й без того мусимо припустити. Ся звістка-б значила стільки-ж, що й оповідання 839 р. Тільки біда в тім, що Ліудпранд не каже виразно, що то були Нормани, а висловляєть ся так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночі“. На иньшій місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночі Угрів, Піценаків (Печенігів), Хозарів і Русів, котрих ми звемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannos appellamus); се „звемо“ не меньше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в ліпшій разі воно може натякати на „Норманів“ в руськім війську, а в гіршій може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льготет (першої пол. X в.), і в сій оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομίται λευόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες — ed. Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з гльоси (ib. p. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенского Ж. М. Н. П. 1890, I с. 19). З сею звісткою, повтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалі трудно щось зробити; деякі норманісти підносили, що Франками в Візантії звали народи германського роду (Круг І. 293 sq., Кунік П. 397), але в дійсности се слово уживало ся в дуже широкім значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XI. p. 357, иньші тексти у Гедеонова II с. ХСII). Тому Томсен вже й не завів сього тексту між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагіма ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирійського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночі опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досі“ (Извѣстія с. 46). Кунік (Извѣстія ал-Бекри I с. 106) і за ним Вестберг (Комментарій) бачили тут, розуміють ся, Норманів. Та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головніші народи півночі говорять по словянськи, бо перемішали ся з ними“, поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Тршкін і Анклій¹⁾, і Баджнякія (Печеніги); і Русь, і Хозари“ — отсе й народи півночі!

¹⁾ Анклій уважають за Угрів, Ὀγγροι; Тршкін Вестберг поправляє на Тедески — Німці.

Від історичних доказів перейдім до лінгвістичних, безперечно — далеко певніших і яснійших, ніж історичні.

На першім місці стоять тут імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідаючи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Дніпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи“ (ρωσιστὶ καὶ σκλαβωνιστὶ); перший поріг зветь ся Ἐσυνί ('Εσσοῦπῆ), „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульворсі (Οὐλβωρσί), а по словянськи Островъни прах ('Οστροβουόν/πραχ), що значить острів порога“; третій „Γελανδρί, що по словянськи значить: гук порога (ἦχος φραγμοῦ)“; четвертий по руськи 'Αεκφόρ¹⁾, по словянськи Неясить (Νεασήτ), бо в скалах того порога криють ся пеликани (πελεκάνοι); пятій „по руськи Βαροφόρος, по словянськи Βουλιπράχ, бо чинить велике озеро (λιμνὴν, попр. на δινὴν вир)“; шестій „по руськи Λεάντι, по словянськи Βεροῦτζη, себто варенне води (βράσμα νερού, врѣти — варитись. кишіти)“; семий „по руськи Στρούκοον (вар. vulg. Στρούβουον), по словянськи Напрежъ, себ-то малий поріг“.

Почавши від Баєра, що перший звернув увагу на сю звістку й „руські“ імена став обясняти з північно-німецького, утворила ся ціла література для толковання сих назв: Штрубе Dissertation sur les anciens Russes 1785, Тунман Untersuchungen u. d. Gesch. der östl. V., Лерберга Untersuchungen, Куніка Berufung II розд. X, Погодіна Изслѣдованія II с. 71 і далі (іде за Лербергом), Цайса Die Deutschen с. 557 і далі, Munch—передр. в його Samlede Afhandlinger II, Rafn Antiquités de l'Orient 1856, Срезневский — Извѣстія II отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа О происхождении Варягъ-Руси — Чтенія московські 1862, Юргевичъ О мнимыхъ норманскихъ именахъ въ рус. ист. — в Записках одеського істор. тов., VI, Гедеоновъ Варяги и Русь розд. XX, Гловайский Разысканія² с. 126 і 346, В. Мілер Названія днѣпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго в Трудах моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. II, Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle, 1879 і потім в Untersuchungen, розд. 3. Найновіше: Pipping De skandinaviska Dnjeprnamnen, 1910 (Studier i nordisk filologie, Гельсінґфорс). В нашій літературі: Партицький Скандинавщина в давній Русі (Львів, 1887), й інші статі йогож.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнівів. Хоч деякі з сих імен мусять бути поєсовані, а толковання, дане їм у Константина, може не завсѣди бути добрим, все-ж таки сло-

¹⁾ В виданнях хибно 'Αεκφόρ — див. у Томсена.

вянство майже всіх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг—*᾽Οστροβοῦνίπραχ*, Неясить—пеликан (може й Ненасить—теперішній Ненаситець); інші імена толкують так: *Βοῦλνιπράχ* — вльняний праг (волна = хвиля), теперішній Волний або Вовниський, *Βερούτζη* вращици, *Ναπρεζή* толкують „напоріже“; *Ἑσσοῦπῆ* — (не сьпи¹), *Γελανδρί* уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упушення в тексті вийшло „словянським“.

Трудніша справа з „руськими“ іменами; почавши від Баєра норманісти обясняли їх з північно-німецьких пнів. Де-які імена досить добре обясняють ся з них, як *Βαρουφόρος* з *bagu* (хвилі, *genet.*) + *fogs* (водоспад) (се відповідало-б і словянській назві), деякі яко-так, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потіху норманістам треба признати, що проби вивести ці імена з інших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з усяких можливих аж до угорської включно— як Юргевич), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш популярні обяснення:

Ἑσσοῦπῆ — не suefe (Дерберґ), не sofi (Томсен) — не спи.

Ὀύλβορσί — holm (острів + fogs (поріг), паралель до словянського (звичайне толковання).

Γελανδρί — *gellandi* або *gjalandi*, *partic.*, звінкий.

Ἐειφόρ — давніше толкованне з голанд. *δευεφαг* (чит. усфар — буюко) багато дебатувалось і відкидалось германістами; Томсен толкує: *ei* (все) + *fogg* (бурхливий).

Λεάντι *gloandi*, *partic.* — блискучий, розярений (Кунік), *hlaejan-di* — *partic.* від сміятись (Томсен).

Στρούχουον (*Στρούβουον*) — сього імени норманісти не вміють обяснити (Томсен вказує на швед. *struck* — малий водоспад). Правдоподібніше, що се словянська назва.

З того, що деякі „руські“ назви добре толкують ся з північно-германських слів, норманісти виводили, що Русь була норманським народом. З таким виводом не треба спішити ся: імя Руси не було принесено норманами, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князів, приймали його. Коли зважимо, як їх багато було в Х в. на Руси, і яку важну релю вони відогравали в воєнних походах, а певно—і в торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначніших місць на „пути з Варяг з Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяне“ — може сусідні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, київ-

¹) Н дійсно могло легко пропасти, бо попереднє слово вінчить ся на *ν* грецьке.

ської „варязько-руської“ дружини. Чи їх імена були перекладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всі чи по часті, чи всі були „варязькі“ — не можемо напевно сказати; скорше, що ні: були між ними й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублети — напр. київські. А що Константин скрізь відрізняє київську дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — правдоподібно місцеві, які мала для них словянська людність з-над порогів.

Другу серію фільольогічних доказів становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князів, бояр, купців, дружинників, переданих більш або менш одностайно в кодексах літописи; до того ще прилучаєть ся кількадесят імен X в., переказаних Повістю або (зрідка) посторонніми джерелами. Більш завзяті норманісти обясняли їх всі за порядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr, Люд сканд. Liótr (Кунік II с. 162), а навіть Володимир виводив ся з сканд. Valdemar.

Безперечно, в результаті знайдець ся багато зовсім певно скандинавських, як Якун — Гакон. Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjaldr, Руар — Нгоар, Турд — Фóгдр, Фруди — Fródi і т. и. (пор. вище с. 424). Се річ зовсім зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Русі грали визначну ролю в X в. Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половині X столітя в старшій княжій дружині Варягів було дуже велике число. Не так ясна справа з іменами київських князів. Норманісти виводять їх з скандинавських пнів, але сей скандинавізм не зовсім певний.

Третя серія фільольогічних доказів се ніби норманські слова в українській і російській мові, особливо технічні терміни. У давніших норманістів сих слів значила ся спора купа. Такі напр. слова як боярин, паломник, оввищанин, люд, гости, ряд, шлаг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сім катальогу ще Срезневский в своїх Мыслях объ исторіи русскаго языка, 1849 (передр. 1887), дод. I. Після того сей аргумент зійшов на далекий плян серед иньших доводів норманістів. Томсен, спеціаліст у фільольогії, признав, що заходять великі труднощі при означенню того, що треба уважати норманізмом, а що спільним словянсько-германським словом, або словом перейнятим в иньших словянсько-германських стичностях; „з більшою або меншою правдоподібноістю“ він уважав скандинавізмами 17 слів (ящик, гридь, кербь, кнутъ, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скоть, стуль, стягъ, Судъ, тивунъ, шнека, ябетникъ,

якорь). Але й се невелике число прийшло ся зменшити, виріжнюючи тільки те, що не могло зявитись инакше як через Варягів: коли винунти північні провінціалізми, що могли в сусідстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шиска — човен і т. и.), слова спільні або такі, що могли бути перейняті від інших Германців, не конче від Варягів (про се пізніші праці: Tamm—Slaviska Lånord från nordiska språk, 1882, Rugge Oldsvenske Navne i Rusland (Arkiv for Nordisk Filologi, II й ии.). Зістаєть ся кілька справді цікавих паралелей: gridь — сканд. gridь господа, Суд (Боспор тракійський і Золотий Річ)—сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. fjonn слуга, невільник. Але пригадавши численні ватаги Варягів на Русь, можемо хіба подивуватись, що так мало вони по собі лишили сліду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релігія, побут східніх Словян, що виводили ся з скандинавських. Шлещер, Круг, Погодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релігії, культурі, побуті. Погодін напр. бачив норманські прикмети в руським звичаю сватати дівчину у її батька, в полігамії старшини, в вихованню князівських дітей „кормильцями“, в тім що Русь любила жіночу красу, що вона волочила човни по землі переходячи з ріки в ріку, спинала ся на островах,—не кажучи вже про релігійні погляди, криваву пімсту, систему грошевих кар (композицій), інститут 12 присяжників, постанов Р. Правди про холопів, коней і т. и. (Исследования Ш. с. 237, 379, 418). „Оглядаючи сі закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всі належали до народа прихожого, норманського — німецького“, каже він. Згодом коли всі ті подібности стали поясняти ся аналогіями, що стрічають ся у найрізніших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всіданне на чужого коня (се найвизначніша подібність з скандинавським) знайшли ся паралелі з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантії (в еклезії Льва і Константина, VIII в.) — сі виводи з скандинавського побуту, права і т. и. стратили всяке значінне. Томсен (відч. III), твердячи за певне, „що в звичаях, суспільнім житю й державних інституціях Руси довго зіставались познати скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слідів сього впливу, признавши се за „питанне в високій мірі трудне“. Кунік в своїм Открыт-ім письмі уже висловив погляд, що ті сліди норманства в руським державнім праві й житю треба виводити від Готів, і сею дорогою, як я згадував, хотять іти деякі новіші дослідники. Пережитком колишнього лишили ся Кунікові „еткологічні“ доводи, що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний, отже всі морські походи

належать до Варягів. (Цікаво одначе, що корабельні терміни на Русі не скандинавські, а грецькі). Одначе можливо, що і в сій сфері ми ще побачимо поворот до паралельнаго студіювання руських і скандинавських стариностей, більш обережне і методичне, ніж ті старі проби. Так знову підіймаєть ся питання про аналогії й запозичення в Рус. Правді з нагоди згоданної праці Геца *Das russische Recht*.

На закінченню сього екскурсу про норманську теорію треба ще сказати про її Ахілеву п'яту — вивід руського імени. Автор Повісти не міг його вивести, і для того вислав цілу варязьку Русь до Новгороду, без останку. Норманісти не задовольнились сим і почали шукати останків скандинавської Русі. Ще в XVIII віці Тунман (*Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. s. 369*) вказав на те, що фінські племена звать Швецію *Ruotsi* (*Rutsi, Ruotsi, Ruotti* Фіни властиві, *Rötsi* — Водь, *Röts* — Ести): він виставив здогад, що під сим перейнятим від Фінів іменем стали звістні Шведи у східніх Словян і звідти зявилося збірне імя—Русь. Сю гадку прийняв потім Шлєцер, боронив Кунік і Томсен, і її тримають ся новітші норманісти. Против Тунманівсько-Шлєцерової теорії аргументовав уже Еверс, доводячи, що імя Русі існувало вже перед Варягами в полуднево-руських краях. Не без впливу його аргументів деякі норманісти (як Погодін, Соловйов) залишили проби вивести імя Русі з Швеції; але інші стовпи норманізму тримали ся й тримають ся *Ruotsi* й досі. Що до значіння й початку сїєї назви нема одначе повної згоди. Шлєцер виводив сю назву від шведської країни *Roslagen, Roslag* (побереже Уплянда, властиво — громади гребців веслярів), але се об'ясненне було захитане, і хоч Томсен пробував (досить здержливо) його боронити (відч. III), невдоволений давнішими об'ясненнями Кунік (в Каспію) пустив ся вже шукати інших об'яснень, і вкінці спинив ся на звістнім уже нам готським *hrōdh. Браун, розбивши вивід Русі від *hrōdh, як ми бачили, уважає можливим з *hrōdh виводити *Ruotsi* (хоч саме уживанне такої народньої назви зложеної з пня *hrōdh уважає сумнівним)¹⁾.

Так чи инакше з сих теорій виходить, що Шведи самі себе не

¹⁾ Виводи *Ruotsi* з фінської мови досі не вдавали ся. Вивід з *hrōdh ще збільшає комплікацію сього виводу: треба припускати, що Готи так себе звали (а сього не знаємо), що се імя було прийняте Фінами, що сі останні перенесли сю назву на Готів Готлянда і полудневої Швеції (а що як тодішні Фіни не приймали теорії етнографічної одности шведських Гаугів з Готами вислянськими?), що вкінці воно стало означати людність Швеції взагалі, і що ся людність, прийшовши в словянсько-фінські землі, сама прийняла се імя—їй самій незвістне.

звали Русю, а звали так їх в східній Європі Фіни і Словяне. Одначе прийшовши на Русь, Шведи залишають своє питоменне імя і вже в першій половині IX в. приймають се чуже, фінське імя — зуть себе Русю в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се вже одно не дуже правдоподібне. Ще дивнійше, що Словяне прийняли для Шведів імя Руси, коли було для них власне імя — Свеї, а для тих прихожих ніби Шведів, властиво — взагалі Скандинавів, ще й инше імя — Варяги, що уживало ся в етнографічнім значінню, і одначе прийняло ся для тих приходнів чуже і Словянам і тим приходням фінське імя Руси. При тім в X в. не тільки в Києві, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись свідчить про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) не підозрівали, що Русь—то Шведи, і прийнявши два столітя перед тим від Фінів се імя, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Руси Варяги: через те автор Повісти і вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Новгородці, що перед усім з поміж словянських племен муіли перейняти від Фінів руську назву Скандинавів, теж уживали її тільки в приложенню до варязьких дружинників і династів осілих на Україні, а в своїх традиціях знали тільки Варягів¹⁾.

Такі незвичайні труднощі виплавають з сеї теорії. І головне, що розбиває її зовсім — се локалізація руського імени на київській околиці й істнуванне Руси в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігорового батька з його братами не могло бути й на світі.

---

¹⁾ Такі здогади ставить ак. Шахматов в названій вище праці (Сказ о призв. Варяговъ), пробуючи погодити літописні теорії з історичними фактами: в IX або ще і в VIII в. Скандинави набігали для здобичи і мандрували для торгівлі в східно-європейські землі; на півночі їх знали як даньщиків і грабительів; на Україні з її вищою культурою і суспільним устроєм вони виступають в ролі дружинників і кунців, що забирають власть в свої руки — через те тут руське імя перейшло на підвласні їм землі, тим часом як в північних воно зіставало ся етнографічним іменем для варязьких напастників. Але дивним дивом не локалізувало ся воно на півночі довго й потім, коли против полудневих руських князів Новгородці сировадили собі варязьких конунгів і „роль Варягів на півночі стала апаальогічною з ролею Варяго-Русів на полудні (с. 63). Ті труднощі, з якими прийшло ся стрінути ся такому глибокому знавцеві літописної традиції, мирячи її з історичними даними, найкраще показують малу історичну стійність літописної теорії.

Пояснення скорочених цитат.

- Інат. — Інатська літопись, вид. 1871 р.
- Лавр. — Лаврентійська літопись, вид. 1872 р.
- Новг. або 1 Новг. — Новгородская літопись по синодальному хоратеї-ному списку, 1888.
- Софійська, Воскресенська, Никонівська, Тверська літописі — Полное собрание рус. літописей.
- Параграфи умов Руси з Греками — по поділу хрестоматії Владимирського-Буданова.
- Р. Правда Кар. і Ав. — Руська Правда, кодекси Карамзінський і Академічний, поділ на параграфи Калачова.
- Правила м. Іоана — Русская ист. библиотека т. VI і прийнятий там поділ на параграфи.
- Житие Феодосія — вид. Бодяньського, числа значать листи цього видання.
- Наука Мономаха — текст і сторони в вид. Лаврентійської літописі 1872 р.
- Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають поділ на глави, прийнятий в вид. Огоновського, Львів., 1876.
- Патерик — у вид. Яковлева (Памятники рус. литературы XII и XIII в.).
- Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
- Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Detlefsen.
- Птолемей — поділ на параграфи Ноббе.
- Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена (M. Germ. hist.).
- Corpus scriptorum hist. Byz. — бонське вид., з нього цитують ся тексти візантійських письменників, які не мають новіших видань — як Historici graeci minores ed. Dindorf, Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta ed. Boissevain, de Boor, Büttner-Wobst, Прокопій вид. Haurv. Теофан і Никифор вид. de Boor.
- Mon. Germ. h. — Monumenta Germaniae historica, seria Scriptores.
- Mon. Pol. h. — Monumenta Poloniae historica, Львів 1864 і д.
- Гаркави — Сказанія мусульманських писателів о Славянах и Русских.
- Ібн-Росте, або ібн-Русте — давнійше званий ібн-Дастом: Известія ибнъ-Даста, вид. Хвольсон, 1869.
- Рюйсброк, Publius — Recueil des voyages publié par la société de géographie, IV, 1839.

- Карамзін — Історія Російская, вид. Ейнерлінга, 1842.
- Соловйов — Історія Росіи, стереотипове вид. тов. „Общественная Польза“.
- Krek² — G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2.
- Записки — Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.
- Записки кiev. — Записки українського наукового товариства в Києві.
- Записки одеські — Записки одесского общества истории и древностей.
- Матеріали етнол. — Матеріали до українсько-руської етнології, вид. наук. тов. ім. Шевченка у Львові.
- К. Ст. — Киевская Старина.
- Чтенія кiev. — Чтенія историческаго общества Нестора лѣтоп. в Києві.
- Чтеніе моск. — Чтенія въ обществѣ истории и древностей при московскомъ университетѣ.
- Ж. М. Н. П. — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
- Ж. Ст. — Живая Старина, вид. Русского географ. общества.
- Изв. отд. рус. яз. — Извѣстія отдѣленія русскаго языка академіи наукъ, нова серія, з 1896 р.
- Труды отд. сл. и рус. арх. — Записки импер. археолог. общ., нова серія, Труды отдѣленія славян. и русск. археол.
- Archiv — Archiv für slavische Philologie.
- I. F. — Indogermanische Forschungen.
- Kwart. hist. — Kwartalnik historyczny, вих. у Львові.

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

- Абу-Джармі с. 233.
Авари с. 160, 161, 197, 169, 170,
171, 176, 180, 181, 182, 183,
235, 549.
Авхати, Авхети с. 110, 122, 124.
Агатірси с. 129, 134.
Азовське море і поморе с. 21, 71,
102, 119, 120, 123, 144, 158,
160, 166, 176, 179, 194, 195,
239, 417, 418, 441, 442, 463.
Акаціри с. 157, 227, 228.
Аксютинецька могила с. 56.
Алдан кн. с. 424.
Александропольська могила див.
Лугова.
Алустон с. 96.
Алязони с. 109, 110, 251.
Аляни с. 112, 121, 124, 126, 153,
154, 166, 231.
Амадоки с. 117, 118.
Амастрдського Георгія життє с.
393.
³Аυδρόφραγος с. 110, 117, 118.
Анна жінка Володимира В. с. 496—
500, 532.
Анти с. 155, 161, 165, 166, 167,
168, 169, 172 — 182, 194,
546—549, їх історія с. 177—
182, їх устрій с. 366—372.
антропологічний тип—археоло-
гічний с. 8, 32, 46—47,
59, 64—65, 307—309, 560—
561, 562;—український с. 8,
65, 133, 306—309, 557,
559—560—словянський с. 64,
65, 306;—309, 560—61, 562;—
індоевропейський с. 64.
Арістей с. 105, 108.
Арта 196, 296.
Археанактиди с. 97.
Арѣфастъ кн. с. 424.
Аскольд київ. кн. с. 381, 383,
389, 405—411, 413, 418, 585.
Атанаріх с. 155.
Атей цар с. 120.
Атений м. с. 97.
Атила с. 154, 156, 158, 166,
167, 228.
Баби камінні с. 58.
Балаклавська бухта с. 91.
Барбух с. 157.
Бастарни с. 70, 71, 89, 120, 121,
129, 131, 132, 136, 137, 138,
139, 140, 143, 147, 163.
Березань о. с. 88, 283, 290.
Березина й її басейн с. 74, 186.
Берестє і Берестейська волость
с. 36, 209.
Берладь, місто с. 222.
Берладники с. 242.
Берн кн. с. 424.
Бесарабія с. 13, 42, 130.
Беси с. 130, 131, 132.
Біла вежа див. Саркел.
Білгород, місто с. 189, 240, 241,
303, 361, 390—392, 521.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередно звязані з темою, вказані для них ті місця книги, ще дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за допомогою дальше поданого „Змісту“.

Білобереже с. 290, 477.
 Білоозеро, місто с. 422.
 Білорусини і українсько-білоруські стичности с. 171, 187, 219.
 Більче Золоте, село і річка с. 37.
 Блуд, болрин с. 479, 482.
 Бог (чорноморський), ріка, і Побоже с. 10, 74, 109, 116, 201, 204, 205, 206, 414.
 Бож (Bog) кн. с. 165, 177, 368.
 Бóжм с. 212, 218.
 Бойребіста с. 129, 134.
 Болгар, місто, і Болгари волзькі с. 291, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 415, 461, 462, 486.
 Болгари і Болгарія дунайська с. 75, 135, 158, 168, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 228, 230, 235, 466—468, 471, 549, 558—559.
 Болгари Чорпі с. 160, 231, 286, 417.
 Волоховці с. 376.
 Борани нар. с. 146.
 Борис кн. с. 487, 532.
 Боспор кімерійський і Боспорське царство с. 86, 95, 96, 98, 99, 100, 106, 540, 541.
 Бравлин кн. с. 393, 410, 418—419.
 Бродники с. 195, 242.
 Буг (вислянський) і Побуже с. 6, 9, 36, 51, 53, 206, 209, 214, 219, 237, 303, 489—490, 556—557.
 Будераж с. с. 38.
 Будини нар. с. 103, 116, 547.
 Бужане нар. с. 205—207, 373, див. ще Дуліби і Волинь.
 Бужськ м. с. 207.
 Буковина с. 7, 136.
 Буртаси, нарід с. 297, 389, 461, 462.
 Вали с. 130, 241.
 Валіана с. 208, 549.
 Вандали на Подунавю с. 141.
 вар с. 157, 160.

Варяги с. 380—382, 384, 385—387, 398, 480, 482—483, 484, 512, 532, 565, 602 і далі.
 Василев, місто с. 240, 303, 500.
 Васильківці с. с. 37.
 Васьковичи с. с. 38.
 Великороси с. 185, 188, 198, 552—555; теорія давньої великоросійської колонізації на Україні с. 198—200, 551—555.
 Венеди с. 70, 71, 72, 74, 148, 163.
 Вепр ріка с. 214, 219.
 вервь с. 360.
 Весь, нарід с. 185.
 весіле українське с. 341—5, 351.
 Висла й її поріче с. 23, 70, 71, 72, 74, 164, 171, 214, 217, 218, 219, 556—557; пам'ять Руси над Вислою с. 218.
 Вислок р. с. 214, 219.
 Вислока р. с. 214, 218.
 Витичев м. с. 283, 413.
 Вишгород м. с. 35, 189, 254, 283, 390, 391, 392, 413, 445, 447.
 Вишевичі село с. 44.
 Вишеньки село с. 35.
 Вишеслав князь с. 487.
 Візантія див. Греки.
 Вінітар король с. 165, 177, 368.
 Вітімер король с. 154.
 Волга і Поволже с. 73, 119, 160, 194, 236, 291, 459, 460, 461, 463.
 Волинь край с. 11, 12, 36, 38, 43, 76, 198, 206, 207, 208, 209, 308, 487.
 Волинь, місто с. 208, 209.
 Волинняне с. 206, 207, 208, 209, 373, див. ще Дуліби і Волинь.
 Володава м. с. 36.
 Володарев м. с. 303.
 Володимир Великий кн. с. 218, 240, 241, 469, 479—538, 571, 577—578.
 Володимир Волинський м. с. 487, 521, 522.
 Володимир на Клязьмі с. 522.

Волоське с. с. 36.
 Волохн с. 244, 225, 226; во-
 лосько-руські стичности с. 135,
 136, 221—226.
 Волхв—Волх с. 436.
 Вороніж р. с. 30.
 Ворскла р. с. 11.
 Вольга Святославич кн. с. 435—6.
 Всеволод кн. с. 487.
 Вягр р. с. 138.
 Вятичі, нар. с. 171, 188, 193,
 253, 255, 339, 364, 373, 410,
 415, 416, 426, 460, 485, 487,
 516, 588.
 Галицько-волинська височина с. 9,
 10, 11.
 Галич м. с. 138.
 Галичина с. 3, 7, 11, 12, 41, 76,
 198, 292, 296.
 Гальштатська культура на Укра-
 їні с. 50, 53.
 Гаральд кор. норвеж. с. 449.
 Harfadha с. 211.
 Гатне, село с. 51, 53.
 Гелон, місто с. 103.
 Георгія остров с. 325.
 Германаріх і його держава с. 148,
 165, 178, 543—545.
 Термесові близниці, ур. с. 52.
 Геродот с. 106.
 Герули с. 143, 145, 146, 147,
 148, 156, 164, 611.
 Гліб кн. с. 487.
 Голяд (Галінди) с. 72, 74.
 Гомель, місто с. 188.
 Гончарство с. 34, 37, 38, 39,
 262—263.
 Горзувіти м. с. 96.
 Горинь р. і Погорина с. 36, 308.
 городища с. 38, 361—362.
 Городниці с. с. 37.
 горючий камінь (бурштин, янтар)
 с. 71, 101, 102, 291.
 Греки на Україні с. 84—106;
 грецькі культурні впливи на
 нашої території с. 55, 86, 87,
 96, 101—102, 104, 278—290,
 382, 523—529, 539—542;

грецько (візантійсько)-руські
 відносини с. 179, 382, 394—
 395, 402—404, 414, 430—
 434, 439—443, 495—511.
 Гуд кн. с. 424.
 Гунар кн. с. 424.
 Гуни с. 100, 126, 132, 150—
 158, 165, 166, 167—178, в
 Азії 150—152; в Європі 154-
 155, їх етнографія с. 153.
 Гучва р. с. 208.
 Гепіди на Дунаю с. 141, 145,
 147, 157.
 Гети с. 89, 121, 128, 129, 134,
 142.
 Горгінія м. с. 98.
 Готи с. 70, 72, 87, 131, 140, 141,
 142, 143, 144, 145, 146, 165,
 177, 545—546.
 Готи на Чорноморії с. 142—149;
 готський стиль с. 57; готська
 теорія початку Руси с. 156,
 546, 565, 610—612.
 Даки с. 129, 134.
 Дакія с. 130, 135, 140, 145, 147,
 170, 179.
 Danparstad с. 149, 546.
 дворище с. 355.
 Дежебал с. 129.
 Деревляни, деревлянська земля
 с. 200, 201, 236, 241, 259,
 308, 364, 373—375, 412, 418,
 424,—6, 437, 438, 447, 448,
 457, 469, 479, 554, їх шлюб
 с. 339, їх культура с. 253, по-
 хорон с. 65, 270, 333.
 Десна і Подесене с. 6, 9, 10,
 11, 39, 73, 171, 193, 294, 295,
 303.
 Джурич р. с. 37.
 Дир кнївський князь с. 381, 583,
 389, 405—410, 413, 414, 418,
 587.
 Діп і Подоне с. 6—10, 13, 21,
 50, 55, 73, 109, 119, 124,
 143, 154, 172, 177, 188, 223,
 234, 236, 237, 242, 295, 415—
 418, 461, 462, 487, 548; ту

- тешня словянська колонізація с. 194—196.
- Діофант воєвода с. 94.
- Дніпро і Подніпрове с. 9, 21, 35, 39, 51, 55, 56, 70, 73, 74, 81, 86, 103, 109, 115, 117, 118, 121, 144, 145, 149, 154, 157, 172, 177, 184, 193—195, 334, 236—241, 243, 264, 279, 394—98, 412, —414, 415, 418, 487, 619—621, —Дніпрова дорога с. 282, 291, 303, Дніпровський лиман с. 89, 91, див. ще Білобережжя; імена дніпровських порогів с. 619—621.
- Дністер і Подністроє с. 9 — 10, 37, 45, 70, 74, 87, 103, 106, 116, 128, 129, 130, 131, 132, 145, 154, 163, 172, 176, 177, 201, 202, 205, 222, 234, 236, 237.
- Добриня, боярин с. 249, 470, 480, 483.
- Добруджа с. 122, 128, 157.
- Должик с. с. 52.
- домашні звірята с. 38—39, 254, 255, 256.
- Донець р. с. 42, 53, —місто с. 195, Донецька височина с. 21.
- Дорогобуж м. с. 303.
- Дреговичі і їх земля с. 186, 200, 257, 374, 411, 419, 425, 426, 487; етнографічна приналежність с. 186; територія с. 187.
- Дроміхайт кор. с. 128.
- Дубецько м. с. 216.
- Дулби нар. с. 181, 200, 206, 208, 209, 241, 373, 410, 419, 542; їх територія с. 213.
- Дунаєць р. с. 214.
- Дунай і Подунавє с. 6, 70, 102, 103, 110, 119, 122, 128, 129, 120, 138, 141, 143, 144, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 182, 201, 206, 221, 222, 223—224, 225, 233, 234, 236, 237, 232, 243, 282; його українська колонізація с. 221—226;
- Евлиск (?) кн. с. 424.
- Елеуферія, Етерія острів с. 283, 290.
- Елек с. 424.
- Жбери Варяг с. 505.
- Збруч р. с. 37, 130.
- Звенигород м. с. 303.
- Звенигородка м. с. 23.
- Звиждень м. с. 303.
- Зеленча р. с. 37.
- Ібн-ель-Хасан с. 403.
- Ібн-Хаукаль с. 460—461.
- Ібрагім ібн-Якуб с. 489.
- Ігор князь київський с. 239, 383, 405, 406, 410, 411, 413, 414, 418, 424, 426, 437—446, 585.
- Ізборськ місто с. 184, 422, 224.
- Ізяслав кн. с. 487.
- Інгул р. с. 234.
- Інгулець р. с. 109.
- Індійське царство в билинах с. 436, 445.
- індоевропейська родина с. 8, 60—61, 62; —її праявчана с. 61, 62, 108; —її розділ с. 66—67; —її пракультура с. 61 і д., 244 і д. див. ще антропологічний тип.
- Іранці, іранські племена у нас с. 68, 73, 108, 112—114, 118—127.
- Ірпень р. с. 180, 241.
- Ісіаків порт с. 88.
- Іскоростень м. с. 438, 448, 449.
- Істрия порт. с. 88.
- Ігиль місто с. 229, 230, 294, 295, 296, 300, 301, 302, 331, 415, 461.
- Кавказ с. 6, 13.
- Каліпіді с. 89, 104, 110.
- Калокір, магістр. 467, 474.
- Камінець м. с. 29.
- харос с. 166.
- Капустинці с. с. 37.
- Карагодеуаших могила с. 55.

- Карійці на Чорноморю с. 84, 85, 107.
 Каркіна м. с. 91.
 Карпати с. 9, 70, 76, 130—131, 132, 145, 147, 155, 162, 163, 165, 211, 212, 213, 214, 220.
 Карпатські краї с. 71, 75, 147, 206;—іх руська колонізація с. 214—219, 220—226, 238.
 Карпи нар. с. 131, 132, 139, 146, 147.
 Каррбдооуов м. с. 138.
 Касоги с. 460, 462.
 Катеринослав м. с. 36, Катеринославщина с. 56.
 Кафа м. с. с. 97.
 Кедрен, історик с. 568—569.
 Келлагаст с. 549.
 Кельти в Карпатах с. 137—138.
 Керкініт м. с. 91.
 Керч м. с. 55, 97, 155, 229, 234, 401.
 Київ с. 11, 12, 29, 34, 54, 149, 189, 190—191, 192, 237, 239, 240, 241, 254, 259, 264, 279, 283, 296, 302, 303, 365, 374—375, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 397—9, 399, 400, 406, 407, 408, 411, 412, 415, 416, 418, 410, 422, 423, 427—428, 465, 468, 469, 482—483, 500, 503, 511, 515, 516, 519—520, 521—525, 545—546, 552, 554, 555, 571, 585—587. Київщина с. 55, 86, 103, 190, 515—516, див. ще Поляне, Дніпро.
 Кий князь с. 352, 379, 382—3.
 Кирил св. 405.
 Кирилівська улица в Ківі с. 34, 38.
 Киселі, рід с. 439.
 висти похоронні с. 43, 44.
 Кимерійці с. 105, 106, 107, 108.
 Клек кн. с. 424.
 Ключес м. с. 469.
 Клѣматта с. 463.
 Кодима р. с. 36.
 Колець м. с. 469.
 Колодисте с. с. 37.
 Конка р. с. 109.
 Константин Порфирородний с. 446.
 кони с. 363.
 Коралі нар. с. 124.
 Корсунь місто (в Київщині) с. 281;
 Корсунь примський див. Херсонес.
 Корчеськ м. с. 303.
 Костенки, село с. 30.
 Костобокси, нар. с. 130, 131, 132.
 Кошиловці с. 37.
 Красна р. с. 35,
 Краснокутська могила с. 56.
 Кременічуж м. с. 23.
 Кременна с. с. 216.
 Кривий Ріг с. 30.
 Кривичі с. 171, 184, 410, 425, 480;—іх територія с. 184—186.
 Крилов м. с. 281.
 Крим с. 91, 92, 96, 97, 98, 103, 127, 155, 229, 231, 288, 447, 498.
 Кримська стан. с. 55.
 Криниччи с. с. 37.
 Крутибородинці с. с. 37.
 Кубань ріка с. 42, 462.
 Кул-оба могила с. 55.
 Курськ м. с. 294, 363.
 Кутургури с. 159 (див. Болгари).
 Іа Тѣпс-ська культура на Україні с. 54.
 Лаборець р. с. 214.
 Лампад м. с. 97.
 Лев Диякон с. 568—9.
 Лежайськ м. с. 215.
 Левкон архонт с. 97, 99.
 Леон митрополит рус. с. 518.
 Либедь р. с. 10, 465.
 Лиса гора (коло Києва) с. 34.
 Литовці с. 68, 70, 71, 148, 164, 171; литовська колонізація с. 70—71;—сліді її с. 187.
 ліси 9, 10, 11, 12, 189.
 Лугова (Александропольська) могила с. 56.
 Луцьк м. с. 204, 209.
 Лучане с. 201, 202, 203, 236.
 Любеч м. 283, 410, 413, 414, 415, 422.

Люблин м. с. 217, 218.
 Лют, боярин с. 438, 478.
 Льонгобарди на Дунаю с. 141.
 Мал, князь с. 375, 376, 377, 438, 448, 469—470.
 Маджак кор. с. 377.
 Мала Русь, імя с. 1.
 Малко Любчанин с. 469.
 Малуша с. 469—470.
 мальована посуда с. 34, 44, 55.
 Масагети с. 125.
 Махнівка м. с. 281.
 μέδος с. 166.
 Мезамір с. 181, 368, 549.
 Μελάγγλατοι с. 110, 118.
 Меоти, нарід с. 98, 102, 104.
 Меотиди, Меотийське озеро див. Азовське море.
 Меря р. с. 281.
 Мертвий Донець 98.
 Меря, нарід с. 73, 149, 185.
 Минське князівство с. 186.
 Михаїл митрополит рус. с. 518.
 Михаїлівський скарб, с. 54.
 Мізія с. 87, 91, 126, 129, 130, 131, 135, 146, 159, 169.
 Мізіань с. с. 29—31.
 Мілет і мілетська колонізація с. 85, 86.
 Мільниця м. с. 37.
 Мітрідат II Евнатор с. 91, 99, 121, 539.
 мова українська с. 4—5.
 могили с. 33, 30, 41, 51, 52, 53, 55—59, 307—309, 333—334, див. ще деревлянські і сіверянські похорони.
 Мордва нарід с. 73, 149.
 Мощаниця Велика і Мала село с. 36.
 Мстислав Володимирович кн. с. 487.
 Мстиша бояр. с. 438, 470, 587.
 Муром і м. Муром с. 185, 416, 422, 487.
 Mursianus lacus с. 167.
 Наревь р. с. 214, 219.
 Неври с. 110, 119, 117.
 Недвигівка слобода с. 99.
 Нестор с. 515, 580—581, 588—489.

Никон с. 589.
 Нискиничі с. с. 439.
 Ничлава р. с. 37.
 Ніжин м. с. 281.
 Нікопійон м. с. 88.
 Німан і Понімане с. 11, 74, 76, 218.
 Німфей м. с. 86, 98.
 Новгород Великий с. 184, 283, 411, 413, 414, 419—420, 421, 469, 482, 486, 487, 515—516, 521—522, 532.
 Новгород-Сіверський повіт с. 36, 410.
 Новгородські Словени с. 184, 425, 480.
 Noviodunum місто с. 137, 167.
 Норинь ріка с. 36.
 Обри с. 190 (див. Авари).
 Овруч, Вручий м. с. 23, 469, 479.
 Одес (Ордес) місто с. 88.
 Одеса м. с. 88.
 Ола й її басейн с. 11, 73, 171, 188, 416, 459, 460, 463.
 Олег кн. київ. с. 235, 383, 405, 406, 409—411, 413, 418, 419, 421, 429—437, 478—479, 585, 587.
 Олег воєвода Володимира В. с. 504.
 Олександрівка с. с. 281.
 Олеше м. с. 242, 290, 413.
 Ольбія с. 85, 86, 88, 89, 91, 104, 118, 129, 283, 540—1.
 Ольга княгиня с. 424, 445, 446—458, 467, 468—469, 512, 513.
 Орель р. с. 234.
 Осетини с. 106, 111, 114, 126, див. ще Аляни і Яси.
 Остер р. с. 103, 241.
 Офіуса м. с. 87.
 Палене небіжчиків с. 41, 44, 331 і далі.
 Палак цар с. 94.
 Пантікап р. с. 109.
 Пантікапей м. с. 85, 88, 96, 102, 540.
 Параляти нар. с. 110, 119,
 Парутино-Ілїнське с. с. 88.
 Певкіни нар. с. 139.

Переворськ м. с. 217.
 передмікенська культура на Укра-
 їні с. 34, 39, 44, 45, 82.
 Перекоп с. 91.
 Перемишль м. с. 485, 488.
 Пересічен м. с. 204, 413, 437.
 Пересопниця м. с. 302.
 Переяслав м. с. 240, 241, 303,
 374, 415, 422, 519, 555—6;
 Переяславщина с. 517, 532.
 Перізад цар с. 99.
 Петрені с. с. 37.
 Печеніги с. 190, 193, 196, 205,
 230, 231, 233, 235, 236—238,
 239, 240, 241, 283, 290, 414,
 439, 464, 465—468, 473, 476,
 495, 531, 532.
 печери с. 27, 29, 32, 34, 35.
 Пинськ і Пикцида с. 187.
 Пироговка с. с. 36.
 Підгородище с. с. 362.
 Пінопор цар с. 131.
 Піщанці с. 486.
 Плоське с. с. 281.
 Плявій Сільван с. 95, 99.
 Повість временних літ с. 75, 183,
 379—383, 384, 385, 386, 387,
 389, 580, 582—583, 602.
 Поділе російське с. 29, 43, 103;—
 галицьке с. 37, 43, 130.
 Полемон цар с. 98.
 Полієн с. 120.
 Полісе с. 44.
 Половці с. 97, 235, 237, 241,
 290, 538.
 Полоцьк м. с. 184, 413, 414, 420,
 422, 427, 480, 487, 522.
 Полоцька земля с. 186.
 Полтавщина с. 29, 55.
 Поляки, Польща і русько-польські
 відносини с. 4—5, 7, 171,
 214—219, 419, 288—494.
 Поляне, полянська земля с. 188—191,
 236, 239, 259, 265, 314, 339,
 342, 388, 389, 390, 391, 392,
 395—396, 487, 554—555; їх
 територія с. 188—190; їх шлюб
 с. 339—40; похорон с. 263,
 333, див. ще Київ, Київщина.

полянське питанє (великоросизм
 Полян) див. Великороси.
 Попрад р. с. 214.
 Порохник м. с. 217.
 похоронні обряди с. 40, 41—42,
 43, 44, 331—336, искоронні
 поля с. 53—4, див. ще під
 Полянами, Деровлянами, Сіве-
 рьянами.
 правітчина українська с. 80—81,
 107—108;—словянська с. 79—
 80, слов'яно—литовська 74,
 індоєвропейська с. 62, 63.
 прасловянська культура с. 274 і
 далі, passim.
 Предслав кн. с. 424.
 Преорка передм. с. 34.
 Припеть і її басейн с. 9, 10, 11,
 74, 185, 303; припетьсько-дес-
 нянська низина с. 9.
 Протогена декрет с. 89—90.
 Прут р. с. 10, 37, 45, 130, 131.
 Псков м. с. 184, 487.
 пчільництво с. 257—8.
 Радимин, село с. 36, 38.
 Радимичі с. 171, 187, 193, 339,
 410, 411, 415, 485, 487.
 Раствада р. с. 190.
 Рижанівська могила с. 53.
 римські впливи і справи на нашій
 території с. 78, 91, 94, 95,
 99, 100, 129, 130; нахідки
 римської монети с. 281.
 Рогволод кн. с. 427.
 Рогвідь княг. с. 470, 480, 482.
 Родня м. с. 190, 241, 413, 482.
 Роксоляни с. 71, 94, 123, 124.
 Ромен м. с. 56, 281.
 'Ρῶς с. 611—12.
 Ростов м. с. 422, 487, 516, 521—522.
 Рось р. с. 190, 193, 241, 242.
 Рурік кн. с. 382, 416.
 Русь-Поляне с. 190—192, 202,
 379, 384—385, 388, 393—394,
 582, 611—612.
 руське імя с. 1, 190—193, 387—
 388, 582.
 руська колонізація див. україн-

ська—її західні границі с. 213—226, 488—493.
 Руські походи с. 398—399, 415—417, 430—436, 439—445, 616—617.
 Руське (Чорне) море с. 284.
 Руський порт с. 242.
 Ряшів м. с. 216.
 Савдарати нар. с. 118, 120, 124.
 Савири нар. с. 161, 228.
 Савмак цар. с. 99.
 Савромат цар. с. 100.
 Саї нар. с. 120, 124.
 Самара р. с. 11.
 Самош р. с. 129.
 Саксін м. с. 302.
 Сарагури нар. с. 228.
 Сарсел м. 195, 231, 236, 460, 461.
 Сармати с. 56, 70, 71, 111, 119—123, 125, 126, 137; сарматська теорія початку Словян с. 81—83.
 Свенельд воєвода с. 204, 205, 413, 424, 426, 438, 478—9, 479.
 Святополк син Володимира кн. с. 307, 487, 494, 531—532.
 Святослав син Ігоря кийівський кн. с. 232, 239, 410, 411, 414, 416, 418, 419, 421, 422, 445, 458—477, 512.
 Святослав Ярославич кн. с. 310.
 Севруки с. 199.
 Сейм і Посеме с. 11, 193, 194, 295 і 303.
 Селище село с. 29.
 Семендер м. с. 194, 301, 461.
 Семигород (Трансильванія), Семигородські гори с. 45, 129, 135, 221; — його українська колонізація с. 221, 224, 225, 558, 559.
 Сербія Біла с. 211—213.
 Серет дунайський р. с. 10, 129, 132, — дністрянський с. 34.
 Сильвестр ігумен с. 589.
 Сінди нар. с. 98.
 Сіверяне і Сіверщина с. 190,

193, 196, 259, 339, 365, 410, 411, 415, 425, 487; територія Сіверян с. 193, 555—556, теорія їх великоросизма с. 197—199, 555—556; — їх культура с. 253; — похорон с. 257, 259, 262, 265, 267, 270, 415; — їх шлюб с. 340.
 Сінна ст. с. 98.
 Сіраки нар. с. 100, 121.
 скелети скорчені с. 41; фарбовані на червоно с. 42.
 Скити с. 56, 89, 90, 100, 102, 103, 105, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 134, 150, 161, 542, 543; скитська етнографія с. 110, 111, 542—543; скитська культура с. 52; скитський побут с. 113—116.
 скитсько-сарматський похоронний тип с. 114—115; скитсько-сарматський археологічний тип с. 56, 112—113.
 Скільца с. 567, 568—569.
 Скіль нар. с. 89.
 Скільак т. зв. с. 92.
 Скімн т. зв. с. 87.
 Скіри нар. с. 89, 120, 132, 137, 140, 143.
 скотарство на Україні с. 38, 254—258.
 Славія с. 196.
 Склір, магістр с. 472, 473, 496, 499.
 Словаки і українсько-словацькі стичности с. 11, 214—215, 220, 558.
 Словяницяна, Словяне с. 65, 68, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 102, 111, 116, 132, 141; їх імя с. 77; диференціація с. 79, 80; словянська міграція с. 80, 81, 162—171; див. ще: антроп. тип, прасловянська правітчина, українська колонізація.
 Словянсько-литовська група с. 67, 68, її розділ с. 68, слові-литовська культура с. 248.

- Слuch р. с. 9, 200, 308.
 Смiла м. с. 36.
 Смоленськ м. с. 184, 283, 413,
 414, 422, 487, 522.
 Сож р. с. 6, 171, 187, 193.
 Соломянка, передмiсть с. 34.
 Спартовиди с. 97, 99.
 Сраї нар. с. 142.
 Спори (Σπόροι) с. 18, 142.
 Станислав кн. 487.
 Стир р. с. 209.
 Стольно с. с. 281.
 Страбон с. 121.
 Стугна р. с. 35, 189, 190, 241.
 Студениця м. с. 29.
 Сугров мiсто с. 462.
 Судини нар. с. 72, 74.
 Судислав кн. 487.
 Сула і Посуле с. 193, 194, 241.
 Сурожського Стефана житие с.
 393.
 Сфандр с. 424.
 Сфенкел с. 474.
 Сфирк кн. с. 424.
 „Суличі“ с. 193.
 Сян і Посяке с. 10, 70, 130, 214,
 218.
 Сянок м. с. 218.
 Таври нар. с. 92, 100, 110.
 Табаристан с. 403, 433—434.
 Тамань с. 98.
 Таматарха див. Тмуторокань.
 Танаїс м. с. 98, 102.
 Татари с. 97.
 Теодосія м. с. 85, 86, 97, 99, 102.
 Терехтемарів м. с. 35.
 Тетерев р. с. 9, 334.
 Тверді с. 201, 205, 206, 237,
 242, 413, 418, 548;—їх тери-
 торія с. 205—206.
 Тикч р. с. 36.
 Тиса і Потисє с. 8, 124, 129,
 130, 143, 156, 214.
 тисяча с. 390—2.
 Тiра м. с. 85, 87, 91, 103, 129,
 540.
 Тiрагети с. 128, 131, 139.
 Тiсамати с. 120, 124.
 Тмуторокань с. 195, 229, 242,
 417, 461, 486, 487, 511, 522.
 Тор, бог с. 319.
 торговля українська с. 85, 101,
 278—305, 338, 339, 394—395,
 463.
 Торки с. 230, 231, 236, 464,
 486.
 Тракийські народи і впливи с.
 69, 70, 77, 82, 120, 163; Тра-
 ки дунайські і карпатські с.
 128—135;—їх побут с. 134.
 Тракія с. 155, 170, 178.
 Траянові вали с. 130.
 третичний чоловік с. 26.
 Тривіле с. с. 35.
 Трубеж р. с. 193, 241.
 Тудко кн. с. 424.
 Тудор кн. с. 424.
 Тур Варяг с. 319.
 Турд кн. с. 424.
 Турецькі орди — див. Печеніги,
 Торки, Половці і урало-алтай-
 ські елементи.
 Турки (Ту-гю) с. 160.
 Туров м. с. 186, 487, 522.
 Уг р. с. 215.
 Угорська Україна с. 3, 214—215,
 220—226, 557—558.
 Угорське передмiсте в Києві с.
 407.
 Угри с. 7, 75, 214—215, 221,
 223, 224, 226, 229, 231, 232,
 235, 419, 473.
 Удай р. с. 29.
 Узи див. Торки.
 Україна, український—їмя с. 4—3;
 українська територія с. 6;—
 мова с. 4, приналежність с.
 6—7; численність с. 7;—коль-
 онізація с. 13, 75—6, 165—8,
 177, 186—243, її західні гра-
 ниці с. 213—226, 488—493;
 див. ще антропологічній тип.
 Уличі с. 201, 202, 203, 204, 205,
 236, 238, 241, 242, 410, 413,
 437, 548; їх територія с. 205.
 Улучичі див. Уличі.

Умань с. 23.
 Унугундури див. Болгари.
 урало-алтайські елменти на Україні с. 111, 150—153, 158 і далі, також див. Фіни, Турецькі орди.
 Уругунди с. 143, 146.
 Утургури див. Болгари.
 Уш р. с. 36.
 Фанагорія с. 85, 98, 417, див. ще Тмуторокань.
 Фіни с. 70, 72, 112; фінська кольоризація с. 69, 73, 75; сліди її с. 185.
 Фінкіяне с. 84, 85.
 Флорівська гора с. 34.
 Фогий патр. с. 393, 402, 393—404.
 Хараке м. с. 97.
 Харківщина с. 42, 47.
 Херсонес (Корсунь) с. 85, 92, 93, 94, 96, 99, 121, 233, 401, 414, 417, 475, 498—503, 524—5, 540—1, 565.
 Херсонщина с. 52.
 Хилвудій магістр с. 178, 179, 371.
 хліборобство на Україні с. 39, 247—253.
 Ходота кн. 375.
 Хозари с. 96, 100, 226—227, 228—233, 236, 395—397, 415, 416, 460, 461, 462, 463, 464, 486; їх зверхність на Україні с. 396, 397.
 Хорвати (українські ніби) с. 210, 211, 410, 486, 493—539; Хорватія Біла с. 210, 211, 213.
 Червень м. с. 208, 209, 485, 488—493.

Червенецькі городи с. 208, 364, 373, 493.
 Черна м. с. 162.
 Чернягів м. с. 260, 265, 283, 365, 415, 422, 521—522, 555, 556; Чернягівщина с. 29, 190.
 Чехи, чеська держава с. 419, 488—493, 549.
 Чичерськ м. с. 188.
 Чорнобиль м. 281.
 Чорноморське побережжя, Чорноморе с. 6, 13, 21, 83, 84, 85, 86, 105, 106, 143, 164, 167, 170, 393. Чорноморські степи с. 155, 158, 234.
 Чортомлицька могила с. 55.
 Чудь, нарід с. 149, 480, 544.
 Шаповалівка, село с. 30.
 Шиниці с. с. 34.
 Юрів місто с. 522.
 Юрива гора с. 36.
 Юрковиця с. 34.
 Язиги с. 71, 121, 123, 124, 128, 143.
 Якимівська літопись с. 483—4.
 Яков мніх с. 517, 572.
 Якун кн. с. 399, 424.
 Яминд кн. с. 424.
 Янговичі с. 51, 53.
 Ярополк син Святополка київський кн. 478—482, 484, 532, 571.
 Ярополк Ізяславич кн. с. 310.
 Ярослав князь с. 310, 487.
 Ярослав місто с. 214.
 Ясениця с. с. 216.
 Яси с. 460, 462, див. Осетини.
 Ятвяги с. 585, 488.
 Яхя с. 574.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

V

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

VIII

ІСТОРІОСОФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

XL

ПОВЕРНЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

LXXIV

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

I

З М І С Т.

Вступне слово	с. VII
Передмова до першого видання	с. VIII
I. Вступні замітки	с. 1—20
Термінологія (с. 1), українське ім'я (с. 2), затемненне поняття української національності (с. 3), звичайна історична схема (с. 4), спори про самостійність (с. 5). Нинішня українська територія (с. 6) і численність українського народу (с. 7), еволюція української народності (с. 8), фізичні прикмети території (с. 9) і вплив їх на колонізацію (с. 11); хвилювання колонізації (с. 12), їх значіння в еволюції українського жита (с. 13), формованне українського етнічного типу (с. 14), доля народності (с. 15). Основні принципи досліджу української історії — державність і недержавність (с. 16), перевага внутрішньої історії над зверхню (с. 17), відносини ґлотики й археології до історії (с. 18), початок історичного жита (с. 19), поділ на періоди (с. 20), загальний проспект праці (с. 21).	

II. З перед-історичних глибин . . . . . с. 21—83

Археологічні сліди жита на українській території:

Українська територія в останніх геологічних формаціях (с. 21), кліматичні зміни (с. 22), ледова доба (с. 23), розпросторення ледівця і його вагання (с. 24), впливи ледової доби на жите (с. 25), початки людського жита (с. 26), сліди ділювіального чоловіка на заході (с. 27), його побут (ст. 28), сліди палеолітичної культури на Україні (с. 29), важнійші стації (с. 30), палеолітична культура (с. 31). Неолітична культура (с. 32), її розпросторення на Україні (с. 33), важнійші огнища — осадки ківських (с. 34), середнього Подніпров'я (с. 35) й інших (с. 36), „передміненська культура“ (с. 36). Неолітична техніка (с. 37) і господарство (с. 38): духовий розвій — елементи артистичної творчості (с. 39), культ небіжчиків (с. 40), похоронні типи (с. 41), розпросторення деяких культур (с. 43), культура глиняних мазанок, т. зв. передміненська (с. 44), антропологічний тип людності (с. 46). Початки металічної культури: мідь (с. 47) і бронза (с. 48), питання про бронзову культуру на Україні (с. 49), її переходовий характер (с. 51); початки залізної культури (с. 52), переходові типи (с. 53), похоронні поля (с. 54—4), культура північної України (с. 54), культура степова і передстепова: течія антична (с. 55) і азійська (с. 56), „скитсько-сарматський“ тип (с. 56), готський степ (с. 57), словянські типи (с. 57—8), сліди Тюрків (с. 58); антропологічний тип людності (с. 59).

Справа етнографічної приналежності людности:

Проби лінгвістичного освітлення (с. 60), питання про індоєвропейську правітчину і пра-культуру (с. 61); теорії індоєвропейської правітчини (с. 62); „індоєвропейська раса“ (с. 63), мішанне типів (с. 64), негативність результатів для нашої території (с. 65), комбінований історично-лінгвістичний метод (с. 66). Диференціація індоєвропейської родини (с. 67) й виріжнення словянської групи (с. 68), словянсько-литовська спільність (с. 68—9) і слов'яно-литовська територія (с. 69), границя західна — германська (с. 70) і східна — фінська (с. 75), границя слов'яно-литовська (с. 74); традиція дунайської правітчини (с. 75), теорія карпатської правітчини (с. 76). Перші історичні звістки про Словянство (с. 77), імена (с. 78); диференціація Словянства (с. 79); східно-словянська правітчина (с. 89), словянська кельонізація на нашій території перед міграцією (с. 81), культурна еволюція сеї території (с. 82), культурна еволюція словянської правітчини (с. 83).

III. Історичні дані з часів перед словянським розселенням с. 84—161

Грецькі кольонії:

Чорноморські торговельні факторії (с. 84) й грецька кольонізація (с. 85); Мілет і інші метрополії (с. 85—6), розвій кольонізації (с. 86—7). Значніші грецькі осади: Тіра й її околиця (с. 87), Березань (с. 88) і Ольбія (с. 89), Каркіна і Керкініт (с. 91), Херсонес (с. 92), повтійська (с. 94) і римська протекція (с. 95), візантійська доба (с. 96). Полудневе кримське побереже (с. 97). Пантікапей (с. 97—8), Фанагорія і Танаїс (с. 98), Боспорське царство (с. 99), жидівська кольонізація (с. 100). Грецька чорноморська торгова (с. 101) і господарство (с. 102), культурні впливи їх на чорноморську і дальшу людність (с. 103).

Степова людність:

Перші звістки (с. 105); перекази про Кімерійців (с. 106); Скити (с. 107) і їх мандрівка (с. 108), Геродотова Скитія (с. 109); національність Скитів, Сарматів і Алянів (с. 111), культура й побут Скитів (с. 112), релігія (с. 113), похоронний обряд (с. 114), державний устрій (с. 115). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 116), Андрофаги-Амадоки (с. 117), Мелянхляйни (с. 118), Будини (с. 118—9). Упадок Скитів (с. 119—26); мандрівка Сарматів (с. 121), їх племена (с. 121—2), побут (с. 123). Аляни (с. 124) і їх побут (с. 125), їх останки (с. 126).

Західні краї:

Тракийська кольонізація (с. 127), Гети (с. 128) й Даки (с. 129), римська окупація (с. 120—130), карпатські народи: Беси, Койстобеки, Карни (с. 131), їх національність (с. 132); тракийська культура й побут (с. 134); останки тракийської кольонізації — румунське питання (с. 125). Бастарни (с. 136). Сліди кельтизма в карпатських і дунайських краях, (с. 137).

Східно-германська міграція:

Перші симптоми (с. 140), мандрівка Готів (с. 141), Готи на Чорноморю (с. 143), їх розселення і племена (с. 144), Готи в Дакії (с. 145), їх походи на римські землі (с. 146); Германаріх і Германаріхова легенда (с. 149), „Дніпровий город“ Готів (с. 149).

Турецько-фінський похід :

Загальний погляд (с. 156), вихідна точка (с. 151); Хун-пу і Гуни (с. 152), їх етнографічна приналежність (с. 153); Гуни в Європі і їх похід (с. 154), погром Готів (с. 155), їх останки на Чорномор'ї (с. 156). Гунська держава й її упадок (с. 157). Болгарська орда (с. 158), її мандрівка (с. 159). Аварська орда (с. 160), й її мандрівка (с. 161).

IV. Словянська колонізація і турецький натиск . с. 162—243

Велике словянське розселення:

Сліди розпросторення Словян перед великою міграцією (с. 162). Велике словянське розселення (с. 163), розпросторення на заході (с. 164) і на полудні (с. 165), Словяне в чорноморських краях (с. 166), на Балканському півострові (с. 167) і на середнім Дунаю (с. 169), Словяне на сході (с. 171—2). Українська колонізація: Анти і Словени (с. 172), значіння сих назв (с. 173), історія антського імени (с. 174), значінне поділу на Словен і Антів (с. 175), тожність Антів з українськими племенами (с. 176), їх історія (с. 177), походи (с. 178), війна з Словянами (с. 179), боротьба з Аварями (с. 180), останні звістки про Антів (с. 182).

Східно-словянська колонізація IX—XI в.:

Наші відомости (с. 183). Північна група: Кривичі і Новгородські Словене (с. 184), Дреговичі (с. 186), Радимичі й Вятичі (с. 187). Полуднева група: Поляне (с. 188), їх територія (с. 189), руське імя (с. 190), літописна теорія про Русь (с. 191); Сіверяне (с. 193), колонізація Подоля (с. 194), теорія великоросизма Полян і Сіверян (с. 197), її нестійність (с. 198). Деревляне (с. 200), Уличі (с. 201), їх мандрівка (с. 203), Тиверці (с. 205), Дуліби (с. 206), Бужане і Волиняне (с. 207), Червенські городи (с. 208), літописні „Хорвати“ (с. 210), „Біла Хорватія“ і хорватське питання (с. 211). Західня українська колонізація (с. 213), її сучасний вигляд (с. 214); польсько-українська етнографічна границя (с. 215), польщення (с. 216); пам'ять Руси надъ Вислою (с. 217); мішані території (с. 218). Українсько-білоруська границя (с. 219). Закарпатська Русь—границя словацька (с. 220) й угорська (с. 221), Семгород (с. 221—2), Русь на Дунаю (с. 222—3); старинність західньої колонізації (с. 223), її мішані території (с. 224); її страти (с. 225).

Турецький похід і колонізаційні утрати X в.:

Турецька міграція (с. 226), Хозари (с. 227), хозарська держава (с. 228), її характер (с. 229) і культурне значіння (с. 230), турецький натиск (с. 231), мандрівка Угрів (с. 232), їх побут на Чорномор'ї (с. 233), напади на Словян (с. 234). Печеніги (с. 235), їх мандрівка (с. 236) і напади (с. 237), ослаблення української колонізації на Чорномор'ю (с. 238), боротьба з Печенігами в X—XI в. (с. 239), скріплення границь (с. 241), останки словянської людности в степах (с. 242).

V. Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по ній . . . . . с. 244—305

Господарство :

Джерела до пізнання культури і побуту (с. 244). Хліборобство — літвістичні вразівки (с. 247), роди рослин (с. 248) техніка хліборобства

(с. 249), городництво (с. 250) і садівництво (с. 251), історичні звістки (с. 252), історичні й археологічні вказівки (с. 253). Скотарство (с. 254), лінгвістичний матеріал (с. 255), птиця (с. 256), пчільництво (с. 257), археологічні й історичні звістки (с. 257—8), ловецтво (с. 259), рибальство (с. 260). Оброблюване продуктів: кушнірство (с. 261); ткацтво (с. 262), гончарство (с. 263), „древоділе“ (с. 263—4), металічні вироби (с. 265).

Побут: пожива і пиття — факти лінгвістичні (с. 266), археологічні й історичні (с. 267); одяга (с. 269), археологічні останки старого костюма (с. 270), історичні описи і образки (с. 271), житло (с. 272), хатне урядження (с. 273), обстановка подвіря (с. 274), їзда (с. 274—5), зброя (с. 275—6), музичні інструменти й забавки (с. 277).

Торговля:

Найдавніші сліди торгівлі (с. 278), головні напрями найдавнішої торгівлі й культурних зносин — полудневий і східний (с. 279), західний (с. 280); монетні скарби (с. 281). Торговля в часах по великим розселенню: Днірова дорога (с. 282), чорноморська торгівля (с. 284), Русь в Царгороді (с. 285), звістки про середземну торгівлю (с. 286), предмети русько-візантійської торгівлі (с. 287); торгівля з Кримом (с. 289) і степовими ордами (с. 290). Північна торгівля (с. 291), торгівля з центральною Європою (с. 292). Східна торгівля (с. 293), Болгар (с. 294) і Італія (с. 295), Араби в Києві (с. 296), предмети східної торгівлі — руський експорт (с. 277), арабський імпорт (с. 299), упадок торгівлі (с. 301), час розцвіту східної торгівлі — монетні дати (с. 300—1). Внутрішня торгівля й її предмети (с. 302), Київ і головні торговельні дороги (с. 303), відносини ввозу до вивозу (с. 304), розвій кредиту (с. 305).

VI. Людність і її суспільний побут . . . . . с. 306—365

Чоловік:

Фізичний тип — давні описи (с. 306), археологічні дані (с. 308), кравіологічне питання (с. 308—9), ноша голови (с. 309), чистота (с. 310). Вдача (с. 310), античні звістки (с. 311), людність (с. 312), пирі (с. 313), війна (с. 214). Релігійний світогляд (с. 315), боги (с. 316). Сварог (с. 317), Перун (с. 319), Даждьбог і Хорс (с. 320), Велес, Сварожич (с. 321), темні сили (с. 322), теоморфізм (с. 323), менші божества (с. 324), культ (с. 325), питання про людські жертви (с. 326), волхви (с. 328), віра в долю (с. 329). Ідея посмертного життя (с. 330), похоронний обряд (с. 331) — історичні оповідання (с. 332), археологічні факти: палення (с. 333) й похорон небіжчиків (с. 334); тривна (с. 335), культ небіжчиків предків (с. 336). Поганський календар (с. 337), свята (с. 338).

Родина і суспільна організація:

Шлюб—оповідання Повісти (с. 339), форми шлюбу (с. 340), вказівки сучасного весільного обряду (с. 341), питання про сліди примітивних форм супружества (с. 342); патріархальна родина (с. 344), факти лінгвістичні (с. 345) й історичні (с. 346); становище жінки (с. 347), супружа вірність (с. 348), забивання жінок (с. 349), становище вдови (с. 350), власть батька (с. 351). Рід (с. 351), рід „Повісти“ (с. 352), ширша родина (с. 353), задруга (с. 354), дворище (с. 355) і посабрина

(с. 356). Племя (с. 357). Упадок родового устрою (с. 358). Сільська громада (с. 359), вервь (с. 360). Город (с. 361), городища (с. 362); городські союзи (с. 363), системи городів (с. 364), волости-землі (с. 365).

VII. Початки Руської держави . . . . . с. 366—428

Завязки політичного устрою українських племен:

Політичний устрій в часах розселення (с. 366), власть у Аңтів (с. 367), племінні начальники (с. 368), віче (с. 369), ширші організації (с. 370). Звістки з X—XI вв.: племінний устрій (с. 372), його живучість (с. 373), городські волости (с. 374), князі (с. 375), становище князів супроти віча (с. 376), ширші політичні організації (с. 377), Масудева Валінана (с. 378).

Початки Київської держави:

Київські перекази (с. 379), теорія Повісти временних літ—тенденція варязька (с. 380), тенденція новгородська (с. 381), концепція „Повісти“ (с. 382), хиткість традиції (с. 383), комбінації (с. 384), недорічності „Повісти“ (с. 385), вагання новітньої історіографії (с. 386), поправки варязької теорії (с. 387). Початок руського імені (с. 388), початки політичної організації в Київщині (с. 389), десятична організація (с. 390); можливий початок її (с. 391), розвій дружинних сил Києва (с. 392), звістки про них (с. 393); хронологія початків Київської держави (с. 394). Хозарська зверхність (с. 395), згоди про її вплив на політичну організацію Руси (с. 396). Роля торговельних центрів (с. 397). Варязкі дружини (с. 398) й їх значіння (с. 399), розвій княжої власти (с. 400). Звістки про Русь IX в.: життя Георгія Амастридського й Стефана Сурозького (с. 401), похід 860 р. (с. 402), похід на Табарістан (с. 403), дипломатичні зносини: руські посли 839 р. і церковна місія 860-х рр. (с. 404). Найдавніші київські князі (с. 405), непевности традиції (с. 406), Аскольд (с. 407), Дир (с. 408), Олєги (с. 409), каталог найдавніших князів (с. 410).

Сформованне Київської держави:

Схема „Повісти“ (с. 410), регресивний метод досліду (с. 411), різні форми залежности від Києва (с. 412), прилучення земель на Дніпровій дорозі (с. 413), кольонії в фінських землях (с. 371), лівобічні землі (с. 415), Подоне (с. 416), азовське побереже (с. 417), Деревська земля (с. 418) і дальші західні (с. 419); Новгород і північні землі (с. 420), значіння Новгорода в руській політичній системі (с. 421). Територія держави в початках X в. (с. 422), союз державних і торговельних інтересів (с. 423). Князівства середини X в. (с. 424), розвій їх залежности (с. 425), організація Руської держави X віку (с. 426), централістичні і децентралістичні тенденції (с. 427), становище київського князя (с. 428).

VIII. Від Олєга до Святослава . . . . . с. 429—477

Часи Олєга:

Традиція про Олєга (с. 429); похід на Візантію (с. 430), русько-візантійські умови (с. 431), Русь у візантійськїм війську (с. 433); походи на каспійське побереже (с. 435), биліни про Вольгу й похід на Індійське царство (с. 390), кінець Олєга (с. 436).

Ігор і Ольга :

Традиція про Ігоря (с. 437), війни з Уличами та Деревлянами (с. 438), похід на Візантію (с. 439), трактат 944 р. (с. 441) і другий похід Повісти (с. 442); похід на каспійське побережжя (с. 443), уклад держави за Ігоря і характеристика його (с. 444); хронологія (с. 445). Регентство Ольги: Олег і Ольга в традиції (с. 446), деревська війна (с. 447), легенди Повісти (с. 448) і сучасні відгомони (с. 449), подорож до Царгорода — літописне оповідання (с. 450), її охрещення (с. 451), побут в Царгороді по візантійським звісткам (с. 452), літописні спомини (с. 454), посольство до Отона (с. 455), хронологічні дані (с. 456), внутрішня діяльність (с. 457).

Святослав: Характеристика Святослава в традиції (с. 458), східні походи (с. 459), війни з Вятичами (с. 460), погром Хозарії (с. 461), війна на Подоню (с. 462), „Уривки Газе“ (с. 463), упадок Хозарії (с. 464), русько-печенізькі відносини (с. 465). Болгарська справа (с. 466). пропозиції Візантії Святославу (с. 467), перша болгарська війна (с. 468), Святослав у Києві і смерть Ольги (с. 469), поділ руських волостей (с. 470), друга болгарська війна (с. 471), політика Цимісхія (с. 472), русько-візантійська війна 971 р. (с. 473), облога Доростола (с. 474), згода (с. 475), справа Печенігів (с. 476), смерть Святослава (с. 477).

ІХ. Закінчення будови Руської держави; часи Володимира Великого . . . . . с. 478—538

Святославичі :

Літописна традиція про війну Ярополка і Олега (с. 478), її причини (с. 479), становище Володимира і легенда про Рогнідь (с. 480), війна з Полоцком (с. 481), конфлікт з Ярополком (с. 482), літописне оповідання про похід Володимира на Ярополка (с. 483), оповідання Якимівської літописи і новіші проби освітлення сеї війни (с. 484).

Відбудовання держави :

Літописні звістки про Володимирові походи (с. 485), війна з Вятичами, Радимичами й Болгарами (с. 486); склад Володимирової держави і уділи синів (с. 487). Справа західніх земель: прилучення Забужжя (с. 488), справа приналежності західньої України до Польщі (с. 489) і Чехії (с. 490), вартість літописної традиції (с. 491), західні границі Володимирової держави (с. 492), русько-польські (с. 493) й інші західні відносини (с. 494). Боротьба з Печенігами (с. 495).

Христіанізація Руської держави :

Русько-візантійські відносини (с. 496), союз (с. 497), напруження і похід на Херсонес (с. 498), капітуляція Візантії і шлюб Володимира (с. 499); охрещення Володимира (с. 500), його час і обставини (с. 501), літописна повість про охрещення (с. 502), її комбінативний характер (с. 503), останки поетичних оброблень історії Володимирового шлюбу (с. 504), політичні мотиви шлюбу й охрещення (с. 505); заходи варварських володарів коло візантійського двору (с. 506); легенда про коронацію Володимира (с. 507); історичні доводи (с. 509). Охрещення Руси: його політичне значіння (с. 510), християнство на Русі перед Володимиром (с. 511); Варяги-християне (с. 512), заходи Володимира ко-

до христіанізації (с. 513); охрещення Киян (с. 514), розповсюдження християнства (с. 515); християнство на провінції (с. 516).

Справи другої половини Володимирового князювання:

Організація церкви (с. 517), питання про першого митрополіта (с. 518), про місце митрополії (с. 519), час її заснування (с. 520); єпископські катедри (с. 521); дотація церкви (с. 522). Інші культурні заходи Володимира (с. 523), візантійська штука (с. 524), освіта (с. 525), школа (с. 526), монета (с. 527). Значіння звороту Володимира до Візантії (с. 528), ретроспективні оцінки візантійських впливів (с. 528—9). Інші справи другої половини Володимирового князювання: переведення династичного зв'язку (с. 529), праводавство (с. 530), зближення до громади—пари (с. 530—1), загранична політика (с. 531); боротьба з синами (с. 532). Смерть Володимира (с. 532—3) і канонізація (с. 533), політичне й культурне значіння Володимирового князювання (с. 534), княжна (с. 535) і народня (с. 537) традиція про нього, Володимир в билинах (с. 538).

Примітки . . . . . с. 539—578.

1. Грецька колонізація північного берега Чорного моря 539
2. Література Геродотової Скитії 542
3. Держава Германаріха і „Дніпровий город“ Готів 543
4. Антське питання 546
5. Література східно-слов'янського розселення 549
6. Теорія старої великоросійської колонізації на Поділля 551
7. Література західної границі української колонізації 556
8. З української антропології й етнології 559
9. Невенні або хибно до Русі прикладані звістки з VII—IX століття 563
10. Похід Русі на Царгород в 860 році 565
11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронологія 960—970-х рр. 567
12. Охрещення Володимира і Русі 572

Екзкурси: I. Найдавніша літопись . . . . . с. 579—601

Версії й кодекси Найдавнішої літописи (с. 579). Традиція про Нестора (с. 580). Огляд студій над літописом (с. 580—1). Повість временних літ, як складова частина літописи (с. 582), її новгородська версія (с. 583), коротка редакція Повісті (с. 584), проби реконструкції першої редакції (с. 585), час укладання її (с. 586), хронологічна перспектива перших редакцій (с. 587), дальші редакції Найдавнішої літописи (с. 588), час їх і питання про редакторів (с. 588—9), поділ на складові часті (с. 589—90) і схема розвитку літописи (с. 591). Джерела короткої Повісті (с. 591) і пізніших редакцій її (с. 592), джерела дальших частей Найдавнішої літописи — книжні джерела (с. 593), джерела хронології (с. 594), таблиця князівств (с. 595), устні джерела (с. 572), перекази і поетичні твори (с. 596—7), редакторська робота (с. 597); екстравагантні компіляції (с. 598). Бібліографія: видання літописей (с. 598—9), література Найдавнішої літописи (с. 600), літописних збірників і компіляцій (с. 601).

II. Норманська теорія . . . . . с. 602—624

„Повість“ як вихідна точка (с. 602); історія норманізму—XVIII вік (с. 603), Еверс і скептики (с. 604). Погодін і Кунів (с. 605), Костомаров і Геденов (с. 606), Гловайський і прія 1870-х рр. (с. 607), Кунік (с. 608) і Томсен (с. 609), готська теорія (с. 610), гіпотеза Маркварта (с. 611), новіше оживлення норманізма (с. 612). Значіння норманізма (с. 613). Його історичні докази: Бертинські аннали (с. 614), ібн-Катіб (с. 616), дякон Іоан (с. 617), Ліудпранд (с. 617—8), Симеон Льготет і Ібрагім ібн-Ягуб (с. 618). Фільольогічні докази: імена Дніпрових порогів (с. 619), імена особисті і технічні терміни (с. 621). Інші докази (с. 622). Вивід руського імени (с. 623).

Пояснення скорочених цитат . . . . . с. 625—626

Показчик імен і річей . . . . . с. 627—636

Зміст . . . . . с. 657—643

Перегляд II—VIII томів „Історії“ . . . . . с. 645—647

Перегляд II—VIII томів „ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ“.

ТОМ ДРУГИЙ, в другім виданні, 1905, стор. 633.

Зміст: I. Часи Ярослава.

II. Розклад Руської держави в XI—XII в.

III. Упадок Києва (до татарського походу 1240 р.).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку: Турово-пінська земля)—територія, городи, життя політичне й культурне.

V. Чернігівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побужжя.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Стени; останки слов'янської колонізації в степах; турецька колонізація степів: Печеніги, Торки, Половці, Монголи-Татари.

Карти: а) Київщина і Турово-Пінщина в XI—XIII в. б) Чернігівщина й Переяславщина; в) Західна Україна.

ТОМ ТРЕТІЙ, в другім виданні, 1905, ст. 587.

Зміст: I. Галицько-волинська держава (XII—XIV в.): утворення її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Подніпров'я в другій половині XIII і на початку XIV віку, під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII віках: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, воєнна і фінансова справа, організація церковна й її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: Відносини економічні. Право як культурно-побутове явище. Побут: відносини родинні; хиби суспільності в представленні моралістів; образки життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і освіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладне й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ, в другім виданні, 1907, ст. 538.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; Литва збирає українські землі; боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилучення до в. кн. Литовського волостей Чернігівських, Київщини й Поділля.

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі на переломі XIV і XV вв.: польсько-угорський спір за Галичину; династична унія Литви й Польщі й опозиція против прилучення до Польщі в в. кн. Литовським; перемири в устрою і відносинах в. кн. литовського.

III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV віці. Події по смерті Витовта; часи Казимира й в. кн. Олександра; ослаблення унії; відносини національні, руська іредента.

IV. Зміни в українських стінах і на Чорноморю. Сформованні кримської орди й татарські спустошення.

V. Прилучення українських земель до Польщі—справа унії в XVI в. і прилучення українських земель до Польщі в 1569 р.

Карта: українські землі в складі Польсько-Литовської держави перед 1569 р.

ТОМ ПЯТИЙ, в першому виданні, 1905, ст. 687.

I. Загальний погляд на суспільно-політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режимом (XIV—XVII вік).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта—сформованні шляхетської й магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство—його категорії, обмеження особистих прав, панщина й її історія.

IV. Міщанство, український елемент в містах. Духовенство чорне й біле (світське).

V. Управа світська: останні староруської схеми й їх еволюція, перенесення польської адміністративної системи й польського устрою на Україну і сформованні цього польського устрою в XVI—XVII вв. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: єрархічні відносини XIV—XVI вв., державне становище православної церкви в Польщі й в кн. Литовським, внутрішній устрій і життя її; розстріл православної церкви в XVI віці.

VII. Утворення уніатської церкви: проби унії в XIV—XV віці, заходи коло унії в 2-й пол. XVI в. і її переведення в 1590-х рр., берестейський собор 1596 р. і становище супроти нього суспільности.

ТОМ ШЕСТИЙ, в першому виданні, 1907, ст. 670.

I. Економічне життя українських земель в XIV—XVII вв.: торгівля в XIV—XVI вв., її організація; державна регламентація; ремісничая організація; упадок міського життя.

II. Господарство сільське XIV—XVII-го в.: старе господарство; пролетаризація селянства; форми промислу звязані з сільським господарством.

III. Відносини культурні й національні: національний склад і національні елементи в шляхетстві, міщанстві й селянстві.

IV. Побут і культура: релігійні і національні традиції в українській суспільности, культурне життя і побут.

V. Культурно-і релігійно-національний рух на Україні в XVI в., національне відродження і початки культурно-національної боротьби, брацький рух.

VI. Боротьба за унію і против неї по її проголошенню; літературна полеміка і політична боротьба, натиск правительства і погром православних в перших десятиліттях XVII в.

ТОМ СЕМИЙ, в першому виданні, 1909, ст. 628.

Зміст: I. Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв.

II. Початки української козаччини.

III. Зріст і організація козаччини в передостанніх десятиліттях XVI віку.

IV. Перші козацькі війни.

V. Східна Україна і козаччина на порозі XVII в. Соціальне значіння козацтва.

VI. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козаччини.

VII. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії.

VIII. Від Хотина до Курукова (1622—1625)

ТОМ ВОСЬМИЙ (має вийти в 1913 р.).

I. В атмосфері лояльності (1626—8).

II Конфлікт і війна 1630 р.

III Безкоролівє і „заспокоєння православних“, релігійна справа в 1630-х рр.

IV. Козацькі справи в 1631—1637 рр.

V. Війни 1637—8 рр.

VI. „Золотий спокій“ 1638—1647 р.; кольонізація Задніпровя.

VII. „Початок і причина війни Хмельницького“

VIII. Хмельницький і повстання 1648 р.

IX. Кампанія 1649 р. і зборівський трактат.

X. Кампанія 1651 р. і прилучення до Москви.

ИНЬШІ ВИДАНИЯ ТОГОЖ АВТОРА.

Розвідки й матеріали до історії України-Руси, кн. II—V	6 р.	00 к.
Ілюстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV (Жерела до історії України-Руси т. I, II, III і VII)	5	00 "
Вступний виклад з історії давньої Руси, 1894	0	10 "
Війми з жерел до історії України-Руси, кн. I—до пол. XI в., 1895	1	00 "
Описи Ратенського староства, 1898	0	10 "
Хмельницький і Хмельницина, 2 вид., 1899	0	10 "
Звенигород галицький, 1899	0	35 "
Похоронне поле в с. Чехах, 1899	0	30 "
Справа українсько-руського університету у Львові, 1899	0	25 "
Хронологія подій Галицько-волинської літописи, 1901	0	50 "
Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, 1902	0	25 "
Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в., 1903	0	10 "
Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного словянства, 1904	0	10 "
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи, 1904 :	0	15 "
Спірні питання староруської етнографії, 1904	0	25 "
Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України, ч. I, 1905	1	50 "
Про старі часи на Україні (популярна історія України, з ілюстраціями), 1907	0	20 "
За український маслак (в справі Холмщини), 1907	0	08 "
Справа українських кафедр і наші наукові потреби, 1907	0	15 "
З біжучої хвилі. Статі на теми дня, 1907	0	50 "

Про українську мову й українську справу. Статі й замітки, 1907 . . . 0	p. 12 в.
Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельни- чиною, 1908 0	" 15 "
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності, 1909 . 0	" 10 "
Дмитро Вишневецький-Байда в поезії й історії 1909 0	" 25 "
Про батька козацького Б. Хмельницького, популярне оповідання з ілюстраціями, 1910 0	" 25 "
Наша політика. Статі на теми біжучої політики Галичини, 1911 . . 0	" 60 "
Ілюстрована історія України 2	" — "
Нові конструкції початків славянського і українського життя, 1911 . 0	" 15 "
Про українську мову і українську школу, 1912 0	" 10 "
Культурно національний рух на Україні в XVI-XVII віках, попу- лярний огляд з багатьма ілюстраціями, 1912 1	" 35 "

Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія, 1891 2	p. 75 в.
Волинскій вопросъ 1098—1102 г., 1891 . . . . . —	" 30 "
Къ вопросу о Волоховѣ, 1893 . . . . . —	" 15 "
Барское старство, 1893 2	" 25 "
Акты Барскаго старства т. I—II, 1893-4 (Архивъ Юго-зап. Россіи, ч. VII, т. I и 2) 4	" — "
Львовское Ученое общество им. Шевченка и его вклады въ изученіе Южной Руси, 1904 . . . . . —	" 30 "
Еще о грамотахъ кн. Льва галицкаго (по поводу статьи проф. Лин- ниченка), 1904 . . . . . —	" 15 "
Очеркъ исторіи украинскаго народа, 3 виданне, 1911 2	" 50 "
Украинство въ Россіи, его запросы и нужды, 1906 . . . . . —	" 25 "
Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи, 2 вид., 1907 . . . . . —	" 30 "
Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. Статьи и замѣтки, 1907 1	" — "
Украинскій вопросъ, 1907 . . . . . —	" 15 "
Единство или распаденіе Россіи? 1907 . . . . . —	" 8 "
Автономія и національный вопросъ, 1907 . . . . . —	" 8 "
Движеніе политической и общест. украинской мысли въ XIX ст., —	" 8 "
Вопросъ объ украинскихъ каедряхъ и нужды украинской науки, 1907. —	" 20 "
Кіевская Русь, т. I: Введеніе. Територія и населеніе въ эпоху обра- зованія государства, 1911 3	" — "
Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, autorisierte Ueber- setzung aus der 2. ukrainischen Ausgabe, I Band (Kommissions- verlag von B. G. Teubner in Leipzig) 18	Mark

Наукове видання

ГРУШЕВСЬКИЙ
Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

Т. 1

До початку XI віку

Оформлення художника **І. В. КОЗІЯ**
Художній редактор **Р. К. ПАХОЛЮК**
Технічні редактори **І. М. ЛУКАШЕНКО, Т. С. БЕРЕЗЯК**
Коректори **Т. В. ПАНТЕЛЕЙМОНОВА, І. В. ТОЧАНЕНКО**

ІБ № 11432

Здано до набору 25.12.90. Підп. до друку 31.01.91. Формат 84x108/32.

Папір друк. № 2. Ум. друк. арк. 38,64. Ум. фарбо-відб. 39,06.

Обл.-вид. арк. 49,64. Тираж 100 000 пр. (І завод 1—50 000). Зам. № 0—1907.

Ціна 15 крб.

Оригінал-макет вступних статей підготовлений на персональних комп'ютерах
у видавництві «Наукова думка», 252601. Київ 4, вул. Репіна, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига». 252057 Київ, вул. Довженка, 3.